Volume 8 Issue 3

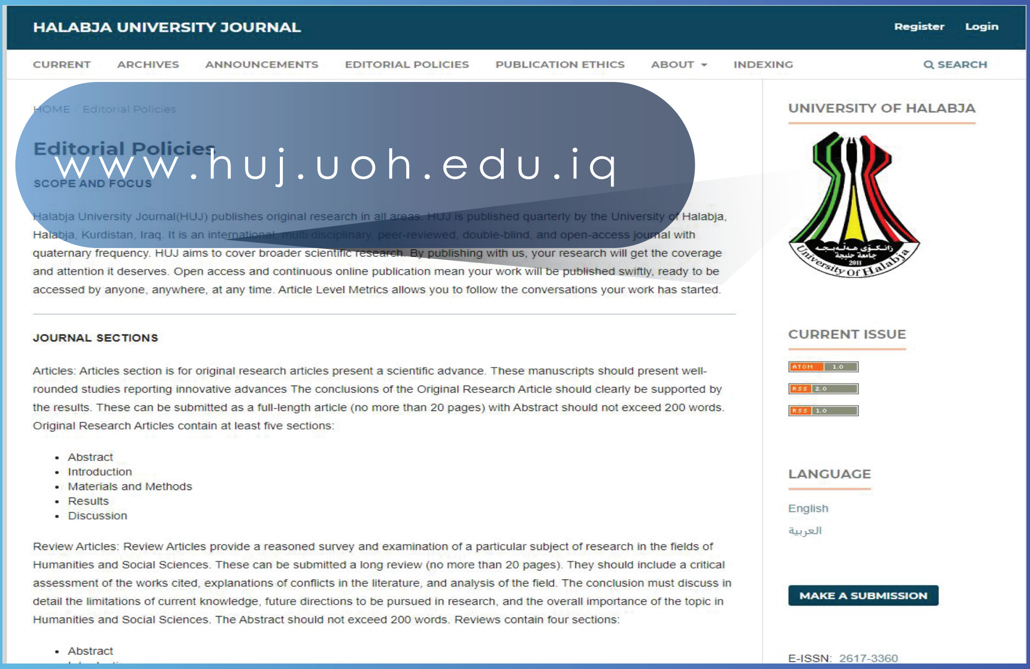
HALABJA UNIVERSITY JOURNAL — Register Login

CURRENT ARCHIVES ANNOUNCEMENTS EDITORIAL POLICIES PUBLICATION ETHICS ABOUT INDEXING SEARCH

HOME / Editorial Policies

Editorial Policies

www.huj.uoh.edu.iq

SCOPE AND FOCUS

Halabja University Journal(HUJ) publishes original research in all areas. HUJ is published quarterly by the University of Halabja, Halabja, Kurdistan, Iraq. It is an international, multi-disciplinary, peer-reviewed, double-blind, and open-access journal with quaternary frequency. HUJ aims to cover broader scientific research. By publishing with us, your research will get the coverage and attention it deserves. Open access and continuous online publication mean your work will be published swiftly, ready to be accessed by anyone, anywhere, at any time. Article Level Metrics allows you to follow the conversations your work has started.

JOURNAL SECTIONS

Articles: Articles section is for original research articles present a scientific advance. These manuscripts should present well-rounded studies reporting innovative advances The conclusions of the Original Research Article should clearly be supported by the results. These can be submitted as a full-length article (no more than 20 pages) with Abstract should not exceed 200 words. Original Research Articles contain at least five sections:

- Abstract
- Introduction
- Materials and Methods
- Results
- Discussion

Review Articles: Review Articles provide a reasoned survey and examination of a particular subject of research in the fields of Humanities and Social Sciences. These can be submitted a long review (no more than 20 pages). They should include a critical assessment of the works cited, explanations of conflicts in the literature, and analysis of the field. The conclusion must discuss in detail the limitations of current knowledge, future directions to be pursued in research, and the overall importance of the topic in Humanities and Social Sciences. The Abstract should not exceed 200 words. Reviews contain four sections:

- Abstract

UNIVERSITY OF HALABJA

CURRENT ISSUE

LANGUAGE

English

العربية

MAKE A SUBMISSION

E-ISSN: 2617-3360

www.huj.uoh.edu.iq

Scan the barcode to access website

www.huj.uoh.edu.iq

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە

HALABJA UNIVERSITY JOURNAL

An esteemed scholarly journal published by University of Halabja

Volume 8 Issue 3 September2023

huj@uoh.edu.iq

www.huj.uoh.edu.iq

پراگماتیکی جێناو لە شێوەزاری هەورامیدا
تداولية الضمير فی اللهجة الهورامية
Pragmatics of pronouns in Hawrami dialect

مەهاباد کامیل عەبدوڵا [١]، نزار ڕەشید حەمە [٢]
[١] سەرۆکایەتی زانکۆ، زانکۆی هەڵەبجە، شاری هەڵەبجە، هەرێمی کوردستان، عێراق
[٢] بەشی زمانی کوردی، کۆلێژی پەروەردەی شارەزوور، زانکۆی هەڵەبجە، شاری هەڵەبجە، هەرێمی کوردستان، عێراق
Corresponding author's e-mail: mahabad.abdullh@uoh.edu.iq

پوختە:

ئەم توێژینەوەیە، کە بە ناونیشانی(پراگماتیکی جێناو لە شێوەزاری هەورامیدا)یە، تیشکدەخاتەسەر چۆنێتی بەکارهێنانی پراگماتیکیانەی جێناوەکانی شێوەزاری هەورامی، لە زانستی پراگماتیکدا جێناوەکان زیاتر لە کۆمەڵەی نیشانە پراگماتیکییەکاندان، کە بریتیین لە نیشانە (کەسییەکان، کۆمەڵایەتییەکان) و نیشانەکانی (شوێن، کات)، جیاواز لەم پۆلێنکردنە، لەم توێژینەوەیەدا هەوڵدراوە جێناوەکان لە چێوەی پراگماتیکی فەرهەنگیدا تاقیبکرێنەوە، لەبەرئەوەی کەرەستەی لێکۆڵینەوەی پراگماتیکی فەرهەنگیش بریتییە لە (وشە) بە تایبەتیش ئەو وشانەی توانای گەیاندنی زیاتر لە واتایەکیان هەیە و هێزێکی واتایی وایان هەیە، کە بەپێی بەکارهێنانە جیاوازەکان لە دەوروبەرە جیاوازەکاندا واتای جیاواز دەگەیەنن، بۆیە بەشێک لە توێژینەوەکە تەرخانکراوە بۆ سەلماندنی گریمانەی بە وشە لە قەڵەمدانی جێناوەکان بە خستنەڕووی بەڵگەی پێویست و گونجاو، لە پاشان کۆمەڵێک نموونەی گونجاو خراوەتەڕوو، کە تیایاندا ئەوە سەلمێنراوە جێناوەکانیش وەک وشەیەکی فەرهەنگی دەتوانن لە بەکارهێنانە جیاوازەکاندا واتایەکی جیاوازتر لە واتا باو و بنجییەکەیان بگەیەنن.

کلیلە وشە:(پراگماتیکی فەرهەنگی، جێناو، واتای باو، میتافۆر، تەسککردنەوە، فراوانکردن)

الملخص:

هذا البحث الذي بعنوان (تداولية الضمير في اللهجة الهورامية) يسلط الضوء على كيفية الإستعمال التداولي للضمائر في اللهجة الهورامية، في علم التداولية في اللغة، توضع الضمائر غالبا في مجموعة العلامات التداولية التي هي: (العلامات الشخصية و الإجتماعية) و العلامات (المكانية و الزمانية)،غير التصنيف لهذا الموضوع فی هذا البحث،حاولنا ان نضع الضمائر في الإطار التداولي البلاغي ونستعملها، لأن مادة التحقيق في التداول البلاغي هي: اللفظ، خصوصا الألفاظ التي لها قوة في إيصال اكثر من معنى،ولها قوة في الإستعمالات المتباينة لأن تعطي معاني مغايرة في السياقات المختلفة،لأجل هذا خصص قسم من هذا البحث لإثبات فرضية إعتبار الضمائر كلمات بأدلة كافية و مناسبة، وبعد ذالك عرض شواهد و أمثلة مطابقة وفيه ثبت صحة استخدام الضمائر كالكلمة البلاغية في الإستعمالات المتباينة لأن تعطي معاني مغايرة في السياقات المختلفة غير المعاني المألوفة و الأصلية .

مفتاح الكلمة: (التداولية المعجمية، الضمير، المعنى الشائع، الإستعارة، التضييق، التوسيع)

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
DOI Link	http://doi.org/10.32410/huj-10476
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٢/١١/٦ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢٣/١/٨ | ڕێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢٣/٩/٣٠
ئیمەیلی توێژەر	mahabad.abdullh@uoh.edu.iq
مافی چاپ و بڵاو کردنەوە	©٢٠٢٣پ.د.مەهاباد کامیل عەبدوڵا،نزار ڕەشید حەمە، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

Abstract:

This research entitled (pragmatics of pronouns in Haw rami dialect), focuses on how to use pronouns pragmatically in haw rami dialect, in pragmatics, pronouns are usually classified as pragmatic signs, which include signs (personal, social) and signs (place, time). In contrast to this classification, this study attempts to examine pronouns in the context of cultural pragmatics, because the tool of cultural pragmatics research is (words), especially those words that have the ability to convey more than one meaning, they mean different things according to different usages in different environments.

Therefore, part of study is devoted to proving the verbal hypothesis of pronouns by presenting necessary and appropriate evidence, then a number of appropriate examples are presented, in which it is proved that pronouns as a lexical word can convey a different meaning in different uses than their common and basic meaning.

Key word:(Lexical pragmatic, Pronoun, Common meaning, Narrowing, Broadening, Metaphor)

پێشەکی:

١/٠) ناونیشانی توێژینەوەکە:

توێژینەوەکە بە ناونیشانی (پراگماتیکی جێناو لە شێوەزاری هەورامیدا)یە، ئەم توێژینەوەیە تەرخانکراوە بۆ باسکردن و ڕونکردنەوەی چۆنێتی بەکارهێنانی پراگماتیکییانەی جێناوەکانی شێوەزاری هەورامی، ئەو باس و خواسانەی پێشتر لەمبارەیەوە ئەنجامدراون زۆرتر جێناوەکانیان وەک نیشانەی پراگماتیکی ناساندووە، بەڵام لەم توێژینەوەیەدا هەوڵدراوە بەکارهێنانێکی تری پراگماتیکییانەی جێناوەکان و جیاوازتر لەوانەی پێشو، کە بریتییە لە بەکارهێنانی جێناوەکان وەک وشەیەکی فەرهەنگی، کە لەڕوی واتاییەوە سنوردیارینەکراون و دەتوانن لە واتایەک زیاتر بگەیەنن، بخرێتەڕو.

٢/٠) گرنگی توێژینەوەکە:

جێناوەکان یەکێکن لەو وشە فەرهەنگییانەی، کە سنوری بەکارهێنانیان گەلێک فراوانە لە زماندا و ڕۆژانە ئاخێوەران لە کاتی گفتوگۆ و ئاخاوتنەکانیاندا زۆر بەکاریاندەهێنن، گرنگی ئەم توێژینەوەیە لەوە دایە، کە هەوڵدراوە لایەنێکی نوێی بەکارهێنانی جێناوەکان شرۆڤە و شیکاربکات.

٣/٠) ڕێبازی توێژینەوەکە:

توێژینەوەکە ڕێبازی پەسنی شیکاری پەیڕەوکردووە و داتا و نمونەکان زیاتر لە ئاخاوتنی ڕۆژانەی ئاخێوەرانی شێوەزارەکەوە وەرگیراوە.

٤/٠) ناوەڕۆکی توێژینەوەکە:

ئەم توێژینەوەیە، جگە لە پێشەکی و ئەنجام و لیستی سەرچاوەکان، لە چوار پار پێکهاتووە و پارەکان بەمشێوەیەی لای خوارەوە دارێژراون:

لە پاری یەکەمدا پێناسە و ڕونکردنەوەی پراگماتیکی فەرهەنگی خراوەتەڕو، پارەکانی دووەم و سێیەم و چوارەمیش تەرخانکراون بۆ پرۆسەکانی پراگماتیکی فەرهەنگی بەجۆرێک، کە لە پاری دووەمدا باسی تەسککردنەوە کراوە و پاری سێیەمیش تایبەتکراوە بۆ فراوانکردن و پاری چوارەم و کۆتاییش تایبەت کراوە بە میتافۆڕەوە.

۱/۱)چەمکی پراگماتیکی فەرهەنگی:

پراگماتیکی فەرهەنگی، بەکارهێنانی وشەیە بۆ ماناو مەبەستێکی جیاواز لە واتا سیمانتیکی و دەقاودەقیەکەی خۆی ((لێکۆڵینەوەیە لە وشە، کە پشت بە کۆزانیاری ئینسکلۆپیدیایی دەبەستێت، بێگومان ئەوەش ڕێبازێکی نوێی لێکۆڵینەوەی زمانە، بۆ ڕاپۆرتێکی ماککولی ۱۹۷۸ دەگەڕێتەوە لە ئەنجامی شیکارکردنی چەند نمونەیەک دەگاتە ئەوەی بڵێت: ئایتمێکی فەرهەنگی و پێکهاتەیەکی ئاڵۆزی سینتاکسی، وەک یەک بەشداری جیاواز لە لێکدانەوەی واتای ڕستەیەکدا، بەبێ دروستکردنی بەشداری جیاواز لە دروستە سیمانتیکییەکاندا دەکەن)) (ئەحمەد،تریفە،۲۰۱۳: ۷)، واتە وشەکانی زمان دەکرێت بەپێی کۆزانینی ئینسکلۆپیدیایی واتاکانیان لێکبدرێتەوە لە ناو ڕستە و دەربڕاوە زمانییەکاندا، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت، کە وشەکان لە بەکارهێنانە جیاوازەکاندا هەڵگری هەمان واتا و هەمان نیشانەی واتایی نابن، بەڵکو واتا و نیشانە واتاییەکانیان بەپێی بەکارهێنانە جیاوازەکان دەگۆڕێت و دەگونجێت واتایەکی جیاواز لە واتا باوەکانیان بگەیەنن، بۆ نمونە وشەی (بەرزا/بەرز) لەم ڕستانەدا کۆمەڵێک واتای جیاواز لە واتاباوەکەی دەگەیەنێت، کە لە بەرانبەریانەوە ئاماژەیان پێکراوە:

۲۰- درەختێوی/درەختێوە بەرزا .

درەختێکی بەرزە . بە واتای بەرز.

۲۱- ئینسانێوی/ئینسانێوە بەرزا .

مرۆڤێکی بەرزە . بە واتای خاوەن کەسایەتییەکی بە ڕەوشت، بەهێز،کاریگە،خۆشەویست.

۲۲- قیمەتو دۆلاری بەرزا .

نرخی دۆلار بەرزە . بە واتای ژمارەیەکی کەم لە دۆلار بەرانبەرە بە ژمارەیەکی زۆر لە دراوەکانی تر.

لە ڕستەی (۲۰)دا وشەی (بەرزا) بۆ واتا باوەکەی خۆی بەکارهێنراوە، بەڵام لە ڕستەکانی (۲۱،۲۲)دا وشەی (بەرزا) بە واتایەکی جیاواز لە واتا باوەکەی خۆی بەکارهێنراوە، بەجۆرێک لە ڕستەی (۲۱)دا بە واتای (خاوەن کەسایەتییەکی بەڕەوشت، بەهێز، کاریگەر، خۆشەویست) و لە ڕستەی (۲۲)دا بە واتای (بڕێکی کەم بەرانبەر بە بڕێکی زۆر) ئەمانە ئەو نمونانەن، کە زانینی ئینسکلۆپیدیایی بەشداربوو لە لێکدانەوەی واتاکانیاندا، هەر لەبارەی ناساندنی پراگماتیکی فەرهەنگییەوە بلوتنێر دەڵێت: ((پراگماتیکی فەرهەنگی بوارێکی توێژینەوەیە، کە هەوڵدەدات باسێکی سیستماتیک و ڕونکراوە لە بارەی ئەو دیاردە پراگماتیکییانەوە بخاتەڕو، کە پەیوەستن بە ئایتمە فەرهەنگییە واتا دیارینەکراوەکانەوە (under specification) https://academic.oup.com)، لێرەشدا دەبینین پراگماتیکی فەرهەنگی پەیوەستکراوەتەوە بەو وشە و یەکە فەرهەنگیانەوە، کە لەڕوی واتاییەوە سنورێک بۆ واتاکانیان دیارینەکراوە، چونکە ئەم وشە فەرهەنگیانە فرەواتان و هێزێکی واتایی وەهایان هەیە، کە بەپێی دەوروبەرە جیاوازەکان هەر جارە و واتایەکی جیاواز دەگەیەنن وەک لە (۲۱) و (۲۲)دا دیارە، بەمەش ئاخێوەر دەتوانێت بەپێی ڕادەی کارامەیی و لێهاتویی خۆی هەر جارە و یەکێک لە واتاکانی ئەم یەکە فەرهەنگیانە بەکاربهێنێت بۆ دەربڕین و گەیاندنی مەبەستی خۆی، چونکە ئاخێوەر لە گفتوگۆ و پەیوەندیکردندا کاتێک ئەم وشە فەرهەنگییە واتا دیارینەکراوانە بەکاردەهێنێت، کە زیاتر و زۆرتر مەبەستێتی (مەبەست) دەریبڕێت، نەک واتا دەقاودەق و باوەکەی ئەم وشانە، هەروەها (ئەلیسۆن هۆڵ) بەمشێوەیە پراگماتیکی فەرهەنگی دەناسێنێت ((پراگماتیکی فەرهەنگی لەو پرۆسانە دەکۆڵێتەوە، کە بەهۆیانەوە واتای وشەکان لە چێوەی بەکارهێناندا بەشێوەیەکی پراگماتیکی دەگۆڕێن، لە ئەنجامدا چەمکە پەیوەندیدارەکان دروستدەبن، کە جیاوازن لەو چەمکانەی لەلایەن وشە بەکارهێنراوەکانەوە ئینکۆد دەکرێن)) (https://link.springer.com) بەو پێیەی زمانەکانی جیهان بەپێی تاریک و ڕونی هێماکانیان دەکرێن بە دوو کۆمەڵەوە ((ا- ئەو زمانانەی کە هێماکانیان بەزۆری تاریکن وەک فەرەنسی ب- ئەو زمانەی کە زۆربەی هێماکان ڕونن وەک ئەڵمانی، زمانی کوردی لەنێوان هەدوو کۆمەڵەکەدا دەوەستێ، چونکە وشەی تاریکی زۆرە، هەرچەندە لە داتاشینی وشەی نوێدا، وشەی ڕون پەسەندەکات)) (فەتاح،محمد،۱۹۹۰: ٤٣).

کەواتە دەتوانین بڵێین یەکێک لە سیفەتەکانی فەرهەنگی زمانی کوردی بە گشتی و شێوەزاری هەورامی بە تایبەتی ناڕونی و لێڵی واتایی یەکە فەرهەنگییەکانیەتی یاخود بوونی ژمارەیەک یەکەی فەرهەنگی فرەواتایە، واتە لەڕوی سیمانتیکیەوە واتا دیارینەکراون، لەو ڕوانگەیەوە ((پراگماتیک بە تەواوکەری سیمانتیک دادەنرێت و ڕونکردنەوەی دەربڕینە فرە واتا و تەمومژاوییەکانی دەکەوێتە ئەستۆ)) (مەحوی،محەمەد،٢٠٠٩: ٢٤٦) لێرەوە ئەم یەکە فەرهەنگییانە دەبنە کەرەستەی پڕ بایەخی پراگماتیکی فەرهەنگی و هەوڵدەدرێت واتاکانیان لە بەکارهێنانەکانییانەوە دەستەبەربکرێن، هەندێکجار بەرهەمهێنانی پراگماتیکی فەرهەنگی (بەهۆی ئەوەوە دەبێت، کە بۆشاییەک لە نێوان چەمک و دروستەی فۆنەتیکدا دروسدەبێت و دروستبونی ئەو بۆشاییە دەبێتە هۆی دروستبونی فرە واتا و واتا لێڵەکان یان تەمومژی واتایی) (ئەحمەد،تریفە،٢٠١٣: ٣٤) نمونەی زۆر باوی ئەم حاڵەتەش بریتییە لە بەکارهێنانی دروستەی فۆنەتیکی (واردەیۆ/خواردنەوە) بۆ گوزارشتکردن لە خواردنەوەی هەر جۆرە شلەمەنیەکی وەک (ئاو، چا، قاوە، شیر تاد...) لە هەمانکاتدا بۆ خواردنەوەی خواردنەوە کهولییەکانیش هەمان دروستەی فۆنەتیکی (واردەیۆ/خواردنەوە) بەکاردەهێنرێت، بەڵام لە زمانی ئینگلیزیدا بۆ چەمکی (واردەیۆ/خواردنەوە) ی هەر شلەمەنییەک دروستەی فۆنەتیکی (drink) هەیە و بۆ چەمکی (واردەیۆ/خواردنەوە)ی خواردنەوە کهولییەکانیش دروستەی فۆنەتیکی (beverage) هەیە، واتە لە زمانی ئینگلیزیدا بەهۆی هەبوونی دوو دروستەی فۆنەتیکی جیاوازەوە بۆ هەردوو چەمکی (واردەیۆ/خواردنەوە)ی شلەمەنییەکان و (واردەیۆ/خواردنەوە)ی خواردنەوە کهولییەکان هیچ بۆشاییەک لە نێوان چەمک و دروستە فۆنەتیکییەکاندا دروستنەبووە، لە کاتێکدا لە زمانی کوردیدا و لە شێوەزاری هەورامیدا، لەبەرئەوەی بۆ هەردوو چەمکی (واردەیۆ/خواردنەوە)ی شلەمەنییەکان و (واردەیۆ/خواردنەوە)ی خواردەنەوە کهولییەکان تەنها دروستەی فۆنەتیکی (واردەیۆ/خواردنەوە) هەیە، بۆشاییەک لە نێوان چەمک و دروستە فۆنەتیکییەکەدا دروستدەبێت و دەبێتە هۆی بەرهەمهێنانی پراگماتیکی فەرهەنگی.

لێرە بەدواوە و پەیوەست بە کارەکەی ئێمەوە ئەگەر گریمانەی ئەوە بکەین، کە جێناوە کەسییە سەربەخۆکان وەک وشەی فەرهەنگی دەژمێردرێن و خاوەنی ئەو سیما و تایبەتمەندییانەن، کە لە وشەی فەرهەنگیدا هەیە و بەڵگەی پێویست بۆ سەلماندنی گریمانەکەمان بخەینەڕو، ئەوا دەکرێت بەکارهێنانی ئەو جێناوانە وەک پراگماتیکی فەرهەنگی بخەینەڕو، لە گرینگترین ئەو بەڵگانەی بۆ سەلماندنی گریمانەکەمان پێویستە ئەمانەن:

١- هەرچەندە لە زمانی کوردیدا جێناوەکان خراونەتە خانەی نوسەکەوە و ((بەزۆری خاوەنی دوو فۆرمن، واتە لە دوو شێوەدا دەبینرێن، فۆڕمێکی پڕ و فۆرمێکی کورتکراوە)) (فەتاح،محەمەد و قادر،صباح،٢٠٠٦: ٣٣) وەکو:

ئەوان یارییەکەیان بردەوە .

فۆڕمی پڕ فۆڕمی کورتکراوە

ئادێ گەمەکەشا بەردۆ .

فۆڕمی پڕ فۆڕمی کورتکراوە .

لێرەدا دەکرێت فۆڕمە پڕەکەی جێناوەکان وەک وشە ئەژماربکرێن، چونکە (یەکێک لە تایبەتمەندییەکانی وشە ئەوەیە، کە بتوانێت ئەرکی جیاواز لە ڕستەدا ببینێت) (محەمەد،شادان،٢٠١٦: ٩) واتە بتوانێت لە جێکەوتەی سینتاکسی جیاوازدا دەربکەوێت، زۆربەی زمانەوانەکانیش هاوڕا و کۆکن لەسەر ئەوەی، کە جێناوە سەربەخۆکان دەتوانن جێکەوتە جیاوازەکانی بکەر و بەرکاری ڕاستەوخۆ و بەرکاری ناڕاستەوخۆ پڕبکەنەوە وەک لەم نمونانەدا دەردەکەوێت:

٢٣- تۆ ئامای./ تۆ هاتیت . (تۆ) بکەرە

٢٤- من ئادێشا مۆینوو./من ئەوان دەبینم . (ئادێشا) بەرکاری ڕاستەوخۆیە

٢٥- شمە کتێبەکەتا پاذیەرە/ پاذێرە کیاست. ئێوە کتێبەکەتان بە ئەودا نارد.

(پاذیر/ پاذێرە) بەرکاری ناڕاستەوخۆیە.

٢- ((هەموو کەرەستەیەکی ڕێزمانی بۆ مۆرفیمە پێکهێنەرەکانی شیدەکرێتەوە، لەبەرئەوەی لە زانستی زمانی نوێدا، ئەرک یەکسانە بە واتا، کەواتە دەبێت مۆرفیم ئەرک، یان واتای هەبێت)) (عبداللە،مهاباد،٢٠١٣: ٢١)، کەواتە هەر کاتێک مۆرفیمێک هەڵگری ئەرکێک بێت واتایەکیش دەگەیەنێت، جێناوەکانی شێوەزاری هەورامی خاوەنی ئەرک و واتان.

٣- لە پۆلێنکردنی چەشنەکانی مۆرفیمدا، کە بە شێوەیەکی گشتی مۆرفیمەکان لەڕوی ڕاستییەوە دەکرێن، بە دوو چەشنی (واتادار و بەند) ەوە، جێناوەکان بە مۆرفیمی واتادار ئەژمارکراون و بەمجۆرە باسکراون ((مۆرفیمی واتادار ئەو مۆرفیمانەن، کە دەتوانن وەک وشەو (فۆڕمی) سەربەخۆ بەکاربهێنرێن بەبێ یارمەتی پێشگر یان پاشگر، خاوەنی واتای سەربەخۆن، یان خاوەنی ئەرکی ڕێزمانین)) (حەمەد،یارا،٢٠٠٨: ١٣) وەک: ناو، ئاوەڵناو، جێناو، لێرەدا و بەپێی ئەم وتەیە جێناوەکان ئەو مۆرفیمانەن، کە دەتوانن وەک وشە و فۆڕمی سەربەخۆ بەکاربهێنرێن، هەروەها خاوەنی واتای سەربەخۆن و لە هەمانکاتدا ئەرکی ڕێزمانیش جێبەجێدەکەن هەربۆیە دەکرێت جێناوەکانی شێوەزاری هەورامی بە وشە ئەژماربکرێن.

٤ - یەکێکی تر لە مەرجەکانی بە وشەبوون بۆ هەر یەکەیەکی زمانیی بریتییە لە واتا، وشە لەسەر ئاستی سیمانتیک هەندێک مەرج و بەهای ڕاستەقینەی هەیە، کە لەگەڵ لۆجیکی زمان و واقیعەکەدا دەگونجێت، لەم بارەیەوە (شلیک) سێ پێوەری بۆ واتای وشە دەستنیشانکردووە ((١- ئاماژە بۆ ئاماژە پێکراو، ٢- هاوشان و هاوواتایی ٣- بەکارهێنانی لە دەوروبەری زمانیدا)) (دزەیی،عەبدولواحید،٢٠٠٥: ٣٥) ئەم مەرجە جێناوەکان دەگرێتەوە، چونکە هەریەکە لە جێناوەکان ئاماژە بۆ ئاماژەپێکراوێک دەکەن و لە دەوروبەری زمانیی جیاوازدا بەکاردەهێنرێن.

٥- هەندێکی تر لە نیشانەکانی بە وشەبوون بریتیین لە:

ا- شێوەی فۆنەتیکی.

ب- هاوسەنگی واتایی.

پ- کەرتنەکردن و نەبڕینی.

ت- قبوڵنەکردنی دوو سترێس.

ج- بەستنەوەی بە تایبەتێتی گراماتیکی و لێکسیکییەوە.

چ- دەنگ و واتای بەردەوام.

ح- دووبارە کردنەوە.

خ- سەربەخۆیی. (سدیق،فاروق،٢٠١١: ٢٠-٢١)

ئەم نیشانانەی لە پێشەوە ئاماژەیان پێدرا لە جێناوەکانیشدا هەن، بۆیە دەکرێت جێناوەکان وەک وشەی فەرهەنگی لەبەرچاوبگیرێن.

ئەمەش هەندێکە لەو نمونانەی، کە تێیدا جێناوەکان وەک پراگماتیکی فەرهەنگی لێیاندەڕوانرێت، وەک:

٢٦) ا- تۆ کە ئامای ئاگادارم/ئاگادارەم کەرۆ.

تۆ کە هاتیت، ئاگادارمبکەرەوە.

ب- تۆ کە ئێذنە خزمەتکاربی، حەتمەن سەرکۆتەی بەدەست ماری.

تۆ کە هێندە خزمەتکاربیت بەدڵنیاییەوە سەرکەوتن بەدەستدەهێنیت.

٢٧) ا-چەنی شمەما، بێدەنگی بیدێ و گۆشگیردێ.

لەگەڵ ئێوەمە بێدەنگبن و گوێبگرن .

ب- شمە قەڵغان و پۆڵاینێدێ پەی گەل و وەتەنی.

ئێوە قەڵغان و شورای پۆڵاینی گەل و نیشتمانن.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

٢٨) ا- من و ئادَ/ ئادَه پێوەرە مەیمێ.

من و ئەو پێکەوە دێین.

ب- ئادَ/ئادَه،کە ئاما وەتەنەکەماش داگیرکەردیمێ.

ئەو،کە هات وڵاتەکەمانی داگیرکرد.

لە هەریەکە لە نموونەکانی (٢٦أ) و (٢٧أ) و (٢٨أ)دا جێناوە کەسییە سەربەخۆکانی (تۆ،شمە،ئادَ/ئادَه) بۆ واتای بنجی خۆیان بەکارهێنراون و تەمومژ و لێڵی لە واتاکانیاندا نییە، واتە خوێنەر لەکاتی خوێندنەوەی نموونەکاندا بە ئاسانی تێدەگات، بەڵام لە نموونەی (٢٦ب)دا و پەیوەست بە دەوربەرێکی دیاریکراوەوە جێناوی (تۆ) بۆ واتا باوەکەی خۆی بەکارنەهێنراوە،بەڵکو بەشێوەیەکی گشتی لەبری هەر مرۆڤێک بەکارهێنراوە، کە خزمەتکاری دەوروبەرەکەی خۆی بێت، جا ئەو مرۆڤە دەکرێت (مامۆستا، پزیشک، پێشمەرگە، بەرپرس... تاد) یان هەر فەرمانبەر و خاوەن پیشەیەک بێت، هەروەها دەکرێت بە واتای نەرێنیش (گاڵتەپێکردن و توانجلێدان) بەکاربهێنرێت، واتە ناوەڕۆکی ڕستەکە ئەرێنی بێت یان نەرێنی هەر جێناوی کەسیی (تۆ)، بە واتایەکی پراگماتیکی گشتگیر بەکارهێنراوە، لە نموونەی (٢٧أ) و (٢٧ب)دا بە بەراوردکردنی واتای جێناوی (شمە) لە هەردوو ڕستەکەدا بۆمان ڕووندەبێتەوە، کە لە نموونەی (٢٧أ)دا جێناوی (شمە) بۆ واتا بنجی و باوەکەی خۆی بەکارهێنراوە و ئاخاوتنەکەش زیاتر لە ئاخاوتنی نێوان مامۆستا و خوێندکارەکانی دەچێت و مامۆستا هەوڵدەدات خوێندکارەکانی ئاگاداربکاتەوە، بەڵام لە نموونەی (٢٧ب)دا جێناوی (شمە) بۆ واتا بنجی و باوەکەی خۆی بەکارنەهێنراوە، بەڵکو پەیوەست بە دەوروبەرێکی دیاریکراوەوە و لە بەکارهێناندا واتای هەر کۆمەڵە مرۆڤێک دەگەیەنێت، کە لەهەر کایە و بوارێکی دیاریکراودا کاربکەن و خزمەت بەگەل و نیشتمان بکەن، لە (٢٨أ)دا جێناوی (ئادَ/ئادَه) بۆ واتای بنجی خۆی بەکارهێنراوە، بەڵام لە (٢٨ب)دا جێناوی (ئادَ/ ئادَه) پەیوەست بە دەوروبەرێکی دیاریکراوەوە و لە بەکارهێناندا واتای هەرکەسێک و هەر داگیرکەرێک دەگەیەنێت، کە نیشتمانەکەمانی داگیرکردبێت، جیاواز لە نموونەکانی پێشوو نموونەی تری وەک ئەم دوو دێڕە هۆنراوەش هەیە هەرچەندە هۆنراوەکە بەشێوەزاری هەورامی دانەڕێژراوە، بەڵام بەکەڵکی باسەکەی ئێمە دێت.

٢٩- بەینی من و تو١ منوتۆ٢ نەبوو

باسی جیایی گفتوگۆ نەبوو

ئێسە من و تۆ٣ منوتۆ٤مانە

باسی جیایی گفتوگۆمانە

لەم دوو دێڕە هۆنراوەدا چوارجار (من و تۆ) بەکارهێنراوە، کە بە ژمارە دیاریکراون بۆ ئاسانی جیاکردنەوەیان، لە (١) و (٣) دا جێناوەکانی (من و تۆ) بۆ واتای بنجی و باوی خۆیان بەکارهێنراون، بەڵام لە (٢) و (٤)دا جێناوەکانی (منوتۆ) بۆ واتای باوی خۆیان بەکارنەهێنراون، بەڵکو لە (٢)دا بە واتای خۆشەویستی و ڕێز و پێکەوە گونجان و هەست و سۆز ڕاگرتنی یەکتری و شەیدابوون و هۆگربوون لەگەڵ یەکتریدا بەکارهێنراوە، بە واتایەکی تر لە سەرەتاوە (من+تۆ)یان لە (ئێمە)دا کۆکردووەتەوە، کە بنەمای پێکەوە هەڵکردن و خۆشەویستیی و ڕێز و پێکەوە گونجانە، ئەوەی زیاتر سورمان دەکات لەسەر ئەم بۆچوون و شیکردنەوەیەی، کە خستمانەڕوو نیوە دێڕی دووەمی هۆنراوەکەیە: (باسی جیایی گفتوگۆ نەبوو) واتە هێندە لەگەڵ یەکتردا گونجاو و هۆگربوون دەکرێت هەر جۆرە قسەوگفتوگۆیەک لە نێوانیاندا هەبوبێت، بێجگە لە (دابڕان و لێکجیابوونەوە)ئەڵبەتە ئەمەی، کە وتمان باسی کاتی ڕابردووە هەروەکو لە هۆنراوەکەدا ئاماژەی بۆ کراوە و کاری ڕستەکە بەدەمی ڕابردوو داڕێژراوە، بەڵام لە (٤)دا و لە کاتی قسەکردندا جێناوەکانی (منوتۆ) بەو واتایە بەکارهێنراوە، کە واقیعەکە پێچەوانە دەبێتەوە و ئەو ئەزمونە پڕ لە خۆشی و شادی و پێکەوەگونجانە تێکدەچێت، چونکە هەریەکە لەو دوو خۆشەویستە بڕیاریانداوە (ئێمە)بگەڕێننەوە بۆ (من)بە جیا و (تۆ)بە جیا، ئەمەش سەرەتای دووریی و دابڕان و لێکجیایی و ماڵجیاییە، لەپاشان هەریەکە لەو دوو مرۆڤە سەنگەر لە یەکتری دەگرن و دەکەونە کێبڕکێ و ئەزمونکردنی پەیوەندییەکی نادروست و سەرەنجام بە جیابوونەوەیان لە

یەکتری ئەزمونەکەیان کۆتاییپێدێنن.

لێرەوە دەتوانرێت پراگماتیکی فەرهەنگی بە میکانیزمێکی گرنگ و زیندوی زمانی دابنرێت لەوەی، کە یارمەتیدەرە بۆ ڕونکردنەوە و شیکردنەوەی واتای وشە فەرهەنگییەکان و ڕەواندنەوەی تەمومژ و لێڵی واتایی، دیارە هۆکاری یاریدەدەریش زیاتر دەقی بەکارهێنان و زانیاری پێشینەی قسەکەر و گوێگرە لەسەر بابەتی گفتوگۆ لەسەرکراو، پرۆسەکانی پراگماتیکی فەرهەنگیش، کە بریتیین لە (تەسککردنەوە، فراوانکردن، میتافۆڕ) گرنگترین پرۆسەکانی بەرهەمهێنانی پراگماتیکی فەرهەنگین:

٢/١) تەسککردنەوە:

بریتیە لە بەکارهێنانی دەربڕاوێک بۆ گەیاندنی واتایەکی دیاریکراو هەمبەر بە کرۆکەواتای دەربڕاوەکە بە جۆرێک فۆکەس دەخرێتە سەر یەک فیچەری واتایی دەربڕاوەکە و وا لێکدراوەتەوە، کە (پرۆسەیەکە تێیدا وشەیەک زیاتر لە بەکۆدکردنی کرۆکە واتای مەودازمانییەکەی، واتایەکی زۆر دیارکراوتر دەگەیەنێت، مەودای چەمکی پێکهاتەیەک بەشێوەیەکی پراگماتیکی، بەشێکە لە مەودای چەمکی فەرهەنگی، کە گوێگر بەهۆی دەستپێداگەیشتنی ئەو بەشە زانیارییە لە دەوروبەرێکی دیاریکراودا هەڵیدەهەنجێنێت. بەم پێیە گوێگر بەهۆی کارپێکردنی زانیاری لۆجیکی و ئینسکلۆپیدیایی چەمکەکان بەپێی تیۆری پەیوەست دەتوانێت تەسککردنەوە لە چەمکی وشەکەیدا بەرجەستە بکات و وەک یەکەیەکی پراگماتیکی بناسرێتەوە) (ئەحمەد،تریفە،٢٠١٣: ١١٤) لە زمانی کوردیدا ئاخێوەر توانای ئەوەی هەیە، بەپێی دەوروبەرە جیاوازەکان تەسککردنەوە لە چەمکی وشەکاندا ئەنجامبدات وەک یەکەیەکی ئەتۆمی پراگماتیکی بەکاربهێنرێت بۆ نموونە با لە هەندێک لە بەکارهێنانی جێناوەکان وردبینەوە، کە لە کاتی ئەنجامدانی ئاخاوتنەکانی ئاخێوەر و گوێگردا و بە گرێدانی بە دەوروبەرەوە تێبنی ئەوە دەکەین، کە بە ئاماژەی جیاواز بەکاردەهێنرێن، هەروەها جۆرێک لێڵی و نادیاری لە بەکارهێنانیاندا هەیە، کە گوێگر ناچار دەکات ئاخاوتنەکە ببەستێتەوە بەو دەوروبەرەی ئاخاوتنەکەی تێدا بەرهەم هاتووە،لەوانەش:

٣٠- تۆ تەماشەو ئی گاڵتەجاڕییە.

تۆ سەیری ئەم گاڵتەجاڕییە .

٣١- تۆ پەی من دنێوی تایبەتەنی.

تۆ بۆ من دنیایەکی تایبەتیت .

٣٢- ئێدنەم چەنی تۆ بەردسەر بیانێ بە تۆ.

هێندەم لەگەڵ تۆ بردەسەر وا بووم بە تۆ .

لە (٣٠)دا بە گریمانەکردنی ئەوەی، کە ئاخێوەر لە حاڵەتی خۆدواندندایە و وتووێژ لەگەڵ خۆیدا دەکات مەبەست لە بەکارهێنانی جێناوی (تۆ) وریاکردنەوە و بە ئاگاهێنانەوەی خودی قسەکەر خۆیەتی لە ڕودانی شتێک،نەک دواندن و ئاگادارکردنەوەی گوێگرێک یان کەسێک، کە لەگەڵ قسەکەردا بێت و قسەکەر بیەوێ موخاتەبەی بکات، لە(٣١)دا بەکارهێنانی جێناوی (تۆ) ئاماژەکردنە بۆ ئاماژە بۆکراوێک، کە نادیارە و نازانرێت مەبەست لە بەکارهێنانی (تۆ) بۆ مرۆڤە یان بۆ گیانلەبەرە، یان بۆ شتێکی بێگیانە لێرەدا تەنها دەوروبەر دەتوانێت یەکێک لەو بەکارهێنانانە یەکلایی بکاتەوە، لە(٣٢)دا بە هەڵهێنجانی کۆزانینی زمانی و ئینسکلۆپیدیایی دەوروبەر مەبەستەکە لە (تۆ)دا دەگەیەنرێت و جێناوی (تۆ) وەک نمونەیەکی تەسککردنەوە بەکارهێنراوە .

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

٣/١) فراوانکردن:

بریتییە لە پرۆسەی بەکارهێنانی وشەیەکی فەرهەنگی لە دەربڕاوێکدا بە واتایەکی جیاواز لە واتا سیمانتیکییەکەی خۆی بە جۆرێک، کە وشە بەکارهێنراوەکە یەکێک لە فیچەرە واتاییەکانی سڕدەکرێت و فیچەرێکی واتای دەوروبەر جێگەی دەگرێتەوە، فراوانکردن ((ڕێژەیەکی دیاریکراوی پێتییە و بەهۆی نزیککردنەوە و فۆڕمە ئازادەکانی خوازەیی وەک میتافۆڕ و زیادەڕۆیی و گاڵتەجاڕی بەکاردەهێنرێت)) (ئەحمەد،تریفە،٢٠١٣: ١٢٦)

٣٣- ئا نانە بەتۆ مەۆریۆ .

ئەو نانە بەتۆ ناخورێت .

٣٤- ئا نانە نانا ئارۆ ئینا خوانەنە .

ئەو نانە نانە ئەمڕۆ لە خوانە .

٣٥- نانش لەتکریان .

نانی لەت بووە .

٣٦- نانەکە حازرا فەرماودێ .

نانەکە ئامادەیە فەرموون .

٣٧- ڕاسا نانو گەنماما نەواردەن، بەڵام خۆ دەسو خەڵکیۆ دییەنما .

ڕاستە نانی گەنممان نەخواردوە، بەڵام خۆ بە دەست خەڵکییەوە بینیومانە .

لە ڕستەکانی سەرەوەدا وشەی (نان) بۆ چەند واتایەکی جیاواز لە یەکتری و جیاوازیش لە کرۆکەواتای وشەکە، بەکارهێنراوە بەجۆرێک لە (٣٣)دا بە واتای (نرخ و بەها) و لە (٣٤)دا بە واتای (هێز و دەسەڵات) و لە (٣٥)دا بە واتای (بەرپرسیارێتی هەڵگرتن) و لە (٣٦)دا بە واتای (چێشت و خواردن) و لە (٣٧)دا بەواتای (نەداری و هەژاری کەسێک، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا خاوەنی سەلیقە و بەهرەیەک) بەکارهێنراوە، ئەوەی جێگەی سەرەنج و تێرامانە وشەی (نان) تەنها لەڕستەی (٣٦)دا و دوای ئەوەی بە پرۆسەی فراوانبووندا تێپەڕیوە، کە لە سیمانتیکدا بە یەکێک لە هۆکارەکانی گۆڕانی واتا هەژماردەکرێت، بەکارهێنراوە بۆ ئاماژەکردن بە ئاماژەپێدراوەکەی لە واقیعدا، کە (نان و چێشت و خواردن)ە و فیچەری واتایی کرۆکەواتاکەی لە وشەکەدا ماوەتەوە بە جۆرێک، کە دیکۆدکردنی وشەی (نان) لەلای گوێگر یەکسان و هاوتایە بە ئینکۆدکردنی وشەکە لەلای قسەکەر، بەڵام لە نمونەکانی (٣٣) و (٣٤) و (٣٥) و (٣٧)دا وشەی (نان) بۆ واتای جیاواز لە کرۆکەواتاکەی بەکارهێنراوە و بەشێک لە فیچەرەواتاییەکانی وشەکە فەوتاوە و نەماوە، واتە وشەی (نان) ئاماژە بۆ ئاماژەپێکراوە واقیعیەکەی خۆی، کە خودی (نان)ە، وەک تەنێکی بەرجەستە ناکات و لە هەریەکە لەو نمونانەدا واتایەکی جیاواز دەبەخشێت، واتە ئەو چەمکەی لە دیکۆدکردنی وشەکەوە دەستدەکەوێت یەکسان نییە بە چەمکە بە کۆدکراوەکە، چونکە ئاخێوەر بە مەبەست ئەوەی کردووە و ویستویەتی مەبەست دەربڕێت نەک واتا، ئەو چەمکە جیاوازانەی لە بەکارهێنانە جیاوازەکانەوە دەسمانکەوتوون وەک پراگماتیکی فەرهەنگی ئەژماردەکرێن .

پەیوەست بە جێناوەکانی شێوەزاری هەورامیشەوە هەندێک نمونەی وا دەخەینەڕو، کە وەک پراگماتیکی فەرهەنگی لە بواری فراوانکردندا هەژماردەکرێن، لەوانەش:

٣٨-ئادَی دەنگشا بە ئێمە دان و بەشمەشا نەدَان .

ئەوان دەنگیان بە ئێمە داوە و دەنگیان بە ئێوە نەداوە .

٣٩-گەر گەرەکتا نەمربی/نەمرەبی، مرە پەی ژیان و میللەتی.

گەر دەتەوێت نەمر بیت، بمرە لەڕێی ژینی میللەتدا .

٤٠-گەر شمە گەرەکتابۆ، تاودێ سزاو ئادَی/ئادَێ دەیدێ و نەلدێ سەرو سنوقو دەنگدای.

گەر ئێوە بتانەوێت، دەتوانن سزای ئەو بدەن و نەچنە سەر سندوقی دەنگدان .

پەیوەست بە دەوروبەرێکی دیاریکراوەوە لە هەریەکە لە نمونەکانی (٣٨) و (٤٠)دا جێناوەکانی (ئادَی ، ئێمە ، شمە ، ئادَ) و لە نمونەی (٣٩)شدا جێناوی (تۆ)، کە جێناوی لکاوی (ی،ە) لە بری بەکارهێنراوە، هەریەکەیان بۆ واتای باو و بنجی خۆیان، واتە بۆ کرۆکە واتاکەیان بەکارنەهێنراون، بەڵکو ئاخێوەر دەیەوێت لەپشت فۆڕمی ئەو جێناوانەوە مەبەستە پراگماتیکییەکەی بەرجەستەبکات بە جۆرێک، کە لە (٣٨)دا مەبەست لە بەکارهێنانی جێناوەکان بەمشێوەیەیە:

ئادَیْ : بۆ میللەت بەکارهێنراوە .

ئێمە : بۆ دەسەڵات بەکارهێنراوە .

شمە : بۆ ئۆپۆزسیۆن بەکارهێنراوە .

لە (٣٩)دا جێناوی (تۆ) بۆ هەرکەسێک، یان هەر مرۆڤێک بەکارهێنراوە لە (٤٠)دا ، (شمە) بۆ میللەت و (ئادَ/ ئادَە) بۆ حکومەت بەکارهێنراوە، بەمشێوەیە و وەک لە نمونەکانەوە ڕونبووەوە بەکارهێنانە جیاوازەکانی جێناوەکان وەک پراگماتیکی فەرهەنگی و وەک نمونەی بەکارهێنانی فراوانکراوی جێناوەکان تەماشادەکرێن.

٤/١) میتافۆر:

شێوەیەکی بەکارهێنانی زمانە و تیایدا وشەیەک بەکاردەهێنرێت بۆ دەربڕینی واتا و مەبەستێکی دیاریکراو و جیاواز لە واتا بنجی و باوەکەی خۆی ((بەکارهێنانی وشە و دەربڕینە لەجیاتی وشە و دەربڕینی تر بەمەرجێ واتای هاوبەش لە نێوانیاندا هەبێت)) (عەلی،بەکر،٢٠٠٠: ٨٦) دەکرێت بگوترێت سیفەتی هاوبەش لە نێوانیاندا هەبێت بۆ نمونە:

ئازاد شێرا./ئازاد شێرە.

لەم ڕستەیەدا سیفەتی هاوبەش لە نێوان (ئازاد) و (شێر)دا (ئازایەتی)یە، جگە لە لێکچوون هۆکاری تریش هەن بۆ سەرهەڵدان و بەکارهێنانی میتافۆڕ لە زماندا، لەوانەش جوانکردن و ڕازاندنەوەی دەربڕاوەزمانییەکان ((زۆربەی دەربڕینە ناسکەکان لە میتافۆڕەوە سەرچاوە دەگرن و هاوکات وریاکردنەوە و وروژاندنی گوێگریشمان بۆ مسۆگەردەکات)) (سەرچاوەی پێشو، ١٨) گیبس (میتافوڕ بەجۆرێک لە واتای ناپێتی دادەنێت، کە لە قسەکردنی ئاسایی ڕۆژانەی مرۆڤدا بەشداریدەکات، بۆ نمونە زۆرێک لە ئاخێوەرانی کوردزمان ئاسایی لە قسەکردنی ڕۆژانەیاندا لە بری ڕستەی (ئاراس ئازان./ئاراس ئازایە.) ڕستەی (ئاراس شێرا./ئاراس شێرە) گۆدەکەن، کە ئەمەی دواییان دەچێتە خانەی میتافۆڕەوە و جۆرێکە لە واتای ناپێتی) (ئەحمەد،تریفە،٢٠١٣: ١٣٤) هەروەها لیڤنسن دەڵێت: ((میتافۆڕ تەنها ناوەندی شیعر نییە، بەڵکو لە ڕاستیدا بەشێکی گەورەی بەکارهێنانی زمانە)) (لیڤنسن،١٩٩٧: ١٤٧) واتە میتافۆڕ تەنها لە ناوەندی شیعر و ئەدەبیاتدا بەکارناهێنرێت، وەک لە بۆچوونە کلاسیکییەکاندا باو بووە، بەڵکو لە زمانی قسەکردنی ئاسایی و ڕۆژانەی خەڵکیدا بەکاردەهێنرێت، تراسکیش ((لێکچوون بەبنەمای میتافوڕ دادەنێت)) (تراسک،١٩٩٩: ١٢٨) ،لەبارەی پەیوەندی میتافۆر بە پراگماتیکەوە وتراوە((میتافۆڕ بەشێکی گرنگی پراگماتیکە، کە دەکرێت بە>>سێبەری گەیاندنی واتایی- connotational penumbra << پێناسە بکرێت، واتە دەربڕاوەکە زیاتر چاوەڕێی پاشکۆی واتایی لێدەکرێت وەک لە کەسێتی و تایبەتمەندی وشەکە خۆی، هەروەها زانیاری خەسڵەتە حەقیقییەکانی ئاماژە بۆ کراوەکان و زانیاری دەربارەی جیهان بەگشتی دەگرێتەوە)) (لیڤنسن،١٩٩٧: ١٤٩) بەم پێیە و لەبەرئەوەی میتافۆڕ بەشێکی گرنگی پراگماتیکە و پراگماتیکیش بە توندی بەسراوەتەوە بە دەوربەرەوە، کەواتە دەروبەر ئەڵقەی پەیوەست بوونی میتافۆڕە بە پراگماتیکەوە، چونکە هەندێک جار دەربڕاوە میتافۆڕییەکان بەبێ دەوروبەر لێکدانەوەیان بۆ ناکرێت یان مەحاڵە، لەم بارەیەوە (عەلی،بەکر،٢٠٠٠: ٧٥ – ٧٦) گرنگی لە بەرچاوگرتنی دەوروبەر لە لێکدانەوەی میتافۆڕدا بەمشێوەیە باسدەکات:

١- تەنیا دەوروبەرو باری نواندن دەریدەخات وشەیەک یان دەربڕینێک بەکام لە واتا ستانداردەکانی بەکارهاتوون .

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

٢- مەودای فراونکردنی یەکەکانی زمان (فەرهەنگی زمان) بە زمان دەبەخشن، بەجۆرێک کە بتوانێت هەموو هەست و بۆچوون و تێڕوانینێک دەربڕێت .

٣- هەر بۆچوونێک بۆ میتافۆڕ لایەنی دەوروبەر فەرامۆشبکات بە بۆچوونێکی سەرکەوتوو و تەواو ناژمێرێت، چونکە ئەگەر بشتوانێت هۆی سەرهەڵدان و بەکارهێنانی میتافۆڕیش چارەسەربکات، ئەوا ناتوانێ ئەوە ڕونبکاتەوە کە گوێگر/ خوێنەر چۆن لە میتافۆڕ دەگات و چەند هەنگاوی بیری دەگرێتە بەر تا لە واتای میتافۆڕەکە دەگات یان میتافۆڕەکە شیدەکاتەوە .

لەدوای ئەم کورتە باسەی میتافۆڕ ئەمانەی خوارەوە ئەو نمونانەن، کە وەک بەکارهێنانی میتافۆڕییانەی جێناوەکان ئەژماردەکرێن:

٤١- ئانە منەنا یانەکەیت ڕۆشن کەروۆ.

ئەوە منم، ماڵەکەت ڕووناکدەکەمەوە .

٤٢- ئانە تۆنی، کە واری سەرودڵ و ڕۆحیمارە و ژیانما پەنە بەخشیۆ .

ئەوە تۆیت، کە دەبارێیت بەسەر دڵ و ڕۆحماندا و ژیانمان پێ دەبەخشیتەوە .

٤٣-ئانە شمەندێ، کە واردێ سەرودڵ و ڕۆحی مارە و ژیانما پنەبەخشدێ .

ئەوە ئێوەن، کە دەبارێن بەسەر دڵ و ڕۆحماندا و ژیانمان پێ دەبەخشنەوە .

٤٤- ئاد/ ئادَە کەنار و لەنگەرگیرتەو کەشتی ڕۆحو منا.

ئەو کەناری لەنگەرگرتنی کەشتی ڕۆحی منە .

٤٥-ئادَێ کەنارو لەنگەرگیرتەو کەشتی ڕۆحو ئێمەنا.

ئەوان کەناری لەنگەرگرتنی کەشتی ڕۆحی ئێمەن .

جێناوەکانی (من، تۆ، شمە، ئاد/ ئادَە، ئادَێ)

لەنمونەکانی (٤١، ٤٢، ٤٣، ٤٤ ،٤٥)دا بۆ واتای باو و بنجی خۆیان بەکارنەهێنراون، بەڵکو هەریەکەیان لەناو ڕستە و دەربڕاوەکەی خۆیدا بەشێوەیەکی میتافۆڕییانە بۆ واتایەکی نوێ خوازراوە و مەبەستێکی دیاریکراوی پێدەربڕاوە بەمشێوەیە:

لە (٤١)دا جێناوی (من)بە واتای تیشکی ڕوناکی خوازراوە و لە (٤٢)دا جێناوی (تۆ)بە واتای باران خوازراوە و لە (٤٣)دا جێناوی (شمە)بە هەمانشێوە و لە (٤٤) و (٤٥)دا جێناوەکانی (ئاد/ ئادَە، ئادَێ) بەواتای کەناری دەریایەکی هێمن خوازراوە.

ئەنجامەکان:

١- جێناوەکان وشەی فەرهەنگین و وەک هەر وشەیەکی تری فەرهەنگی دەتوانن واتای جیاواز لە دەوروبەرە جیاوازەکاندا بگەیەنن.

٢- جێناوەکان جگە لە بەکارهێنانە کلاسیکییە باوەکەی ڕۆژانەیان، کە بەکارهێنانیانە لەبری ناو و جێگەی ناو دەگرنەوە بەکارهێنانی میتافۆڕییانەشیان هەیە.

٣- جێناوەکان وەک یەکەیەکی فەرهەنگی لە پرۆسەکانی بەرهەمهێنانی پراگماتیکی فەرهەنگیدا (تەسککردنەوە و فراوان کردن) توانای بەشداریکردن و چالاکی نواندنیان هەیە.

سەرچاوەکان:

١-بەزمانی کوردی

ا-کتێب:

١-دزەیی،عەبدولواحید(٢٠٠٥).ڕەهەندی دەروونی لە بواری ڕاگەیاندندا.چاپخانەی شەهاب.چاپی یەکەم.هەولێر.

٢-سدیق،فاروق(٢٠١١).لەدایکبوونی وشە.چاپخانەی شڤان.چاپی یەکەم.سلێمانی.

٣-فەتاح،محەمەد و قادر،سەباح(٢٠٠٦).چەند لایەنێکی مۆرفۆلۆجیی کوردی.چاپخانەی ڕوون.سلێمانی.

٤-فەتاح،محەمەد(١٩٩٠).زمانەوانی.هەولێر.زانکۆی سەلاحەدین.

٥-مەحویی،محەمەد(٢٠٠٩).زانستی هێما.واتا و واتا لێکدانەوە.بەرگی یەکەم.چاپخانەی پەیوەند.سلێمانی.

٦- حەمەد،یارا(٢٠٠٨).مۆرفۆسینتاکس لە شێوەزاری کۆیەدا.چاپخانەی کەمال.سلێمانی.

ب-نامەی زانکۆیی:

٧-ئەحمەد،تریفە(٢٠١٣).پراگماتیکی فەرهەنگی و پێکداچوونی پێکهاتەکانی.نامەی دکتۆرا.بڵاونەکراوە.سلێمانی.زانکۆی سلێمانی.

٨-محەمەد،شادان(٢٠١٦).پەیوەندییە واتاییەکانی ناو مۆرفیمەبەندەکان لە زمانی کوردیدا.نامەی ماستەر.بڵاونەکراوە.سلێمانی.

٩-عەلی،بەکر(٢٠٠٠).میتافۆڕ لە ڕوانگەی زمانەوانییەوە.نامەی دکتۆرا.بڵاونەکراوە.سلێمانی.زانکۆی سلێمانی.

پ- گۆڤار:

١٠- عبداللە،مهاباد(٢٠١٣).وشەی لێکدراو لە زاری هەورامیدا.گۆڤاری زانکۆی سلێمانی.ژمارە (٤٠) بەشی (B) لاپەڕە (١١٣-١٣٤).

٢-بەزمانی ئینگلیزی

9-Levinson, S.C., 1997. Pragmatics, twice. Cambridge University.

10-Trask, R.L. and Trask, R.L., 1999. Key concepts in language and linguistics. Psychology Press.

٣-پێگەی ئینتەرنێت

11-Blutner.1998. Lexical Pragmatics.www.academic.oup.com

12-Hall.2017. Lexical Pragmatics, Explicature and Ad Hoc Concepts. www.springer.com

بچووککردنەوە لە زمانی کوردیدا: توێژینەوەیەکی پراگماتیکیە

التصغير في اللغة الكردية: دراسة تداولية

Diminutives in Kurdish Language: A Pragmatic Study

پەیمان زۆراب عزیز[1]، برهان صالح سلیمان[2]

[1,2] بەشی ئینگلیزی، فاکەڵتی پەروەردە، زانکۆی کۆیە، شاری کۆیە، هەرێمی کوردستان، عێراق

Corresponding author's e-mail: paiman.zorab@koyauniversity.org

پوختە:

ئامانج لەم توێژینەوەیە بریتیە لە لێکۆڵینەوە لە ئەرکە پراگماتیکیەکانی بچووککردنەوە لە زمانی کوردیدا. توێژەران مۆدێلی ڕێزگرتنی زمانەوانی (براون و لیڤنسن) ی گرتوەتەبەر بۆ بەدەستهێنانی ئەنجامەکان. داتاکان لە ڕێگەی ئەو چاوپێکەوتن و گفتوگۆیانە بەدەستهاتوون کە بە شێوەیەکی سروشتی ڕوویانداوە. بچووککردنەوە لە زمانی کوردیدا بۆ هەردوو ستراتیژەکانی ڕێزگرتنی ئەرێنی و نەرێنی بەکاردێت، سەبارەت بە ستراتیژی ڕێزگرتنی ئەرێنی، هاوڕێیەتی و خۆشەویستی و لێبوردەیی نیشان دەدات، بەڵام سەبارەت بە ستراتیژی ڕێزگرتنی نەرێنی، ئامانج لێی کەمکردنەوەی خۆسەپاندن ونەرمترکردنی وتەی نەرێنیە. دەرئەنجامەکان ئەوە نیشان دەدەن کە سەرەڕای ئەوەی بەکارهێنانی سەرەکی بچووککردنەوە بۆ مناڵانە، بەڵام کورد ئەرکی پراگماتیکی پێدەدەن بە مەبەستی کەمکردنەوەی خۆسەپاندن و گوزارشتکردن لە خۆشەویستی و پەیوەندی دۆستانە.

کلیله وشە: (پراگماتیك ، بچووککردنەوە، زمانی کوردی، ڕێزگرتن، خۆسەپاندن

الملخص :

الهدف من هذه الدراسة هو التحقيق عن الوظائف التداولية للتصغير في اللغة الكردية. تبنى الباحثان نموذج براون وليفينسون للإحترام اللغوي في التحليل و المقارنة. تم جمع البيانات من خلال المقابلات والمحادثات التي تحدث بشكل طبيعي. يستخدم التصغير في اللغة الكردية كإستراتيجيات مهذبة إيجابية وسلبية على حد سواء ، بالنسبة لاستراتيجية الإحترام الإيجابية تمثل تفاعلًا وديًا وتضامنًا وتعبيرًا عن المودة والتسامح. أما بالنسبة لاستراتيجية الإحترام السلبية ، كانت تهدف إلى تقليل الفرض وتخفيف التصريحات السلبية. تظهر النتائج أنه على الرغم من الاستخدام المركزي للتصغير مع الأطفال ، إلا أن الأكراد أخذوا على عاتقهم وظائف تداولية لتقليل الفرض والتعبير عن الألفة والترابط.

الكلمة المفتاحية : (التداولية ، التصغير ، اللغة الكردية ، الإحترام ، الفرض)

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
DOI Link	http://doi.org/10.32410/huj-10477
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٢/١١/٣ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢٣/١/٢٦ | ڕێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢٣/٩/٣٠
ئیمەیلی توێژەر	paiman.zorab@koyauniversity.org
مافی چاپ و بڵاوکردنەوە	©٢٠٢٣م.پەیمان زۆراب عزیز، م.ی. برهان صالح سلیمان، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

Abstract:

The aim of the study is to investigate the pragmatic functions of diminutives in Kurdish. The researchers adopted Brown and Levinson's model of linguistic politeness in the analysis. The data has been collected through interviews and naturally occurring conversations. The diminutives in Kurdish are used both as positive and negative politeness strategies, for the positive, it marks a friendly interaction, solidarity, expressing affection and endearment. For negative politeness strategy, it aims at minimizing imposition and softening negative statements. The results show that in spite of the central use of diminutives with children, Kurds have taken on the pragmatic functions of minimizing imposition and expressing intimacy and connectedness.

Keyword: (Pragmatics, diminutives, Kurdish, politeness, imposition)

1. INTRODUCTION

In everyday interactions, people express their ideas and thoughts through language, pragmatics explores the use of language. Verschueren (1987: 68) states that "social role relationships as determined by social structure, including role conflicts and the notion of social power definable as the extent to which a participant can impose his/her wants on another participant." When participants speak, they disclose their cognitive properties (biographies, experiences, previous knowledge, etc.), beliefs, attitudes, motives, emotions, and sympathy vs. antipathy (Dressler & Merlini-Barbaresi, 1994: 19).

Diminutives exist in almost every language (Jurafsky: 1996). It is used for expressing smallness and endearment. In Kurdish, it is a productive word formation of nouns via one or several suffixes. Diminutives are derivational nouns considered the largest group of suffixed nouns. Basically, diminutives convey the idea of smallness, but it is possible to be used in communicating a variety of pragmatic meanings, that is, what is beyond the notion of smallness. Mendoza (2005: 171) states that the diminutive is a linguistic device with socially motivated meanings.

Diminutives are a feature of child-directed speech (CDS), i.e. the first linguistic forms children acquire and use in their speech. A few studies are made about their use in adult interactions (adult-directed speech-ADS). In most studies the use of diminutive by adults are highly child-directed speech, followed by lover- and pet-directed speech. Adults also use diminutives as they talk to their dear friends, especially women when they talk to their female friends. The dominant meaning of diminutive use comes from emotions such as love and kindness, especially when an addressee is a dear person in non-serious situations (Dressler & Merlini-Barbaresi: 1994). In addition, there are some other situations where it is employed with strangers in adult-directed speech (ADS), it has pragmatic functions like requests, offers, services, etc. This paper shows how diminutives behave in speech acts in different situations with different participants and investigates the different pragmatic functions beyond their use.

2. LITERATURE REVIEW

There are studies about the uses of diminutives in certain languages; the researchers examined similarities of diminutives use cross-linguistically. It is important to investigate the usage and the pragmatic functions of diminutives to see how this linguistic device is used in social interactions.

Wierzbicka (1984: 168) states that "rich and productive systems of diminutives in languages, such as those found in Greek, Spanish and Italian, seem to play a crucial role in cultures in which emotions in general and affection in particular, is expected to be shown overtly". According to Dossena (1998: 34), studying the pragmatic functions of diminutives can be useful:

An analysis of the pragmatic function of diminutives thus presents us with another aspect of the multi-faceted structure of spoken language: in speech the cohesiveness of the texture is such that even one morpheme (apparently unimportant, like a diminutive-ie) may shift the overall balance of discourse and move its focus onto the speakers' role, the listener's perceptions, or the connotational assumptions that they both share.

In a study of diminutives in Spanish, Mendoza (2005: 165) states that "the diminutive can be used to soften or weaken the illocutionary force of an utterance, and therefore, as a politeness marker." Similarly, Travis (2004: 250) argues that "diminutives in Spanish play an important role in personal interactions, as they can be employed as a vehicle for the expression of good feelings." Furthermore, Jurafsky (1996), made a cross-linguistic research, by conducting a large-scale study to systematically explore the universal tendencies in the semantics of the diminutive.

There are several other studies, which have explored the pragmatic functions of the diminutive. In comparison with other Western European Languages, the largest number of studies has been made in Greek and Spanish, as they have complex and productive systems of diminutives. Sifianou (1992) has investigated the pragmatic functions of diminutives in English and Greek within Brown and Levinson's (1987) politeness framework, she collected the data from contemporary Greek and English plays and recorded conversations as well. She found that diminutives in Greek function as a positive politeness strategy to show informality and solidarity, whereas in English they are used to minimize impositions.

Alexopoulos (1994) could observe the same findings based on a questionnaire given to 50 native Greek speakers. Alonso (1961) explored the pragmatic functions and uses of diminutives in Spanish. He noticed that diminutives have many pragmatic uses. He also observed that the meanings and effects of diminutives are dependent on context, the participants' attitudes and the speech act itself.

Travis (2004) analyzed the pragmatic functions of diminutives in a corpus of conversation in Colombian Spanish. The findings support the exact claims made by Wierzbicka (1984; 1992) that frequent use of diminutives in languages such as Russian and Polish plays a valuable role in realizing the cultural goal of expressing good feelings toward others. Rudolph (1990) found that diminutives in Portuguese function as

indicators of emotions, expressing the emotions of the speaker towards what is said, and interlocutor. Salmani Nodoushan (2008a: 257) asserts that the interesting work of Brown and Levinson (1978) on "politeness" and its relation to "face" lead to increase its role in conversational analysis (See also Allan & Salmani Nodoushan, 2015; Capone & Salmani Nodoushan, 2014; Salmani Nodoushan, 2006a,b; 2007a,b,c; 2008b; 2013a,b; 2014a,b,c; 2015a,b; 2016; Salmani Nodoushan, in press; Salmani Nodoushan & Allami, 2011). According to Salmani Nodoushan (2012: 119), face "suggests that each and every speech act is issued as a result of the interplay between self's intention and his motivation, with the intention being the ignition, and motivation the fuel." Diminitivisation is one such speech act. Brown and Levinson consider the diminutive as a politeness marker. They discuss diminutives merely as address terms having a ''function of claiming in group solidarity'' and as forms used to soften face-threatening acts with directives (1987: 108). They also refer to diminutives as having ''hedging functions'' in languages with diminutivizing adjectives or adverbs (1987: 157).

Based on Brown and Levinson's politeness strategies, diminutives may function as a positive politeness strategy to focus on the emotional bond between the speaker and the hearer, or as a negative politeness strategy to minimize impositions.

This study discusses the diminutives as interactional devices in Kurdish, which have pragmatic functions and form positive and negative politeness markers. Therefore, it is hoped that this study will fill a gap in Kurdish pragmatics studies in general and explain the pragmatic functions of diminutives in particular.

3. METHODOLOGY AND THE CORPUS

The corpus of the study is 30 spontaneous recorded conversations, collected by the researcher between November 2021 and May 2022. Each conversation was approximately 35 minutes long. The participants were visited in their homes, offices, workplaces, family gatherings, campus, coffee shops, etc. and informal conversations were recorded. The data for this study were drawn from that corpus. The participants were not aware of that their speech was recorded for the study purposes so as to be natural, because in Kurdish, as in every other language, diminutives are more likely to occur in natural conversational settings that involve communicating more than what is being said.

4. DISCUSSION AND ANALYSIS

The present study's first aim was to present a basic description of the most common used diminutives in Kurdish by speakers of different ages and gender. The results showed that diminutives are employed for various pragmatic functions. The findings support the above-mentioned reviewed studies that confirm the value and pragmatic functions of diminutives, especially in social interactional contexts like informal

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

conversations, where interlocutors resort to diminutives in expressing their emotions and attitudes toward others and things.

To analyze the conversations, they were transcribed, put down on paper, and then all the diminutivized words were identified, extracted and labeled for the pragmatic function for which it was used in the conversation. King and Melzi (2004: 242) states that "it is sometimes difficult to infer exact pragmatic functions or intentions (e.g., endearment and affection), for every instance of diminutive use." Therefore, a broad classification of diminutive realizations was adopted, by considering the sequential context of an utterance, its paralinguistic and prosodic features. In addition, the researcher is a native speaker of Kurdish and is thus familiar with the local social relations and social interactions, which was helpful in identifying and analyze the potential pragmatic purpose of diminutive usage. The following four labels were adopted as broad classifications of pragmatic functions for diminutive use:

4.1 Addressing/referring to children

Like many other observed cultural contexts in the world (cf., Andrews, 1999; Badarneh, 2010; King & Meliz, 2004; Sifianou, 1992; Travis, 2004), Kurds use diminutives in addressing and referring to children to show endearment, affection and small size. It indicates of the fact that the addressee/referent is a child by using the diminutivized forms of children's names, endearment concepts, adjectives and nouns related to the addressee. In the Kurdish society, such uses are often limited to those who have a close relation with children, including relatives and friends. Example (1) shows the way that children are referred to by diminutivized forms of their first names and their belongings (e.g., toys) (the Kurdish diminutive is italicized).

(1)

[Mother talking about her own young child]

berxokekeman çenda jwane!

Lamb-Dim our how beautiful!

'How beautiful our lamb-Dim is!'

In the above example, the situation is informal, the mother is talking to her neighbor, refers to her child as if he is a small lamb to show small size, affection, endearment and positive politeness.

4.2 Pejoration

Diminutives in Kurdish are not restricted to communication with children. They could be employed in contexts and topics related to adult-directed speech. Kurds might employ diminutives to indicate a negative assessment and attitude towards the listener/referent. This can be performed through using diminutivized forms of the referent's name, shape, and belongings, as well as common nouns and adjectives that describe

the addressee or the referent.

This includes using diminutivized forms of the referent's name, shape, and properties, as well as common nouns and adjectives that describe the addressee or the referent. Example (2) shows how this function is used in Kurdish:

(2)

[A woman is criticizing her 18-year-old son]

to kêşet çya le taqikrdneweket, şêtoke?

You wrong what's with in exam your, fool-Dim?

'What's wrong with your exam, fool-Dim?'

In the above example, a mother criticized her 18-year-old son Ari for not doing well in his exams. Pragmatically, the woman uses the diminutive in a context where she shows her anger and dissatisfaction, because the son is not studying hard for his upcoming exams, which will determine whether he will or will not go to college. The indication of the mother's dissatisfaction is that she does not address her son by his real name, i.e. Ari, but by the diminutive şêtoke. Through this diminutivized form, the mother insults her son that he behaves like children in not taking his own responsibility or care about his own future. The insult is not explicit; the tone of the mother's words is indirect by employing a diminutive to become less offensive.

Example (3) is another similar case where a man tries to stop his 16-year-old son from talking in the presence of the aged siblings.

(3)

[A man is talking to his son]

hewaş e'aqłoke.

Quiet be smart-Dim.

'Be quiet smart-Dim.'

In brief, in such situations, the speaker tries to avoid giving the impression that he/she does not like the manner of children/adults, by mitigating the utterances with the use of the diminutives. Without using the diminutives, utterances like that would sound harsh, and threaten their own positive face in front of others. By using the diminutive, the complaint tends to be on the children's behavior rather than the children themselves.

4.3 Intensification

In Kurdish, diminutives are pragmatically used to increase the speaker's positive attitudes towards the addressee/referent. In intensification, the diminutive expresses endearment, intimacy and affection; it sometimes expands to show sympathy and empathy towards the addressee/referent.

In some cases, the speaker communicates his/her sense of appreciation and admiration towards something the addressee/referent has. This can often be performed through using diminutivized forms of the referent's proper names, terms of endearment, and fictive kin terms. It can be employed to address or refer to adults and children. The use of diminutives in Kurdish in relation to children is a part of this universal function of the diminutives. The following two examples illustrate the case:

(4)

[A woman is playing with her seven-month-old daughter]

eme xoşewistokey daikyeti.

This lover-Dim mother her is.

'This is the lover-Dim of her mother.'

In the above example, the mother uses the diminutive to add a connotative meaning of affection to the denotative meaning of smallness toward the infant.

In addition, these diminutives show the people who are present in the context how much the mother loves and cares about her child. The mother tries to ''represent the world as a friendly place'' (Sifianou, 1992: 158) by creating a love and endearment atmosphere to affect herself and the infant positively, and perhaps the people who are around her as well. In Kurdish, this diminutives use is in agreement with their use in other cultures to create ''attachment and intimacy'' and make ''emotional bonding'' between the mother and the child (King & Melzi, 2004: 257). Example (5) can illustrate more:

(5)

[A woman is talking to her daughter about a meal that she just has eaten]

beȓasti ew çeştequloke xoş bû.

Really this food-Dim good was.

'This food-Dim was really good.'

Diminutives in speech acts are used with lovers and pets, they usually convey an emotional aspect, including tenderness, compassion, pleasantness, and even soft irony. Usually in a conversation and creating intimate exchange, only two persons (speaker and hearer) participate. Another person or more participants would disturb the nature of a lover directed speech situation and the nature of the emotions. In example (6) below there is a wife addresses her husband as Ȓize "Ȓizgar Dim" instead of Ȓizgar.

(6)

[A wife is talking to her husband, Ȓizgar]

Ȓize, çɪ dexoɪt?

Ȓizgar Dim, what eat you?

'Ȓizgar Dim, what would you like to eat?'

In the case of the above example, it is the lover-directed speech, the vocative forms are most frequently used, that is, the noun forms lovers use in calling each other. A characteristic feature of the language of love is Playfulness; as concerns the linguistic creativity of lovers, the phenomenon of the 'childish behavior of lovers' is often observed. Therefore, special words and names are fabricated for certain purposes when two persons share intimate experiences and memories.

It is noticed that in the situation of lovers' speech, women use more diminutives than men. This could be interpreted from the inequality of their status. In example (7), a man is ordering his wife, Gelawêj, to bring him some tea:

(7)

[A man is talking to his wife, Gelawêj]

Gele, çayekm bo bêne.

Gelawêj Dim, a tea bring to me.

'Gelawêj Dim, bring me some tea.'

In the culture of Kurdish, women are usually regarded as weaker and smaller than men, therefore, they need support. Metaphorically, women are considered children because both of them are weaker, and the stronger party always has the right to use diminutives. Thus, it can be assumed that, even in very intimate speech situations where two close adults interact, one of them benefits from it and marks a superior status by using the linguistic form of diminutives. Diminutives are mostly used for the benefit and advantage of the speaker.

4.4 Pragmatic hedging

In the culture of Kurdish, diminutives may make conversational interaction easier as in the example (8) below. Diminutives are sometimes used as pragmatic hedges by lessening the illocutionary force of an utterance, especially the speech act of request, offer and command. In such cases, diminutives act as negative politeness markers by lessening imposition on the hearer. Similar usages are found in some other languages, diminutives that function as a hedging device extends in Kurdish to encode the speaker's understating of his/her own possessions, achievements and characteristics in order to demonstrate modesty and avoid boasting and showing off. Example (8) illustrates the use of a diminutive (cantayoke 'bag') as a pragmatic hedge to weaken the imposition of the request.

(8)

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

[An old woman is talking to a boy]

Detwanı em cantayokem legeł hałgrı?

Could you this bag Dim me with carry?

'Would you help me carry this bag Dim?'

In the context of the above example, the older woman tries to convince the boy whom she is asking for help that the bag is light by employing the diminutive form of (bag). Hypocorisms in Kurdish are mainly used to express warm feelings of love and kindness. The basic forms of names used in the data are common. In fact, the base form of the girl's name used by her mother can acquire different pragmatic values:

(9)

[A mother is talking to her daughter, Nazdar]

Naze were le tenıştm danışe.

Nazdar Dim come to next me sit.

'Nazdar Dim, sit next to me.'

The situation portrayed in the above example, a mother is using a diminutive form of the basic form of the name, in order to tell the girl to behave well, as her behavior is a face-threatening act to the mother. In addition to that, most of the time, mothers use the hypocoristic form to stress their love and tender feelings. In such situations, the basic form of the name acquires a very different negative pragmatic meaning. When mother calls her daughter Naze (or Nazdar) she emphasizes the fact that the girl is doing something wrong. Therefore, example (9) above shows that diminutives in children's language situations often occur in orders, requests, prohibitions and questions and mitigate the strictness of the speech act.

Sometimes, Kurds use diminutives to minimize the value of an offer to convince the hearer to accept it. In this case, the host attempts not to usurp the invitee's freedom of action. Actually, diminutives might be used as markers of solidarity and connectedness as in the case of example (10):

(10)

[A man offering his married sister some more meat]

Bo em parçʊke goşte naxoı?

Why this piece Dim meat don't eat you?

Why don't you eat this small piece Dim of meat?

Being polite is almost something to do with lessening impositions using appropriate mitigation devices. Certain devices should be employed, especially in speech act of requests. The case of example (11) below, a diminutive might decrease the severity of a face-threatening act when a speaker tends to extend a request that limits the listener's freedom of choice.

(11)

[An old woman is talking to her daughter]

E'aqłoke, dergake bkewe.

Smart Dim, the door open you.

Smart Dim, open the door.

As mentioned before, women use hypocorisms frequently while addressing their beloved children. The mother's utterance clearly shows that she requested her daughter to perform something by using an imperative verb form.

Diminutives are expected to be used in informal situations with familiar people and intimate interactions, i.e. among people close to each other. In such situations the language of love is used and presents a high degree of cooperativeness. In formal situations on the other hand, the used language presents a high degree of psychological distance, which is not in favor of using diminutives.

Through the current study, it has been noticed that, diminutives are most frequently used in familiar settings, like at home between close interlocutors. It is rarely used with strangers in formal contexts, like at a hospital, at a bank, in supermarkets, etc. The use of diminutives in formal situations reduce the psychological distance and marks the playful character of the exchange.

Diminutives usually accompany positive emotions rather than negative ones, such as fear, pain and anger. If diminutives are used in connection with negative emotions, they are aiming at mitigation. Sympathy is another aspect that demonstrates the use of diminutives. Dressler and Merlini-Barbaresi (1994: 206) state that "sympathy is a direct, dyadic relation between speaker and referent." It represents the speaker's affinity to, and positive attitude towards, persons or things."

Diminutives in Kurdish serve as a politeness strategy either by claiming common ground and showing solidarity towards the addressee or by showing affectionate concern for imposing on his or her freedom of action. In other words, the use of diminutives marks the interaction as "positive and polite" (Sifianou, 1992: 159).

To sum up, in speech situations where the pragmatic feature nonserious involves, the primary function of diminutives is to mitigate the request, in making the request more acceptable by lessening the obligation of the addressee. Actually, a speaker in making a request, may fulfil his needs, but at the same time may seem arrogant or obtrusive. Via diminutives, the speaker concerns the negative effect and still gets what he or she needs. According to Sifianou (1992: 161), diminutives in everyday interactions do not mainly function to soften impositions, but "to express the speaker's wish to maintain or establish a common ground and solidarity with the addressee."

5. CONCLUSION

It can be concluded that Kurds use diminutives in informal situations and contexts with familiar and intimate people. They try to make their communication more friendly and attempt to decrease the psychological distance. Kurds challenge hierarchies, making attempts to become more equal by removing the barriers of social status such as power, age or gender. Although there were superior status of some of the speakers as discussed above, but still very close and intimate exchanges can be observed.

It can also be concluded that Kurds through using diminutives can modify the pragmatic values of asking questions, giving orders, or making requests and offers. They are very often used for the benefit of the speaker. It is not easy to observe these features directly, but this study shows that even the relationship of love aimed at children or adults involve manipulation and control.

Although the sample of the study is not a big one, one of the advantages of the study is that its data were naturally occurred which assign validity to the identified patterns and the conclusions drawn from these patterns. There are also some other social and cultural factors that may contribute to speakers' variation in using diminutives. This study, opens the gate for future research to investigate and widen people's understanding of the effects of other macro social factors, such as region, social class and education, and micro social factors, including power, distance and other situational factors, about the use of diminutives at a variety of levels of analysis using a range of data in different interactional settings.

REFERENCES

1. Alexopoulos, E. (1994). The use of diminutives and augmentatives in Modern Greek. In I. Philippaki Warburton, K. Nicolaidis, & M. Sifianou (Eds.), Themes in Greek Linguistics, (pp. 283-288). Philadelphia: John Benjamins.

2. Allan, K., & Salmani Nodoushan, M. A. (2015). Pragmatics: The state of the art (An online interview with Keith Allan). International Journal of Language Studies, 9(3), 147 154.

3. Alonso, A. (1961). Concept, emotion, and fantasy in diminutives. Estudios lingusticos: Temas espanoles. Madrid: Gredos.

4. Andrews, E. (1999). Gender roles and perception: Russian diminutives in discourse. In M. H. Mills (Ed.), Slavic Gender Linguistics, (Pp. 85-111). John Benjamins, Amsterdam.

5. Badarneh, M. A. (2010). The pragmatics of diminutives in colloquial Jordanian Arabic. Journal of Pragmatics, 42, 153-167

6. Brown, P., & Levinson, S. C. (1987). Politeness: Some universals in language usage. Cambridge: Cambridge University Press.

7. Capone, A., & Salmani Nodoushan, M. A. (2014). On indirect reports and language games: Evidence from Persian. Rivista Italiana di Filosofia del Linguaggio, 8(2), 26-42. (DOI 10.4396/20141206)

8. Dossena, M. (1998). Diminutives in Scottish Standard English: A case for 'comparative linguistics'? Scottish Language, 17, 22-39.

9. Dressler, W., & Merlini Barbaresi, L. (1994). Morphopragmatics: Diminutives and intensifiers in Italian, German and other languages. Berlin: Mouton de Gruyter.

10. Fayez, E. A. (1991). Siibawaih's linguistic analysis of the diminutive in Classical Arabic and its subsequent developments. Unpublished Ph.D. Dissertation, Georgetown University, USA.

11. Johnstone, T. M. (1973). Diminutive patterns in the modern South Arabian languages. Journal of Semitic Studies, 18, 98-107.

12. Jurafsky, D. (1996). Universal tendencies in the semantics of the diminutive. Language, 72, 533- 578.

13. King, K., & Melzi, G. (2004). Intimacy, imitation and language learning: Spanish diminutives in mother child conversation. First Language, 24(2), 241-261.

14. Masliyah, S. (1997). The diminutive in spoken Iraqi Arabic. Journal of Arabic Linguistics, 33, 68-88.

15. Mendoza, M. (2005). Polite diminutives in Spanish: A matter of size? In R. Lakoff & S. Ide (Eds.), Broadening the Horizon of Linguistic Politeness, (pp. 163 173). Amsterdam: John Benjamins.

16. Nakshabandi, A. (1996). Diminutives in Classical Arabic and the urban Hijazi dialect. Linguistic Communication Periodical, 7, 1-15.

17. Rudolph, E. (1990). Portuguese diminutives as special indicators of emotions. Grazer Linguistische Studien,

33(34), 253-266.
18. Salmani Nodoushan, M. A. (2006a). A sociopragmatic comparative study of ostensible invitations in English and Farsi. Speech Communication, 48(8), 903-912.
19. Salmani Nodoushan, M. A. (2006b). Greetings forms in English and Persian: A sociopragmatic perspective. International Journal of Language, Culture, and Society, 17, online.
20. Salmani Nodoushan, M. A. (2007a). Iranian complainees' use of conversational strategies: A politeness study. Iranian Journal of Language Studies, 1(1), 29-56.
21. Salmani Nodoushan, M. A. (2007b). Politeness markers in Persian requestives. The Linguistics Journal, 2(1), 43-68.
22. Salmani Nodoushan, M. A. (2007c). Conversational Strategies in Farsi Complaints: The Case of Iranian Complainers. PhiN, 39, 20-37.
23. Salmani Nodoushan, M. A. (2008a). Persian requests: Redress of face through indirectness. Iranian Journal of Language Studies, 2(3), 257-280.
24. Salmani Nodoushan, M. A. (2008b). Conversational Strategies in Farsi Complaints: The Case of Iranian Complainees. International Journal of Language Studies, 2(2), 187-214.
25. Salmani Nodoushan, M. A. (2012). Rethinking face and politeness. International Journal of Language Studies, 6(4), 119-140.
26. Salmani Nodoushan, M. A. (2013a). Review of Philosophical perspectives for pragmatics. Linguistik Online, 58(1), 119-126.
27. Salmani Nodoushan, M. A. (2013b). The social semiotics of funerary rites in Iran. International Journal of Language Studies, 7(1), 79-102.
28. Salmani Nodoushan, M. A. (2014a). Speech acts or language micro and macro games? International Journal of Language Studies, 8(4), 1-28. (DOI: 10.13140/2.1.3699.2648)
29. Salmani Nodoushan, M. A. (2014b). Review of Perspectives on linguistic pragmatics. Intercultural Pragmatics, 11(4), 645-649. (DOI: 10.1515/ip 2014 0028)
30. Salmani Nodoushan, M. A. (2014c). Review of Perspectives on pragmatics and philosophy. Intercultural Pragmatics, 11(2), 301-306. (DOI: DOI 10.1515/ip 2014 0013)
31. Salmani Nodoushan, M. A. (2015a). Review of Intercultural pragmatics. Pragmatics & Society, 6(1), 152-156. doi 10.1075/ps.6.1.08nod
32. Salmani Nodoushan, M. A. (2015b). The secret life of slurs from the perspective of reported speech. Rivista Italiana di Filosofia del Linguaggio, 9(2), 92-112. (DOI 10.4396/201512204)
33. Salmani Nodoushan, M. A. (2016). Rituals of death as staged communicative acts and pragmemes. In A. Capone & J. L. Mey (Eds.), Interdisciplinary Studies in Pragmatics, Culture and Society, (pp. 925-959).

Heidelberg: Springer.

34. Salmani Nodoushan, M. A. (2016). On the functions of swearing in Persian. Journal of Language Aggression and Conflict, 4(2), 234-254. doi 10.1075/jlac.4.2.04sal.

35. Salmani Nodoushan, M. A., & Allami, H. (2011). Supportive discourse moves in Persian requests. International Journal of Language Studies, 5(2), 65-94.

36. Sifianou, M. (1992). The use of diminutives in expressing politeness: Modern Greek versus English. Journal of Pragmatics, 17, 155-173.

37. Travis, C. E. (2004). The ethnopragmatics of the diminutive in conversational Colombian Spanish. Intercultural Pragmatics, 1(2), 249-274.

38. Verschueren, J. (1987). Pragmatics as a theory of linguistic adaptation. IPrA Working Document.

39. Watson, J. C. E. (2006). Arabic morphology: Diminutive verbs and diminutive nouns in San'ani Arabic. Morphology, 16, 189-204.

40. Wierzbicka, A. (1984). Diminutives and depreciatives: Semantic representation for derivational categories. Quaderni di Semantica, 5, 123-130.

41. Wierzbicka, A. (1985). Different cultures, different languages, different speech acts: Polish vs. English. Journal of Pragmatics, 9, 145-178.

42. Wierzbicka, A. (1992). Semantics, culture and cognition: Universal human concepts in culture specific configurations. Oxford: Oxford University Press.

A socio-pragmatic study of address terms in Kurdish

لێکۆلینەوەیەکی سۆسیۆپراگماتیکیە لە چەمکەکانی بانگکردن لە زمانی کوردیدا

دراسة اجتماعية تداولية لمصطلحات النداء في اللغة الكردية

سارا جمال محمد[1]

[1,2] بەشی ئینگلیزی، فاکەڵتی پەروەردە، زانکۆی کۆیە، شاری کۆیە، هەرێمی کوردستان، عێراق

Corresponding author's e-mail: sara.jamal@koyauniversity.org

پوختە

مەبەستی سەرەکی ئەم توێژینەوەیە لێکۆلینەوەیە لە چەمکەکانی بانگکردن لە زمانی کوردیدا. شەش کۆمەڵەی سەرەکی لە چەمکەکانی بانگکردن دەگرێتە خۆی. هەروەها گرینگترین پێکهاتەکانی هەر جۆرێکیان، لێکدانەوە کۆمەڵایەتیەکەیان و ئەو هۆکارانەی کاردەکەنە سەر چۆنیەتی بەکارهێنانیان دەستنیشان کراون. ژمارەی بەشداربوان دەگاتە سەد تاکی کوردی پێگەیشتوو کە بەشێوەیەکی هەرەمەکی دەستنیشان کراون لە چەند شوێنێکی گشتی جیاوازدا. سەرەکیترین میتۆد بۆ کۆکردنەوەی داتاکان بریتی بوون لە شێوازی ڕاپرسی و چاوپێکەوتن لەگەڵ بەشداربووەکاندا. ڕەنگدانەوەی چەمکە کوردیەکانی بانگکردن لە پەیوەندیە کۆمەڵایەتیە ئالۆزەکاندا تیشکی خراوەتە سەر لە ڕێگەی ئەنجامە بەدەستهاتووەکانی نێوان قسەکەرەکان. چەند هۆکارێکی کۆمەڵایەتی کاریگەری سەرەکیان هەیە لە سەر هەڵبژاردنی چەمکە پێدراوو دیاریکراوەکان، بۆ نموونە، ڕەگەز، ئینتیما، ڕەسمیەتی، تەمەن،پێگەی کۆمەڵایەتی و ناسین و نزیکی لە نێوان قسەکەرو گوێگری مەبەستدا. هەریەک لە جۆرەکانی چەمکەکانی بانگکردن بەکاردەهێنرێت لە لایەن گروپێکی تایبەتی بەکارهێنەر لە پێگەی کۆمەڵایەتی جیاوازدا.

وشە کلیلەکان : (چەمکەکانی بانگکردن، کۆنتێکستی کۆمەڵایەتی، قسەکەرەکان، زمانی کوردی)

الملخص

تهدف هذه الدراسة إلى التحقق من مصطلحات النداء في اللغة الكردية. إنه يتعامل مع المجموعات الرئيسية الست لشروط النداء. تم تحديد الأشكال الأكثر حيوية من خلال هذه الدراسة فيما يتعلق بكل فئة ، وإحساسها الاجتماعي ، والعوامل التي تحكم استخدامها. بلغ عدد المشاركين 100 راشد كردي اختاروا عشوائياً من أماكن عامة مختلفة. الطرق الرئيسية المستخدمة لجمع البيانات هي الاستبيان ومقابلة المشاركين. تم إبراز انعكاس المصطلحات الكردية على العلاقة الاجتماعية المعقدة من خلال نتائج الدراسة بين المحاورين. يلعب عدد من العوامل الاجتماعية دورًا كبيرًا في اختيار تحديد مصطلح معين ، على سبيل المثال ، الجنس ، والعلاقة الحميمة ، والشكليات ، والعمر ، والحالة الاجتماعية ، والألفة بين المحاور والمرسل إليه. تستخدم كل فئة من مصطلحات النداء من قبل مجموعة محددة من المستخدمين في مختلف المجالات الاجتماعية.

الكلمات الدالة: (مصطلحات النداء، سياق الاجتماعي، المتكلمون، اللغة الكُردية)

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
http://doi.org/10.32410/huj-10478	DOI Link
ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٢/١١/٢٦ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢٣/٢/٥ | ڕێککەوتی بلاوکردنەوە: ٢٠٢٣/٩/٣٠	ڕێککەوتەکان
sara.jamal@koyauniversity.org	ئیمەیلی توێژەر
©٢٠٢٣ م.ی.سارا جمال محمد، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0	مافی چاپ و بلاو کردنەوە

Abstract

This study aims to investigate the address terms in Kurdish language within the theory of politeness. It deals with the six major groups of terms of address. The most vital forms are identified through this study concerning each category, their social sense, and the factors that govern their usage. The number of participants were 100 Kurdish adults who were randomly selected form various public places. The main used methods for collecting data are questionnaire and interviewing participants. The reflection of the Kurdish terms of address on complex social relationship is highlighted through the results of the study between interlocutors. Various social factors have a great role in selecting a given term's determination, for instance, gender, intimacy, formality, age, social status and familiarity between the interlocutor and the addressee. Each category of address terms are utilized by a specific group of users in various social domains.

Keywords: (Address terms, Social context, interlocutors, Kurdish).

1. Introduction

When individuals take part in communicating with other people, they define their identities intentionally or unintentionally, their tendencies for becoming more or less social persons specified depending on their belonging to particular group or a specific culture. Social interaction is one of the essentials in linguistic interaction in which using the entails of language is enormous as compared to an only simple exchanging knowledge regarding factual things and thoughts among individuals.

Terms of address is counted as vital area in linguistics that performed various functions. Oyetade (1995: 516) states that a person's choice of address terminology reveals how language and society interact as well as how they perceive their relationship to the addressee in that society. As a result, address phrases convey sociolinguistic and pragmatic aspects of the context about the interlocutors. Through interaction process interlocutors use terms of address for referring to or attracting each other. Some address terms hold different meaning depending on social and lexical meanings, which do not surely have a close connection. Two different kinds of meanings are hold by them which are social and lexical meaning that are not essentially related to each other. For instance, sister as a term is used for referring to a girl or a woman of the same paternities, while the same term could be deals with a nun. Thus, Braun (1994) asserts that the address behavior denotes to how utterers use the form of address variants obtainable to them. Address terms can be examined within the politeness theory framework in which the choice of address form in particular is determined by the sound of polite in a given situation. According to Brown and Levinson (1987) address terms are crucial linguistic mechanisms by which a utterer's attitude toward, and assessment of other individual's relationship.

According to Wardhaugh (2006: 272), a variety of societal factors affect how address phrases are used. These varied elements are equivalent to the difficulties in employing address phrases in various cultures. In addition,

the address terms' system is affected by some dominant factors. Firstly, the speakers and the addressee's gender, identity, age and social relations have a great impact on selecting the right terms of address. Secondly, the context that deals with the audience and setting specified as a vital issue in verifying the suitable terms for addressing process. Despite the differences between cultures in using terms of address, the pragmatic meanings are also variant. Because of having culture-dependent feature. In addition, the historical change in each society may affect stability in using terms of address.

Focusing on using appropriate terms of address by interlocutors performing effective communication. While these terms of address used in many contexts and becoming the core subject for many studies, which usually examining the nature of used terms, the main categories and the major factors behind using them. Hence, it appears plausible to investigate Kurdish terms of address in the form of practical perspective. Accordingly, Pearson (1985: 14) states that communication can be considered as a medium of interaction that performed by speaker and hearer to satisfy social, individual and practical needs as well.

2. Literature review

Mardiha (2012:173) states that terms of address counted as a linguistic form which utilized in a course of conversation for addressing individuals for attracting their attention or revealing with them. Address terms can be a word, phrase, title or name or combinations of these items used for addressing a person in writing texts or speaking. Using terms of address counted as crucial feature of the interface between language and social groups. Community members use language depending on their behavior toward using the selected language. Interlocutors are variant based on their age, sex, profession, marital group, ethic group and social class that may affect their utterances in using forms of address.

Many studies follow the developed principles by Brown and Gilman (1960) that deal with the importance of utilizing pronouns in terms of power and solidarity in different communities. Power signified as a crucial factor in determining pronouns used for addressing terms in English language like first name, family name and title. Moreover, the superiority feature among people in every society has an effect in selecting forms of address known as solidarity. In sense of intimacy between peers' different terms of address could be served, which are different form one society to another.

Many researchers investigated form of address in various studies that serve different social aspects. Artika (2008: 1) asserts that the addresser and addressee could maintain the social relationship with referring to terms of address in the society. Communicators can take part in any communication process with using greeting terms and phrases. Some participants consider addressing the opposite person before starting conversation. Indicating individuals' name showing the interest between communicators in addressing.

In addition, in different languages, address terms have been categorized in various ways. Wardaugh (2000:

263) confirmed that the classification is vital in addressing, like addressing due to using kinship terms, respectful terms, intimate terms, names and mockeries. According to Holmes (1992: 297) different kinds of addressing forms specified and used by people, such as, using Mr. and Mrs. served for addressing in formal situation. While, nick names are used as terms of address in relax situation among peers or close friends, for example, Alex for Alexander and Carol for Caroline.

Undoubtedly, there are variables that affect using terms in address and in reference. Dickey (1997: 256) examined the factors that control the differences between using terms in address and in reference. German, English and Italian native speakers participated through observation and interviewing. the results indicate that both terms of reference and form of address are affected by power and solidarity. Hwang (1991: 117) studies variables in orientations and ordering in form of address constituents that used in American and Korean cultures. Using first names are restricted in Korean culture while in American culture first names are commonly used.

According to a study by Nevala (2004: 272), the appropriate choice of addressing terms and forms of reference are complex from the socio-pragmatic's perspective in sixteenth century. The equal validity of positive and negative politeness cannot be determined simply.

Similarly, Afful (2007) examined spontaneous speech discourse among numbers of undergraduate students in Ghana. Consequently, he affirmed that variants in term of gender, purpose, domain, mood and setting have a great role in selecting terms of address. Moreover, Salihu (2014) explore the system of addressing terms in Hausa community. the results point out that non-relatives are sometimes addressed in the light of kinship terms. The study provided list of Hausa terms despite of having distinctive usage by particular group of people under certain conditions.

Finally, terms of address have examined in various languages. whereas, there is no particular study that aimed to examine the Kurdish terms of address, the reasons behind each term's usage and their impressive role in making interpersonal relations.

2.1 Theoretical background of sociopragmatics

Sociopragmatics depend in part of one's view of pragmatics that include a "general cognitive, social, and cultural perspective on linguistic phenomena in relation to their usage in forms of behaviour" (Verschueren, 1999: 7). In this quite broad point of view, all phenomena that covered by pragmatics are social. Therefore, the label of "sociopragmatics" looks redundant, unless we claimed that sociopragmatics is considered as a part of pragmatics that places a stronger emphasis on the social issues. Furthermore, pragmatics pragmatics is counted as another basic component in a theory of language, different from other parts in its deal with context. Hence, the development of sociopragmatics can be directly attributed to the work of Geoffrey Leech and Jenny Thomas.

According to Leech (1983: 10) that distinguishes three fields of pragmatics which are "general pragmatics", relating "the general conditions of the communicative use of language", "sociopragmatics", regarding "more specific 'local' conditionson language use" and "pragmalinguistics", about "the particular resources which a given language provides for conveying particular illocutions". Finally, historical social pragmatics mostly focused on interactions between certain aspects of social contexts and certain historical usages that lead to practical meanings. The use of language in its situational setting, and becoming those situational settings create norms that speakers use or abuse for pragmatic determinations.

2.2 Address terms and politeness

It is interesting to mention that politeness counted as a part of others' feeling. A polite individual selects utterances properly in order to make others feel more comfortable. Address terms' choice can be referring to politeness since it is closely depending on the relationship among interactants or social distance (Holms, 1992: 268). In politeness theory (Brown and Levison, 1987), terms of address are utilized to indicate either negative or positive politeness. Negative politeness performed in distant situations when interactants are formal to each other that realized as a distance oriented and power. Whereas, positive politeness maintained when speakers are intimate and performing a close relationship to other which realized as solidarity oriented. Positive politeness aims at enhancing the positive face of addresses that achieved by closeness through the use of intimate address forms. Negative politeness aims at showing and supporting awareness for the face of addresses during social distancing.

1.3 Research questions

After taking into account the aforementioned knowledge concerning selecting the proper terms of address in various cultures, the study aimed to answer some ideal questions that mentioned below:

1.What do Kurdish forms of address mean in society and how are they used?

2.What social determinants affect the usage of terms of address?

4. Research method

In conducting this study, the descriptive qualitative approach used by the researcher in order to describe main objectives of this research. Also, this research supported by qualitative and quantitative data for analyzing types and functions of address terms in Kurdish language.

4.1. Participants

This study was conducted in Kurdistan Region, Sulaymaniyah city. One hundred participants have been chosen randomly form public places and different governmental organizations. Both genders have participated in the study, %50 males and the other %50 of informants were females. The range of the participants' age is between eighteen to sixty years old.

4.2. The tool of the study

The informants were invited to fill out a questionnaire designed by the researcher with a reasonable quantity of data on Kurdish terms of address. Besides, twenty participants were interviewed for supporting the conducted results. Two different sections were included in the designed questionnaire. In the first section, personal information was collected, such as, age, sex and the level of participants' education. However, the second part aimed to investigate Kurdish terms of address in a variety of social settings, for instance, family, work, neighbors, strangers and university. Later, the survey is disseminated, filled out and collected form participants.

4.3 Data collection and data analysis

The number of interviewed participants for fifteen minutes were 20, which were twelve males and eight females. The purpose behind interviewing process is for reliability purpose the participants' responses in the questionnaire, also for identifying more alternative addressing terms that need to add and their usage in specific social contexts.

After analyzing the participants' responses statically through Microsoft excel software, six various categories of terms of address pointed out through the study, which are first names, kinship terms, teknonyms, religious terms, titles, and zero terms.

4. Results and discussion

Mostly terms of address never stand neutral in the interpersonal communication, therefore choosing the particular terms lead to express explicit attitudes and feelings (Moghaddam, 2013). Politeness category covers majority of discussions allied to term of address. According to House (1998) being polite is a sociocultural phenomenon that denotes concern and respect for other people when engaging in interpersonal communication. Within the context of politeness theory, this section analyzes the social uses of terms of address, the circumstances that influence their usage, and the social meaning they communicate.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

4.1 First name

Family names are rarely used in Kurdish community for addressing one another. However, the phenomenon of the wide use of first name in Kurdish society is embedded. In table (1) the

Gender	family		Neighbors		University		Work		Strangers	
	Fre.	Per.	Fre.	Per.	Fre.	Per.	Fre.	Per.	Fre.	Per.
Female	96	80 %	36	30 %	84	70 %	84	70 %	4	4 %
Male	108	90 %	48	40 %	72	60 %	72	60 %	10	8 %

Fre. = Frequency Pre. = Percentage

Table (1) using first names in variant social domains

In the first table using first names are commonly used for addressing people in different social contexts. However, first names rarely used by both genders for addressing strangers. Family members tend to use first names to address each other. The younger sister and brothers are addressed with their first names from the older siblings. Furthermore, married participants reported that they use first names for addressing the younger or the same age of sister- and brother-in-low.

It is interesting to underline that 30% of females and 40 % of males mentioned their neighbors' first names when they are younger, the same age or having the similar gender. In contrast, depending on the symmetrical and hierarchal relationship first names are used in formal social settings. Consequently, it is clear that the maximum number of participants reported employees inside or outside their workplace with using subordinates, while few numbers of adults addressing their mates using the first names only. In addition, rarely informants addressing their manager with their first names.

It is vital to highlight the fact that the usage of first names with both genders were very common and has an effective role. Same genders generally use first names for reporting others. Stating non-relative first names are avoided with Both females and males at any circumstances.

The frequent use of addressees' first name depends on the familiarity with the addressers. when they become more familiar with each other the use of first names increase between interlocutors in different social domains.

To sum up, it is clear that the factors affecting the usage of first names with addressers govern through four main social features, which are the age of addresses, social status, familiarity and gender.

4.2. Terms of Kinship

Family members are addressed by using terms of kinship. For instance, mum, uncle, aunt and cousin. Table (2) indicates the percentages and frequency of those terms in particular domains of society.

Gender	Relatives		Neighbors		University		Work		Strangers	
	Fre.	Per.	Fre.	Per.	Fre.	Per.	Fre.	Per.	Fre.	Per.
Male	110	92%	21	18%	8	7%	10	8%	48	40%
Female	108	90%	13	11%	6	5%	12	10%	60	50%

Fre. = Frequency   Pre. = Percentage

Table (2) using kinship terms by people in various social domains

Kurdish people used to address their relatives with utilizing kinship terms. The system of addressing paternal and maternal relatives differ from each other in the Kurdish society. Examples are provided below for clarifying this point:

Kinship terms	Relations
Babe بابه	Father
Bauke باوکه	
Baue باوه	
Babo بابۆ	
Daye دایه	Mother
Daike دایکە	
Dayei داێی	
Mame مامه	Father's brother (Uncle)
Mama ماما	
Pure پورێ	Mother's sister (Aunt)
Ple پله	
Mîmî میمی	
Xale خاڵه	Mother's brother (Uncle)
Xalo خاڵۆ	
Babe gawre بابه گەوره	Grandfather
Bapîre باپیره	
Bawe gawre باوه گەوره	
Daye gawre دایه گەوره	Grandmother
Dapîra داپیره	
Nene نەنه	
Kake کاکه	Brother
Kakm کاکم	
Xushke خوشکه	Sister
Dade داده	

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

The kinship above are not used for addressing relatives only, but also used to address family members in various social settings. Sometimes the term Kake is used for addressing father in some Kurdish families to be more respectful. First names are commonly extended with Kurdish families for addressing their mothers. Married males stated that they address their father-in-low with using the term Mame, which is used for addressing uncles as well. Moreover, Married Kurdish females reported that the term Daye or Amozhn (Mamozhn) used for addressing their mother-in-low, while originally those terms are used to call their mothers and their uncle's wives. Furthermore, the results indicate that Kinship terms are not widely utilized for addressing neighbors.

However, the results state that Kurdish people are rarely used kinship terms for addressing neighbors. Eighteen percent of males use Mame for addressing their neighbors and 11% of females utilize Pure/Ple for the same purpose. Similarly, both males and females at universities or governmental institutions are rarely use kinship terms for addressing others which are 7% of males and 5% of females. Also, 8% and 10% of Kurdish males and females' employees trying to use subordinate terms instead of using kinship terms at their workplace for addressing their manager or coworkers.

However, the findings indicate that the limited numbers of kinship terms are frequently used for addressing strangers with both genders. Forty percent of males use Mame or Xale to address unfamiliar older males and Bra for addressing the same ages. In addition, 50 % of female informants reported that they use Pura/Pla for addressing older unfamiliar females. However, the terms Mame, Xale and kake are utilized by females to address older males. Both elderly Kurdish males and females use Kurekem and Kchekem/kizhm for addressing unfamiliar younger males and females. It is interesting to mention that factors affected using limited numbers of kinship terms based on the social acceptance, respect and politeness.

4.3. Teknonyms

Adults are addressed through driving the eldest child's name of the family known as teknonyms. In Kurdish language teknonyms are formed with a combination of a lexical item as Daiki or Bawki + the eldest male/female name in the family. Table (3) indicates the percentage and the frequency of teknonyms used in variety of social settings:

Gender	Family		Neighbor		University		Work		Strangers	
	Fre.	Per.	Fre.	Per.	Fre.	Per.	Fre.	Per.	Fre.	Per.
Male	30	25%	6	5%	4	3%	6	5%	8	7%
Female	41	34%	5	4%	0	0%	2	2%	5	4%

Fre. = Frequency   Pre. = Percentage

Table (3) The percentage and frequency of using teknonyms in various social settings

It is clear that teknonyms are not utilized by informants frequently as compared to other types of addressing terms. Teknonyms are widely used in the public between spouses. The main factor behind the usage of this type of address term between elder parents for showing respect and may be shyness. The existence of this cultural phenomenon belongs to the past times. Twenty-five percent of male and 34% of females stated that they use teknonyms when they were young married and cannot use first names for addressing each other. While, the results point out that the limited number of teknonyms used by informants from other social domains. Both males and females rarely used teknonyms for addressing their neighbors which are %5 and 4%. In addition, the findings indicate that both genders avoid to use teknonyms frequently at public places such as universities and workplace but generally first names with social subordinates are more preferable. Lastly, 7% and 4% of Kurdish males and females used teknonyms for addressing strangers which are their superior. The fixed numbers of teknonyms detected from the study that are used by young informants in both genders to address their superiors in different social domains, for instance, Bauki-Aahmad and Daiki-Muhammed.

From the findings the limitation of using teknonymic terms realized in Kurdish community. Families are the only social setting that teknonymic terms used in more than other domains. The main cause of using this category for indicating respect, familiarity, intimacy and politeness. Moreover, it was noted that the most crucial factors that governing the teknonyms' pragmatic meaning were the age of the partner; the mother's status, and the social context.

4.4. Religious terms

Religious terms are enormously used in Kurdish community for instance, the term H'acÎ used for addressing old aged people from both genders in Kurdish community. another used term H'acÎ jin for addressing the partner of a man who has undertaken the pilgrimage to Macca. However, the term H'acÎ refers to both old males and females whether they made pilgrimage or not but this phenomenon become rare recently.

Gender	Family		Neighbor		University		Work		Strangers	
	Fre.	Per.	Fre.	Per.	Fre.	Per.	Fre.	Per.	Fre.	Per.
Male	72	60%	78	65%	1	1%	2	2%	36	30%
Female	60	50%	66	55%	0	0%	1	1%	24	20%

Fre. = Frequency   Pre. = Percentage

Table (4) the percentage and frequency of using religious terms H'acÎ in various social domains

The findings show that elderly people in the Kurdish community as relatives, strangers and neighbors

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

addressed with using the term H'acÎ or H'acÎ jin. The half percent and 30% of males and females indicate that they use the same terms for addressing their grandparents in the family. Furthermore, 70% of males and 60% of females tend to address their elderly neighbors from both genders with using the religious terms. Moreover, 30 % and 20% of males and females; reveal that addressers use religious terms for addressing aged strangers, alternatively they tend to use some fixed religious terms for this purpose, such as, Mame, Xale and Purê for males and females.

In contrast using religious terms in formal settings such as universities and workplaces are rare which produce a remarkable difference as compared to other social contexts.

4.5. Titles

As indicated from the results of this study two Kurdish titles identified namely gender titles. For instance, Xatûn or Xanim (Miss or Mrs.) are used as titles for addressing married and unmarried females. Similarly, Kçake is another informal term that used for addressing unmarried females. Also, the social subordinate Xan and ya used before and after the original female's name, such as Hanna xan. However, the term Kake, kak and Berêz (Mr.) utilized as a common title for addressing adult males. Table (5) shows the percentages of the used titles for addressing people according to social setting:

Gender	Family		Neighbor		University		Work		Strangers	
	Fre.	Per.	Fre.	Per.	Fre.	Per.	Fre.	Per.	Fre.	Per.
Male	0	0%	96	80%	90	75%	108	90%	66	55%
Female	0	0%	102	85%	94	78%	110	92%	72	60%

Fre. = Frequency Pre. = Percentage

Table (5) The title terms' percentage and frequencies in verity of social domains

Titles are the most widely used as addressing terms at the most of social settings. Eighty percent and 85% of Kurdish male and females reported that titles need to be used with neighbors for showing respect and intimacy. Moreover, academic organizations and workplaces marked as extra domains that titles broadly used to address other people; 75% of males and 78% of females utilize titles to address their superior friends and administration staffs as well. Educators at universities use Duktor for addressing their professors or instructors even outside the lecture. Students use Mamosta is to address their school director or teachers. In addition, considerable numbers of informants 90% and 92% of males and females reveal that it is impossible to address their manager or supervisor without titles. More than half of percent of males and 60% of females stated that generally strangers addressed by the addressers with using titles. The term Mamosta used to address strangers who seem educated from both genders in Kurdish society. As it indicated form the findings

none of the informants reported that they use titles for addressing purpose among family members even parents. The results highlighted the fact that the Kurdish culture is more job-oriented in using titles for addressing as being gender-oriented one. The determination of using titles more affected by the addressees' formality, familiarity and social status.

4.6. Zero terms

Sometimes speakers refer to stranger or any other individuals in various social domains without using any address terms for the purpose of asking questions or getting their attention. Afull (2007) affirmed that two methods can be used to perform this: using attention-getting phrases like sorry, pardon and excuse me. Next, using greeting expressions counted as an effective way to address both genders without opting any terms, such as Hi, Hey and Hello. The table below indicates the percent's of utilizing zero terms in various social settings.

Gender	Family		Neighbor		University		Work		Strangers	
	Fre.	Per.	Fre.	Per.	Fre.	Per.	Fre.	Per.	Fre.	Per.
Male	4	3%	42	35%	66	55%	18	15%	102	85%
Female	2	2%	30	25%	54	45%	30	25%	114	95%

Fre. = Frequency   Pre. = Percentage

Table (6) The zero terms percent's and frequencies' in several social settings

Kurdish informants used zero terms widely for addressing strangers and workmates in different social contexts while seldomly used for addressing acquaintances and family members. Furthermore, the findings reveal that Kurdish females registered the highest percentages in using zero terms for addressing as compared to male informants.

Getting addresses attention with using particular expressions, for instance Bêzeһ'met (Excuse me!), Bbûre (Pardon! Or sorry!), Xulakêk ba yarmatît (A moment if you don't mind!) and Be yarmatît (can you help me?). Besides, using some fixed terms concerning greeting words and phrases such as, em katet baş, bashî (Hi or Hello), beyanî bash (Good morning) nîwaro bash (Good afternoon), Eware bash (Good evening) and Shau bash were underlined by Kurdish informants for getting the addresses' attention.

Lastly, the use of zero terms for addressing employees at most of governmental organizations are obvious, particularly post offices, police stations, public transportation's stations and banks. It is interesting to mention that some specific terms utilized for addressing politicians or military personnel like Balê, gaurem! (Yes, Sir!). However, some kinship terms used for the same purpose to address employees as strangers in

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

Kurdish society, such as Bezeh'met, brakem! (Excuse me, brother!), Bbûre, Mame! (Sorry, Uncle!).

On the other hand, the informants criticized the use of zero terms as inappropriate terms for addressing members of a family and mates. There is no doubt about that using zero terms are more focused on the type of social domains in Kurdish society as social status, familiarity and gender.

5. Conclusion

The Kurdish address system is examined in this study. The main six categories of terms of address are emphasized that examine their meanings in variety of social settings and their usages in the society. The paper also identifies the variables influencing how each type of addressing terms is used. Through analyzing the data, the results showed in the following points:

-Social connotations of Kurdish address terms depend on their context. Kinship concepts, for instance, behave peculiarly. In order to maintain positive image, they are used to interact with both relatives and non-relatives. The terms Mame and xale (uncle) can also be used to refer strangers and neighbors in addition to their literal meaning "relatives".

-Teknonyms as another type of address terms are rarely found to be embedded in Kurdish culture. However, in the majority of social settings in the past, the same terms were used to express courtesy and respect for elderly people.

-The first names and titles reveal symmetrical and asymmetrical relationships between speakers.

-Kurdish people have a strong inclination to address strangers with zero terms (greetings and attention-getters), instead choosing to employ terms of kinship or religion.

-Both males and females reveal the way of using most of categories in addressing terms differently.

-The age, social status, authority, and social distance of the interlocutors influence the choice of a particular Kurdish term of address in a given scenario. So, the social domain has a significant impact on the way of using these terms.

-Differences found between men and women in applying terms of address in various social contexts.

References

1. Afful, J. Address Terms among University Students in Ghana: The Case of Descriptive Phrases. The International journal of Language Society and Culture, 20, 50, (2007).

2. Braun, F. Terms of Address: Problems of Patterns and Usage in Various Languages and Cultures. Berlin: Mouto De Gruyter, (1998).

3. Brown, P., and Levinson, S. Politeness: Some language universals in language use. Cambridge: Cambridge University Press, (1987).

4. Brown, R. and Gilman, A. The Pronouns of Power and Solidarity. In Thomas A. Sebeok (Ed.), Style in Language (p.253-276). Massachusetts: MIT Press, (1966).

5. Culpeper, J. Historical sociopragmatics. Historical Sociopragmatics, 1-144. (2011).

6. Dickey, E. Forms of address and terms of reference. Journal of Linguistics, 33(2), 255-274. doi:10.1017/S0022226797006488, (1997).

7. Dunkling, L. A Dictionary of Epithets and Terms of Address. New york: Routledge, (1990).

8. Ervin-Tripp, S. Sociolinguistic Rules of Address. In J.B. Pride, & Janet Holmes (Eds.), Sociolinguistics (p.225-240). London: Penguin Education, (1970).

9. Esmae'li, S. Terms of Address Usage: The Case of Iranian Spouses. International Journal of Humanities and Social Science, 1 (9) 183-188, (2001).

10. Holms, J. An introduction to sociolinguistics. London: Longman, 1992.

11. House, J. (1998). Politeness and Translation. In The Pragmatics of Translation, Kickey, L. (ed), pp.54-71. UK: Cromwell Press Ltd.

12. Hwang, S. Terms of address: in Korean and American culter's. International Communication studies 1(2). http://web.uri.edu/iaics/files/08-Shin-Ja-J.-Hwang.

13. Keshavarz, M. The role of social context, intimacy and distance in the choice of forms of address. International of the Society of Language, 148, 5-18, (2001).

14. Leech, Geoffrey N. Principles of Pragmatics. London: Longman, (1983).

15. Mazzon, G. Pronouns and Normal Address in Shakespearian English. In Irma Taavitsainen, Andreas H. Jucker (Eds.), Diachronic Perspectives on Address Term Systems (p. 223- 250). Philadelphia: John Benjamines B.V., (2002).

16. Mahzad Mardiha. The Role of Age and Gender in the Choice of Address
Forms: A Sociolinguistic Study. Retrived from:
http://www.journals.aiac.org.au/index.php/IJALEL/article/view/765, (2012).
1,(4), 172-182.

17. Moghaddam, A. S., Yazdanpanah, L., and Abolhassanizadeh, V. The Analysis of Persian Address Terms

Based on theTheory of Politeness. SKASE Journal of Theoretical Linguistics, 10(3), p55 (2013).

18. Nevala, M. Inside and out. Forms of address in seventeenth- and eighteenth-century letters. Journal of historical pragmatics, 5(2): 271–296 (2004).

19. Oyetade, S. O. (1995). A sociolinguistic analysis of address forms in Yoruba. Language in society, 24(4), 515-535.

20. Parkinson, D. Constructing the Social Context of Communication: Terms of Adress in Egyption Arabic. Berlin: Mouto De Gruyter, (1985).

21. Pearson, J. C. Gender and Communication. Iowa: Wm. C. Brown, (1985).

22. Salihu H. The Sociolinguistics Study of Gender Address Patterns in the Hausa Society. International Journal of Social Science and Humanity, 4 (1), (2014).

23. Taavitsainen, I. and Jucker A. Diachronic Perspectives on Address Term Systems. Pragmatics & Beyond New Series. Amsterdam: John Benjamins, (2002).

24. Verschureren, Jef. Understanding Pragmatics. London: Arnold, (1999).

18. Wardhauh, R. Introduction to Sociolinguistics. 5 th edition. Oxford: Blackwell Publishing Ltd, (2006).

25. Yule, G. Pragmatics. Oxford University Press: New York, (1996).

بەرجەستەبوونی وتاری ئەدەبی لە گۆڤاری (گەلاوێژی نوێ)دا
تجسيد المقالات الأدبية في مجلة (كلاويز الجديدة)
The embodiment of literary articles in (New Galawezh) magazine

مەهدی فاتیح عومەر [١]، ڕێزان سەعید کەریم [٢]
[١] بەشی زانستی ژینگە، کۆلێژی زانستە سروشتییەکان، زانکۆی سلێمانی، شاری سلێمانی، هەرێمی کوردستان، عێراق
[٢] بەشی زمانی کوردی، کۆلێژی پەروەردەی شارەزوور، زانکۆی هەڵەبجە، شاری هەڵەبجە، هەرێمی کوردستان، عێراق
Corresponding author's e-mail: mahdi.omer@univsul.edu.iq

پوختە:

ئەم توێژینەوەیە دەربارەی (بەرجەستەبوونی وتاری ئەدەبییە، لەگۆڤاری گەلاوێژی نوێدا)، دەمانەوێت بزانین ئاخۆ بەرجەستەبوونی وتاری ئەدەبی لەنێو سەرجەم ژمارە بڵاوکراوەکانی گۆڤاری (گەلاوێژی نوێ)دا چۆن بووە و بە چ ئاست و شێوازێک گوزارشتی لێکراوە و چۆن ڕەنگی داوەتەوە و دارێژراوە و بووەتە کەرەستەی بەرهەمی گۆڤارەکە، بۆ ئەم مەبەستەش بە کورتی و بە گشتی و پاڵپشت بە ژمارەکانی گۆڤاری (گەلاوێژی نوێ) ئەم توێژینەوەیە بۆ دوو بەش پۆلێن کراوە:

بەشی یەکەم بەشێوەیەکی گشتی تایبەتکراوە بۆ وتاری ئەدەبی، کە پێناسە و مێژووی وتاری ئەدەبی کوردی و قۆناغەکانی گەشەکردنی و تایبەتمەندی و پێوەرەکانی وتاری ئەدەبی و پەیوەندی بە ڕۆژنامەنووسی ئەدەبی کوردییەوە بووەتە بابەتی توێژینەوەکە.

بەشی دووەم تایبەت کراوە بۆ ناساندنی گۆڤاری (گەلاوێژی نوێ)، سەرەڕای ناساندنی گۆڤارەکە، دروشم و چوارچێوەی کارکردن و مێژووی دەست پێکردن و بەرجەستەبوونی وتاری ئەدەبی لەسەرجەم ژمارەکانی گۆڤاری (گەلاوێژی نوێ) و پێوەرەکانی وتاری ئەدەبی لە گۆڤارەکەدا بووەتە بابەتی سەرەکی توێژینەوەکە، دواتر ئەنجامی توێژینەوەکە و لیستی سەرچاوەکان، پاشان پوختەی توێژینەوەکە بە زمانی ئینگلیزی و عەرەبی خراوەتەڕوو.

کلیلە وشە: (وتاری ئەدەبی، ڕۆژنامەگەری، گۆڤاری گەلاوێژی نوێ، زمان، وەسف، هەڵسەنگاندن)

الملخص:

هذا البحث عن (تجسيد المقالات الأدبية في مجلة كلاويز الجديدة) نريد أن نعلم هل تجسيد المقال الأدبي من بين جميع الأرقام المنتشرة في مجلة (كلاويز الجديدة) كيف كان وفي أي مستوي و بأى نوع وصيغ، وماهي الآلات والوسائل التى أدت الى منتج المجلة _ و بهذا الاختصار والعموم و استنادا بأعداد مجلة (كلاويز الجديدة)، صنف هذا البحث إلى قسمين:

الجزء الأول: من حيث العموم قد خصص بالمقال الأدبية، الذي يبحث عن تعريف و التأريخ والمقالة الأدبية الكردية، مع مراحل تطور وتخصيص ومعاير المقال الأدبية، وعلاقته بالصحافة الأدبية الكردية، جعل موضوعا لهذا البحث.

أما الجزء الثاني: قد خصص بمجلة (كلاويز الجديدة) على الرغم من تعريف المجلة وشعارها و إطارها وعملها وتأريخ البدء وتجسيد المقال الأدبية في جميع أعداد مجلة (كلاويز الجديدة)، ومعايير المجلة المقالة الأدبية في المجلة جعل موضوعا رئيسيا في الدرسة والبحث، و بعد نتائج البحث في السجل وقائمة المصادر، ومن ثم قد عرض ملخص هذا البحث باللغتين الإنجليزية والعربية.

مفتاح الكلمة: (المقالة الأدبية، صحافة، مجلة كلاويز الجديدة، اللغة، وصف، تقييم)

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە: گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
DOI Link	http://doi.org/10.32410/huj-10479
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٢/١١/٢٣ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢٣/١/٨ | ڕێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢٣/٩/٣٠
ئیمەیلی توێژەر	mahdi.omer@univsul.edu.iq
مافی چاپ و بڵاو کردنەوە	©٢٠٢٣ پ.د.مەهدی فاتیح عومەر ، ڕێزان سەعید کەریم، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

Abstract:

The research is on the (embodiment of literary articles in New Galawezh magazine) we want to know how and to what level the embodiment of literary essay was among all the publications of the (New Galawezh) magazine. In addition, to wat level the reflection and the formulation of the embodiment of literary essay was applied in the magazine, for this purpose, briefly and generally, in support of the magazines numbers (New Galawezh), this research is classified into two parts:

The first part is generally dedicated to literary essay, which includes the definition, history of Kurdish literature, the stages of development, the characteristics and criteria of literary essay, and is relation to Kurdish literary journalism, these are also become the subject of the research.

The second part is dedicated to (New Galawezh) magazine, despite the definition of the magazine, the slogan, the scope of the project, the history of beginning and embodiment of literary essay and the criteria for literary essay in all the numbers of (New Galawezh) magazine, are all presented and become the main subjects of the research. Finally, the results of the study, the list of sources, and then the summary of the research, will be presented in English and Arabic.

Key words: (Literary essay, Journalism, New Galawezh magazine, Language, Description, Evaluation).

پێشەکی:

کۆتایی سەدەی نۆزدەیەم و سەرەتای سەدەی بیستەم قۆناغێکی پرشنگدار بوو بۆ میللەتی کورد، لە چەندین ڕووەوە پێشکەوتنی بەرچاوی بەخۆیەوە بینی، یەکێك لە دەستکەوتە گرنگەکانی ئەو قۆناغە سەرهەڵدانی لایەنی ڕۆژنامەنووسی بوو، کە دەورێکی گرنگ و کاریگەری بینی لە خزمەتکردنی میللەتی کورد، بەتایبەت لە گرنگییدانی بە بواری ئەدەب، ئەمەش بووە هۆی ئەوەی کە لە ڕێی ڕۆژنامەنووسیەوە، چەند ژانرێکی نوێی ئەدەبی بێنەکایەوە، بەتایبەت لە ژانری پەخشاندا، وتاریش بە هەموو جۆرەکانییەوە وەك دیارترین هونەری پەخشان لەگەڵ سەرهەڵدانی ڕۆژنامەنووسیدا سەریهەڵدا، پاشان قۆناغ بە قۆناغ گەشەی سەند و پێشکەوت، (وتاری ئەدەبی)یش لە دیارترین و بەربڵاوترین جۆرەکانی وتاری بابەتییە، کە لە لایەن ڕۆژنامەنووسیەوە گرنگی و بایەخێکی زۆری پێدراوە. بۆیە دەتوانین بڵێین، وتار بریتییە لە پارچە نووسینێك دەربارەی بابەتێك، کە بەشێوازی پەخشانی دەنووسرێت و قەبارەیەکی مامناوەندی هەیە، تێیدا نووسەر بیروبۆچوونەکانی بە پوختی دەربارەی بابەتەکە دەخاتەڕوو، وتار وەک ژانرێکی نوێی ئەدەبی لەگەڵ سەرهەڵدانی بواری ڕۆژنامە و گۆڤاردا سەریهەڵدا و دواتریش لە هەردوو بواری ئەدەب و میدیادا جێگەی خۆی کردەوە و لە ئێستادا وەك دیارترین ژانر لە هەردوو بوارەکەدا بایەخی پێدەدرێت، گۆڤاری (گەلاوێژی نوێ) وەک گۆڤارێکی ئەدەبی ڕۆڵێکی گرنگی هەیە لە بڵاوکردنەوەی وتار بەگشتی و وتاری ئەدەبی بەتایبەتی.

١/٠) ئامانجی توێژینەوەکە: ئامانجمان خستنەڕووی ڕەهەندێکی گرنگی نێو گۆڤاری (گەلاوێژی نوێ)یە، کە ئەویش وتاری ئەدەبییە، کە لە لایەن نووسەران و شاعیران و ڕەخنەگران و ئەکادیمیستانەوە، لەم گۆڤارەدا بابەتەکانیان بڵاوکردووەتەوە.

٢/٠) گرنگی توێژینەوەکە: توێژینەوەیەکە بەوردی کارکراوە لەسەر ناساندنی وتاری ئەدەبی و جیاکردنەوەی هەمان جۆری وتار لە گۆڤاری (گەلاوێژی نوێ)دا.

٣/٠) ڕێبازی توێژینەوەکە: لەم توێژینەوەدا سوود لە ڕێبازی (وەسفیی شیکاریی) وەرگیراوە.

بەشی یەکەم: پێناسە و مێژوو و تایبەتمەندی و پێوەرەکانی وتاری ئەدەبی:

١/١) پێناسەی وتاری ئەدەبی:

کاتێك بمانەوێت پێناسە بۆ شتێك بکەین، ئەوە ناتوانین سەد لە سەد ئامانجەکە بپێکین، ڕەنگە بتوانین بە شێوەیەکی گشتی پێناسەیەکی بۆ دیاری بکەین، بۆ پێناسەکردنی (هەرچەمکێک) یان هەر بابەتێکی ئەدەبی چەندان کەس پێناسەیان کردووە، بە هەمان شێوە (وتاری ئەدەبی) ش چەندین پێناسەی بۆکراوە، لەوانە: ((وتاری ئەدەبی پارچەیەکە لە پەخشان کە بە درێژی و بابەتی سنوردارە و بە شێوەیەکی خۆڕسك و خێرا و بێ زۆر لە خۆکردن و ماندوو بوون دەنوسرێت و مەرجی یەکەمیشی ئەوەیە کە گوزارشتێکی ڕاستگۆیانەی کەسێتی نووسەر بێت)) (نجم، ١٩٩٦: ٩٥)، هەروەها لە پێناسەیەکی دیکەدا بەم جۆرە پێناسە بۆ وتاری ئەدەبی کراوە، ((وتاری ئەدەبی پارچەیەکە لە نووسین بە درێژییەکی مامناوەند، عادەتەن بە شێوازێکی ئاسان و جێگیر بڵاودەکرێتەوە، مامەڵە لەگەڵ بابەتێکدا دەکات لە ڕووی کاریگەری نووسەرەوە لەسەری)) (شرف، ٢٠٠٠: ٢٠). وتاری ئەدەبی ئامانجی لێکدانەوە و هەڵسەنگاندن و بڕیاردانە دەربارەی بابەتێکی ئەدەبی بە شێوەیەکی سادە و تێکەڵ بە هەست و سۆزی نووسەر، وتاری ئەدەبی سەرجەم ئەو وتارانە دەگرێتەوە کە دەربارەی بابەتە ئەدەبییەکان دەخرێنەڕوو، کەواتە ((وتاری ئەدەبی مامەڵە لەگەڵ بابەتێکی ئەدەبیدا دەکات، چ ڕەخنە بێت یان شیکاری دەقێکی ئەدەبی یان پێداچوونەوەیەك بە دیاردەیەکی ئەدەبی یان پێناسەیەکی ئەدەبی یان سەردەمێکی ئەدەبی)) (أبو اصبع ، ٢٠٠٨: ٤٥).گەلێك پێناسە بۆ وتاری ئەدەبی کراوە، هەر نووسەرێك لە ڕوانگەی خۆیەوە پێناسەی کردووە و بۆچوونی خۆی دەربارەی ئەم هونەرەی پەخشان خستووەتەڕوو، لە ئەنجامی خوێندنەوەی ئەو پێناسانەدا دەتوانین بڵێین، وتاری ئەدەبی، ئەو وتارەیە کە بە شێوەیەکی کورت مامەڵە لەگەڵ بابەتێکی ئەدەبیدا دەکات و نووسەر بەپێی ئەزموون و شارەزایی، هەست و سۆزی خۆی دەربارەی بابەتەکە دەخاتەڕوو.

٢/١) مێژووی وتاری ئەدەبی کوردی و قۆناغەکانی گەشەکردنی:

مێژووی سەرهەڵدانی وتار دەگەڕێتەوە بۆ هەوڵەکانی نووسەری فەرەنسی (میشێل دی مۆنتین) کاتێك چەند بابەتێکی دەربارەی ژیان و تەمەنی منداڵی و لاوێتی خۆی نووسی و دواتر لە دوو توێی کتێبێکدا بڵاویکردەوە، ئەم هەوڵەی (مۆنتین) بوو بە سەرەتای دەرکەوتنی ئەم ژانرە نوێیەی پەخشان کە "وتار"ە، ((لە ڕاستیدا "میشیل دی مۆنتین" کاتێك لە ساڵی ١٥٨٠ کتێبی "هەوڵەکان"ی بڵاوکردەوە، کە بریتیی بوو لە کۆمەڵە وتارێك، بوو بە پێشەوای ئەم هونەرە و نووسەران چاویان لێکرد و وتارنووسین برەوی سەند و ناوبانگی بە ئەوروپادا بڵاوبوەوە)) (بیمار، ١٩٩٦: ٢٠). وتارەکانی مۆنتین کاریگەرییەکی زۆری لەسەر نووسەرانی ئینگلیز هەبوو، چەندین نووسەری بەتوانا لە بواری وتارنووسیندا دەرکەوتن، ((زۆربەی لێکۆڵەر و مێژوونووسان "فرانسیس بیکۆن" بە یەکەم وتارنووسی ئینگلیزی دادەنێن، کە ڕۆڵێکی مەزنی هەبووە لەم ڕووەوە وتارەکانی بەپێز و دەوڵەمەند بوون و لە هەمان کاتدا وتارەکانی بابەتیانە بووە)) (قادر، ٢٠٠٤: ١١٤).

دەربارەی ئەم هونەرە نوێیەی پەخشان لە ئەدەبی عەرەبیدا، (دکتۆر عزالدین اسماعیل) دەڵێت: ((وشەی وتار نامۆ نییە بە زمانی عەرەبی، بەڵکو لە ڕووی گرنگی هونەرییەوە لە ئەدەبی ئێمەدا نوێ دەبێتەوە، بەڵام ڕاستییەکەی ئەوەیە، کە مێژووی وتاری عەرەبی پەیوەستە بە مێژووی ڕۆژنامەگەرییەوە)) (اسماعیل، ٢٠١٣: ١٦٢)، بەهەمان شێوە لەناو کوردیشدا وتار لەگەڵ سەرهەڵدانی گۆڤار و ڕۆژنامەدا سەریهەڵدا و دواتر وەك هونەرێکی نوێ لەنێو ئەدەبیاتدا چەسپا، ((سەرەتای سەرهەڵدانی ڕۆژنامەنووسی کوردی یەکێ بوو لە هۆکارە سەرەکییەکانی خوڵقاندنی چەند ژانرێکی نوێی ئەدەبی کوردی بە تایبەتی لە بەشی پەخشاندا، وتاریش یەکێکە لە گرنگترین ئەو ژانرانە هاتەکایەوە و بە بەرزترین هونەری ئەدەبی دەژمێرێت، چونکە بەگشتی هەموو لایەنەکانی ژیان دەگرێتەوە و بە هەموو قوژبنەکانیدا دەگەڕێ و دەیخاتە توێی دەقێکەوە)) (تاڵەبانی، ٢٠١٣: ١٣٢)، پاش سەرهەڵدانی بواری ڕۆژنامە و گۆڤار، نووسەران دەستیاندایە بڵاوکردنەوەی ژانرەکانی دیکەی ئەدەب بە گشتی و پەخشان بەتایبەت، لە نێو پەخشانیشدا ئەگەرچی گرنگی بە چیرۆك و ڕۆمانیش دراوە، بەڵام بە شێوەیەکی بەرچاو ژانری وتار بایەخێکی زیاتری پێدراوە و لە زۆربەی ڕۆژنامە و گۆڤارەکاندا بڵاودەکرایەوە، وتار بە هەموو جۆرەکانیەوە

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

(وتاری ئەدەبی، وتاری سیاسی، وتاری مێژوویی، وتاری کۆمەڵایەتی، وتاری ئاینیی ...هتد) بەشێکی زۆری لاپەڕەی ڕۆژنامە و گۆڤارەکانیان داگیر کردبوو، سەرەتای دەرکەوتنی وتار لە ڕۆژنامە و گۆڤارەکاندا زیاتر شێوازی ئەدەبی پێوە دیاربوو، لەبەر ئەوەی زۆربەی وتارنووسانی ئەو قۆناغە شاعیران و ئەدیبان بوون، لە دیارترین ناوەکانی ئەو سەردەمە(پیرەمێرد، عەبدولواحید نووری ، شێخ نووری شێخ ساڵح،ئەمین زەکی بەگ،ڕەفیق حیلمی،تۆفیق وەهبی بەگ...هتد) جگە لەمانە چەندین ناوی دیاری دیکەیش بوون بەهۆی سەرپێخستنی وتاری ئەدەبی کوردی، لە قۆناغی سەرهەڵدانیدا.

مێژوونووسانی ئەدەبی سەرەتای سەرهەڵدانی وتاری کوردی بە مێژووی سەرهەڵدانی یەکەم ڕۆژنامەی کوردییەوە دەبەستنەوە، بێگومان وتاری ئەدەبیش وەك هەر جۆرە وتارێکی دیکە، مێژووی سەرهەڵدانی پەیوەستە بە مێژووی سەرهەڵدانی یەکەم ڕۆژنامەی کوردییەوە، ((دوای پەیدابوونی ڕۆژنامەگەری وتار پەرەی سەند و ڕەنگە لاپەرەکانی یەکەم ڕۆژنامەی کوردی کە "کوردستان"ە لە ساڵی ١٨٩٨ لە قاهیرە دەرچووە، یەکەم وتاری کوردی بڵاوکردبێتەو)) (بیمار، ١٩٩٦: ٢٣).

ڕۆژنامەی کوردستان لەگەڵ بڵاوکردنەوەی یەکەمین ژمارەیدا گرنگی بە ئەدەب داوە و وتاری تێدا بڵاوکراوەتەوە، کە ئەمەش دەبێتە یەکەمین قۆناغی مێژووی دەرکەوتنی وتاری کوردی، دواتر لە ئەنجامی بەرەوپێشچوونی کۆمەڵگە و بڵاوبوونەوەی خوێندەواری و بەرزبوونەوەی ئاستی ڕۆشنبیری و پێویستی کۆمەڵەوە، چەندین گۆڤار و ڕۆژنامەی دیکە بڵاوبوونەوە، کە بایەخدان بە ئەدەب و ژانرە ئەدەبییەکان ئامانجی سەرەکییان بوو، لێرەوە قۆناغێکی نوێی وتارنووسین دەستیپێکرد و ناوەڕۆکی وتارەکان پووختتر و بە زمانێکی سادە و ساکارتر دەنووسران. لە سەرەتای سەدەی بیستەم بەدواوە چەندین گۆڤار و ڕۆژنامەی دیکە بە زمانی کوردی دەرچوون، کە بەشێوەیەکی بەرچاو شوێنیان بۆ ئەدەب بەگشتی و وتاری ئەدەبی بەتایبەتی تەرخانکردبوو، لەمبارەیەوە (د. محمد دلێر ئەمین) دەڵێت: ((وتاری ئەدەبی و زمانەوانی شوێنی خۆی لە ڕۆژنامەی)پێشکەوتن(دا گرتووە، ئەگەرچی ئەم وتارانە توێژینەوەی قوڵ نین و شۆڕبوونەوە نییە بەناو بابەتی زمانەوانیدا، بەڵکو زیاتر هاندان و پاڵپشتی نووسینن بە زمانی کوردی)) (محمد، ٢٠٠٣: ١٥٦). جگە لەم گۆڤارە چەندین گۆڤار و ڕۆژنامەی دیکە گرنگیان بە وتارداوە، لەوانەش: (گۆڤاری زاری کرمانجی، گۆڤاری هاوار، گۆڤاری گەلاوێژ، گۆڤاری هیوا، گۆڤاری هەتاو، گۆڤاری ڕووناکی، گۆڤاری نووسەری کورد، ڕۆژنامەی بیری نوێ، گۆڤاری بەیان ...هتد) ئەمانە و چەندین ڕۆژنامە و گۆڤاری دیکە، کە بایەخدان بە ئەدەب و بەرهەمی شاعیر و نووسەران ئامانجی سەرەکییان بووە، لە نێو ڕۆژنامە و گۆڤارەکاندا چەندین وتاری ئەدەبی گرنگ دەربارەی قۆناغە ئەدەبییەکان یاخود شاعیران و بەرهەمەکانیان بڵاوکراوەتەوە. ئەگەر وتارنووسان لە قۆناغەکانی ڕابردوودا بە زمانێکی تێکەڵ لە وشە و زاراوەی بێگانە وتاریان نووسیێ، ئەوا لە قۆناغەکانی دواتردا بە زمانێکی پاك و پاراوی کوردی وتارەکانیان نووسیووە و لەدوو توێی ڕۆژنامە و گۆڤارەکاندا بڵاویانکردووەتەوە، ((ئەگەر زۆربەی نووسەرانی پێشوو بەهۆی کاری ڕۆژنامەگەرییانەوە وتاریان نووسیێ، بەڵام لە ساڵانی چلەکان بەولاوە، کۆمەڵێك ئەدیبی وتارنووسی بەناوبانگ لەم مەیدانەدا هەڵکەوتن جگە لە وتاری ڕۆژنامەنووسی توانیان جۆرەها وتاری ئەدەبی بنووسن، لەوانە: کامەران جەلادەت بەدرخان، ڕەشید نەجیب، پیرەمێرد، شێخ محمدی خاڵ... هتد)) (بیمار، ١٩٩٦: ٢٤).

گۆڤار و ڕۆژنامەکان بە چەند قۆناغێکی جیا جیا بڵاوکراونەتەوە، هەندێکیان لە بارودۆخێکی گونجاو وکەش و هەوایەکی ئازاددا سەریانهەڵدا و تەمەنێکی دوور و درێژیان لە بواری ڕۆژنامەگەریدا هەیە، هەندێکی تریشیان لە قۆناغێکی نالەبار و لە کاتی جەنگ و شەڕ و شۆڕەکاندا بڵاوکراونەتەوە، چەند ژمارەیەکی کەمیان لێدەرچووە و بە هەر هۆکارێك بێت کپکراون، بەڵام لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا دەرچوونی ڕۆژنامە و گۆڤارەکان خزمەتێکی زۆریان بە کۆمەڵگا و زمان و ئەدەبی نەتەوە کردووە، بەم جۆرە وتار و جۆەکانی وتار قۆناغ بە قۆناغ پەرەیان سەندووە، بەتایبەت لەو قۆناغە مێژوویانەی کە کورد خۆی حوکمڕانی کردووە، بۆنمونە لەدوای ڕێککەوتننامەی ١١ی ئازاری ١٩٧٠ کورد تارادەیەك سەربەخۆ بووە، پاشانیش دوای ڕاپەرینی بەهاری ساڵی ١٩٩١، کە ڕۆژنامەگەریی کوردی پێشکەوتنێکی بەرچاوی بەخۆیەوە بینی، هەربۆیە وتاری کوردیش بەهەموو جۆرەکانییەوە گەشەی سەند، بێگومان وتاری ئەدەبیش وەك یەکێك لە دیارترین جۆرەکانی وتار لەم گەشەسەند و بەرەوپێشچوونە بەدەر نەبووە، لە ڕۆژگاری ئەمڕۆشدا بەهۆی زۆری چاپ و چاپخانە و، پێشکەوتنی ئاستی خوێندەواری

و ڕۆشنبیری، چەندین گۆڤار و ڕۆژنامەی کوردی هەیە و بەردەوامن لە چاپ و بڵاوکردنەوە، بایەخێکی زۆر بە زمان و ئەدەبی کوردی دەدەن، لە زۆربەشیاندا گرنگییەکی ئێجگار زۆر بە ژانری وتار بەگشتی و وتاری ئەدەبی بەتایبەت دەدرێت.

٣/١)تایبەتمەندی و پێوەرەکانی وتاری ئەدەبی:

لە ئەنجامی خوێندنەوە و سەرنجدان لەو پێناسانەی کە بۆ وتاری ئەدەبی کران، دەتوانین تایبەتمەندی و پێوەرەکانی وتاری ئەدەبی بە چەند خاڵێك دەست نیشان بکەین:

١. ناونیشان: مەرجێکی گرنگی وتارە، وەک کلیلی چونە نێو وتار سەیردەکرێت، یەکێکە لە بنەما سەرەکییەکانی سەرکەوتنی وتار لەوەدا بەرجەستە دەبێت، کە ناونیشانەکەی سەرنجراکێش بێت، ئینجا پەیڕەوی لە ڕەگەزەکانیشی کرابێت ((وتاری ئەدەبی ناونیشانی سەرنجڕکێشی هەیە، چونکە لایەنی هونەری تێیدا بەهێزە)) (مەنتك، ٢٠١٩: ١٦١)، دەبێت وتار ناونیشانی جوان و سەرنجڕاکێش بێت و لەگەڵ ناوەڕۆکی باسەکەدا بگونجێت، کەواتە گرنگی و سەرنجڕاکێشی وتار لەوەدا دەردەکەوێت کە ناونیشان و ناوەڕۆکی وتارەکە بەتەواوی وابەستەی یەکبن، کەواتە ((مەرجەکانی سەرکەوتنی وتار لەوەدا بەرجەستە دەبێت، کە ناونیشانەکەی سەرنجڕاکێش بێت، ئینجا پەیڕەوی لە ڕەگەزەکانیشی کرابێت، کە بریتین لە پێشەکییەك وەك ڕێگە خۆشکردن بۆ چوونە ناو باسەکە، ئینجا وردە وردە بیرەکە دەخرێتەڕوو، تا لەکۆتاییدا ئەوەی نووسەر مەبەستییەتی بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ، یان ناڕاستەوخۆ دەیگەیەنێتە بیری خوێنەر)) (مستەفا، ٢٠٠٨: ٩٥). واتە دەتوانین بڵێین چۆن هەر دەقێکی ئەدەبی خاوەنی چەند بنەمایەکی تایبەت بە خۆیەتی، بە هەمان شێوە وتاری ئەدەبیش خاوەنی ئەدگار و تایبەتمەندی خۆیەتی و پێویستە وتارنووس ڕەچاوی بکات بۆ ئەوەی وتارێکی بەسوود بنوسێت.

٢. قەبارە: وتار بەگشتی پێویستە زۆر درێژ نەبێت، هەمان ئەم تایبەتمەندییە بۆ وتاری ئەدەبیش گونجاوە، یەکێك لە تایبەتمەندییە گرنگەکانی وتاری ئەدەبیش خۆدزینەوەیە لە درێژەدان بە نووسین.

٣. زمان: لە نووسینی هەر بابەتێکدا زمان ڕەگەزێکی سەرەکییە، زمان پێوەرێکی گرنگی هەڵسەنگاندنی هەر دەقێکی ئەدەبییە، لە وتاری ئەدەبیشدا زمان گرنگییەکی زۆری هەیە، نووسەر لە ڕێی زمانەوە بیروبۆچوونەکانی دەردەبڕێت، مەرج نییە زمانی هەموو جۆرەکانی وتار وەك یەك بێت، بەڵکو بە پێی ناوەڕۆکی وتارەکان دەگۆڕێت، زمان لە وتاری ئەدەبیدا دەبێت سادە و ساکار بێت، بەڵام بە شێوازێکی ئەدەبی دابڕێژرێت، ((زمانی ئەدەبی تەنیا بریتیی نییە لە کەرەستەی هونەریی ڕەنگدانەوەی واقیع و بزواندنی هەست، زمانی ئەدەبی وەك ئامێری لە یەکتر گەیشتن خۆی دەنوێنێ)) (باراوی، ١٩٩٨: ٢٥) وتاری ئەدەبی پشت بە ڕازاندنەوە و جوانکاری دەبەستێت ، واتا بایەخدان بە ڕازاندنەوەی وشە یەکێکە لە تایبەتمەندییە گرنگەکانی وتاری ئەدەبی.

٤. پەخشانکاری: وتاری ئەدەبی دەبێ بەشێوەی پەخشان بنوسرێت، چونکە وتاری ئەدەبی ((هونەرێکە لە هونەرەکانی پەخشان، ئەم سیمایە جۆرە تایبەتمەندییەکی پێدەبەخشێت، کە بەشێوەی پەخشان دەنووسرێت)) (حسەین، ٢٠٠٨: ٧٤)، وتاری ئەدەبی شێوازی داڕشتنی تایبەت بە خۆی هەیە وەك داڕشتنی ژیاننامە یان چیرۆك نییە.

٥. خودێتی: یەکێکە لە تایبەتمەندییە سەرەکییەکانی وتاری ئەدەبی ((لە وتاری ئەدەبیدا نووسەر ناتوانێت خودی خۆی بشارێتەوە، یان ڕەنگدانەوەی بیرکردنەوە و سۆزی کەسی خۆی نەبێت، بەڵکو وتار شوێنێکە نووسەر دەتوانێت بۆچوونەکانی خۆی لەوێدا پێشکەش بکات، بۆیە زۆرجار لە وتاردا دەزانین نووسەر ڕەخنەگرە یان تورەیە، شانازی دەکات... تاد)) (حسین، ٢٠٢٠: ١١٦). هەروەها لە وتاردا کەسایەتی و ئاستی ڕۆشنبیری نووسەر و ئەزموون و شارەزایی لە بابەتەکەدا دەردەکەوێت، بە بڕوای (أرثر بنسن) ((وتار گوزارشتێکە لە هەستی کەسی نووسەر، یان کاریگەری بابەتێکە لەسەر ڕۆح)) (رجب، ٢٠١٢).

٦. بیرۆکە: وتاری ئەدەبی بۆ داڕشتنی پێویستی بە بیرۆکەیەکی قوڵ و بەهێز هەیە، لە وتاری ئەدەبیشدا نووسەر لە ئەنجامی خوێندنەوەی بابەتێکی ئەدەبی و کارلێکردنی ئەو بیرۆکەیەی لا دروست دەبێت کە وتارەکەی لەبارەوە بنووسێت، ((وتار بیرۆکەیەکە لەو بیرۆکانەی کە

وتارنووس یان نووسەری ڕۆژنامەنووسی لە ژینگە و دەووروبەرییەوە دەستیدەخات و هەر کاتێك بیرۆکەیەکیان کاری لە نووسەرەکە کرد، ئەوە لە دەروونیدا دەخەملێت کە پێویستە لەسەری بنووسێت)) (حمزة، ١٩٨٥: ١٢).

٧. چێژ: ((ئەگەرچی چێژ بنەمایەکی سەرەکی ئەدەبە بە گشتی، بەڵام وتار زۆر پێویستی بە بوونی چێژ هەیە، یەکێ لە تایبەتمەندییەکانی چێژدانە بە خوێنەر، ئەگەر لەم تایبەتمەندییە دەرچوو ئەوا وتار نییە))(مستەفا، ٢٠١١: ١١٦)، وتاری ئەدەبی وروژاندنی هەست و سۆزی خوێنەرە، پێویستە وتاری ئەدەبی بە جۆرێك بێت کە خوێنەر لە کاتی خوێندنەوەیدا هەست بە بێزاری و ماندوو بوون نەکات، چونکە ئامانجی سەرەکی وتاری ئەدەبی بزواندنی خوێنەرە.

٨. وەسف: یەکێکی تر لە تایبەتمەندییەکانی وتاری ئەدەبی وەسفە، لەبەر ئەوەی وتاری ئەدەبی لە خانەی ئەو بەرهەمە ئەدەبییانەدا دێتە هەژمارکردن کە بە شێوەی پەخشان دەنووسرێت، ئەوە بێگومان بۆ بەخشینی سیمایەکی ئەدەبی و چێژێکی ئەدەبی بە دەقەکە، ((جوانی وتارەکە پەیوەستە بە جوانی ئەو بیرکردنەوەیەی کە وێنای کردووە)) (شرف، ٢٠٠٠: ٢١)، پێویستە وەسف وەك هەر ڕەگەزێکی دیکەی ئەدەبی لە وتاری ئەدەبیشدا ڕەنگدانەوەی هەبێت، کە بەشێوەیەکی گشتی لە بەشی یەکەم یان سەرەتای وتارە ئەدەبییەکاندا وەسف بەکار دەهێنرێت بۆ مەبەستی باشتر ناساندنی بابەتی سەرەکی وتارەکە.

٩. شیکاری و لێکدانەوە: وەك چۆن خوێنەری دەقێکی شیعری ئاسۆی چاوەڕوانی ئەوەیە چێژ لەو دەقە شیعرە ببینێت و جوانی و ڕەگەزەکانی وەك وێنەی شیعریی و زمانی شیعریی و مۆسیقای شیعریی ...هتد تێدا ببینێت، بە هەمان شێوە خوێنەری وتارێکی ئەدەبی چاوەڕوانی خوێندنەوەی زانیاری و شیکاری و لێکدانەوەی ئەو دەقە ئەدەبییەیە، کە وتارنووسی ئەدەبی وتارەکەی لەسەر نووسیوە، ((وتار تەنیا بیرێك وەردەگرێ و بە کورتی و خەستی بۆچوونی نووسەر پیشان دەدات)) (طه، ٢٠٠٢: ٩٧)، لەبەر ئەوە دەکرێت شیکردنەوە و لێکدانەوە بۆ دەقی ئەدەبی کار لەسەرکراو بە یەکێك لە بنەما و پێوەرە سەرەکییەکانی وتاری ئەدەبی دابنرێت.

١٠. بابەت: وتاری ئەدەبی بابەتەکەی دیاریکراوە، بەرهەمێکی ئەدەبی یا قۆناغێکی ئەدەبی یان قوتابخانە و ڕێبازێکی ئەدەبی دەخاتەڕوو، وتاری ئەدەبی ((بەڕوونی و قسەکردن لە بارەی بابەتێکی ئەدەبییەوە دەناسرێتەوە، هەمیشە چارەسەری بۆ بابەتەکان پێیە، بۆیە نووسەری وتاری ئەدەبی بەردەوام دەبێت قسەکەر بێت، نەك فێرکار، چونکە خوێنەر لەو بارەدا دەیەوێ بەرامبەر کەسێکی ڕاستگۆ بوەستێت، نەك کەسێکی فێرکار، واتە وتارنووس ئامۆژگاریکەر نییە، بەڵکو کەسێکە جیهانبینی و تێڕوانینی خۆی لە بارەی بابەتێکی ئەدەبیەوە دەردەبڕێت)) (حسین، ٢٠٢٠: ١١٥-١١٦).

٤/١) وتاری ئەدەبی و ڕۆژنامەنووسی ئەدەبی کوردی:

ڕۆژنامەنووسی لایەنێکی گرنگ و پڕ بایەخە، لەگەڵ سەرهەڵدانی ڕۆژنامە و گۆڤاردا نووسەران بایەخیان پێدا و هاتەکایەوە، دەرکەوتنی بواری ڕۆژنامەنووسی لە هەر سەردەم و قۆناغێکدا و لای هەر میللەتێك مانای گەشە و بەرەوپێشچوونی ئەو کۆمەڵگەیەیە، چ لە لایەنی ئەدەب و زانست و زانیارییەوە بێت، چ لە لایەنی گەشەی ئابووری ئەو کۆمەڵگەوە بێت. ((ڕۆژنامەنووسی کوردی سەرەڕای درەنگ لە دایکبوونی و سادەیی لە کارەکەیدا چ لە ڕووی هونەری تەحریرەوە یان دەرهێنانەوە، بەڵام هەر لەسەرەتاوە توانیوویەتی سوود لە وتار وەربگرێ و بەشێکی گەورە بۆ ئەو هونەرە تەرخان بکات، بێگومان مەبەستی سەرەکیش لە نووسین و بڵاوکردنەوەی ئەو وتارانە وشیارکردنەوە و ڕاڤەکردن و هەواڵدانیش بووە، واتە ئامانجەکانی هەمان ئەو ئامانجانە بوون کە وتارێکی سەردەم لە پێناویدا دەنووسرێ)) (قادر، ٢٠٠٤ : ١١١). ئەگەرچی ڕۆژنامەنووسی لە ناو کورددا درەنگ دەرکەوتووە، بەڵام لایەنی ئەدەبی فەرامۆش نەکردووە، وتاری ئەدەبیش وەك ژانرێکی نوێ، یەکێك بووە لە دیارترین ژانرە ئەدەبییەکانی ناو ڕۆژنامەنووسی کوردی ((سەرهەڵدانی ڕۆژنامەنووسی لە کۆتایی سەدەی نۆزدەدا، شۆڕشێکی ئەدەبی و ڕۆشنبیری بەرپا کرد، شۆڕش بە مانای گۆڕینی هەمەلایەنە، لە ژانر و ناوەڕۆك و ڕوخساری شیعری کلاسیکی باودا تا دەگاتە بونیاتی پەخشانی هونەری زادەی ڕۆژنامەنووسی کوردییە)) (میسری، ٢٠٠٤: ٦١)، ڕۆژنامەنووسی کوردی سەرەڕای ئەوەی

یەکەمین دەروازەی دەرکەوتنی وتاری ئەدەبی و بەرەوپێش بردنیەتی، هەروەها بنچینەی سەرەکی بوژاندنەوەی ژانرەکانی دیکەی ئەدەبیشە، ((وتار بەشی زۆری جەستەی ڕۆژنامەوانی داپۆشیوە، هیچ ڕۆژنامەیەك نییە بتوانێت دەستبەرداری وتار بێت، ڕۆژنامەنووسی کوردیش هەر لەسەرتاوە کە لەلایەن ئەدیب و شاعیرانەوە بەڕێوە چووە، بە هزری ورد و وشە و دەستەواژەی ناسك و ئەندیشە و خەیاڵئامێز چەندین وتاری ئەدەبییان لەهەموو بوارەکانی ژیانی سیاسی و ئابووری و کۆمەڵایەتی یاداشت کردووە)) (حوسێن، ٢٠٠٨: ٢٥٦) ئەگەر سەرنج لە ئەدەبیاتی کوردی بدەین، دەبینین هەموو ژانرە نوێیەکانی لە ڕێی ڕۆژنامەنووسیەوە سەریانهەڵداوە، بێگومان وتاری ئەدەبی کوردیش ژانرێکی نوێیە و بەهەمان شێوەی ژانری چیرۆك و ڕۆمان لە ڕێگەی ڕۆژنامەنووسییەوە سەریهەڵداوە و بگرە زیاتریش لە هەریەك لەو ژانرانەی دیکە لەنێو ڕۆژنامەنووسی کوردیدا گرنگی و بایەخی پێدراوە.

بەشی دووەم: ناساندنی گۆڤاری (گەلاوێژی نوێ)و بەرجەستەبوونی وتاری ئەدەبی:

١/٢) ناساندنی گۆڤاری گەلاوێژی نوێ:

لە دوای ڕاپەڕینی بەهاری ساڵی ١٩٩١ بواری ئەدەب و ڕۆشنبیری بەگشتی گەشە و پەرەسەندنی بەرچاوی بەخۆیەوە بینی، لەم کەش و هەوا ئازادەدا بواری ڕۆژنامەگەریش بەدەرنەبوو لە نەشونماکردن بەتایبەت لە دوای شەڕی ناوخۆ چەندین ڕۆژنامە و گۆڤاری کوردی بڵاوکرانەوە، کە هەندێکیان تایبەت بوون بە سیاسەت و هەندێکیشیان تایبەت بوون بە ئەدەب و ڕوناکبیری بەگشتی، هەندێکیان گشتی بوون و سەرجەم بوارەکانی دەگرتەوە، لەم سەرو بەندەدا گۆڤارێکی نوێ بە هەوڵ و کۆششی چەندین ڕۆشنبیر و ئەدیبی کورد هاتەکایەوە بە ناوی گۆڤاری (گەلاوێژی نوێ). گەلاوێژی نوێ بە هەردوو زمانی کوردی و عەرەبی(گۆڤاری گەلاوێژی نوێ بە زمانی عەرەبی، لە لایەن بنکەی ئەدەبی و ڕووناکبیری گەلاوێژەوە چاپ و بلاودەکرایەوە، تا ئێستا ٣٧ ژمارەی لێ بڵاوکراوەتەوە، ژمارە ١ی لە ساڵی ٢٠٠٠ بڵاوکراوەتەوە، کۆتا ژمارەی کە هەردوو ژمارە ٣٦_ ٣٧ لە ساڵی ٢٠١٤ بڵاوکراوەتەوە لە دوای ئەو ژمارەیە گۆڤارەکە بە زمانی عەرەبی هیچ ژمارەیەکی لێ بڵاونەکراوەتەوە.) چاپ و بڵاوکراوەتەوە، بەڵام چوارچێوەی کارکردنی ئێمە لەم توێژینەوەیەدا لەسەر گۆڤاری (گەلاوێژی نوێ)یە کە بە زمانی کوردی چاپ دەکرێت. گۆڤاری (گەلاوێژی نوێ) گۆڤارێکی ئەدەبی و ڕوناکبیرییە، کە (بنکەی ئەدەبی و ڕوناکبیریی گەلاوێژ) بنکەی ئەدەب و ڕوناکبیریی گەلاوێژ: ڕێکخراوێکی ڕوناکبیریی گشتییە بایەخ بە ئەدەب و فیکر و کلتوری ڕۆشنگەری دەدات، لە ساڵی ١٩٩٦ لە شاری سلێمانی دامەزراوە، ناوی بنکەکە بە ناوی (گەلاوێژ) وەک ڕێزلێنان و پێزانینێک بۆ گۆڤاری گەلاوێژی دێرین دانراوە کە مامۆستای (ئیبراهیم ئەحمەد) لە ساڵی ١٩٣٩ -١٩٤٩ لە شاری بەغداد دەری کردووە، بنکەی ئەدەبی و ڕوناکبیریی گەلاوێژ ساڵانە ڤیستیڤاڵی گەلاوێژ ئەنجام دەدات، (ڤیستیڤاڵی گەلاوێژ، چالاکییەکی ئەدەبی و هونەری فراوانە، کە تێیدا بایەخ بە بەرهەمی ئەدەبی و فیکری نووسەران دەدرێت). دەریدەکات.

گۆڤاری (گەلاوێژی نوێ) درێژەدان بوو بە خزمەتکردنی زیاتری ڕەوتی ئەدەبی و ڕوناکبیریی، بێگومان هەر لە سەرەتای سەرهەڵدانی لایەنی ڕۆژنامەوانییەوە، چەندین ڕۆژنامە و گۆڤاری دیکە هەبوون کە گرنگییان بە بواری ئەدەب و ڕوناکبیریی کورد داوە، هەمیشە ئەدەب بایەخێکی گرنگ و جێگەیەکی دیاری هەبووە لە ڕۆژنامە و گۆڤارەکاندا. کە باس لە گۆڤاری (گەلاوێژی نوێ)ش دەکەین، بێگومان گۆڤارێکی دیکە هەبووە بە ناوی گەلاوێژ، کە دامەزرێنەرانی گەلاوێژی نوێ بە هیوای ئەوەی بتوانن بە هەمان ڕەوت و درێژەپێدەری ئەو کاربکەن، لەم بارەیەوە سەرنووسەری گۆڤاری (گەلاوێژی نوێ) لە نامەیەکدا بۆ دامەزرێنەری گۆڤاری (گەلاوێژی دێرین) دەڵێت: ((ئێمە لە کاتێکدا لەوە دڵنیاین کە ناوی گەلاوێژی دێرینمان هەمیشە لە یادی نەوەکانی میللەتەکەماندا بە زیندووی دەمێنێتەوە، خۆمان بە بەختەوەر دەزانین دوای چل و هەشت ساڵ لە ڕاوەستانی مژدەی هەڵهاتنی گەلاوێژێکی تر بە بەڕێزتان ڕابگەیەنین، کە هەم وەک وەفادارییەک بۆ دەوری هەرە باڵا و کاریگەری ئەو لە خزمەتکردنی ئەدەبەکەماندا ناوی نرا "گەلاوێژی نوێ"و هەم بەو هیوایەی بتوانێ هەمان دەوری باڵا و کاریگەر لە پەرەپێدان و پێشخستنی ئەدەب و زمان و کلتوور و گشت بوارەکانی ڕووناکبیریماندا لە هەلومەرجی ئێستادا بگێڕێ)) (عارف،

١٩٩٧: ٧). گۆڤاری (گەلاوێژی دێرین) خزمەتێکی زۆری ڕەوتی ئەدەب و ڕووناکبیریی کوردیی کردووە، چەندین بابەتی گرنگ و بەسودی دەربارەی ئەدەب و ژانرە ئەدەبییەکان تێدا بڵاوکراوەتەوە، گەلاوێژی دێرین: ((گۆڤارێکی ئەدەبی و سەقافی مانگی کوردی بووە، خاوەنی ئیمتیاز و بەڕێوەبەری، پارێزەر "ئیبراهیم ئەحمەد" و، بەڕێوەبەری ئیداری "عەلائەدین سوجادی" بووە، ژمارە یەکی لە مانگی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٩٣٩ دا دەرچووە، لە ماوەی ژیانی دا (١١٦) ژمارەی لێ بڵاوکراوەتەوە دوا ژمارەی لە مانگی ئابی ساڵی ١٩٤٩دا دەرچوو)) (خەزنەدار، ١٩٧٣: ٤٠)، بێگومان گرنگی هەر گۆڤارێکی ئەدەبی لە بایەخدان بە ئەدەب و ژانرە ئەدەبییەکاندا خۆی دەبینێتەوە کە هەردوو جۆری (گۆڤاری گەلاوێژی دێرین و گۆڤاری گەلاوێژی نوێ)یش لەم بوارەدا دەورێکی بەرز و باڵایان بینیوە. گۆڤاری (گەلاوێژی نوێ) وا خۆی ناساندووە گۆڤارێکی ئەدەبی و ڕوناکبیرییە، ئەم ناساندنەش لە جێی خۆیەتی، چونکە گرنگی بە هەردوو بواری ئەدەبی و ڕووناکبیریی داوە، بەڵام بە شێوەیەکی دیار و بەرچاو زیاتر گرنگی بە بواری ئەدەب داوە و بڵاوکراوەکانی ناوی زیاتر بابەتە ئەدەبییەکانە، هۆکاری ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە، کە دەستەی بەڕێوەبەری گۆڤارەکە بە زۆری لە نووسەر و شاعیر و ئەدیبی کورد پێک هاتوون و، زیاتر گرنگی و بایەخ بە بڵاوکردنەوەی بەرهەمە ئەدەبییەکان دەدەن، گومانی تێدانیە هەر گۆڤارێک بە پێی بڵاوکراوەکانی ناوی دەناسرێت، گۆڤاری (گەلاوێژی نوێ)ش بەهۆی زۆری بڵاوکراوە ئەدەبییەکانی ناوی دەتوانین زیاتر بە گۆڤارێکی ئەدەبی لە قەڵەم بدەین، (د. عزة بدر) بەم جۆرە گۆڤارە ئەدەبییەکانی ناساندووە و دەڵێت: ((گۆڤارە ئەدەبییەکان بە گشتی ژینگەیەکی ڕۆشنبیرین کە بۆچونەکانی تێیدا هاوبەشن و ڕۆشنبیران بە بەرژەوەندی خۆیانەوە گرێ دەدەن)) (بدر، ٢٠١٦: ١٠)، کەواتە لەنێو گۆڤارە ئەدەبییەکاندا نووسەران و ڕۆشنبیران گفتوگۆ و بیر و بۆچوونەکانیان دەربارەی ئەدەب و بابەتە ئەدەبییەکان دەخەنەڕوو. بە شێوەیەکی گشتی دەتوانین بەم جۆرە پێناسەی گۆڤاری (گەلاوێژی نوێ) بکەین و بڵێین: گۆڤاری گەلاوێژی نوێ، گۆڤارێکی ئەدەبی ڕووناکبیریی کوردییە کە چەندین نووسەر و ئەدیب و ڕووناکبیری بە توانای لە دەوری خۆی کۆکردوەتەوە و بەمەش بووەتە سەرچاوەیەکی دەوڵەمەندی بابەتە ئەدەبی و ڕووناکبیرییەکان، کە لە هەردوو بواردا خزمەتێکی زۆری بەلایەنی ڕۆشنبیریی و ئەدەبی کوردی و هەروەها بە خوێنەرانی بابەتە ئەدەبی و ڕووناکبیرییەکان کردووە.

٢/٢) دروشمی گۆڤاری گەلاوێژی نوێ:

گۆڤاری گەلاوێژی نوێ بە دروشمی (ئازادی، داهێنان، ئەقڵانییەت) یەکەمین ژمارەی گۆڤارەکەی بڵاوکردووەتەوە.

دروشمی ئازادی: کە گوزارشتە لە ئازادی بیروڕای نوسەر لە گۆڤارەکەدا، نووسەران و ئەدیبانی گۆڤاری (گەلاوێژی نوێ) ئازاد بوون لە دەربڕینی هەر بیر و بۆچونێکی ئەدەبی و فیکری گونجاو سەبارەت بەو بابەتە ئەدەبی و فیکریيانەی کە لە گۆڤارەکەدا بڵاوکراونەتەوە، واتە نووسەران نەخراونەتە ناو چوارچێوە و هەلومەرجێکی بەرتەسکی دەربڕینەوە.

دروشمی ئازادی: زۆر کایەی ژیان دەگرێتەوە چ لایەنی سیاسی بێ یان ئاینیی یان ڕۆشنبیریی و ئەدەبی، ئازادی لە دەربڕینی بیر و بۆچونی نووسەران دەربارەی بابەتە ئەدەبی و ڕۆشنبیرییەکان لە گۆڤاری (گەلاوێژی نوێ)دا دەرگایەکی فراوانی لە بەردەم نووسەران و ڕۆشنبیران کردەوە، تاکو چەندین بابەتی ئەدەبی و ڕووناکبیریی گرنگ و پڕ بایەخ لە سەرجەم ژمارەکانی گۆڤارەکەدا بڵاوبکەنەوە، بەڵام ئەو ئازادییەی گۆڤارەکە بۆ نووسەرانی خوڵقاندبوو بەدەر بووە لە ناوزڕاندن و لەکەدارکردنی هەرکەس و لایەنێک، واتا نووسەران ئەو ئازادییەیان نەبووە کەکێشە شەخسییەکانیان بهێننە ناو بابەتە ئەدەبی و ڕووناکبیرییەکان و لە گۆڤارەکەدا بڵاوی بکەنەوە.

جگە لە دروشمی ئازادی، دروشمی (داهێنان و ئەقڵانییەت) دوو دروشمی سەرەکی گۆڤارەکە بوون، داهێنان وەک چەمکێک لە بەرهەمی ئەدەبی و ڕۆشنبیریدا وەک نوێگەرییەک دەردەکەوێت، کاتێک نووسەر بەرهەمێکی نوێ یاخود دەقێکی نوێ یان شیعرێک یاخود هەر چەشنە بابەتێکی تری ئەدەبی دەنوسێت، ئەمە خۆی لەخۆیدا داهێنانە لە هەریەک لەو بوارانەدا، نووسەران و ئەدیبان و سەرجەم ئەوانەی بەرهەمیان لە گۆڤارەکەدا بڵاوکردۆتەوە، چەند بەرهەمێکی نوێیان لە (شیعر و چیرۆک و ڕەخنەو لێکۆڵینەوە و....) داهێناوە، بەمەش خەرمانی ئەدەبی کوردی و لایەنی ڕووناکبیریی کوردیان زیاتر بەرەکەتدار کردووە، ئەمە لە کاتێکدا کە داهێنان بە تایبەتی لە بواری ئەدەبدا،

لایەنێکی گرنگ و دیاری گۆڤاری (گەلاوێژی دێرین)یش بووە، ((گەلاوێژ ئەو زەمینە لەبارە بوو، تۆوی داهێنانی کردە داری بەرداری ئەدەبی کوردی و لە ئامێزیدا، چەپکێ قەڵەم گەشانەوە، هەروەها بووە ئیلهام بەخشی زۆری تر، کە لە ڕۆژگاری دواتردا بەو عەشقەوە بەرەو مەیدانی ڕۆژنامەگەری و چیرۆکنووسین و ئەدەبیات بەڕێ کەوتن)) (ئەمین، ١٩٩٧: ٩٧)، (گەلاوێژی نوێ) بەو ئازادییەی کە بۆ نوسەران و ئەدیبانی فەراهەم کردبوو توانرا چەندین داهێنانی ئەدەبی لە ژانرە جیاوازەکانی ئەدەبدا بهێننە نێو ئەدەبیاتەوە، لای هەمووان ڕوونە کە نووسەران و ئەدیبان بە گشتی لە هەموو سەردەم و قۆناغێکدا چینێکی دیاری کۆمەڵ و داهێنەرێکی کارامەی بواری ئەدەب و هونەر و ڕۆشنبیری بوون و چەندین داهێنانیان لە بواری ئەدەبی و ڕووناکبیریدا هێناوەتە کایەوە.

ئەقڵانییەت وەک دروشمێکی دیکەی گۆڤارەکە، لە پاڵ هەریەک لە دروشمی (ئازادی و داهێنان)دا هاتووە، ئەقڵانییەت بە واتای ئەوەی کە نووسەران و ڕۆشنبیران ئەقڵ بکەنە بنەمای سەرەکی داهێنانە ئەدەبی و ڕۆشنبیرییەکان، بەمەش دەبینین ئەقڵ ڕۆڵێکی گرنگی هەبووە لە داهێنانی بەرهەمە ئەدەبی و ڕۆشنبیرییەکانی گۆڤارەکەدا. گۆڤاری (گەلاوێژی نوێ) بە هەرسێ دروشمی (ئازادی، داهێنان، ئەقڵانییەت) هاتە مەیدان و یەکەمین ژمارەی بەو دروشمە بڵاوکردەوە، لە (زریوەی گەلاوێژی نوێ)و لە ژمارە (١)ی گۆڤارەکەدا، سەرنووسەری گۆڤارەکە دەڵێت: ((گەلاوێژی نوێ... لەبەر ڕۆشنایی بەرنامەی بنکەی ئەدەبی و ڕووناکبیری گەلاوێژ، دەستەبەری بێ قەیدی ئازادی و داهێنانی دوور لە گۆشەی حیزبی و گوشاری ئایدۆلۆژی دەکا و دەربەستی بۆچوونی ئەقڵانی دەبێ)) (عارف، ١٩٩٧: ٥)، پێویستە ئاماژە بۆ ئەوەش بکەین، کە لەکۆی (٧٠) ژمارەی گۆڤارەکە، کە تائێستا دەرچووە، تەنها لەژمارە (١ بۆ ٣١)ی گۆڤارەکە، دروشمی (ئازادی، داهێنان، ئەقڵانییەت) لە بەرگی ناوەوەی گۆڤارەکەدا ئاماژەی پێکراوەو، بەڵام لە ژمارە (٣٢) تا کۆتا ژمارەی ئێستای کە ژمارە (٧٠)یە، هیچ کام لەو دروشمانە نەنوسراوە، بەڵام بەسەرنجدان لە سەرجەم ژمارەکانی گۆڤارەکە ئەگەرچی لەو ژمارانەشی کە دروشمەکان نەنووسراوە، دەبینین بەهەمان دروشم و ڕەوت تا ئێستاش بەردەوامە، نووسەران ئازادن لە بڵاوکردنەوەی داهێنانی ئەدەبی و ڕووناکبیری و بیروبۆچوونی ئەقڵانییەت.

٣/٢) چوارچێوەی کارکردنی گۆڤاری (گەلاوێژی نوێ):

گۆڤاری (گەلاوێژی نوێ) لەبەرئەوەی لە یەکەم ژمارەی گۆڤارەکەوە خۆی بە گۆڤارێکی (ئەدەبی و ڕووناکبیری) ناساندووە، بۆیە بابەتەکانی ناوی بە گشتی بریتین لە بابەتە ئەدەبی و ڕووناکبیرییەکان، بە زۆریش بابەت و بڵاوکراوەکانی بابەتە ئەدەبییەکان بوون، چونکە ((گۆڤاری گەلاوێژی نوێ لە کۆی گشتی ژمارەکانیدا چوار سەرنووسەری هەبووە، هەر چوار سەرنووسەرەکە کەسانی بە توانان لە بواری ڕۆشنبیری و ئەدەبیدا، بەڵام هەر چواریان زیاتر لەکاری ئەدەبیدا جێ دەستیان دیارە و ئەدیب و شاعیر و نووسەری بواری ئەدەبین، کەواتە دەستەی ئەدیبەکان باڵا دەستبوون لە سەرنووسەریدا، هەر ئەمەش وایکردووە گۆڤارەکە تا ڕادەیەک بەلای کایەی ئەدەبیدا بشکێتەوە)) (تاتانی، ٢٠٢٢: ٤٥)، گۆڤاری گەلاوێژی نوێ هەر لە سەرەتای دەرچوونییەوە بە ئامانجی بەرەوپێشبردنی بواری ئەدەب و ڕووناکبیری هاتەکایەوە، گەلاوێژی نوێ بایەخێکی زۆری بە ئەدەبیاتی کوردی داوە و، چەندین بابەتی ئەدەبی گرنگ و پڕبایەخی تێدا بڵاوکراوەتەوە، سەرجەم بابەتەکانی نێو گۆڤارەکە بە شێوازێکی جوان دارێژراون کە خوێنەر لە کاتی خوێندنەوەی بابەتەکانی هەست بە بێزاری ناکات، بەڵکو بە خوێندنەوەی چەند دێرێکی بابەتێک ئارەزووی ئەوە دەکات تا کۆتایی بابەتەکە لە خوێندنەوە بەردەوام بێت.

ئەو بابەتە ئەدەبییانەی کە لە یەکەم ژمارەی گۆڤاری (گەلاوێژی نوێ)وە بایەخی پێدراوە، خۆی لە (شیعر و چیرۆک و وتار و لێکۆڵینەوەی ئەدەبی...)دا دەبینێتەوە، بەگشتی گۆڤارەکە بایەخی بە بڵاوکردنەوەی سەرجەم بابەتە ئەدەبییەکان داوە و لە سەرجەم ژمارەکانی گۆڤارەکەدا کۆمەڵێک بابەتی ئەدەبی گرنگ و بە بایەخ لەلایەن نووسەر و شاعیرانەوە بڵاوکراونەتەوە. سەرجەم بابەتەکانی نێو گۆڤارەکە بەسەر چەند تەوەرێکدا دابەشکراون، لەوانەش تەوەری (شیعر و چیرۆک و وتار و لێکۆڵینەوە، گەشتی ڕووناکبیری...)، مەرجیش نییە سەرجەم تەوەرەکان لە هەموو ژمارەیەکی گۆڤارەکەدا بە بەردەوامی هەبن، بەڵکو لە هەندێ ژمارەدا هەندێک لەو تەوەرانە نەهاتوون، بۆ نموونە (شیعر و چیرۆک) کە دوو بابەتی ئەدەبی زۆر گرنگ و جێگەی بایەخ بوون لە گۆڤارەکەدا، بەڵام لە ژمارە (٦)ی گۆڤارەکەدا هیچ کام لەم دوو تەوەرە

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

نەهاتوون، واتە لەو ژمارەدا هیچ شیعر و چیرۆکێک بڵاونەکراوەتەوە.

بە گشتی چوارچێوەی کارکردن لە گۆڤاری (گەلاوێژی نوێ)دا، هەردوو بواری ئەدەبی و ڕووناکبیریی دەگرێتەوە، ئەوانیش دوو جۆرن:

_ جۆرێکیان ئەو بابەتە ئەدەبی و ڕوناکبیرییانەن، کە شاعیران و نوسەران و ئەدیبانی کورد نوسیویانن، واتە نووسەرەکانیان کوردن.

_ جۆری دووەمیان ئەو بابەتە ئەدەبی و ڕووناکبیریانەن، کە بە زمانی بێگانە نووسراون و لەلایەن وەرگێڕە کوردەکانەوە وەرگێڕاونەتە سەر زمانی کوردی. بابەتە وەرگێڕدراوەکانی (شیعر و چیرۆک و وتار و لێکۆڵینەوە) لە گۆڤارەکەدا بایەخێکی زۆری هەبووە و هەیە(بۆ زانیاری زیاتر دەربارەی بابەتی نووسەران و شاعیرانی کورد و هەروەها بابەتە وەرگێڕدراوەکانی ناو گۆڤارەکە کە لەلایەن وەرگێڕە کوردەکانەوە وەرگێڕدراوەتە سەر زمانی کوردی، بڕوانە: شۆڕش محەمەد حسێن، (٢٠١٣)، بیبلۆگرافیای ٦٠ ژمارەی گۆڤاری (گەلاوێژی نوێ)، چاپخانەی گەلاوێژ، ،سلێمانی.)، ئەمەش لە دوو ڕووەوە گرنگی و بایەخی هەبووە لە لایەک بووەتە هۆی دەوڵەمەندکردنی بابەتە ئەدەبی و ڕووناکبیرییەکانی نێو گۆڤارەکە، لە لایەکیش بۆ نوسەران و ئەدیبانی کورد بەسودە، چونکە دەبێتە هۆی ئاشنابوونی نووسەران و ڕۆشنبیران و خوێنەران بە کلتوور و ئەدەبیاتی بێگانە و سوود وەرگرتن لێیان بۆ خزمەتکردنی لایەنی ڕووناکبیریی و ئەدەبی نەتەوە و بەرەوپێشبردنی، چونکە ((وەرگێڕان وەکو کردەیەکی داهێنانی و مرۆڤی، تەنیا گواستنەوەی دەقێک لە زمانێکەوە بۆ زمانێکی تر نییە، بەڵکو گواستنەوەی شارستانییەتێکە بۆ شارستانییەتێکی تر، واتە گواستەوەی کەلتور و شارستانییەت و فیکرە، ئاشکرایە ناتوانین ڕۆڵی وەرگێڕان لە پێشخستنی شیعر و پەخشان و زمانی کوردی لەبەر چاو نەگرین بە تایبەت لەم سەردەمەی ئێستادا، کە شەپۆلێکی فراوانی جیهانگیریی لە گۆڕێدایە)) (حسین، ٢٠٢٠ :١٣٨).

بۆیە دەبینین گۆڤاری (گەلاوێژی نوێ) سەرەڕای بڵاوکردنەوەی بابەتە ئەدەبی و ڕۆشنبیرییەکانی نووسەران و ئەدیبانی کورد، گرنگییەکی زۆریشی بە وەرگێڕانی بەرهەمی شاعیران و نووسەرانی بێگانە داوە، هەروەک لە سەروتاری ژمارە (١٤)ی گۆڤارەکەدا هاتووە کە لەلایەن جێگری سەرنووسەری ئەو ژمارەیەی گۆڤارەکە (عەبدوڵا تاهیر بەرزنجی)یەوە نوسراوە: ((گەلاوێژی نوێ بۆ کارکردن بۆ ئەم مەبەستە، کاتی دابەشکردنی بابەتەکانی لە پاڵ هەر بابەتێکی خۆماڵییا، بابەتێکی وەرگێڕدراو بڵاودەکاتەوە: ئەمەش لە یەک کاتدا دووشتمان بۆ ڕوون دەکاتەوە: یەکەمیان ئاستی ڕووناکبیریی خۆمان لەچاو ڕووناکبیریی جیهاندا، دووەمیش ڕەنگ و بۆی بەرهەمی ڕۆشنبیریی کەسانی ترمان بۆ ڕوون دەکاتەوە. ڕەنگە ئەمە یەکەم جاریش بێت گۆڤارێکی کوردی لە دابەشکردنی بابەتەکانا وابکات، ئومێدەواریشین هیچ لایەکمان، ڕۆژنامە بێت یان گۆڤار لایەنی وەرگێڕان فەرامۆش نەکەین)) (بەرزنجی، ١٩٩٩: ٣). بەمجۆرە دەبینین گۆڤارەکە لەپاڵ بڵاوکردنەوەی بابەتە خۆماڵییەکاندا بایەخی بە وەرگێڕانیش داوە. سەرەڕای هەموو ئەوانەش چوارچێوە و بواری کارکردن لە گۆڤاری گەلاوێژی نوێدا گەلێ فراوانە و بە گشتی هەردوو لایەنی ئەدەبی و ڕووناکبیریی لە خۆگرتووە: لەلایەنە ئەدەبییەکەوە ئەم بوارانەی گرتوەتەوە: (شیعر، چیرۆک، ڕۆمان، شانۆ، ڕەخنەی ئەدەبی، وتار و لێکۆڵینەوەی ئەدەبی) بەمەش گۆڤارەکە بووەتە مەیدانێکی فراوان بۆ شاعیران و ئەدیبانی کورد و بڵاوکردنەوەی بەرهەمەکانیان، هەروەها ئاشنابوونیان بە بەرهەمی یەکتر.

لە لایەنە ڕوناکبیرییەکەشەوە، (سیامەند هادی) سەرنووسەری نوێی گۆڤارەکە دەڵێت: ((گەلاوێژی نوێ سەکۆیەکی ئازادە بۆ هەموو نووسەرێک و دەروازەیەکی واڵایە بۆ هەموو ئەو دەنگانەی دەیانەوێت خزمەت بە بواری ڕۆشنبیریی بکەن)) (هادی، ٢٠٢١: ٥). بۆیە دەبینین لە لایەنی ڕوناکبیرییەوە هەریەک لە بوارەکانی (فەلسەفە، مێژوو، هونەر، دیدار و چاوپێکەوتن، مێزگرد، گەشتی ڕووناکبیریی، دۆسییە، یاداشت و یادەوەری، ئامار...هتد) دەگرێتەوە. ئەمە بە شێوەیەکی گشتی بۆ (٦٤) ژمارەی گۆڤارەکە، بەڵام لە پاش چەند ساڵێک وەستان و دووبارە بڵاوکردنەوەی گۆڤارەکە بە ژمارەی نوێ، چوارچێوە و بواری کارکردنیش تا ڕادەیەک گۆڕاوە بە زۆری خۆی لە (وتار و لێکۆڵینەوە و شیعر و چیرۆک و دۆسیەی ژمارە)دا دەبینێتەوە، هەروەک سەرنووسەری نوێی گۆڤارەکە (سیامەند هادی) لە سەروتاری ژمارە (٦٥)ی گۆڤارەکەدا دەڵێت: ((لە سەرەتادا وا بڕیارە بۆ ئامادەکردنی ژمارەکان، لێکۆڵینەوە و وتار و خوێندنەوەی کتێب وەربگرین، بەڵام بۆ چیرۆک و شیعر خۆمان داوا لە نووسەران دەکەین. هەوڵیش دەدەین زیاتر گرنگی بە بواری لێکۆڵینەوە و وتار و دۆسیەی تایبەت بدەین بۆ ناساندنی نووسەری جیهانی، هەست دەکەین زیاتر پێویستمان بەو لایەنە هەیە، بۆ ئەوەی برەو بە بواری بیرکرنەوە و ڕەخساندنی کەشێکی ڕووناکبیریی

بدەین)) (هادی، ٢٠٢١: ٥). بەمجۆرە دەبینین گەلاوێژی نوێ لە هەردوو کایەی ڕۆشنبیریی و ئەدەبیدا دەورێکی باڵای هەبووە و خزمەتێکی زۆری هەر دوو بواری کردووە، بەم هۆیەشەوە هەر دوو بواری ڕۆشنبیریی و ئەدەب بەرەوپێشچوونێکی بەرچاویان بە خۆیانەوە بینیوە، ئەمەش لە کاتێک دایە کە ڕۆژنامەنووسی کوردی هەر لەسەرەتای سەرهەڵدانییەوە لە خزمەت ئەو دوو ڕەوتە گرنگەدا بووە و هەمیشە دەرگای ڕۆژنامەنووسی بە ڕووی شاعیران و نووسەران و ڕۆشنبیراندا واڵا بووە تاکو بتوانن لەو دەلاقەیەوە برەو بە هەردوو بوارەکە بدەن.

٤/٢) مێژووی دەستپێکردنی گۆڤاری (گەلاوێژی نوێ):

ناوەڕاستی ساڵانی (٩٠)ەکانی سەدەی پێشوو، کە شەڕی ناوخۆی کورد، کە بە شەڕی (براکوژی)ش ناودەبرا، لە ئارادابوو، کاریگەرییەکانی شەڕ بووە هۆی ناسەقامگیریی بۆ میللەتی کورد، کاریگەری بەسەر هەموو لایەنەکانی ژیانەوە دیاربوو، لایەنی ڕۆژنامەگەریش لەم کاریگەرییە بە دەرنەبوو، کە ئەمەش پەیوەندی بەو بارودۆخە سیاسییەوە هەبوو، هەروەها ئەو بارودۆخە بووە هۆی ئەوەی تا ڕادەیەک ڕۆشنبیران و نووسەران لێک دابڕێن، بەمەش چالاکی و کارە ئەدەبییەکان ڕووی لە کزی کرد، بۆیە کۆمەڵێک ڕۆشنبیر و ئەدیب و نووسەر بیریان لە دامەزراندنی بنکەیەکی ئەدەبی و ڕووناکبیریی کردەوە، بۆ ئەوەی ببێتە مەڵبەندێک بۆ نووسەران و ڕۆشنبیران و ئاوڕدانەوە لە بواری ئەدەب و ڕووناکبیریی کە بەهۆی شەڕی ناوخۆوە ڕووی لە کزی کردبوو. ئەوەبوو لە ((ساڵی ١٩٩٦ز دوای گەرمەی شەڕی ناوخۆ، بیرۆکەی دامەزراندنی ڕێکخراوێکی ئەدەبی بە ناوی "بنکەی ئەدەبی و ڕوناکبیریی گەلاوێژ" لە لایەن هەڤاڵ مەلا بەختیار بەرپرسی ڕێکخراوە دیموکراتییەکانی ئەوسای (ی. ن. ک) گەڵاڵە بوو، ئەویش بە مەبەستی کردنەوەی دەرگایەکی نوێ بوو بەڕووی نووسەران و بەهرەمەنداندا و کردنەوەی پەنجەرەیەکی تر بوو بۆ ئازادی داهێنان و ئازادی قەڵەم)) (نورەدین، ٢٠١٨: ١٢).

لەپاش دامەزراندنی "بنکەی ئەدەبی و ڕوناکبیریی گەلاوێژ" ئەندامانی بنکە و کۆمەڵێک ئەدیب و ڕۆشنبیری دیکە بیریان لە دامەزراندنی گۆڤارێک کردەوە، بۆ بڵاوکردنەوەی بەرهەمە ئەدەبی و فیکرییەکانی شاعیران و نووسەران و ئەدیبان، ((بۆ ئەو مەبەستەش یەکەمین کۆبوونەوەی ئەو ئەدیب و نووسەرانە لە بینای یانەی "ئۆڵۆمپی کوردستان" بوو کە بەڕێز کاک مەلا بەختیار سەرۆکی بوو، هەرخۆیشی ئامادەی ئەو کۆبوونەوەیە بوو، ژمارەیەک لە ئەدیب و نووسەرانی ناسراو تیایدا بەشداربوون لەوانە بەڕێزان: فوئاد مەجید میسری، محەمەد فەریق حەسەن، ئازاد بەرزنجی و))هتد٠ (نورەدین، ٢٠١٨: ١١).

بەمجۆرە لە ئەنجامی کۆبوونەوەی نووسەران و ڕۆشنبیران لەو بارودوخە نالەبارەدا بڕیاری دەرکردنی گۆڤاری گەلاوێژی نوێ درا، هەر لەو ماوەیەدا لە لایەن ئەندامانی بنکەوە بڕیاری ڕێکخستنی فیستیڤاڵێکی ئەدەبی و ڕوناکبیریی درا، بە ناوی "فیستیڤاڵی گەلاوێژ" فیستیڤاڵەکە لە مانگی ١٢/١٩٩٦ز سازدرا، بوو بە ئاسۆیەک بۆ نوسەران و ڕۆشنبیران لە دوای ئەو فیستیڤاڵە بە تەواوی بڕیاری دەرکردنی گۆڤاری گەلاوێژی نوێ درا وەک لە سەروتاری ژمارە (١)ی گۆڤارەکەدا هاتووە ((دوای ئەوەی فیستسڤاڵی گەلاوێژ بە لایەنی گەش و خامۆشیەوە هەتا ڕادەیەک بوو بە هەوێنی هەستمان، ئیدی لێبڕاین کاری "ئەدەبی– ڕوناکبیری" بکەین، چیتر بەو دڕدۆنگیەی گیرۆدەی بووین، قایل نەبین. کەچی سەرەڕای ئەوەیش، لە سازدانی فیستیڤاڵەوە هەتا ئێستا چوار مانگی کێشا ئینجا توانیمان گەلاوێژی نوێ بخەینە سەر ڕەوت، خستنەسەر ڕەوتێکی بەشێنەیی لێکدراوی ڕاستگۆیانەی خەم خواردنی گۆڤارێک کە تەنها ژمارەی گۆڤارە کوردییەکان زیاد نەکات!)) (عارف، ١٩٩٧: ٥)، بەڵکو ببێتە سەکۆیەکی ئازاد بۆ نووسەران و ڕۆشنبیران لە پێناو خزمەتکردنی زیاتری بواری ئەدەب و ڕوناکبیریی.

گۆڤارەکە لە بارودۆخێکی نالەباری ڕۆژگاردا دامەزرا، وەک (سیامەند هادی) لە سەروتاری ژمارە (٦٥)ی گۆڤارەکەدا باس لەو بارودۆخە دەکات کە گۆڤاری "گەلاوێژی نوێ"ی تێدا دامەزراوە و دەڵێت: ((لە بارودۆخێکی دژوار و کەشێکی پڕ لە نائومێدیدا، شەڕی ناوخۆ و خراپی بواری ئابووری و کۆمەڵایەتی، دابەشبوونی کۆمەڵ بۆ دووبەرەی جیاواز و پەرتەوازە بوونی ڕوشنبیران و هونەرمەندان لە نێوان ئەو دوو بەرەیە و دەرەوەی ئەو بەرەیەدا، گۆڤاری "گەلاوێژی نوێ" لەو کەشە ناهەموارەدا لەدایک بووە، بۆ ئەوەی ئومێدێک ببەخشێتە ئەو بارودۆخە و ڕۆشنبیران و هونەرمەندان لە دەوری پرۆژەیەکی ڕۆشنبیریی کۆبکاتەوە)) (هادی، ٢٠٢١: ٥)، بەمجۆرە گەلاوێژی نوێ بە هەوڵ و کۆششی

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

خەمخۆرانی بواری ئەدەب و ڕۆشنبیری بڕیاری دامەزراندنی دراو، یەکەمین ژمارەی گۆڤارەکە لە مایسی ساڵی ١٩٩٧ لە دوو توێی (٢٠٠) لاپەڕە بە چەند بابەتێکی گرنگ بڵاوکرایەوە، کە بریتی بوون لە (زریوەی گەلاوێژی نوێ، نامەیەکی وەفاداری لە گەلاوێژی نوێوە بۆ گەلاوێژی دێرین، دیدار، لێکۆڵینەوە، ئامار، وتار، شیعر، چیرۆک، شانۆنامە، بەڵگەنامە و گەشتی ڕوناکبیریی) لە کۆتایی ژمارە (١)ی گۆڤارەکەدا مەرج و ڕێنمایی بڵاوکردنەوەی هەر بابەتێک بۆ نووسەران خراوەتە ڕوو.

یەکەمین دەستەی بەڕێوەبەری گۆڤارەکە وەک بەشێک لە مێژووی گۆڤارەکە، بەم شێوەیە بوو:

_ خاوەنی ئیمتیاز: محەمەد دلێر ئەمین

_ سەرنووسەر: حسێن عارف

_ سکرتێری نووسین: ئازاد بەرزنجی

_ دەستەی نووسەران: د. ظاهر لطيف، عبدالله طاهر بەرزنجی، لطيف هەڵمەت، قوبادی جەلی زادە.

_ پسپۆڕی هونەری: ئیسماعیل خەیات

_ نەخشە سازی: عبدالحسین عبدالله.

بەم جۆرە گۆڤاری "گەلاوێژی نوێ" وەک گۆڤارێکی "ئەدەبی و ڕووناکبیریی" لەسەر هەمان ڕەوت و ڕێبازی گەلاوێژی دێرین بەڵام لە قۆناغێکی نوێ و بە ئامانجی زیاتر خزمەتکردنی بواری ئەدەب و ڕووناکبیریی هاتە نێو مەیدانی ڕۆژنامەگەری کوردی و ڕۆڵێکی کارای هەبووە و هەیە، لە پێش خستنی بواری ئەدەبی و ڕووناکبیریی، بووە جێی دڵخۆشی و مایەی شانازی زۆرێک لە نووسەر و ڕۆشنبیر و خوێنەران، هەر وەک لە یەکەمین ژمارەی گۆڤارەکە و لە وتارێکدا بەناونیشانی (لە گۆشەنیگای گەلاوێژەوە)، (جەمال شارباژێڕی) بەمجۆرە لە گۆڤارەکە دەدوێت و دەڵێت: ((گەنجینەی بەرهەمی ڕەنجی چەندەها ئەدیبی بە ئەمەکی خاوەن هەڵوێستی جوامێرانەی دوێنێمان دەبینم، وەک مامۆستایان بلە و سەجادی و یوسفی و گۆران و شاکر فەتاح ، ع ح ب و کێ و کێ و کێ، ئەمڕۆش پێشەنگانی نەوەی نوێی ئەوان لە گەلاوێژی نوێدا دەبینم، کە خۆشتان دەبینن بنکەیەک_ بنکەی ئەدەبی و ڕوناکبیریی گەلاوێژ کە بە هەوڵ و کۆششی خەمخۆران و دڵسۆزانی وشەی پیرۆز و ڕەسەنی کوردی هاتە ژیانەوە چاوێکی گەشی هەیە و ئاسۆیەکی ڕووناکی مژدە بەخشی ساماندار پێ دەبینێ ئەو چاوەش ناوی لێ نراوە گەلاوێژی نوێ...)) (شارباژێڕی، ١٩٩٧: ٨٦) بەم جۆرە گەلاوێژی نوێ لە مێژووی پڕبایەخی تەمەنیدا چەندین بابەتی گرنگی لە خۆ گرتووە، هەروەها چەندین نووسەر و ئەدیب و شاعیر و ڕووناکبیریی بە ئەزموونی بە خوێنەران و ئەدەبدۆستان ناساندووە، هەروەها بووە مەڵبەندێک بۆ زۆرێک لەو نووسەر و شاعیرانە تاکو لە دوو توێی لاپەڕەکانی گۆڤاری (گەلاوێژی نوێ)دا بەرهەمەکانیان ساغ بکەنەوە.

٥/٢) بەرجەستەبوونی وتاری ئەدەبی لە گۆڤاری (گەلاوێژی نوێ)دا:

بەشێوەیەکی گشتی لە گۆڤاری (گەلاوێژی نوێ)دا گرنگییەکی زۆر بە وتار دراوە، چەندین وتاری هونەری و مێژوویی و ئاینیی و زانستی و ئەدەبی و...هتد بڵاوکراونەتەوە، کە بەشێکی ئەم وتارانە لە لایەن نووسەرانی کوردەوە نووسران و بەشێکی دیکەیان وتاری وەرگێڕدراون و وەرگێڕە کوردەکان لە زمانی بیانییەوە وەریان گێڕاونەتە سەر زمانی کوردی، لە سەرجەم ژمارەکانی گۆڤارەکەدا (١٨٨) وتار بڵاوکراوەتەوە، لەو ژمارەیە (٨٠) وتاریان بە زمانی کوردی نوسراون، (١٠٨) وتاریشی وتاری وەرگێڕدراون کە لە زمانەکانی عەرەبی و ئینگلیزی و فارسی... وەرگێڕدراونەتە سەر زمانی کوردی، لە نێو گۆڤاری (گەلاوێژی نوێ)دا لە پاڵ گرنگییدان بە سەرجەم بابەتە ئەدەبی و ڕۆشنبیرییەکان، گرنگییەکی زۆر بە وتار دراوە، لە هەمان کاتیشدا وتاری ئەدەبی بایەخێکی یەکجار گرنگی پێدراوە و چەندین وتاری ئەدەبی دەربارەی (شیعر، چیرۆک، ڕۆمان، بەرهەم و ژیانی شاعیران)ی تێدا بڵاوکراوەتەوە، کە بە زمانێکی ئەدەبی و وشە و دەستەواژەی جوان و پڕ بایەخ وتارەکان داڕێژراون، بەشێکی وتارە ئەدەبییەکانی ناو گۆڤارەکە بە زمانێکی سادە و ساکار نووسراون، خوێنەران بە ئاسانی لە واتای وشەکان و مەبەستی وتار نووسەکە دەگات.

بەشێکیشان بە زمانێکی ئەدەبی باڵا نووسراون، کە ئەمەش پەیوەندی بە ئاستی ڕۆشنبیری نووسەر و باکگراوندە ئەدەبی و زمانەوانییەکەیەوە هەیە، هەندێک لە نووسەران بەهۆی شارەزاییان لە زمانی بێگانە چەندین وشە و دەستەواژەیان لە وتارەکانیاندا بەکارهێناوە، کە زۆرێک لە خوێنەران بۆ واتاکەی دەبێت بگەڕێنەوە سەر فەرهەنگی زاراوەکان، ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە چەندین نووسەر و ئەدیبی بە توانا و شارەزا لە بواری ئەدەبیاتدا وتار و لێکۆڵینەوەیان لە گۆڤارەکەدا بڵاوکردووەتەوە.

بابەتەکانی گۆڤاری (گەلاوێژ نوێ) بەسەر چەند تەوەرێکدا دابەشکراون، لە هەندێ ژمارەدا هەردوو تەوەری وتار و لێکۆڵینەوە بە یەک تەوەر دانراوە و لە هەندێ ژمارەی دیکەیشدا بەجیا تەوەری وتار و لێکۆڵینەوە دانراون، (ڤان نەعمان) لە نامەی دوکتۆراکەیدا کە دەربارەی (ڕۆژنامەگەری ئەدەبییە لە باشوری کوردستان) بۆ ئەم مەبەستەیش هەردوو گۆڤاری (پەیڤ) و (گەلاوێژی نوێ)ی وەک نموونە وەرگرتووە، سەبارەت بە تەوەری وتار و لێکۆڵینەوە لە گۆڤاری گەلاوێژی نوێدا ئاماژەی بۆ ئەوە کردووە ((لێکۆڵینەوە و وتار لە ژمارەکانی سەرەتادا بە دوو تەوەر دانراوە، بەڵام لە ژمارە ١٤-٣٠ بە تێکەڵی دانراون، ئەم تەوەرە لێکۆڵینەوە و وتاری زانستی، فەلسەفی، شێوەکاری، زمانزانی، مێژوویی، خوێندنەوە و پێداچوونەوەی پەرتووک و وەرگێڕان لەخۆدەگرێت)) (حەجی، ٢٠١٤: ٢٥)، بەڵام بە سەرنجدانمان لە سەرجەم ژمارەکانی گۆڤاری گەلاوێژی نوێ گەشتین بەو ئەنجامەی کە تەنها لە ژمارە (١)ی گۆڤارەکەدا تەوەری وتار و لێکۆڵینەوە بە دوو تەوەری جیا دانراون، کە ئەمەش بۆ خوێنەر بەرچاو ڕوونییە و بە ئاسانی بابەتەکانی وتار و لێکۆڵینەوەی بۆ جیادەکرێتەوە، بەڵام لە ژمارە (٢)ی گۆڤارەکەوە تا ژمارەی کۆتایی کە ژمارە (٧٠)یە هەردوو تەوەرەکە بەیەکەوە دانراون. لە هەندێ لە ژمارەکانی گۆڤاری (گەلاوێژی نوێ)دا لەو لاپەڕەیەی کە وتار یان لێکۆڵینەوەکەی تێدا بڵاوکراوەتەوە، لە گۆشەی سەرەوەی لاپەڕەکەدا ئاماژە بە جۆری بابەتەکە کراوە کە ئایا وتارە یان لێکۆڵینەوە، لە کۆی ئەو وتارانەی کە لە گۆڤاری (گەلاوێژی نوێ)دا بڵاوکراوەتەوە (٧٠) وتاریان ئەدەبین کە لەو ژمارەیەش (٤١) وتاریان لە لایەن نووسەرانی کوردەوە نووسراون، (٢٩) وتاریشیان لە لایەن وەرگێڕە کوردەکانەوە لە زمانە بیانییەکانەوە وەرگێڕدراونەتە سەر زمانی کوردی، واتا لە گۆڤارەکەدا سەرەڕای بڵاوکردنەوەی وتاری ئەدەبی بە زمانی کوردی گرنگییەکی زۆر بە وەرگێڕانی وتاری ئەدەبی بیانیش دراوە، کە ئەمەش دەستپێشخەرییەکی گرنگە لە گۆڤارەکەدا لە لایەک بۆ ئاشنابوونی نووسەران و ڕۆشنبیران بە ئەدەبی بێگانە، لە لایەکیش بۆ سوود وەرگرتن لە شێوازی نووسین و داڕشتنی وتارەکان.

سەرجەم وتارە ئەدەبییەکانی نێو گۆڤاری (گەلاوێژی نوێ) بە پێی ئەم خشتەیە دەخەینەڕوو:

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

نووسەر	وتاری ئەدەبی	ژ.گۆڤار	ساڵ	لاپەڕە
محمد دلێر ئەمین	گەلاوێژ و مێژوو و بزاڤی ئەدەبی و ڕۆشنبیری، چەخماخەی داهێنان	١	١٩٩٧	٩٢
ڕەووف بێگەرد	بەبۆنەی دوا کۆچی شاعیری گەورەی مەکسیک (ئۆکتاڤیۆ پاز)ەوە، خامۆشی خۆر لە تووناو تووی تەنیاییدا	٩	١٩٩٨	٥٤
هاوڕێ محمد	کێ ڕاست دەکات: (حەسیب قەراغی) یان (ڕەئوف حەسەن)؟	١١	١٩٩٨	١٤
ن: میشیل فۆکۆ و. لەتیف هەڵمەت	بونیادگەریی و شیکردنەوەی وێژەیی...	١٢_١٣	١٩٩٩	١٠
عادل گەرمیانی	ڕۆلان بارت و خوێندنەوەی دەق	١٢_١٣	١٩٩٩	١٧
فوئاد تاهیر سادق	وێژە چاکە، زانست چاکترە	١٤	١٩٩٩	١٤٥
غولامی گوڵ ئاور	ئەلبومێک لە وێنەکانی دە ساڵ مەرگ و ژیان، لە وڵاتێکی تاعوون لێدراودا	١٥	١٩٩٩	١٤٢
ن: رامان سیلدن و. سالار محمود	ستانلی فیش: تاقیکردنەوەی خوێنەر	١٥	١٩٩٩	٢٠٦
عەزیز سلێمان	وەهمەکانی نوێگەری لای ئەدۆنیس و عەلی حەرب	١٦	١٩٩٩	١٩٤
ن: د. فاتح عبدالسلام و. هەردی محمد ڕەسوڵ	کاریگەریی ڕەوتە ئەدەبییە گەورەکان لەسەر زمانی ئاخاوتن لە چیرۆک و شانۆدا.	١٦	١٩٩٩	٢٠٤
عەتا قەرەداغی	وتاری هەڵسەنگاندنی لێکۆڵینەوە	١٧_١٨	٢٠٠٠	١٨
دڵشاد عەبدوڵلا	وتاری لیژنەی هەڵسەنگاندنی شیعر	١٧_١٨	٢٠٠٠	١٣٥
ڕەووف بێگەرد	وتاری لیژنەی هەڵسەنگاندنی چیرۆک	١٧_١٨	٢٠٠٠	١٩٣
ڕەووف عوسمان	کێشەکانی ڕەخنەی بونیادگەری	١٩	٢٠٠٠	٤
ن: میلان کۆندێرا و. ئاوات ئەحمەد	لە شوێنێکدا، لەوێ...	١٩	٢٠٠٠	٥٠
ن: د. مستەفا ماهر و. ساماڵ محمود	(گۆتفریدبن)و جیهانە شیعرییەکەی	١٩	٢٠٠٠	٢٤٠
کەژاڵ ئەحمەد	سەحەر ڕەسایی... ئەو بەهرەمەندەی پێدەچێ خوشکی شەهرەزاد بێت!	٢٠	٢٠٠٠	١٥٧
مەلا سەعید زمناکۆیی	پەیوەندی (مەولەوی) لەگەڵ (خەلیفە کەی خوسرەو)و ئاڵوگۆڕی شیعری نێوانیان	٢١	٢٠٠٠	١٣٧
ن: جەلال زەنگابادی و. هامون زێباری	ئەمە ڕەخنەیە یان هەرەزەوێژی؟	٢١	٢٠٠٠	١٦٦
محمد علی قەرەداغی	مامۆستا محمد حەسەنی عەلائی	٢٥	٢٠٠١	٨٣
ن: جیرمی هاوثورن و. محمد کەریم	مۆدێرنیزم و پۆستمۆدێرنیزم: ڕۆمان و تیۆری ئەدەبی	٢٦	٢٠٠١	١٢١
ن: ئۆکتاڤیۆ پاز و. ئەیوب ڕەزا	گێڕانەوە و ستران	٢٦	٢٠٠١	١٤٠
شیرین لەتیف هەڵمەت	هەڵوەشاندنەوە: عەلامەتەکانی دریدا بڕینی نادیار، خوێندنەوەیەکی شاراوەکانی دەق	٢٦	٢٠٠١	١٤٦
و. ئاوات عەبدوڵلا	فەرەیدونی موشیری، ئەو کەسەی جگە لە خۆشەویستی هیچی تری نەوت..	٢٦	٢٠٠١	٢٣٠
و. ئەرخەوان	زانگ جیی: کە بەشی یەکەمی ڕۆمانی (بێ وشە)م تەواوکرد دەستمکرد بەگریان	٢٧_٢٨	٢٠٠٢	١٢٥
محمد کوردۆ	شیعر و تەئویل، خوێندنەوەیەک بۆ شیعری ئەدۆنیس	٢٧_٢٨	٢٠٠٢	١٣٣
پشکۆ نەجمەدین	درەختێک لە تیشک... زمانێک لە زەریا!	٢٧_٢٨	٢٠٠٢	١٣٧
لەتیف هەڵمەت	پانتایی ... پانتاییەکانی دەق	٢٩	٢٠٠٢	٢٦٩
حەمەی ئەحمەد ڕەسوڵ	(شاعیر و شارستانێتی) تێڕوانینێ بۆ سەردەم	٣٤	٢٠٠٤	٩
ن: د. عبدالرحمن بدوی و. محمد سالار شێخ علی	نیتشە و شیعر	٣٤	٢٠٠٤	١٨
و. ساکار عبدالله	شکسپیر و شانۆکاری	٣٥_٣٦	٢٠٠٥	٤٨
ئارام سدیق	بۆدلێر، ئەو شاعیرەی ژیانی کردە قوربانی شیعر	٣٥_٣٦	٢٠٠٥	٥٢
ن: عەبدلواحید محمد و. نوری سەعید قادر	کورتەیەک لە ژیاننامەی هەندێک لە چیرۆکنووسەکانی یابان.	٣٧	٢٠٠٥	١١٦
ن: مایکل سنکیلر و. ڕەئوف بێگەرد	لە چاوەڕوانی گۆدۆدا شانۆگەریی ڕێکەوت و بێ هوودەیی.	٤٦	٢٠٠٧	٤٩
ن: ئالین ڕۆب گریێ و. حسێن شێر بەگی	چیرۆکی نوێ، ئینسانی ڕێبازی نوێ.	٤٧_٤٨	٢٠٠٧	٧٠
بەختیار عەلی	کاروان... چیرۆکنووسی ونبوونە گەورەکان	٥٠	٢٠١١	٥

تەڵعەت تاهیر	مەحمود دەروێش، فڕین لە دەرەوەی پۆلدا	٥٢	٢٠١١	٥
ڕەووف بێگەرد	دوا نامەکانی فرانز کافکا	٥٢	٢٠١١	٩
و. هیوا قادر	ژیانە تازەکە، وەرگیراو لە گفتوگۆکانی ڕۆمانی ژیانە تازەکە.. ئۆرهان پامۆک	٥٢	٢٠١١	٢٣
داستان بەرزان	بە ڕۆمانکردنی مێژوو، لە ڕۆمانی (وێڵگەی یادەوەرییە گریمانکراوەکان)ی (یوسف عیزەدین)دا	٥٢	٢٠١١	١٤٢
تەڵعەت تاهیر	مارکێز، ئەوەی لەبری هەموومان نووسی	٥٣	٢٠١١	١١
فەرەیدون پێنجوێنی	تەڵعەت تاهیر لە ڕۆشناییدا!	٥٤	٢٠١٢	٣٤
ئارام شێخ وەسمان	ئەو سێ توخمەی بەبێ یەکتر هەڵناکەن، ئەوین و ئاگر و کتێب لە ناخی (کەریم دەشتی)دا	٥٤	٢٠١٢	٤٥
غەمگین بۆڵی	ژنێک پڕ لە هەتاوی بوێری	٥٤	٢٠١٢	٤٩
ئومێد حمە عەلی	پڕمەکەی چێرڤیاکۆڤ	٥٤	٢٠١٢	٦٤
عەبدوڵا عەباس	شاعیری مەزن، شیعری پیرۆز	٥٦_٥٧	٢٠١٢	١٧
سەباح ڕەنجدەر	ڕازێکی دەروون، جەلالی میرزا کەریم	٥٦_٥٧	٢٠١٢	٣٨
داستان بەرزان	ئۆدیب پاشا، ڕەچەڵەکی تێکستەکان	٥٨	٢٠١٢	٣٢
حەمە قادر	نۆبڵی ئەدەبی ٢٠١٢ بۆ نووسەری چینی (مۆ یان)	٥٨	٢٠١٢	٢٢٩
غەمگین بۆڵی	ماهییەتی پەیڤەکان، نووسین لە پێناو ڕەخنەدا	٥٩	٢٠١٣	٢٩
ن: سەبیحە شەبر و. سەنگەر زراری	کورتە چیرۆک و مەرجە هونەرییەکانی	٥٩	٢٠١٣	٢٢٣
ن: عەبدولڕەحمان مونیف و. عەبدوڵلا مەحمود زەنگنە	شار لە ڕۆمانی عەرەبیدا..	٦١	٢٠١٣	٣٤
و. بابەک سەحرانەوەرد	من کتێب بۆ مرۆڤایەتی دەنووسم	٦١	٢٠١٣	٤٠
ن: ناجح المعموری و. عەزیز کەریم عەلی	جەستەناسی و لێشاوی ئارەزوو، لە (پروشەکانی عەشق)ی کەژاڵ ئیبراهیم خدردا	٦١	٢٠١٣	٤٧
حەمەکەریم عارف	ڕۆمان دەکاتە ئەوپەڕی ئازادیی خەیاڵ	٦٢_٦٣	٢٠١٣	٤
ئەدیب نادر	دنیایەک پڕاوپڕ لە سەدای ئاشنای مێژوویەکی دردۆنگ	٦٢_٦٣	٢٠١٣	١٦
ن: ئەندرێ تارکۆڤسکی و. ئەکبەر حەسەن	سیناریۆ	٦٢_٦٣	٢٠١٣	٧٠
و. ئیمان خودایی	ئەزموونی فاکنەر مارکیز ئیکۆ گۆنتەرگراس	٦٤	٢٠١٤	١٢٤
و. بابەک سەحرانەوەرد	بایەخی فۆڕم لە ڕوانگەی فۆڕمالیستەکانەوە	٦٤	٢٠١٤	١٣٠
ن: ترڤێتان تۆدۆرۆڤ و. زاموا محمد	ئەدەب بەکەڵکی چی دێت؟	٦٥	٢٠٢١	١٨
ئەحمەد محمد ئیسماعیل	سۆزان سەمانچی نهێنییەکان ئاشکرا دەکات	٦٥	٢٠٢١	٢٤
ن: دوریس لیسینگ و. تارا شێخ عوسمان	ماڵێک لە قوڕ، بەڵام پڕ لە کتێب	٦٥	٢٠٢١	٣٧
سیامەند هادی	ئەحمەد محمد ئیسماعیل، دەنگێکی تایبەت و بەردەوامی چیرۆکی کوردی	٦٥	٢٠٢١	٥٠
سابیر ڕەشید	خوێندنەوەی دەق	٦٦	٢٠٢١	٦٠
ن: واساوا شیمبۆرسکا و. تارا شێخ عوسمان	شاعیر و جیهان	٦٦	٢٠٢١	٦٤
د. موحسین ئەحمەد عومەر	بەلەمی نادیار، بەلەمی شیعر	٦٦	٢٠٢١	٩٠
ن: تۆنی مۆریسۆن و. تارا شێخ عوسمان	باڵندەکە لە نێو دەستدایە	٦٧_٦٨	٢٠٢١_ ٢٠٢٢	٣٨
ن: لەتیف هەڵمەت و. نەبەز گەرمیانی	نەخشەی شیعری نوێی کوردیی	٧٠	٢٠٢٢	٥١
سەباح ڕەنجدەر	فەرموودەکانی شیعری بێگەرد	٧٠	٢٠٢٢	٧٣
بڵند باجەلان	سەفەر بەرەو مناڵی بە کەشتیی گەورە بوون	٧٠	٢٠٢٢	١١٢

٦/٢) پێوەری وتاری ئەدەبی لە گۆڤاری گەلاوێژی نوێدا:

بۆ ئەم تەوەرەی توێژینەوەکەمان وتارێکی ئەدەبی گۆڤارەکەمان هەڵبژاردووە و خاسیەت و تایبەتمەندییەکانی وتاری ئەدەبیمان تێدا دەستنیشانکردووە، لە دەستنیشانکردنی وتارە ئەدەبییەکەدا هەوڵدراوە ڕەچاوی چەند لایەنێکی تایبەت بکرێت، وەک لایەنی ئەدەبی و ڕۆشنبیریی نووسەر یاخود ئاستی پسپۆڕی و شارەزای لە بواری ئەدەب و لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکان:

کاروان... چیرۆکنووسی ونبوونە گەورەکان/ (بەختیار عەلی)

ئەم وتارە لە لایەن (بەختیار عەلی)ەوە نووسراوە، لە ژمارە (٥٠)ی ساڵی ٢٠١١، لە (٩) لاپەڕەدا بڵاوکراوەتەوە، ئاشکرایە نووسەری ئەم وتارە خاوەنی قەڵەمێکی بە بڕشت و خاوەن هەگبەیەکی دەوڵەمەندی دەقی ئەدەبییە، لە سەرجەم بوارەکانی وەک (ڕۆمان، شیعر، وتاری ئەدەبی) نووسیوە، ئەم وتارە دەچێتە خانەی وتاری ئەدەبی. ئەوەش دەبێتە خاڵێکی گرنگ و کاریگەر بۆ هەڵسانگاندی هەر وتارێکی ئەدەبی کە خوێنەر و توێژەران لە پاشخانی دەوڵەمەندی فیکری و ڕۆشنبیری و ئەدەبی وتارنووس بکۆڵنەوە.

ناونیشان: وەک دەبینین هەر لە سەرەتای بەرکەوتنی خوێنەر بە ناونیشانی وتارەکە، بە ناونیشانێکی ئەدەبی سەرنجڕاکێش ئاشنا دەبین. بە ناوی (کاروان... چیرۆکنووسی ونبوونە گەورەکان) وەک دەبینین ناونیشانەکە لە دوو بەش پێکهاتووە، سەرەتا ئاماژە بە ناوی چیرۆکنووس (کاروان کاکە سوور) دەکات، پاشان بە سێ وشە وەسفێکی زۆر کورت و پوخت و پڕمانای دەکات، کە لە هەناوی ئەو سێ وشەیەدا پەیامی گەورە دەبین دەربارەی ئەو چیرۆکنووسە. لە سەرەتای وتارەکەدا، (بەختیار عەلی) یەکێک لە تایبەتمەندییەکانی نووسەری گەورە دیاری دەکات و دەڵێت: ((یەکێک لەو سیفەتە گەورانەی نووسەرێک دەکاتە نووسەر. ئەوەیە بتوانێت بێشەرمانە باسی خۆی بکات...)) (عەلی، ٢٠١١: ٥).

خودێتی: ئەم دەستپێکە دەربڕینی بۆچونێکی خودی نووسەرە دەربارەی دەستنیشانکردنی نووسەری گەورە، کە دواتر ئاماژە بەوە دەکات کە لەم جۆرە نووسەرانە لە ئەدەبی کوردیدا کەمە، هەر لەبەرئەوە زاراوەیەک دادەنێت بە ناوی (ئەدەبی ترسنۆک) کە بەم جۆرە دەیناسێنێت ((ئەدەبی ترسنۆک ئەو ئەدەبەیە کە مرۆڤ ڕاشکاوانە لە ناویدا قسەناکات)) (عەلی، ٢٠١١: ٥) بەکارهێنانی ئەم زاراوە دەرگا دەکاتەوە لەسەر گفتوگۆکردن لە سەرچەمکێکی نوێ لە بواری لێکۆڵینەوە ئەدەبییەکان کە ئەوەش دەرخستنی ڕادەی توانای نووسەرەکان لە کارکردن بۆ پیشاندانی خۆیان وەک بابەتێک جێگای تێڕامان و سوود وەرگرتن لە ئەزموونی ژیانی خۆیان وەک کەرەستەکەی بەکەڵک بۆ بونیادنانی دەقێکی ئەدەبی بەپێز. کە بێگومان ئەم گێڕانەوەیش لەڕێگەی کارەکتەر ناو چیرۆکەکانەوە بەیان دەکرێت، وتارنووس ئەو شێوازە بە (ئەدەبی ڕاستەقینە) ناو دەبات. ((ئەدەبی ڕاستەقینە لەو ساتانەدا دێتە دونیاوە کە مرۆڤ توانای قسەکردنی لەسەر خۆی دێتەگۆ وەک پاڵەوانەکانی کاروان کە دەگێڕنەوە و دەگێڕنەوە... ئەوەیشی دەیانبزوێنێت تەنها خواستی حیکایەتکردنی چیرۆک نییە، بەڵکو ئەو فشارە ناوەکییانەیە بۆ ئەوەی بدوێن)) (عەلی، ٢٠١١: ٥). کەواتە لێرەدا وتارنووس بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ خوێنەر دەگێڕێتەوە بۆ سەرەتای وتارەکەی کە تایبەتمەندی نووسەری گەورەی دیاری کردبوو، ئەو تایبەتمەندیانەیش لە کارەکتەر و پاڵەوانی چیرۆکەکانی (کاروان کاکە سوور)دا، دەبینێتەوە. بەم جۆرە کەسایەتی چیرۆکنووس لەنێو کار و ڕووداوەکانی نێو چیرۆکەکانیدا دەستنیشان دەکات.

بیرۆکە: بیرۆکەی ئەم وتارە وەک وتارێکی ئەدەبی بریتییە لە خوێندنەوەیەک بۆ کۆمەڵە چیرۆکێکی بڵاونەکراوەی چیرۆکنووس (کاروان کاکەسوور). وتارنووس هەوڵدەدات کە بەکورتی ستایل و تایبەتمەندییەکانی ئەم چیرۆکنووسە بە خوێنەر بگەیەنێت، لە پێش ئەوەی باس لەم کۆمەڵە چیرۆکە بکات بە دیاری کراوی و دەڵێت: ((جیهانی کاروان... جیهانی ئەو مرۆڤانەیە کە دەیانەوێت مامەڵەیەکی کراوە و ئازاد لەگەڵ نهێنییە تایبەتیەکانین خۆیاندا بکەن))(عەلی، ٢٠١١: ٦) کەواتە لە ڕوانگەی وتارنووسەوە کاریگەری بایۆگرافی چیرۆکنووس و دەرکەوتنی ئاماژەکانی ژیانی ڕاستەقینەی نووسەر نەک هەر شتێکی ئاساییە، بەڵکو ئەگەر نووسەر بتوانێت بە ڕاستگۆی سەرجەم لایەنە باش و خراپەکان یاخود جوان و ناشیرینەکانی ژیانی خۆی بنووسێتەوە یاخود لە ڕێگەی کارەکتەرەکانیەوە بیخاتەڕوو، ئەوە کارێکی گەورەیە و دەبێت بە هەوێنی چێژێکی تایبەتی بە دەقە ئەدەبییەکانەوە خوێنەر دەبەستێتەوە بە ژیانی واقیعەوە.

شیکاری و لێکدانەوە: یەکێک لە بنەما سەرەکییەکانی هەر وتارێکی ئەدەبی هەڵسەنگاندن و شیکارییە بۆ بەرهەمێکی ئەدەبی، ئەو تایبەتمەندییە بە تەواوی لەم وتارەدا ڕەنگی داوەتەوە، وتارنووس زۆر بەوردی لێکدانەوەی بۆ ئەو کۆمەڵە چیرۆکەی چیرۆکنووس کردووە لە چەندین ڕەهەندەوە دیدی خۆی دەربارەی بەرهەمە ئەدەبییەکە خستووەتەڕوو، ((بەوەدا لای کاروان هەم ڕەهەندێکی سایکۆلۆژی گەورە دەبینم، واتێدەگەم ئەم دەرکەوتنەوانەش هەم ڕەهەندێکی هونەری و هەم ڕەهەندێکی سایکۆلۆژییان هەیە. بەدیوە هونەریەکەیدا کاروان بەهۆی فیگۆرە واقیعی و ئاساییەکانەوە، جیهانی چیرۆکەکانی لە شتە ئاساییەکان نزیک دەکاتەوە، ئەو خەیاڵەمان لا سەوز دەکات، ئەوەی دەیگێڕێتەوە هیچ نییە جگە لەخودی واقیع بە هەموو کارەکتەرە زیندوو و ناسراوەکانییەوە)) (عەلی، ٢٠١١: ١٢). وەک دەبینین وتارنووس لە هەردوو رووی (هونەری)ەوە، شیکاری بۆ ئەم کۆمەڵە چیرۆکە کردووە، کە بێگومان ئەم لێکدانەوە بەرهەمی ئەزموونێکی دوور و درێژ و پاشخانێکی دەوڵەمەندی وتارنووسە، کە دەبێتە هۆی بەرچاو ڕوونی خوێنەر و کۆمەکی خوێنەر دەکات بۆ باشتر تێگەیشتن و لێکدانەوەی بۆ دەقە ئەدەبییەکە. پاشان بۆچونێکی جیاوازی دیکە دەربارەی ڕۆڵی خەیاڵ لە چیرۆکەکاندا دەخاتەڕوو دەڵێت: ((بەڵام کۆی ئەم دونیا "زۆر واقیعییە" لای کاروان لە ڕاستیدا هیچ نییە جگە لە سێبەری چیرۆکێکی سوریالی)) (عەلی، ٢٠١١: ١٢). لێرەدا وتارنووس پەیوەندی گەڕانەوەی کارەکتەرەکان لە نێو واقیعەوە بۆ دنیای سوریالی بە خاڵی بەهێزی و سەرنجراکێشی چیرۆکەکان دادەنێت.

وەسف: دەتوانین بەشێوەیەکی گشتی ئەم وتارە بە وتارێکی وەسفی دابنێین، چونکە وتارنووس هەر لە ناونیشانی وتارەکەیەوە بەشێوەیەکی ئەدەبی وەسفی بەرهەمە ئەدەبییەکانی چیرۆکنووس (کاروان کاکە سوور) دەکات. لەنێو بەرهەمەکانیشیدا بە تەواوی سەرنج دەخاتە سەر دیاردەیەکی تایبەت کە بە زۆری لە بەرهەمەکانی ئەم چیرۆکنووسەدا دەردەکەوێت، ئەوەش (ونبوون)ە، لە ناو وتارەکەیدا بە چەندین شێوە و چەندین جۆر (ونبوون) لە نێو چیرۆکەکانی ئەم چیرۆکنووسەدا دەستنیشان دەکات ((ونبوون بەشێکی جیانەبووەوەی گرێچنی هەموو چیرۆکێکی کاروانە، ئەگەر نەڵێم دینەمۆی سەرەکی زۆربەی چیرۆکەکانە))(عەلی، ٢٠١١: ٩). لێرەدا بەشێوەیەکی گشتی وتارنووس وەسفی کۆی بەرهەمەکانی چیرۆکنووس دەکات، دواتر بە وردی باس لە جۆرەکانی ونبوون دەکات لە نێو چیرۆکەکانی (کاروان کاکەسوور)دا، پێی وایە کە ئەم جۆرە ونبوونە نابێتە هۆی ئەوەی کە ئەدەبێکی غەمگین یان بە تەواوی تراژیدی بەرهەمهێنابێت ((ئەوەی وادەکات ئەدەبی کاروان ئەدەبێکی زۆر تراژیدی و غەمئەنگێز نەبێت و نەغمەیەکی شادیی تێدا ببینرێت، ئەو توانای گەڕانەوە و دۆزینەوەیەیە کە جار دوای جار دووبارە دەبێتەوە)) (عەلی، ٢٠١١: ١٠). کەواتە وتارنووس بەمجۆرە وەسفی بابەتی ونبوون وەک گرێیەکی ئەدەبی لە لایەن چیرۆکنووسەوە کردووە، پێی وایە چیرۆکنووس ونبوون و دۆزینەوە بە مەبەستی دروستکردنی تامەزرۆیی خوێنەر تا دواپەڕە و دوا ڕووداوی چیرۆکەکە بنیات دەنرێت. یەکێکی دیکە لەو بابەتانەی کە لە لایەن وتارنووسەوە وەسفکراوە، ڕەنگدانەوەی فیگەر و کەسایەتییە واقیعیەکانی نێو ژیانی چیرۆکنووسە لە نێو چیرۆکەکانیدا ((خاڵێکی گرنگی دی کە لای کاروان زۆر جێگای سەرنجە و تامێکی تایبەتی بە من دەبەخشێت، دەرکەوتنی فیگەری ئاساییە لە چیرۆکەکانی کارواندا... هاوڕێکانی منداڵیی کاروان، هەندێک لە نووسەران وەک پاڵەوان لای کاروان دەردەکەونەوە)) (عەلی، ٢٠١١: ١٢). بێگومان سود وەرگرتنی چیرۆکنووس لە ژیاننامەی تایبەتی خۆی لە نێو دەقی ئەدەبیدا کارێکی ئاساییە، بەڵام بەکارهێنانی بەشێوەیەکی هونەری بەرز بەو جۆرەی وتارنووس سەرسامە بە بەرهەمەکانی ئەم چیرۆکنووسە کارێکی گرنگە و دەبێتە هۆی ئەوەی کە بەرهەمە ئەدەبییەکانی چێژێکی تایبەتی هەبێت و زیاتر ببێتە جێگەی سەرنجی خوێنەر. لە کۆتایدا دەتوانێن بڵێین ئەم وتارە سەرجەم سیما و تایبەتمەندییەکانی وتاری ئەدەبی تێدا بەدی دەکرێت، خوێنەر دەتوانێت لە ڕێگەیەوە کۆمەڵێک زانیاری پێشوەختەی دەست بەکەوێت.

ئەنجام:

١. گرنگیدان بە وتاری ئەدەبی یەکێکە لە ڕێگا کاریگەرەکان بۆ پێشخستنی ئەدەبی هەر میللەتێک. ئەدەبی کوردیش بە هەمان شێوە. لە پاش دەرکەوتنی وتار بەرەوپێشچونی بەرچاوی بەخۆیەوە بینییوە. هەرچەندە لەسەرەتادا زمانی نووسینی وتارەکان زمانێکی تێکەڵ بووە لە وشەی بێگانە.

٢. ڕەچاوکردنی بنەماکانی نووسینی وتار یەکێکە لەهۆکارەکانی سەرکەوتنی هەر وتارێک بەگشتی و وتاری ئەدەبی بەتایبەتی، بۆ ئەوەی بتوانێت ئامانجی خۆی بپێکێت.

٣. بەشێوەیەکی گشتی سەرەتای سەرهەڵدانی هەموو جۆرەکانی وتار لەناو ئەدەبیاتی کوردیدا پەیوەستە بەسەرهەڵدانی ڕۆژنامەنووسی کوردییەوە، گەشە و بەرەوپێشچوونیشی هەر بە ڕۆژنامەنووسییەوە بەندە، لەهەمان کاتیشدا ڕۆژنامەنووسی کوردی مەودایەکی فراوانی بۆ ئەدەب و ژانرە ئەدەبییەکان تەرخانکردووە.

٤. گۆڤاری گەلاوێژی نویٓ وەك گۆڤارێکی ئەدەبی و ڕووناکبیری هاتە مەیدانی ڕۆژنامەگەریی، ڕۆڵێکی گەورەی هەبووە و هەیە لە بڵاوکردنەوەی بابەتە ئەدەبی و روناکبیرییەکاندا و چەندین بابەتی ئەدەبی و ڕووناکبیری گرنگی تێدا بڵاودەکرێتەوە، هەروەها چەندین شاعیر و ئەدیب و نووسەری بە توانای بە خوێنەرانی ناساندووە.

٥. زۆری گرنگیدانی ڕۆژنامەنووسی بە وتاری (ئەدەبی) دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی دامەزرێنەر و دەستەی بەڕێوەبەری زۆربەی ڕۆژنامە و گۆڤارەکان ئەدیب و شاعیران بوون، بۆیە گرنگییەکی زۆر بەبڵاوکردنەوەی بابەتە ئەدەبییەکان و وتاری ئەدەبی دراوە، هەر ئەمەش بووەتە هۆی ئەوەی کە گۆڤاری (گەلاوێژی نویٓ) گرنگییەکی زۆر بە بڵاوکردنەوەی بابەتە ئەدەبییەکان بەگشتی و وتاری ئەدەبی بەتایبەت بدات.

لیستی سەرچاوەکان:

یەکەم_ بە زمانی کوردی:

أ_ کتێب

١. بیمار، عبدالرزاق، (١٩٩٦)، پەخشانی کوردی ، دەزگای ڕۆشنبیری و بڵاوکردنەوەی کوردی، بەغداد.

٢. نورەدین، بوار، (٢٠١٨)، بنکەی ڕوناکبیریی گەلاوێژ _ مێژووی دامەزراندن، بیبلیۆگرافیای چالاکی و بەرهەم، چاپی دووەم، چاپخانەی حەمدی، سلێمانی.

٣. طه، عبدالصمد اسلام، (٢٠٠٢)، ڕەنگدانەوەی ئەدەب لە گۆڤاری هاواردا (١٩٣٢_ ١٩٤٣)، چاپی یەکەم، هەولێر، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە.

٤. حوسێن، هیمداد (د)، (٢٠٠٨)، ڕۆژنامەوانی و ئەدەبیاتی نوێی کوردی، چاپخانەی شڤان_ بنکەی ژین، سلێمانی.

٥. مستەفا، ئیدریس عەبدوڵلا، (٢٠٠٨)، لەبارەی ڕۆژنامەگەری کوردییەوە(چواردە لێکۆڵینەوە)، چاپی یەکەم، چاپخانەی خانی، دهۆك.

٦. مەنتك، حەمە(د)، (٢٠١٩)، چەشەو چەشنە ئەدەبییەکان، چاپی یەکەم، چاپخانەی مەم و زین، هەولێر.

٧. میسری، محمد دلێر ئەمین(د.)، (٢٠٠٤)، ڕۆژنامەنووسی کوردی و بزووتنەوەی ئەدەبی لەسایەی یەکەمین دەسەڵاتی سیاسی کورددا لە مێژووی هاوچەرخدا (١٩٢٢_ ١٩٢٤)، چاپخانەو ئۆفیسی ژیر، سلێمانی.

٨. قادر، کاروان علی، (٢٠٠٤)، هونەری ڕۆژنامەنووسی (هەواڵ، ڕیپۆرتاژ، گفتوگۆ، وتار)، چاپی یەکەم، چاپخانەو ئۆفیسی بەدرخان، سلێمانی.

٩. مستەفا، ساڵح مستەفا، (٢٠١١)، هونەرەکانی پەخشان لە گۆڤاری زاری کرمانجیدا(١٩٢٦_ ١٩٣٢)، چاپخانەی ڕۆشنبیری هەولێر.

١٠. تاتانی، محەمەد (د)، (٢٠٢٢)، ڕۆڵ و ڕەوتی گۆڤاری (گەلاوێژی نویٓ) لە کایەی ڕۆشنبیری کوردیدا، ژمارە (١) تا (٦٨)، چاپخانەی کارۆ،

سلێمانی.

١١. خەزنەدار، جەمال، (١٩٧٣)، ڕابەری ڕۆژنامەگەری کوردی.

ب_ نامەی زانکۆیی:

١٢. تاڵەبانی، ئومێد ڕەحیم شەمسەدین، (٢٠١٣)، کۆلۆنیالیزمی ئینگلیزی و ئەدەبیاتی ڕۆژنامەنووسی کوردی لە عێراقدا (١٩١٨- ١٩٥٨)، نامەی دکتۆرا، فاکەڵتی پەروەردە، بەشی زمانی کوردی، زانکۆی سلێمانی.

١٣. حسەین، جەمیلە ئەحمەد، (٢٠٠٨)، شێوازی وتار لە ڕۆژنامەی کوردیدا، نامەی ماستەر، بەشی کوردی، کۆلێژی زمان، زانکۆی کۆیە.

١٤. حسین، هیوا کریم، (٢٠٢٠)، کاریگەر گوتاری ئەدەبی لەسەر ڕای گشتی لەکۆمەڵگەی کوردیدا (بەنموونەی باشوری کوردستان ١٩٩٢_٢٠٠٣)، نامەی دکتورا، کۆلێجی زمان، زانکۆی سلێمانی.

١٥. حەجی، ڤان نەعمان، (٢٠١٤)، ڕۆژنامەگەریا ئەدەبی ل باشورێ کوردستانێ (١٩٩١_ ٢٠٠٣)، گۆڤارێن (پەیڤ) و (گەلاوێژی نوێ) وەک نمونە، نامەی دکتۆرا، سکولا ئادابێ، زانکۆیا دهۆکێ.

پ_ گۆڤار:

١٦. ئەمین، محمد دلێر، (١٩٩٧)، گەلاوێژ و مێژوو بزاڤی ئەدەبی و ڕۆشنبیریی، چەخماخەی داهێنان، گۆڤاری گەلاوێژی نوێ، ژمارە (١).

١٧. بەرزنجی، عەبدوڵا تاهیر، (١٩٩٩)، سپیدە، گۆڤاری گەلاوێژی نوێ، ژمارە (١٤).

١٨. باراوی، شوان، (١٩٩٨)، زمانی ئەدەبی، گۆڤاری گەلاوێژی نوێ، ژمارە (١٠).

١٩. عارف، حسێن، (١٩٩٧)، زریوەی گەلاوێژی نوێ، گۆڤاری گەلاوێژی نوێ، ژمارە (١).

٢٠. هادی، سیامەند، (٢٠٢١)، سەروتار، گۆڤاری گەلاوێژی نوێ، ژمارە (٦٥).

٢١. شاربازێڕی، جەمال، (١٩٩٧)، لە گۆشە نیگای گەلاوێژەوە، گۆڤاری گەلاوێژی نوێ، ژمارە (١).

٢٢. عەلی، بەختیار، (٢٠١١)، کاروان... چیرۆکنووسی ونبوونە گەورەکان، گۆڤاری گەلاوێژی نوێ، ژمارە (٥٠).

٢٣. گۆڤاری گەلاوێژی نوێ، (١٩٩٧_ ٢٠٢٢) ژمارە (١_ ٧٠)، سلێمانی.

٢٤. محمد، دلێر محمد ئەمین(د)، (٢٠٠٣)، ڕۆژنامەی پێشکەوتن (١٩٢٠_ ١٩٢٢) و کاریگەری لە بزوتنەوەی ئەدەبی کوردیدا، گۆڤاری زانکۆی سلێمانی، ژمارە ١٢، بەشی B.

دووەم_ بە زمانی عەرەبی:

أ- الكتاب:

٢٥. أبو اصبع، صالح، (٢٠٠٨)، فن المقالة_ أصول النظرية_ تطبيقات_ نماذج، مجدلاوی للنشر والتوزیع، عمان.

٢٦. اسماعيل، عزالدين (د.)، (٢٠١٣)، الأدب و فنونة_ دراسة ونقد، دار الفكر العربى، القاهرة.

٢٧. بدر، عزة (د)، (٢٠١٦)، المجلاد الأدبية في مصر من ١٩٥٤ إلى ١٩٨١م، ط ١، المجلس الأعلا للثقافية، القاهرة.

٢٨. حمزة، عبداللطيف، (١٩٨٥)، ادب المقالة الصحفية في مصر، الجزء ٢، الطبعة الثانية، دار الفكر العربى_ القاهرة.

٢٩. شرف، عبدالعزيز(د)، (٢٠٠٠)، فن المقال الصحفي، دار قباء للطباعة والنشر والتوزيـع- القاهرة.

٣٠. نجم، محمد يوسف (د)، (١٩٦٦)، فن المقالة، الطبعة الرابعة، دار الثقافة بيروت- لبنان.

ب_ پێگەی ئەلیکترۆنی:

٣١. رجب، سوسن(د)، (٢٠١٢/٣/٩)، فن المقالة، https: press.gid3an.com

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

تەکنیکی گێڕانەوە لە ڕۆمانی(ڕێبەری کتێبسازە کوژراوەکان)ی (عەتا محەمە د)دا

تقنيةُ السرد في رواية (مرشد الكُتُبِيِّين القتلى) للكاتب عطا محمد

The Narrative Technique in the novel "The Guide of the Dead Writers" by Atta Muhammad

ئارام عومەر عەلی [۱]، شوانە نوری عەبدوڵڵا [۲]

[۱] بەشی کۆمەڵایەتی، کۆلێجی پەروەردەی بنەڕەت، زانکۆی هەڵەبجە، شاری هەڵەبجە، هەرێمی کوردستان، عێراق

[۲] بەشی مێژوو، کۆلێجی زانستە مرۆڤایەتییەکان، زانکۆی هەڵەبجە، شاری هەڵەبجە، هەرێمی کوردستان، عێراق

Corresponding author's e-mail: aram.ali@uoh.edu.iq

پوختە

ئەم توێژینەوەیە بە ناونیشانی (تەکنیکی گێڕانەوە، لە ڕۆمانی(ڕێبەری کتێبسازە کوژراوەکان)ی عەتا محەمەدا، هەوڵێکە بۆ خستنەڕووی گرنگی ڕەگەزی گێڕانەوەو ڕۆڵی لە بونیادنانی ژانری ڕۆماندا، لەم توێژینەوەدا، بەشێوەیەکی پراکتیکی هەنگاو بەهەنگاو تەکنیکی گێڕانەوە لە هەموو لایەنە هونەرییەکانییەوە خراوەتەڕوو، دیارە ڕۆمان وەك یەكێك لە ژانرە گرنگ و دیارەکانی ئەدەب خوێنەری تایبەتی خۆی هەیەو جیهانێکی بەرفراوان و گەورەو پڕ ڕووداوە، ڕۆمان ژانرێکە چیرۆکەکەی پشت بەڕەگەزی گێڕانەوە دەبەستێت، ئەڵبەتە ڕەگەزەکانی تری (ڕووداو، کات، شوێن، کارەکتەر...هتد) بایەخیان لە پێکهاتەی جەستەی دەقی گێڕانەوەبەندیدا دیارە و پەیوەندی پتەو لە نێوانیاندا هەیە، واتە هیچ دەقێك بەتەنها ڕەگەزێك بەرهەم نایەت هەربۆیە، تەکنیك و ڕەگەزەکانی ڕۆمان هۆکارێکی بەهێزن بۆ سەرنجڕاکێشانی خوێنەر، دیارە یەکێك لەو تەکنیکانە گێڕانەوەیە کە، ئێمە لەم لێکۆڵینەوەیەدا تیشك دەخەینە سەر چەند لایەنێکی هونەریی ئەم تەکنیکە، ئاشکرایە هەرکات بمانەوێ پێناسەی ڕۆمان بکەین ناتوانین باس لە گرنگی ڕەگەزی گێڕانەوە نەکەین، دەتوانین بڵێین ڕۆمان بەرهەمێکی گێڕانەوەی خەیاڵی نووسراوە کە چیرۆکێک لەبارەی ئەزموونە تایبەتەکانی مرۆڤەوە بە درێژییەکی بەرچاو دەگێڕێتەوە، کەواتە گێڕانەوە ڕۆڵی گرنگی هەیە لە دروستکردنی ویستگەیەکی بەهێزی خوێندنەوە لەلای خوێنەر، هەر بۆیە لە سۆنگەی گرنگی و ڕۆڵی بەهێزی گێڕانەوەیە ئەم تەکنیکەمان هەڵبژاردووە، وەك بوارێکی پراکتیکی باسکردن لە ڕۆمانی (ڕێبەری کتێبسازە کوژراوەکان)ی (عەتامحەمەد).

کلیلە وشەکان: ڕۆمان، تەکنیک، گێڕانەوە، گۆشەنیگا، فلاش باگ.

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
DOI Link	http://doi.org/10.32410/huj-10480
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ۲۰۲۲/۱۱/۹ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ۲۰۲۳/۲/۱۲ | ڕێککەوتی بلاوکردنەوە: ۲۰۲۳/۹/۳۰
ئیمەیلی توێژەر	aram.ali@uoh.edu.iq
مافی چاپ و بلاو کردنەوە	©۲۰۲۳ م. ئارام عومەر عەلی ، د. شوانە نوری عەبدوڵلا، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

ملخص

هذا البحث بعنوان (تقنية السرد في رواية (مرشد الكُتُبِيِّين القتلى) للكاتب عطا محمد، هو محاولة لبيان أهمية عنصر السرد ودوره في بناء أنواع الرواية، ففي هذا البحث بيينا فن الرواية بصورة عملية خطوة بخطوة في جميع الجوانب الفنية.

واضح أن الرواية كأحد ألانواع المهمة والبينة للأدب له قرائه الخاص وهو عالم واسع كبير ومليء بالأحداث.

الرواية نوع من الأدب يعتمد قصته غلى عنصر الرواية وعناصره الأخرى (الحدث، الوقت، المكان، الممثل....الخ) أهميتهم واضحة وبينة في الهيكلية السردية ويوجد علاقة قوية بينهم. بمعنى أنه لا ينتج نص بعنصر واحد، لذلك فإن للفن وعناصر الرواية عامل قوي في جلب انتباه القارئ وهذا الذي جعل الرواية تستوعب عدة جوانب فكرية وفنية ونفسية، واضح أن إحدى تلك التقنيات هو السرد الذي في هذا البحث نحاول تسليط الضوء على بعض جوانبه الفنية.

معلوم أننا حين نريد تعريف الرواية لا نستطيع أن لا نذكر عنصر السرد لذلك نستطيع أن نقول بأن الرواية هي ثمرة وانتاج سرد خيالي مكتوب تروي قصة حول التجربة الخاصة بالإنسان في مدى بين وواضح.

إذن السرد علم تعبير له دور مهم في صنع محطة قوية للقراءة لدى القارئ لسبب أهمية والدور القوي للسرد اخترنا هذه التقنية كجانب حديث عملي في رواية (مرشد الكُتُبِيِّين القتلى) ل عطا محمد

الكلمات المفتاحية: رواية، تقنية، سرد، نظرة، التغذية الراجعة.

Abstract

The current study "narration technique" is an attempt to shed light on the importance of narration techniques in the novel of "the guider of dead books" by Atta Muhammed. The researcher tries to reveal all the narration techniques used by the author from all artistic perspectives. It is well-known that novel as a genre of literature is a wide world full of events which is written in a narration format. This fact makes novel to have a large but specific audiences around the world. The elements of novel such as events, time, place, characters play significant roles in the way the narration takes place. This makes novel to have different philosophical, fictional, artistic and psychological perspectives and how to use these elements by the author will influence the opinion of the audiences while reading the text. In this study, the research focuses on the role of narration format as a fictional element in writing novel. It can be reported that novel is the product of narrating the fiction of the author about human or non-human objects in length. In conclusion, the researcher finds out that the way the stories in the novel narrated will have big impacts on the reading for pleasure by the audiences.

Keywords: novel, technique, narration, flashback, worldview.

پێشەکی

ئەگەر بەشێوەیەکی وەها سەیری ژانری ڕۆمان بکەین، کە گێڕانەوەی ڕووداوی واقیعی بێت، هەر ناکاتە ئەوەی بەشێوەیەکی پراوپڕ وکتومت و مووبەمووی خودی ژیان بێت، بەڵکو ڕۆمان زادەی ئەندێشە و داهێنانە، گێڕانەوەی ڕووداوەکانی ژیانە بەشێوەیەکی ناڕاستەوخۆ، هەڵگۆزانی ڕووداوە ڕاستەقینەکانی ژیانە و تێکەڵە بە خەیاڵ و ئەندێشەی ڕۆماننووس، لەگەڵ ئەوەشدا وەزیفەی ڕۆمانە، بەرخورد لەگەڵ واقیعی زیندوو بکات و هەوڵبدات ژیان وەك چۆن هەیە، بەتەکنیکێکی هونەری و جوان گوزارشتی لێ بکات، ئێمە بۆ خستنەڕووی تەکنیکێك لە تەکنیکەکانی ڕۆمان و دەرخستنی ڕۆڵی گرنگی ڕۆمان لە وێناکردنی ژیان بە جۆرێکی تر، تەکنیکی گێڕانەوەمان هەڵبژاردووە، وەك بوارێکی پراکتیکی باسکردن لە تەکنیکی گێڕانەوە، ڕۆمانی (ڕێبەری کتێبسازە کوژراوەکان)ی (عەتامحەمەد)، دەبێتە کەرەستەی لێکۆڵینەوەکەی ئێمە.

ڕێبازی توێژینەوەکە: ڕێبازی وەسفی شیکارییە

پێکهاتەی توێژینەوەکە: جگە لە پێشەکی لە دوو بەش و ئەنجام و لیستی سەرچاوەکان پێکهاتووە.

بەشی یەکەم:

تەوەرەی یەکەم: پێناسەی چەمك و زاراوەکان(ڕۆمان، تەکنیك، گێڕانەوە)

١. ڕۆمان: ((ڕۆمان دیاردەیەکی زیندووی جیهانی ئەمڕۆیە، یەکێکە لەو ژانرانەی توانیویەتی بەشدارییەکی کارای لە گەشەکردن و پێشخستنی ئەدەبدا بکات، هەروەها یەکێکە لەو هونەرە باڵایانەی تا ئەمڕۆش نەك هەرمێنی خۆی لەدەست نەداوە، بگرە بووەتە یەکێك لە سیما هەرە دیارەکانی میللەتان، چونکە پانتایی دەقی ڕۆمان لە دەربڕینی کێشە کۆمەڵایەتیی و سیاسیی و ئابوریی و دەروونییەکان بە جۆرێکە، هیچ ژانرێکی دیکەی ئەدەبی وەکو شیعر و چیرۆك ناتوانن بەم شێوەیە ئەم کێشەو گرفتانە دەربڕن))(ڕەحمان، ٢٠١٤: ٧) (مکارم العمری) لەو باوەڕدایە، کە ((ڕۆمان پەرەسەندنی ژیانی ئەو کەسە، یان کەسەکانە لە بواری کارلێکردن و کارتێکردندا لەگەڵ بازنەی ئاڵۆزبوونی ژیاندا ڕووندەکاتەوە، لەم حاڵەتەدا ڕۆمان لە چیرۆك جیا دەبێتەوە، چونکە چیرۆك تەنیا ساتێك لە ژیانی کەسەکان یان کارەساتێك، کە لە ماوەیەکی دەستنیشانکراودا بەسەریا دێت دەخاتەڕوو)) (گەرمیانی،٢٠٠٥:٢٢).

ڕۆمان وەك یەکێك لە ژانرەکانی ئەدەب خوێنەری تایبەتی خۆی هەیەو جیهانێکی بەرفراوان و گەورەو پڕ ڕووداو و گێڕانەوەیە، تەکنیك و هونەرەکانی ڕۆمان هۆکارێکی بەهێزن بۆ سەرنجڕاکێشانی خوێنەر، دیارە یەکێك لەو تەکنیکانە گێڕانەوەیە، ئێمە لەم لێکۆڵینەوەیەدا تیشك دەخەینە سەر چەند لایەنێکی ئەو تەکنیکە.

٢. تەکنیك: بریتییە: لەو هێزەی کە دەبێتە ڕێکخەرو دابەشکردنی ڕۆڵ و کەسایەتی و دیمەن و ڕووداوەکانی ناو چیرۆك و ڕۆمان تا هارمۆنییەك بدات بە گێڕانەوە. تەکنیك بابەتێکی زانستییەو لە زۆر بواردا بەکاردەهێنرێت، ئەوەی پەیوەندی بە بابەتی چیرۆك و ڕۆمانەوەیە، لە کاتی نوسینی دەقەکەدا خۆی دەسەپێنێت، تەکنیکی گێڕانەوە پشکی گەورەیی ئەو سەپاندنەی بەردەکەوێ لە بارەی تەکنیك و فۆرم و شێوازی گێڕانەوەی تێکستێکدا سێ پرسیاری سەرەکیی دەبێ ئامادە بێت و هەر سێ پرسیارەکەش بەسەر چەند لقی جیا جیادا دابەش دەبن ((پرسیاری یەکەم ئەوەیە: ئەوە کێیە لەناو تێکستەکەدا دەگێڕێتەوە؟ پرسیاری دووەمیش ئەوەیە: ئەوەی دەگێڕێتەوە چەند دەزانێت لەبارەی ئەوەی دەیگێڕێتەوە؟ پرسیاری سێیەمیش: لە چ گۆشەنیگایەکەوە دەگێردرێتەوە؟ نوسەر ناتوانی پێش ئەوەی بنووسیت بڵێیت من ئەو تەکنیکە هەڵدەبژێرم چونکە نووسەر ناتوانێ تەکنیك هەڵبژێرێت بەڵکو پێویستی ڕۆمان و چیرۆکەکەیە دەیسەپێنێ بەسەریا. بۆ نموونە گەر کاراکتەرەکانی تۆ لەو گۆشەنیگایەوە قسە بکەن کە زانیاری کەمیان هەبێت و لە هەمان کاتدا نووسەر خۆی زۆر بەشداری نەکات و نەبێتە دەمڕاستیان، ئەوا لێرەدا تۆ پێویستت بە "تەکنیکی فرەدەنگی دەبێت تا بە هۆی هەموویانەوە بتوانی چیرۆکەکەت بگێڕینەوە)) (کاکەی فەلاح. ٢٠١٨).

٣- گێڕانەوە: گێڕانەوە وەک هونەرێکی گرنکی ڕۆمان، ڕێگایەکە بۆ گێڕانەوەی ڕووداوەکانی ناو ڕۆمان، ئەمیش چەند شێوازێکی هەیە و پەیڕ

کات و خواستی نووسەر شێوازەکە دادەڕێژرێت. ((دەشێ لە زمانی کوردی گێڕانەوە هاوتایەکی زۆر گونجاوی(Narratio) بێ کە لە زمانی عەرەبی هاوتاکەی (السرد) و ئەمەی دوایيان مەوداکانی زۆر روون نەبێ، گێڕانەوە وەك چەمکێکی ئەدەبی نوێ، وەك کێشەیەکی ئەدەبی ئاڵۆز، کە هەردەم دەمانگەڕێنێتەوە بۆ مەسەلەی ژانرەکانی ئەدەبی، لەناو ئەدەبی رۆژهەڵات و ئەدەبی کوردی، مێژوویەکی کۆنی هەیە و بەچەند هەنگاو و وەرچەرخان و گۆڕاندا تێپەڕیوە" (عومەر،٢٠٠٥:٨١) .

گێڕانەوە لە رووی هونەرییەوە، ((ئەو رێگایەیە، کە لە چوارچێوەیدا، چیرۆك دەگێڕێتەوە، وە ئەشێ چیرۆك بە چەند شێوازێك بگێڕدرێتەوە، هەر بۆیە لە رێگەی گێڕانەوەوە دەتوانرێت جۆرەکانی گێڕانەوە دیاری بکەین))(محمد، ١٩٧٧: ٦٩-٧٠)، گێڕانەوە وەکو پرۆسەیەکی گوزارشتکردن و درکاندن ((بەشێکی گرنگی ژیانی مرۆڤی پێکهێناوە، هەروەها بنەمایەکی سەرەکییە لە بنیاتی دەقی رۆماندا، ئەم تەکنیکە لە ئەفسانەو حیکایەتی میللییەوە سەری هەڵداوە و وردەوردە بەرەو پێشچووە، ئەم شێوە هونەرییەی ئێستای لەناو ژانرە ئەدەبییەکاندا وەرگرتووە))(عوسمان،٢٠١٠:١٤)، رۆلان بارت(١٩١٥-١٩٨٠) لە پێناسەیەکی گشتیدا دەڵێت: ((گێڕانەوە وەك خودی ژیان وایە لە رووی رۆشنبیرییەوە دنیایەکی گەشەکردوو دەنوێنێ، بەڵام گێڕەرەوە لای بارت بوونەوەرێکە لەسەر کاغەز))(عەبدوڵڵا، ٢٠١٣).

گێڕانەوە، زانستی دەربڕینە((خاسییەتێکە رێڕەوی وتارێکی ناسراو دیاری دەکات، بەمەش دەتوانین وتارێکی گێڕانەوە لە وتارەکانی تر جیابکەینەوە))(وغلیسی،٢٠٠٤:٩) هەر بۆیە، رۆڵی گرنگی هەیە لە دروستکردنی ویستگەیەکی بەهێزی خوێندنەوە لەلای خوێنەر، گێڕانەوە پشکی گەورەی بەردەکەوێت بۆ بەستنەوەی ئەو دەروازەیە بە تەواوی دەقەکەوە، ((دەکرێت گێڕانەوە خاوەنی سیحرێك بێت بۆ پەلکێشکردنی خوێنەر بەدوای ئەو بابەتەی دەیخاتەڕوو))(حوسێن، ٢٠١٠: ١٦٥)، چونکە ئەوەی بەردەوامی بە چێژی چیرۆك دەدات گێڕانەوەی باش و چیرۆکگێڕەوەی باشەو هۆکاری بەردەوامییەتی بەم پێیە((گێڕانەوە داینەمۆی بەردەوامی چیرۆکە، خودی گێڕانەوەش چەند گرنگ بێت، ئەوەی لەو گرنگترە گێڕەرەوەی چیرۆکەکەیە، چونکە هەموو ئەوانەی گوێ لەچیرۆك دەگرن یان چیرۆك دەخوێننەوە دەبێت هەست بەوە بکەن کە چوونەتە جیهانێکی ترەوە))(اسماعیل، ٢٠١١: ١١٠)، ئەم هەستەش وادەکات کە رۆمانێك لە رۆمانێکی تر خوێنەری زۆرتر بێت و ناوبانگی برواو تیراژی زیاتر بێت.

لەکردەی گێڕانەوەدا مەرج نییە رووداوەکان راستەقینەبن، ئەشێ هەڵقوڵاوی هزری نوسەربن((کاتێک باسی گێڕانەوە دەکرێ کە تێکستمان لە بەردەستە و رووداوی یەك بەدوای یەکدا هاتوو دەگێڕێتەوە، ئینجا ئەو رواوانە خەیاڵی یان حەقیقی بن، پاڵەوان و شوێن و کردەی تێدا بێ و لەهەمان کات گێڕەرەوەش هەستی پێبکرێت))(عومەر،٢٠٠٥: ٨١)، بەم پێیە گێڕانەوە بنەمای سەرەکی و سەرنج راکێشانە، کە مرۆڤەکان هەمیشە لەرێگەی بەرجەستەکردنی چیرۆکی ژیانیان پەنایان بۆ گێڕانەوە بردووە، کاتێك ئەم هونەرە لە دنیای نوسین و گێڕانەوەی ئەفسانە و حیکایەت و چیرۆکەکاندا پەنای وەبەر برا ئیدی گێڕانەوەکان شیواز و تەکنیکی نوێیان بە خۆیانەوە بینی و تەنها کەسێك بەکاری گێڕانەوە هەڵنەدەستا ئەوەتا لە ئەنجامی ئەو پێشکەوتنانەوە گێڕانەوە لە چەند رێگایەکەوە ئەنجامدەدرێت. ئەوەی بەکاری گێڕانەوە هەڵدەستێت یان حیکایەتخوان (چیرۆکبێژ) یان گێڕەرەوەیەکە((چیرۆکبێژ یان گێڕەرەوە یان چیرۆکگێڕەوە، بە عەرەبی (الراوی) یان (السارد)، لە پرۆسەی گێڕانەوەدا کەسێکە رووداو و بەسەرهاتەکان دەگێڕێتەوە، سا یان بە شێوەیەکی زارەکی یان لەمیانی نووسراو یان کتێبێکەوە، دەشێت چیرۆکبێژ خۆی کەسایەتییەکی سەرەکی بێت لە رۆمانداو بەسەرهاتەکانی خۆی بگێڕێتەوە، هەندێ جاری دیش لەدەرەوەی رووداوەکاندایەو یان رووداوەکەی بینیوەو بەبێلایەنی دەیگێڕێتەوە))(ئەسوەد، ٢٠١١، ٢٤١) ئەوەی دەبینرێ لەم رۆمانەدا بەباشی هەست بەرۆڵی گێڕەرەوە دەکرێت و هەندێك جار دەنگی رۆماننوس وەك گێڕەوەیەك دەبیسترێ و هەندیك جاریش رۆماننوس ئەو ئەرکەی بەکارەکتەری سەرەکی سپاردووە، ئەوەتا شێرکۆ کارەکتەری سەرەکی وەك گێڕەوەیەك دەبینرێ ((ئەمڕۆ کاتێك بەرێگاوە بووم بۆ لای کتێب فرۆشییەکەی ولیەم، بیرم لەو چیرۆکە دەکردەوە، کە ئەو ئێوارەیە لە خەیاڵمدا بوو دەمویست بۆ ماریای بگێڕمەوە، کاتێك لە کەناری کەنداوەکە پیاسەمان دەکرد، بەڵام نازانم بۆ لە جێگای ئەم چیرۆکە چیرۆکی(شاری رەنگەکان)م بۆ گێڕایەوە، ئەو چیرۆکەی ویستم بۆی بگێڕمەوە باسی لە کەسێك دەکرد، پێچەوانەی هەموو مرۆڤێك دوو رۆحی دەبێت، واتا بەدوو رۆحەوە دەژی لەکاتێکدا حەزی لە پیاسەی شەو درەنگان دەکرد، لە هەمان کاتدا

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

چێژی لە گەرمای ڕۆژە درێژەکانیش دەبینی، کاتێك عاشقی کچێکی قژ کاڵی باڵابەرزی گەڕەکەکەیان دەبوو، لەهەمان کاتدا ڕۆحەکەی تری شەیدای کچێکی باڵاکورتی قژ ڕەش دەبوو، کە بە شەوقەوە دەیویست کتێبێك بخوێنێتەوە، لەهەمان کاتدا خەو دەیبردەوە،...تا سەرئەنجام هاوسەنگی تێکدەچێت و شێت دەبێت، ئەمە تەنها چیرۆکێك بوو، ویستم بۆ ماریای بگێڕمەوە))). محەمەد، (١١٩:٢٠١٤

پرۆسەی گێڕانەوە کاتێك بەرهەم دێت، کە گێڕەرەوە ئەو ڕووداو و بەسەرهاتانەی دیوویەتی، یان بەرگوێی کەوتووە، یان بۆی باسکراوە لە ئەنجامی ئەو ئاشنایەتییەی لەگەڵ جیهانی شتەکان هەیەتی لە چوارچێوەی واقیع، یان خەیاڵدا دەس بەگێڕانەوەی دەکات، بەم جۆرە پرۆسەی گێڕانەوە بریتییە لە((گواستنەوەی بەسەرهات، کە گێڕەرەوە ئەنجامی دەدات بۆ وەرگر(بۆگێڕاو) دەکرێ بگوترێ گێڕەرەوە، قسەکەرە و بۆگێڕەرەوە گوێگرە، گێڕانەوە زاراوەیەکی گشتییە، کە ئەویش گێڕانەوەی ڕووداوێك یان زیاتر، هەواڵێك یان زیاتر دەگرێتەوە ئیدی لە کرۆکی ڕاستییەوە هاتبن، یان لە داهێنانی ئەندێشەوە، واتە هەندێ ڕووداو ڕاستەقینەن و هەندێکیش دروستکراو))(موفقی، ٩: ٢٠١٢)، لە چوارچێوەی گێڕانەوەی ڕووداوەکانی ڕۆمانی ڕێبەری کتێبسازە کوژراوەکان، ڕۆماننوس هەندێك جار بەسەرهاتێکی ڕاستەقینە بۆ گوێگر دەگێڕێتەوە، با ئەگەر لەسەر زاری کارەکتەرەکانیش بێت وەك ئەم ڕووداوە((بەڵام ئەوەی لە مردنی عومەری مەکتەبەدا، سەیرە ئەوەیە، نۆمانگ ون دەبێت تا ڕاوچییەك لە زەلکاوێکدا تەرمەکەی دەدۆزێتەوە، ئایا ئەو کە لە ٤ی مانگی ئۆگوستی)٢٠١٢(لە ماڵی کچەکەی دەردەچێت و نۆ مانگ ون دەبێت تا لە ١ی مانگی ئایاری ٢٠١٣دا دەدۆزرێتەوە، هیچ ئاماژەیەکی تێدایە بۆ چەمکی لە دایکبوون؟ ئەگەر منداڵ نۆمانگی پێویست بێت بۆ لەدایکبوون، بەڵام ئەمیش ونبوونەکەی نۆ مانگی پێدەچێت تا دەدۆزرێتەوە، بەڵام بە مردوویی، ئەوەی من گومانی لێدەکەم، کە ئەم نۆ مانگی ونبوونەی سیمبولێك بێت بۆ ئاشکرابوون و لەدایکبوونی ڕازێك)) محەمەد، . (١٢٧:٢٠١٤

گێڕانەوە وەك ڕەگ و ڕیشەیەکی هونەرەکانی ئەدەب، لەناو ژانرە ئەدەبییەکان بەپێی سەردەم هەستی پێدەکرێ و خاسیەتێکی تایبەتی هەیە، لەناو ئەدەبیاتی کوردی کۆن، لە شیعرە ئێپیکییەکان بەگشتی هەیە. ئیمڕۆش، لە چیرۆك و ڕۆمان و هەقایەت و چیرۆکی ئەفسانەیی دەدۆزرێتەوە. هەروەها لە شانۆگەری و هەندێ لێکۆڵینەوەی تایبەتیش.

تەوەرەی دووەم: گێڕانەوە لە ڕوانگەی بینینەوە

هەردوو ڕەخنەگری فەرەنسی "جان پۆیۆن" و "تزڤیتیان تۆدۆرۆڤ" بەدوای شوێنگە و وەزیفەی چیرۆکبێژەوەن و بەپێی بینین (Vision) و دیدی ئەو چیرۆکبێژە، سێ شێوەی جیاوازی بینین و گێڕانەوە، دیاری دەکەن:

١-بینین لە پشتەوە: لێرەدا چیرۆکبێژ هەموو شتێکی پاڵەوان و کەسایەتییەکان دەزانێت و پێشبینی چۆنیەتی بیرکردنەوەشیان دەکات، لەم چەشنە بینینەدا چیرۆك و ڕۆمانی تاکدەنگی (مۆنۆفۆنی) بەرهەم دەهێنرێت، تەوەرەکانی ئەم ڕۆمانە دابەشبوون بەسەر چەند ڕێچکەیەکی گێڕانەوەدا، کە گێڕانەوەی ڕووداوەکانی دووچیرۆکە بەشێوەی هاوتەریب، لە تەوەری یەکەمی گێڕانەوەی ڕووداوەکانی ئەم ڕۆمانەدا چیرۆکبێژ هەمووشتێکی پاڵەوان و کەسایەتییەکان دەزانێت((ماڵەکە تەواو کپ و بێدەنگ بوو، مریەم هەستی بەتینوێتی کرد، ویستی هەستێت تا بەرەو مەتبەخەکە بچێت، بەڵام هەستیکرد لەشی سوکێتییەکەی پێشتری نەماوە، وەك ئەوەی گومان و بیرکردنەوەکانی گەڕاندبێتیانەوە سەر زەوی))). محەمەد، (١٩:٢٠١٤ ((مریەم ڕۆمانەکەی لەسەر مێزە بچوکەکەی تەنیشتی داناو سەیری باخچەکەی بەردەمی کرد، هەستی بە بۆشاییەکی سەیردەکرد لە ناوەوەیدا بیری کردەوە باشترە بچێت کاتژمێرێك وەرزش بکات، ئەگەر ئارەزووشی کرد، کەمێك مەلە بکات))). محەمەد، . (١٢٢:٢٠١٤

٢-بینین لەگەڵ(یان بینینی وەك یەك)، لێرەدا زانینەکانی چیرۆکبێژ یەکسانە بە زانینەکانی قارەمانی سەرەکی، مەودای ڕووداو و بینین کەمێك فراوان دەبێت ((من لێت ناشارمەوە، دوای کوشتنی ولیەم، شێرکۆ بەدوای سۆراخی ئەو جانتایەدا دەڕوات، کە بە خاوەنی کتێبخانەکەی سلێمانی بووە و لە مردنە تەمومژاوییەکەیەوە دیار نەماوە، گرنگی ئەو جانتایەش لەوەدایە چەند ڕاپۆرت و دەستنووسێکی لەبارەی کوشتنی چەند نووسەرێکەوە تێدایە، بەڵام ئەمە تەنها کاری شێرکۆ نابێت، بەوەی لەو گەڕانەیدا ڕێگای دەکەوێتە زۆر کتێبخانە و بەدوای ئەو

کتێبانەشدا دەگەڕێت کە لەلایەن نووسەرە نادیارەکانەوە، لە گۆشەیەکی کتێبخانەکاندا بە جێ دەهێڵرێت، یاخود بەدوای نهێنی چارەنووسی ئەو نووسەرانەدا دەگەڕێت، کە لە ڕووداوی سەیردا دەکوژرێن...))). محەمەد، (١٧٩:٢٠١٤

٣-بینین لە دەرەوە: لێرەشدا زانینەکانی چیرۆکبێژ کەمترە لە زانینەکانی قارەمان، چیرۆکبێژ بەپێی کردار و ڕەفتارەکانی پاڵەوان بابەتەکان دەگێڕێتەوە و ئاگاداری سایکۆلۆژیا و بیرکردنەوەکانی پاڵەوان نییە و ناتوانێت بە ئارەزووی خۆی چارەنووسی پاڵەوان دیاری بکات، ئەمەش ڕۆمانی فرەدەنگی (پۆلیفۆنی) بەرهەم دەهێنێت."(ئەسوەد، ٢٠١١، ٢٤٣) لەئەنجامی ئەو ڕوویاو بینینانە، لە هەموو گێڕانەوەیەکیشدا پێویستی بەگێڕەرەوە هەیە، کەبەلای ڕەخنەگری فەرەنسی(جان بۆیون) بەم شێوەیە دابەشدەکرێن:

١-چیرۆکگێڕەرەوەی هەمووشتزان: لە سەرو بەری هەموو چیرۆکەکە شارەزایەو لە دەرەوەی چیرۆکەکەیەو زیاتر ڕاناوی کەسی سێیەمی تاك و کۆ (ئەو-ئەوان) بەکاردەهێنێت، ئەمەش پەیوەندی بەهێزی لەگەڵ چیرۆك نووسدا هەیە ((مریەم درەنگ گەڕایەوە ماڵەوە... پێرانەگەیشتبوو بازاڕیش بکات، چونکە کاتێك دوای نیوەڕۆ لەماڵ چووە دەرەوە، زەنگی بۆ دوو هاوڕێیان لێداو بەدەم وردە قسەوگەییەوە باسی شێرکۆی کردبوو، چونکە نەیدەویست ڕاستەوخۆ هەواڵی بپرسێت و بچێتە وردەکاریی ڕۆشتن و دیارنەمانەکەیەوە، بەڵام لە قسەکانیانەوە دڵنیابوو ئەوان هیچ هەواڵێکی نازانن)) (محەمەد، .(٨٥:٢٠١٤

٢-چیرۆکگێڕەوەی هەمانشتزان: هێندەی کەسانی ناو چیرۆك دەزانێت، چونکە بەشێکە لەوان و لە کەسی سەرەکی پێکدێت و لەناوەوەی چیرۆکەکەدایەو بەزۆری ڕاناوی کەسی یەکەمی تاك(م- من) بەکاردەهێنرێت بۆ ئەم جۆرە. لەبەر ئەوەی ڕێچکەی گێڕانەوە بەهۆی هاوتەریب بوونی ڕووداوی دوو چیرۆك لەیەك کاتدا بەشێکی گێڕانەوەی ڕووداوەکان لە لایەن کارەکتەری سەرەکییەوە ئەنجام دەدرێت، بۆیە شێرکۆ یەکێکە لە کەسایەتی سەرەکییەکان و لە گێڕانەوەی ڕووداوەکانی ڕۆمانەکەدا بەشدارە و بە ڕاناوی قسەکەر(م) بەشێك لە ڕووداوەکانمان بۆ دەگێڕێتەوە((ئێستا دەمەوێت ڕازێکت بۆ ئاشکرا بکەم و پێتبڵێم بەسەرهاتی نووسینی ئەم کتێبە، پەیوەندی بە ڕۆمانێکەوە هەیە بەناوی (چەتەکانی خەیاڵ)، کە ڕۆژێکی باراناوی بەرێکەوت لە کتێبفرۆشێك کڕیم و بەسەر نهێنی ژیان و بەسەرهاتی ناوە وەهمی و خوازراوەکاندا کردمییەوە، هەر لێکچوونێکیش لە نێوان ڕووداو و ناوەکانی ناو ئەم کتێبەو واقیعدا هەبێت، ئەوا بەمەبەست نەکراوە و دەگەڕێتەوە بۆ نهێنی ژیان و لێکچوونی ناوەکان)) (محەمەد، ٢٧:٢٠١٤ (()ولیەم بەرەو ژوورێکی بچووکی پشتەوەی بردم، کە پڕبوو لە کتێبی کۆن و دانسقە و مێز و قەنەفەیەکی بچوکیشی لێبوو بە دیوارەکانیشیدا سەعاتێکی گەورەی کۆن و تابلۆیەك و وێنەی چەند نووسەرێك هەڵواسرابوون لەو ژوورەدا باسی کتێبنووسە نەناسراوەکانی بۆ کردم))). محەمەد، (١٠٧:٢٠١٤

٣-چیرۆکگێڕەرەوەی کەمشتزان: لەکەسە سەرەکییەکان کەمتر دەزانێت و لەڕێگەی بینین و بیستنەوە زانیاری وەردەگرێت و لە ناوەوەی چیرۆکەکەدایە"(سابیر، ٢٠٠١ : ٢١٤) هەڵالە کارەکتەرێکی لاوەکییە، باسی چیرۆکێکی ژیانی خۆی بۆ مریەم دەکات،((ڕۆژێك هەڵالە باسی ئەوەی بۆکردم کە لە دایکییەوە تەمێ بووە خەفەت بۆ هیچ پیاوێك نەخوات، چونکە باوکی لە سەروو ئەوەی ژنی بەسەر هێنا، بۆ ئافرەتیش هاتووچۆی بەغدای دەکرد))). محەمەد، . (٦٧:٢٠١٤

بەشی دووەم:

ڕۆمانی "ڕێبەری کتێبسازە کوژراوەکان" و تەکنیکەکانی گێڕانەوە.

گێڕانەوە هەردەم لەسەر زاری یەکێکە، (ئەمەش بەگوێرەی جۆری ئەدەبەکە و سەردەمەکە دەگۆڕێت). هەڵبەت لێرەوە دەبێت جیاوازی بکەین لە نێوان گێڕەرەوە یان (حکایەت خوان) و دانەری کتێبەکە، ئەمانە هەمان کەس نین. (ئەگەرچی لە ڕوانگەی ڕەخنەی فینۆمینۆلۆژی جیاوازی ناکرێ لە نێوان نووسەر و ڕۆماننووس). گێڕەرەوە لەناو تێکست خۆی حەشارداوە"(عومەر، ٢٠٠٥ : ٨٣) بەچەند شێوازێك ئەم گێڕانەوانە ئەنجام دەدرێن.

گێڕانەوە لە ڕێگەی حیکایەتخوانەوە: یەکێک لە ڕێگاکانی گێڕانەوە، لەلایەن حیکایەتخوانەوە ئەنجامدەدرێت، سەرکەوتوویی حیکایەتخوانیش

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

بەندە بەچۆنێتی گێڕانەوە و گۆشەنیگای ئەوەوە، چونکە حیکایەتخوان لە پێشکەشکردنی ڕووداو و کارەکتەر و کات و شوێنەکاندا پشت دەبەستێ بەگۆشەنیگایەك بۆ ئەوەی گوزارشت لە هەڵوێستی خۆی بکات، لەم ڕێگایەدا دەکرێت بگوترێ بەشێوەیەکی گشتی گۆشەنیگا دەبێتە دووبەش: (عوسمان، ٢٠١٠ : ١٥٢)

١.گۆشەنیگای دەرەکی: سادەترین و باوترین گۆشەنیگایە لە ڕۆماندا، بەپێی ئەم گۆشە نیگایە حیکایەتخوان لە دەرەوەی ڕووداوەکانەوە باسی کەسایەتی کارەکتەرەکان و چۆنێتی ململانێ و کێشەو باری دەروونی و کۆمەڵایەتییەکانمان بۆ دەگێڕێتەوە. لە "ڕۆمانی ڕێبەری کتێبسازە کوژراوەکانی عەتا محمد"دا ڕۆمان نوس باسی چەند کەسایەتی ناو ڕۆمانەکە دەکات، گێڕانەوەکان لە گۆشەنیگای دەرەکییەوەیە وەك لێرەدا دەردەکەوێت ((شێرکۆ دوای ئەوەی دڵنیا بوو مریەم وەڵامی تەلەفونەکەی ناداتەوە، هەستاو لەدەرگاکەیدا، بەڵام مریەم بێئەوەی چاو لەسەر وێنە ڕووتەکەی خۆی لابەرێت لەئاوێنەکەدا، هیچ وەڵامی نەدایەوە، بەڵکو لەو ساتەدا بیری لەوە دەکردەوە زۆر جار مرۆڤ دواتر و درەنگ دەزانێت، خۆشەویستی ژیانی مرۆڤەکان وێران دەکات.. شێرکۆ چەند جارێکیتر لە دەرگاکەی دایەوە بێئەوەی هیچ وەڵامێك بدرێتەوە، ناچار لەسەر خۆ وتی: باشە...، بەڵام تەنها دەمەوێت ئەو کاغەزانەم بدەیتێ کە لەسەر کۆمەدییەکە دامناون، مریەم بە هەمان ئارامییەوە بەدەست قژی شانەدەکردوو هەرجارێك بەشێوەیەك ڕێکی دەخست و لێ ڕادەما، وتی: تکایە دەتوانیت کاتێکیتر بیانبەیت))). محەمەد، (١٧:٢٠١٤لێرەدا هەست دەکەین ڕۆمان نوس لەدەرەوەی ڕووداوەکان خۆی بە کاری گێڕانەوە هەڵساوە و ڕووداو حیوارەکان دەگێڕێتەوە.

٢.گۆشەنیگای ناوەکی: ئەم گۆشەنیگایە حیکایەتخوان لەدەروونی خۆیەوە دەڕوانێتە کاریگەرییەکانی دەرەوە لە چوارچێوەی ئەم تێڕوانینە ناوەکییە خودییەشەوە پرۆسەی گێڕانەوە لەڕێی جێناوی کەسی یەکەمی قسەکەرەوە بەئەنجام دەگەیەنێت، لەم گۆشە نیگایەدا کارەکتەرێك ڕۆڵی حیکایەتخوان دەگێڕێ....هەرچەندە لەگۆشەنیگای ناوەکیدا پرۆسەی گێڕانەوەی ڕۆماندا بەجیناوی کەسی یەکەم(من) دەگێڕدرێتەوە لەگەڵ ئەوەشدا لەهەندێ حاڵەتدا حیکایەتخوان پەنا دەباتە بەر جێناوی کەسی سێیەم (ئەو) بۆگێڕانەوەی ڕۆمان ئەمەش لەو ساتانەدا ڕوودەدات، کە حیکایەتخوان لەڕوانگەی کارەکتەرێکەوە تەماشای ڕووداوەکان دەکات"(عوسمان،٢٠١٠، ١٥٤)، وەك ئەوەی لێرەدا دیارە کارەکتەرێك ڕۆڵی حیکایەتخوان دەگێڕێت و ڕووداوێکمان بۆ دەگێڕێتەوە، لەڕۆمانەکەدا بوونی دوو ڕووداو، دوو گێڕانەوە هەست پێ دەکرێت، بەهاوتەریی کە گێڕانەوەیەکیان لەلایەن حیکایەتخوانەوە ئەنجامدەدرێت و گێڕانەوەیەکی تریان لەلایەن، کارەکتەری سەرەکییەوە ئەنجامدەدرێت، بەمەش جوڵەیەکی زۆر بەپرۆسەی گێڕانەوەی ڕۆمانەکە دراوە((ئێستا بیرمە پێش چەندین ساڵ کاتێك ڕێم کەوتە ئەو کتێبفرۆشییەو بەدوای ڕۆمانێکی بچووکدا دەگەڕام ویستم پرسیار لەو پیاوە بکەم ئێستا پیرتر بووە وتی: ولیەم، ئیدی تێگەیشتم ناوی (ولیەم)ە و وەك بۆی باسکردووم خانەوادەکەیان زیاتر پیشەیان کتێبفرۆشی بووە و ئەم پیشەیەیی بەمیرات بۆماوەتەوە...))). محەمەد، (٤٩:٢٠١٤کارەکتەری سەرەکی لە گێڕانەوەیەکدا، دیمەنێکمان بۆ دەخاتەڕوو، کە ڕەنگە زیاتر ئەوەمان نیشانبدات، کە ئارەزووی مرۆڤەکان جیایە ((ماریا هەمیشە وابوو، لەناکاو بۆماوەیەك دیار نەدەماو منیش ڕاهاتبووم لەسەر ئەم ونبوونانەی، ئەو ئێوارەیەش کەدەرکەوتەوە وتی: حەزی لە پیاسەیەکی کەناری دەریایە، ڕۆژێك بوو بەفر لەسەرخۆ دەباری، هێواش بەلای مرواری و نەورەسەکاندا تێپەڕین، کەژنێکی پیر پارچە نانی بۆ هەڵدەدان و ئەوانیش هاتبوونە بن شۆستەی پیادە ڕەوەکەوە و هەریەکەیان دەیویست لەو وەرزی سەرمایەدا، کەبەفر هەموو شتێك دادەپۆشێت و خواردن کەم دەبێتەوە، فریای گرتنەوەی پارچە نانێك بکەوێت، ژنە پیرەکەش بەخۆشییەوە سەیری دەکردن و هەوڵیدەدا هەرجارە و یەکێکیان پارچە نانێك بگرێتەوە، دەشێ ئەوە گەورەترین ئارەزووی ئەو ژنە بووبێت))). محەمەد، (١٣٢:٢٠١٤

بەپێی جۆری گێڕانەوەکان دوو جۆر حیکایەتخوانمان هەیە:

أ.حیکایەتخوانی بابەتی (گێڕەرەوەی دەرەکیشی پێدەگوترێ) ئەم حیکایەتخوانە شارەزاییەکی گشتی لەڕووداوەکان و چۆنیەتی چنین و ئاڵۆزبوون و کاتی ڕوودانیان هەیە و بەهەمووشتزان ناوی دەبرێ، حیکایەتخوان لەگێڕانەوەی زنجیرە ڕووداوەکانی ناو ڕۆمانەکەدا وەك شارەزایەکی گشتی لە ڕووداوەکان و ژیانی کارەکتەرەکان دەبینرێ و دەردەکەوێت ((کاتێك مریەم دەرگاکەی کردەوە، پێش شێرزاد چووە ژوورەوە و گڵۆپی ساڵۆنەکەی داگیرساند، شێرزاد بەدەم داکەندنی پێڵاوەکانییەوە، چاوێکی بە ماڵەکەدا گێڕاو هەستی بە شەپۆلێکی خاوکرد لە بۆنی قوڵەنیا،

مریەم بەدەم فەرموو لێکردنییەوە، درزێکی کردە پەنجەرەی مەتبەخ و ئامێری قاوە گەرم کردنەکەشی داگیرساند، پاشان هەردووکیان لە هۆڵەکە دانیشتن و دوای ئەوەی شێرزاد سەرسامی خۆی بۆ جوانی و ڕازاوەیی ماڵەکە دەربڕی کە ئینجانەو پارچە مۆبیلەکان و ڕەنگی پەردە و تابلۆ و بەڕەو... جوان گونجابوون لەگەڵ یەکتردا بەتایبەت سەیری بەڕەکەی ژێر قاچی کرد و لەڕەنگەکانی ڕاما، بیری کەوتەوە کە ئەمیش هەمیشە حەزی لەو جۆرە نەخشانە بووە کە لەبەڕە کوردییەکاندا هەن.مریەم بەدەم پێکەنین و سوپاسکردنەوە هەستاو چوو دەستنووسی ڕۆمانەکەی بۆ هێنا))). محەمەد، (١٧١:٢٠١٤

ب.حیکایەتخوانی خودی (گێڕەرەوەی ناوەکیشی پێدەگوترێ) : ئەم حیکایەتخوانە ((بەگوێرەی ئەو زانیاریانەی دەیبینێ و دەیبیستێ پرۆسەی گێڕانەوە بەزمانی (من) ی قسەکەر ئەنجام دەدات واتە گێڕانەوە لەلایەن کارەکتەر یان کەسێکەوە ئەنجامدەدرێت))(عوسمان، ٢٠١٠، ١٦٣)، گومانی تێدانییە لەم گێڕانەوەیەدا خوێنەر و کارەکتەر زۆر لەیەك نزیك دەبنەوە بەجۆرێ خوێنەر واهەست دەکات لەناو ڕووداوەکاندا دەژی بەشێوەیەکی گشتی لەم ڕۆمانەی "عەتا محەمەد" دا لەبەر ئەوەی ڕێچکەی گێڕانەوەی ڕووداوەکان بەسەر چەند تەوەرێکدا دابەشبوون و ڕووداوەکانیان لەدوو ماوەی هاوتەریبدا ڕوودەدەن بۆیە تەکنیکی گێڕانەوە ڕێچکەی نۆبەتی(هاوتەریبی) هەیە و لەبەشێکی گێڕانەوەکاندا دەنگی حیکایەتخوان دەبیسترێ و بەشێك لەگێڕانەوەکان لەئەستۆی کارەکتەردایە وەك لێرەدا هەست بەدەنگی کارەکتەر دەکرێ لە گێڕانەوەکەدا: ((لە ڕاستیدا ئەگەر بەدەست خۆم بوایە ئەوا لەم بەشەدا درێژەم بە گێڕانەوەی هەندێك وردەکاری و لایەنی شاراوەی بەسەرهاتی دەستەی کتێبخوێنە نهێنییەکان دەدا، کەشەوێك لەترۆپکی دەسەڵاتی بەعسییەکاندا هەموویان دەکوژرێن، کە ئەویش نەك لەبەرئەوەی هەمیشە واهەستدەکەم شتێك هەیە و نەمتوانیوە بیگێڕمەوە، بەڵکوو زیاتر لەبەر ئەوەیە چارەنووسی من لەو کاتەوە دەگۆڕێت، کە باوکم کاتێك لە کۆڵانە تاریکەکەدا، لەناو خوێنی خۆیدا دەگەوزا بە چپەوە پێڕاگەیشت پێمبڵێت: تا دەتوانیت ئەم وڵات و سەرزەمینە جێبهێڵە، کە جێگای کتێبی تیا نابێتەوە))). محەمەد، (١٠٢:٢٠١٤

-گێڕانەوە لە ڕێگەی کارەکتەرەوە: پرۆسەی گێڕانەوە تەنیا لەلایەن حیکایەتخوانەوە ئەنجام نادرێت، بەڵکو ئەم پرۆسەیە لەناو تەکنیکەکانی گێڕانەوەی کارەکتەر و دایەلۆگ و مۆنۆلۆگ...هتد ون دەبێت و بە ئەنجام دەگات، واتە گێڕانەوە پرۆسەیەکی ئاڵۆز و گشتگیرە و هەریەك لەو تەکنیکانە ڕۆڵێکی تایبەت چ وەکو بنیات بێت یاخود وەکو لایەنی هونەرکاری ئیستاتیکی لەڕووی شێوەکەی دەگێڕێت، کە لە ڕۆماننوسێکەوە بۆ ڕۆماننوسێکی دیکەش بەکارهێنانەکان و ڕۆڵ پێدانەکان دەگۆڕێت"(عوسمان، ٢٠١٠، ١٦٩) لێرەدا لەڕێگەی کەسایەتی شێرکۆوە بەجێناوی کەسی قسەکەر(م) هەواڵمان دەداتێ: ((ئێوارەیەکی سارد بوو، کاتێك بەرەو ئەو شوێنە چووم، کە دەبوو ویلیەمی لێببینم. ئەو ڕۆژە لە ماڵەوە مامەوە و نەچوومە دەرەوە. لەدوای نیوەڕۆوە جۆرێك لە نیگەرانی گرتبوومی، بەوەی بۆچی ویلیەم کاتێکی درەنگی لە جێگایەکی دوور و چەپەك دانابوو بۆ یەکترییننەکەمان، کە دەکەوتە شوێنێکی چۆڵ لە دەرەوەی ویستگەی شەمەندەفەری گەڕەکی ئوپلاندس ڤێسپی لە باکووری شاری ستۆکهۆڵم. ئەو ئێوارەیە هەوا زۆر ساردبوو، بە ناچاری و لەتاو سەرما، لە کەنار جادە چۆڵەکەم پیاسەم دەکرد، تا لەناکاو ئۆتۆمبێلێك وەستاو لەبەر تاریکی، نەمتوانی شۆفێرەکەی ببینم. بەڵام بە دەنگەکەیدا زانیم ویلیەمە، کاتێك وتی سەرکەوە. بێئەوەی هیچ بڵێم، سەرکەوتم و سەیری تاریکییەکەی پێشەوەم دەکرد. ویلیەمیش بێدەنگ، چاوی لە پێشەوە بڕیبوو. جارجاریش بەهۆی ئاوێنەکەی بەردەمییەوە، چاودێری ڕێگاکەی پشتەوەمانی دەکرد، ئەگەرچی هیچ ئۆتۆمبێلێکی پێدا نەدەڕۆیشت))). محەمەد، (١٦٢:٢٠١٤

-گێڕانەوە لە ڕێگەی دایەلۆگەوە: دایەلۆگ، ((بەیەکێك لەو تەکنیکە گرنگانە دادەنرێت، کە نووسەر بۆ گەیاندنی بیرۆکە و زانیارییەکانی، تایبەت بە دەقەکە پەنای بۆ دەبات))(ڕەحمان، ٢٠١٤، ٢٧٠)دایەلۆگ تایبەت نییە بە تەنها ژانرێکەوە، بەڵکو تەکنیکێکە لە سەرجەم بوارەکانی هونەردا بایەخی گرنگی هەیە((دایەلۆگ یەکێکە لەو تەکنیکانەی لەهونەری شانۆگەرییەوە هاتوتە ناو ڕۆمان، ڕۆماننوسیش سودی لێ وەردەگرێت بۆئەوەی لە چوارچێوەی پرۆسەی گێڕانەوەدا ڕووداوەکان بەرەو پێشەوە ببات، لەلایەکی دیکەشەوە زانیاری زیاتر دەربارەی کارەکتەرەکان بخاتەڕوو، چونکە لە دایەلۆگدا کارەکتەرەکان هەندێ جار ڕاستەو خۆ قسەدەکەن بەبێ یارمەتی حیکایەتخوان، ئەمەش

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

وادەکات خۆیان زانیاری دەربارەی خۆیان پێشکەش بکەن"(عوسمان،٢٠١٠، ١٨٩) بەگوێرەی ڕۆڵی کارەکتەر و حیکایەتخوان دەکرێ دوو جۆر دایەلۆگ دیاری بکەین.

١. دایەلۆگی ڕاستەوخۆ: ئەم دایەلۆگە بەنۆبەتی دوو کارەکتەر یان زیاتر لە چوارچێوەی چیرۆکێکدا بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ بەشداری تێدا دەکەن، لەکاتێکدا سێبەری حیکایەتخوان وردە وردە قەوارەکەی بچوك دەبێتەوە لە چیرۆکەکەدا، واتە کارەکتەر ڕۆڵی حیکایەتخوان دەگێڕێ، بەهۆی جیناوی کەسی یەکەمی تاکەوە، کە ڕاستەوخۆ بەشداری لەگفتوگۆکاندا دەکات ((کاتێك لەبەرامبەر ولیەم دانیشتم، کەوەك خووی هەموو کتێب فرۆشییەکی دەستی دوو، بەدەوریدا کۆمەڵێك کتێبی زۆر لەسەر یەك هەڵچنرابوون، وتم: ئەگەر شتێك هەیە ئێستا دەتوانیت پێم بلێیت، ئەویش کتێبەکەی دەستی داخستەوەو بە بزەیەکەوە، دوای ئەوەی چاویلکەکەی داگرت، وتی: دەکرێ بزانم ئەو کتێبەت بۆ کڕیوە؟ پرسیارەکەی ولیەم بەلامەوە سەیربوو، بەسەر سوڕمانەوە وتم: هەست ناکەیت پرسیارێکی سەیر دەکەیت؟ پاشان تۆ کتێب دەفرۆشیت و هەر کریارێکیش ئازادە لەوەی چ کتێبێك دەخوێنێتەوە، با وای دابنێین ناونیشانەکەی سەرنجی ڕاکێشام و حەزم کردووە بیخوێنمەوە، بەڵام ئەو بەدەم سەر ڕاوەشانەوە وتی: ئەو شتانە دەزانم... منیش مەبەستمە بزانم بۆ بەتایبەت ئەو کتێبەت کڕیوە؟ ئەی خۆ کەسی تر ئەو کتێبەی نەبینیوە یاخود نەخوێندۆتەوە؟ نەمتوانی سەرسوڕمانی خۆم بشارمەوە، وتم: پرسیارێکی دیکەی سەیرتر، بەڵێ کەسێکیتریش خوێندویەتەوە، بەڵام بۆ دەپرسیت؟ ئایا هیچ شتێك هەیە لەبارەی ئەو کتێبەوەو بتەوێت پێم بلێیت؟ ئەوکاتە ولیەم سیمای کەمێك گۆڕاو سەری لێم نزیك کردەوەو وتی: باخۆمان گێل نەکەین، چونکە هەردووکمان دەزانین لە بارەی چییەوە قسەدەکەین، ئەگەر نەشزانیت، ئەوا من ئێستا پێت دەڵێم، کە ئەو کتێبە، کتێبێکی سەیر و ناوازەیە و بەهەڵە گەیشتۆتە دەست تۆ، دیارە هەڵەی تۆ نییە، بەڵام دەبێ لە نزیکترین کاتدا ئەو کتێبە بگێڕیتەوە)). محەمەد، (١٠٥:٢٠١٤

٢. دایەلۆگی ناڕاستەوخۆ: لەم جۆرە دایەلۆگەدا حیکایەتخوان هەڵدەستێ بەگێڕانەوەی ڕووداو لەسەر زاری کارەکتەرەکان وەکو خۆی ئەم پرۆسەی گێڕانەوەیەش بەجێناوی کەسی سێیەمی (تاك وکۆ) ئەنجام دەدات بەبەکارهێنانی دەستەواژەی (وتی- وتیان- پرسی- دەڵێ -....هتد) یاخود هەنێ جار ئاماژە بەناوی کارەکتەرەکان دەکات. لەم ڕۆمانەدا ئەم تەکنیکە بەرچاو دەکەوێت.

-مریەم بەسەرسوڕماوییەوە پرسی: بەڵام ئەمانە چ پەیوەندییەکیان بەدیارنەمانی شێرکۆوە هەیە؟

شێرزاد کەمێك دەنگی خۆی نزمکردەوەو وتی: سەرئەنجام ولیەم داوا لە شێرکۆ دەکات، تا هەوڵبدات ئەو جانتایەیان بۆ بدۆزێتەوە کە کتێبفرۆشەکە لەگەڵ خۆیدا هێناویەتی بۆ سوید و لە مردنەکەیەوە دیارنەماوە، ئەو بەیانییەش تۆ داوای جیابوونەوەی لێدەکەیت، ئەو بڕیاری دابوو بەدوای جانتاکەدا بگەڕێت.

-مریەم بەشپرزەییەوە پرسی: ئێستا شێرکۆ لە کوێیە؟ شێرزاد بەساردییەکەوە وتی: ڕۆمانەکە تا ئێرە نووسراوە.

-مریەم بەخۆشییەکەوە وتی: بەڵام بەیانی دەتوانم بچم بۆ لای ولیەم و لەو بپرسم، شێرزاد بەدڵنیاییەکەوە وتی: باوەڕناکەم بتوانیت، چونکە لە فەصڵی دوای ئەوەدا ولیەم دەکوژرێت و ماریاش بەشێوەیەکی تەمومژاوی لە پارکێکدا خۆی دەکوژێت".)محەمەد، (١٧٨:٢٠١٤

- گێڕانەوە لە ڕێگەی مەنەلۆگەوە: یەکێکە لەتەکنیکە گرنگەکانی بنیاتی ڕۆمان بەتایبەت بە((یەکێك لە تەکنیکەکانی گێڕانەوەدادەنرێت... ئەرکی مەنەلۆگیش هەروەکو دایەلۆگ گەیاندنی زانیارییەکانە))(ڕەحمان، ٢٠١٤، ٢٧٤) مەنەلۆگ وەك تەکنیکێکی پێشکەوتوو((ڕۆڵێکی کاریگەری هەیە لەپرۆسەی گێڕانەوەی دەقدا، ڕۆماننوس بەمەبەستی خستنەڕوو و ئاشکراکردنی نهێنیە شاراوەکانی دەروونی کارەکتەر بەکاریدەهێنێت، واتە مۆنۆلۆگ ئەو تەکنیکەیە کەباری دەروونی کارەکتەر و کردارە دەروونییەکان کەم و زۆر بەبێ قسەکردن دەخاتەڕوو، چونکە بریتییە لە خستنەڕووی ناواخنی هەست پێش قۆناغی تەواوبوون و دەربڕین، هەرئەمەشە لە خۆدواندنی جیادەکاتەوە))(عوسمان، ٢٠١٠، ٢٠)،((ڕێبازی " شەپۆلی هۆش-تیارالوعی" لە هونەری چیرۆك نووسیندا، بەوە بەناوبانگە کە هەرچەندە دیوی دەرەوەی مرۆڤ لە هەڵسوکەوت و کردار و ڕەفتاریدا ناخاتە پشتگوێ، بەڵام پتر بایەخ بە دیووی ناوەوەی دەدا و شۆڕدەبێتەوە بۆ ناخی و جڵەوی بۆ شل دەکاکە بێ سڵکردنەوە لە هەست و نەست و ئاوات و نیازو ڕازی خۆی بدوێ، کە مرۆڤ ئەم بابەتە شتانە لە دەرەوەی خۆی دەشارێتەوە

و لەناخی خۆیدا حەشاریان دەدا، یا قابیلی بەدی هێنان نین)) (عارف، ٢٠١١ ل١٤٤) لەم ڕۆمانەدا ئەم تەکنیکە پەیڕەوکراوە، مریەم دوای ئەوەی هەستی بێتاقەتی دایدەگرێت، دڵنیادەبێت لەوەی شێرکۆ تەلەفونەکەی داخستووە، ((لەبەر خۆیەوە بەخۆی وت: بەراستی من بۆ وادەکەم؟ دوای ئەوهەموو شکست و ناخۆشییەی ژیانم و سەردانی کردنی پزیشکی دەروون، من خۆم ڕاهێنا هەرگیز نەگەڕێمەوە سەر ڕابردووم و خۆمیان پێ ئازار نەدەم، من کە هیچم لەدەست نەیەت و شێرکۆش خۆی شاردبێتەوە ئیدی بۆخۆم ئازاربدەم، بەڵام هەرئەوکات بەخۆشی وت: بۆ ئێمەی ڕۆژهەڵاتی، ڕابردوو وەك ڕەگ وایە هەرگیز ناتوانین خۆمان لە ڕەگەکانمان ڕزگاربکەین)) محەمەد، (٥٨:٢٠١٤

- گێڕانەوە لەڕێگەی فلاش باگەوە: فلاش باگ ((هونەرێکی سینەمایی یە زۆرجار لە ڕۆمانی نوێدا بۆگێڕانەوەی ڕووداوەکانی زەمەنی ڕابردوو سودی لێ وەرگیراوە، چونکە وا لە دەرهێنەر دەکات ڕۆشنایی بخاتەسەر ڕووداوێکی ڕابردوو کە هاتەکایەیی بیرۆکەکە بۆ وەرگر بگەڕێنێتەوە لە کاتێکی بەسەرچوودا... کەواتە فلاش باگ گێڕانەوەی ڕووداوی ڕابردووە لەڕێی زەینەوە و هێنانەوەی بۆکاتی ئێستای گێڕانەوە، ئەم کردارەش لەلایەن حیکایە تخوان یان کارەکتەرەوە ئەنجام دەدرێت))(عوسمان، ٢٠١٠: ٢٢٤) هەندێك لە ڕەخنەگر و لێکۆڵەران تەکنیکی هێنانەپێشچاو لە فلاش باگ جیادەکەنەوە، بەڵام ئەم تەکنیکە هیچ جیاوازییەکی نییە لەڕووی ئەرك و خاسیەتەوە لەگەڵ فلاش باگدا، تەکنیکی هێنانە پێشچاو یەکێکی ترە لەو تەکنیکانەی کە ڕووداوی ڕابردووی ژیانی کارەکتەر دەخاتە بەرچاوی خوێنەر، لەم بارەیەوە نەجم ئەڵوەنی دەڵێت: ((بڕوام وایە هێنانە پێش چاو هەمان ئەرکی دواخراو یان فلاش باگ لە گێڕانەوەدا ئەنجام دەدات))(ئەڵوەنی، ٢٠٠٤: ١٥٧) ئەم تەکنیکە گرنگی خۆی هەیە لە بنیاتی ڕۆمان بەگوێرەی جۆرەکانی، جگە لەڕووی ئەو ئەرك و ڕۆڵەی دەیگێڕێت...زۆرجا ڕۆماننوس لەڕێی چەندین تەکنیکی وەك دایەلۆگ، مۆنۆلۆگ، دیمەن...هتد گێڕانەوەی فلاش باگ پراکتیزە دەکات، لەڕێی هەریەکە لەم جۆرانەوە

یەکەم: فلاش باکی ناوەکی

بۆ گێڕانەوەی ئەو ڕووداوانەی کە لە چوارچێوەی پرۆسەی دەقدا لەڕابردوویەکی نزیك ئەنجام دراوە، بەڵام حیکایەتخوان بەسەریاندا تێپەڕیوە یاخود لەبیری چووە، بۆیە لەکاتی ئێستادا دەیگێڕێتەوە ((ئەو ڕۆژەی ماریا نوسخەیەکی لەبەر گیراوەی ڕۆمانەکەی لەگەڵ خۆیدا برد، من ڕێگام کەوتەوە لای کتێبفرۆشییەکەو نهێنییەکی گەورەم لا ئاشکرابوو، ئەو بەیانییە ماریا زوو لەخەو هەستا و بەدەم خۆ گۆڕینەوە، پارویەك نانی خوارد، بێ ئەوەی بچێتە بەردەم ئاوێنە و بۆ ماوەیەکی زۆر بوەستێت تا خۆی جوان بکات (وەك پێی وتبووم ئەو حەزی لەوەستانی بەر ئاوێنە نییە، چونکە دەبێت وەك کەسێکیتر لە خۆی ڕابمبێنێت و ئەمەش نارەحەتی دەکات) ئەو بەیانییە ماریا پەلەی بوو، چونکە دەیویست فریای کارەکەی بکەوێت))).محەمەد، (١٣٠:٢٠١٤

دووەم: فلاش باکی دەرەکی

مەبەست لەم تەکنیکە، گێڕانەوەی ئەو ڕووداوانەیە کە دەکەوێتە دەرەوەی گێڕانەوەی پرۆسەی دەقی ڕۆمان کە حیکایەتخوان کاتی ئێستای گێڕانەوەکە ڕادەگرێت و دەگەڕێتەوە سەر باسکردنی ئەو ڕووداوانەی پێشووتر ڕوویانداوە بەمەبەستی پێشکەشکردنی زانیاری زیارتر لە بارەی کارەکتەری ڕووداوەکانی دەقەوە، ڕۆمانی"ڕێبەری کتێبسازە کوژراوەکان"حیکایەتخوان لەڕێی زەینی مریەمەوە دەمانگێڕێتەوە بۆ ڕووداوێکی تر کەپەیوەندی بەژیانی پێشووی مریەمەوە هەیە، گێڕاوەنەوە ڕادەگرێ ((ئەو ڕۆژە کەمێك لەبەردەم تەلەفزێۆن دانیشت و سەیری دیمەنی ڕمانی دوو تاوەرەکەی نیۆرکی کرد، کە زۆربەی کەناڵەکان سەرقاڵی یادکردنەوەی ئەو ڕووداوە بوون و جار لەدوای جار دیمەنی خۆپیاکێشان و ڕمانی دوو تاوەرەکەیان لێدەدایەوە دڵنیابوو ئەو هەستەی بەیانی نەماوە و لە جیگای ئەوە هەستی بە لەشگرانی کرد، بەتایبەتی کاتێك لەگەڵ ڕمانی دوو تاوەرەکەدا کتوپڕ ئەو ڕۆژەی هاتەوە یاد، لەو کاتەی فرۆکەکان خۆیان دەکێشن بەدوو تاوەرەکەدا ئەم لە ژووری ئوتێلێکی بچوکی بەرشەلۆنە لەگەڵ کوڕێکی مەغریبیدا نووستبوو، کە ئێستا چەندی کرد ناوەکەی بیرنەکەوتەوە...))(محەمەد، ٢٠١٤: ٣٠ (((بەتایبەت سەیری بەرەکەی ژێر قاچی کرد و لەڕەنگەکانی ڕاما، بیری کەوتەوە کە ئەمیش هەمیشە حەزی لەو جۆرە نەخشانە بووە کە لەبەرە کوردییەکاندا هەن)).)محەمەد، (١٧١:٢٠١٤

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

ئەنجام

١. هیچ نوسەر و ڕۆماننوسێك ناتوانێت بەبێ تەكنیكێك ڕۆمان یان چیرۆك بنووسێت، وە ناشتوانێت پێشوەختە بڵێت بەو جۆرە تەكنیكە دەنووسم، ئەوەی بڕیار لە تەكنیك دەدات دەقەكەیە.

٢ .گێڕانەوە كە پەیوەندی بە ڕەگ و ڕیشە یان بنچینەی هونەرەكان و بەشەكانی ئەدەبەوە هەیە، بەڵام لە ڕۆماندا ڕۆڵی كارا و بەرچاوی هەیە لە چاو ژانرەكانی تردا.

٣ .گێڕانەوە، زانستی دەربڕینە و ڕۆڵی گرنگی هەیە لە دروستكردنی ویستگەیەكی بەهێزی خوێندنەوە لەلای خوێنەر.

٤. ڕێچكەی گێڕانەوەی ڕووداوەكان بەسەر چەند تەوەرێكدا دابەشبوون و ڕووداوەكانیان لەدوو ماوەی هاوتەریبدا ڕوودەدەن بۆیە تەكنیكی گێڕانەوە ڕێچكەی نۆبەتی(هاوتەریی) هەیە.

سەرچاوەكان

سەرچاوەكان بەزمانی كوردی:

كتێب:

١. موفتی، پەری ساڵح (٢٠١٢)، گێڕانەوە لە چیرۆكەكانی ئەحمەد مەحمەد ئیسماعیلدا، چاپی یەكەم، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر.

٢. سابیر، پەرێز (٢٠٠١)، بینای هونەری چیرۆكی كوردی(لەسەرەتاوە تاكو جەنگی دووەمی جیهانی)،چاپی یەكەم، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم، سلێمانی.

٣.عارف، حسەین (٢٠١١)، نووسینەكانم لە بواری ڕەخنەو لێكۆلینەوەدا، چاپی یەكەم، چاپخانەی ئاراس، هەولێر.

٤.عوسمان، ڕێزان (خاڵە دێوە)، (٢٠١٠)، بنیاتی جۆرەكانی ڕووداو لەڕۆمانی كوردی كوردستانی باشوور ساڵی(١٩٨٥-١٩٩٠)، چاپی یەكەم، ئەكادیمیایی كوردی، هەولێر.

٥.ڕەسوڵ، شوكریە (١٩٨٩)، ئەدەبی كوردی و هونەرەكانی ئەدەب , د.شوكریە رسول , مطابع تعلیم العالی , اربیل.

٦.عومەر، محسین ئەحمەد (٢٠٠٥)، فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی،چاپی یەكەم،چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر.

٧.اسماعیل، مظفر مصطفی(٢٠١١)، روخسارو ناوەرۆكی چیرۆكی منداڵان لای (لەتیف هەڵمەت)، چاپی یەكەم، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر.

٨.ئەڵوەنی، نەجم خالید نەجمەددین(٢٠٠٤)، بینای كات لە سێ ڕۆمانی كوردیدا، چاپی یەكەم ، چاپ وپەخشی سەردەم، سلێمانی.

٩.ئەسوەد،نەوزاد ئەحمەد(٢٠١١)، فەرهەنگی زاراوەی ئەدەبی و ڕەخنەیی،چاپی یەكەم،چاپخانەی بینایی، سلێمانی.

١٠.محەمەد، عەتا(٢٠١٤)، ڕێبەری كتێبسازە كوژراوەكان، چاپی یەكەم، چاپخانەی پەنجەرە، سلێمانی.

١١.ڕەحمان، عەبدوڵلا(٢٠١٤)، بنیاتی گێڕانەوە، چاپی یەكەم، چاپخانەی موكریانی، هەولێر.

١٢ .گەرمیانی، عادل(٢٠١٥)، وانە بێژییەكانی خوێندنی ماستەر، پەخشان، كۆرسی دووەم.

گۆڤار:

١٣.عەبدوڵلا، عەبدالموتەلیب(٢٠١٣) ، بنیادی گێڕانەوە لە نێوان دەق و خوێنەردا، گۆڤاری ڕامان ژمارە(١٩٠).

سەرچاوەی ئەلکترۆنی:

١٤.کاکەی فەلاح، ئارام ٢٠١٨/١/٤، شێوازەکانی گێڕانەوە و تەکنیکی چیرۆك و ڕۆمان، https://knwe.org/?p=٧٩٢٠

سەرچاوەکان بەزمانی عەرەبی:

کتێب:

١٥.يوسف محمد، أمنة(١٩٧٧)، تقنيات السرد، دار الحوار للنشر والتوزيع، سوريا.

١٦.وغليسى، يوسف(٢٠٠٤)، السردية والسرديات، مجلة السرديات، جامعة منتورى قسطنطنية الجزائر، عدد(١).

گۆڤار:

١٧ .وغسلى، يوسف (٢٠٠٤)، السردية و السرديات، مجلة السرديات، جامعة منتورى، قصطنطنية الجزائر، عدد(١).

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

لادانی کرتاندن لە شیعرەکانی قوبادی جەلیزادەدا
الانزياح الحذفي في شعر قوبادی جليزادة
Clipping in Qubadi Jalilzadas poetry

عبدولقادر حمەامین محمد[١]، سەرحەد حسێن مستەفا[٢]
[١،٢] بەشی زمانی کوردی ، کۆلێجی زمان ،زانکۆی سلێمانی ، شاری سلێمانی، هەرێمی کوردستان، عێراق
Corresponding author's e-mail: abdulqadir.mohammed@Universul.edu.iq

پوختە:

ئەدەب بەگشتی وێناکردنەوەی ژیان و خەیاڵە، شیعریش بەشێوەیەکی تایبەتتر خاوەنی دارشتن وخاسیەتی خۆیەتی ئەویش وەکوبابەتەکانی ڕەوانبێژی کۆن و لادانی نویێ، لادان ڕەگەزێکی شیعریەتی هەر دەقێکە، واتە لەگەڵ خەیاڵ و وێنەی هونەریدا پێویستە یەکێك لەجۆرەکانی لادان (واتایی و پێکهاتەیی) لەدەقێکدا هەبن بۆ گوێزانەوەی لەدەقێکی باوو نا هونەری بۆ زیندویەتی و ڕاکێشانی سەرنجی خوێنەر، کرتاندن ئابووری کردن و جوانکارییە، ئێمەش دەمانەوێت ئەو جوانیانە بخەینەڕوو.

کرتاندن، بەشێکە لە لادانی پێکهاتەیی، قوباد سودی لەم تەکنیکە وەرگرتووەو هەریەکە لەکرتاندنی(پیت، وشە، وێنە، نیوەدێڕ، دێڕی) لە هۆنراوەکاندا پەیڕەوکردووە.

دەرخستنی ئەم لایەنە لەشیعردا، جوانی وئابوریکردنی زمانی دەردەخات وجیاوازیش لەگەڵ بەرهەمی پێش شاعیر دەردەخات، واتە گرنگی ئەم تەکنیکە ڕاکێشانی سەرنجی خوێنەرە، جێگەو مەبەستی هونەری کرتاندنی شیعری وناشیعر جیادەکاتەوە، چونکە لەشیعردا کاریگەری لەسەر ئاوازی دەرەوەو ناوەوەش دەبێت، و جوانیەکی زیاتر بەدەق دەبەخشێت وقوباد وەکو شاعیرێکی بەئەزمون ئەم هونەرەی لەدەقەکانیدا دەرخستووە لەڕێگەی یارییە زمانەوانیەکان و دەبێتە ڕەگەزێکی هونەری دەق، چونکە وەستای و شارەزای دەوێت و هەموو کرتاندنێکیش ئاستی هونەری بەرزتر ناکاتەوە. بەڵام ئەوە ئێمە لەم توێژینەوەیەدا خستومانەتە بەرچاو لایەنە هونەری و جوانکاریەکانی ئەم تەکنیکەیە لای قوباد.

کلیلی وشەکان: لادانی پێکهاتەی ، زمانی باو ، کرتاندن ، زمانی شیعری.

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
DOI Link	http://doi.org/10.32410/huj-10481
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٢/١٠/١٧ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢٣/٢/٦ | ڕێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢٣/٩/٣٠
ئیمەیلی توێژەر	abdulqadir.mohammed@Universul.edu.iq
مافی چاپ و بڵاو کردنەوە	©٢٠٢٣ د. عبدولقادر حمەامین محمد ،سەرحەد حسێن مستەفا ، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

ملخص:

الادب بشكل عام عبارة عن تصور الياة والخيال, والشعر بشكل أخص يمتلك التعبير والمميزات الخاصة به، مثل موضوعات البلاغة القديمة والانزياح الحديث.. الانزياح: هو احد العناصر الشعرية الرئيسية لكل نص، بمعنى أخر يجب أن يكون أحد أنواع الانزياح""المعنوى، الدلالى أو التركيبى"" متواجدا مع الخيال والصورة الفنية فى النص، وذلك لنقل أو تحويل النص من نص تقليدى سائد أو غير فنى الى نص حيوى جاذب أو لافت لانتباه القارئ، الحذف الأقتصادا وفننا في الكلمة، نحن نتحاول عرض الجماليات الفني. الحذف, جزء من الانزياح التكويني، وقد استفاد قباد من هذه التقنية، كما طبق وإستخدام الحذف الكل من"" الحروف، الكلمات، الصورة، نصف السطر، السطر"" في أشعاره..

إظهار هذا الجانب" الحذف" في الشعر، يُظهر الجمالية والتقصيد اللغوي وكذلك يوضح الفرق أو الاختلاف مع الأعمال التي سبقت أعمال الشاعر، وهذا يعني إن أهمية هذه التقنية تكمن من جذب أو لفت إنتباه القارئ عن طريق التلاعب اللغوي في المفردات، يميز بين ""موقع"" وغاية فن الحذف الشعري واللاشعري, لانه في الشعر يكون له تأثير على اللحن ""الايقاع"" الداخلي والخارجي، ويضفي جمالية أكثر على النص, حيث إن قباد كشاعر ذو خبرة وتجربة, أوضح هذا الفن في نصوصه....والذي يصبح عنصرا فنيا للنص، لانه يتطلب مهارة وخبرة كافية، كما إن كل عملية حذف لاترفع المستوى الفني للنص..

وفيما يخص هذا البحث المعروض أمامكم، والذي نحن بصدده، هو عرض الجانب الفني والجمالي لهذه التقنية عند قباد....

مفتاح الكلمة: الانزياح التركيبية ، اللغة المأوف(عادى) ، الحذف ، اللغة الدراجة.

Abstarct:

Generally speaking, literature is a rethinking of reality and the imagination, especially poetry, with its unique form and qualities such as ancient rhetoric and modern deviation devices. Any literary work must have some form deviation, in addition to creativity and poetic imagery, whether it is a change in meaning or a change in the texts structure, to be engaging for the reader, Cilliping is a bussinesing and art, we want to show all of nice art in poity. A component of structural deviation is clipping. In his poetry, jalilzada employs a variety of this approach, including the clipping of letters, words, images, half-lines(a verse), and single lines. The manipulation of this literary technique is done for both economic and aesthetic purposes, and it helps the poet stand a part from his predecessors. It implies that this device is being used as a language game and a literal device of a text. As a result, its employment demands a high level of literal quality, and a randomly selected clipping without skillful application does not always serve a texts aesthetic value. Thus, the researcher aims Because clipping affects internal and eexternal rhymes and enhances the texts aesthetic beauty, it is used to distinguish between a poetical and an unpoetical text. Thus, as a skilled poet, jalilzada has used clipping in his poetry. to illuminate the literal and aesthetical types of clipping in jalizadas poetry.

Keywords: structural deviation , ordinary language , clipping , poetic language.

-ناونیشانی توێژینەوەکە:

توێژینەوەکە بەناوی (کرتاندن وەك بەشێك لە لادانی پێکهاتەی لە شیعرەکانی قوبادی جەلیزادە)دا یە. گرنگترین جۆرەکانی کرتاندنمان لە بەرهەمەکانی قوباد خستووەتەڕوو.

-گرنگی توێژینەوەکە:

لادان کەرەستەی نوێی شیکاری دەق شیعرییە و جێگەگرەوەی ڕەوانبێژی کۆنە، چونکە بەرهەمی نوێ پێویستی بە کەرەستەی تازەشە، بۆ شیکارکردنی کرتاندنیش بەشێکی لادانی پێکهاتەییەو گرنگی دەخاتە سەر دەرخستنی جۆرەکانی لای قوبادی جەلیزادە.

-ڕێبازی توێژینەوەکە.

لەبەرئەوەی ئێمە تەنها دەقە شیعریەکانمان وەکو نمونە دەرخستووەو لایەنە هونەریەکانیان باسکراون، ڕێبازی(وەسفی ، شێوازگەری) بەکارهێنراوە، لەبەر ئەوەی کارەکەمان لێکۆڵینەوەیەکی پوختی شێوازگەرییە خۆمان لە شیکاری ڕەهەندە دەرەکیەکان پاراستووە.

-بەشەکانی توێژینەوەکە.

ئەم توێژینەوە پێکدێت لە پێشەیەك لەسەر کرتاندن و دوو پار، کە هەر پارێکی چەند سەرە باسێکە و ئەنجام و لیستی سەرچاوەکان.

پێشەکی:

کرتاندن//

هەرزمانێکی دنیا خاوەن یاسای ڕێزمانی تایبەتی خۆیەتی، بەهۆی ڕۆشنبیری ورێککەوتنی کۆمەڵایەتییەوە سیما واتاییەکانیش یاسای دووەمی پێکەوەهاتنی دانە زمانییەکانە.

زمانی گفتوگۆش بەشێکە لە زمانە (مەبەست زمان و دیالێکتە) گشتیەکە چونکە زمانی گفتوگۆ مەرج نییە پەیڕەوی تەواوی سیمای واتای ورێزمانی بکات، ئەویش بەهۆی کاریگەری شوێن وچینایەتی هۆشیاری کۆمەڵگەوە. شیعر لە هەرجێگەوساتێکدابێت (مێژوو جوگرافیا) پێویستە بەکارهێنانی باوتێپەڕێنێت، واتەسیمای واتای وریزبوونی ڕێزمانی شوێن وئەرکیان دەگۆڕێت، بۆئەوەی شیعرییەت دروست بکەن. یەکێك لە بنەڕەتەکانی بوون بە شیعری دەق و نوسین لادانی پێکهاتەییە. ئەویش لەم بەشانە پێکدێت.

شیعر دارشتنەوەی زمان ودنیایە بەخەیاڵی هونەریانەی شاعیر، بۆئەوەی ئەم پرۆسە بەچێژو نەمربێت، پێویستەجیاوازترلەوەی، کە هەمیشەو دووبارەی ڕۆژانەیە نمایش بکرێت. زمان لەشیعردا کاڵایەکی سادەی بازاڕنییە، بەڵکو کاژفرێدەدات وهەندێکجار دەشبێتە دنیایەکی تایبەت لەڕێگەی زیادکردنی یاساکانی شیعرییەتەوە (بەشیعربونەوە).

کرتاندن، یەکێکە لەو هۆکارە گرنگانەی شیعر، کەداهێنەریان شاعیر پەنای بۆ دەبات لە پێناو دەوڵەمەند کردنی دەقە ئەدەبیەکە، ئەویش بەهۆی کرتاندنی ڕەگەزێك لە ڕەگەزەکانی بنیاتی زمان، زۆرجاریش یەکێك لەلایەنەکانی دەرخەروو، دەرخراو دەبێت ئەویش (لەیاسای زمانییدا پێویستە ئامادەی هەردوولای تیا بێت، بەڵام لە پراکتیکی کرداری لەمیانەی قسە کردن، لایەك لەلایەکان دەکرتێت و ئەویش لەسەر بنەمای دەلالەتی نزیکایەتی وتار و حاڵەتەکان). (عبدالمطلب:١٩٩٤: ٣١٣)

یەکێك لەوسیماو تەکنیکانە کرتاندنی بەشەکانی زمانە، (هالیدەی)دەڵێت((کرتاندن تێگەیشتنی شتێکە بەبێ ئەوەی بگوترێ)).(ڕەسوڵ: ٢٠١٣: ٨٥) واتە کرتاندن بریتییە لەلابردنی کەرەستەیەك بەبێ گۆڕینی واتا.

چۆنیەتی وشێوازی کرتاندن لەگفتوگۆو زمانی ئاسایدا وەکو یەك نییە ئەویش بەهۆکاری تێگەیشتنی وەرگرو لایەنی هونەری لەهەردوو کارەکەدا، لەم بارەیەوە (سیبویە) دەڵێت ئەوەی لەشیعردا گونجاوە کە لادەبرێت لەقسەی ئاسایدا ناکرێت وگونجاونییە لابرێت ئەم کردارە (پرۆسە) نابێتە هۆی ئەوەی خوێنەر (وەرگر) هەمیشە نەتوانێت پارچە کرتێنراوەکە نەدۆزێتەوە چونکە، لەکاتی لابردن وکرتاندندا ڕێزمانی

بەرهەمهێنان وگوێزانەوە، لەڕێگەی گەڕانەوە بۆئاستی قوڵی ڕستەکە دەتوانێت بنەڕەتی ڕستەکە دەست نیشان بکات و واتای تەواوی بەرجەستە ببێت.(ساڵح:٢٠١٠: ١١٠) دەکرێت ئەم پرۆسەیە بەمشێوازە پێناسەبکەین ((کرتاندن، لابردنی ڕەگەزێکە لەڕەگەزەکانی دەربڕین، دەکرێت وشەبێت یان ڕستە یان زیاتر ئەمەش بۆمەبەستی جوانکارییە لەگەڵ بوونی هێمایەك بۆکرتاندنەکە)).(محمد:٢٠١٢: ٩)

(د.محمد بەکر)ڕایوایە، کە لابردنی بەشەکانی ڕستە، بەبێ زیانگەیاندن بەواتای ڕستەکە دەردەکەوێت،(بەکر:٢٠٠٤: ٤٥) واتەکرتاندن کاتێك هونەرییە ئاڵۆزیەکی وەها دروست نەکات، کە وەرگر(خوێنەر)نەتوانێت وێنەو بنەمای چنین دابڕێژێتەوە. هەرلەم بارەوە دەگوترێت کرتێنراوەکان خۆی ئامرازێکە بۆجوانترکردنی زمان ودەرکردنێتی لەسادەی وچەق بەستووی.(عبدالله و أحمد:٢٠١٩: ١٢٦) کەرەستەکانی زمان پەیوەندی ڕێزمانی وسیمانتیکی لەناو دێرو ڕستەو دەقدا پێکەوەیان دەبەستێتەوە، بەڵام شاعیر کرتاندن وەکو تەکنیکێکی هونەری وفێڵێك دەیکات، ئەمەش ڕۆڵی دەبێت بۆکاریگەری چێژو لایەنی دەروونی. (بدرة:٢٠١٧: ٢٣) ئەمەش بەهۆی ئەوکەلێنە واتاییانەوە دروست دەبێت، کە لەنێوانیاندا دروستی دەکات بۆئەوەی خوێنەر بەدەوری خۆی هەڵسێت.(حەمەد:٢٠١٨: ١٧٩)

کرتاندن، تەنها کاری لابردن نییە، بەڵکو ئاست وبەرزییەکەی لەکاتی بونیادنان وگەڕانەوەدا زیاتر دەردەکەوێت، ئەمەش پێویستی بەخوێنەری شارەزا هەیەو جیاکار یەکیشە لەگەڵ پەخشان وهەموو جۆرەکانیتری بەکارهێنانی زمان جگە لەشیعر، چونکە ئەم کارە دەرچوونە لەشێوازی باو لەدەربڕیندا یان سەرپێچی یاسای زمانیە، ئەمەش نرخ وکاریگەری هەیە.(سلمان وزیاد:٢٠١٢: ٧٠) دیارە بەشێوەیەکی گشتی کرتاندن لەشیعردا بۆچەند مەبەستێکە:

١-جوانکاری: باڵاکردن وچێژپێدانی بەبوونی شیعر.

٢-هۆشیاری:ئەمەش وەها لەخوێنەر دەکات بۆدۆزینەوەی کرتێنراوەکە هزروبیری زیاتر بجوڵێنێت.

٣-دەروونی: ئەم چێژوو گەڕانە ڕۆڵی دەبێت لەسەروەرگر، هەرچەند خودی پرۆسەکە لای شاعیریش هەرکاریگەری دەروونی کەسی پێوەدیارە.(محمد:٢٠١٣: ٢٩)

بۆبەرچاوخستنی ئەم پرۆسەو جۆرەکانی هەوڵدەدەین دیارترین نمونەکان لای (قوبادی جەلیزادە) بخەینەڕوو.

بۆئەوەی کارەکەمان نوێگەریەکی پێوەدیاربێت، جیا لەوەش، ئەرکە ڕێزمانیەکان دەخەینەڕوو، لایەنە مۆرفۆلۆژیەکانی کرتێنراوەکەش باس دەکەین.

أ/ پاری یەکەم : کرتاندنی وشە (ئەرکە ڕێزمانیەکان)

١/کرتاندنی بکەر

بەکارهێنانی زمان دیاردەیەکی گشتی یە، واتە بنەما سیمانتیکی ورێزمانیەکان لەسەر ئاستی نوسینی زانستی وگفتوگۆی فەرمی پێویستی بەپەیڕەوکردنی هەردووبنەمای سەرەوەیە، بەڵام شیعر خاوەنی(بوون) ی تایبەتی خۆیەتی وجارێکیتر ئەم یاسایانە تارادەیەکی جوانکاری وشعریەتی بەکاردەهێنێت. زۆربەی ڕستەکانی کوردی ڕۆنانێکی ناوەویان هەیە، کە بە بکەر دەستپێدەکات و بەکردار کۆتاییان دێت، ئەمەش بۆهەر زمانێك بەشێوازێکی جیا دەردەکەوێت. پێکهاتەی ڕێزمانی زمانی کوردی، بەجۆرێکە لەڕستەی ئاسای هەواڵیدا (بکەر) لەپێشەوەی ڕستەیەو بەمشێوازە دەردەکەوێت

ئاسۆ ڕۆمانەکەی خوێندەوە. V O S

ئاسۆ پێکەنی V S

بەڵام لەکاتی چنینەوەی زمان وشیعر لەئەندێشەی شاعیراندا دەکرێت خۆیان لەم یاسارێزمانیە بەدووربگرن وبەشێوەیەکیترو بەئامانجی هونەری شیعر بهۆننەوە. ((دروستبوونی ئاستی ڕووکەشی ڕستەکان تەنها بەیاسای گواستنەوە ئەنجام نادرێت، بەڵکو پرۆسەیەکی تری تیادا بەشدارە، کەیاسای قرتاندنی ڕستەکانە)).(ئەحمەد:٢٠١٥: ١١٥)

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

لەپێکهاتەی ڕستەدا هەمیشە بکەر ڕۆڵی سەرەکی هەیە، هەرکاتێك باس لە لابردنی بکرێت، مەبەست لەوەیە کە ناو یان (جێناو) لادەبرێت، بەڵام بەهۆی گونجاندنی بکەرو کردار لەزمانی کوردیدا مۆرفیمێکی بەند کەدەوری بکەر دەبینێت جێگەی بکەرە لادراوەکە دەگرێتەوە. (ساڵەح:٢٠١٠: ١٢١) لەگەڵ ئەوەی کرتاندن لەشیعردا مەبەستی هونەری وجوانکارییە، هاوکاریش دەکات بۆزیاتر خێراکردن لەگەیشتن بەکۆتای. (قوباد)لەهۆنراوەی(کەمەری بێوەژن)دا لەکۆپلەی یەکەمدا دەڵێت

ڕژایە ناو ؛
لەپێ شەونم .
باخچەی منداڵان.
پەنجەرەی موزیك (کۆڵانەشینەکانی منداڵی:٢٠١٨: ١٦١)

دەبینین پێکهاتەی شیعرەکە بەمجۆرەیە

ڕژایە ناو ؛	کردار+هاوەڵکاری شوێنی
لەپێ شەونم .	گرێ (بەرکار)
باخچەی منداڵان.	گرێ (بەرکار)
پەنجەرەی موزیك	گرێ (بەرکار)

لەکۆی شیعرەکەدا بکەر دیارنیەو ئاماژەکانیشی دەرنەکەوتوون، بەڵام خوێنەر هەست دەکات، کە بکەرەکەی مادەیەکی شلەو بروچۆنیەتی نیشانەی کۆی وەرنەگرتووە ((بکەری ڕستە دەتوانرێت دەرنەبرێت وبەرجەستە نەکرێت، بەمەرجی کۆنترۆڵکردنی لەلایەن کردارەوە)) (ساڵەح:٢٠١٠: ١٥٣) بۆیە دەبینین کاریگەر کردار ژمارەو چۆنیەتی وجۆری بکەرەکە دەخاتەڕوو.
لەهۆنراوەیەکیتردا خوێنەر بەئاماژەی کۆی دەقەکە بکەرەکە دەدۆزێتەوەو شاعیر دەڵێت:

پێی گوتم دەبارم..
بەپەلە چەترێکی مۆرم کڕی.
پاڵتۆیەکی پەمەیی بۆ ژنەکەم.
کەچی ؛
کۆتر شەپقەیەکی نەکردە سەری
درەخت پوتێکی لەپێ نەکرد. (کۆڵانەشینەکانی منداڵی:٢٠١٨: ١٨٥)

بەهۆی کرداری (دەبارم) خوێنەر دەزانێت بکەری ڕستەکە (باران)ە چونکە مەدلولی دەقەکە، وشەکانی(چەتر، پوت ،بارین) ئاماژەی دۆخی باراناوی وساردە، بەڵام شاعیر بۆمەبەستی هونەر ناوی(باران)ی نەهێناوە، کە جوانیەکی زیاتری بەکۆی شیعرەکە بەخشیوە. دەکرێت بکەری ڕستە گرێ یان تەنها جێناوێك بێت وکرتێنرابێت، لەبەر مەودای لێکۆڵینەوەکە نمونە ناخەینەڕوو.

٢/ كرتاندنی كردار.(كار)

كردار بەشێكی سەرەكی ڕستەسازی زمانی كوردییە، هەندێكجار دەتوانرێت شوێنی بگۆڕێت، یاخود دەرنەكەوێت لەناوڕستەدا.بەڵام ئەوەی لەشیعردا مەبەستە هۆكارەكانی جوانكاری ودەروونییەو دەبێتە شێوازێكی كورتكردنەوەو كورتبڕی بۆگەیشتن بەواتای كۆتای دەق. لەڕووی هێزەوە كردار بۆدوو جۆر دابەش دەكرێت:

أ/ كاری تەواو. بریتییە لەوكردارەی كە لەگەڵ بكەردا دێت وپرۆسەیەكی تیادا ئەنجام دەدرێت.

ب/ كاری ناتەواو(بێ هێز) ئەوكردارەیە كە لەگەڵ نیهادو هاوەڵناوێكیدا(وەسف)دێت، لێرەدا وەسف زیاتر دەردەكەوێت، نەك پرۆسەیەكی كردارەكی.

o كرتاندنی كرداری تەواو.

ڕستەی ئاسایی لەزمانی كوردیدا بەبێ كردار نایەت، واتە كردار بنەڕەتێكی سەرەكی ڕستەی زمانە، شوێنی كردار لەڕستەی زمانی كوردیدا بەزۆری لەكۆتای ڕستە دێ و كەرهستەكانی تری ڕستە چ سەرەكی چ ناسەرەكی دەكەونە پێش كارەوە. (ڕەسوڵ:٢٠٠٧: ٢٦)بەڵام زمانی شیعری پابەندی ڕێسا ڕستە سازییەكان نابێت. شاعیر لەهۆنراوەی (ڕەشماڵ) دا كردار كرتاندنی ئەنجام داوەو دەڵێت

لەكاكۆڵی سپی من
و
لەئەگریجەی ڕەشی تۆ
خێوەتێك. (ژنێك لەجنسی باران:٢٠١٩: ٨٠)

خوێنەر لەكاتی بەركەوتنی لەگەڵ ئەم شیعرەدا ڕاستەوخۆ، بیری دەچێت بۆلای كرداری (دروست دەكەین) كە كردارێكی لێكدراوە لەگەڵ جێناوی(ین)ی كۆ بۆكەسی خۆمان دەگەڕێتەوە، بەڵام شاعیر لەبەر دروستكردنی چاوەڕوانی نادیار(ناچاوەڕوانی) وجوڵاندنی هزری وەرگر ئەم كردارەی كرتاندوە، ئەمەش وەهادەكات، خوێنەر خۆی ببێتەبەشێك لەبونیادنەرەوەی پەیكەری شیعرەكە.

لەهۆنراوەیەكیتردا كرتاندنی كرداری سادەی كردووەو دەڵێت:

دوای ماڵئاواییت . ،
نەمێوەكەتان ترێی گرت،
نەژاڵەكەتان گوڵ و
نە من ئارامی (باخچەكانی مەلەك تاوس:٢٠١٢: ١٦٢)

لەم هۆنراوەدا دووكردار كرتێنراون ئەویش(گرت، ماوە) خوێنەر بەهۆی نێوەدێڕی دووەم دەزانێت كە لەدوای نەژاڵەكەتان گوڵ و(گرت) دێت چونكە لەسەرەوە باس كراوەو ژاڵەش گوڵ دەگرێت، لەنیوەدێڕی كۆتایدا (نەمن ئارامی) پێویستی بەكرداری(ماوە)یەو دەبێتە نەمن ئارامیم ماوە. لەڕووی داڕشتنەوە (مۆرفۆلۆژییەوە) جۆری كرداری لێكدراو سادەمان خستەڕوو، جۆری داڕێژراویش هەیە، بەڵام بەپێویستی نازانین بیخەینەڕوو.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

o كرتاندنی كاری بێهێز(ناتەواو)

لە زمانی كوردیدا هەموو ڕستەیەك پێویستی بە كردارێكە جا ئیتر دەكرێت (تەواو، ناتەواو) بێت كاری ناتەواو بۆهەرسێ كاتی(ڕابردوو، ئێستا، ئاینده)هەیەو(كرداری(بوون) تاكەكرداره، كە دەتوانرێت بكرێتە كۆمەڵەیØ بەتاڵ))(سالّەح:٢٠١٠: ١٣٩) كاری ناتەواو لەسێ كاتی جیاوازدا دەردەكەوێت

بۆكاتی داهاتوو	بۆكاتی ئێستا	بۆ ڕابردوو
دەبێت	ە	بوو

ئەوەی زیاتر لادەبرێت و دەكرتێنرێت (ە) یە كە نیشانەیە بۆ كاتی ئێستاو زۆرجار دەلكێت بەهاوەڵناوەوە ئەویش لەدۆخی تاكدایە، بەڵام، كە ڕستەكە كرا بەكۆ ئەوا جێناوی (ن) دەردەكەوێت.

شاعیر دەڵێت:

ماڵئاوا

هەور چاو بەفرمێسك

باغ غەمگین..

با-تەزیو..

وەرزی ماڵئاوایی گەڵاكان.. (باخچەكانی مەلەك تاوس:٢٠١٢: ٣٨)

دەبینین لەهەرسێ نیوەدێڕی سەرەتادا كرداری ناتەواوی (ە)كرتێنراوە، دەبوو نیوەدێڕەكان بەمجۆره بونایە.

هەور چاو بەفرمێسكە

باغ غەمگینە

با-تەزیوە

وەرزی ماڵئاوایی گەڵاكانە.

بەڵام شاعیر كرتاندنی ئەنجامداوە، ئەمەش بەهۆی ئەوەی، خوێنەر چاوەڕێیێت كرتاندن پرۆسەی خەیاڵكردنەوەی لای وەرگر (خوێنەر) دروست دەكات بۆتەواوكردنی ئەوپارچەی كرتێنراوە. (السبت:٢٠١٨: ٦٥) هەربۆیە شیعرەكە كرداری لابراو بدۆزێتەوە، چونكە هەرنیوەدێڕێك بۆخۆی ڕستەیەكیبوو كەپێك دەهات لەنیهادێك وئاوەڵناوێك وكارێكی ناتەواو.

٣/كرتاندنی بەركار.

بەركار بەشێكی سەرەكی ڕستەیە لەزمانی كوردیدا، لەشیعرەكانی (قوباد) دا لەچەندین جێگەدا كرتێنراوە، واتە لەشوێنی جیاواز، لەپێكهاتەی ڕستەو دێڕی شیعردا، لەهۆنراوەی (هایكۆكانی باران) دا لەهایكۆی ژمارە دوودا ئەم كرتاندنە دەبینین وشاعیر دەڵێت.

دەمێك بۆ پەپوولە دایدەكەنێ،

دەمێ بۆ هەنگ.

بڕوای بەفرەژنی هەیە-گوڵ. (ژنێك لەجنسی باران:٢٠١٩: ٥٩٧)

کرداری داکەندن کارێکی تێپەڕیوە و پێویستی بە بەرکار هەیە, بەڵام لەناو ئەم هایکۆیەی قوباددا نادۆزێتەوە (نەهاتووە) بەڵام خوێنەر بەهۆی (فرەژنی) تێدەگات، کە مەبەستی شەرواڵەو دواتر کاری جوت بوون.(العملية جنسية)یە. لەبابەتی کرتاندنی بەرکاردا جۆری کرتێنراو زۆرن، وەکو(گریێ، جێناو، ناوی سادە، ناوی داڕێژراو). بەڵام بەپێویستی نازانین بەدرێژی باسی بکەین و تەنها ئاماژەیەك بەسە.

٤/کرتاندنی نیهاد.

نیهاد بکەرێکی وەسف کراوە، واتە کاری ئەنجام نەداوە، بەڵکو لەرێگەی هاوەڵناوو کارێکی ناتەواوە، کەدەدرێتە پاڵ ناوێك دروست دەکرێت، شاعیر لەهۆنراوەی (قەنناص)دا دەڵێت.

تۆقژێك لەهەور.
سترایێك لەباران.
سترێژێك لەرووبارو
کەروێشك لەشەونم. (ژنێك لەجنسی باران:٢٠١٩: ٢٥)

لەهەموو نیوە دێڕەکاندا وەسفکراو(یت)کرتێنراوە، کە نیهادی ڕستەکانە، واتە کاتێك نیهاد دەربکەوێت دێڕە هۆنراوەکان بەمجۆرەی لێدێت

تۆقژێکیت لەهەور.
سترایێکیت لەباران.
سترێژێکیت لەرووبارو

لەهەر نیوەدێڕێکدا (یت) لابراوە کە ئابوریە لەخەرجکردنی زیادە، چونکە خوێنەر بەبێ هاتنی ئەم جێناوە، بەهۆی کۆی وەسفەکەوە دەزانێت کە مەبەستی کەسی یەکەمی بەرامبەرە، بۆ((پیوانەی هونەری کرتاندن لەهەندێك ڕەگەزی زمانیدا ڕۆڵی شێوازگەری لەنەهاتنیدا زیاتر دەردەکەوێت تاکو ئامادەبوونی)).(عارف: ٢٠١٢: ٢٠٨) کەواتە دەرکەوتنی پارچەکانی ڕستەسازی هەمیشە نابنە پێوەری جوانی، بەڵکو لابردن و گۆڕینی شوێن دەق دەڕازێنێتەوە.

٥/ کرتاندنی ئامراز (بەشی ناسەرەکی لەرستەدا)

ئامراز بەشێکی ناسەرەکیە لەزماندا، چەندین جۆری هەیە، لەوانە(ئامرازی لێکدەرو ئامرازی پەیوەندی، نەرێ، مەرجی) شاعیر دەتوانێت ئەم ئامرازانە لابەرێت (بکرتێنێت) بە مەبەستی جوانکاری شیعری ولەڕووی ئابوریکردنیشەوە بەسودە، بۆیە لێرەدا ((کرتاندن هێنانی دەربڕینی کەم و گشتگیرە بۆبابەتی (باس)ی زۆر))(محمد:٢٠١٣: ١١) بۆیە هەمیشە لەم کردارەدا جوڵاندنی هزری خوێنەر دەبێتە یەکێك لە ئامانجەکانی شاعیرو وەرگر ناچار دەبێت بۆدۆزینەوەی ئەو بۆشاییەی (کرتێنراوە) دۆزینەوە ئەنجام بدات.

(قوباد) لەچەندین شوێندا ئامرازەکانی کرتاندوە، بۆزیاتر خستنەڕوو چەندین نمونە دەخەینە بەرباس.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

أ/ كرتاندنی ئامرازی لێکدەر. شاعیردەڵێت:

لەمن بێزارتر،
ئەوزەردەواڵە بێ ئومێدەیە،
دەیانجار خۆی دەکێشێت بەمینای
پەنجەرەکەو
غلۆر دەبێتەوە خوارێ (ژنێك لەجنسی باران:٢٠١٩: ٥١٤)

پێویستبوو شاعیر لەدوای ئەو زەردەواڵە بێئومێدەیە ئامرازی (کە) ی بەکاربهێنایە بۆ توندوتۆڵکردن پەیوەندی ڕستەسازی.
واتە کۆپلە بەمشێوازەی لێدەهات، کاتێك ئامرازە لێکدەرەکە وەربگرێتەوە.
لەمن بێزارتر،
ئەوزەردەواڵە بێ ئومێدەیە،
کە دەیانجار خۆی دەکێشێت بەمینای
پەنجەرەکەو
غلۆر دەبێتەوە خوارێ

ب/کرتاندنی ئامرازی پەیوەندی. (ناسەرەکی)

ئامرازی پەیوەندی بەشێکە لەتاکە ڕستەیەك، واتە وەکو ئامرازی لێدەر نابێتەهۆی پەیوەندی وپێکەوەبەستنی چەند ڕستەیەك، دیارترین ئامرازەکانی پەیوەندیش (بۆ، بە، لە) یە، بەڵام ئێمە تەنها یەك دانەیان بەپێویست دەزانین ودەیخەینەڕوو. وەك لەم هۆنراوەی خوارەوەدا دیارە، شاعیر دەڵێت:

دەستی شۆڕکردۆتەوە ناوڕووبار،
سەرقاڵی ماسیگرتنە،
شەنگەبێ، (باخچەکانی مەلەك تاوس:٢٠١٢: ٢٥٠)

پێویستی دەکرد لەنیوەدێری یەکەمدا (بۆ) لەدوای شۆڕکردۆتەوە بهاتایە واتە بەمجۆرره بوایە(دەستی شۆڕکردۆتەوە بۆناو ڕووبار) بەڵام شاعیر کرتاندنی ئەنجامداوەو کرتاندنەکە ئاوازی شیعرەکەی ساف وسفتکردووە.

٦/ کرتاندنی هاوەڵناو.

هاوەڵناو لەزماندا دووئەرکی هەیە، ئەوانیش تەواوکەری ناوو تەواوکەری کاری ناتەواو(کاتێك لەگەڵ نیهاد)دابێت ئەوە ئێمە مەبەستمانە کرتاندنی هاوەڵناوەو گرنگ ئەوەیە ئەرکەکەی بخەینەڕوو پێویستمان بەوەنییە چەندین جۆرێك بخەینەڕوو.
لەم هۆنراوە خوارەوەدا لابردنی هاوەڵناو دەبینین
تۆ لەنێوان قەفەسدا ،

دانیشە

جارێك گوێ لەقاسپەی کەوبگرەو

جارێك لەچریکەی کەناری (کۆڵانەشینەکانی منداڵی: ٢٠١٨: ٢٨٧)

شاعیر لەم هۆنراوەدا کرتاندنی لەنێوان نیوەدێری یەکەمدا کردووە کەدەبوو بەمشێوازەی خوارەوە بوایە

تۆ لەنێوان دوو قەفەسدا

دانیشە

بەڵام هاوەڵناوی(دوو) لابراوە، هۆنراوەکە پێنج کۆپلەیە جگە لەم کۆپلە، کە یەکەم دانەیە، لەوانیتردا هەمووی هاوەڵناوی (دوو) هاتووە، وەکو لەنێوان دوو ڕووباردا، لەنێوان دوو درەختدا، هتد

٧/کرتاندنی هاوەڵکار

هاوەڵکار هەمیشە پەیوەستە بەکردارەوەو لایەنێکی ڕوودانی (شوێن، کات، چۆنیەتی، چەندیەتی) ڕوون دەکاتەوە، واتە خوێنەر بەهۆیەوە ڕونتر لە شێوازی ڕوودانی کردارە ئاشنادەبێت. (قوباد)ئەم جۆرە کرتاندنەشی کردووە، ئێمەهاوەڵکاری شوێنی دەخەینەڕوو

لاوێکی ((سنەیی))

دەم بەخەندەوە،

سەردەکەوێتە،

سێدارە (ژنێك لەجنسی باران:٢٠١٩: ٦٨٥)

لەم هۆنراوەدا (سەر) کرتێنراوە کە واتای شوێن دەگەیەنێت، واتە دەبوو هۆنراوە کە بەمجۆرە بوایە

لاوێکی ((سنەیی))

دەم بەخەندەوە،

سەردەکەوێتە،

سەرسێدارە

لەڕووی مەدلولی دەرەکیەوە وەرگر لە وەدەگات، کەپەتی سێدارە هەمیشە مرۆڤی دەخرێتە سەر بەڵام قوباد نەیویستووە ئەم هاوەڵکارە بەکاربهێنێت وبڕێك خەیاڵ وجوانی گەڕان بەوەرگر ببەخشێ. لەسەر ئاستی تاکە وشەش چەندان جۆریتری کرتاندن لای قوباد دەبینرێت، وەکو کرتاندنی(بەشێك لەگرێ ، بەشێك لەکاری ناسادە، تەواوکەری بەیاریدە بەشێك لەهاوەڵناوی نیشانە) کرتاندن لای قوباد هەندێکجار سنوری بەشەکانی ئاخاوتن تێدەپەڕێنێت ودەگاتەئاستی کرتاندنی گرێ ورستەو نیوەدێرودێریش، دیارە کرتاندنی هەریەك لەمانە چەندە کاریگەری لەسەر هونەریەت و مۆسیقای شیعر هەیە هێندەش ئابووریکردنە لەخەرجکردنی وشەداو دووبارەکردنەوە شیان خزمەتی لایەنی هونەری ناکات. وا لەخوارەوە دیارترین جۆرەکانی ئەم کرتاندنە دەخەینە بەرباس

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

پاری دووەم/ کرتاندنی گرێ و دێڕی شیعری

١/ کرتاندنی گرێ// لەمجۆرەی کرتاندندا باس لەئەرکی رێزمانی ناکرێت تەنها شوێنی کرتاندنەکە دەخەینەڕوو. گرێ لەزماندا بەم یاسایە دروست دەکرێت

دەرخراو + ی + دەرخەر ⟵ دۆخی ئاسایی

دەرخراوە + ە + دەرخەر ⟵ دۆخی ناسراوی گرێ

دیارە ئەرکی رێزمانی گرێ هەمان ئەرکەکانی ناون لەڕستەدا.

شاعیر لەبەر بەدەستهێنانی جوانکاری و کورتبڕی ئەم هونەرە دەکات.

لەهۆنراوەی (ماندووم) قوباد دەڵێت:

تۆ

لەوسەری گۆی زەوی و

من

لەمسەر

بەشوێن تارماییەکی تۆدا

وێڵ

وەکو دەبینین پێویستبوو لەدوای وشەی لەمسەر گرێی(گۆی زەوی) بهاتایە، بەڵام ئابووریکردنی وشە وایکردووە قوباد ئەم گرێ نەنوسێت، لەکاتێکدا نوسینی هیچ جوانییەك بەدەقەکە نابەخشێ.

٢/ کرتاندنی نیوەدێڕ//

شاعیر بۆبێزا نەبوونی خوێنەرو شیعرییەت بوونی دەقەکانی پێویستی بە ئابووری کردن هەیە، کە ئەمە بۆخۆی لای خوێنەر، جۆرێکە لەگەڕان وسەرنج بۆکەرەستەو پارچەی کرتێنراو ون بوو.پێچەوانەی ئەمەش، کە دووبارەکردنەوەی دێرە چێژی هونەری زیاتر دەکەن، بەڵام وەك کرتاندن نییە، چونکە لەکرتاندندا هەمیشە ئامانجێکی هونەری دەردەکەوێت بەڵام لەدووبارەکردنەوەدا ڕەنگە ببێتە بارێکی قورس و لاواز بەسەر دەقەکەوە.

لەهۆنراوەی (ڕۆژوو) قوباد بەدیدگاو بیرێکی رەخنەیی باس لەجیاوازی ژیانی مەلیکەکانی عەرەب ودەوڵەتە هەژارەکان دەکات ودەڵێت:

ئەو ئێوارەیەی میرێکی سعودی

فتاری بە؛

برنج و

قەل و

نانی تیری و

خورماو

پاقلاوەو

سەلەت و

ماستاو و

محەلەبی و

گوێز و

فستق و

هەنگوین و

گێلاس و

سێو و

لوقمەقازی، کردەوە؛

منداڵە موسڵمانەکانی سۆماڵ،

لەبرسان دەمرن (ژنێك لەجنسی باران: ٢٠١٩: ٣١٩)

لەدوای کۆتا نیوەدێڕی ڕیزکردنی خواردنەکانی میر، کە ئەوپەڕی خۆشبەختی پیشان دەدات وێنەیەکی پێچەوانەو چاوەڕوان نەکراو دێت پێویستی دەکرد لەنێوان هەردووکیاندا نیوەدێڕی (هەر ئەوئێوارەیە) دابنرایە، بەڵام قوباد ئەم کارەی نەکردووە، کەخزمەتی قوڵی وجوانترکردنی وێنەو بیرە ڕەخنەییە هونەریەکە دەکات، چونکە ئێوارەی بەربانگ ساتێکی کورت ومردنی سۆماڵیەکان ماوەیەکی درێژە، لێرەشەوە خوێنەری شارەزا هەست بەشیعریەتی دەق زیاتر دەکات.

٣/ کرتاندنی ڕستە.

لەشیعردا مەبەست لەڕستە، دێرو نیوەدێری شیعرنییە، چونکە پێکهاتەی ئەمانە ڕیزبونێکی ڕستەی تەواوی نێودێڕەکان نییەو دەکرێت نیوەدێڕێك تەنها وشەیەك بێت ونیوەدێڕێکی تر ڕستەیەکو زیادەیەکیش بێت، ئەمەش دەرخەری ئەوڕاستییەیە، کە شیعری نوێ دێڕەکانی لەڕووی بڕگەوە وەك یەکنین. ڕستەش بەدیدی ئێمە پێکهاتەی(S+V , S+O+V)یە.

قوباد لەهۆنراوەی (نوستن لەناو ڕژاندا)کرداری کرتاندنی ڕستەی کردووەو لەدوا کۆپلەیدا دەڵێت:

تەنیا من وتۆ...

دەنا،

زەردە زیرەش، ماڵی هەیە. (ژنێك لەجنسی باران:٢٠١٩: ٦٥)

لەنیوەدێڕی یەکەمدا قوباد ڕستەیەکی لابردووە، کەدەبوو بڵێت

تەنیا من وتۆ ماڵمان نییە

دەنا،

زەردە زیرەش، ماڵی هەیە

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

لەڕووی ڕستەسازیشەوە کرتێنراوەکە بەمشێوازەی خوارەوەیە

ماڵ: ناوە ، بەرکارە.

مان: جێناوە، بکەرە.

نییە: کاری تەواوی تێپەرە، چونکە بۆخاوەنداریەتی هاتووە.

کەواتە بەیاسایS+O+V ڕستەکە دروست دەکرێت وشاعیر لەبەر دووبارەنەبوونەوە ئاماژەی پێنەکردوە، چونکە لەکۆتا نیوەدێڕدا بەڕوونی دەردەکەوێت، ئەمەش بۆخۆی جوانی زیاتری بەشیعرەکە بەخشیوە.

٤/کرتاندنی دێڕی شیعری//

هەندێکجار هاتنی دێڕی شیعر خزمەت بەدەق ناکات ودەبێتە بارێکی گران بەسەر شیعرەکەوەو خوێنەر توشی بێزاری دەکات، بەتایبەتی دووبارەکردنەوەی ڕستە، ئەگەر بەشدارنەبێت لەڕاکێشانی خوێنەر بۆچێژێکی هونەری ونەیخاتە خەیاڵی گەڕان ودۆزینەوە ((کاریگەری کرتاندن خۆی نمایش دەکات لەدروستکردنی هەستپێکردنی ناچاوەڕوانی، ئەوەش دەبێتە سەرچاوەی وزەی بیر لای وەرگر بۆ خەیاڵکردن وگەڕان بۆ مەبەستی کرتاندنەکە)). (ربابعة:٢٠٠٥: ١٠٢)

لە هۆنراوەی (دابەشکردنی خیانەت) دا ئەم جۆرەی کرتاندن دەبینین، قوباد دەڵێت:

حیزبەکان بەشەڕ دێن،
لەسەر ؛
بیری نەوت.
منارەی ئاڵتونی.
لەسەر ئەودرەختانەی گەڵاکانی
کورسین (کۆڵانەشینەکانی منداڵی:٢٠١٨: ٥٥)

شاعیر کرتاندنی دێڕی شیعری کردوە لەوەی بڵێ

حزبەکان بەشەڕدێن
لەسەر
منارەی ئاڵتونی

شاعیر لەنیوەدێڕی سەرەتا ئەوەی نوسیووەو لەکۆتا نیوەدێڕیشدا دەڵێت

لەسەرئەو درەختانەی گەڵاکانی
کورسین

کەواتە شەڕی حیزب لەسەر(نەوت، منارەی ئاڵتونی، کورسی) یە کرتاندنی ئەم دێڕە کورتبڕی جوانکاری ئاوێتەی کۆی کۆپلەکە کردووەو، ئەگەر دێڕەکە بنوسرایە دەبو لاسەنگی ولەجوانی شیعرەکەی کەم دەکردەوە.

کرتاندنەکان لەشیعردا وەکو شێوازی گفتوگۆ نییە، بەڵکو بابەتێکی خودییەو لەشاعیرێکەوە بۆ یەکێکیتر لەڕووی جۆرو ژمارەوە لەگۆڕانی هەمیشەیدایە.

ئەنجام.

ئەنجامەکانی توێژینەوەکە لەم خاڵانەدا دەخەینەڕوو:

١-لادان یەکێکە لە بنەماکانی بوون بە شیعری هەردەقێك، ئەمەش بابەتێکی هونەریەو پێویستی بە شارەزای نوسەر(شاعیر) هەیە، بۆ ئەوەی دەقێکی هونەری بنوسێت.

٢-کرتاندن کەباسی ئەم توێژینەوەیە، بەشێکە لەلادانی پێکهاتەی و دەق شیعری ئەدەبی هاوچەرخ بەبێ ئەم جۆرە تەکنیکە سیستی و ناهونەری پێوەدیارە.

٣-قوبادی جەلیزادە وەکو شاعیرێکی نوێ و زیاتر سودی لە تەکنیکە هونەریەکان بینیوە، وەکو لادانی پێکهاتەی و واتای.

کرتاندنیش کاتێك دەبێتە هونەری جوانکاری و سەرنج ڕاکێشان لەدەق و لای خوێنەر دروست بکات.

ئێمە گرنگترین جۆرەکانی لادانی پێکهاتەی (کرتاندن) مان لای قوباد خستووەتەڕوو.

سەرچاوەکان

یەکەم/ بەزمانی کوردی

١- ئیبراهیم، محمد عبدالکریم(٢٠١٢) پێکهاتەی زمانی شیعری لە ڕوانگەی ڕەخنەی ئەدەبی نوێوە، چاپخانەی موکریان، هەولێر.

٢-بەکر، محمد (٢٠٠٤) پەخشانی کوردی، چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە، هەولێر.

٣- حەمەد ، عەبدوڵلا خزر (٢٠١٨) دیوانی مەحوی لێکۆڵینەوەیەکی شێوازگەری چاپی چوارەم، تەفسیر بۆ چاپ وبلاوکردنەوە، هەولێر.

٤- حسین، جەبار ئەحمەد(٢٠٠٨)ئیستاتیکای دەق شیعری کوردی کوردستانی عێراق، ١٩٥٠- ١٩٧٠، دەزگای چاپ و پەخشی سەردەم.

٥- سالح، دەروون عبدالرحمن (٢٠٢١) ئیکۆنۆمی لە ئاستەکانی زمانی کوردیدا، چاپخانەی هاشم، هەولێر.

٦- سابیر، پەرێز (٢٠٠٦) ڕەخنەی ئەدەبی کوردی و مەسەلەکانی نوێکردنەوەی شیعر دەزگای ئاراس ، هەولێر.

٧- سارتەر، ژان پۆل(٢٠٠٩) ئەدەب چیە؟ وەرگێڕانی مستەفا غەفوری، چاپخانەی خانی، دهۆك.

٨- عەبدوڵلا، عەبدولسەلام نەجمەدین(٢٠٠٨) شیکردنەوەی دەق شیعری لەڕووی زمانەوانییەوە، چاپخانەی حاجی هاشم، هەولێر.

٩- عەبدوڵلا، ئیدریس (٢٠١٣) شێوازگەری لادان، چاپخانەی لەریا، سلمانی.

١٠- عەبوزەید، سانیا جەبار(٢٠١٩) جهگهۆرینا کەرستان درستێد((گۆڤەرا بەهدینی)) سەنتەری زاخۆ بۆ ڤەکۆلین.

١١- کانەبی، دلێرسادق (٢٠٠٩) هەندێ لادانی زمانی لای سێ شاعیر نوێخوازی کورد، چاپخانەی خانی، دهۆك.

١٢- کۆین، جان (٢٠٠٨) بونیاتی زمانی شیعری، وەرگێڕانی، ئازاد عەبدولواحد، چاپخانەی ئارابخا، کەرکوك.

١٣- گەردی، عەزیز(١٩٧٩) ڕەوانبێژی بەرگی سێ یەم، واتاناسی

١٤-مەحمود، ئازاد ئەحمەد(٢٠٠٩) بونیاتی زمان لەشیعری هاوچەرخی کوردییدا چاپخانەی ئارابخا، کەرکوك.

١٥-مصطفى، موحسن ئەحمەد (٢٠١٣) بەهاری ڕەوانبێژی، چاپخانەی نارین، هەولێر.

١٦- فەتاح، محمد مەعروف(٢٠١٠) لێکۆڵینەوە زمانەوانییەکانم، چاپخانەی ڕۆژهەلات، هەولێر.

١٧- یەعقووبی، عەبدولخالق(٢٠٠٥) دەنگی بلورینی دەق، چاپخانەی ڕاز، سلمانی.

نامەی زانکۆی بڵاونەکراوە / کوردی

١- ئەحمەد، سیروان سمین(٢٠١٥) دروستەی سینتاکس لە شێوە ئاخاوتنی کەرکوکدا، نامەی ماستەر، زانکۆی سلمانی.

٢- بەگیخانی، ئاواز حەمە صدیق(١٩٩٦) ڕیزبوونی کەرەستە لەزمانی کوردی دا، نامەی ماستەر، زانکۆی سەلاحەدین.

٣- حەمە ساڵح، دلاوەر ئیبراهیم(٢٠١٥) شیعرییەت لەدەقەکانی (ئەنوەر قادر محمد)دا، نامەی ماستەر، زانکۆی سلمانی.

٤- ڕەسول، خەسرۆ ئەحمەد(٢٠٠٧) بەرکار لەزمانی کوردیدا بە پێی ڕێبازی فۆرمی(شکلی)، نامەی ماستەر، زانکۆی سەلاحەدین.

٥- رسول، صلاح حوێز(٢٠١٣) پرنسیپی ئابوریکردن لە زمانی کوردیدا لەڕوانگەی تیۆری دەستەڵات و بەستنەوەو بچوکترین پرۆکرامدا، نامەی دکتۆرا، زانکۆی کۆیە.

٦- عەلی، بەکر عومەر(١٩٩٢) بەستن و کرتاندن لە زمانی کوردیدا، نامەی ماستەر، زانکۆی سەلاحەدین.

٧-عەبدوڵڵا، عەبدولسەلام نەجمەدین(٢٠٠٧) شیکردنەوەی دەق شیعری لەڕووی زمانەوانییەوە، نامەی ماستەر، زانکۆی سەلاحەدین.

٨-عەبدوڵڵا، گۆنا عومەر(٢٠١٣) دروستەی زانیاری لەزمانی کوردیدا نامەی ماستەر، زانکۆی سەلاحەدین.

٩- قادر، کاروان عومەر(٢٠٠٦) ڕستەی باسمەند لەزمانی کوردیدا، نامەی ماستەر، زانکۆی سلمانی.

١٠- میرزا، ئاڤان عەلی(٢٠٠٨) چنینی دەق لەشیعرەکانی نالی دا، نامەی دکتۆرا، زانکۆی سلمانی.

گۆڤار / کوردی

١- ئەعزەمی، مراد(١٣٨٠) شیعر و لادان لە فۆرمی زمانی گۆڤاری سروە، ژمارە١٨٢.

٢- عبداللە، مهاباد کامل و أحمد تەلار سالار(٢٠١٩) کردەی کرتاندن لە سینتاکسی زمانی کوردی و عەرەبیدا، گۆڤاری زانکۆی گەرمیان ژمارە ٦.

٣-کاکی، حەمەنوری و محمد، شەیدا ڕەشید(٢٠٢٠) شێوازی شیعری بێکەس لە ئاستی پێکهاتەییدا، گۆڤاری زانکۆی گەرمیان ژمارە ٦ خوولی دووەم.

٤- فەرهادی، ساجدە عەبدوڵڵا(٢٠١٥) شیکردنەوەی سینتاکسی پەندی پێشینان، گۆڤاری زانکۆی ڕاپەڕین، ژمارە ٥ .

٥-محمد، عبدالقادر حمەأمین و علی، بکر محمد(٢٠١٤) لادانی شیعری، گۆڤاری زانکۆی ڕاپەڕین، ژمارە ١ .

سەرچاوە بەزمانی عەرەبی/ کتاب

١- أبوديب، كمال(١٩٨٧) في الشعرية، المؤسسة الابحاث العربية بيروت، لبنان.

٢-إسماعيل، سعدون محسن(٢٠١٩) الانزياح في شعر السياب. دارغيداء لنشر وتوزيع، عمان.

٣- خليل، عودة(١٩٨٥) التطور الدلالي بين الغه الشعر و لغه القرأن الكريم مكتبة، الزرقاء.

٤- ربابعه، موسى(٢٠٠٠) جماليات الاسلوب و التلقي، مؤسسه حمادة للدراسات الجامعية، الاردن.

٥- سيبويه(١٩٩٦) الكتاب، ترجمة، عبدالسلام هارون، دارالعلم القاهرة ج١.

٦- عبدالمطلب، محمد(١٩٨٤) جدلية الافراد والتركيب في النقد العربي القديم مكتبه الحرية الحديثة(-----).

٧- كوهن، جان(١٩٨٦) اللغة الشعرية، ترجمة محمد الوالي و محمد العمري دار توبقال لنشر، بلقدير، مغرب.

٨-مطلوب، أحمد(١٩٨٧) بحوث القوية، دار الفكر، عمان.

٩- مەلينية، جورج(١٩٩٩) الاسلوبيه، ترجمة، بسام بركة المؤسسة الجامعية للدراسات والنشر وتوزيع، بيروت.

١٠- ويس، أحمد محمد(٢٠٠٥) الانزياح من منظور الدراسات الاسلوبيه المؤسسة الجامعية للدراسات و لنشر و توزيع، بيروت.

نامەی ماستەر و دکتۆرا / بە عەرەبی

١- أسية، ابن قايد(٢٠١٧) الانزياح التركيبي في ديوان اللهب المقدس لمفدى، رسالة ماجستير، جامعة عبدالرحمن ميرة-بجاية.

٢- الرواشدة، أميته عبدالسلام(٢٠٠٢) رسالة ماجستير، جامعة مؤتة، سوريا.

٣-النورى، أحمد غالب(٢٠٠٨) أسلوبية الانزياح فى النص القرآنى رسالة دكترا، جامعة مؤقه، سوريا.

٤- العولى، فيصل حسان(٢٠١١) التكرار فى الدراسات القديمة بيت الاهالة والمعاصرة رسالة ماجستير، جامعة مؤته، سوريا.

٥-بدرة، بن صعير(٢٠١٧) ظاهرة الانزياح فى قصيدة الأبواب للشاعر أحمد مطر، رسالة ماجستير، جامعة عبدالحميد ابن باديس مستغانم، جزائير.

٦-بن زياد، عبدالقادر(٢٠١٢) جمالية الانزياح فى القرأن الكريم رسالة ماجستير، جامعة ابى بكر بلقايد-تلمسان، جزائير.

٧-بولحواش، سعاد(٢٠١٢) الانزياح بين عبدالقادر الجرجانى و كوهن رسالة ماجستير، جامعة العاج لخضرياتنه، جزائير.

٨-حورية فغلول(٢٠١٥) شعرية التجاوز والانفتاح لدى محمد بنيس رسالة ماجستير، جامعة السانيا وهران.

٩-سعيدانى، النعاس(٢٠١٨) الانزياح فى الشعر العربى الحديث، أميل دنقل و محمود درويش غوذجا، رسالة دكترا، جامعة جيلالى ليابس، جزائير.

١٠-سلمانى، فاديا محمد(٢٠١٢) الانزياح الدلالى فى ديوان ((الشد على أياديكم)) للشاعر توفيق زياد، رسالة ماجستير، جامعة تشرين. سوريا.

١١- سلمان، فاديا محمد(٢٠١٢) الانزياح الدلالى فى ديوان ((أشد أياديكم)) لشاعر توفيق زياد، رسالة ماجستير، جامعه تشرين، سوريا.

١٢- سليم، مروة محمد(٢٠١٠) الانزياحات التركيبية فى شعر محمود حسن إسماعيل، جامعة اليرموك.

١٣- سويلم، مختار(٢٠١٠) التكرار اللفظى فى شعر النقائض جرير والفرزدق رسالة ماجستير، جامعة ورقلة.

١٤- عارف، مريم طة(٢٠١٢) الانزياحات الاسلوبية فى شعر محمد بنيس رسالة دكترا، جامعة اليرموك، العراق.

١٥-عبدالعزيز، ريم عزت(٢٠١٨) الانزياح الاسلوبى فى شعر المثقب القيدى رسالة ماجستير، جامعة ال البيت العراق

١٦- عبداللطيف، دانا(٢٠١٢) شعرية انشر طوقا العمالة أنوذجا رسالة ماجستير، جامعة شرق الاوسط.

١٧- كلثوم، بركانى(٢٠١٧) شعرية الانزياح فى القصيدة الجزائرية المعاصره ١٩٨٠- ٢٠١٠، رسالة دكترا، جامعه ابن مهدى أم البواق.

١٨-محمد، إحسان عبدالله(٢٠١٦) التقديم و التأخير فى سورة الاسراء رسالة ماجستير، جامعة مؤته، الاردن.

١٩-محمد، سنا عبدالرحيم(٢٠١٣) الحذف فى النصف الثانى من القرأن الكريم رسالة دكترا، جامعة أم درمان الاسلامية، جزائير.

٢٠- يسرى، سكراف(٢٠٢٠) شعرية الانزياح فى ديوان (صمت السنين) لبشرى زروال، رسالة ماجستير، جامعة خضير بسكرة.

٢١-يوسف، محمد على(٢٠١١) الانزياحات الاسلوبية فى سور العواميم. رسالة دكترا، جامعة اليرموك.

ڕۆژنامە و گۆڤار / بە عەرەبی

١-السبت، عبدالرحمن أحمد(٢٠١٨) ظاهرة الانزياح فى شعر البارودى مجلة الادب والعلوم الانسانية، عدد ٨٦.

٢- عبدالرحيم، عبدالوهاب عبدالله(٢٠١٠) الانزياح فى الادب الصوفى گۆڤاری زانکۆی سلمانی، بەشی B ، ژمارە ٢٨.

٣-سلمان، اوراس(٢٠٢٠) الانزياح فى كتاب فصل الكلاب على كثير ممن لبس الثياب، مجلة بابل للعلوم الانسانية المجلد ٢٨، عدد ٥.

سەرچاوەی فارسی/ گۆڤار

١-ويسى، الخاص و عباس زاده، فرنگيس(١٣٨٥) بررسى گونەهاى هينجار گريزى زبانى و بسامد وقوع أن ها در شعر سمين بهبهاتى فصلنامه، زيباشناسى أدبى، سال سيزدههم، شماره ٢٩.

ناڤەرۆکا هۆزانێن ''ڕووحیێ ئاقتەپی''
الأغراض فی شعر "روحي الأقتبي"
"Purposes in Poems in the Poems of "Ruhi Al-Aqtabi

وحید نعمت رمضان[١]، ئەیوب حاجی[٢]، بهاءالدین جلال حمەامین[٣]
[١،٢] بەشی زمانی کوردی ،کۆلێجی زمان ،زانکۆی سلێمانی ، شاری سلێمانی، هەرێمی کوردستان، عێراق
Corresponding author's e-mail: waheed.ramadhan@uoz.edu.krd

کۆرتیا ڤەکۆلینێ:

هۆزانڤان "ڕووحیێ ئاقتەپی ١٨٥٤-١٩١٠ز"، ئەڤێ ب ئێک ژ هۆزانڤانێن نیۆکلاسیکێن کرمانجی دهێت نیاسین، ژ مالباتەکا ئولی ل گوندەکێ قەزایا (چناری) ل باکووری کوردستانێ ژ دایکبوویە، بابەتێ (ناڤەرۆکا هۆزانێن ''ڕووحیێ ئاقتەپی'')،ئێک ژ بابەتێن گرنگ د ناڤ ئەدەبیاتا کلاسیکا کوردیدایە. ئەزموونا هۆزانی یا کو ژ کۆمەکا سەدەمێن مینا (کەساتی، جڤاکی، زمانی...هتد) ل دەڤ هۆزانڤان و نڤێسکاران پەیدادبیت، ئەڤ ڤەکۆلین بەحس ل ناڤەرۆکا هۆزانی یا هۆزانڤانێ کورد (شێخ عەبدورەحمانێ ئاقتەپی١٨٥٤-١٩١٠ز)دکەت، ڤەکۆلین ل سەر ڕێبازا وەسفی – شیکاری هاتییە ئەنجامدان، تێدا ئەڤ یەک هاتییە دیارکرن کو (٥) بابەتێن سەرەکی دبنە مەرەمێن هۆزانا ڕووحیێ ئاقتەپی، ژ وان ژی پشکا زێدە ب بەر بابەتێ (غەزەل) دکەڤیت. دیوانا ڕووحی ژ (٢٩) هۆزانان پێکدهێت، ئەو ژی ل دویڤ بابەتێن د ناڤ وان هۆزانان‌دا هاتین ئەم دشێین ب ڤی ڕەنگی ڕێژا سەدیا وان دیاربکەین: هەجوو (١)هۆزان (٣,٤٥٪)، ستایش (٢) هۆزان (٦,٩٪)، نەعت (٢) هۆزان (٦,٩٪)، ڤیانا ئەهلی بەیتێ (٢) هۆزان (٦,٩٪)، غەزەل (٢٢) هۆزان (٧٥,٩٪). هۆزانا ڕووحی چەند ئالیێن جودا تێدا هەنە، لێ ئێک ژ خالێن سەرنجراکێش د هۆزانێن ڕووحیدا، ئەو ژی هەجوویا وییە، هەر چەند ئەو کەسەکێ سونی مەزهەب و ئەشعەرییە، لێ ئەوی (یەزید کورێ موعاویە)ی ب دژواری کرێتکریە، ئەڤ یەک ژی د ناڤ شاعرێن دیدا، ئەگەر نەبێژین ب ئێکجاری نینە، دشێین بێژین گەلەک کێمە.

کلیلە پەیڤ: ناڤەرۆکا هۆزانێ، سالۆخدانا پێغەمبەری، ڕووحی، غەزەل، کرێتکرن.

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
DOI Link	http://doi.org/10.32410/huj-10482
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٢/١١/٢٩ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢٣/٢/١ | ڕێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢٣/٩/٣٠
ئیمەیلی توێژەر	Waheed.ramadhan@uoz.edu.krd
مافی چاپ و بڵاوکردنەوە	©٢٠٢٣ م.وحید نعمت رمضان ،م. أیوب حاجي محمد، م.ی.بهاءالدین جلال حمەامین،گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

ملخص البحث

تعتبر المقاصد الموضوعية فى اشعار "روحي الأقتبى"، من المواضيع المهمة فى الأدب الكوردي القديم (الكلاسيكى)، كونه التجربة الشعرية و الكتابية امتداد أو رد فعل لأسباب (شخصية ،إجتماعية، لغوية .. الخ). لذلك أرتأينا الخوض فى تجربة الشاعر (الشيخ عبدالرحمن آقتبي ١٨٥٤م-١٩١٠م) عنه، من منطلق البحث الوصفى التحليلى كونه قادرا على إحتواء أهداف البحث، وبعد البحث و التحليل توصلنا إلى أن اشعاره احتوت منه على خمس مواضيع او مقاصد رئيسة، منها : الغزل الذى اخذ حصة الأكبر من شعره. حيث يتكون ديوان الروحى يحتوي على (٢٩) قصائد من هنا نستطيع أن نتعرف النسبة المئوية لقصائده حسب المواضيع الآتية: الهجاء (١) قصيدة واحدة (٣،٤٥ ٪) ، المدح (٢) (٦،٩٪)، النعت (٢) (٦،٩ ٪)، محبة اهل آل البيت (٢) (٦،٩٪) ، الغزل (٢٢) (٧٥،٩ ٪)، الشعر الروحاني يتكون من الأجناس الأدبية عديدة، الشيء المهم والجذاب في شعره الهجاء، على الرغم من ابتعاد الشعراء السنة من هجاء المعاوية إلا اننا نلاحظ فى قصائد الروحي الهجاء الذي هجا به (يزيد بن معاوية) على الرغم من كونه سني – اشعري.

الكلمات المفتاحية: الاغراض شعري، نعت الرسول، الروحي، الغزل، الهجاء.

Abstract:

The objective purposes in the poem “Ruhi al-Aqtibi” are considered among the important topics in the classical/ ancient Kurdish literature, as the poetic and written experience is an extension or reaction for certain personal, social, and linguistic reasons…. etc. Therefore, we decided to examine into the experience of the poet (Sheikh Abdul al-Rahman Aqtabi 1854 AD - 1910 AD) from the standpoint of descriptive and analytical research method is able to contain the objectives of the research. We concluded that, after researching and the analyzing, his poems contained five main themes or purposes, including: the flirtation that took the lion's share or (the largest part of his poetry) Where the Spiritual collection consists of (29) poems. So, we can identify the percentage of his poems according to the following topics: Satire (1), one poem (3.45%), Praise (2) (6.9%), Epithet (2) (6.9%), loving the Ahl Al-Bayit (2) (6.9%), love genre (22) (75.9%), spiritual poetry consists of many literary genres, the important and attractive thing in his poetry is satire, despite the Sunni poets’ distance from the Muawiyah Satire, but we notice in the poems of Al-Ruhi, the satire with which he (Yazid Bin Muawiyah) was satirized. Even though he's Sunni – Asha’ary.

Keywords: Objective Purposes, The Prophet's adjective, Spirituality, Love Poetry, Satire.

پێشەکی:

بابەت یان ناڤەرۆکا هۆزانێ، ئەو ئالیێ ناڤداێ وێ یە، ئەو ژی ب وی مەرجی ئەگەر ئەم هۆزانێ ب سەر دوو ئالیێن (رۆخسار، ناڤەرۆک)دا یان ژی (پەیڤ، واتا)دا دابەش بکەین. دابەشکرنا هۆزانێ ژی ب سەر ڤان دوو تێگەهاندا ژ کەڤندا کار ل سەر هاتییەکرن، د ناڤ دیتنێن فەیلەسوٚف و نڤێسکاراندا هەر ئێکێ ب رەنگەکێ جودا گرنگی ب ئالیەکی دایە، هەروەسا د ناڤ رێبازێن ئەدەبیدا، هەر ئێکی ب رەنگەکی گرنگی ب ئالیەکێ دایە و جاران ناڤەرۆک بسەر رۆخسارێ کەڤتییە و جاران ژی ئەڤ جەدەلیەتە ب ئالیێ رۆخسارێدا چوویە و فەلسەفا رۆخسارێ بسەر ناڤەرۆکێ کەڤتییە.

د ناڤا هۆزانێدا ناڤەرۆک وەکو ئالیەکێ تەمامکەر بۆ ئاڤاکرنا بابەت (Subject)ێ هۆزانێ، ئەو ژ هزرا نڤێسکارێ ئەدەبی دهێت ئاڤاکرن، ئەو ئاڤاکرن یان داهێنانا ئەدەبی ژی ژ سەدەما کاریگەرییا هۆزانڤانی یان نڤێسکاری ب جڤاک و پێکهاتا جڤاکی و هزر و ئایدلۆژیاییە، ئەڤ یەکە هەمی دبنە ئەزموونەک بۆ ئاڤاکرنا بەرهەمێ ئەدەبی، گەلەک هاندەر یێن هەین دبنە ئەگەرێ ئاڤاکرنا بەرهەمێ ئەدەبی و نیڤشکەک بۆ هۆزانێ، ژ وان ژی بەشەک ژ لایێ ئەکادیمیستانڤە ب ''هزر، هەلویستەکێ دیارکری، هەستکرنەکا ڕاستەوخۆ بەرامبەر گەردوون و ژیانێ و گوهلێبوونا دەنگ و باسەکێ''(عومەر، ٢٠٠٨: ١٣). ژ سەدەما ڤان کاریگەرییان یێن دبنە پالپشت بۆ ئاڤاکرنا ئەزموونەکێ ژ بۆهۆزانڤانی، ب ڤێ یەکێ بەرەڤ قۆناغا داهێنانا ئەدەبیڤە دچیت و بەرهەمەکێ نوی ژ دایک دبیت.

ناڤەرۆکا هۆزانێ ئەڤا دبیت ئێک ژ ئالیێن سەرەکی بۆ پێکهاتا هۆزانێ و سەنگا سەرەکیا رامانا ل سەر دهێت ئاڤاکرن، گەلەک ژ رەخنەگران ب رنگێن جودا بەحس لێ کریە، ژ وان ژی (قودامە کورێ جەعفەر)ی ئێك ژ رەخنەگرێن کەڤنارێن ئیسلامیە، هەر د پێناسەیا خوەدا بۆ شێعرێ، جوداهی د ناڤبەرا ڕامان و گوتنێدا کریە، دبێژت: "شێعر، گوتنەکا کێشدار و سەروادارا خودان ڕامانە"(عدنان، ١٣٧٥: ١٣٥). پاشی هەر ئەو ئاماژێ پێدکەت "ڕامان بۆ شێعرێ وەکو ماددەیەکا زهنی یە، شێعر بۆ وێ ڕامانێ وەکو وێنەیە". قودامە، د ڤێرەدا مفایی ژ هزرا ئەرستۆی دبینیت، دەما ئەو هەبوونێ ب سەر دوو رەگەزێن (هیولی، مادده)دا دابەشدکەت. ئەو وێنێ لەشدار (جەستەیی) ددەت ماددەی، مادده ژی وی دەمی دیاردبیت دەما یا ئاڤاکری ژ وێنەیی بت، وێنەژی، ئەگەر د ماددەیدا نەبت، وێنێ خوە ناگەهینت. ئەڤ گوتنە، هەردوو رەگەزان ب بنەمایێ ئێك ل قەلەم ددەت. ئەڤ تیۆرە یا ژ هزرێن فەلسەفیێن ئەرستۆی هاتین هەبوونێ.

ئەزموونا هۆزانڤانی پالدەرە ژ بۆ ئاڤاکرنا هۆزانێ، دڤێت هۆزانڤان زێدەتر د بەرهەمێ خوەدا پشتبەستنێ ل سەر ئێک بابەتێ هۆزانی بکەت، چونکی ئەگەر چەند بابێن جودا هاتن د ناڤ بابەتێ هۆزانێدا، وی دەمی بەرهەمێ ئەدەبی دبیت جۆرە رەڤینەک ژ بابەتێ سەرەکی، ئێدی رەنگە د مافێن بابەتاندا ژی لاوازی پەیدابیت، پاشان هەر چەند کۆژێن ناڤەرۆکێ ژ دەستێ هۆزانڤانی دەرکەڤن، لەورا دبیت خوەگرێدان ب ئێک ناڤەرۆکڤە بەرهەمەکێ باشتر دەرکەڤیت، ئەڤ هزرە ل دەڤ هەمی کەسان یا پەسەند نینە ژی، بۆ نموونە د هۆزانا کلاسیکدا ئەڤ بابەت ژ لایێ هندەک ڤەکۆلەرانڤە دهێتە رەدکرن. دەما نڤێسەر د ناڤ جڤاکیدا دژیت، رۆژانێن ئەڤی جڤاکی ب تایبەت ژی ئالیێ خەمگینیا جڤاکی، دبیت رێکخوەشکەر بۆ کاریگەری ل سەر نڤێسکاری و هەست و سۆزێن وی ل هەمبەری وی بابەتی دلڤن، ئەڤ یەک دبیت ئەگەر بۆ داهێنانێ د ناڤا وی بەرهەمیدا و ئاڤاکرنا وی ل سەر خەیال و ژیواری، بەلێ دڤێت بهێت زانین ''بابەت رەسەناتیا هۆزانێ دەسنیشان ناکەت، بەلکو رەنگڤەدانا ڕاستەڤینەیا نڤێسەری ل هەمبەری ئەزموون و دەربرینا هونەری دبیت ئاڤاکەرێ ئالیێ بهێزێ ناڤەرۆکا هۆزانێ''(عومەر، ٢٠٠٨: ١٤). ئەگەر بەحس ل ئاڤاکرنا بەرهەمەکێ ژێهاتی بهێتکرن، دڤێت خودان ئەڤ سالۆخەتێ (رەنگڤەدانا ڕاستەڤینە ل هەمبەری ئەزموونەکێ، پاشان ب دەربرینا هونەری)بیت.

"ابن قتیبە"، ژ وان کەسایە یێن زاراڤێن "واتا و گوتن" ژ هەڤ جوداکرین، ئەڤی ڤەکۆلەری ئاماژە ب ڕامانا باش د ناڤ گوتنەکا لاوازدا کرییە.

ئەو شێعرێ بۆ چار شێوازان دابەشدکەت:

ئێك: ڕامانا باش و گۆتنەکا باش.

دوو: گۆتنەکا باش و ڕامانا یا لاواز.

سێ: ڕامانا باش و گۆتنەکا لاواز.

چار: گۆتن و ڕامان هەردوو لاواز(عدنان، ١٣٧٦: ١٣١). ئەڤ دابەشکرنا "ابن قتيبه"ی، دابەشکرنەکا لۆژیکییە، وی بزاڤا کری هەمی جۆرێن شعرا ل سەر وان چار یاسایان بگونجینت. ئەگەر ئەم ل دویف نەرینا ئبن قوتەیبەیی بەرێخوەدانێ ل بەرهەمێن هۆزانڤانێن کورد بکەین، وی دەمی دێ شێوازەکێ نوو ژ بۆ شرۆڤەکرنا بەرهەمان دروست بیت.

د هەر سەردەمەکیدا ب ڕەنگەکی کاریگەری ل سەر نڤیسەری پەیدادبیت و ژ سەدەما وان ئەگەران دبن هزر بۆ ئاڤاکرنا بەرهەمێ ئەدەبی، هندەک ژ وان ئەگەران گرێدایی ب نڤیسەرینە و هندەک ژی گرێدایی دەرڤەیی دەروونێ نڤیسکارینە، ئەو ژی:

١-ئەگەرێن کەسایەتی: کەساتییا نڤیسەری خودان چەندین سیفەتێن خوە یێن کەسوکییە، وەکی: باوەری، هەست و سۆز، جەستەیی.

٢-ئەگەرێن جڤاکی: ئەو ژی پێکهاتییە ژ بابەتێن (ئابۆری، چینایەتی، کۆلتۆری، دینی، سیاسی، جۆگرافی، نەتەوەیی، پیشەیی، پەروەردە و فێرکرن...هتد)، واتا مەبەست پێ بابەتێن نڤیسینێ یيە.

٣-ئەگەرێن زمانی: وەکی زمان و یاساییێن ئەدەبی(عومەر، ٢٠٠٨: ٢٥).

ئەدەب شێوەیەکە ژ شێوێن دەربرینێ ژ هەستێن دەروونێ مروڤی د جیهانێدا توش دبیت، ئەدەبی پەیوەندی ل گەل زمانی پێ دهێتە نڤیسین هەیە و ب وی دهێتە ناڤکرن، ل دیڤ بورینا دەمی و د هەر زمانەکی دا ئەڤ ئەدەبە گەشە دکەت، ڤێ چەندێ دشێن بێژین تێگەهێ مەرەما هۆزانێ ئەوە مەرەما د زمانیدا.

هۆزان کریارەکا مێشکی- خەیالییە و پێدڤی ب گەلەک هزرکرنێ و ئارامیێ هەیە، نەکو ڤەرێژا ئاشوپی و خەونا ب تنێ یە ، ژبەر هندێ پێدڤییە هندەك بابەت هەبن کو هۆزان بۆ هاتبیت نڤیسین و ب ڤێ چەندێ ناڤێ مەرەما هۆزانێ هاتیە د ناڤ ڕەخنا ئەدەبیدا، واتە مەرەما هۆزانێ ئەو بابەتە یێ دێرێن هۆزانێ ب خوەڤە دگریت، مەرەمێن هۆزانا کوردی هەمە جوریێ ب خوەڤە گرتییە، زێدەباری هەمە جوریا مەرەمان جاران د ئێک هۆزاندا، هۆزانڤانێن کلاسیک ل دەسپێکا هۆزانێ ب دیباجێ دەستپێدکر و سالوخدانا شینوارێن باژێرێ خوشتڤیێ دکر، ڕادبوون ب پێشکێشکرنا سالوخەتێن باب و باپیرێن کۆچکری بەری بچنە ناڤ مەرەما سەرەکی یا هۆزانێ، ڕەنگە ئەڤ سیمایە د ناڤا هۆزانا مللەتێن ڕۆژهەلاتی ب گشتیدابیت، بگرە ژ (عەرەب، فارس و کورد)ان.

ژ وان ڤەکۆلەرێن ل سەر ئالیێ ناڤەرۆکا هۆزانێ ڕاوستایی ئەو ژی (ئەبوتەمام)ە، ئەو د پەرتووکا خوە یا ب ناڤێ (الحماسيه)دا مەرەما هۆزانێ ب دەرگەهـ (الأبواب) ناڤکریە، هەروەسا مەرەما هۆزانێ ب (جور) ناڤکریە، کۆمکرنا وێ (جورێن هۆزانێ)یە، واتە مەرەمێن هۆزانێ د هۆزانا عەرەبی و مللەتێن دیدا ژی گەلەک مەرەم پەیدابووینە و ل دویڤ بورینا دەمی هۆزانڤانان ئەڤ مەرەمە پاراستینە هەتا هاتنا چەرخێ نوی کو مەرەمێن هۆزانێ تێدا زێدەتربووینە ژ سەردەمێن پێشتر، ل گەل پاراستنا مەرەمێن هۆزانێ یێن کەڤن (المقدسي، ١٩٣٢: ٦٥).

بابەتێ ناڤەرۆکا هۆزانێن ڕووحی ئێک ژ بابەتێن گرنگە دویڤچوون ل سەر بهێتەکرن، هەر ئەڤ ئەگەرەبوو پالدەر ژ بۆ نڤێسینا ئەڤێ ڤەکۆلینێ، چونکی هەتا نها ب ڕەنگەکێ ئەکادیمی بابەتێ ناڤبری نەبوویە جهێ ڕاوەستانا ڤەکۆلەران، مە د ڤێ ڤەکۆلینێدا مەرەمێن هۆزانا ڕووحی کرییە سەنتەرێ ڤەکۆلینێ و ل دویڤ ڕێبازا وەسفی – شرۆڤەکاری ڤەکۆلین هاتییە ئەنجامدان.

کارێن ئەکادیمی یێن بەریا نها نزیک ژ ئەڤێ بابەتی هاتین نڤێسین، ئەو ژی ئەم دشێن ئاماژێ ب ماستەرناما خانم (پەیمان موحەمەد عومەر، ئەزمونی شیعریی شێخ مەمدووحی بریفکانی) بکەین، ڤەکۆلەر تێدا ل سەر ئەزموونا هۆزانییا شێخ مەمدووحی ڕاوەستایە و مەرەمێن هۆزانا وی ژی داینە دیارکرن، هەروەسا ئەم دشێن ئاماژێ ب بەرهەمێن (مارف خەزنەدار، مێژووی ئەدەبی کوردی) د ناڤ وان بەرگاندا و نڤێسینێن ل دۆر هۆزانڤانان ل چەندین جهان چوویە سەر مەرەمێن هۆزانی یێن هۆزانڤانان. ئەڤا کارێ مە ژ ڤان ڤەکۆلەران جودا دکەت، ئەو ژی ئەنجامدانا ڤەکۆلینێ یە ل سەر هۆزانڤانەکێ جودا، ڕووحیێ ئاقتەیی، ئەو هۆزانڤانە یێ لاپەرێن ئەکادیمیێن کورد، ب تایبەت یێن باشوور ژ نڤیسینێ ل دوور ڤی هۆزانڤانی دکێم -ئەگەر نەبێژین نینن-، لەورا ئەڤ ڤەکۆلین لادانا چەند پەردێن تارییە ل سەر ناڤەرۆکا هۆزانا ڕووحی، خالا جودایا مە د ڤێ ڤەکۆلینێدا هەم شاعێرەکێ جودا و هەم بابەت ل دەڤ ڤی شاعێری نوویە.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

١-مەرەمێن هۆزانێ:

ل دویڤ چەرخێن جیاواز مەرەمێن هۆزانێ هاتینە گۆهارتن و ل دویڤ هەلویستێن رویداین ئەڤ مەرەم جیاواز بووینە، ل دویڤ سرۆشتێ هۆزانڤان تێدا ژیایی، ل گورەی بارودوخێن هۆزانڤان د ژیانا خوەدا تووش دبوون و ژ گرنگترین مەرەمێ هۆزانێ ب بورینا دەمی ئەڤێن ل خوارێ نە:

١-١-کرێتکرن (هەجوو):

د چەرخێن ئەدەبی یێن جودادا کرێتکرن بەلاڤ بوویە، ئەو ب خوە ژی ئێکە ژ مەرەمێن هۆزانا کەڤن، ژ هەژی گۆتنێیە بناڤ و دەنگترین هۆزانا کرێتکرنێ ئەو بوو یا د ناڤبەرا (جریر و فرەزدق/ دوماهیێ چەرخێ ئێکێ کۆچی) ل سەردەمێ ئەمەویادابوویە، ژ هەڤدژێن درێژ. هەروەسا کرێتکرن ژ رووێ زاراڤیڤە وەسا دهێت دیارکرن کو "ئەو شعرە یا هەمی سیفەتێن پاک و پاقژ ژ کەسەکێ ددەت پاش و هەر سیفەتەکێ کرێت پالددەت وی کەسێ دژی خوە"(نصار، ٢٠٠٧: ٢٢٣). ئەدەبێ داشۆرین ژی هوسا هاتیە دیارکرن "ئەدەبێ کرێتکرنێ ژ جۆرێ ئەدەبێ لیریکییە، کارێ وێ وێنەکرنا هەستێن کەرب و کینێ و کێمکرنێ و ترانەپێکرنێ یە"(نصار، ٢٠٠٧: ٢٢٣).کەسێ هەجوویێژ ئەڤی شێوازێ شعرێ بۆ خوە دکەت رێکەک بۆ دەربرینا هەست و دەروونێ خوە، ئەڤە رێکا هەست و هزرا وییە، لێ ئەڤ هەست و هزرە ژ یێن دی جودایە. گۆتنەک هەیە دیاردکەت: "د کرێتکرنێدا مەرەم و مەبەستێن وی یێن سەرەکی –ئەگەر بشێن بێژین هەمی مەرەمێن وێ- کەسوکینە، ئەڤ جۆرێ شعرێ ژ ئارمانجێن جڤاکی دویرە، هەر ئەڤەیە خالا جوداکەرا د ناڤبەرا هۆزانا ژ جورێ کرێتکرن و تەنز(طنز)دا" (سیماداد، ١٣٨٥: ٥٣٥)، لێ ئەم نەشێن بێژین ئەڤ گۆتن دروستە، ژ بەرکو کارێ هەجووێ جاران کەسوکییە و جاران ژی ل جهێ گرۆپ و جڤاک و مەزهەبەکی، دژی گرۆپ و جڤاک و مەزهەبەکێ دی دهێت پێشکێشکرن.

ئەڤ جۆرێ هۆزانێ ژ سەردەمێن کەڤن د ناڤا ئەدەبیاتا مللەتێن عەرەب و فارس و کورددا هەبوویە، د سەر دەمێ ئێسلامێدا ئەڤێ یەکێ گەشەکرنەکا بەرچاڤ ب خوەڤە گرت، پێغەمبەری (سلاڤ لێ بن) پالپشتییا شاعر (حسان کورێ سابت) دکر، داخاز ژێ دکر هۆزانا ڤێ مەرەمێ دژی کافران بێژیت، بەرگیرییێ ژ ئاینی ئیسلامێ بکەت، هەروەسا د ناڤا ئەدەبیاتا فارسیدا ژی گەلەک هۆزانڤانان زمانێ کرێتکرنێ بکارئینایە، ژ وان ژی ئەم دشێن ئاماژێ ب (خاقانیێ شێروانی) دەربارەی (رشیدالدین وطواط) دبێژیت:

"رشیدکا! ز تهی مغزی و سبک خردی پری به پوستهمی دان که بس گرانجانی"(شمیسا، ١٣٨٩: ٢٤٤).

ل ڤێرێ خاقانی ب زمانەکێ زڤر رەشید کرێتکرییە. بابەتێ کرێتکرنێ د ناڤا هۆزانا کوردیدا ژی جهەکێ بەرفرە ڤەگرتییە.

١-٢ ستایش:

ب درێژیا دەمی ستایش یان مەدح ژ گرنگترین مەرەمێن هۆزانا کەڤن بوویە، ئانکو ژ وان مەرەما بوو یێن هۆزانڤانان تشتەک ب دەست خوەڤە دئینا، واتە دچوون دەڤ پاشایان و ستایشا وان دکر و دیارییێن زۆر پێ دهاتنە بەخشین، هۆزانا عەرەبی ژ سەردەمێ جاهلیێ ستایش زۆر بەربەلاڤ بوو، یان ستایشا مەزنە بەرپرسێن هۆزا خوە دکرن، ب کورتی هۆزان د خزمەتا دەولەمەندا و مەزن و بەرپرسادابوو. د ناڤا هۆزانا فارسیدا ژی ب هەمان رەنگ ستایش ژ کەڤندا گرنگی پێ هاتییەدان، (کمال الدین اسماعیل) دبێژیت:

"سه شعر رسم بود شاعران طامع را یکی مدیح و دگر قطعه تقاضائی

اگر بداد مدیح و اگر نداد هجا از این سه گانه دو گفتم دگر چه فرمائی؟!"(شمیسا، ١٣٨٩: ٢٤٥)

کارێ شعرا ستایشکرنێ مەرەمێن دونیایی و بدەستڤەئینانا مالی و خوە نزیکرنە ژ دەوروبەرێن دەسهەلاتداری، یان بۆ دەستڤەئینانا چەند پلەیەکێن ئیداری، ''پتریا دەما د ڤێ جۆرێ شعرێدا ژ خارێ بۆ سەری دچیت، واتا کەسەکێ بێدەسهەلات ئەڤی بابەتی شعرێ بۆ کەسەکێ خودان دەسهەلات ددانیت، داکو مفایی ژێ وەرگریت''(عومەر، ٢٠٠٨: ٧٦).

١-٣سالوخدانا پێغەمبەری:

ئەڤ جۆرێ مەرەما هۆزانێ "بریتی یە ژ سالوخدانا پێغەمبەری (سلاڤ لێ بن) ل دور مەزناتی و پەرچوویێن وی (المعجزات)"(شوان، ٢٠٠١: ١٩٧). هۆزانڤانان گەلەک هۆزان ل سەر ستایشا پێغەمبەری نڤێسینە. ئەڤ جورە هۆزانێ یا بەربەلاڤە د ناڤا ئەدەبیاتێدا، مەلایێ جزیری د بارا سالوخدانا پێغەمبەریدا دبێژیت:

"میم مەطلەعێ شەمسا ئەحەد ئایینە صفەت کر

لامع ژ عەرەب بەرقێ ل فەخخارێ عەجەم دا"(جزیری، ٢٠٢٠: ١٩).

١-٤-غەزەل:

غەزەل د مێژوویا ئەدەبیاتێدا بەلاڤترین ناڤەرۆکا هۆزانێ دهێتە هەژمارتن، ئەڤ دەرگەهە یێ زۆربەی هۆزانڤانان قوتایی و ب درێژیا مێژوویێ ئەڤ مەرەم ل سەر دوو جوران هاتیە پارڤەکرن. غەزەل ل سەردەمێ ئەمەویا گەلەک پێشکەڤتن ب خوەڤە دیتیە، ژ بەرکو کومەلگەها عەرەبی تێکەلی کومەلگەهێن بیانی بوو، وەکی جڤاکا ڕوم و فورس و هندەک ڕەنگ و سیمایێن جودا ل دەڤ وان پەیدابوون بۆ نموونە وەکی پرچا زەر و چاڤێن کەسک، ئەڤە ژی بوون هوکار هۆزانڤان ل سەر ڤان جورە غەزەلان بنڤێسن. "شاعێرێن کەڤن وەکو نەریتەکێ بەربەلاڤ د دانانا شعرێن خوەدا دەستپێکێ ژ شعرێن دلداری و ڤیانێ دەستپێکرینە، هێڤێنێ شعرێن وان ژی دبیت ئافرەتەکا ڕاستەقینە یان ژی خەیالی بیت"(عومەر، ٢٠٠٨: ٧٢). مەرەم ژ ڤێ گۆتنێ ئانکو دبیت عشقا مەجازی و دبیت ژی عشقا حەقیقی بیت. هەر ڤی سەردەمی دوو قوتابخانێن جیاواز یێن غەزەلێ دەرکەڤتن، ئەو ژی:

أ-غەزەلا پاقژ(عفیف): ئەوە جۆرێ غەزەلێیە ب شێوەکێ رەوا و گونجایی سالوخدانا ئافرەتێ دکەت، د ڤی جوریدا هۆزانڤان خوە دویر دئێخت ژ سالوخەتا لاشێ ئافرەتێ یان خۆشتڤیا خوە، هۆزانڤان یێ گرێدایە ب ئێک ئافرەتێڤە نە زێدەتر، و ئەڤ کەسە پەیوەندیا خوشەویستی ل گەل ئێک ئافرەتێ گرێدەت، دامەزرێنەرێ ڤێ قوتابخانێ ژی (جمیل بثینە٨٢ ک مریە)یە(الجبیلی، ٢٠٠٨: ٢٥٦).

ب-غەزەلا بێ پەردە: ب شێوەیەکێ بێ پەردە سالوخدانا ئافرەتێ دکەت، هویرکارییێن ئازرێنەر نیشان ددەت، هۆزانڤان نە یێ گرێدایە ب ئێک ئافرەتێڤە ئانکو د ئێک دەم دا ناڤێ چەندین ئافرەتا د هۆزانێن خوەدا کۆمڤەدکەت، چ خۆشەویستەکا ڕاست و دروست نینە، نە یێ گرێدایە ب چ ئافرەتەکێڤە، دامەزرێنەرێ ڤێ قوتابخانێ ژی (عمر بن ابی ربیعة٢٣-٩٣ ک)یە(الجبیلی، ٢٠٠٨: ٢٥٦). مەلایێ جزیری د شعرەکا خوە یا غەزەلیدا دبێژیت:

"غەما عشقێ پەریتم ئەز حەبیبا غەم رەڤین کانێ؟

سەراسەر تێک بەهیتم ئەز ژ دەردێ فەرق و هجرانێ"(جزیری، ٢٠٢٠: ٢٤٦).

١-٥-ڤیانا (ئەهلی بەیتێ)

مەرەم ژ ڤێ بابەتی، ئانکو ڤیانا مالباتا پێغەمبەر موحەمەدی (سلاڤ لێ بن)، ژ بەرکو سۆڤی خوە د بنەرەتدا دگەهینن مالباتا پێغەمبەری، لەورا ئەو بابەتێ خەلافەتا ئیمامێ عەلی ب پێش خەلیفێن دی دئێخن، هەروەسا ئەو ل وێ باوەرێنە مالباتا پێغەمبەری تایبەتمەندیەکا خوە یا جودا ژ هەمی کەسەکێ دی هەیە، دڤێت هەمی کەس ڕێزەکا تایبەت ل ڤێ مالباتێ بگریت، مەرەم ژ ئەهلێ بەیت ئانکو کەسێن مالێ و ڕوونشتڤانێن وی نە، مرۆڤێن د خانیڤە، مالباتا پێغەمبەرییە (سلاڤ لێ بن)، مالباتا موحەمەدی، پێغەمبەرێ مۆسلمانان، شاعرێ فارسی زمان (فردوسی توسی ٩٣٥-١٠٢٠ز) د بارا مالباتا پێغەمبەریدا دبێژت:

منم بنده اهل بیت نبی

ستاینده خاک پای وصی (دهخدا، ١٣٨٥: ٣٦٦٦).

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

٢-شێخ عەبدورەحمانێ ئاقتەپی و مەرەمێن هۆزانا وی:

٢-١-شێخ عەبدورەحمانێ ئاقتەپی

ئێک ژ شێخ و زانایێن ناڤدارێن کوردە، (عەبدورەحمان کورێ شێخ حەسەنێ کورێ ئیسحاق کورێ سوارە)یە. ناسناڤێ وی یێ شعری (ڕووحی) یە، جاران ژی ژ بەر مەسکەنێ وی ب ناڤێ (دیوانا ئاقتەپی) ژی دهێتە ب ناڤکرن، ل (٣٠ربیع الاول ل سالا ١٢٧٠مشەختی بەرانبەر ١٨٥٣/١٢/٣١زاینی) ل گوندێ ئاقتەپێ هاتیە سەر دونیایێ. ئاقتەپە گوندەکە سەر ب قەزایا (چنارێ) سەر ب پارێزگەها (ئامەد)ێ ڤە. ئەوی ژ بلی (دیوانا ڕووحی) زێدەتری (١٠) بەرهەمێن دی یێن جودا ل سەر نوژداری، لۆژیک، کەلام، ...هتد هەنە، شێخ عەبدورەحمان ل (١٩١٠/٣/٢٩) و د ژیێ (٥٧) سالیدا ب ئەگەرێ نەخوشیا دلی ل باژێرێ ئامەدێ چوویە بەر دلوڤانیا خودێ. ل گوندێ ئاقتەپێ ل نک گورێ بابی وی هاتییە ڤەشارتن(سندی، ٢٠٢٢: ٨).

٢-٢-مەرەمێن هۆزانا ڕووحیێ ئاقتەپی:

٢-٢-١-کرێتکرن (هەجوو)

ئێک ژ ناڤەرۆکێن دیار د ناڤ هۆزانا ڕووحیێ ئاقتەپیدا بابەتێ کرێتکرن و شکاندنێ یە، هەجوو، ئێک ژ جۆرێن ئەدەبیاتێ یە یێن دکەڤن ژێر خانا ئەدەبیاتا سترانکی (لیریکی)، د ناڤ ئەدەبیاتا ملەتێن جودا جودادا دەردکەڤت، د ناڤا ئەدەبیاتا جیهانیدا چ مللەتەک ژ ڤی جۆرێ ئەدەبیاتێ خالی نینە، لێ هەر ئێک ژ مللەتان د بکارئینانا خوەدا ژ مللەتێن دی جودانە، "نڤیسەر (کادن سیلفیدج) ل وێ هزرێیە داشۆرین شێوەیەکێ دوژمنکارانەیە، جۆرەکێ شکاندنێ و عەیبدارکرنێ یە ب تەنز، کادن ل وێ هزرێ یە هەجوو زێدەتر خوە د ناڤ هۆنەرێ کاریکاتیریدا دبینت" (پارسا، ١٣٩٥: ٢١٦). ل بارا ئەڤی جۆرێ هۆزانێ د ناڤ دیوانا ڕووحیدا، ئەوی شعرا داشورین (هەجوو)، شێوازەکێ شعرا ڕووحییە، هەر چەند ئەو کەسەکێ مەلا و خودان مەدرەسە و فەقییە، لێ زمانەکێ زڤر و نەشرین د ناڤ هەلبەستا ویدا دهێتە دیتن، ب تایبەت ئەو هەلبەستا ب هەجوویا (یەزید کورێ موعاویەیی)گۆتی، تێدا گەلەک ب کرێتی و نەشرین وەسف دکەت، هەروەکی دبێژت: (صەد هەزار لەعنەت موضاعف شوبهێ بارانێ شەدید، هەر زەمان لا ینقطع بن ئەو ل سەر ڕووحێ یەزید).

سەد هەزار لەعنەت مووضاعف شوبهێ بارانێ شەدید

هەر زەمان (لا ینقطع) بن ل سەر ڕووحێ یەزید

(العطش) گۆیانی دەشتێ کەربەلا تێن فکرێ من

هەر زەمان لەعنەت دخۆینم ئەز ل سەر جانێ پەلید(ڕووحی، ٢٠٢٢: ٣٥).

د ئەڤێ قەسیدا خوەدا کو زێدەتر ژ (٢٠) دێرێن هۆزانێ یە هەمی پێکڤە هێرشکرنەکا ئێکسەر و ڕاستەوخۆیە ل سەر (یەزید کورێ موعاویەیی) هەروەسا چەند کەسێن دی ب ناڤێن (عەمر، شەحر، ئبن زیاد)ن ژ دەستەکا یەزیدی و تێدا ئەوی گەلەک کرێت دکەت، ژ وان هەجوێن د ڤێ شعرێدا پالداین یەزیدێ کورێ معاویەیی (لەعنەت، جانێ پەلید، لەعنەتا کافران، کوفریدار، ئەغضابێ عەدید، زالم، تەقبیحێ ئەبەد، قەومێ عەنید، عیناد، گۆر و بەرگۆێ خەبیس، شیطان مرید و ڕوی ڕەشبن). ژ سەرجەمێ (٢٩) هۆزانێن د ناڤ دیوانا ڕووحیدا هاتین (١) هۆزان ب هەجوو هاتییە نڤیسین و ڕێژا سەدیا وێ دبیت (٣,٤٥٪). زمانێ هەجوو و کرێتکرنا وی بۆ ئێک ژ دەسهەلاتدارێن مۆسلمانایە، یەزید کورێ موعاویێ ئەمەوی، ئەڤێ ڕابووی ب شەهیدکرنا ئیمام (حسین کورێ عەلی) و دەستەکا وی، ل ڤێرێ ڕووحی هیچ پیرۆزیەک بۆ یەزیدی نەهێلایە.

٢-٢-٢-ستایش

ژ بەرکو شاعێر پێگیربوو ب تەسەوفێ و ڕێبازا نەقشبەندی، وی گەلەک پەسنا ڤێ ڕێبازێ و شێخێن وێ کرییە. وەکی (کەلبێ شاهێ نەقشبەندم تا ل دونیا زەندەمە).

کەلبێ شاهێ نەقشەبەندم تا ل دونیا زیندە مە

مەعەدەنا جوود و سەخائێ ئەز فەقیرم حەوجەمە

دەر سولووکێ راهێ حەق ئەز مورغەکێ پەربەستە مە

بێ هشێ خەمرا گوناهم عاسییێ شەرمەندەمە

ئەلئەمان شاهێ مەزن یەخسیرێ زنجیرا تەمە

صەد مەدد پیرێ تەریقەت کەلبێ دەرگاهێ تەمە(ڕووحی، ٢٠٢٢: ٧٤)

د ناڤ هۆزانێن خوەدا ڕووحی یێ پێگیرە ب شێخێ خوە و دینێ ئیسلامێ و پەسنا وان دکەت، شاعر د ناڤ هۆزانێن خوەدا گەلەک پەسنا شێخێ خوە یێ تەریقەتێ دکەت، هەتا د ناڤ ئەڤێ هۆزانا خوەدا شێخی ب (شاهێ جوملە ئەنبیا، غەوثێ عالەم(قورتالکەرێ جیهانێ)، ئاگەهێ ڕازێ خودایی، کاشفێ سرڕا دەروونی، مولکێ کەزا ئەلهیدایە، شەهریارێ تەختێ صددیقی، گەوهەرێ تاجێ سەرێ تێک ئەولیا...هتد) ددەت نیاسین، ئەڤە ژی پلەیەکا گەلەک بلندە و تێدا غولوو هاتییەکرن، ب تنێ مەرەما وی پەسنا شێخ (بهاءالدین)یە. هەروەسا ڕووحی د ناڤ هۆزانەکا خوە یا فارسیدا ژی ستایشا شێخێ نەقشبەندی کریە، دەما بێژت:

پیروی درماندەام رو بر هودای نقشبند

دست در دامان پاکی بی ریای نقشبند

شهریارم زآنکە استادم گدایی نقشبند

توتیای دیدە سازم خاکپایی نقشبند

تا بیابم سر رە حق از فیزە شای نقشبند (ڕووحی ، ٢٠٢٢: ٩٢).

دیسان د ناڤ ئەڤێ هۆزانا خوەدا ژی جارەکا دی ڕووحی ب شێخێ خوەدا گۆتییە و پەسنەکا زێدە دایە پال وی و هەتا هندەک جاران ژ ڕادێ مرۆڤی زێدەتر کرییە، ئانکو هند پلەیەکا بلند دایە شێخی. ژ وان هەلبەستێن د ناڤ دیوانا ڕووحیدا هاتین (٢) ژ وان دچن بن ناڤەرۆکا ستایشیدا و ڕێژا (٦,٩٪) ب خوەڤە دگرت.

٢-٢-٣-سالۆخدانا پێغەمبەری

شعرا نەعتا پێغەمبەری (سلاڤ لێ بن): مەبەست ژێ ئەو شعرە یا ل سەر ڤیانا پێغەمبەر موحەمەدی (سلاڤ لێ بن)، ئەوی گەلەک حەژێ دکر و شعر پێ گۆتییە. هەروەکی د شعرا (شەهریارێ مەسنەدێ لەولاکێ شاهێ ئەنبیا)دا هاتی.

شەهریارێ مەسنەدێ لەولاکێ شاهێ ئەنبیا

یا رسول الله دەخیلم یا حەبیب الله دەخیل

قابە قوسین پایەئەت سەرخیلی جمع اصفیا

یا ابا القاسم دەخیلم یا ابا الزهراء دەخیـل (ڕووحی، ٢٠٢٢: ٥٠).

ڕووحی د ناڤ هەلبەستەکا خوە یا درێژدا ل سەر ئەڤێ بابەتێ ڕاوەستایە، تێدا ب تێر و تەسەلی نەعتا پێغەمبەری دکەت، گەلەک وەسفان

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

پالددەت وی، وەکی ((قاب قوسین، موقتەدایێ سەرفرازانی، اولو العزم الرسل، ماحیێ کوفر و ضەلالەت، واضع اهدی السبل، شاهێ عالەم دەستەگیر، ئەنبیا بەر فەرمانێ تو، شەفیعێ ئینس و جن، شاهێ هودا، شفیع المذنبین، شەهێ هەردوو سەرا، شاهێ عالەم، فخر العالمین، جانێ جەهان...هتد)). ڕووحی د دیوانا خوەدا (٢٩) شعر هەنە و (٢) ژ وان ل سەر بابەتێ نەعتا پێغەمبەری (سلاڤ لێ بن) گۆتینە، ئەو ژی ڕێژا (٦,٩٪) ب خوەڤە دگرت.

٢-٢-٤-غەزەل

ئێک ژ بابەتێن دی و یێن گەلەک د ناڤ دیوانا ڕووحیدا جهگرتی، ئەو ژی بابەتێ شعرا (غەزەل)ە، شعرێن غەزەل و قەسیدەی یێن ل سەر شێوازێ شعرا کلاسیکا ئیسلامی، بگرە ژ بابەتێن: هجران و نەگەهشتنا ویسالێ و فیراق و خەم ...هتد. هەروەکی د شعرا (کەتمە ئێشا جەرح و زەخمان ئەز ژ قەوسا ڕوو هەڤال).

کەتمە ئێشا جەرح و زەخمان ئەز ژ قەوسا ڕوو هەڤال

مثلێ بارانێ دبارن تیر ژ وان موژگانێ ئال

کەشمەکەش تێدا مە ئەز عالەم ل بەر چەشمێ خەیال

دلبەرم تەرسایە ناترست ژ زەنبان و وەبال

ئەلئەمان سەد ئەلئەمان ئەی موغبەچا گەردەن غەزال (ڕووحی، ٢٠٢٢: ٤٥).

د ڤێ هۆزانا خوەدا ڕووحی دلبەرا خوە ب تەرسا (مەسیحی) دایە نیاسین و شاعر دیاردکەت، مەعشووقا وی ژ کرنا گونەهان ژی ناترست، هەروەسا گەلەک وەسفان ژ جوانیێ د ڤێ هۆزانێدا پالددەت دلبەرا خوە. ئەڤ جۆرێ شعرێ د ناڤ گەلەک ئالیێن دیوانا ڕووحیدا دووبارەبوویە و پێگەهێ غەزەلێ تێدا زێدەیە.

ئێک ژ خالێن گرنگ د ناڤ غەزەلا سۆفیانەدا، گرتنا مەعشووقا عووزریە و پاشان گەهشتنە ب عشقەکا ڕاستەقینە، هەروەکی د ناڤ گەلەک هۆزانێن هۆزانڤاناندا دهێت پێش، غەزەلا ڕووحی ژی ژ هەمان جۆرێ غەزەلایە کو دیتنا مەعشووقێ غەیبی ب چاڤەکێ دنیاداری، هەروەسا ئێک ژ خالێن دی یێن گرنگ د ناڤ دیوانا ڕووحیدا، ئەو ژی دیتنا مەعشووقێ ب نێرینە، بۆ نموونە:

یارێ من تەرکیێ ئەندامێ گولە یەکسەر گولە

وەردێ من دائیم گولە هەم قەلبێ من ئەفکارە گول(ڕووحی، ٢٠٢٢: ٤٩).

د ناڤ ڤێ دێرا شعریدا ڕووحی ئامرازێ پەیوەندیێ بۆ ڕەگەزێ نێر (ێ) ب پەیڤا (یار)ڤەکریە، ئەڤ دیاردە ل چەند جهێن دی دووبارە دبیت. بابەتێ شعرا غەزەلێ د ناڤ دیوانا ڕووحیدا بەرفرەهترین بابەتە، ئەوی ژ گۆشەنیگایەکا عرفانیڤە بەرێخوەدان بۆ بابەتی کریە، عشقا عوزری د خزمەتا عشقا حەقیقدا بکارئینایە، ژ سەرجەمێ دیوانا وی (٢٢) هۆزانێن وی ل سەر بابەتێ هۆزانا غەزەلێ هاتینە نڤێسین، ڕێژا (٧٥,٩٪) ب خوەڤە دگرت.

٢-٢-٥-ڤیانا ئەهلێ بەیتێ

ڤیانا (ئەهل ئەلبەیت) یان مالباتا پێغەمبەری (سلاف لێ بن)، ب تایبەت حەژێکرنا ئیمامێ عەلی ژ ڕادە زێدە – ئەڤە ژی ب زێدەروویکرنا د دینیدا دهێت نیاسین-. هەروەکی ئەوی د شعرەکا خوەدا یا (تەرجیعبەند) ئەڤ نیڤەدێرە ل دوماهیا هەمی دێرێن خوە ئینایی (لا فتی الی علی، لا سیف الی ذوالفقار).

شاهسوار عرصـهء لولاک شاه نامدار

(أحمد مختار خیر الخلق محبوب جبار)

هم چنین فرمود الحق خوف بر قوم کفار

(لا فتی الی علی، لا سیف الی ذوالفـقار)(ڕووحی، ٢٠٢٢: ٩٦)

د ناڤ ئەڤێ هۆزانا خوەدا یا ڕووحی ب زمانێ فارسی نڤێسی تێدا نەعتا پێغەمبەری (سلاف لێ بن) دکەت، هەروەسا د ناڤدا مەرەما سەرەکی ژێ ئیمامێ (عەلی کورێ ئەبوتالب)ە، ئەڤێ دبیت خەلیفێ چارێ و د هەمان دەمدا ژی پسمامێ پێغەمبەریە، مەدحا عەلی ب گۆتنا پێغەمبەری دکەت د دەما ئێک ژ شەڕاندا عەلی ب باشترین گەنج و شیرێ وی ژی ب باشترین شیر (ذوالفقار) دایە نیاسین.

هۆزانڤان ڕووحیێ ئاقتەپی، وەکی هۆزانڤانێن دی یێن کلاسیکێن کوردی، چەند بابەتەکێن دووبارەکری د ناڤ ناڤەرۆکا هۆزانا ویدا جهدگرن، لێ ئێک ژ خالا ڕووحی ژ گەلەک هۆزانڤانێن دی یێن سونی مەزهەب و ل سەر هزرا ئەشعەری جودادکەت، ئەو ژی بابەتێ (ڤیانا ئەهلێ بەیتێ)یە، ژ بلی ئەڤی بابەتی، ڕووحی د ناڤا بابەتێ کرێتکرنا (یەزیدێ کورێ موعاویە)یدا گەلەک سەرکەڤتی بوویە، ژ بەرکو کێم هۆزانڤانان بوێرانە باس ل وی بابەتی کریە. هەلبەستێن ڕووحی یێن دچن ژێر چارچوڤێ (ڤیانا ئەهلێ بەیتێ) ئەو ژی (٢) هۆزانن و ڕێژا سەدیيا وێ ژێ د پێکهاتا دیوانێدا دبیت (٦,٩٪).

هۆزانا ڕووحیێ ئاقتەپی ژ ڕوویێ ناڤەرۆکێڤە هەلگرا پەیاما هەمان ناڤەرۆکا شعرا کلاسیکا کوردییە، ئەو قالبێ هزرا هۆزانا سۆفیگەریا ئیسلامی ل سەر دچوو، ڕووحی ب هندەک گوهۆرینێن کێمڤە ئەو ڕێباز بەردەوام کرییە، ئەگەر وی هندەک گوهۆرین ژی ئەنجامدابن دکێمن، لێ ئەم دشێن دیاربکەین، ناڤەرۆکا ڕووحی ژی دزڤریتە هەمان چارچووڤێ پێشتردا.

پشتی دیارکرنا ناڤەرۆکا هۆزانێن ڕووحیێ ئاقتەپی، ئەم دشێن خشتەیەکێ بۆ (٢٩) هۆزانێن وی یێن د ناڤ دیوانێدا هاتین بدەن دیارکرن، ب ڤێ ڕەنگێ:

ژ2	هەجوو	ستایش	نەعت	غەزەل	ڤیانا ئەهلێ بەیتێ
١	٥	بوو		√	
٢				√	
٣					√
٤				√	
٥				√	
٦			√		
٧	√				
٨				√	
٩				√	
١٠				√	
١١				√	
١٢				√	
١٣			√		
١٤				√	
١٥				√	
١٦				√	
١٧				√	
١٨				√	
١٩				√	
٢٠				√	
٢١		√			
٢٢				√	
٢٣				√	
٢٤				√	
٢٥				√	
٢٦				√	
٢٧		√			
٢٨				√	
٢٩					√
ڕ. سەدی	٣,٤٥	٦,٩	٦,٩	٧٥,٩	٦,٩

خشتێ ژمارە (١) دیارکرنا ڕێژا بابەتان ل دویڤ هۆزانان

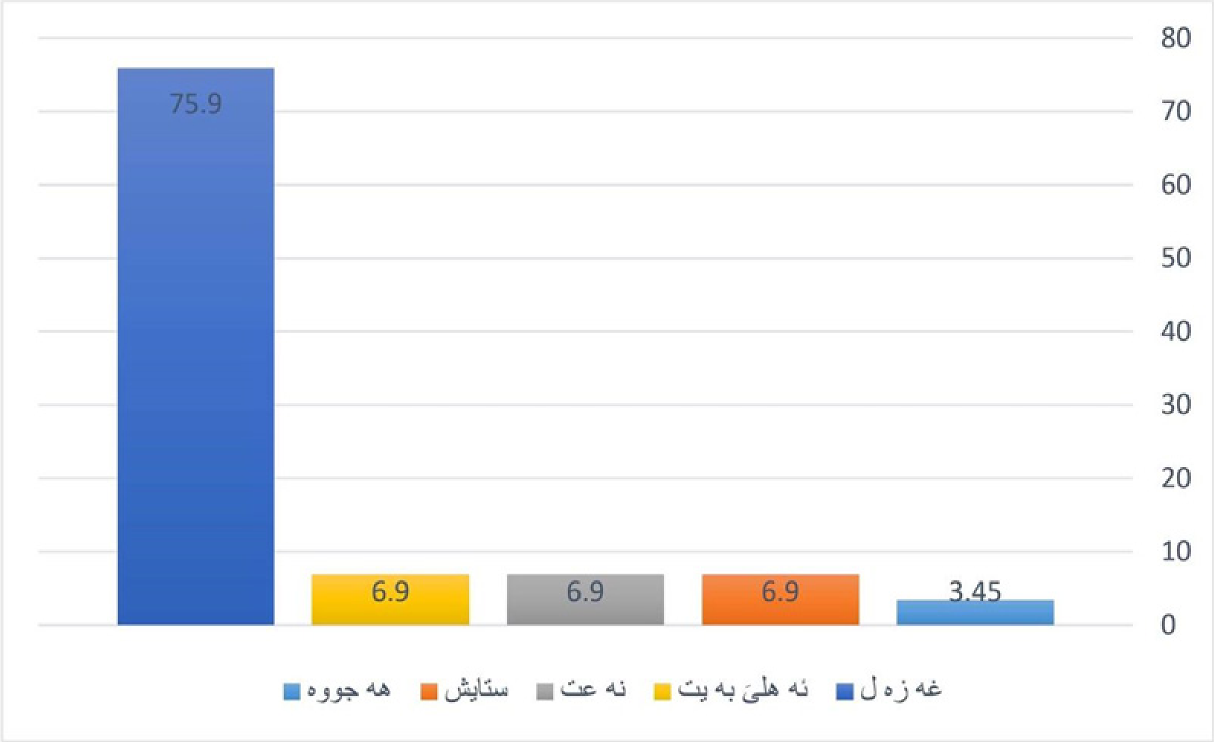

وێنێ ژماره (١) دیارکرنا رێژا سەدی یا مەرەمێن بابەتی د هۆزانا ''رووحی''دا

٤-ئەنجام

أ-رووحیێ ئاقتەپی د ناڤا ناڤەرۆکا هۆزانێن خوەدا زێدەتر تەقلیدا هۆزانا کلاسیکا کوردی یا بەری خوە کرییە، هەمان بابەتێن وێ دووبارە کرینە، ل گەل هندەک گوهۆرینێن کێم.

ب-مەرەمێن ناڤەرۆکا هۆزانا رووحی، ئەو بابەتێن سەرەکی ب خوەڤە دگرت، ئەو ژی هەر ئێک ژ بابەتێن: (هەجوو، ستایش، سالۆخدانا پێغەمبەری، ڤیانا ئەهلێ بەیتێ و غەزەل...هتد)، ل گەل چەند هزرێن لاوەکی ژی.

ج-ژ سەرجەمێ دیوانا رووحی، ئەم دشێن ئەوان ب ڤێ رەنگی دیاربکەین کو شعرا غەزەل ل دەڤ هۆزانڤانی ل پلا ئێکێ دهێت، ل سەر بابەتێ غەزەلێ نە و شاعر ژ عشقا عوزری بەرەڤ عشقا حەقیقیڤە چوویە. پاشان هەرئێک ژ سالوخدانا پێغەمبەری، ستایش، ڤیانا ئەهلێ بەیتێ، هۆزانا کرێتکرنێ دهێن.

د-د ناڤ ناڤەرۆکا هۆزانێن رووحیدا یاکو وی ژ گەلەک هۆزانڤانێن دی جودا دکەت، ئەو ژی ناڤەرۆکا هەجوویا وییە بۆ (یەزیدێ کورێ موعاویە)ی، ئەو د ناڤ هۆزانا خوەدا ب دژواری دژی وی راوەستایە و هەتا بەشەک ژ گۆتنێن نەشرین ژی ل هەمبەر وی بکاردئینیت.

ژێدەر:

- أبو زيد، سامي يوسف (٢٠١٢)، الأدب الإسلامي والأموي, ط١، دار المسيرة.

- بامەرنی، نەوزاد عەبدوللا حاجی (٢٠٠٧)، ئایدیولوژیا د هۆزانێن (جەگەرخوین)یدا، نامەیا ماستەری، زانکۆیا دهوک، کۆلێژا ئاداب، پشکا زمانێ کوردی.

- پارسا، سید احمد (١٣٩٥)، سلطان اقلیم سخن، تهران، نشر تیرگان، چاپ اول.

- الجبيلي، سجيع (٢٠٠٨)، فنون الأدبية في العصر الأموي, الطبعة الاولى، دار الهلال.

- خليل، كامەران ابراهيم(٢٠١٩)، كاريگەرييا لاساييكرنێ ل سەر وێنەيێ شعرا كلاسيكا كوردى، چاپا ئێكێ، سەنتەرێ زاخـۆ بۆ ڤەكۆلينێن كوردى، زاخۆ.

- داد، سيما (١٣٨٥) فرهنگ اصطلاحات ادبى، تهران، انتشارات مرواريد، چاپ سوم.

- دهخدا، على اكبر (١٣٧٧) لغت نامه دهخدا، جلد سوم، چاپ دوم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.

- سندى، وحيد (٢٠٢٠)، ڕەنگڤەدانا سۆفيگەرێ د هۆزانێن جزيريدا، چاپا ئێكێ، چاپخانا گازى، دهۆک.

- ئاقتەپى، ڕووحى (٢٠٢٢)، ديوانا ڕووحى، بەرهەڤكرن: وحيد سندى و عمران عيسا، چاپا دوويێ، دهۆک.

- شوان، ئيبراهيم ئەحمەد (٢٠٠١)، سوفيگەرى و شيعرى ئايينى و سوفيگەرى لە شيعرە كورديەكانى مەحوى دا، چاپى يەكەم، چاپخانەى وەزارەتى پەروەردە، دەزگاى چاپ و بلاوكردنەوەى موكريانى، هەولێر.

- الصفار، ابتسام مرهون (٢٠٠٦)، الأمالي في الأدب الإسلامي، ط٣, دار المنهاج, الأردن.

- عدنان، سعيد (١٣٧٦)، گرايشهاى فلسفى در نقد ادبى، ترجمه: دكتر نصرالله امامى، چاپ اول، اهواز، انتشارات دانشگاه شهيد چمران.

- عومەر، پەيمان محەمەد (٢٠٠٨)، ئەزموونى شيعريى شێخ مەمدووحى بريفكانى، نامەى ماستەر، كۆلێژى ئاداب، زانكۆيى دهۆک، دهۆک.

- المقدسي، أنيس (١٩٣٢)، امراء الشعر العربي في العصر العباسي, ط١, المطبعة الأدبية. بيروت.

- نصار، نواف (٢٠٠٧) المعجم الادبى، الطبعة الاولى، الاردن، دار ورد للنشر والتوزيع.

سمبولیسم اجتماعی در سروده اینک دختری میهن من است
سیمبۆلیزمی کۆمەلایەتی لە هۆنراوەی ئێستا کچێک نیشتمانمە
The social symbol in the poem 'Now a girl is my homeland'

جیهاد شکری رشید[1]
[1] بەشی زمانی فارسی ،کۆلێژی زمان ،زانکۆی سەلاحەدین ، شاری هەولێر، هەرێمی کوردستان، عێراق
Corresponding author's e-mail: Jihad.rashid@su.edu.krd

چکیده

مکتب سمبولیسم از جمله مکاتبی است که با توجه به اوضاع و احوال جامعه وارد عرصه¬ی ادبی و داستان نویسی در ادبیات کردی شد و این مکتب دارای نشانه¬ها و اشاره¬های هنرمندانه¬ای است که مطالب را بر خواننده القا داده و او را در ابهام فرو می¬برد .شیرکو بیکس از جمله شاعران متعهدی است که در سروده " اینک دختری میهن من است" بیشترین توجه را به طرز بیان سمبولیسم در رابطه با مسائل اجتماعی داشته است. وی برای بیان مشکلات و آرمان¬های مردم، از زبانی سمبلیک و نمادین بهره برده است تا آنجا که این سروده را می توان آیینه تمام نمای جامعه عصر وی دانست. در این پژوهش سعی بر آن است که به روش توصیفی-تحلیلی به بررسی یکی از سروده های فاخر وی «اینک دختری میهن من است» به سمبلهای شعری او با توجه به بستر سیاسی و اجتماعی عصر شاعر پرداخته شود تا از این طریق نشان داده شود که شاعر تا چه اندازه با زبان و بیان سمبلیک پایبند مسائل اجتماعی بوده است. نتایج آمده از این پژوهش نشان می¬دهد که شیرکو بیکس با بهره¬گیری از دو ویژگی بارز سمبولیسم اجتماعی یعنی نمادگرایی و جامعه¬گرایی در سروده «اینک دختری میهن من است» به توصیف شرایط عصر خویش پرداخته است و در این راستا از همه¬ی ظرفیت¬های زبانی و بیانی در نمادسازی استفاده کرده است و نقش عمده و به سزایی در طرح نمادپردازی سیاسی- اجتماعی ایفا می¬نماید تا آنجا که در اشعار وی نوعی روح تعهد و التزام به مسایل سیاسی و اجتماعی به چشم می¬خورد که در واقع بن مایه¬ی اصلی اثر اوست.

واژه¬های کلیدی: سمبولیسم، سمبولیسم اجتماعی، اینک دختری میهن من است، شیرکو.

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
DOI Link	http://doi.org/10.32410/huj-10483
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٢/١١/١ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢٢/١٢/٨ | ڕێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢٣/٩/٣٠
ئیمەیلی توێژەر	Jihad.rashid@su.edu.krd
مافی چاپ و بڵاو کردنەوە	©٢٠٢٣ پ.ی.د. جیهاد شکری رشید، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

پوختە

ڕێبازی سیمبولیزم لەو ڕێبازانەیە کە بە پێی بارودۆخ و هەلومەرجی کۆمەڵ هاتە ناو پانتای ئەدەبی و چیرۆکنوسی ئەدەبیاتی کوردیەوە. ئەم ڕێبازە هەندێک نیشانە و ئاماژەی هونەرمەندانەی هەیە کە باسەکان بە خوێنەر دەگەیێنێت و سەرسامی دەکات. شێرکۆ بێکەس لەو شاعیرە دەروەستانەیە لە هەڵبەستی (ئێستا کچێک نیشتیمانمە) زۆرترین سەرنجی داوەتە شێوەی دەربڕینی سیمبولیزم لە پەیوەندی لەگەڵ مەسەلە کۆمەڵایەتیەکاندا. ئەو بۆ دەربڕینی کێشە و ئامانجەکانی خەڵک لە زمانی سیمبۆلیک و ڕەمزی کەڵکی وەرگرتووە، تا ئەو جێگایە کە دەکرێ بڵێین ئەم هەڵبەستە ئاوێنەی باڵانوێنی کۆمەڵەی سەردەمی ئەوە. لەم توێژینەوەیەدا هەوڵدەدرێت، بە شێوەیەکی پەسنی-شیکاری هەڵبەستی(ئێستا کچێک نیشتیمانمە) سەرەنج بدرێتە سیمبولە شعریەکانی ئەو بە پێی زەمینەی سیاسی و کۆمەڵایەتی سەردەمی شاعیر تا لەم ڕێگایەوە نیشانبدرێت کە شاعیر تا چ ڕادەیەک بە زمان و دەربڕینی سیمبۆلیک دەروەستی مەسەلە کۆمەڵایەتیەکان بووە. ئەنجامەکانی ئەم توێژینەوەیە دەریدەخات کە شێرکۆ بێکەس بە سودوەرگرتن لە دوو تایبەتمەندی بەرجەستەی سیمبۆلیزمی کۆمەڵایەتی واتا (هێماخوازی- کۆمەڵخوازی) لە هەڵبەستی (ئێستا کچێک نیشتیمانمە) دا بارودۆخی سەردەمی خۆی وەسف دەکات و لەو پێناوەدا هەموو توانا زمانی و دەربڕینیەکان لە هێماسازیدا بەکاردهێنێت. ڕۆڵێکی سەرەکی و گرنگ لە خستنەڕووی هێمای سیاسی کۆمەڵایەتی دا دەگێرێت، تا ئەو جێیەی کە لە هەڵبەست و هۆنراوەکانی ئەودا جۆرێک ژیانی دەروەست و پابەندی بە مەسەلە سیاسی و کۆمەڵایەتییەکان بە ڕوونی دەبێنرێت کە لە ڕاستیدا بناغەی سەرەکی بەرهەمەکانی پێک دێنێت.

وشە سەرەکییەکان: سیمبۆلیزم، سیمبۆلیزمی کۆمەڵایەتی، ئێستا کچێک نیشتمانمە، شیرکۆ.

Abstract

Symbolism appeared in Kurdish literature and story writing due to some social circumstances and conditions .This literary device has some artistic signs and metaphors that attract the reader. Sherko Bekas is one of the poets who she deed the light on expressing symbolism and its connection with the social issues in his "Now a girl is my homeland". He tried to show the society problems and issues by using symbolism to a degree we can say his poem was the reflection of his society of that era .In this research will be shown by using an Analytical-Descriptive method the goals of symbolism that used to express the policy and the society of his time in order to consider how The poet by language and expression could shed the light on the social issues.

The result of this paper shows how Sherko Bekas by using the two features of symbolism (sings-society) in "Now a girl is my homeland" describes his era’s circumstances in a way he used all his language skills to express the political and social issues clearly which are the typical base of his writings.

Key Words: symbolism, Social symbolism, "Now a girl is my homeland", Sherko.

ملخص

الرمزية الاجتماعية فی شعر(الان فتاة هي موطني)

الرمزية ظهرت في الأدب الكردي وكتابة القصص تبعا لمجموعة من الظروف والحالات الاجتماعية. هذه الأداة الأدبية تحوى بعض الثنايا الفنية والمجازية بطريقة تشد القارئ لها. شيركو بيكەس هو احد الشعراء الذي قام بتسليط الضوء على التعبير الرمزي وعلاقته مع قضايا المجتمع فی شعر (الان فتاة هي موطني)، لقد حاول عرض مشاكل وقضايا المجتمع بإستخدام الرمزية التعبيرية بطريقة يمكننا القول بأن شعره كان عبارة عن انعكاس مجتمعه والحقبة الزمنية للمجتمع. فی هذا البحث سوف يتم عرض اهداف الرمزية الاجتماعية عن طريق استخدام الطريقة الوصفية-التحليلية بطريقة تعبر عن السياسة والمجتمع فی تلك الحقبة الزمنية للأخذ بنظر الاعتبار اسلوب الشاعر في اللغة والتعبير وكيفية تسليطه الضوء على القضايا الأجتماعية. نتيجة هذا البحث تبين كيف ان شيركو بيكەس عن طريق استخدامه عناصر الرمزية (الاشارات- المجتمع) فی شعره (الان فتاة هي موطني) قام بوصف ظروف عصره بطريقة استخدم فيها جميع مهاراته اللغوية لطرح القضايا الاجتماعية بكل وضوح والتي تعتبر اساس كتاباته.

الكلمات الرئيسية: الرمزية، الرمزية الاجتماعية، الآن فتاة هي موطني ، شيركو.

۱- مقدمه

سمبولیسم به عنوان یک مکتب از اواخر قرن نوزدهم، از سوی شاعران فرانسوی که از واقع-گرایی و زبان خشک نویسندگان رئالیسم به ستوه آمده بودند، پایه گذاری شد. سمبولیست-ها عقیده داشتند که اثر هنری باید تاحد امکان از صراحت و بیان مستقیم مفاهیم فرار کند و به نمادها و نشانه-ها پناه آورد(نک: چدویک، ۱۳۷۵: ۱۰). نمادها و نشانه-ها ذهن خواننده را در کشف راز و رمزهای اثر به تحرک وا می دارد. شیرکو بیکس با بهره-گیری از ریشه-های فرهنگ و سنت گذشته و درآمیختن آن با شرایط سیاسی- اجتماعی زمانه-ی خود دست به نوآوری و ابتکار عمل زد. شیرکو برای نمادهایی با معنای از پیش تعیین شده، کارکردهای جدیدی وضع کرد و با یاری زبان نمادین در شعر به طرح و بیان اندیشه-ها و انتقادات خود از مسایل سیاسی- اجتماعی پرداخت که در نهایت منجر به شکل-گیری جریان سمبولیسم اجتماعی در شعر معاصر کردی گردید. نمادپردازی در ادبیات کردی، پدیده--ای نو نیست بلکه پیشینه ای دیرینه و بس گسترده دارد. اما شاعران کلاسیک از جمله؛ جزیری، محوی، نالی، .... برای بیان مفاهیم عرفانی و صوفیانه از نماد استفاده فراوانی کرده اند. از این رو، اگر چه مکتب ادبی سمبولیسم از اروپا آغاز شد، با این وجود ردپای آن در ادبیات کلاسیک کردی نیز آشکار است. در ادبیات کردی، با رواج ادبیات صوفیانه و عرفانی نمادگرایی رونق یافت و رو به گسترش نهاد. اما در دوره معاصر در ادبیات کردی، گرایش-ها و جریان-های گوناگونی در شعر معاصر رخ نمود. یکی از مهم ترین و معروف ترین این جریان-ها «سمبولیسم اجتماعی» است. در این جریان با شاعرانی همچون؛ لطیف هلمەت، عبدالله پشیو، شیرکو بیکس، موید طیبب و.... مواجه هستیم که عمده توجه آن-ها به مسائل سیاسی و اجتماعی و مشکلات و آرمان-های مردم است. یکی از دلایل عمده-ی گرایش شاعران به نمادپردازی و سخن رمزآلود، علاوه بر تنوع و فراخی دامنه-ی معانی نماد، شرایط و اوضاع اجتماعی خفقان-آور بوده است. در عراقِ در زمان رژیم بعث، استبدادسیاسی و اعمال حاکمیت مطلق در همه شؤون مملکتی حکمفرما بود و به تبع سایر امور مملکتی بر مطبوعات کشوری نیز نظارت شدیدی اعمال می-شد. بنابراین تمام انتقادات قانونی- اجتماعی با مخالفت روبه-رو بود و به دنبال این مسایل، سمبول سازی معمول شد اما آن-چه بیشتر مورد توجه شاعران معاصر برخلاف شاعران کلاسیک قرار گرفت، نمادگرایی با صبغه-ای اجتماعی است که مقوله-ای است نو از این رو، می-توان گفت که ادبیات معاصر کردی، از حوزه-ی نفوذ و تأثیر مکتب سمبولیسم به دور نمانده است؛ تا آنجا که یکی از خاستگاهها و سرچشمه-های مهم جریان شعری سمبولیسم اجتماعی کردی، مکتب سمبولیسم اروپایی قلمداد شده است. به نظر نگارنده شیرکو بیکس بیان گذار و نماینده-ی واقعی این جریان شعری است و شعر«اینک دختری نیشتمان من است» او نخستین تجربه

از این دست در شعر معاصر کوردی است. شیرکو به منظور گسترش عمق و عرصه¬ی معنا در اشعارش از نماد بهره¬ی فراوانی برده است و نمادپردازی از ویژگی¬های اساسی شعر او گشته است. وی در کاربرد نمادپردازی بسیار آگاهانه و متفکرانه تلاش کرده است تا نمادهای تکراری ادبیات کلاسیک را متحول کند و در معناهای تازه به کار برد. وی با زبانی سمبلیک و تأویل بردار، مسایل سیاسی-اجتماعی زمانه¬ی خویش را در شعر منعکس می¬کند و به سمت نوعی شعر متفکرانه با مایه¬ها و محتوای سیاسی و اجتماعی و زبانی نمادین و قالبی نو سوق می¬دهد و با تألیف آثاری همچون؛ اینک دختری میه من است، پرتو شعر، کجاوۀ شیون، کاوه آهنگر، آهو، رودبار، کشکول پیشمرگه، حماسه عقاب سرخ، آیینه‌های کوچک، دود و مِه، درۀ پروانه، مرغزارِ زخم، مرغزارِ آفتاب، صلیب و مار و روزشمارِ یک شاعر، بوی نامه، چراغهایی بر فراز قله، سایه، زن و باران، رنگدان، مردی از درختِ سیب، با جرعه‌ای بوسه دوباره پروازم می‌دهی، اسبی از گلبرگِ شقایق، بجنب مُردن در شُرُف رسیدن است و...، نوعِ خاصی از شعر را پی می¬افکند و جریانی خاص را در شعر کردی به راه می-اندازد که می¬توان به جریان سمبولیسم اجتماعی یا شعر نو حماسی و اجتماعی یاد کرد. آن گاه که بسیاری از اشعار شیرکو را مورد بررسی قرار می دهیم این حقیقت بر ما آشکار می شود که اشعار او، از نام و عنوان آن¬ها گرفته تا اجزا و عناصر اصلی تشکیل دهنده¬ی آن¬ها، دارای مفاهیم نمادین هستند و ناظر به حقایقی برتر و والاتر از معانی واژگانی و تحت اللفظی می¬باشد.

۱-۱- ضرورت و اهمیت پژوهش

بررسی سمبولیسم اجتماعی در سروده¬های شیرکو بیکس می¬تواند راهگشایی باشد:

- جهت آشنایی بهتر با ارتقای درک و دریافت اندیشه¬ی شیرکو از طریق شناخت نمادهای شعری او.
- شناخت بهتر رویدادهای تاریخی از طریق نمادهای شعری این شاعر.
- درک بهتر سروده¬های شیرکو و تبیین بهتر روند تحولات ادبی این شاعر باشد.
- با این پژوهش می¬توان به شناخت بهتری از این سروده به ویژه از منظر سمبولیسم اجتماعی و جامعه شناسی ادبیات دست یافت.

با این وجود با شناخت زمینه¬های فکری و عقیدتی و تحولات سیاسی- اجتماعی عصر شاعر می¬توان به درک و فهم و تفسیر درست آثار شیرکو رسید. علاوه بر آن، محوریت یافتن معنا یا مفهومی خاص در آثار شیرکو نیز ما را به درک معنای خواسته شده¬ی شاعر رهنمون می¬کند. زیرا یافتن قرینه¬ها یا کلیدهای گشایش رمز یکی دیگر از مواردی است که به کمک آن می¬توان دریافت که کلمات و تعابیر در معنای ظاهری خود به کار رفته¬اند یا معنایی نهفته دارند.

۱-۲- اهداف پژوهش

شیرکو در پی خفقان سیاسی و اقتصادی زمانه¬ی خود، به وسیله¬ی نماد، کنایه و تحقیر، به بیان غیر مستقیم حقایق تاریخی و واقعیت¬های اجتماعی پرداخته است و هدف ارائه¬ی تصویری دقیق و جامع از مکتب رئالیسم و سمبولیسم و نمودار کردن شگردهای شیرکو بیکس در ابهام گویی حقایق و نقد اوضاع اجتماعی است. پژوهشگر در این پژوهش با تکیه بر مبانی نمادپردازی در حوزه¬های مختلف روانشناسانه، ناتورالیستانه، اجتماعی و سیاسی و ... بر این باور است که نمود نمادهای سیاسی-اجتماعی آثار شیرکو برجسته تر از نمادهای روانشناسانه و طبعت گرایانه است و شیرکو بیکس سعی داشته است تا با به کارگیری واژگان و اصطلاحات در مفاهیم نمادین، اوضاع سیاسی و اجتماعی خود را به تصویر بکشاند. نگارنده با توجه به این مسئله و با عنایت به فقدان پژوهش لازم در حوزه کشف و تحلیل نمادهای آثار وی، سعی دارد نمادهای اجتماعی- سیاسی آثار شیرکو را بررسی کرده، تعابیر و گزاره¬های نمادین آن را با توجه به قرائن و امارات درون متنی، تأویل کند.

۱-۳- روش پژوهش

این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است بدین صورت که پس از مطالعه و انتخاب نمونه شعرهای مرتبط با موضوع داده های عناصر اصلی تشکیل دهنده سمبولیسم اجتماعی در شعر شیرکو بیکس مورد بررسی قرار گرفته و از سایر پژوهش¬های همسو برای عینیت بخشیدن به مسایل مطرح شده در راستای فرضیه های ارائه شده استفاده شده است. از نظر هدف این پژوهش، پژوهشی بنیادی نظری است.

۱-۴- طرح بیان مساله

این پژوهش در پی آن است تا با تحلیل داده¬ها به سؤالات زیر پاسخ دهد:

۱) عوامل اجتماعی و سیاسی به چه میزان در شعر شیرکو بیکس و گرایش او به سمت سمبولیسم تأثیرگذار بوده است؟

۲) افکار شیرکو تا چه اندازه برگرفته از محیط پیرامون خویش بوده است و نمادهای به کارفته چه تأثیرات هنری و ادبی داشته است؟

۳) برخورد شیرکو با تحولات اجتماعی عصر خویش تا چه اندازه در شیوه بیان سمبولیسم اجتماعی وی تأثیرگذار بوده است؟

۱-۵- فرضیه پژوهش

- زبان و بیان شیرکو بیکس متاثر از مکتب سمبولیسم است و هنجارگریزی¬های شیرکو در بستر فکر و اندیشه ناشی از طبع ناسازگار او با شرایط زمانه است.

- شعر شیرکو رنگ زمانه را با صراحت و شفافیت بیشتری به واسطه کاربرد نمادها نمایان ساخته که این امر در مواردی به شعار نیز انجامیده است.

- جریان سمبولیسم اجتماعی در اشعار شیرکو نوعی شعری است با محتوایی اجتماعی واقع بینانه و روشن بینانه که هدف او بالابردن ادراک و بینش هنری و اجتماعی است و غالبا پیامی اجتماعی و انسانی در آن بازگو می¬شود.

- در اشعار شیرکو عناصر گوناگونی به صورت نمادین جلوه¬گر شده¬اند که این عناصر محملی شده¬اند برای القای معانی و مفاهیم متنوع، از جمله مفاهیم سیاسی و اجتماعی.

۲- بحث و بررسی

۲-۱- سمبلولیسم

سمبولیسم در اصطلاح «نام مکتبی از مکاتب ادبی اروپاست که تاریخ پیدایش آن از قرن نوزدهم و پس از مکاتبی چون کلاسیسم، رمانتیسم، رئالیسم و ناتورالیسم است. این مکتب بر اساس برملاشدن وصف حال از طریق یک سلسله رمزگشایی و تأویل بنا نهاده شده است» (چدویک، ۱۳۷۵: ۱۰) و هدف عمده¬ی پیروانش، القای تجربه¬های درونی با استفاده از زبان نمادین بود. این مکتب ادبی، در اواخر سده¬ی نوزدهم میلادی به ابتکار گروهی از شاعران فرانسوی بوجود آمد و سپس دامنه¬ی نفوذ آن به داستان، نمایش¬نامه هم کشیده شد. از میان برجسته¬ترین شاعران سمبولیسم، می توان از بودلر(Baudelair) مالارمه(Mallarme) ، ورلن(Verlaine)) و رمبو(Rimbaud) نام برد. (انوشه، ۱۳۷۶: ۸۲۶). این مکتب را «می¬توان هنر بیان افکار و عواطف نه از راه شرح مستقیم و نه به وسیله¬ی تشبیه آشکار آن افکار و عواطف به تصویرهای عینی و ملموس، بلکه از طریق اشاره به چگونگی آنها و استفاده از نمادهای بی توضیح برای ایجاد آن عواطف و افکار در ذهن خواننده دانست»(همان: ۱۱-۱۲). آنچه مکتب سمبولیسم را از دیگر مکاتب ادبی متمایز می کند عبارت است از «بیان افکار و عواطف از طریق استفاده از نمادهای عمومی و نمادهای شخصی، نیاز به رمزگشایی و درک و دریافت مشکل اشعار، توجه به آهنگ و موسیقی کلمات، گریز از واقعیت و عینیت، عدم توجه به مسایل سیاسی و اجتماعی و عدم اعتقاد به تعهد و رسالت اجتماعی شعر و گرایش به شعر ناب و محض، عدم اعتقاد به جنبه¬های تعلیمی و آموزندگی ادبیات و شعر و ترجیح

تصور و تخیل بر تفکر و تعقل»(حسین ¬پورجافی، ۱۳۸۴: ۱۹۷) این مکتب اساساً دارای ویژگی¬هایی است که جا دارد به آن اشاره شود:

- «بیان مکنونات ذهنی و عاطفی شاعر با استفاده از نمادهای فردی، ملی و جهانی.
- بی توجهی به جنبه¬ی تعلیمی شعر و ترجیح تصور و تخیل بر تعقل و اندیشه.
- بی توجهی به شعر متعهد و شعر سیاسی و اجتماعی.
- توجه به موسیقی کلمات و گریز از سنت¬های کلاسیم ادبی»(رزقانی، ۱۳۸۳: ۵۳۳).

در نظر سمبولیست¬ها، همیشه دلیلی ادبی برای حضور نمادها وجود داشته است، زیرا به باور آن¬ها، نمادها یا با چیزی در زندگی بشری تطابق دارند یا نمایانگر آن هستند و یا اصلا با آن مشابه¬اند. از این رو، به عقیده¬ی آنان، هرگاه نویسنده صورت خیالی یا شیء¬ای از جهان پیرامون خود را به کار می¬برد، آن را به صورت نمادین درآورده است (نک: فرای، ۱۳۶۳: ۳۸) که «از دیرباز، ابزاری بیان اندیشه¬ها و عواطف بشری بوده¬اند و روانکاوان بر این نکته تأکید دارند که منشأ تفکر بشری قبل از هرچیز، در افسانه¬ها نهفته شده و به وسیله¬ی سمبل¬ها بیان گردیده است»(امامی، ۱۳۷۷: ۱۴۵).

۲-۲- سمبولیسم اجتماعی در ادبیات کردی

۱) جریان سمبولیسم اجتماعی از شاخص¬ترین و مهم¬ترین جریان¬های سده¬ی کنونی شعر کردی است. شعر در اغلب شاعران معاصر کرد، اندیشمندانه و متعهد به انسان اجتماعی است. اما باید به خاطر داشت که شعر اجتماعی و بیان آمال¬ و دردهای یک جامعه بدون تردید به عهد کلاسیک برمی¬گردد، اما شیوه¬ی بیان شاعران کلاسیک شتاب زده و سطحی بود و می¬توان گفت بیان شاعران این عهد به واقعیت نزدیک بود، اما گرایش به رعایت اصول سمبولیسم و پیچیده¬تر شدن نمادها و شدت تخیل در شعر باعث متمایز شدن آن شد. سمبولیک یا شعر نمادی از جریانی مهم شعر معاصر کردی است که شاعران و نویسندگان بسیاری از این شیوه به عنوان ابزاری به منظور انعکاس غیرمستقیم اندیشه¬های سیاسی و اجتماعی خود به مخاطبان بهره می برند و از نظر منتقدان، استبداد و خفقان حاکم بر فضای جامعه و نیز آشنایی شاعران با مکاتب غربی از عوامل گرایش به این مکتب بوده است سمبولیسم اجتماعی جریانی است که نسبت به آرمانهای انسانی و اخلاقی، خود را متعد و مسئول می¬دانند و برای شعر مسئولیت و رسالت اجتماعی و سیاسی قائل است. این جریان از محصول آشنایی شاعران با مکتب سمبولیسم و تأثیرپذیری از آن و از سوی دیگر حاصل شرایط اجتماعی و سیاسی خاصی است که شاعران در آن زیسته¬اند. مکتب سمبولیسم از جمله مکاتبی است که با توجه به اوضاع و احوال جامعه وارد عرصه¬ی ادبی و داستان نویسی در ادبیات کردی شد و این مکتب نشانه¬ها و اشاره¬های هنرمندانه¬ای است که مطالب را بر خواننده القا داده و او را در ابهام فرو می¬برد. عبدالله پشیو، شیرکو بیکس، موید طیب و بختیار علی از شاعران و داستان نویسان معاصر پر ادبیات کردی هستند که قالب قصصی را برای بیان ضعف اوضاع اجتماعی، سیاسی جامعه برگزیدند و در مکتب واقع¬گرایی و نمادگرایی، اسلوبی جدید و مضامینی نو را به تصویر کشیدند. ملت کرد از جمله ملت-هایی است که در طول تاریخ دستخوش حوادث اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی شده¬اند. شعر اجتماعی به نوعی پیام آور ژرف اندیشی، نازک بینی، نمود زیبایی و التذاذ درک مسائل مورد توجه انسان بوده و هست و غنی¬ترین دستاورد شعر کردی مسایل معرفتی و اجتماعی است و رویکرد شیرکو به موضوعات اجتماعی بیشتر بوده است تا نگاهش به بیان عواطف شخصی و مقوله-های فردی. مکتب¬های اروپایی موازی با این تحولات در دوران معاصر، نفوذ خود را در عرصه¬ی ادبیات، هموار کرد و در آثار اغلب شاعران و نویسندگان معاصر می¬توان جلوه¬هایی از تأثیر این مکتب ادبی را یافت. هدف مکتب رئالیسم اجتماعی و سمبولیسم، رواج واقعیت¬گرایی، بیان حقایق، انتقاد از حکومت استبدادگر و دفاع از مردم ستمدیده است که به دلیل امنیتی، اغلب شاعران و نویسندگان ترجیح دادند تا با رمز و نماد آن¬ها را بیان کنند. در این میان شیرکو از جمله شاعرانی است که نگرش واقع گرایی را سمبل در اشعارش به زیبایی نشان می¬دهد. وی از جمله شاعران جامعه¬گرای آگاه زمانه¬ی خویش است که توانست در عین نوآوری در زبان و

بیان شعری، رسالت اصلی خویش را که تعهد در برابر مردم و اجتماع است به زبانی نمادین بیان کند تا آنجا که اشعار او به شعری انسانی و جهانی با مضمون تفکرات فلسفی و اجتماعی تبدیل شود و توانست پیوندی عمیق با لایه¬های مختلف انسان و اجتماع ملت خویش و به دنبال آن، انسان و اجتماع جهانی برقرار کند. شیرکو با سرودن اشعار خود، تعهد به اجتماع را اساس شعر خود قرار داد و توجه به اجتماع و سیاست را به عنوان یک اصل مطرح کرد و رسماً یک دید اجتماعی به شعر بخشید، و با چنین نگرشی توانست به شعر کوردی، جریانی نو در بستر شعر معاصر ایجاد کند که مهم ترین جریان شعری معاصر در ادبیات کردی گشت. تا آنجا که این جریان به لحاظ رویکردهای متفاوت زبانی و محتوایی با شعر کلاسیک کردی با عنوان جریان شعر نو شناخته شده است که می توان این جریان را به عنوان جریان شعر سمبولیسم اجتماعی مطرح کرد.

۲-۳- بررسی سمبولیسم اجتماعی در اشعار شیرکو

شیرکو در زمره¬ی شاعران معاصری است در ادبیات کردی که در بین مردم حضور دارد و به بیان رخدادهای اجتماعی سرزمین خود تمایل بیشتری نشان می¬دهد. شرایط سیاسی و اجتماعی تأثیر بسزایی در خلق بسیاری از سمبل¬ها و نمادهای شعر او داشته است. وضعیت حاکم در زمان رژیم بعث و ستم¬های بی شماری که این رژیم بر سر آزادی خواهان روداشت و همچنین خفقان و استقرار بی عدالتی و ظلم در جامعه¬ی بحران زده¬ی آن عصر، همه و همه شیرکو بیکس را متأثر ساخت و او را وا داشت تا بر اقتضای زمان و مصلحت به زبان سمبولیک و نمادین روی آورد و از این طریق فضای اجتماعی و سیاسی دوران خویش را به تصویر بکشد. البته غیر از شرایط رژیم بعث، حوادث و اتفاقات بعد از رژیم بعث همچنین جنگ داخلی نیز مورد توجه شاعر بوده و بخشی از نمادهای اشعار او مربوط به این واقعه است. شیرکو با نگاهی انتقادی بر بسیاری از وقایع و اتفاقات جامعه خویش، به علت جایگاه شغلی خود به عنوان وزیر فرهنگ وقوف داشته است، پس از آن هر جا که عملی را مغایر با اصول تفکری خود ملاحظه نموده با طبع منقد و طناز خود به بیان آن پرداخته است. وی از جمله شاعران نوآور و متعهد معاصر است که نمی توانست نسبت به واقعیت جامعه بی تفاوت باشد. گیر و گرفتهای سیاسی و اجتماعی جوامع دربند، خفقان¬های سیاسی و اجتماعی، فقر، جنگ، برادرکشی، بی عدالتی و تبعیض، همه و همه باعث گردیده تا شیرکو نگاه¬های پیشین شعر را تغییر داده و آن را به سمت نگاهی مردمی و نمادین چرخانده، و شعر نمادگرا را ابزار و سلاحی سازد برای رویارویی با این معضلات. در این پژوهش از میان دفاتر گوناگون شعری وی، به بررسی سروده اینک دختری میهن است خواهیم پرداخت. شیرکو نماد را وسیله¬ی بیان احساسات، عقاید، تخیلات و ... خود قرار می¬دهد. و در این رهگذر، شیرکو بنا به مقتضای زمان و مکانی که در آن به سرمی¬برد، از عناصر مختلفی برای بیان سمبولیک احوال درونی خود و ترسیم اوضاع جامعه¬ی خویش کمک می¬گیرد. سمبلها در اشعار وی بنا بر دلبستگی و آشنایی با فرهنگ کلاسیک فرهنگ کشورهای دیگر، موقعیت¬های خاص اجتماعی، احوال درونی و عوامل متعدد دیگری، نمود تازه¬ای یافته¬اند. برگزیدن زبان نمادین و سمبولیک از سوی شیرکو افزون بر عوامل سیاسی و اجتماعی و استبداد شدید حاکم بر فضای جامعه، ناشی از آشنایی او با مکتب¬ها و جریان¬های شعری غرب، افزون به عمق شعر، آفرینش ابهام هنری، تأثیر در مخاطب و سرانجام، حرکت شعر از تک معنایی و واداشتن خواننده به تأمل بر معنا و مفهوم شعر است. سروده اینک دختری میهن من است ترسیم آمیزه¬¬ای از تعهد اجتماعی و هنر شاعری شیرکو به شمار می¬رود. شاعر در این سروده از طریق سمبل¬ها، کنایات و روابط حاکم بر آنها، مفاهیم مورد نظر را بر خواننده القا می¬کند. به گونه¬ای که هر کدام از عناصر مختلف طبیعی، جانوری، غیرجاندار،... در جایگاهی نمادین قرار گرفته¬اند و می¬توانند محملی باشند برای القای معانی متنوعِ از جمله مفاهیم اجتماعی و سیاسی. حال از زوایای سمبولیسم اجتماعی و توجه بدین امر که چه عناصر و موضوعاتی به صورت برجسته در سروده¬ی وی کاربردی نمادین یافته¬اند، اشاره می¬شود:

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

۲-۳-۱- عناصر طبیعی

طبیعت از عناصر مهمی است که بهترین دستمایه و غنی ترین منابع را برای نمادپردازی در اختیار شاعر و نویسنده نهاده است(فتوحی، ۱۳۸۹: ۱۹۰). شیرکو شاعری است که نمودهای طبیعت و زندگانی را در نگرشی به درون و برون در هاله¬ای از اندوه و درد و رنج می¬بیند و همه جا را سرشار از اضطراب و تباهی می¬یابد و دچار یأس و ناامیدی است. شیرکو برای بیان اندیشه¬ها و حالات حسی خویش در قالب سمبلیک، از عناصر متعهدی بهره می¬برد. دایره¬ی عناصر طبیعی نمادین در اشعار شیرکو به ویژه با بار معنایی سیاسی، اجتماعی، شامل موارد متنوعی است که به آن¬ها پرداخته می شود:

۲-۳-۱-۱- ابر

شیرکو به تلفیق محیط برون و درون می¬پردازد و به شیوه¬ی عملکرد سمبولیست¬ها از روح و احساس خود در آن می¬دمد. وی با احساس مسئولیت پذیری در برابر جامعه و به کارگیری زبان نمادین می کوشد تا وضعیت حاکم بر جامعه خود را بهتر ترسیم کند و مسائل اجتماعی و پیامدهای آن را در سروده¬های خود منعکس کند. ابر انسان¬شده¬ی شیرکو بیکس، ابری است غمگسار، همزاد، همدرد و هم¬صدای شاعر و حاکی غم و درد و داغ دل است و هم دردی و هم نوایی با اقتضای جامعه¬ی سوگوار شاعر است:

«در خیابان سهول ایستاده¬ام/ گرچه اینجا ایستاده¬ام، اما من ابر غصه و / (باد) پرسش این مملکتم. هر روزی چندین بار/ به فریاد غربت تبدیل می¬شوم و در سینه¬هایتان می¬وزم». (شیرکو، ۲۰۱۲: ۱۸۲)

و در ادامه شیرکو جلوه¬های ظاهری ابر را کنار می¬زند تا عمق و حقیقتی دیگر را به مخاطب نشان دهد. چنانچه ابر بیانگر حسرت¬ها و مصیبت¬ها و ناکامی¬های روزگاران، زار زار می¬گرید و می¬بارد. از اینرو، ابر را زنگاری بر پهنای آسمان می¬بیند که جز تاریکی و پوشاندن چهره¬ی روشن خاصیتی ندارد:

«هر شب چندین بار، باران قصیده می¬شوم و / بر غمهایتان می¬بارم». (شیرکو، ۲۰۱۲: ۱۸۲)

شیرکو بیکس بر حسب استعداد هنری و جهان بینی خویش، به باز سازی و تقلید از طبیعت می¬پردازد و گاه مضمون واحدی را به عنوان خمیرمایه¬ای مشترک در ذهن و زبان خود دنبال و آن را بازآفرینی می¬کند. البته یک از عوامل موجد زیبایی در شعر شیرکو، تصویرگرایی و قابلیت تجسم، انواع حس و حال دادن¬ها به کلام، از طریق جاندار انگاری و استفاده از دیالوگ در شعر و بهره بردن از صور خیال است.

۲-۳-۱-۲- آفتاب

عنصر آفتاب، نمونه¬ی دیگری از اشعار سمبولیستی است. آفتاب در تخیل شاعر قاصدی است که مایه¬ی حیات و ندا دهنده¬ی امیدواری و دلنوازی است و هر لحظه عشق به زندگی را تداعی می کند و شاعر بر این باور و امید است که آفتابی که بودنش نماد زندگی و نبود او نشان مرگ است، درست مانند باورهای عمیق دینی و پیوندهای درست حقیقت ستایی که آفتاب از طرف آینده بیاید بر این جامعه آشفته و غم زده بتابد:

«من اکنون همیشه در عزایم/ عزای گلهایم/ عزای آب/ عزای جنگل/ ولی هربار نیز آفتابی قاصد/ از طرف آینده می¬آید و دست به گردنم می¬اندازد و/ مرا دلنوایی می دهد و به من می¬گوید: غم مخور/ همیشه اینگونه تاریک و افسرده نخواهی بود. غم مخور/ مرا داری» (شیرکو، ۲۰۱۲: ۵۱).

از آنجایی که «نمادها خاستگاه معنایی ندارند و بیشتر تابع ذهنیات و طرز تلقی شاعر و نویسنده هستند. در عین حال بهترین نمادها در آثار ادبی با استعانت از قدرت خلاق نویسنده و شاعر به وجود می¬آید و راجع به موضوعی که باعث خلق نماد شده است مفهوم

موثرتری می¬یابد»(داد، ۱۳۷۵: ۳۰۱) شیرکو بیکس هم در سروده زیر از آزادی با عنوان خورشید یاد کرده است که نماینگر استعانت از قدرت خلاق اوست که خاستگاه معنایی خاصی پیدا کرده است:

«در من / بیزاری به قدری متراکم گردیده/ خود را می¬بینم بیشه¬ای هستم و/ گودالی در سایه سارم که/ تاری از خورشید نمی رسدم» (شیرکو، ۲۰۱۲: ۱۲).

آنچه از کاربرد سمبل¬ها در سروده شیرکو قابل تأمل است، اغلب سمبل¬ها به صورت هنری برای بیان افکار و عواطف مخاطبین در هاله¬ای از ابهام است، یعنی شیرکو نه از راه مستقیم و نه به وسیله¬ی تشبیه آشکار آن افکار و عواطف را به تصویرهای عینی و ملموس بلکه از طریق اشاره و غیرمستقیم در معرض دید قرار می¬دهد.

۲-۳-۱-۳- باد

یکی از نمادهایی که در شعر شیرکو بسیار به کار رفته، سمبل باد است. این سمبل که در اشعار شیرکو نمود بیشتری دارد، باعث خلق مضامین بسیاری شده است و به دلیل نگرش خاص او، منش اجتماعی و کنش¬های سیاسی شاعر، کارکردی جدید می¬یابد. باد؛ نمادی است که چندین وجه دارد، به دلیل انقلاب درونی¬اش؛ نماد بی¬ثباتی، ناپایداری و بی استحکامی است. از سوی دیگر باد مترادف با نفخه است و در نتیجه با روح و جوهر روحی از مبدأ الهی مترادف است. از اینجاست که زبور، همچون قرآن، باد را پیک الهی و همسنگ فرشتگان می داند (شوالیه و گربران، ۱۳۸۸: ۶). البته اغلب «در شعر معاصر سمبل ویرانگری، خرابی، هرج و مرج و در نهایت دگرگونگی است» (پورنامداریان و خسروی شکیب، ۱۳۸۷: ۱۵۲-۱۵۳). اما این پدیده طبیعی در شعر شیرکو؛ گاهی تصویرهای مثبت در قالب باد، تندباد، گردباد و طوفان از آن ارائه می¬شود و به شکل های مختلفی که آمیخته¬ای از باورهای اساطیری و جریان نمادگرایی اجتماعی است، در شعر شیرکو تجلی می¬یابد به گونه ای که گاهی عامل مرگ و نابودی و رمز ظلم و ستم حاکم بر جامعه است:

«اما قلبم در مشت (باد)ی است/ آهسته آهسته از گویژه می¬آید و / خاکستر تن زند را با خود می¬آورد و / در مقابل بینی میهن/ خاکستر را فوت می¬کند و/ آنگاه می¬گوید: یادگاری برای سروریت!»(شیرکو، ۲۰۱۲: ۳۵)

البته عنصر باد ریشه کهن الگویی دارد چنانچه از کهن الگوهایی است که ناخودآگاهی جمعی را شکل می¬دهد و آن¬گاه که خدایی بر قومی خشم می¬گیرد، باد را به عنوان نیروی ویرانگر بر آن¬ها مسلط می¬سازد»(شوالیه و گربران، ۱۳۸۸، ج۲: ۸-۶). چنانچه باد در شعر شیرکو نیز اغلب منفی و چونان عنصری مهاجم، ویران گر و ستم¬کار استعمال شده است. نمادی است از عوامل غارتگر، چپاولگر و آشوبگر جامعه. ظلم و بی¬عدالتی، استبداد و حاکم جفاگر که ثمره¬ای جز اندوه و درد برای جامعه ندارد:

(باد)ی پیرمرد، باخرخری در گلو درمی¬رسد و/ سبیلش را تاب می¬دهد و/ در مقابلم لمحه¬ای می¬ایستد و/ متعجب است که از کینه¬ی او باشم و به او شبیه نباشم. (شیرکو، ۲۰۱۲: ۲۳)

شایان ذکر است که بینش فردی و ابداعی شیرکو نسبت به جامعه و تأثیرات ژرف آن از حوادث و تحولات فردی و اجتماعی در ضمیر ناخودآگاه، منجر به رشد و غلبه تصاویر نمادین شخصی و خصوصی بر پیکره نمادین اشعار وی گشته است. در شرایط اجتماعی که تنها تاریکی ظلم و تجاوز و دیکتاتوری گسترده شده، بادها قاصد و پیک الهی و فریاد رسان چنین سرزمینی به شمار می¬روند که خطاب به باد می گوید:

ای باد حسرت/ شتاب کن... پیشم بیا./ در یک رقص جهنمی دستم بگیر و/ تا سوختن آستان خدا/ مرا ببر و در همانجا/ با پر قلم عشق/ تک و تنها/ شعله...شعله / در میان مرثیه¬ی شیون/ تصویر آهویی بکش/ که در مملکت چاقو/ خیلی کم زیست!» (شیرکو، ۲۰۱۲: ۱۹۷-۱۹۸).

نقش مهم و محوری واژه¬ی باد در سمبولیسم اجتماعی اشعار شاعران معاصر بسیار برجسته است شیرکو به کمک تصویر نمادین باد، ادراکات و اندیشه¬های سیاسی خود را سامان داده است. باد نماد همه¬ی مبارزان و سلحشورانی است که ضمن حرکت و تکاپوی خودِ، همه مردم عادی را که در غربت به سر می برند به امید آزادی وا می¬دارد:

«من اکنون در بسیاری از مکانهای این سرزمین/ بی کسم و شیون و زاری می کنم. اما هربار/ (باد)ی جوان از طرف آزادی می¬آید و / دست به گردنم می¬اندازد و مرا می¬بوسد و به من می¬گوید:/ غم مخور، تا به ابد اینگونه تنها نمی¬مانی، غم مخور، مرا داری» (شیرکو، ۲۰۱۲: ۵۰- ۵۱).

گاه باد در شعر شیرکو رمز انقلاب و گاهی اوقات، باد را نماد آزادیخواهان و حرکت¬های آزادیخواهی معرفی کرده است. چنانچه در شعر زیر باد نماد زندگی، جنبش و قیام است:

ای میهن/ برای اینکه به یک میهن حقیقی تبدیل شوی/ باید از سر و گردن به پایین/ خودت، خود را باز شکافی!/ باید بارانی دگر در ضمیرت شروع به بارش کند و/ (باد)¬ی دگر در تو آغاز به وزیدن نماید و/ سوختنی دگر و متفاوت/ شما را به ققنوس کوه تبدیل کند!»(شیرکو، ۲۰۱۲: ۱۷۸-۱۷۹).

و در جای دیگر با همین مفهوم نمادی روشن برای، خیزش، حرکت و انقلاب می باشد، منظور از طوفان، موج دوباره مردمی است که بعد از کشتارهای فجیع و اعدام بی رحمانه¬ی رژیم بعث، دوباره به خود بیایند:

ای میهن خوابیده¬ام!/ من تنت را سوزن آجین می¬کنم/ تا بپاخیزی و / به سیل و طوفان تبدیل گردی،... (شیرکو، ۲۰۱۲: ۱۷۹)

نکته قابل تأمل آن است که «درجه تأویل پذیری و بسیار معنایی نمادها یکسان نیست. معمولا نمادهای ناخودآگاه و همگانی نسبت به نمادهای خودآگاه و غیرهمگانی پرمعناتر و ژرف¬تر . هستند و قابلیت تأویل بیشتری دارند اما در هر صورت سمبولها شعر را عمیقتر می¬کنند، دامنه می¬دهند، اعتبار می¬دهند و وقار می¬دهند (یوشیج، ۱۳۸۵: ۶۹).

یکی از جلوه های بدیع و شگفت انگیز شیرکو در سروده «اینک دختری میهن من است»، خروج الفاظ از دایره¬ی تنگ معانی و تجلی واژگان به سان نمادهای دقیق و عمیق، تصاویری زنده و تابلوهای گویا و جذاب از وضعیت اجتماعی است. زیرا در نماد، حرکت تصویر از عینیت به ذهنیت است(نک: جورکش، ۱۳۸۳: ۲۴۸-۲۴۹). برای مثال شیرکو در آغاز از« بادی» واقعی سخن می-گوید و سپس «باد» به نمادی از اجتماع و تاریخ و دنیا و غیره بدل می¬شود که این امر غلبه¬ی ذهن گرایی را بر شعر شیرکو نشان می¬دهد.

شب هنگام، (باد)ی غمگین/ آهسته آهسته، همچون نسیم/ بسوی گورستان بزرگ ره می¬گشاید و/ یکی یکی «فراموش شدگان» آنجا را / صدا می¬زند و همه را/ از خواب برمی¬خیزاند و بهمراه خود/ بطرف دامنه¬ی تپه می¬آورد و/ در راستای یک مه گل گلی/ با آنها می نشیند و/ به آرامی سر گفتگو می¬گشاید: / «شما در یاد صدا فراموش شدید/ شما از یاد رنگ زایل شدید/ در یاد تاریخ انسان و/ در یاد میهن فراموش شدید» (شیرکو، ۲۰۱۲: ۱۸۷-۱۸۸)

شیرکو در سروده زیر باد را نشانه¬ی تزلزل و ناامنی دانسته که بیرق و پرچم آزادمردان را سرگردان کرده است:

«میهن به گردباد تبدیل شد و / دشت و کوه را بر (باد) داد و گفت: / شما تنها گروهی مفتری و کلمات راهزن هستید»(شیرکو، ۲۰۱۲: ۱۲۱).

یک بخش از ایده¬های بنیادین در شعر شیرکو، دغدغه¬ی سیاسی و اجتماعی اوست. شیرکو فضای خفقان حاکم بر جامعه¬ی خود را که ارمغان حکومت بعث بود، در تصویر کلیدی « باد» منعکس کرده است باد در شعر شیرکو نمادی است از عوامل غارتگر، ظلم و بی عدالتی، استبداد و حاکم جفاگر که ثمره¬ای جز اندوه و درد برای جامعه ندارد به تصویر کشیده شده است. در واقع شیرکو نگرشی بدبینانه و توأم با یأس و ناامیدی بر شعر او سایه افکنده است. او دردهای اجتماعی را با تمام وجودش حس می¬کند. «دردهای اجتماعی، دردهایی هستند که از نابسامانی¬ها و نابرابری¬ها و بی¬عدالتی¬های اجتماعی نشأت گرفته و در طول تاریخ چون بیمار مزمنی جان و دل آزادگان

را آزرده¬اند. »(صادقیان، ۱۳۷۹: ۱۵) یکی از این بی¬عدالتی¬ها انفال مردم به دست رژیم بعثی است.

دگر گون ساختیم باد را / آن سان که بمب¬ها می خواستند/ ... در بیابان فرودست/ هرجا که بیزند/ مشتی خاک را/ باید که در کزل¬های غربال/ ناخن انگشتان و ذرات استخوان ساق پای کردان را/ تنها/ بیابند!/ اما درون شعر من/ مدام/ در آمد و رفت و / طنین انداز است/ فریاد زنان انفال دختران من است و / پایانی بر آن نیست!(شیرکو، ۱۳۸۴: ۳۷-۴۰)

شعر نمادین یا سمبولیک از جریان¬های مهم شعر شیرکو بیکس می¬باشد. از عوامل گرایش این شاعر به شعر نمادین و سمبولیک تغییر فضای سیاسی و اجتماعی جامعه و اختناق و خفقان شدید نظام مستبد رژیم بعث حاکم برآن است. در واقع از هدفهای رویکرد شاعر به سمبل در شعرش، خلق بافتی مبهم و شعری عمیق، تأثیر در مخاطب و شرکت دادن او در آفرینش معنای شعر، حرکت شعر از حالت تک معنایی به سوی چندمعنایی، و واداشتن خواننده و مخاطب به درنگ و تأمل در معنا و مفهوم شعر است. زیرا «سمبل یا نماد به طبیعتش اساسا مبهم و چند پهلو است.»(سیدحسینی، ۱۳۸۷: ۵۳۸) مهم¬ترین رویداد مؤثر تاریخی دوره شاعر که بر ذهن و زبان و بیان شاعران جاری گشت، رویداد دردناک انفال است که هیچ شاعر متعهدی وجود ندارد که از کنار این رویداد جانسوز بی اعتنا گذشته باشد. شیرکو با حادثه¬ی انفال، چنان پیوند شدید عاطفی برقرار می¬کند که در آن حال، زبان وی از توصیف واقعیت¬ها فراتر می¬رود و به قلمرو تو در توی نمادها و رمزها پا می¬نهد، در اشعار بالا چنان که مشاهده می شود الفاظ و عبارات تو، یعنی«دال¬ها» ، «مدلولهای» مختلفی پیدا می¬کنند. «دال¬ها» فقط یک«مدلول» معین و مشخص ندارد، بلکه به مدلول¬های پرابهامی دلالت می¬کنند که دریافت آنها چندان هم آسان نیست و خواننده با اندیشه و تفکر و کشف رمز و راز قراردادها، معنای آنها را درمی¬یابد یا خود معنای نهایی آنها را به فعلیت می¬رساند.

۲-۳-۱-۴- باران

شیرکو به واسطه بارش قطرات باران بر ظلمت¬های سیاسی و اجتماعی تأکید می ورزد. باران نشانه¬ای از رویش و طراوت و سرسبزی است و در ادبیات نماد زندگی دوباره و علامت حیات و نشانه¬ی رحمت الهی است، اما شیرکو گاهی این واژه را معنایی عکس این مفهوم به کار برده است. در این جا واژه¬ی «باران»، دیگر یک واژه¬ی معمولی با بارمعنایی صوری و متداول و عام¬یافته-اش نیست. باران در این شعر، از لحاظ معنا و مفهوم دگرگون شده است. این واژه از منظر سیاسی-اجتماعی در این شعر، می¬تواند در تقابل با حیات و نشانه¬ی رحمت الهی نمادی باشد از فضای تیره و شرایط خفقان آور و توأم با ظلم و استبداد جامعه و هر معنای دیگری در راستای آن، که با این توصیف می¬توان گفت، شیرکو به خلق یک موقعیت تازه از یک عنصر طبیعی(باران) پرداخته است. گویی شیرکو همه چیز را تیره و تار می بیند و زندگی برایش زندانی بیش نیست:

«عصبانیت¬ها ابتدا در شکل/ قطره¬های کوچک...چکه چکه.../ شروع به باریدن می¬کنند. هر قطره¬ای/ از یک بیزاری است. قطره ای از گلوی/ یک شعر زندانی است. دیگری از چشم / سوالی خسته است/آن دگر/ از رگ و ریشه¬ی گیسوی بریده برآمده/ یکی دیگر از فریاد نک پستان است/ یکی هم به سقف غمی/ جوان، الی آخر و الی...و الی..../ شاید آن قطره¬ها همدیگر را نشناسند/ اما در نهایت همگی یک اسم/ برای خود انتخاب می کنندو سیل می گردند!»(شیرکو، ۲۰۱۲: ۱۸۰-۱۸۱).

باران نشانه¬ای از رویش و طراوت و سرسبزی است و در ادبیات نیز نماد زندگی دوباره و علامت حیات و نشئه¬ی رحمت الهی است. شیرکو از این واژه در معنی بار مثبت آن به کار برده است و در شعر او زندگی بخش است و می¬تواند به زندگی اجتماعی و سیاسی که از چشم انداز شیرکو مرده است، حیاتی دوباره ببخشد و یک زندگی پاک سیاسی و اجتماعی، عقلانی و آکنده از تفکر را زنده کند. از این رو، یکی از معانی نمادین «باران» از نگاه شیرکو انقلاب اجتماعی و بهبود وضعیت اجتماعی و سیاسی است که لازمه¬ی بارش باران بر میهن می¬کند: «ای میهن/ برای اینکه به یک میهن حقیقی تبدیل شوی/... باید بارانی دگر در ضمیرت شروع به بارش کند و/ (باد)ی دگر در تو آغاز به

وزیدن نماید و/ سوختنی دگر و متفاوت/ شما را به ققنوس کوه تبدیل کند!»(شیرکو، ۲۰۱۲: ۱۷۸-۱۷۹).

در واقع، عشق به میهن، احساسی است که از دیرباز، در وجود هرانسانی وجود داشته است و همین احساس است که شیرکو را آرزومند بارش باران کرده است. با تأمل در سروده مذکور می¬توان گفت که سبک شیرکو در سروده اینک دختری میهن من است، سمبولیسم اجتماعی است و یک بعدی بودن شعر و استفاده از سمبل¬های تک معنایی از ویژگی های برجسته شعر اوست. وی مسائل اجتماعی را به مسائل معنایی و روایی تبدیل می سازد و در قالب ساختارهای کلامی و زبان¬های مردمی، در برابر ساختارهای اجتماعی به واکنش می¬پردازد.

۲-۳-۱-۵- جنگل

جنگل از گونه نمادهایی است که شیرکو بیکس در حکم ملت و جامعه به صورت سمبل به کار می¬برد و البته « جنگل به دلیل تاریکی¬اش و ریشه¬ی عمیقش، نماد ناخودآگاه است» (شوالیه و گبران، ۱۳۸۸، ج۲: ۴۵۶) و با همان برداشت و مفهوم در شعر شیکو انعکاس داشته است. جنگل از دید نمادهای اجتماعی سروده اینک دختری میهن من است، نماد جامعه اوست که دچار تاخت و تاز و استبداد و ظلم شده است:

«وقتی که میهن به جنگلهای مظلوم/ گوش فرا نمی¬دارد، آنگاه سنگ و درخت به حاشاکردن/ فکر می¬کنند. وقتی که میهن / چشم خود را در مقابل آنهمه لاشه¬ی غدر / می بندد، دردها به بهاری قرمز می اندیشند. / وقتی که میهن از دزدها چشم پوشی می¬کند، دزدها/ به دزدیدن خود میهن می اندیشند!» (شیرکو، ۲۰۱۲ ۱۶).

با این وجود می توان گفت که شیرکو با ذهنیتی منفی، جنگل را نماد جامعه¬ای گرفتار ظلم و ستم و پر از هرج و مرج و تباه شده و از جامعه¬ای گرفتار اختناق شدید می¬داند که مردم نیز مأیوس و ناامید شده اند. از این رو، جنگل در نگاه شیرکو می¬تواند نماد جامعه¬ای غارت شده و گرفتار استبداد و ظلم و ستم باشد که یأس و ناامیدی بر مردم آن چیره شده است. درخور توجه است است که نمادها در شعر شیرکو این قابلیت را دارند که درک خوانندگان را از مدلول¬های قاموسی در نظام نخستین زبان آزاد کنند و مفاهیم و لایه¬های معنایی متفاوت و گاه متضاد را برای تخیل و تعقل خوانندگان باقی بگذارد، به طوری که خواننده برای درک و فهم منطقی آنها ناگزیر است که از همه تجربه¬ها و اندوخته¬های ذهنی خود بهره گیرد و از طرف دیگر نمادهای منتخب از جانب شیرکو بیکس که غالبا برگرفته از پدیده¬های طبیعی هستند در ترکیب با عنصر کلامی(جنگل / سیاهپوش)، شیوه¬ی نمود در جمله همراه با پرداخت شاعرانه موجی از زیبایی به وجود آورده است:

این تاریخ من لاابالی است/ درشکه¬ای است تا گوش اسب¬هایش/ در گذشته فرو رقته است و ... ککش هم نمی¬گزد! عشق همه پرنده هایش را/ در هوایی خفه و ، وفای همه زنانش را در جنگلی سیاهپوش جا گذاشته است (شیرکو، ۲۰۱۲: ۸۴-۸۵).

۲-۳-۱-۶- شب:

شب به عنوان یکی از عناصر طبیعی و پربسامدترین عنصری است که در شعر شیرکو کاربردی سمبولیک یافته است. در رویکرد جدید شیرکو بیکس شب از منظر سیاسی-اجتماعی می¬تواند در تقابل با صبح آزادی و عدالت گستری نمادی باشد از خفقان و فضای تیره و شبگون حاکم بر جامه¬ی زمان بعث، جامعه ای که در خاموشی و سکوتی سرد به سر می برد. با این توصیف می¬توان گفت شاعر به خلق موقعیتی تازه از عنصر طبیعی پرداخته است. شب تداعی کننده¬ی فضایی تنگ و تاریک و خفقان آور است که بر جامعه¬ی عصر شاعر خیمه زده است . شب به عنوان یک پدیده¬ی طبیعی و آن شرایط اجتماعی است که رمز و سمبل اوضاع اجتماعی ناخوشایندی قرار دارد که نظامی ستمگر بر آن فرمان می¬راند. این عنصر در شعر زیر بوکاسا (مظهر ناامیدی)، تبر(مظهر مرگ) و قمه¬ی دیجور (مظهر ظلم و

ستمی) است که بر پیکره¬ی جامعه وارد شده است و به این طریق سیمای میهن را به تصویر می¬کشد:

غروب که این میهن را می¬بینی / خود را چون گاندی می¬نمایاند/ شبها هم بوکاسا است و / بامداد یک صوفی نورانی و / عصر هنگام لباس بارق و حجاج/ بر تن دارد!/ در روز او درخت شعر است و / شبها تبر/ در روز او اشعه آفتاب است و / شبها قمه¬ی دیجور! (شیرکو، ۲۰۱۲: ۱۵۹-۱۵۸).

در شرایطی که صداقت و یکرنگی در میان مردم کمرنگ شده، شیرکو به دنبال یافتن راهی برای آگاه و بیدارکردن انسانهاست و این نکته را برای ما آشکار می سازد که وی به عنوان شاعر رسالت بزرگی را به عهده دارد که همان هدایت و راهبری مردم عصر و زمانه¬ی خویش است. شیرکو به واسطه¬ی سمبل شب« جامعه ای که نظامی جابر بر آن حکوت می¬کند و حقایق را از مردم پنهان می¬کند شرایطی همانند شب دارد» (پورنامداریان، ۱۳۷۴: ۱۶۱). شاعر در شعر زیر با استفاده¬ی نمادین از دو ترکیب «سایه درد» و «شب بیداری» از فضای سرد و بی¬روح و تاریک محیط و اجتماع خویش اینگونه شکوه سرمی¬دهد:

آنچه که هر روز پیش من/ کوتاه و کوتاهتر می¬شود، همانا زندگی است/ هر آنچه نیز مدام طویل و طویلتر می¬گردد/ سایه¬ی درد و شب بیداری غمهاست. (شیرکو، ۲۰۱۲: ۱۳).

واژه شب، با مفاهیم نمادین خود که در دایره¬ای از مؤلفه¬های منفی محصور است، در شعر شیرکو بسیار به کار رفته و از بسامد بالایی برخوردار است. شب به عنوان یک پدیده¬ی طبیعی و آن شرایط اجتماعی است که می¬توان شب را رمز و سمبل اوضاع اجتماعی ناخوشایندی قرار داد که نظامی ستمگر بر آن فرمان می¬راند (پورنامداریان، ۱۳۷۴: ۱۶۱). این واژه در حوزه¬ی زبان رمزی شیرکو، مظهر شرایط سیاسی آزادی ستیز و اوضاع اجتماعی توأم با ظلم و خفقان ناشی از آن است:

این / نه هذیان شعر است و/ نه توهم دیده گان رویا و / نه تار و پودهای فانتزی خیال!/ «توپز آوا»/ نخستین سرد سیر قبیله¬ی مرگ!/ نخستین ایستگاه طنین گوش خراش بوف آهنین با شی ظلمت! (شیرکو، ۲۰۱۲: ۲۵-۲۶)

واژه¬ی شب مفهومی چون فقدان روشنایی و تاریکی را در ذهن شاعر متبادر می¬کند که در شعر کاربردی سمبلیک پیدا کرده و نمادی از ناامیدی، سیاهی و فضای خفقان¬آور جامعه است:

باز می¬رسم به تاریکی و نداری و/ محوطه¬ی خانه¬مان/ من خود روز بودم/ اما مرا از شب بیانباشتند/.. مرا به تاریخی فرسوده سوارم کردند/ نیام و شمشیری / نگار بسته به دستم دادند و/ مرا به قلعه¬ی اشباح گذشته¬ام باز گردانیدند. (شیرکو، ۲۰۱۲: ۲۱-۲۲)

بنابراین در این سطرها، تکیه بر واژه «شب» و کلماتی که بار معنایی سنگین و خشنی دارند چون: تاریکی، نداری، تاریخی فرسوده، نیام و شمشیر و قلعه¬ی اشباح همه و همه درصدد تثبیت و القای معنای شب در ذهن مخاطبند که تصویر سمبلیک جامعه¬ای با اوضاع سیاسی نامطلوب است که تمام خصوصیات تاریکی و شب را در معنای مجازی به آن نسبت داد.

۲-۳-۱-۷- فصل

به سبب شیوه¬ی نگرش خاص شاعران در طول زمان، عناصر طبیعت هر یک مفهوم نمادین یافته اند. اکثر شاعران کرد در دوران بعث و پیش از آن، نمی¬توانسند حرف خود را مستقیم و به صراحت بیان کنند، از این رو، به نماد متوسل می شدند. شیرکو به سبب مقتضیات زمانی و مکانی گاهی امکان صراحت بیان نداشته و به همین جهت برای ترسیم احوال درونی خویش یا اوضاع جامعه از فصل¬های سال به ویژه عنصر پاییز کمك می گیرد و آرمان¬های خود را با بهره¬گیری از این عنصر طبیعی و استفاده از زبانی نمادین مطرح می¬کند و این عنصر طبیعی را که نمادی از ناامیدی و درد و رنج ملت است، به خواننده تفهیم می¬کند و خواننده به خوبی از ورای تصویر پاییز در شعر زیر منظور نویسنده و سیمای جامعه را درک می کند:

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

«تو ای میهن!/ ای مردی که از قله¬ی بلند/ غرور تارک سرت به دون دست خود/ می¬نگری و حتی یک بار از مرکب فرود نمی¬آیی/ به داخل ازدحام زخم و پاییز این همه دردهای منتظر!» (شیرکو، ۲۰۱۲: ۹۸).

البته شایان تأمل است که این نگاه شیرکو به طبیعت، نگاهی سمبیلک است که به زیبایی از طبیعت تأثیر پذیرفته و سمبلهایش را از عناصر طبیعت، بدون هرگونه دل زدگی ناشی از ابتذال، گرفته و در راستای منفعت جامعه، از آن بهره برده است. «این پیوند سیاست و طبیعت به حادثه، اهمیتی خارق العاده می دهد و آن را از محدودیت زمان و مکان می¬رهاند»(کریمی حکام، ۱۳۸۴: ۱۴۷)

بهار که سمبل آزادی و پیروزی است در جامعه¬ی آشفته و نابسامان شاعر که غفلت و بی خبری در آن موج می¬زند و کسی به فکر تغییر وضعیت نیست، تهی است:

اسم من بهار است و به تو شبیهم/ مثل هم جوان هستیم و مثل هم/به گلهای آینده تبسم می¬کنیم!/ اما افسوس/ مثل هم و باهم/ در میهن تهی، تهی شده می¬میریم! (شیرکو، ۲۰۱۲: ۶۳)

وقتی که میهن چشم خود در مقابل آنهمه لاشه غدر می بندد، دردها به بهاری قرمز می اندیشند.

۲-۳-۲- عناصر جانوری

شیرکو برای آگاهی دادن جامعه و ترسیم اوضاع جامعه و تشریح حالات درونی خود، از عناصر متعددی از جمله عناصر جانوری مدد می¬گیرد تا بتواند آن عناصر را بستری مناسب برای سخنان رمزآلود خود قرار دهد. شیرکو برای بیان بسیاری از مسائل و موضوعاتی که قصد دارد به صورت نمادین بدان بپردازد، با در نظر گرفتن ویژگی¬های مختلف جانوران از آن¬ها در قالب بیانی نمادین برای القای معنای متعدد بهره برده است.

۲-۳-۲-۱- اسب

اسب از برداشت شیرکو نماد آگاهان سردرگمی است که اوضاع نابسامان جامعه آنان را سردرگم کرده و آرامش را از آنان گرفته است. دل آگاهانی که از تلاش بیهوده برای جامعه خسته شده¬اند و نمادی از اهل کرکوک که با بیانی سمبلیک و رمزگونه به طرح ژرف ترین لایه¬های روحی خود و اجتماع خویش، یعنی ناامیدی از بهبود شرایط می پردازد:

«من کره اسبی بیکار و / اهل کرکوکم/ فرزند نفت و گاز و فرزند آنهمه لوله و چاه نفتم/ اما آنچه اتفاق و به ندرت می¬بینم آن پدران است/ بهمین دلیل همواره در چرخشم/ از همه کس بیشتر میهن را می¬بینم/ اما، افسوس/ همه¬ی شیهه و غرشهایم بر باد شدند و / تمامی سمکوبهایم از بین رفتند و / این میهن مقدس مرا نشیند!» (شیرکو، ۲۰۱۲: ۴۰- ۴۱).

شیرکو به خوبی توانسته است اندیشه¬ی ادراک درونی، تصورات شخصی و عوطف خویش را نسبت به دغدغه¬های اجتماعی و سیاسی، در تصویرهای بالا متمرکز کند و به آنها جهت دهد. زیرا«کار نماد تثبیت و سازماندهی به ادراک و احساسات پراکنده¬ی فردی یا اجتماعی است»(فتوحی، ۱۳۸۹: ۱۸۳). وی از شاخص¬ترین چهره¬ی شعر معاصر است که شکست¬های سیاسی و اجتماعی عمیق ترین تأثیر را در اندیشه و شعر او برجای نهاده است. در یک نگاه کلی به شعر او می¬توان گفت که شکست و نومیدی، مضمون و ذهنیت واحدی به بسیاری از سروده هایش بخشیده است، حالتی که از یک خشم و خروش نومیدانه به سوی یک شکوی می رود و در لابه لای آن حسرت¬ها، دریغ¬ها، نومیدی¬ها و آرزوهای خود را با طنینی غم آلود بر زبان می¬آورد.

۲-۳-۲-۲- بلبل

شیرکو از بلبل در قالب سمبولیک بهره برده است که قابل تأویل به مفاهیم سیاسی-اجتماعی است. این عنصر جانوری، نمودی از آزادی و امیدواری است. شاعر اجتماع را چون درختی با شاخه¬¬های خشکیده می¬بیند اما در اینجا شاعر با نشستن بلبلی بر روی شاخه درخت که مایه سرسبزی آن شاخه شده است، گویی می خواهد شعله¬ای از امید را در دل مخاطب روشن کند و او را به تعبیری هر چند کوچک در این جامعه¬ی آفت زده امیدوار کند:

«درختی دیدم/ تمام شاخه¬هایش خشک و / تنها یکی از شاخه¬هایش سبز بود/ گفتم: این چگونه است؟!/ گفت: دیر زمانی بود عاشق صدای/ بلبلی بر شانه¬ی خود بودم و/ شاخه¬های دیگر از نبود عشق/ خشک شدند، اما من قلبم را بدست/ عشقی سبز سپردم و زنده ماندم»(شیرکو، ۲۰۱۲: ۲۱۲-۲۱۳).

بلبل در شعر زیر نماد آزادی خواهانیست که از وطن کوچ کرده اند و همواره به فکر رهایی از اوضاع نامساعد و خفقان¬بار حاکم بر جامعه¬اند که همچون قفسی تنگ آنان را در برگرفته است:

«یک بلبل آواره¬ی خارجه/ فرزند ترانه¬ای شهید، ترانه¬ای از یاد رفته/ پس از چندین سال به شهر برگشت.../ خواست بر سر مزار پدر برود و بهمراه گریه/ بسیار بسیار برایش بخواند. اما هر چند جستجو کرد و / پرسش نمود و پیش میهن رفت و پیش/ سرودها، ولی قبر پدر نازنین نیافت./ تا اینکه روزی از تراکم غصه، او هم بر گوری/ ناشناخته، ناکام بمرد!» (شیرکو، ۲۰۱۲: ۱۴۵).

درخور توجه است؛ از آنجایی که نمادها حاصل دریافت¬ها و تجربیات شخصی شاعران¬اند، در عین حال هم، نمادها مانعی هستند بر سر راه مخاطبان سطحی¬نگر تا نتوانند به سهولت به این ساحت وارد شوند و «هر کسی در آن چیزی می بیند که قدرت باصره¬اش اجازه¬ی مشاهده آن را می¬دهد» (احمدی، ۱۳۷۰: ۲۹۳). زیرا شعرهای نمادین، تأمل برانگیز، تأویل پذیر و گاه چندوجهی هستند و همین تأویل¬هاست که ارزش و اعتبار و ماندگاری شعر نمادین را تضمین می¬کند. از این رو، نمادها، گستره¬ی مفهوم وسیعی را دربرمی¬گیرند که شاید، هیچ یک از آن¬ها مفهوم و معنای موردنظر شاعر نباشند، اما با این وجود، به دلیل قابلیت تأویل پذیری بی حد و حصرشان، می توانند بسیاری از مفاهیم ذکر شده را بپذیرند.

۲-۳-۲-۳- خروس

خروس در ترکیب ذهنی شیرکو نماد آزادی خواهان و مبارزانی است که سالیان سال، در حالیکه قیام¬ها و جنبش¬های انقلابی-شان به ثمر نشسته است، همواره به باد فراموشی سپرده شده اند و همه¬ی رنج و مشقتشان نادیده گرفته شد و در عوض کسانی دیگر که هیچ نقشی در جنبش ها و قیام¬های خونین نداشته¬اند، حال به رفاه و آسایش رسیده¬اند و همین اشخاص هم هستند که همواره در پی آزار و سرکوب آن¬ها هستند.

«اسم من خروس است و اهل ملکندی هستم/ چندین سال است نگاهبانم و بامدادان/ برای این محله می¬خوانم. در پروسه¬ی/ جنبش هم پیک بودم و چندین نامه¬ی / سری را از اینجا تا غارها رساندم/ اما اکنون صدایم گرفته. یک طوطی/ دکتر بمن گفت در گلویت غده¬ای بوجود آمده/ علاجت در جارجه است. من هم چندین / شکایت نامه به دست خروس¬های بزرگ رساندم/ اما عجیب اینجاست که همان دکتر طوطی/ بمن گفت: ای بینوا، تو انگار از هیچ چیز/ خبر نداری؟ چند روز قبل بجای تو/ مرغی/ صحیح و سالم و قشنگ را به خارج فرستادند» (شیرکو، ۲۰۱۲: ۱۷۴- ۱۷۵).

گرایش شیرکو به بیان نمادین، علاوه بر اوضاع استبدادی و خفقان و عدم آزادی بیان، نتیجه¬ی سعی او برای خلق ابهام و در نهایت غنی کردن جوهر ادبی کلام است؛ به همین سبب خواننده¬ی شعر او، جهت نیل به زیر ساخت معنایی نماد، ناگزیر است که از

همه¬ی تجربه¬ها و اندوخته¬های ذهنی و تجربی خود کمک بگیرد.

۲-۳-۲-۴- کبوتر

بلبل در شعر شیرکو، به دلیل دید اجتماعی، اندیشه¬ی سیاسی و نگرش خاص او، کارکردی جدید می¬یابد که از بینش سیاسی شیرکو مایه گرفته است که البته در اساطیر هم «کبوتر ماده به خاطر لطف، زیبایی و سپیدی، نماد پاکی، صفا و سادگی است»(اسماعیل پور، ۱۳۷۷: ۲۱) و از آنجایی که «کبوتر پرنده ای است بی¬نهایت اجتماعی که همواره بر ارزش¬های مثبت نمادگرایی آن تأکید شده است»(شوالیه و گرابران، ۱۳۸۸: ۴/ ۵۲۶/-۵۲۷ اما این پرنده رمز عدم اجتماعی بودن آن در جامعه¬ی شیرکو قلمداد شده است:

«اسم من کبوتر چاهی است و دخترم/ خانه¬ام در محله¬ی مناره است/ من از پر و بال خود و از منقار و / از خانه و محله و/ از همه چیز خود بیزارم!/ من بغبوی حرام داخل دین و میهنم» (شیرکو، ۲۰۱۲: ۷۰-۷۱).

و کبوتر که همواره رمز صلح بوده در فضاسازی شیرکو در جستجوی آزادی است:

«من اجازه ندارم دور از این مناره پرواز بکنم!/ من اجازه ندارم دور از صدای منار/ به صدایی دیگر گوش فرا دهم!»

(شیرکو، ۲۰۱۲: ۷۱)

۲-۳-۲-۵- کرکس

از جمله پرندگانی که در شعر شیرکو دارای چهره¬ای مذموم و زشت و نکوهیده می¬باشد،«کرکس» است. این پرنده در اشعار شیرکو، نماد انسان¬های پست و فرومایه و ذلیل است. نماد ظالمان و قدرتمندانی است که همواره ضعیفان و ناتوانان را طعمه¬ی مطامع و جاه¬طلبی¬های خود قرار می¬دهند.

«اهل کوره¬کاژاو هستم/ خودم و مادرم و پدرم و خواهرانم/ شب و روز ابریشم تولید می¬کنیم/ اما رنج به باد رفته هستیم/ کرکس لاشخور این منطقه/ بهمراه جمعی زاغچه¬ی پلیس/ هر چه تولید کرده¬ایم، بسته بندی می¬کنند و / زیر بغل می¬زنند و با خود می-برند!» (شیرکو، ۲۰۱۲: ۱۷۶)

لاشخور پرنده ای است که از مردار تغذیه می¬کند و در این شعر می¬تواند تضادی از افراد حقیر و پستی باشد که برای سیر کردن شکم خود به هر حقارت و رذالتی تن می دهند. از این رو، شعر شیرکو در بیدارسازی و آگاه سازی مردم در تحولات اجتماعی و سیاسی سهمی بسزا دارد زیرا تابع زمینه اجتماعی جامعه¬شناسی خاصی است که با زندگی شاعر و خالق اثر پیوند می خورد.

۲-۳-۲-۶- کرم ابریشم

شیرکو از کرم ابریشم در قالب سمبولیک بهره برده است که قابل تلویل سیاسی و اجتماعی است. کرم ابریشم نماد یا رمز هر روشنفکر و مبارز انقلابی¬ای باشد که به وطن و جامعه¬ی خود دلبستگی دارد و نمی¬تواند از آن دل بکند و در حالی که بر فضای جامعه اختناق و استبداد شدید حاکم است و مردم جامعه نیز مأیوس و ناامید شده¬اند. از این¬رو، نماد مردمان زحمت کش و رنج دیده¬ای هستند که همه رنج های آنها به باد رفته است:

«اسم من کرم ابریشم است/ اهل کوره¬کاژاو هستم/ خودم و مادرم و پدرم و خواهرانم/ شب و روز ابریشم تولید می¬کنیم/ اما رنج بباد رفته هستیم/ کرکس لاشخور این منطقه/ بهمراه جمعی زاغچه¬ی پلیس/ هر چه تولید کرده¬ایم، بسته بندی می¬کنند و / زیر بغل می¬زنند و با خود می¬برند!» (شیرکو، ۲۰۱۲: ۱۷۶).

در واقع شیرکو با بهره¬گیری از تصویر نمادین کرم ابریشم و رسیدن به سمبلسیم اجتماعی، درصدد است آلام و آمال¬هایی را که در ضمیر او و شهروندان متعهد و جامعه¬گرای او رسوب کرده ، در تصویرگری نمادین متجلی کند. انگیزه و هدف این نمادهای جانوری، این است که مخاطب همان احساسی را تجربه کند که بر شاعر چیره شده است و از طریق این تصویرهای عینی و مادی که با حالات درونی او همخوانی دارد، یعنی حسی که خود از او برخوردار است، به مخاطب القا کند و یا حس را در درون مخاطب برانگیزد.

۲-۳-۲-۷- لاک پشت

شیرکو به کمک نمادی بیرونی و عینی که با احساس درونی و ضمیر بیدار او همخوانی دارد، احساس و عاطفه¬ای را که بر او چیره شده، به مخاطب القا می¬کند. شیرکو احساس نگرانی و ناامیدی از اوضاع اجتماعی و اختناق سیاسی عصر خود را در تصویری نمادین از «لاک پشت»، تداوم استبداد و ستم بیرونی را به مخاطب القا می کند. چنانچه لاک پشت نماد جامعه¬ای ستم دیده است که امیدی به رهایی از این وضعیت ندارد و حتی کوچکترین فروغی از آزادی بر این سرزمین نتابیده است.

اسم من لاک پشت است/اکنون چندین سال است در کنار/ این دریاچه حمالی می¬کنم/ آن سوراخ هم خانه¬ی من است/ اما دیروز چندپای میهن پیدا شدند/ اخمو و عصبانی/ با تک پا تا آن پایین مرا بردند/ به من گفتند: بخاطر منفعت آب و آن کوهها/ بخاطر مصلحت، هما و باز و / آن همه گوزنها/ باید از اینجا بروند در اولین فرصت/ این منطقه را تخلیه نمایند. (شیرکو، ۲۰۱۲: ۳۰-۳۱)

شیرکو سعی ندارد خواننده را در لذت¬جویی¬های فردی و یا اندوه¬های ساختگی خود شریک سازد بلکه درصدد آن است خواننده را با رویدادهای عصر خود آشنا کند و او را در سطحی بالاتر از آن قرار دهد. زیرا جریان سمبولیسم اجتماعی هم با احساس خواننده سروکار دارد و هم با ادراک و اندیشه¬ی او در تماس است وی می خواهد خواننده همه چیز را ببیند و حس کند(زرین کوب، ۱۳۵۸: ۱۲۴-۱۳۲) و پی به واقعیت برد:

«ای تاریـخ ورم کرده/ به هوای غرور کوه و دره/ افتخار آماسیده در پیکر/ افسانه و داستان و دروغ... توجه داری؟!/... ای تاریـخ تنبل همیشه خوابیده/ ای خمیازه¬ی جهان و / ای لاک پشت زمان!»(شیرکو، ۲۰۱۲: ۸۶).

همانطور که ملاحظه می¬شود شیرکو با توجه به بیان نمادین خود بر آن است تا از بیان مستقیم مفاهیم مورد نظر خویش اجتناب کند و برای این منظور، نمادها را که گنگ و بی¬کرانه¬اند و ساحت تأویل¬پذیری وسیع و گسترده¬ای دارند، برمی¬گزیند؛ به این دلیل که قابلیت مفهوم پذیری نمادها تا بدان حد است که شاعر می¬تواند دنیایی از مفاهیم نامحدود را در قالب واژگان و عناصری محدود(نمادها) برخواننده¬ی خویش عرضه کند و تصویری دنیای ماورایی و واقعیت¬های برتر ذهنی را به نمایش بگذارد. به بیانی ساده¬تر«شعر نمادین بر آن است تا «ایده» را در لباس شکل حسی ارائه کند» (ولک، ۱۳۷۳: ۲۵۸). از این رو، شیرکو از ظرفیت¬های نهفته در کلمات، در راستای ساخت نماد، بهره¬ی فراوانی برده است.

۲-۳-۳- عناصر غیرجاندار

نمادپردازی یکی از عمیق¬ترین و زیباترین شیوه¬هایی است که شیرکو به کمک آن احساسات، عقاید، اندیشه و خیال خود را به صورت هنر می آفریند. شیرکو از شاعرانی است که دغدغه¬های انسانی، اجتماعی و سیاسی برخوردار است. او به وطن و مردم خویش حس تعهد و مسئولیتی خاصی دارد و در اشعارش این احساس را به خواننده منتقل می¬کند. او آرمان¬های خویش را با بهره-گیری از عناصر غیر طبیعی با استفاده از زبانی نمادین مطرح می¬کند و از عشق، انسانیت، آزادگی و ظلم سنتیزی سخن می¬گوید و برای آگاهی دادن به جامعه و ترسیم اوضاع جامعه و تشریح حالات درونی خود، از عناصر غیر طبیعی مدد می گیرد تا بتواند آن عناصر را بستری مناسب برای سخنان

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

رمزآلود خود قرار دهد که به هریک از این عناصر پرداخته می¬شود:

۲-۳-۳-۱- پنجره

پنجره به عنوان منفذی به هوا و نور، نماد پذیرندگی، نور، شفافیت، زلالی و پاکی، دریافت¬های زیبا و روشن و ... است. (شوالیه و گبران، ۱۳۸۸: ج۱: ۲۵۶). اما نماد پنجره با پیوند به مسائل اجتماعی جامعه¬اش، نماد نسبتا نامطلوب و ناخوشایند شاعر است. زیرا شرایط ناهموار سیاسی و نواسات اجتماعی اقلیم کردستان شعر شیرکو را از حیطه¬ی فردیت خارج ساخته و به شکلی خاص با آرمان¬های اجتماعی پیوند می¬دهد. آرمان¬های آزادی خواهانه¬ی انسانی در چارچوب سمبل پنجره با بار مفاهیم اجتماعی بیان می گردد. از این روست که جبر شرایط سیاسی و اجتماعی در شعر وی به تولید سمبل پنجره منجر می¬شود که چشم انداز و دیدگاه جامعه¬ی روشنفکران نسبت به مسایل سیاسی- اجتماعی جامعه است:

«در این هنگام/ سیمای میهن من/ به سیمای پنجره¬ای چرکین ماننده است/ که مدام بسته باشد و/ عبوس و افسرده، سالی یکبار هم نخندد» (شیرکو، ۲۰۱۲: ۶۷).

همانطورکه ملاحظه می شود تصویر نمادین سیمای میهن به پنجره¬ی چرکین گرایش شدیدی به عینیت بخشیدن به بن¬مایه-های اجتماعی دارد و از این منظر، قلمرو معنایی تصویرهای نمادین او، انسانی- اجتماعی است. نمادهای او، تصویری از احساسات و عواطف و تجربه¬های شیرکوست که در جانش رسوب کرده است و با توجه به زمان شاعر و فضای اختناق حاکم بر جامعه و مسولیت و تعهدش در قبال جامعه، این ساختار از تصویر میهن به پنجره¬ی چرکین، یکی از تئوری¬های اساسی و بخش گسترده¬ای از تصویرهای شعری او را تشکیل می¬دهد.

۲-۳-۳-۲- دیوار

«دیوار سمبل محرومیت، محدودیت، درماندگی و اسارت است» (پورنامداریان و خسروی،۱۳۸۷: ۱۵۴) و همچنین«دیوار حاکی از احساسات و عواطف شدید ناشی از اسارت¬های آزادی¬ستیز است»(همان: ۱۵۵) از آنجایی که«سمبلها در شعر باید تناسب قطع نشدنی، معین و حساب شده با هدف¬های خود داشته باشند»(یوشیج ،۱۳۸۵: ۱۷۳) از این رو، کاربرد و اشاره به دیوار در جایگاه نمادسازی و نمادپردازی در سروده اینک دختری میهن من است که در واقع سمبل محرومیت، محدودیت، درماندگی و اسارت است، نشان از توان هنری شیرکو در ارائه هر چه بهتر معنویات ذهنی¬اش به اندیشه¬ی مخاطبان دارد که با هدف¬های معین و حساب شده در راستای به تصویرکشیدن اوضاع اجتماعی و سیاسی از دیوار به عنوان سمبلی که حاکی از احساسات و عواطف شدید ناشی از اسارت¬های آزادی¬ستیز است، در معرض دید خواننده قرار می¬دهد:

اسم من دیوار است/ در خیابان عمومی قرار دارم و/ به درازای بیزاری درازم و / به بلندای عصبانیت هم بلندم!/ هرچه پوستر است به من چسپانده می شود/ از صدشعار یکی پیدا نمی شود/ چیزی به من بیاموزد!/ از صد پوستر یکی پیدا نمی¬شود/ دلم را شاد گرداند!/ همین دیروز بود/ از سر انگشت تا پایم/ شعاری به من آویزان کردند/ وقتی خواندمش/ از شرم خجلت زده شدم/ که من دیواری کشوری باشم/ دروغ گنده و بزرگ این چنینی/ به آن بیاویزند! (شیرکو، ۲۰۱۲: ۷۹-۸۰)

با این وجود می¬توان گفت که دیوار در ذهن و ضمیر شیرکو ناخوشایند است زیرا ازجدایی حکایت می¬کند، از قطع رابطه، دوری و ... از همین روی، در شعر شیرکو، سمبلی است که حاکی از احساسات و عواطف شدید ناشی از اسارت¬های آزادی ستیز شاعر است و شعر شیرکو رنگ اجتماعی دارد و آرزوهای خشکیده ملت مظلوم کرد در آن پیداست.

۲-۳-۳-۳- رنگ¬ها

عنصر «رنگ از عناصر مهم زیباشناسی در شعر به شمار می¬رود» (محمود خلیل،۱۹۹۶: ۱۹۳) و به خصوص «شعر معاصر تا حد زیادی امکان استفاده از واژگان حسی و به خصوص رنگ¬ها را هم در معنای اصلی خود و هم در معنای ثانویه و رمزگونه فراهم کرده است»(کوین، ۱۹۸۵: ۲۴۰) رنگ ها در شعر شیرکو بیکس، نه تنها پدیده¬ای طبیعی، بلکه کاربردی نمادین دارد. شیرکو با تصویرسازی¬های ادبی به وسیله¬ی رنگ، نقش مهمی در القای مفاهیم مختلف به مخاطب دارد، از این رو، تفسیر و تحلیل کارکرد نمادین رنگ در آثار شیرکو، می¬تواند مخاطب را با جهان فکری آن¬ها آشنا سازد. در این میان رنگ سرخ، سیاه، آبی به خاطر اوضاع سیاسی و اجتماعی در شعر شیرکو حضور برجسته¬ای دارد. رنگ سبز، رنگ زندگی و حرکت است. رنگ بهار و طبیعت، سرسبزی، جوانی و نشاط است (عمر، ۱۹۹۷: ۲۱۰) که شیرکو غالبا این رنگ را در معنای حقیقی استفاده کرده است:

«درختی دیدم/ تمام شاخه¬هایش خشک و/ تنها یکی از شاخه¬هایش سبز بود/ گفتم: این چگونه است؟!/ گفت: دیر زمانی بود عاشق صدای/ بلبلی بر شانه¬ی خود بودم و / شاخه¬های دیگر از نبود عشق/ خشک شدند/ اما من قلبم را بدست / عشقی سبز سپردم و زنده ماندم»(شیرکو، ۲۰۱۲: ۲۱۳-۲۱۲).

صفات اصلی رنگ زرد عبارتند از: روشنی، بازتاب، کیفیت درخشان و شادمانی زود گذر، زرد نمایانگر توسعه طلبی از بلامانع، سهل گرفتن یا تسکین خاطر است و نقطه¬ی مقابل سبز است (لوشر، ۱۳۶۹: ۹۰). این رنگ دو معنایی است؛ زیرا یک بار به خشکی و قحطی دلالت می کند و بار دیگر به برداشت و درو و محصول و به رنگ خورشید- که منشا رزق و روزی است- نردیک است (محمد حمدان، ۲۰۰۸: ۳۷). شیرکو در اثر اینک دختری میهن من است از رنگ زرد کارکرد منفی آن را در نظر داشته است، چنانکه گفته¬اند زرد گویای رشک، خیانت، یلس، نامیدی .. است (نک: نیکوبخت و قاسم زاده، ۱۳۸۴: ۲۱۹) و اغلب این رنگ در مقابل رنگ سبز به کار رفته است:

«این میهن / همانند تو، ای جوان خیابان سهول/ ترانه¬های سبز ما را نیز زرد نمود!/ همچون چشم تو/ چشم برگهای مرا نیز تاریکتر کرد!»(شیرکو، ۲۰۱۲: ۶۴- ۶۵).

رنگ سرخ از الوانی است که نقش مهمی در القای مفاهیم به خصوصی در دیوان شیرکو به مخاطب دارد. قرمز یعنی محرک برای پیروزی، در دیوان شیرکو حول محور عشق، خون و اعتراض می¬چرخد:

وقتی که میهن چشم خود در مقابل آنهمه لاشه غدر می بندد، دردها بهاری قرمز می اندیشند(شیرکو، ۲۰۱۲: ۱۶).

سیاه تیره¬ترین رنگ و نمایانگر رمز مطلقی است که در فراسوی آن زندگی متوقف می¬گردد، لذا بیانگر پوچی و نابودی است(لوشر، ۱۳۶۹: ۹۷). این رنگ در دیوان شیرکو دلالت بر حزن و اندوه دارد و شاعر در اینجا با دلالت لفظ «جنگل » بر سیاهی، دلالت منفی رنگ سیاه به معنای مصیبت و تلخی را مراد قرار می¬دهد و سعی در نشان دادن تاریخ ملت خویش در مسیر بیداری مردم در معرض دید قرار می¬دهد:

این تاریخ من لاابالی است/ .... عشق همه پرنده هایش را/ در هوایی خفه و/ وفای همه زنانش را در جنگلی سیاهپوش جا گذاشته است. (شیرکو، ۲۰۱۲: ۸۴-۸۵).

رنگ¬ها در آشکارکردن جنبه¬های تجربه¬ی شاعران از شاعری به شاعر دیگر متفاوت است، و آن رنگ فقط رنگی که به چشم بیاید نیست بلکه مرتبط با خاطره¬های تلخ و شیرین آن شاعر است، از این رو از رنگ¬ها یک قانون رمز گونه¬ای خاص ساخته می-شود که خواه در تعارض با ویژگی آن باشد یا با آن شباهت داشته باشد(یوسف، ۲۰۰۹: ۲۵۸).البته بجاست که به این نکته اشاره شود که رویکرد شیرکو بیکس به کاربرد حس آمیزی که خود یکی از گرایش¬های سمبولیست¬ها است، به وفور در اشعارش دیده می¬شود که به دلیل از اطاله¬ی کلام تنها جهت نمونه به مواردی اشاره می شود:

این میهن قلمی دارد که چند نوک رنگارنگ دارد.../ با سیاه می¬نویسد آزادی مونث و / با سرخ مذکر آنرا خط می¬زند. با بنفش می-نویسد/ یکسانی و با آبی چشم لوچ آنرا خط می¬زند. با سبز / می¬نویسد عدالت و با قهوه¬ای حزب آنرا خط می¬زند/ این میهن وقتی می بیند، وعده ای داده است و همان وعده/ سدراهش شده است، در آن هنگام روز و ماه و سال/ را تغییر می¬دهد و / بیباک... بیباک اسم خود را برمی¬داردو / امضای خود را پاک می کند.(شیرکو، ۲۰۱۲: ۱۶۲-۱۶۳)

۲-۳-۳-۴- قلم

شیرکو در نهایت ناامیدی و یأس بر وطن خویش که همواره رو به ویرانی و تباهی می نهد و روز به روز نفوذ و گستردگی استبداد در آن بیشتر می¬شود، مویه می¬کند. جامعه¬ای که هیچ نیروی جوان و مبارز و روشنفکری در آن حق فعالیت و حیات ندارد و نماد جوامعی که در آن آزادی بیان و اندیشه¬ی دموکراسی واقعی حاکم است:

این قلم هربار/ گره کلام درون خود را/ برای کاغذی، برای برگی/ برای پروانه¬ای، عاشقی باز می¬کند و / به آنها می¬گوید: / در حقیقت من از منقار و از سر و / از قلمدان و از سطرهایم مطمئن نیستم/ زیرا امکان دارد روزی/ در بغل یک کلبه¬ی دورافتاده بدون آدرس/ یا در گوشه¬ی کوچه¬ای کم سو در این شهر/ یا خود بر روی کرسی خم یک قهوه¬خانه/ یا در قدم زدن غروبی در کرکوک/ وقتی که شعرم همچون سوران تک و تنها/ به خانه برمی¬گردد.../(شیرکو، ۲۰۱۲: ۱۵۶-۱۵۷)

شیرکو با نیروی تخیل قوی و استعداد و نبوغ خارق العاده¬ی خویش، در شعری زیبا و با محتوا مفهوم نمادین و سمبولیک واژه¬ی قلم را برای بیان اندیشه و تفکر خود و نیز قلم و شعر خویش، که روشنگر جهل و ستیز است، این¬گونه به تصویر کشیده است:

گاه به گاهی در ستون بیزاری/ روزنامه¬ای آزاد می نشیند/ یا خود بپا می خیزد و از آن ستون می¬پرد و / بداخل فقر و شکنجه می-رود و/ دست آخر شراره و باران را می نویسد! (شیرکو، ۲۰۱۲: ۱۵۵)

با این وجود می¬توان چنین استنباط کرد که عدم وجود آزادی قلم و اندیشه، پناه بردن به زبان نماد را برای شیرکو اقتضا می-کرد، زیرا نماد، گریزگاهی برای شاعر در تحلیل و تفسیر کلام او بود. تا بدین وسیله بتواند حرف¬های درونش را باز گوید. در حقیقت شیرکو، شاعری متعهد و برخوردار از دغدغه¬های انسانی و اجتماعی در حد اعلای آن است و شهرت او در کنار

نوآوری¬هایش، ناشی از این ویژگی ماندگار اوست. او بیشتر نمادها را در جایی به کار می¬گیرد که قصد بیان مسأله¬ای اجتماعی و سیاسی دارد، یعنی نمادهای وی اغلب در خدمت افکار مردم اندیشانه¬ی او می¬باشد نه در راستای فردیت و نیازهای شخصی وی.

شاعر در سروده¬ی زیر فضای رد و آکنده از خفقان جامعه را ترسیم می¬کند و محیط تنگ و بسته و خموش و نبود آزادی قلم و بیان شاعران و روشنفکران را که تحت تأثیر شرایطی خاص قرار گرفته¬اند به نوعی خاص به تصویر می¬کشد:

«اسم همه ما قلم است و اما هر کدام در/ یک جیب بغلیم/ قلمی هست در جیب سامان است/ .. قلمی در دست انتقام است/ قلمی هست از عشیره¬ی خون است/ یا از طایفه¬ی شمشیر/ قلمی هست سرش پر از برف است/ قلمی هست دلش پر از پروانه است/ قلمی هست جانش پر است از خار مغیلان/ قلم هست و هست و/ همگی هم اسمشان قلم است!» (شیرکو، ۲۰۱۲: ۱۶۱-۱۶۲).

۲-۳-۳-۵- کرسی

شعر شیرکو در نگاهی کلی شعر اعتراض به جاه¬طلبان جامعه است. شیرکو با زبان رمز که زبانی گسترده و عالمگیر است دغدغه¬های انسان سیاسی معاصر را با نمادپردازی کرسی به منصه¬ی ظهور می¬رساند. چاقوی غدر و جویبار خونالود و ماسک دزدی و تنفر سیاه

ترکیباتی هستند که شاعر به کار گرفته تا یأس آلود بودن محیط زندگی و خفقان استبدادی را که در فضای اطراف خود حس می¬کند به تصویر بکشد:

اسم من کرسی است/ هیچ کس نداند، من می¬دانم/ آنهمه چاقوی غدر/ آنهمه جویبار خونالود/ آنهمه ماسک دزدی/ آنهمه تنفر سیاه/ بخاطر دستیابی به من است و/ بخاطر رسیدن به من، روی می دهند!/ اما نمیگویند، هیچ کدام اعتراف نمی کنند/ که به خاطر رسیدن به من است! همه می¬گویند بخاطر چشم و قامت آزادی است!/ بخاطر شیر کودکان است!/ بخاطر آب و ... برای نان است/ بخاطر گل و ... آشیان گنجشک و/ بخاطر شپنحون نابهنگام/ گرگ های دوروبر است/ اما نمی گویند/ کسی نمی گوید / بخاطر من و رسیدن به من است! (شیرکو، ۲۰۱۲: ۴۵-۴۷)

واقع بینی شیرکو در راستای مخاطب محوری و جامعه گرایی او با سمبولیسم وی، نسبت و پیوند ساختاری و محتوایی یافته-اند. از این رو، می توان ادعا کرد که شعر نمادین شیرکو شعری اجتماعی و همه جانبه¬ای است که نگرشی واقع بینانه به هنر و ادبیات وارد کرده است و گستره¬ی نمادهای او را به وسعت رخدادهای اجتماعی افزوده است. بسیاری از نمادهایی که در این مرحله در جهان ذهنی شیرکو ساخته می شوند، از طبیعت بی جان گرفته شده و با توجه به مقاطعی خاص از تاریخ که از شرایط سیاسی-اجتماعی نشأت می گیرد، بیان می¬شوند. با این وجود می¬توان گفت که دامنه¬ی تأویل نماد در شعر شیرکو به مقتضای زمان و مکان و مخاطب، معانی متعددی می¬پذیرد که اغلب به سمت و سوی ایدئولوژی و سیاست و اجتماع انسانی گسترده می¬شود و نمادپردازی اجتماعی به صورت وسیع در آثار او مشاهده می¬شود.

نمودار(١): سمبول‌ـ‌های اجتماعی در سروده (اینک دختری میهن من است)

نماد	واژه		مفهوم نمادین
عناصر طبیعی	ابر		ابر بیانگر حسرت‌ها و مصیبت‌ها و ناکامی‌های روزگاران
	آفتاب		نماد حیات و ندا دهنده‌ی امیدواری و دلنوازی
	باد		نمادی است از عوامل غارتگر، ظلم و بی عدالتی، استبداد و حاکم جفاگر
	باران		نمادی از فضای تیره و شرایط خفقان آور و توأم با ظلم و استبداد جامعه.
	جنگل		جامعه‌ای گرفتار ظلم و ستم و پر از هرج و مرج و تباه شده
	شب		- شب تداعی کننده‌ی فضایی تنگ و تاریک و خفقان آور است که بر جامعه‌ی عصر شاعر خیمه زده - نمادی از ناامیدی، سیاهی و فضای خفقان‌آور جامعه
	فصل	پاییز	نمادی از ناامیدی و درد و رنج ملت
		بهار	جامعه‌ی آشفته و نابسامان شاعر و نمادی از غفلت و بی خبری
عناصر جانوری	اسب		نماد آگاهان سردرگمی است که اوضاع نابسامان جامعه آنان را سردرگم کرده و آرامش را از آنان گرفته است.
	بلبل		نماد آزادی خواهانی که از وطن کوچ کرده اند و نمادی از آزادی و امیدواری
	خروس		نماد آزادی خواهان و مبارزانی است که همواره به باد فراموشی سپرده شده اند (ناعدالتی و پرخاشگری)
	کبوتر		رمز عدم اجتماعی بودن آن، در جستجوی آزادی
	کرکس		نماد ظالمان و قدرتمندانی که همواره ضعفا و ناتوان را طعمه‌ی مطامع و جاه‌طلبی‌های خود قرار می‌دهند.
	کرم ابریشم		مردمان رنج دیده و رنج بر باد رفته
	لاک پشت		نماد جامعه‌ای ستم دیده است که امیدی به رهایی از این وضعیت ندارد و حتی کوچکترین فروغی از آزادی بر این سرزمین نتابیده است.
عناصر غیرجانوری	کرسی		دغدغه های انسان سیاسی معاصر جهت رسیدن به کرسی در راستای مصلحت شخصی
	دیوار		سمبل محرومیت، محدودیت، درماندگی و اسارت
	قلم		عدم آزادی بیان
	پنجره		جبر شرایط سیاسی و اجتماعی در شعر از دیدگاه جامعه‌ی روشنفکران
	رنگ	سبز	زندگی و حرکت، سرسبزی و نشاط
		سرخ	خون و اعتراض
		سیاه	تنفر و مصیبت
		زرد	یاس، نامیدی

نتایج پژوهش

در بررسی و مطالعه¬ی سروده¬ی مورد بحث از منظر سمبولیسم و تصاویر برخاسته از این مکتب ادبی، نتایج زیر حاصل شد:

۱) سروده اینک دختری مین من است یکی از سروده¬هایی است که شاعر وضعیت نابسامان عصر خود را در هاله¬ای از سمبلیک نشان می¬دهد. نمادهای اجتماعی مطرح در این شعر، به عنوان یکی از عوامل گسترش دهنده¬ی معنایی، صراحت گفتار شاعر را با هدفی تعین شده به سمت نوعی ابهام شاعرانه سوق می دهد. این اثر یکی از بهترین نمونه های سروده های سمبلیک شیرکو می-باشد که آمیزه¬ی هنری از یأس و ناامیدی شاعر از بهبود فضای سیاسی جامعه است.

۲) شیرکو در بطن این اثر خویش، به هویتی مشخص و ممتاز می رسد، هویتی که در متن آن انسان، اجتماع و سرنوشت او قرار دارد.

۲) عناصر، نشانه¬ها و واژگان شیرکو، اغلب در متن سروده مذکور، خود را با هویتی سمبولیک به ظهور می¬رساند و امکان تأویل و برداشت سمبولیک را برای مخاطبان به وجود می¬آورد. کلمات و نشانه¬های موجود در آن، ضمن داشتن معنای قراردادی خود، راه به مفاهیم و معانی دیگری می¬برند. این ویژگی از اساسی ترین کارکردهای سمبول در شعر است که هم موجب توسعه¬ی قلمرو معنایی و عاطفی واژگان شعر می¬شود هم امکان ترسیم امور ناشناخته و عواطف غیرقابل توصیف را برای شاعر فراهم می¬آورد.

۳) شیرکو یکی از نمادپردازان سیاسی-اجتماعی شعر معاصر است که نوعی روح تعهد و التزام به مسائل سیاسی- اجتماعی زمینه اصلی شعرهای او را عواطف ناشی از تأثیرات اجتماعی رقم می¬زند. اغلب اشعار او برگرفته از دردهای مردم و فضای مسلط بر جامعه است. ایدئولوژی در این سروده با زبانی سمبلیک و مغتنی ضمنی در موجی از تصویرسازی شاعرانه صورت گرفته است.

۴) جریان سمبولیسم اجتماعی در شعر شیرکو از یک طرف هم با احساس خواننده سر و کار دارد و هم با ادارک و اندیشه او در تماس است و قصد دارد خواننده چشم و گوش خود را باز کند و همه چیز را ببیند و حس کند و از طرف دیگر، مهم¬ترین انگیزه¬ی او از روی آوردن به نماد، خلق ابهام و غنی کردن جنبه¬های ادبی آثار هنری است.

۵) شیرکو با زبان سمبولیک و زبان شعری مبهم و پیچیده و تاویل-بردار، به دنبال داشتن پیغام و پیام برای مخاطبان خویش است و در برابر مسائل و مفاهیم سیاسی و اجتماعی و آرمانها، آرزوها و درد و دریغ¬های انسانی خود را متعهد و مسئول می داند و جامعه گرایی از ویژگی¬های محوری و بنیادی آن است و این سروده علاوه بر دار بودن ارزش ادبی، در زمینه¬ی اجتماعی نیز موقعیت برجسته¬ای دارد و نوسینده¬ی آن با مهارتی خاص و منحصر به فرد توانسته است بر بسیاری از معایب و معضلات جامعه انگشت گذارد.

۶) در شعر شیرکو طبیعت و پدیده¬های طبیعی می¬تواند جانشین معنی شود. شعر اینک دختری نیشتمان من است توصیف عشق دختری به نام زورنا است که شیرکو به این شعر بعد سیاسی و اجتماعی می بخشد تا آنجا که جامعه¬گرایی و نمادگرایی دو ویژگی اساسی شیرکو در سروده اینک دختری میهن من است می باشد. شیرکو با زبانی سمبلیک و تأویل بردار، مسایل سیاسی-اجتماعی زمانه¬ی خویش را متعهدانه و ملتزامانه در شعر منعکس می¬کند و استفاده از نمادهای طبیعی و متناسب شعر وی را طبیعی و عمیق می¬سازد.

۷) شیرکو از سمبل¬ها برای بیان افکار و عقاید خود در خصوص مسائل سیاسی و اجتماعی و اعتراض به وضع موجود، استفاده کرده است. وی این واژگان را از بستر محدود معنای قاموسی خود جدا ساخته و به صورت تصویر نمادین درآورده، تا آنجا که مفاهیم و تصاویر متنوع و عمیقی را در برابر دیدگان مخاطب قرار داد. نو اندیشی، خلاقیت، عادت¬شکنی¬های جسورانه، داشتن نگاهی تازه به برخی از این پدیده¬های نمادین از ویژگی¬های نمادپردازی شیرکو است.

۸) شب یک پدیده طبیعی است اما مفهوم آن بسیار فراتر از مصداق آن است. چنانچه نمادی کانونی و محوری در سروده شیرکو است. در آثار شیرکو نشانه¬ها و تداعی¬های مربوط به شب -آشکار و نهان- بار منفی به خود گرفته است.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

کتابنامه

***کتابنامه فارسی**

۱) احمدی، بابک (۱۳۷۰)، ساختار و تأویل متن، چاپ اول، تهران: مرکز.

۲) اسماعیل پور(۱۳۷۷). اسطوره، بیان نمادین. تهران: انتشارات سروش.

۳)امامی، نصرالله(۱۳۷۷)، مبانی و روش¬های نقد ادبی، چاپ اول، تهران: جامی.

۴) انوشه، حسن(۱۳۷۶). فرهنگ نامه¬ی ادب فارسی، ج ۲، چاپ اول، تهران: سازمان چاپ و انتشارات.

۵) پورنامداریان تقی و محمد خسروی شکیب(۱۳۸۷). دگردیسی نمادها در شعر معاصر. فصلنامه¬ی پژوهش زبان و ادبیات فارسی، شماره (۱۱)ص ۱۴۷-۱۶۲.

۶) پورنامداریان، تقی (۱۳۷۴)، رمز و داستانهای رمزی در ادب پارسی، چاپ چهارم، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

۷) جورکش، شاپور (۱۳۸۳)، بوطیقای شعر نو، تهران: ققنوس.

۸) چدویک، چارلز(۱۳۷۵)، سمبولیسم، ترجمه¬ی مهدی سحابی، چاپ اول، تهران: نشر مرکز.

۹) حسین پور جافی، علی(۱۳۸۴). جریانهای شعری معاصر فارسی، تهران : امیر کبیر.

۱۰) داد، سیما(۱۳۷۵). فرهنگ اصطلاحات ادبی،چاپ دوم، تهران: مروارید.

۱۱) زرقانی، سیدمهدی(۱۳۸۳). چشم انداز شعر معاصر ایران، تهران: نشر ثالث.

۱۲) زرین کوب، حمید(۱۳۵۸)، چشم انداز نو شعر فارسی، چاپ اول، تهران: انتشارات توس.

۱۳) سیدحسنی، رضا (۱۳۸۷)، مکتب های ادبی، جلد ۲، تهران: زمان.

۱۴) بیکس، شیرکو(۲۰۱۲)، اینک دختری میهن من است، ترجمه سیامه¬ند شاسواری، سلیمانیه: انتشارات سردم.

۱۵) بیکس، شیرکو (۱۳۸۴)، گورستان چراغان، برگردان از رضا کریم مجاور، تهران: انتشارات پویان(فرنگار).

۱۶) شوالیه، ژان و آلن گرابران(۱۳۸۸). فرهنگ نمادها، ترجمه¬ سودابه فضایلی، چاپ دوم، تهران: نشر جیحون.

۱۷) صادقیان، محمد علی(۱۳۷۹). طراز سخن در معانی و بیان، تهران: انتشارات علمی دانشگاه آزاد.

۱۹) فتوحی، محمود(۱۳۸۹)، بلاغت تصویر، چاپ دوم، تهران: سخن.

۲۰) فرای، نورتروپ(۱۳۶۳). تخیل فرهیخته، ترجمه¬ی سعید ارباب شیروانی، چاپ اول، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

۲۱) کریمی حکاک، احمد (۱۳۸۴). طلیعه¬ی تجدد در شعر فارسی، ترجمه مسعود جعفری، تهران: مروارید.

۲۳) لوشر، ماکس(۱۳٦۹)، روانشناسی رنگ¬ها، ترجمه ویدا ابی زاده، چاپ اول، تهران: نشر درسا.

۲٤) نیکوبخت، ناصر و سیدعلی قاسم زاده(۱۳۸٤)، زمینه¬های نمادین رنگ در شعر معاصر، مجله زبان و ادب فارسی، ش ۲۳، صص ۲۰۹-۲۳۸.

۲٥) نیما، یوشیج(۱۳۸٥)حرف¬های همسایه، به کوشش سیروس طاهباز، تهران: نگاه.

۲٦) ولک، رنه (۱۳۷۳)، تاریخ نقد جدید، ترجمه¬ی سعید ارباب شیرانی، ج۴، تهران: نیلوفر.

***کتابنامه عربی**

۱) یوسف، جمال حسنی (۲۰۰۹)، صورة النار فی الشعر المعاصر مصادرها-دلالاتها-ملامحها الفنیة، دارالعلم و الإیمان، دسوق: دار العلم و الایمان.

۲) محمود خلیل، احمد (۱۹۹٦)، فی النقد الجمالی، دمشق: دارلفکر المعاصر.

۳) محمد حمدان، أحمد عبد الله(۲۰۰۸)، "دلالات الألوان فی شعر نزار قبانی"، رسالة ماجستیر، جامعة النجاح الوطنیة فی نابلس، فلسطین، صص۱-۲۰۸.

٤) کوین ، جون(۱۹۸٥)، بناء اللغة الشعر، ترجمه احمد درویش، الطبعة الاولی، القاهرة، نمتبه الزهراء.

٥) عمر، احمد مختار(۱۹۹۷)، الدلالات النفسیة و الاجتماعیة، الطبعة الثانیة، القاهرة: عالم الکتب.

مـۆڕاڵ، پەیوەست بە کەلتور و دەوروبەری کۆمەڵایەتییەوە
(لێکۆڵینەوەیەکی زمانەوانی کۆمەڵایەتییە)
الأخلاق وعلاقتها بالتراث والبيئة الاجتماعية المحيطة
(دراسة في علم اللغة الاجتماعية)
Moral in relation to culture and Social Status
(Sociolinguistic Study)

سەلام ڕەحیم ڕەشید[١]، نەوزاد ئەنوەر عومەر[٢]،جەلال سەعدوڵلا حەسەن[٣]
[١] بەشی زمانی کوردی، کۆلێژی پەروەردە ،زانکۆی گەرمیان ، شاری کەلار، هەرێمی کوردستان، عێراق
[٢] بەشی زمانی کوردی، فاکەڵتیی پەروەردە ،زانکۆی کۆیە ، شاری کۆیە، هەرێمی کوردستان، عێراق
[٣] بەشی زمانی ئینگلیزی، کۆلێژی پەروەردە،زانکۆی گەرمیان ، شاری کەلار، هەرێمی کوردستان، عێراق
Corresponding author's e-mail:salam.raheem@garmian.edu.krd

پوختە

ئەم کارە لە بواری زمانەوانیی کۆمەڵایەتیدایە، کە لە دیاردەی مۆڕاڵی زمانی، و بەکارهێنانی دەربڕینی مۆڕاڵی لە پێوەندییە کۆمەڵایەتییەکان و ئاخاوتنی کوردی دەتوێژێتەوە، هەوڵێکە بۆ وەڵامدانەوەی هەندێ پرسیاری وەك(مەبەست لە مۆڕاڵ چییە، پەیوەند نێوان مۆڕاڵ و کەلتور چییە، ئایە مۆڕاڵ بنەمایەکی جیهانی یان کەلتوری هەیە)؟ ئەمە جگە لەوەی ،چەمکی مۆڕاڵ لە زمانەکانی تردا پانتاییەکی فراوانی لەتوێژینەوەی زانستەمرۆییەکاندا داگیرکردووە، و شایەنی گرنگیدان و لێتوێژینەوە بووە، بەڵام وەکو ئەوەی بزانرێت، پەیوەست بە زمانی کوردییەوە و لە چوارچێوەی کارێکی سەربەخۆدا بەرچاو ناکەوێت،و ئێمەش وەکو گرفتێك لەزمانەوانی کوردیدا لێی دەڕوانین و ئامانجمان چارەسەرکردنی ئەو گرفتەیە، بۆیە ئەم توێژینەوەیە هەوڵێکە بۆ پڕکردنەوەی کەلێنی ئەم بوارەی زمان و ئەم ناونیشانەی هەڵبژاردووە، و لەئەنجامدا گەیشتین بەو ڕاستییەی، کە مۆڕاڵ کایەیەکی گرینگەو سەرجەمەم جومگەکانی ژیانی تاکو کۆمەڵی گرتوە، و بۆنرخاندنی مۆڕاڵی مرۆییش پشت بە زمان دەبەسترێت. توێژینەوەکە بە پێی میتۆدی شیکاری پەسنکەرانە ئەنجامدراوە ، هێنانەدی ئەنجامەکانی توێژینەوەکەش وایخواستووە، کە جگە لە پێشەکی و ئەنجام و لیستی سەرچاوەکان، بەپێی پلانێك بەسەر سێ بەشدا دابەشکرێت.

کلیلە وشەکان: کەلتور ، مۆڕاڵ ، دەوروبەری کۆمەڵایەتی ، پەیوەندی کۆمەڵایەتی، پێگەی کۆمەڵایەتی.

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
DOI Link	http://doi.org/10.32410/huj-10484
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٢/١١/٩ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢٣/١/٨ | ڕێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢٣/٩/٣٠
ئیمەیلی توێژەر	salam.raheem@garmian.edu.krd
مافی چاپ و بڵاو کردنەوە	©٢٠٢٣ م.سەلام ڕەحیم ڕەشید، پ.ی.د.نەوزاد ئەنوەر عومەر، پ.ی.د.جەلال سەعدوڵلا حەسەن، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

ملخص

يتناول هذا البحث، الظاهرة الاخلاقية في ميدان اللغة الاجتماعية حيث التعبير الاخلاقي في العلاقات الاجتماعية والمحادثة باللغة الكردية. كما انها خطوة لاستجابة التساؤلات التي تثير الجدل مثل(ماهي الاخلاق، ماهية العلاقة بين الاخلاق والتراث، وهل للأخلاق مقومات عالمية او تراثية)؟ هذا بغض النضر عن ان مفهوم الاخلاق في اللغات الأخرى قد تشغل ميزا واسعا في دراسات العلوم الإنسانية، جديرا بالاهتمام والدراسة، لكن فيما يخص هذا الموضوع فربما لا يمكن ان نجد دراسة كردية مستقلة تتعلق بموضوع البحث. لذلك رأينا من الضروري النضر اليه كمشكلة قائمة في اللغة الكردية يستوجب البحث والتحليل وإيجاد الحل المناسب لها. وعليه يعد هذا البحث محاولة لملء هذا الفراغ في مجال اللغة والعنوان المختار للبحث. ونستنتج من ذلك حقيقة جوهرية وهي ان الاخلاق يجد ذاته ميدان هام وفسيح يسع جميع مرافق الحيات الفرد والمجتمع. واللغة هي الوسيلة التي يمكن الاعتماد عليها في تقيم الاخلاق الإنسانية. واعتمد البحث على المنهج التحليلي في تناوله الموضوع. واقتضى أجواء البحث ان يحتوي على لمقدمة والاستنتاج وقائمة للمصادر والخطة مقسمة الى ثلاثة فصول.

مفتاح الكلمات والألفاظ: التراث، الأخلاق، المحيط الاجتماعي، العلاقة الاجتماعية، الموقع الاجتماعي.

Abstract

This study is on sociolinguistic field, in which deals with moral language phenomenon and using moral expressions in social communications and Kurdish discourse. It tries to find the answer to the following questions such as (What is moral? What is the relation between morality and culture? Does morality have universal-based or culturally based? Generally, morality covers a wide area in social research studies. Concerning Kurdish, as it is known, there is no independent work about morality. So as researchers, we intend to fill this gap in Kurdish language and our aim is to find precise answers to this problem in Kurdish. In conclusion one point is focused in which really morality is an important field covers all institutions of individual and community life, to value the morality human beings depends on language. The study is done according to analytical method. It consists of an introduction, conclusions, references list and three chapters.

Key words: Culture, Morality, Social, Environment, Social Interaction, Social Status

پێشەکی

ناونیشان و بواری توێژینەوە:

توێژینەوەکەمان بە ناونیشانی (مۆراڵ، پەیوەست بە کەلتور و دەوروبەری کۆمەڵایەتییەوە)یە، هەوڵی خستنەڕوی ڕادەی پەیوەندی و کاریگەری مۆراڵ لەسەر کەلتور و دەورەبەرە کۆمەڵایەتییەکان، لە چوارچێوەی زانستی زمانی کۆمەڵایەتیدا، دەدات.

هۆکاری هەڵبژاردنی توێژینەوە:

گرنگی چەمکی مۆراڵ لەلایەك، و وابەستە و پراکتیزەکردنی لە کەلتور و دەوروبەرە کۆمەڵایەتییەکاندا، وکەمی توێژینەوەکانی پەیوەست بەم بوارە لە زمانی کوردیدا، هۆکاری سەرەکی هەڵبژاردنی توێژینەوەکەمانە.

ئامانجی توێژینەوەکە:

خستنەڕوی کایەیەکی گرنگ و پڕپایەخی ژیانی تاك وکۆمەڵ، و پیادەکردنی لە پەیوەندییە کۆمەڵایەتیەکان و کردنەوەی دەرگایەکی نوێ بەڕوی زمانەوانی کوردی، بە مەبەستی لێتوێژینەوە، لە گرنگترین ئامانجەکانی ئەم توێژینەوەیەیە

سنور و کەرەسەی توێژینەوە:

سنوری توێژینەوەکە بواری زمانەوانی کۆمەڵایەتییە، کەرەستەی توێژینەوەکەش زاری کوردیی ناوەڕاستە، کەرەستە بەکارهاتووەکانیش لە زمانی ڕۆژانەی قسەپێکەران و سەرچاوە بەکارهاتووەکانی ئەنجامدانی توێژینەوەکەوە وەرگیراون.

گرنگی توێژینەوە:

مرۆڤ لە هەموو قۆناغێکدا پێویستی بە مۆراڵ و پیادەکردنی بنەما مۆراڵییەکان هەبووە، و دەبێت، ئەم بابەتەش لە بواری زمانەوانی کوردیدا، لە سەرەتای ڕێگادایە، و وەکو پێویست لێی نەتوێژراوەتەوە، بۆیە ئەم توێژینەوەیە هەوڵێکە بۆ پڕکردنەوەی لایەنێکی ئەو بۆشاییەی توێژینەوەی زمانەوانیی زمانی کوردی.

میتۆدی توێژینەوە:

بەو پێیەی توێژینەوەکە لە بواری زانستی زمانی کۆمەڵایەتیدایە، بۆیە بە شێوەیەکی گشتی ڕێبازی (پەسنی شیکاری) پێڕەوکراوە

ناوەڕۆکی توێژینەوە:

ئەم توێژینەوەیە, جگە لە پێشەکی و پوختەی توێژینەوەکە، بەسەر سێ بەشدا دابەشکراوە.

بەشی یەکەمی توێژینەوەکە سێ تەوەر لەخۆدەگرێت تەوەری یەکەم، بۆ پوختەیەك دەربارەی پەیوەندی مۆراڵ بە کەلتورەوە تەرخانکراوە، تەوەری دووەم، تێیدا باس لە زاراوە و چەمکی کەلتور کراوە، لە تەوەری سێیەمیشدا، بەکورتی باس لە مۆراڵ بە پێی کەلتورەکان کراوە، لە بەشی دووەی توێژینەوەکەشدا تیشك خراوەتە سەر بابەتی مۆراڵ و دەوروبەری کۆمەڵایەتی، وەك (ڕەگەز ، تەمەن ، پێگەی کۆمەڵایەتی ، پیشە)، بەشی سێیەمی توێژینەوەکەش تیشك دەخاتە سەر مۆراڵ و پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانی، وەك: (خزمایەتی، هاوڕێتی ، ئەندامانی خێزان).

لە کۆتاییشدا گرنگترین ئەو ئەنجامانەی پێی گەیشتووین، لەگەڵ سەرچاوە بەکارهاتووەکان خراونەتە، ڕو.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

بەشی یەکەم

١-١/ مۆڕاڵ و کەلتور:

١-١-١/ زاراوەو چەمکی مۆڕاڵ: مۆڕاڵ لە بناغەدا وشەیەکی لاتینییە لە (mos)هوە هاتووە، کە واتای عادات، نەریت دەگەیەنێت، سەبارەت بە چەمکی مۆڕال، چەمکێکی فرە ڕەهەندەو زۆر لایەن و بوار لەخۆدەگرێت، لە زمانی ئینگلیزیدا جارێك وەکو ئاوەڵناو کە بە واتای (ئەخلاق/ڕەوشتی، مەعنەوی/ ورە، ڕوحی/گیانی، افترازی/پابەندبون)، وەکو ناویش بە واتای (ڕەوشت، مەبەست، پەند، ئاکار.... تاد)هاتوە، لە زمانی عەرەبیدا (اخلاق) لە چاوگی (خلق)هوە وەرگیراوە، (حەمە عەلی: ٢٠١٨: ١٣٩-١٤٠)مۆڕاڵ بنەمایەکی سەرەکی و پایەیەکی گرنگ و پەیوەستداری ژیانی کۆمەڵ، و تاکە، سیستەمێکە لە بەها لە ژیانی تاك و کۆمەڵدا، و مرۆڤ بۆ بەرزترین ئاستی مرۆڤایەتی بەرزدەکاتەوە، مۆڕاڵ لە زمانەوانیدا بە واتای (ئاکار یان ڕەوشت) دێت، لە زاراوەسازیشدا ئاماژەیە بۆ بوونی دەرونێکی جێگیر، کە سەرچاوەی ئەنجامدانی کارەکانێتی بە شێوەیەکی ئاسایی بێ بیرکردنەوە لییان دەکات، ئەگەر سەرچاوەکە، کارەکانی باش بوو مانای وایە دەرونەکە باشە ، ئەگەر کارەکانیشی خراپ بوو مانای وایە دەرونەکە خراپە، هەروەها پێناسە کراوە بە ڕەفتارێکی باش، کە بەشێوەیەکی ئەرێنی کاریگەری لەسەر دەروون و ورە و متمانەی کەسانی دیکە هەیە، پرەنسیپی جیاکردنەوەی هەڵسوکەوتی ڕاستە، لە هەڵسوکەوتی هەڵەو ، هاوتایە لەگەڵ پێوەرە ڕاستەکاندا و گونجاوە لە گەڵ ویژداندا.(محمد:٢٠٢٠: ل: ١٩٠ – ١٩٣). بەشێوەیەکی گشتی مۆڕاڵ پێرەوێکە لە بەهاو پێوەری ڕەفتاری ، کە کۆمەڵگە بۆ خۆی و تاکەکانی بە پەسەندی زانیوە ، ئەرکی ئاراستەکردنی تاکەکان بۆ ئەو کارەی پێویستە ئەنجامی بدەن و ئەو کارەش پێویستە لێی دور بکەونەوە لە هەڵوێستە جیاوازەکانی ژیاندا، مرۆڤ هاندەدات کاری ڕاست و هەڵە و چاك و خراپ و خێرو شەڕ لەیەکتری جیا بکاتەوە، واتە جیاوازی لە نێوان ئەو کارو کردارو گوفتارانەی کە پەسەندکراو یان پەسەند نەکراوی کۆمەڵگەن، بکات .(وطفە : ٢٠١٣ ص:٥).

لەمەوە دەگەینە ئەو ڕاستییەی، کە مۆڕاڵ، پایەیەکی گرنگە و بە یەکێك لە پرەنسیپە پر بایەخەکانی بنیاتنانی کۆمەڵگە و پاراستنی لە لەناوچونی ئەژماردەکرێت، لەهەمان کاتدا بنەمایەکی گشتییە بۆ پێگەیاندنی تاکێکی سوبەخش و چالاك، کە هەوڵ بۆ چەسپاندنی دادپەروەری و یاسا گونجاوەکان دەدات، کەواتە مۆڕاڵ چەند بۆ تاك گرنگە هێندەش بۆ کۆمەڵگە گرنگە:

بەها مۆڕاڵییە خوازراوەکان دەبنە بنەمایەکی بەهێز و کەلتور و شارستانییەتی لەسەر بنیاتدەنرێت، و دەبێتە پارێزەری مرۆڤایەتی لە هەمووقۆناغ و بوارەکانی ژیاندا، لە نەبونی مۆڕاڵدا کۆمەڵگە دەکەوێتە بۆشایی هزری و ڕوحی و چاوەڕوانی ناسەقامگیری لە هەمو بوارەکانی کۆمەڵایەتی ڕامیاری ئابوری...هتد، لێدەکرێت، واتە هەرنەتەوەیەك مۆڕاڵ لە دەستبدات، ئەوە بنەماو ڕەگەزە سەرەکییەکەی مانەوەی لە ژیان لە دەستداوە،(Mary:1983: p: 758).

کەلتوریش بۆخۆی دۆخێکی گشتییە، و لە تایبەتمەندییە ماددی و مەعنەوییەکان پێکهاتووە ، کە تایبەتمەندیی کۆمەڵێك یان گروپێك لەخۆدەگرێت، کە تەنها خۆی لە هونەرو میراتی نوسراو و نەنوسراوی نەتەوەیەکدا نابینێتەوە، بەڵکو سیستەمی نۆرم و بەها و نەریتەکانە، ژیانی کەلتوری هەر نەتەوەیەکیش، وابەستەی کۆمەڵێك نۆرم و بەهای مۆڕاڵییە، کە دواتر دەبنە بەردی بناغەو، کەلتورو شارستانی ئەو نەتەوەی لەسەر بنیات دەنرێت، واتە کەلتوری مرۆڤایەتی لە هەر قۆناغێکدا لەسەر بنەمای بەها مۆڕاڵییە بەرزەکان دامەزراوە، پێچەوانەکەشی ڕاستە، ئامانجی هەرە سەرەکی لە پیادەکردنی بنەما مۆڕاڵییەکان، بەدەستهێنانی بەختەوەرییە بۆ تاك و کۆمەڵ، واتە مۆڕاڵی ئێمە بەشێکی گرنگە لە کەلتورەکەمان(وەلی: ٢٠١٩: ل:٢٥٣).

٢-١-١/ زاراوەو چەمکی کەلتور:

زاراوەی کەلتور بەشێوەیەکی گشتی لە وشەی (culture)ی لاتینییەوە وەرگیراوە، لە فەرهەنگی زمانی ئینگلیزدا بە چەند واتایەکی جیاواز بەکار هاتووە، و لە ئەنجامی بەرەو پێشچونی کۆمەڵ و کۆمەڵگە، واتای نوێی لێداتاشراوە، بە شێوەیەك پەلوپۆی بۆ چەندین کایەو بواری جۆراوجۆر هاویشتووە. کەلتور لەسەرەتادا بە واتای (کێڵان)ی زەوی و گەشەکردنی ڕوەك و گیانداران تیایدا بەکارهاتووە(Webster's: ١٩٨٩:p ٣٥٣)، بە درێژایی هەردو سەردەمی فەرمانڕەوایی گریك و ڕۆمانەکان ئەم وشەیە بە مانای کێڵان و چاندنی زەوی هاتووە، بەکارهێنانی ئەم وشەیە بە واتای گەشەکردن، یاخود بەرەو کامڵبونی ژیری ، بە فێربون و کارکردن لەسەری بەکار هاتووە، بۆیە (شیشرۆن) بە کەسێکی پێشەنگ دادەنرێت؛ لە بەکارهێنانی ئەم واتایە و بانگەشەی فەلسەفەی (culturaments)ی بۆ چاندنی ژیری و نەشونماکردنی کردووە(أبو الفتوح: ٢٠٠٠:ص: ١٢٨)، بێگومان ئەم وشەیە بە واتای (دروێنە)، یاخود بەرهەمی کرداری چاندنیش هاتووە(محەمەد: ٢٠٠٧:ل: ١٤)، لێرەدا گەر بەدوای یەکدا، واتاکانی، (کێڵان___چاندن___دروێنەکردن/ بەرهەم) دابنێین، ئەوەی لە هزرماندا دروستدەبێت ئەوەیە، کە کەلتور ئاراستەیەکی هەڵکشانی هەیە، واتە خەسڵەتێکی (پێگەیشتن و کامڵبون و کەڵەکە بونی هەیە)، هەروەها وشەی کەلتور بە واتای ڕۆشنبیرکردن ، پاککردنەوە (تهذیب) و چاودێریکردن بەکار هاتووە(البعلبكي: ١٩٧٦:ص: ٢٣٨).

لە سەردەمی ڕێنیسانس و ئەو گۆڕانکارییە بەسەر ئەوروپای سەدەکانی ناوەڕاستدا هات، و سەرەنجام وەرچەرخانێکی بەرچاوی لێکەوتەوە، بە تایبەت لە بواری هونەر و زانستەکاندا، وشەی کەلتور پەلی هاویشتە کایە هونەری و ئەدەبی و ڕۆشنبیرییەکانەوە(فەرەج: ٢٠١٣:ل: ٥٧)، پێویستە ئاماژە بەوەش بکەین، کە کەلتور بە واتای شارستانیەتی، یاخود قۆناغێکی دیاریکراو لە قۆناغەکانی بەرەو پێشچونی شارستانێتی گەلێك، یاخود نەتەوەیەکی تایبەت بەکار هاتووە، بەڵام لە فەرهەنگی زمانی ئینگلیزیدا زیاتر وشەی (Civilization) بۆ شارستانێتی و ژیانی مەدەنی و گەشەکردنی تەکنەلۆژی...هتد، بەکار هاتووە (Oxford: ٢٠٠٠: ٢٠١-٢٠٢)، هەر سەبارەت بە ناساندنی کەلتور، لەساڵی (١٩٥٢) دو ئەنسرۆپۆلۆژی ئەمریکی (١٥٢)پێناسەی کەلتور و چەندین نوسینیان لەسەر کەلتور، کە خەسڵەتێکی پێناسینیان هەبو، کۆکردەوە، هەڵبەتە ئێستا ئەو پێناسانە لەو سنورەدا نەماون، و گەلێك زیادیان کردووە، (پەیەرکلۆس: ٢٠٠٢:ل: ٥٣)، بۆیە دیاردەیەکی ئاڵۆزی وەکو کەلتور پێناسەکردنی بەشێوەیەکی گشتگیر، کە سەرجەم لایەن و پێکهاتەکانی تیادا بخرێتەڕوو کارێکی ئاسان نییە، و ئەم ئاڵۆزییەش بۆ فراوانی پێکهاتەکانی کەلتور، دەگەڕێتەوە(فەرەج: ٢٠١٣:ل: ٦١)، لە خوارەوە چەند پێناسەیەك دەخەینە، ڕو.

کەلتور هەمو ئەو بەها و نەریت و هونەر و مۆڕاڵ و ئاین و بیروڕاو یاسا کۆمەڵایەتییانە، و هەر توانایەکی تری مرۆڤە، کە لە کۆمەڵدا وەریاندەگرێت (القذافي و الدويبي: ٢٠١٠:ص: ٣٢٩).

کەلتور هەمو ئەو هەست و هەڵچون و بیروڕاو دابونەریت و ئاراستەو فەلسەفە و چالاکییە کارلێکراوانەن، کە لەکۆمەڵدا باون و کاریگەرییان لەسەر تاك هەیە لە ڕەفتار و ئەو هەڵوێستە کۆمەڵایەتییەکانیاندا، کە ڕۆژانە ڕوبەڕویان دەبێتەوە، ڕەنگدەدەنەوە، (شەمس: ٢٠١٣:ل: ٤٤)،

هەموو ئەو ڕەفتار و هەڵسوکەوتە کۆمەڵایەتیانەیە کە دەستاودەست دەکەن لە نەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی دی، وەك بەهای مۆڕاڵی و خواردن و نەریتە ئایینی و کۆمەڵایەتییەکان، و بەکارهێنانی زمانیانەی سروتەکان و شێوەی جلوبەرگ و کەرەسەو بیناسازیش دەگرێتەوە، بۆیە لەم ڕوانگەیەوە کەلتور دوبەشی سەرەکی لەخۆ دەگریت، ئەوانیش:

بەشی یەکەم/ بەرجەستەیی: وەك جلوبەرگ، تەکنیك، ئاوەدانی، کەرەسەو بیناسازی...هتد.

بەشی دووەم/ نابەرجەستەیی: وەك بەها و نۆرمە کۆمەڵایەتییەکان و مۆڕاڵ و یاساکان...هتد (فەرەج: ٢٠١٣:ل: ٦٣-٦٤).

کەلتوری نەتەوەی کوردی پەیوەستییەکی پتەوی بە ئاینی ئیسلامەوە هەیەو، ڕاستەو خۆ بێوەی کاریگەرەو ئیسلام بووەتە ئیلهام بەخشی بەشێکی فراوانی ئەوکەلتورە، تێکەڵبونی ئاینی ئیسلام بە کۆمەڵگەی کوردی وشۆڕبونەوەی لە ناخیدا وکاریگەریی لە ئاوەز و ئاکار و هزری تاکی کورد، مێژوییەکی دێرینی زیاتر لە چواردەسەدەی هەیە، بۆیە چەمکێك نەماوە لە ناوکۆمەڵگەو خێزان و تاکی کورددا جێپەنجەی ئیسلام و کەلتورەکەی پێوە دیار نەبێت.(کەریم: ٢٠١٢: ٦-١٠)

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

١-١-٣/ مۆڕاڵ بەپێی کەلتورەکان:

بەو پێیەی مۆڕاڵ گفتوگۆ و بۆچوون و تێڕوانینی زۆر هەڵدەگرێت، هەروەکو لە سەرەتادا باسمانکرد، تایبەت بە بابەتی مۆڕاڵ و کەلتور، پرسیارێك دێتە ئاراوە، ئەویش ئەوەیە، ئایا مۆڕاڵ بنەمایەکی جیهانی، یان کەلتوری هەیە؟

لە وەڵامی ئەم پرسیارەیش چەندین بۆچونی جیاواز بەدیدەکرێت، بۆنمونە:

(Haidt) بۆچونی وایە، کە مۆڕاڵ هەردو بنەمای (جیهانی و کەلتوری) لەخۆدەگرێت ، بەڵام لێرەدا ناڕونییەك لە جیاکردنەوەی پێکهاتەکاندا بەدیدەکرێت لەوەی، کە ئایە کام پێکهاتە جیهانییە و کامیان کەلتورییە؟، ئەمەش وادەکات، کە نەتوانرێت بە ئاسانی و بەشێوەیەکی ڕەها بڕیاری لێبدرێت،(Haidt: 2008:p: 101).

هەندێك لە زانایانی وەك (Turil و Kohlberg) پێداگری لەوە دەکەن، کە مۆڕاڵ چەمکێکی جیهانییە، بە بەڵگەی ئەوەی لوتکەی مۆڕاڵی جیهانی، کە بریتییە لە (ماف ، دادپەروەری و خۆشگوزەرانی) گشتگیرن، و لە هەمو کەلتورە جیهانییەکاندا بونیان هەیە، و بەهەند وەردەگیرێن، بەڵام هەندێك لە زانایان جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە، کە مۆڕاڵ چەمکێکە پەیوەستە بە کەلتورە جیاوازەکانی نەتەوەکان(Kohlberg: 1984:p: 251)

هەر سەبارەت بە وابەستەبونی (کەلتور و مۆڕاڵ) هەریەکە لە زانایان (Shweder , Much ,Mahapatra , park) بیردۆزێکیان گەشە پێدا، و ئەم بیردۆزەش پایەکانی خۆی لە، (ئۆتۆنۆمی ، کۆمەڵ و خواوەندێتی/الهی) دا بەرجەستە دەکات.

١. سەبارەت بە پایە و بنەمای (ئۆتۆنۆمی)، هۆکارەکانی مۆڕاڵ بەوە پێناسە دەکرێت، کە خەڵکانی سەربەخۆ، ئازادن لە بڕیاردان، یان هەر بژاردەیەك، بە مەرجێك هەڵسوکەوتیان پێشێلی مافی بەرانبەر نەکات، و ئازاریان پێنەگەیەنێت.

٢. کۆمەڵ: هۆکارەکانی مۆڕاڵ دەناسێنێت بەوەی، ئێمە گەر بمانەوێت، یاخود نەمانەوێت ، ئەندامی گروپێکی کۆمەڵایەتی تایبەتین، بۆیە بە ناچاری پیادەی مۆڕاڵ، بەپێی کۆمەڵ دەکەین، و پابەندی بڕیارەکان دەبین.

٣. خواوەندێتی/ الهی: چەمکی مۆڕاڵ بەوە دەناسێنێت، کە بونێك، یان پێکهاتەیەکی گیان/روحی، هەیە، کە یاسا و ڕێساکانی روحی و ویژدانی پیادەدەکات، لە پێناو بەدەستهێنانی ڕوحێکی پاکژ و بێگەردا (Shweder, et al, 1997:p:210). ڕەفتارەکانی ئێمەی مرۆڤ بەشێکە لەو کۆمەڵە پێوەرە کۆمەڵایەتییەی، کە لە چوارچێوەی مۆڕاڵدا خۆی دەبینێتەوە،

بۆ نمونە: هەندێك لە کەلتورەکان هاوڕان لەگەڵ فرەژنی، یاخود هاوڕەگەزخوازی، بەڵام هەندێ کەلتوری تر ڕازی نین، و بە (immoral/ نامۆڕاڵ) ئەژماری دەکەن، چونکە ژن و پیاو لە ژێر پێوەری جیاوازدان، یاخود (سەماکردنی پیاو، خواردنی گۆشتی بەراز و چێشتلێنانی پیاو) لە هەندێ کەلتورەکان بە نامۆڕاڵ ئەژماردەکرێن(Matsumoto & Juang:2017:p: 287).

کەواتە، گواستنەوەی کەلتور لە کەسێکەوە بۆکەسێکی تر، یان لەنەوەیەکەوە بۆ نەوەیەکی تر بۆماوەیی،(وراثی) نییە، بەڵکو بە شێوەی ئەزمون و لە ڕێگەی هەڵسوکەوتەوە دەگوازرێتەوە، هەروەها بەها کەلتورییەکان ڕۆڵ لە جیاکردنەوەی کۆمەڵێك بۆ کۆمەڵێکی تر دەبینن. کەواتە کەلتور و مۆڕاڵ پێکەوە گرێ دراون، بۆیە کاتێك بەها کەلتورییەکان بە شێوەیەکی گشتگیر و هاوبەشی کۆمەڵایەتی تەماشابکرێت بۆ بڕیاردان لەسەر دروستی و نادروستی دیاردەیەك، یان هەڵسوکەوتێك، ئەوا مۆڕاڵە بڕیاری لێوە دەدات، بە هەمان شێوە، بەها مۆڕاڵییەکان کاتێ کۆدەنگی و هاوبەشی کەلتوری لە بارەوە هەبوو. (B & H :1997:p: 77).

هەر سەبارەت بەم بابەتە (Haidt)پێی وایە، کە مۆڕاڵ پرۆسەیەکی چەسپاو و چەقبەست و نییە، بەڵکو خودکارەو، لەگەڵ قۆناغەکانی گەشەکردنی مرۆڤدا گەشەدەکات، و بەپێی کەلتورەکان لە گۆڕان و پەرەسەندندایە (Haidt : 2007:p: 316).

ئێمە لە توێژینەوەکەماندا هاوڕاین لەگەڵ بۆچونی (Haidt) کە مۆڕاڵ پرۆسەیەکی چەقبەستو نییە و لە گۆڕاندایە، بە پێی گۆڕانکارییەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی، باشترین نمونەش، قۆناغەکانی تەکنەلۆجیای پێشکەوتو کە لە کۆتای سەدەی بیستەوە دەستپێدەکات، ڕۆڵی نەرێنی بینیوە لە بەلارێدا بردنی بەهاو نۆرمە کۆمەڵایەتیەکان، کە سەرجەم نۆرم و بەها کۆمەڵاتییەکان گۆڕانکاییان بەسەردا هاتوەو کەوتونەتە ژێر هەژمونی تەکنەلۆجیای پێشکەوتو.

بەشی دووەم.

٢-١/ مۆڕاڵ و دەروبەری کۆمەڵایەتی:

مەبەست لەو دەروبەرەیە، کە دەستنیشانی پەیوەندیی نێوان ئاخێوەروگوێر دەکات، ئایا ڕادەی پەیوەندیی نێوانیان لە چ ئاستێکدایە، و بە هۆی ئەو یاسایانەوە ڕێیدەرن بۆ هەندێك لە دەربڕینەکان، یان مەرج وکۆتوبەندەکانییەوە جۆرەها کردەی لێکتێگەیشتن بەرهەمدەهێنن. (عومەر: ٢٠١٤:ل: ٢٦)،

دەوروبەری کۆمەڵایەتیش بریتییە لەو ژینگە و کات و ساتەی، کە مرۆڤی تێدا دەژی، کۆمەڵێك پەیوەندیی هاوبەش پێکیانەوە دەبەستێت، واتە بریتییە لە زێدی تاك و ئەو ژینگەی تێیدا گەورە دەبێت بە هەمو پێکهاتە جیاوازەکانییەوە لەڕووی: (ڕەگەز، تەمەن، پێگەی کۆمەڵایەتی، پیشە و...هتد) واتە هەمو ئەندامانی کۆمەڵ لەخۆدەگرێت، و دەکرێت هەر یەك لەم پێکهاتانەش تایبەتمەندیی خۆی هەبێت لە ڕوی پیادەکردنی بەها مۆڕاڵییەکاندا. لێرەوەش تیشك دەخەینە سەر هەندێکیان.

٢-١-١/مۆڕاڵ و ڕەگەز:

سروشت و لۆژیکی ژیان و بون، بونەوەرانی بەسەر دو ڕەگەزی نێر و مێدا دابەشکردووە، مرۆڤ لە پۆلکردنی دەوروبەری خۆیدا، بە جیاوازیی کەلتورەکان، پەیڕەوی هەمان دابەشکردنی کردووە (شەمس: ٢٠١٣:ل: ١٥)، لەگەڵ ئەوەی ڕەگەزی مرۆڤ، تایبەتمەندیی جیاوازیی پێدەبەخشێت، و ڕۆڵی سەرەکی دەبینێ لە شارەزایی و جیهانبینیی تاك، و چۆنێتیی بەدەستهێنانی شارەزایی لە جیهانی دەوروبەر، بۆیە لەم سەردەمە و بە تایبەتی لە کۆمەڵگەی مۆدێرن، لەسەر تاك بە هەردو ڕەگەزەکە پێویستە پێناسەی شوناسی خۆیان لەسەر بنەمای ئەرك و ڕۆڵبینینیان بۆ بەدیهێنانی ئامانجەکانی ژیان بکەن.

لەم ڕوانگەیەوە بۆچونی چەند زانا و نوسەرێك سەبارەت بە پیادەکردنی مۆڕاڵی لە هەردو ڕەگەز دەخەینەڕو. Gilligan) & Wiggins)، ئەم دوانە وەسفێکی جیاوازیی مۆڕاڵی لە نێوان هەردو ڕەگەزدا دەکەن ، کە تێیدا ئاماژە بەوە دەکەن، کە ڕەگەزی مێ وەڵامدانەوەی بۆ بەها مۆڕاڵییەکانی، وەك (سۆز ، بەزەیی ، خۆشەویستی)، هەستیارترە، وەك لە ڕەگەزی نێر، لەبەرانبەردا ڕەگەزی نێر بەها مۆڕاڵییەکانی لەسەر بنەمای سەرنج و هەڵسەنگاندن و ئەزمونی خۆی لەو بوارانەدا پیادە دەکات(Gilligan and Wiggins 1987;p:277). (Raymor.) لەوبڕوایەدایە، کە تاکەکانی کۆمەڵگە بەپێی ڕەگەزیان، لە دەربڕینی ڕێگاکانی ململانێی مۆڕاڵ و نواندنی مۆڕاڵدا جیاوازن، و لەو پێناوەشدا دو (٢)خاڵی کردۆتە بنەما بۆ ئەم جیاوازییە، کە بریتین لە:

١. پەیوەست بە ڕاگرتنی باڵانسی دابینکردنی پێداویستی و هاوکاری و یارمەتیدانی کەسانی تر، ڕەگەزی مێ زیاتر پابەندە بەرانبەر بە ڕەگەزی نێر، بۆیە لە حاڵەتی دابیننەکردنی ئەو پێداویستییە هەست بە پەشیمانی نائارامی دەکات.

٢. لە ململانێی مۆڕاڵی و مۆڕاڵی گیانفیدایی و خۆبەختکردن ڕوبەڕوبونەوەی مەترسیدا، ئەوا ڕەگەزی نێر تارادەیەك لە ڕەگەزی مێ باڵا دەسترە(Raymor: 2016 :p:18).

هەر لەم ڕوانگەوە (Tangney & Dearing) ، بە تاقیکردنەوە ئەوەیان سەلماندوە، کە بەهای مۆڕاڵی هەڵچون لە ڕەگەزی نێردا ئاساییە بە بەراورد بە ڕەگەزی مێ، کە تارادەیەك شەرمنانەیە ، بۆنمونە : دەنگهەڵبڕین لە ئافرەتدا دیاردەیەکی تارادەیەك نامۆ/ نەرێنییە، چونکە دواجار پەشیمانی بەدوادا دێت(P & L :2002;p: 251-269)،

هەروەها (Haffman & Hurst). دەڵێن: لە ڕۆژگاری ئەمڕۆماندا بەها مۆڕاڵییەکانی، وەك (بەرپرسیارێتی، دابینکردنی بژێوی ڕۆژانەی خێزان) لە پیاودا زیاتر پیادەدەکرێت، وەك لە ئافرەتدا، بەڵام بەهای مۆڕاڵی چاودێری خێزانی لە ئافرەتدا بەرزترە(Tangney & Dearing; 1990;p: 197-208).

(Schmid & Mast) پێیانوایە: ڕەگەزی نێر، لە پیادەکردنی هێزو دەسەڵات و بەڕێوەبردنی کاروباری فەرمی و بەرپرسیارێتی هەوڵی بە لوتکەکردنی ڕەگەزی نێر دەدات، لە هەرەمی دەسەڵاتدا، بەڵام ڕەگەزی مێ، هەوڵی یەکسانخوازی دەدات سەبارەت بەو بەها مۆڕاڵیانەی

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

سەرەوە، جگە لە بەهای مۆراڵی تایبەت بە بەرپرسیارێتیی خێزانی، کە تایبەتە بە ئافرەت خۆی(Schmid & Mast ; 2004;p: 107-111).

سەرەڕای ئەم بۆچونانەی لای سەرەوە هەندێك پێیان وایە، هیچ جیاوازییەك لە پیادەکردنی بەهای مۆراڵییە کۆمەڵایەتییەکان، لە نێوان هەردو ڕەگەز بەدیناکرێت، لەوانەش (Oliner & Oliner) لەو بڕوایەدان هیچ جیاوازییەك لە پێوانی بەها مۆراڵییە کۆمەڵایەتییەکانی، وەك (بەرپرسیارێتی، پەیمانی کۆمەڵایەتی، یارمەتیدانی کۆمەڵایەتی) لە نێوان هەردو ڕەگەز بەدیناکرێت.(Oliner & Oliner ;1988:p:61 .). بۆچونە جیاوازەکانی پەیوەست بە مۆراڵ و ڕەگەز ئەوەمانپێدەڵێن، هەر ڕەگەزەو بەپێی ژینگەی کۆمەڵایەتی و بیروباوەڕی ئاینی و تێگەیشتن و درککردنی مەعریفی، نواندی مۆراڵی لێچاوەڕواندەکرێت.

بۆنمونە: تاکی موسڵمانی کورد، کە پابەندی ئاینی پیرۆزی ئیسلام دەبێت، لە چوارچێوەی بنەما ئاینییەکاندا ڕەفتار دەکات، بەڵام مەرج نییە هەڵگری ئاینێکی دی جگە ئیسلام، هاوتای موسڵمانەکان لە چەمکی مۆراڵ بیر بکاتەوە.

٢-١-٢/ مۆراڵ و تەمەن:

مرۆڤ لەو ساتەوەی کە چاوی بە دنیا هەڵدێنی و دێتەدنیاوە، بێگومان لە یەك قۆناغدا نامێنێت، و لە گەشە و گۆڕانی بەردەوامدایە، هەربۆیە هاوشانی گەشەی بایەلۆژی، گەشەی (زمانی، مۆراڵ، هزر، ڕەفتار...هتد) بەردەوام دەبێت. چونکە هەر لە هاتنە دنیاوەی تاکو مردنی بە چەندین قۆناغی جیاوازی تەمەندا تێپەڕدەبێت، قۆناغی (منداڵی، مێردمنداڵی، هەراشی، و پیری) هەر قۆناغێك لەم قۆناغانە هەڵگری خەسڵەت و تایبەتمەندیی خۆیەتی، تەمەن یەکێکە لە بنچینە سەرەکییەکانی ناسنامەی کۆمەڵایەتی و کەسێتی مرۆڤ، لە زۆربەی کۆمەڵەکاندا تەمەن کاریگەریی بەرچاوی لەسەر ئەو ڕەفتار و هەڵوێستانەی، کە دەبێت، یان نابێت ئەنجامبدرێن هەیە(Lamas: 2007:p: 69). لێرەدا پرسیارێك دێتەئاراوە ئەویش ئەوەیە، کە ئایە مرۆڤ دوای لەدایکبونی ناچارە باش یان خراپ بێت؟، ئایا ئێمەی مرۆڤ ئامادەگییەکی خۆرسکیمان بۆ جیاکردنەوەی ڕاست و هەڵە هەیە،؟ یان مۆراڵمان بە تێپەڕبونی کات لە ڕێگەی ئەزمون و وەرگرتن و کارتێکردنی کۆمەڵایەتییەوە گەشەدەکات.

چەندین سەدەیە فەیلەسوفەکان سەرقاڵن بە بابەتی دوفاقی (چاکە) و (خراپە) لە سروشتی مرۆڤدا، بۆنمونە: (ئەریستۆ) لەو بڕوایەدا بووە، کە مۆراڵ لە ڕێگەی فێربونەوە لە تاکدا دەچێنرێت، چونکە مرۆڤ بەبێ مۆراڵ لەدایك دەبێت. (سیگمۆند فرۆید)یش پێی وایە مرۆڤ، کە لەدایك دەبێت وەك لاپەڕەیەکی سپی وایە، نە چاکە و نەخراپە لێکجیاناکاتەوە(Abel:١٩٨٩:p:٥٥). بەڵام هەندێك لە لێکۆڵینەوەکان، و بەپێی هەندێك لە سەرچاوەکان دەگوترێت هەندێك بەهای مۆراڵی وەك (ئازایەتی ، گیانفیدای)، کە دەکرێت بۆماوەیی غەریزی بن.

لێکۆڵینەوە نوێیەکانی بواری دەرونناسیی پەرەسەندن، ئەوەیان خستۆتەڕو، کە لە مرۆڤدا هەندێ لایەنی باشە هەن، یان وردتر، لایەنی کەم هەندێك منداڵ هەستی مۆراڵییان پەیداکردووە، کە وادەکات لە تەمەنێکی بچوکدا تارادەیەك ڕاست و هەڵە، یان باش و خراپ لە یەك جیابکەنەوە.

لە زنجیرەیەکی پرۆگرامی جیهانی منداڵاندا، تەلەفزیۆنی bbc2)) لێکۆڵینەوەیەکی بۆ تاقیکردنەوەی توانای ژمارەیەك منداڵی خوار تەمەن (١)یەك ساڵ بۆ جیاکردنەوەی باش و خراپ پێشکەش کرد، ئەمەش لە ڕێگەی نمایشکردنی چەند بوکەڵەیەکەوە، کە بە ڕەنگی جیاواز ڕەنگ کرابوون، ئەم ڕەنگانە ڕەفتاری مۆراڵییان نمایش دەکرد، لە خاڵێکدا ڕەنگی سور هەوڵی دەدا بەسەر بەرزاییەکدا سەر بکەوێت، ڕەنگی شین(خراپ) پاڵی پێوە دەنا بۆ ئەوەی بکەوێت، لە هەمان کاتدا ڕەنگی سەوز(باش) هەوڵی دەدا یارمەتی سور بدات بۆ سەرکەوتن. دوای نمایشەکە منداڵەکان لە نێوان هەردو ڕەنگی شین(خراپ)و سەوزی(باش)،سەرپشك کران بۆ هەڵبژاردنی یەکێك لەو دو ڕەنگە(شین و سەوز) منداڵەکان بە شێوەیەکی بەرچاو ڕەنگی سەوزیان هەڵبژاد، کە ئاماژە بو بۆ ڕەنگی هەرەوەزی و خۆنەویستی.

هەروەها توێژینەوەیەکی زانکۆی (هارڤارد) بە ناوی (چاودێریی دایك) ئەوەی سەلماندووە، کە منداڵ بە نەرمونیانی لەگەڵ یەکتری هەڵسوکەوت دەکەن، و هاوکاری یەکتری دەکەن، ئەمەش ئەو ڕاستییە دەخەنەڕو، کە مەرج نییە ڕەفتارە باشەکان لە ڕێگەی سزا

و سەرزەنشت، یان پاداشت و چاودێرییەوە بێنە ئاراوە (Www.bbc.com/arabic/vert-fut-46689167.amp .)

ئەمە جگە لەوەی هەمو توێژینەوەکانیش ئەوەیان سەلماندووە، کە کەسایەتی و ڕەفتاری مرۆڤ لەگەڵ هەڵکشانی تەمەنیدا گۆڕانی بەسەردا دێت، بە تایبەتی دوای قۆناغی هەرزەکاری، زیاتر بەرەو کەسایەتییەکی کۆمەڵایەتی هەنگاو دەنێت، و بە شێوەیەك کەمتر دەمارگیری و مەترسیی گرتنەبەری هەڵسوکەوتە دژە کۆمەڵایەتییەکانی، وەك: تاوان، بەکارهێنانی ماددەی هۆشبەر، دزی...هتد، تێدا ڕەچاو دەکرێت، هەروەها کەسایەتیی مرۆڤ وەکو سندوقێکی داخراو وایە، کە لەڕێگەی مۆڕاڵەوە بە دیار دەکەوێت، بۆیە مۆڕاڵ دەبێتە ناسنامە، و ئامرازی سەرەکی کەسایەتیی تاك(عارف: ٢٠١١: ل:٢٤)، کارەکتەری مرۆڤ لەگەڵ تەمەنیدا گەشە دەکات، لە بواری باوەڕبەخۆبون و بەهێزبونی ئیرادەو کۆنترۆڵی زیاتری هەست و سۆزی خۆیان دەبینن، کە ئەمەش بۆ خۆی پیادەکردنی تارادەیەکی زۆری بەهای مۆڕاڵی و نۆرمە کۆمەڵایەتییەکانی کۆمەڵگە لە خۆدەگرێت.

(مۆتۆس) دەڵێت، خەڵکی بە تێپەڕبوونی کات، لە ڕوی کۆمەڵایەتییەوە میهرەبانتر و گونجاوتر دەبن، هەروەها ئەوان بە شێوەیەکی باشتر، و زیاتر دەتوانن ئەو شتەی، کە لە ژیانەوە پێشبینی دەکەن، لەگەڵ داواکارییەکانی کۆمەڵ هاوسەنگ بکەن، (Wenker: ١٩٨٤ :p: ٩٧).

٢-١-٣/ مۆڕاڵ و پێگەی کۆمەڵایەتی:

پێگەی کۆمەڵایەتی (Social Status)، بەهاو بایەخێکە، کە گروپێك بۆ ڕۆڵێکی کۆمەڵایەتی لەبەرچاوی دەگرێت، بەدەربڕینێکی تر، کاتێك کە ڕۆڵی کۆمەڵایەتیی تاکێك لە کۆمەڵ یان گروپێکدا لەگەڵ ڕۆڵەکانی دیکە بەراورد دەکرێت، و پلە و گرنگی و بایەخی ئەو ڕۆڵە لەو بەراوردکردنەدا دەردەکەوێت، ئەو ڕۆڵە هەڵدەسەنگێنرێت، و بە پێی گرنگی و ڕەچاوکردنەکەی ، پێگە و شوێنەکەی دیاریدەکرێت، لەبەر ئەوەی ڕۆڵی کۆمەڵایەتی تاکەکان لە کۆمەڵدا جیاوازە، بۆنمونە: ڕۆڵی شۆفێرێك، مامۆستایەك، کرێکارێك، پزیشکێك...هتد، لێك جیاوازە، پێگەی کۆمەڵایەتیشیان جیاوازیی هەیە، (وسوق: ٢٠١٣:ل: ٢٣٣).

پێگەی کۆمەڵایەتی، کۆمەڵێك بەها و پێوانەیە، کە کۆمەڵ لەسەری ڕێککەوتون، بەهاو پێوانەکانیش جۆری پەیوەندیی تاك لەگەڵ دەوروبەر و ئاستی ڕۆشنبیری و ئابوری و ڕۆڵی کۆمەڵایەتی و ئاینی و سیاسی و کارگێڕی تاك دەگرێتەوە، کە دەشێ ئەم پێوەرانە لە کۆمەڵێکەوە بۆ کۆمەڵێکی تر جیاوازبن، و لەهەمان کۆمەڵیشدا بە تێپەڕبونی کات گۆڕانیان بەسەردادێت، ڕۆژانە بەرگوێمان دەکەوێت، کە (فلان)کەس پێگەیەکی کۆمەڵایەتی، سیاسی هونەری، ئاینی ...هتد، بەرزی هەیە،(شەمس:٢٠١٣:ل: ٢٣). هەروەکو چۆن ئاخێوەرانی یەك زمان، وەکویەك زمان بەکار ناهێنن، و جیاوازییان هەیە، گەشەی ڕۆشنبیریی تاکیش، بەشێوەیەکی تایبەت گۆڕانکاری لە زماندا دروستدەکات، بە هەمان شێوە دەکرێت لە پیادەکردنی مۆڕاڵیشدا جیاوازبن، جیاوازی لە ئاستەکانی ئابوری و کۆمەڵایەتی و ڕۆشنبیری نێوان خەڵکی یەك ناوچەدا هەیە، و هەریەکەیان کاریگەرییان لەسەر هەڵبژاردن و دەربڕینی چەمکی مۆڕاڵی تاك هەیە.

پێگەی مرۆڤ بون و کۆمەڵایەتیبون، پێگەیەکی مۆڕاڵییە، و هەمو تاکێك وەك بونەوەرێکی کۆمەڵایەتی ئەرك و بەرپرسیارێتیی دەکەوێتە ئەستۆ(بەکر: ٢٠٢١ :ل: ٣٥)، هەرتوێژێکی کۆمەڵایەتی بگرین یاسای قسەکردن و کەلتور و نۆرمی کۆمەڵایەتی تایبەت بەخۆی هەیە، و تاکەکانی ئەو توێژەش پەیوەستن پێوەی، بۆیە مرۆڤ لەهەر پێگەیەکی کۆمەڵایەتیدا بێت، پیادەکردنی مۆڕاڵ و بەها مۆڕاڵییەکان، وەکو ئەرکێکی کۆمەڵایەتی دەبینێت، پیادەکردنیشی ئەرکی سەرشانییەتی.

٢-١-٤/ مۆڕاڵ و پیشە:

دەکرێت پیشە، وەك هەر جۆرە کارێك پێناسە بکرێت، کە پێویستی بە ڕاهێنان و کارامەیی تایبەت هەبێت، یان کردارێکە کە پێویستی بە کۆمەڵێك زانیاری و لێهاتویی تایبەت هەیە، و هەندێك جار ئاڵۆز دەبێت، کە لە ڕێگەی پەروەردەی فەرمی و ئەزمون و پراکتیکییەوە بەدەستدێت.

سەبارەت بە مۆڕاڵی پیشەیی بەشێك لە زانایان و توێژەران دەڵێن: هەر پیشەیەك کۆمەڵێك یاساو مۆڕاڵ و پرەنسیپ و پێوەری ڕەفتاری

تایبەت بە خۆی هەیە، کە دەبێت خاوەن کار لە پیشەکەیدا باوەڕی پێبکات، و ببێتە بنەمای مامەڵەکردن لە چوارچێوەی کۆمەڵدا، (Wenker: 1984:p: 57).

ئێمە لەو بڕوایەداین، مۆڕاڵی پیشەیی گوزارشت لە بەها و ڕەفتارەکانی هەمو خەڵك دەکات، بە بێ گوێدانە ئەوەی، کە پرۆفیشناڵن یان نا، بۆیە مۆڕاڵی پیشەیی گرنگییەکی زۆری بۆ کۆمەڵ بە گشتی هەیە، دواجار مرۆڤ بۆ خۆی بونەوەرێکی کۆمەڵایەتییە، و مۆڕاڵی پیشەیی چەندین گرنگی و تایبەتمەندیی خۆی هەیە، وەك ئەوەی یارمەتیدەرە بۆ کەمکردنەوەی هەڵسوکەوتی نەرێنی و نامۆڕاڵی و نادادپەروەرییەکانی نێو کۆمەڵ، بۆ ئەوەی هەر کەس مافی خۆی هەبێت، لە ڕوی پیشەیی و ناوچەی جیاواز،و بە مافەکانی خۆی بگات، هەروەها مۆڕاڵی پیشەیی دەبێتە بناغەو بنچینەیەك بۆ گەشەکردن و زیادبونی ڕەزامەندی پیشەیی لە نێوان هەموان، بە تایبەتی هاوکارە پیشەگەرەکان.

تایبەتمەندییەکانی مۆڕاڵی پیشەیی چەندین خەسڵەت و ڕەفتاری تاکەکەسی دەگرێتەوە، پابەندبون پێوەی کاریگەریی بەرچاوی بۆ جێبەجێکردنی کردارێکی دیاریکراو دەبێت، وەك:(پابەندبون و متمانە، بەرپرسیارێتی، ڕاستگۆیی، دەرکەوتن و ئامادەبونی پرۆفیشناڵانە..هتد).

. پابەندبون و متمانە: یەکێکە لە بنەماکانی کارکردن، بە شێوەیەکی پیشەیی.

. بەرپرسیارێتی: ڕەفتارکردن بە بەرپرسیارانە و دادپەروەرانە، لە هەمو پرۆسەکانی پیشەگەری.

. ڕاستگۆیی: ڕاستگۆیی بنەمایەکی سەرەکی هۆکاری سەرکەوتنە لە بواری پیشەگەریدا.

. دەرکەوتن و ئامادەبونی پرۆفیشناڵانە: جلوبەرگی گونجاوی تایبەت بە پیشەی تاك و خاوێنی و چاودێریی تاکەکەس، خەسڵەتی سەرەکین بۆ دەرکەوتنی تەواوی پیشەگەریانە(Padgett :2009:p: 24).

بەبۆچونی توێژەران، لادان لە مۆڕاڵی پیشەیی، جا پیشەکە هەرجۆرێك بێت، دەرئەنجام و دەرهاویشتەی جیاوازیی لێدەکەوێتەوە،بۆنمونە:

مۆڕاڵی پیشەیی مامۆستا و پزیشکێك، جیاوازە، پزیشکێك کاتێك پابەندی مۆڕاڵی پیشەکەی نەبێت، مەترسی بۆ سەر ژیانی کەسانێك دروستدەکات، هەروەها مۆڕاڵی پیشەیی مامۆستا، زیان بە سیستەمی پەروەردە لە کۆمەڵێك دەدات، نەوەیەکی داروخاو ناتەندروست دەخاتە کۆمەڵەوە، بەهەمان شێوە مۆڕاڵی پیشەیی ڕۆژنامە نوسێك هەستکردنە بە بەرپرسیارێتیی بەرانبەر ئەو بابەتەی بڵاوی دەکاتەوە، ئەوەی جێگەی سەرنجە هەندێك جار پێشێلکردنی مۆڕاڵ لە هەمان پیشەدا دەبێتە مۆڕاڵ، بۆنمونە:

لە مۆڕاڵی پیشەی شۆفێریدا ، خێرا لێخوڕینی لە ڕادەبەدەر بۆ شۆفێری ئۆتۆمبێلی تایبەت و گشتی، و هەروەها بارهەڵگریش نامۆڕاڵە، بەڵام بۆ شۆفێری ئامبوڵانس و شۆفێری ئۆتۆمبێلی ئاگرکوژێنەوە، دەکرێت مۆڕاڵ بێت، چونکە ئامانج لەم خێرا لێخورینە پاراستنی گیانی کەسانی تری لێدەکەوێتەوە. لێرەوە دەگەینە ئەو ڕاستییەی هەر پیشەیەك بگرین مۆڕاڵی تایبەت بە خۆی هەیە، هەر لە پیشەی کرێکارێکەوە تا دەگاتە پیشەی سەرتاشێك، و تا گەورەترین دەسەڵات، مۆڕاڵ و خەسڵەت و ڕەفتار و تەنانەت وشە و دەربڕین و دەستەواژەی تایبەت بەخۆی هەیە، کە پیادەکردنییان، بەسودی گشتی کۆتایی دێت.

بەشی سێیەم:

١-٣/مۆراڵ و پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان:

هەندێ لە زانایانی بواری زمان جەخت لەوە دەکەنەوە، مرۆڤ گەر لە کۆمەڵدا بژێت پێویستی بە ڕۆڵی جیاجیا هەیە، هەروەها پێویستی بە هەڵوێستی جۆراوجۆر هەیە، بۆ نمونە (فێرس) پێیوایە ئەو شێوازەی باوک لەگەڵ منداڵەکەی بەکاری دەهێنێت جیاوازە لەو شێوازەی هەر ئەو باوکە لەگەڵ ئەو کەسانەی، کاریان لەگەڵدا دەکات(محەمەد: ٢٠٠٩:ل: ١١).

بێگومان کاتێك توێژینەوە لە بابەتی مۆراڵی دەکرێت لە هەرکۆمەڵێکدا، پێویستە سەرەتا باس لەو شێواز و بنەما مۆراڵییانە بکرێت، کە ئەندامانی ئەو کۆمەڵە پیادەی دەکەن، لەگەڵ تیشك خستنە سەر بنەما مۆراڵییە جیهانییەکان.

وەکو لە بەشەکانی پێشودا ئاماژەمان پێدا ، مۆراڵ کۆمەڵە چەمکێکی گونجاو و هاوچەشنن لەگەڵ (چی ڕاستە؟) و (چی هەڵەیە؟)، چەمکەکانی ژیانی باش ڕێنوێنی کرداری مرۆڤ دەکات ، ڕاستە ئەم چەمکانە دەبنە شوناس و موڵکی تاك، بەڵام هەندێکیان لە تاکەوە سەرهەڵنادەن، بەڵکو ئەوان لە کارلێکردنی پەیوەندیدا، و لە پرۆسە کۆمەڵایەتییە ئاڵۆزەکاندا دەستنیشانکراون و دەپارێزرێن، هەروەها دواتر دەگوازرێنەوە، بون بە نەریتی مێژویی دیاریکراو، کە تێیدا تێڕوانینێکی دیایکراو بۆ ژیانی باش دەربڕێت، هەمو ئەمانەش لەڕێگەی پەیوەندییەکانی کۆمەڵەوە بەئەنجام دەگات.(Bergman and Luckman: 1999).

بە شێوەیەکی گشتی مۆراڵ لە چەند لایەنێکەوە تەماشادەکرێت، کە خۆی لە بنەما و دیسپلینە مرۆییەکانی، وەك (فەلسەفە ، ڕەوانبێژی ، سایکۆلۆژی ، زمان و زانستەکانی تر)، مۆراڵیتی زۆربەی جار، هەستی کەلتوری و کۆمەڵایەتیی ڕەفتاری مرۆڤەکانە(Stace.١٩٧٣:p: ٦٩).

بۆنمونە گەر لە ڕوانگەی زمانەوە لە مۆراڵ بدوێن، دەگەینە ئەو ڕاستییەی، کە زمان بەتەنها هۆکاری پەیوەندی و گەیاندن نییە، بەڵکو لە ڕوی کۆمەڵایەتییەوە ئامرازێکی گرنگی بەدەستهێنانی ڕەفتار و هەڵسەکەوتە خوازراوەکانی تاکە، سەرکەوتنی تاك لە بەکارهێنان و پیادەکردنی زمان، بەتەنها لەسەر وەرگرتنی زمان و لایەنی فسیۆلۆجی و ڕێزمان ودەوڵەمەندی تاك لەڕوی وشەو زاراوەوە بەند نییە، بەڵکو پەیوەستە بە لەبەرچاوگرتنی نەریت و ڕەوشتەکانی ئاخاوتن و ئەرکە کۆمەڵایەتییەکانی زمان(خلیل: ٢٠١٠: ٦٢).ئاخاوتنیش وەکو جۆرێکی زمان/پەیوەندی گوتەیی، بە کردەیەکی کۆمەڵایەتی ئەژمار دەکرێت، چونکە پرۆسەیەکی کۆمەڵایەتی گشتگیرە، لە ئەنجامی کارلێکردنی بە پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکانەوە دێتە ئاراوە، بەرهەمی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییە بەیەکداچووەکانە، واتە ئەو چالاکییە قسەییانەی، کە تاکەکان پیادەی دەکەن لە چوارچێوەی دەربڕین و ئاخاوتندا بەرجەستە دەبێت(مەحمود: ٢٠١٢: ١٦٣).

لەو لێکۆڵینەوانەی تایبەتن بە پیادەکردنی مۆراڵی لە پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان، ئەوە دەخەنەڕو، کە کارلێکی کۆمەڵایەتی ، یەکێکە لەو ڕێگایانەی کە پراکتیزەی مۆراڵی دەگرێتەخۆی، مۆراڵ لەم ڕووەوە واتای کارلێکردن و گۆڕانە کۆمەڵایەتییەکان دەگەیەنێت، کە ئەمەش بۆ خۆی چەمکێکی ئاڵۆز و تەمومژاوییە و پشتبەستووە، بە ئاستی دنیابینی تاك و چوارچێوەی بەکارهێنانەکەی، واتە مۆراڵیتی سات بە سات پێدەگاتو دێتە بەر، بە لەبەرچاوگرتنی سروشتی کارلێکردنی کۆمەڵایەتیی ، وەکو پرۆژەیەکی کۆمەڵایەتی دەردەکەوێت، هەندێك جاریش پیادەکردنی مۆراڵ گرژی و نیگەرانی لێدەکەوێتەوە، لە کاتی کارلێکی پەیوەندییە مۆراڵییەکاندا(هەمان سەرچاوە).

تێرمی مۆراڵیتی لە ڕوی کارلێککردنی کۆمەڵایەتییەوە لە چەند بوارێکدا خۆی دەبینێتەوە :

١. مۆراڵێتی، وەکو چەمکێکی شیکاری، پەسنی ئەو پەیوەندییە کۆمەڵایەتییانە دەکات، کە تێیدا بەشداربوان پێرەوی ئەو کردار و ڕەفتارانە دەکەن، کە بە ڕاست یان بە هەڵە هەژماردەکرێن، بەپێی پابەندبونی تاك و پابەندبونی کارلێککردنی لە پرۆسەی ئاخاوتن و پەیوەندیدا.

٢. پەیوەندییە مۆراڵییەکانی نێو کۆمەڵ، وەکو چالاکییەکی کۆمەڵایەتی یان دیاردەیەك دەردەکەوێت، کە تێیدا هەڵوێست و شوناسی خەڵکی لە خۆیدا پیادەدەکات (Killen and Hart.: 1999:p: 25).

٣. پراکتیزەکردنی مۆراڵە کۆمەڵایەتییەکان، بۆ ئەو مەبەستەی بەشداربوانی دەگەڕێتەوە، بە مەبەستی خزمەتکردن پیادەی دەکەن، وەکو مۆراڵە پەروەردەییەکان، واتە پیادەکردنی مۆراڵی بەبێ مەبەست نییە، بەڵکو ئامانج و مەبەستی خۆی هەیە.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

٤. پەیوەندییە مۆڕاڵییە کۆمەڵایەتییەکان، و ڕێژەی پەیوەندییەکە بەندە، بە چەند بارێك، لەوانەش.

پەیوەندیی لەگەڵ کێ ؟

پەیوەندییەکە بۆ ؟

پەیوەندیی (خزمایەتی ، هاوڕێتی ، ئەندامانی خێزان، ...هتد)،ئەمانە هەمو ڕۆڵ لەسەر ڕێژەی پەیوەندییە مۆڕاڵییەکان دەبینن(Miller and Bersoff:1992:p: 541)

٣-١-١/ خزمایەتی:

خزمایەتی بریتییە لە کۆمەڵێك پەیوەندیی، کە بە هۆی نزیکایەتیی خوێنی، یان لە ڕێگەی هاوسەرگیرییەوە، یان خزمایەتی شیری، لە نێوان ژمارەیەك لە تاکەکاندا دێتەکایەوە و دەبێتە هۆی دروستبونی و بەرجەستەبونی بەرپرسیارێتی تاکەکان بەرانبەر بە یەکتری (وسوقی و نیك: ٢٠١٣:ل: ٢٠٣)، وەکو ئاشکرایە، کە یەکەم پایەی بنیاتی کۆمەڵ خێزانە، و لە خێزانیشدا پێڕەوی تایبەت بە گونجاندن و ڕێکخستنی ڕەفتارە مۆڕاڵییە و کۆمەڵایەتییەکان، کە هەر کۆمەڵە و بە پێی تایبەتمەندی خۆی پیادەو پێڕەوی دەکات، دواجاریش پێڕەو و پادەکردنی ئەم ڕەفتارە کۆمەڵایەتییانە ڕەفتاری زمانی لێدەکەوێتەوە، لە ڕێگەی کەرەسە زمانییەکانەوە، بەهاو بنەما مۆڕاڵییەکان دێنە کایەوە، کەخۆیان لە کۆمەڵێك کەرەستەو چەمکی تایبەت بە خزمایەتی وەك(کاکە، دادە، مام، پور، خاڵ، ئامۆزا، پورزا،...هتد)،(هەمان سەرچاوە)، پرۆفیسۆرێکی ڕوسی بە ناوی (هجمان) پێیوایە((ئەو بەشانەی شارستانێتیی مرۆڤ کە تا ڕادەیەکی زۆر پشت بە زمان دەبەستن، ئەوانەن کە بە کۆمەڵایەتی ناودەبرێن، ڕێکخستنی کۆمەڵایەتییانەی ئایدیۆلۆجی-Ideology و خزمایەتی Kinship بنچینەی ڕێکخستنی کۆمەڵایەتییانەی مرۆڤن. ئەو دامەزراوە کۆمەڵایەتییەش Social Institution، کە هێنانە پێشچاوی بە بێ زمان بونی نابێت، لە هەر پێڕەوێکی زمانیشدا، کە هەر یەکێك لە خزمەکانی کەسێك، سەر بە جۆرێکی خزمایەتی باوە(kinship category) بە زاراوەیەکی خزمایەتی دیاریکراو ئاماژەی بۆ دەکرێت، و بەندیش دەبێت بە ڕەفتارێکی باوەوە، بەرانبەر بەو خزمە، بەبێ کۆمەڵە زاراوەکانی خزمایەتیشKinship terms ئەو بنەما ڕەفتارییانەش، کە پییانەوە بەندن و دەماودەم دەگوێزرێنەوە، ئەوا هەر ڕێکخستنێکی خزمایەتی، کە هەمو ئەندامانی کۆمەڵ ڕێکبخات، کارێکی لە کردن نەهاتو دەبێت))(فەرەج: ٢٠٠٠:ل: ١٦٠-١٦١)، هەمو ئەم ناوانەش، وەکو ناوەکانی بانگکردن، لە نێوان کەسە نزیکەکانی خزمایەتی جیاوازە، هەندێکجاریش دەکرێت ئەوکەسانەی، کە خزمیش نین، و بەو ناوانە بانگ بکرێن، لێرەدا ئەم ناوانە واتای فەرهەنگی ناگەیەنن، بەڵکو وەکو ناوێکی گشتی بانگکردن، و واتایەکی بارکراو بۆ ڕێزگرتن و پیشاندانی بەهای مۆڕاڵی بەکاردێن،(حەمە ڕەشید: ٢٠١٢:ل: ١١١).

٣-١-٢/ هاوڕێیەتی:

یەکێك لە بنەماو بەها گرنگەکان و پێداویستییەکانی ژیانی مرۆڤ هاوڕێیەتییە، چونکە هاوڕێیەتی بۆ خۆی بەهایەکی مۆڕاڵی بنەڕەتییەو، و مەرجێکە لە مەرجەکانی چاکەخوازی ، ڕۆڵی هاوڕێیەتی لە چاندنی تۆوی بەها مۆڕاڵییەکان، بە درێژایی مێژو، هەمیشە جێگەی بایەخ و گرنگی پێدان بووە لە هەمو کۆمەڵەکاندا، هاوڕێیەتی کاریگەریی بەهێزی لەسەر گەشەکردن و پاراستنی پیادەکردنی بەها مۆڕاڵییەکانی ژیانی کۆمەڵدا هەیە،(متیاس: ٢٠١٧:ص: ١٧)، دەبێت ئەوەش بزانین پلە و پایەی هاوڕێیەتی لە هاوڕێیەکەوە بۆ یەکێکی تر دەگۆڕێت بەتایبەتی لە ڕوی پیادەکردن، و بەرجەستەکردنی بەها مۆڕاڵییەکان، بەڵام لە ڕوی هەڵسەنگاندنە جۆراوجۆرەکانی لێکۆڵەرانی بواری فەلسەفە و سایکۆلۆجی، ئاماژە بە دو ئارگۆمێنت سەبارەت بە پەیوەندیی هاوڕێیەتی دەکرێت، ئارگۆمێنتی یەکەم لەسەر گەشەی مۆڕاڵی، وابەستەیە بە کاریگەری ژینگە لەسەر تاك لە ڕوی کەسایەتیی و لە چوارچێوەی ڕەفتاری ئەرێنی و مۆڕاڵییەوە.

ئارگۆمێنتی دووەم، خۆی لە کەسێتیی پێشەنگ(قدوە)ی باش دەبینێتەوە، کەزۆر جار دەکرێتە نمونەی باڵا وەك، (باوك، برا، هاوڕێ، کەسی نزیك ...هتد)ئەمەش لەخۆیدا پەیوەندییەکی پتەو دەبێت و ڕەنگدانەوەی لەسەر هاوڕێیەتی دروستدەکات. (Blum:١٩٩٣:p: ١٩٢).

زۆرجار ئێمەی مرۆڤ وا هەست دەکەین کە ڕەفتارو هەڵسوکەوتمان زادەی خودیی خۆمانە، هەرچەندە هەڵسوکەوتمان ئەوەندەی پشت

بە هاوڕێ و کەسە نزیکەکانمان دەبەستێت، هەرئەوەندەش پەیوەندیی بە ئیرادەی خۆمانەوە هەیە، هاوپیشەکانمان لە دەوروبەرمان توانا و کاریگەریی ئەرێنی و نەرێنییان لەسەرمان هەیە، بۆنمونە:کاریگەریی نەرێنی وەك(جگەرەکێشانی زیاد لەپێویست و گوێنەدان بە ژینگە و خواردنەوەی لە ڕادەبەدەر...هتد)،

کاریگەربون بە هاوڕێ، بابەتێکی نەستی (لاشعور)یيە، چونکە مێشکی مرۆڤ لە هەوڵی بەردەوامدایە بۆ دۆزینەوەی بەڵگە لەسەر کەسانی دەوروبەر، وەبیرهێنانەوەی ڕەفتارە خوازراوەکان، کە پێویستە پیادە بکرێت، زاناکان لەسەر ئەوە هاوڕان، کە تێروانیمان بۆ خۆمان لەڕێگەی پەیوەندی و تیکەڵاویمان لەگەڵ کەسانی دەوربەرمان دروستبووە. (ئەمبەر گافنی) توێژەری دەرونناسی لە زانکۆی هامبۆڵت لە کالیفۆرنیا دەڵێت: ئەگەر تۆ بەشێکی زۆر لە شوناسی خۆت لە گروپێکی تایبەتەوە وەرگرتبێت، تەنانەت ئەگەر لەگەڵیشیان نەبێت، زۆربەی ئەگەرەکان لەگەڵ ئەوەدان، کە وابەستەی بەهاکانی ئەم گروپە بیت، و لە هزرتا بچەسپێت، بۆنمونە: گەر وەکو خوێندکار، یان کەسێکی ئەکادیمی خۆت بناسی، لەوانەیە لەم ڕوانگەیەوە بۆ جیهان بڕوانیت، ئەمانەش بە نۆرمە کۆمەڵایەتییەکان ناودەبرێن.

٣-١-٣/ ئەندامانی خێزان:

خێزان یەکەمین بناغەی بنیاتنانی کەسایەتییە، و ڕۆڵی دایك و باوك کاریگەریی سەرەکی لەسەر دروستبوونی کەسایەتیی منداڵ هەیە، هەروەها ڕۆڵی خێزان لە ڕوی پەروەردە و چاودێری لە پیادەکردنی بنەما مۆڕاڵییەکان، و ڕاستکردنەوەی هەڵەکانی ئەندامانی خێزان، لە لایەن گەورەکانەوە لە چوارچێوەی ڕێنوێن و ئامۆژگاری، هەنگاوی یەکەمی دروستکردنی کۆمەڵێکی تەندروست(Cronin: ١٩٩٤:p:٢٧١)، واتە دایك و باوك ڕۆڵی گەورە لە پرۆسەی بەکۆمەڵایەتی بونی منداڵ دەبینن، پەیوەندییەکانی دایك و باوك لەگەڵ منداڵدا، لە خێزانێکەوە بۆ خێزانێکی تر جیاوازە، بەڵام بەشێوەیەکی سەرەکی کاریگەرییان لەسەر گەشە لای منداڵ و تازە پێگەیشتوان، بە بێ گوێدانە ڕەگەز و تەمەنیان هەیە.

بە بۆچونی هەریەکە لە (Maccoby) و (Martin)، چوار شێوازی بنەڕەتی لە پیادەکردن و سەپاندنی مۆڕاڵ لە منداڵدا پەیرەو دەکرێت:

١. شێوازی دەسەڵات (السلطة): لەم شێوازەدا دایك و باوك لە ڕێگەی فەرمانکردن و بەکارهێنانی دەسەڵاتیانەوە هەوڵی چاندنی مۆڕاڵ و کۆنترۆڵکردنی خێزان دەدەن.

٢. شێوازی باوەڕپێهێنان: لێرەدا لە ڕێگەی دادپەروەری و بنەماکانی ئازادی، بۆ منداڵ و ئەندامانی خێزان، هەوڵی پیادە و پەیڕەوکردنی بنەماکانی مۆڕاڵ دەدرێت.

٣. شێوازی نەرمونیانی: لەم شێوازەدا لە ڕێگەی دابینکردنی ژینگەیەکی ئازادی ڕەهاوە، بەبێ گوێدانە ڕێسا و یاساکان، هەوڵی پیادەکردنی مۆڕاڵ و بنەماکانی دەدرێت.

٤. شێوازی فەرامۆشکراو (المهمل): لەم شێوازەدا نە گوێ بە بنەمای ئازادی و ڕێسا و یاسی کۆمەڵایەتی و بنەماکانی خێزاندا دەدرێت، بەشێوەیەك کە یەکێك نەبێت لە ئەندامانی خێزان(Martin. And Maccoby: 1983:p:81).

خێزان بەردی بناغەی کۆمەڵە، کە بنیاتی بەها و بنەما مۆڕاڵییەکانی تاك و کۆمەڵ لە خۆدەگرێت، خێزان یەکەم دامەزراوەیە، کە منداڵ مامەڵەی لەگەڵدا دەکات، یەکەم قوتابخانەی ئامادەکردنێتی ، بۆ چاندنی هەمو بەها مۆڕاڵییە بەرزەکان، پەروەردەیەکی تەندروست گەورەترین و گرنگترین ئەرکی خێزانە، بۆ گەشەی تاك لە ڕوی ئارامی دەرونی و گونجاندنی لەگەڵ بەها مۆڕاڵی و کۆمەڵایەتییە ستانداردەکان، شێوازی پەروەردەی پیادەکراو لە خێزاندا کاردانەوەی ئەرێنی و نەرینی لەسەر هەڵسوکەوتی ئەندامانی خێزان، و مامەڵەیان لە گەڵ تاکەکان و کۆمەڵ هەیە(وسوق و نیك: ٢٠١٣:ل: ١٩٠-١٩١).

خێزان کۆڵەکەی کۆنترۆلی مۆڕاڵ و هەڵسوکەوتی ئەندامەکانی و کۆمەڵە، هەروەها کۆمەڵەکان و تەنانەت خێزانەکانیش جیاوازییان لە پیادەکردن و پەیوەستبوونیان بە بەها مۆڕاڵییەکان هەیە، هۆکاری ئەم جیاوازییەش بۆ چەند هۆکارێك، دەگەڕێتەوە، لەوانەش:

١. ئەوکەلتورەی دایك و باوك، پیادە و پەیڕەوی دەکەن، لە منداڵییەوە بەدەستدەهێنرێت.

٢. ئاستی ئابوری و کۆمەڵایەتیی خێزان.

٣. ئاستی ڕۆشنبیری و پەروەردەی دایك و باوکان.

٤. ئایین و ئەو بەهایانەی کە ئەندامانی خێزانی تێدا دەژین.

٥. ئەو ئەزمونانەی، کە دایك و باوك لە ماوەی ژیانی زانستی و کۆمەڵایەتیدا بەدەستیانهێناوە(Cronin :١٩٩٤ :p٢٧٤) :. گرنگترین ئەو بەها مۆڕاڵیانەی، کە پێویستە لەلایەن ئەندامانی خێزانێکەوە بەرجەستەبکرێت (ڕاستگۆیی ، لێبوردەیی ، لێهاتویی و بەرپرسیارێتی ، دادپەروەری و ئارامگرتن،...هتد).

بۆ ئەوەی خێزان ڕۆڵی ئەرێنی و بەرچاو بگێڕێت، لە چاندنی بەهای مۆڕاڵی لە نێوان ئەندامەکانیدا، پێویستە ژینگەیەکی لەبار دروست بکات لە نێوان منداڵانی خێزاندا، و لە ڕێگەی گفتوگۆی بابەتییانە و دیالۆگ و ڕاستکردنەوەی هەڵەکان لە ڕێگەی ڕێز و خۆشەویستی و گرتنە بەری ئەم چەند ڕێگایە:

١. پێدانی متمانە بە منداڵان و هاوکاریکردنیان لە چارەسەرکردنی سەرجەم ئەو کۆسپ و گرفتانەی ڕوبەڕویان دەبنەوە.

٢. ڕێنوینیکردنیان لە چۆنێتیی دابەشکردنی کاتەکانیان، و بەرەودان بە شارەزایی و بەهرەمەندییان.

٣. بەدواداچوون و گوێگرتن لە ڕاو سەرنجەکانیان و بەهەند وەرگرتنی پرسیار و تێبینییەکانیان.

٤. دورکەوتنەوە لە ڕەخنەی توند و سزادانی ناپێویست، و چارەسەری کێشەکانیان بە شێوازی دیالۆگ.

٥. هاندانیان لەسەر بەها و پرەنسیپە کۆمەڵایەتی و ئاینییەکان و بەرز نرخاندنیان.

٦. هاندانیان لەسەر هەڵبژاردنی هاوڕێی باش لەسەر بنەمای پتەوی باوەڕ و مۆڕاڵی بەرز و دورکەوتنەوە لە هاوڕێی خراپ.

٧. گرنگیدان بە هزر و بیرکردنەوەیان، هاندانیان بۆ ئەوەی، کە داهێنەربن.(هەمان سەرچاوە).

ئەنجامەکان

لە شیکردنەوەی درکپێکراوەکانی نێو توێژینەوەکە گەیشتینە ئەوەی:

١. پشتبەست بە چەشن و جۆرەکانی کەلتور و دەوروبەری کۆمەڵایەتییەوە، دەردەکەوێت کە وابەستەبونی ئاوەز و زمانی مرۆڤی کورد بە بەها کەلتوری و کۆمەڵایەتییەکانەوە، وەك ستراتیژێك بۆ پاراستنی مرۆڤی کورد لە تێکشکاندنی کۆدە مۆڕاڵییەکانی کۆمەڵی زمانی و هێشتنەوەی هێڵ و سنوری پەیوەندیکردن لە نێوان ئاخێوەرەندا دەبینرێت.

٢. زمانی مۆڕاڵی ئەو زمانەیە، کە ئاخێوەر تێیدا پێویستی بە هەڵبژاردن و بڕیاردان هەیە، هەروەها زمانی هەڵسەنگاندن و ئاڕاستەکردنی ئامۆژگارییە سەبارەت بەو زنجیرە کردار و هەڵسوکەوتانەی، کە ڕۆژانە دوچاریان دەبینەوە.

٣-لە پەیوەستبوونی (کەلتور) و (دەوروبەر) بە زمانەوە سەرنجەدەدرێت، کە ئەم دوکەتیگۆرییە لە زمان و کۆمەڵدا دوکەتیگۆری نەگۆڕ و جێگیرن، بەو واتایەی، کە ئاخێوەران لە کاتی ئاخاوتنەکان و بەکارهێنانی زماندا خۆڕسکانە و خۆنەویستانە بە شێوەیەکی لە خۆوەیی پێڕەومەندانە ڕەچاویان دەکەن.

٤. ڕەنگدانەوەی کەلتور و دەوروبەر، وەك هێزی کۆمەڵایەتیی ئاخاوتن، وەك زۆر بابەتی دیکە جێگیر نین، و بەردەوام لە گۆڕاندان، واتا بە گۆڕانی ئاستی کۆمەڵایەتی ئاخێوەران دەگۆڕێن. چییەتی و چۆنیەتی دەوروبەرە کۆمەڵایەتییەکان لە لایەك و لە لایەکی دیکەشەوە ڕەنگدانەوەی جیاوازیی کەلتوری، مۆڕاڵی زمانی لێدەکەوێتەوە لە کاتێکەوە بۆ کاتێکی دیکە، هەروەها مۆڕاڵی زمانی بە پێی تێڕوانینی مرۆڤ بۆ ژیان و دەوروبەر و سەردەم دەگۆڕێت.

٥. مۆڕاڵ کۆمەڵێك ڕەفتار و هەوڵسوکەتی ستانداردە، هۆکارە بۆ پێکەوە ژیان و هەرەوەزی و هاوکاری نێوان مرۆڤەکان، و ئەو ڕەفتار و هەڵسوکەوتانەش، کۆمەڵ بڕیار لەسەر ڕاست و دروستیان دەدات، بنەما و پایەیەکی گرنگی پاراستن و هاوسەنگ ڕاگرتنی ژیان و هێشتنەوەی کۆمەڵە بە شێوەیەکی پتەو و بەهێز، هۆکارێکیشە بۆ ڕێکخستنی ژیانی مرۆڤ، و بەبێ بونی مۆڕاڵ لە کۆمەڵدا ژیان جۆرێك لە نائارامی و

فەوزای تێدا دەردەکەوێت.

لیستی سەرچاوەکان:

یەکەم بە زمانی کوردی:

١-عارف، ئەڤین سامی (٢٠١١) کاریگەری باری دەروونی لەسەر زمانی قسەکردن نامەی ماستەر کۆلێژی زمان زانکۆی سەلاحەددین.

٢--حەمەڕەشید، ئارام عەبدولواحید (٢٠١٢) ڕێزگرت لە زمانی کوردیدا، نامەی ماستەر، سکوڵی زمان/ فاکەڵتی زانستە مرۆڤایەتییەکان، زانکۆی سلێمانی.

٣-حەمە عەلی ئومێد(٢٠١٨)ئەخلاق و زمان. ناوەندی ڕۆشنبیری و هونەری ئەندێشە، سلێمانی.

٤-زایەر، بەهار محمد، (٢٠٠٩)، زمان و یاسا کۆمەڵایەتییەکان، نامەی ماستەر، کۆلێژی زمان، زانکۆی سەلاحەددین، هەولێر.

٥-محەمەد، کامەران (٢٠٠٧) کەلتوور لە نێوان وەرگرتن و ڕەتکردنەوەدا،چاپخانەی ڕۆمان سلێمانی.

٦-پەیتەرکلوس(٢٠٠٢)ئەنثرۆپۆلۆژی کەلتوری، و. خەلیل محەمەد شلَماشی، چاپخانەی بەدرخان، سلێمانی.

٧-فەرەج، شاخەوان جەلال (٢٠١٣) تابۆ وەك نموونەیەکی پەیوەندی نێوان زمان و کەلتور،چاپخانەی بینایی، سلێمانی.

٨-وەلی، فەیسەڵ ئیبراهیم (٢٠٢٠) خەسارناسی گەشەکردن: کاریگەری پەروەردەی ئەخلاق لە گەشەکردنی هەمەگیردا.توێژینەوەکانی کۆنفرانسی ئەخلاقناسی، ساڵی ٢٠١٩.

٩-شەمس، هیمن عەبدوالحەمید (٢٠١٣) هەژموونی زمان لەسەر کەسێتی کورد پەندی پێشینان بە نمونە، نامەی دکتۆرا،فاکەڵتی پەروەردە، زانکۆی کۆیە.

١٠-فەرەج، هۆگر مەحمود (٢٠٠٠) پراگماتیك و واتای نیشانەکان، نامەی دکتۆرا، کۆلێژی زمان، زانکۆی سلێمانی.

١١-عومەر، نەوزاد ئەنوەر (٢٠١٤) هەندێ لایەنی کۆمەڵایەتی پراگماتیك لە زمانی کوردیدا، نامەی دکتۆرا، سکوڵی زمان، فاکەڵتی زانستە مرۆڤایەتییەکان، زانکۆی سلێمانی.

١٢-وسوقی مەنسور و نیك، عەلی ئەکبەر خولق،(٢٠١٣) بنەماکانی کۆمەڵناسی، وەرگێڕانی، سیروان محەمەد حاجی، خانەی موکریان ، هەولێر.

١٣-بەکر، محەمەد (٢٠٢١) ئەخلاق لەدیدی عەبدوڵڵا ئۆجەلاندا.

١٤-کەریم توفیق(٢٠١٢)کاریگەری ئیسلام لەسەر کەلتوری کورد، بەرگی یەکەم، لە بڵاوکراوەکانی پرۆژەی تیشك(٨٢).

١٥-مەحمود ئاڤێستا کەمال(٢٠١٢) پرۆسە سایکۆلۆژییەکان لە زمانی کوردیدا، نامەی دکتۆرا، زانکۆی سلێمانی، فاکەڵتی زانستە مرۆییەکان، سکوڵی زمان.

دووەم/ بەزمانی عەرەبی:

١-أبو الفتوح، خالد (٢٠٠٠) الحضاره، مجله البيان، العدد ١٤٦، لندن، السنه الرابعهعشره.

٢--القذافي، رمضان محمد و الدويبي عبدالسلام بشير (٢٠١٠) علم النفس الاجتماعي، المكتب الجامعي الحديث ، لاسكندريه.

٣- خليل إبراهيم (٢٠١٠) مدخل الى علم اللغة, دار المسيرة, عمان, الأردن.

٤-وطفة، على اسعد (٢٠١٣)في مفهوم الأخلاق، قراءة فلسفية المعاصرة، مجلة شؤون اجتماعية، مجلة فصلية محكمة، تصدر عن جمعية الاجتماعيين والجامعة الامريكية في الشارقة.

٥-البعلبكي، منير (١٩٧٦)، المورد(قاموس انگليزي-عربي)دار العلم، بيرت.

٦-متياس، ميشيل حنا (٢٠١٧) الصداقه قيمه اخلاقيه مركزيه، عالم المعرفة: قاهره، مصر.

سێیەم/ بە زمانی ئینگلیزی:

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

1-Abel, Donald C. (1989) Freud on Instinct and Morality. State University of New York

2-AS horn by: Oxford Advanced Learners Dictionary of Current English Oxford University press, Fifth edition, 2000.

3-Bergman, J.and Luckman, T, Eds (1999) Communicative Contraction von moral. Oppland, Wiesbaden; West-detacher Verlag.

4-Blum, L.A., 1993. “Friendship as a Moral Phenomenon”, in Badhwar (1993).

5-Cronin, Kieran 1994 Morality and the Family.

6-Gillian, C. and Wiggins, G, (1987) The origins of morality in early Child hood relation Chicago, university Chicago ores.

7-Haffman, C, and Hurst, N. (1990) Gender Sterotype Journal of personality and social psychology 58.

8-Haidt, J (2007) The new Synthesis in Moral Psychology Science.3/6.

9-Haidt, J. (2008). Morality, Perspectives on Psychological Science.

10-Kenneth H. Wenker (1984) Foundations of Professional Morality.

11-Killen, M. and Hart, D.: 1999: Morality in every day lif. Cambridge University Press.

12-Kohlberg, L. (1984) The Psychology of Moral Development, San.

13-Llamas, Carmen (2007)- Age- Sociolingustics

14-Matsumoto, David, and Juang, Linda (2017) Culture and Psychology.

15-Mary, Dougglas. "Morality and Culture." Ethics, 93, 1983, pp. 786-91.)

16-Maccoby, E, E., and Martin, J, A. (1983) Socialization in the Context of the family: Parent-Child interaction, New York.

17-Miller, J. G. and Bersoff, O.M,1992: Culture and Moral Judgment.

18-Onliner, S.P. and Online, P.M. (1988) The alhuistic personcelity New York press.

19-Padgett, Barry L. (2009) Professional Morality and Guilty. Cambridge Publishing.

20Raymore (2016) Sociologic Gerontology. Mimi University Oxford Ohio.

21-Schmid- Mast, M. (2004) men are hierarchical, Women are egalitarian Swisstournal of osychology 64.

22-Shweder, R, A. Much, N. C. Mahapatra, M., and Park, L. (1997) Th Big three of Morality (Autonomy, Community, and Divinity. New York.

23- Smith. P. and Schwartz, H, S. (1997) Values. Hand book of cross- Culture Psychology.

24-Stace, Walter, T. (1973) The Concept of Morals the Macmillan Company.

25-Tangney, J.P. Dearing, R.L. (2002) Gender differences in Morality.

26-Websters Encyclopedic Unabridged Dictionary of the English Language: printed in the United States of America: 1989.

چوارەم: وێبسایت.

1- www.bbc.com/arabic/vert-fut-46689167.amp

کاریگەریی بەرنامەیەکی فێرکاریی لەسەر بنەمای بیرکردنەوەی داهێنەرانە بۆ گەشەپێدانی لێهاتووییەکان لە بابەتی داڕشتنی وێنەکێشان لای خوێندکاران

أثر برنامج تعليمي على أصول التفكير الإبداعي لتنمية مهارات التكوين الصوري لدى الطلبة

The Effect of an Instructional Program Based on Creative Thinking on Developing Painting Composition skills among students

ئاکۆحمە خسرەو[1] ،جوادە نعمت حسين[2]

[1,2] بەشی پەروەردەی هونەر،کۆلێجی پەروەردەی بنەڕەت ،زانکۆی سلێمانی ، شاری سلێمانی ، هەرێمی کوردستان، عێراق

Corresponding author's e-mail: ako.hama@charmouniversity.org

پوختەی توێژینەوە:

ئەم توێژینەوەیە بە ناونیشانی (کاریگەریی بەرنامەیەکی فێرکاریی لەسەر بنەمای بیرکردنەوەی داهێنەرانە بۆ گەشەپێدانی لێهاتووییەکان لە بابەتی داڕشتنی وێنەکێشان لای خوێندکاران). توێژینەوەکە لە میتۆدی ئەزموونی پێکدێت کە ئامانجی زانینی کاریگەری بەرنامە فێرکارییەکەیە لەسەر گەشەپێدانی لێهاتووییەکانی داڕشتنی وێنە کێشان. وە ئامانجی دووەم زانینی جیاوازیی ئامارییە لە نێوان ڕەگەز سەبارەت بە کاریگەری بەرنامە فێرکارییەکە لەسەر هەریەك لە (داڕشتنی تابلۆ، بیرکردنەوەی داهێنەرانە لە داڕشتندا) کە بە پێکهاتەکانی گەشەپێدانی لێهاتووییەکانی داڕشتن دادەنرێن. ئەم توێژینەوەیە لای خوێندکارانی قۆناغی چوارەمی پەیمانگای هونەرەجوانەکانی چەمچەماڵ، بەشی شێوەکاریی لقی وێنەکێشان ئەنجامدرا. ژمارەی نموونەی توێژینەوەکە (18) خوێندکاربوو کە بەسەر یەك گروپی ئەزموونیدا دابەشکران. جێبەجێکردنی بەرنامەکە ماوەی(6)هەفتەی خایاند. تایبەتمەندیە سایکۆمتریەکان بۆ ئامرازەکانی توێژینەوەکە ئەنجامدرا. پێش بەئەنجام گەیاندی بەرنامەکە توێژەران هەستان بەوەرگرتنی زانیاری لای نموونەی توێژینەوەکە لە سەر لە تاقیکردنەوەی یەکەم (Pre-test). دوای کۆتایهاتنی بەرنامە فێرکاریەکە توێژەران هەستان بەوەرگرتنی زانیاری لەسەر تاقیکردنەوەی دووەم (post-test). هاوکێشەی ئاماریی Whitney U test Mann , (Wilcoxon Test) بۆ مەبەستی شیکاریی داتا و زانیارییەکان بەکارهێنران. دەرئەنجامی توێژینەوەکە دەرکەوت کە بەرنامە فێرکارییەکە کاریگەرییەکی ئەرێنیی هەیە لەسەر گەشەپێدانی لێهاتووییەکانی داڕشتن لای خوێندکارانی پەیمانگای هونەرەجوانەکان. سەبارەت بە جیاوازی نێوان ڕەگەز ، سەرەڕای بوونی جیاوازی ئاماری لە تاقیکردنەوەی یەکەمدا لە (داڕشتنی تابلۆدا) ، دەرەنجامی توێژینەوەکە دەریخست کە جیاوازی ئاماری نیە لە نێوان هەردوو ڕەگەز لە تاقیکردنەوەی دووەمدا. بەو واتایەی کە هەردوو ڕەگەز هاوشێوەی یەکتر سوودی ئەرێنی لە بەرنامە فێرکارییەکە دەبینن لە داڕشتنی تابلۆدا. بەڵام بە پێچەوانەوە، لە بیرکردنەوەی داهێنەرانە لە داڕشتندا جیاوازی نەبوو لە لە نێوان هەردوو ڕەگەز لە تاقیکردنەوەی یەکەمدا، بەڵام لە تاقیکردنەوەی دووەمدا جیاوازی ئاماری لە نێوان هەردوو ڕەگەز لە بیرکردنەوەی داهێنەرانە لە داڕشتندا بەدیکرا.

وشە کلیلیەکان: داڕشتنی وێنەکێشان، بیرکردنەوەی داهێنەرانە، لێهاتوویی داڕشتن،بەرنامەی فێرکاری.

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
DOI Link	http://doi.org/10.32410/huj-10485
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٢/١١/١ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢٢/١٢/٨ | ڕێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢٣/٩/٣٠
ئیمەیلی توێژەر	ako.hama@charmouniversity.org
مافی چاپ و بڵاو کردنەوە	©٢٠٢٣ م.ی. ئاکۆحمە خسرەو، پ.د.جوادە نعمت حسین، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

الملخص

هذا البحث بعنوان (أثر برنامج تعليمي على أصول التفكير الإبداعي لتنمية مهارات التكوين الصوري لدى الطلبة)، حيث يكون البحث عن طريق وضع برنامج على أساس التفكير الإبداعي بطريق علمية في ضوء تفكير جديد إبداعي. الهدف من هذا البحث هو الكشف عن تأثير البرامج التعليمية على تنمية مهارات التعبير وإبراز الفرق بين الجنسين (الذكرن والأنثى) من حيث درجة تأثير البرنامج التعليمي على تنمية مهارات التعبير (التكوين الصوري، والتفكير المبدع في االتكوين) لدى طلبة الفن التشكيلي، قسم الرسم للمرحلة الرابعة التابع لمعهد الفنون الجميلة في جمجمال، حيث اتخذت جميع الإجراءات اللازمة وباستخدام منهج تجريبي. فقد وصل عدد المتعلمين (١٨) طالبا وطالبة ضمن مجموعة مقصودة واحدة، وقد تم اجراء معايير الصدق والثبات للظاهر والمضمون ، وثبت المحتويات. وقد تم اختبار القبلي الأول، وتم تحديد الاحتياجات في ١٢ مادة تعليمية حول طرق التفكير الإبداعي معتمدا على تجربة الخبراء والمصادر العلمية. تتكون العملية من اختبار نظري وعملي، حيث تم تقييم الناحية العملية من قبل لجان فنية مختصة واستعمال المعادلة الإحصائية (Mann Whitney U test, Wilcoxon Test) لأجل تحليل المعلومات . وقد توصل الباحث إلى النتائج التالية : 1. وجود تأثير إيجابي للبرامج التعليمية لتنمية مهارات التكوين الرسم للطلبة.

٢. للبرامج التعليمية إيجابي للذكر والأنثى .

الكلمات المفتاحية: التكوين والرسم ، التفكير الإبداعي، ومهارة الرسم، للبرامج التعليمية.

Abstract

This research, entitled "The Effect of an Instructional Program Based on Creative Thinking to Develop Students' Skills in Composition of Painting", is a study that, through designing a program, works on the basis of creative thinking to develop students' artistic products and solve the problems of composition subject in a scientific way under the light of new and creative thinking. This study aims at revealing the effect of the instructional program on developing students' composition skills. It also attempts to find out the differences between genders (male and female) in terms of the effect of the instructional program on students' skills in composing paintings and utilizing creative thinking in their paintings. Likewise, this program was applied on fourth year students of plastic art department, painting branch at Chamchamal Fine Arts Institute. Experimental method has been used with one group that their number was 18 students. Psychosometric charectristics of the used instruments were obtained and then a pre-test was carried out with the students. In addition, the students were taught for 6 weeks through the new creative thinking program which was based on experts' views and scientific sources. At the end of the course, a post-test took place that included theoretical and practical parts. The practical part and products were scored and assessed by a committee of specialists in the field. Moreover, the data was analysed based on the Mann Whitney U test, Wilcoxon Test equations. The results of the study showed that there was a positive effect of the instructional program on the developing painting composition skills. Regarding the gender difference, the study revealed that despite the existence of differences between male and female students in the pre-test, there was a signifant differences between gender in Painting Compositionin in the post-test. Suggesting that, the instructional program is benefical for both male and female students. Conversely, statistically signifant difference between gender was not found in creative thinking in the post-test.

Key Words: Painting Composition ، Creative Thinking، Composition Skill, Instructional Program.

پێشەکی:

لەم سەردەمی نوێگەری و جیهانی نوێیەدا، گۆڕانکارییەکان زۆر خێران و دەستکەوتی گەورە لە بواری زانستیی و ئەکادیمییدا دێتەدی، هەربۆیە ناکرێت خوێندکار لە ڕەوەندی بەرهەمهێنانی کاری هونەرییدا کاری لاسایی و کۆپیکاری بکات. پێویستە کارە هونەرییەکانی وەڵامدەرەوەی ئەم سەردەمە نوێیە بێت و گۆڕانکاری و شێوازی نوێ لە بەرهەمە هونەرییەکانیدا ببینرێت و داهێنان و نوێگەریی لە کارە هونەرییەکانیدا پێویستە بە شێوازێکی کاریگەر بەرجەستە بێت، هەربۆیە لەم توێژینەوەیەدا، کە بەرنامەیەکی فێرکارییە لەسەر بنەما و ڕۆشنایی بیرکردنەوەی داهێنەرانە بۆ پەرەپێدان و پێشخستنی توانا و لێهاتوویەکان لە بابەتی دارشتنی وێنەکێشاندا لای خوێندکاران، بەرنامەکە بە شێوازێك دارێژراوە بە مەبەستی پێشخستن و توانای ئەفراندنی تابلۆ و کاری هونەریی کە هەڵگری نوێگەریی بێت. هەر لەم ڕوانگەیەوە توێژەر دیزاینی بەرنامەیەکی فێرکاریی لەسەر بنەمای بیرکردنەوەی داهێنەرانە کردووە، کە لە (12) وانەی (تیۆریی و پراکتیکی) پێکهاتووە، ئەمەش لە ئەنجامی ڕاوێژ و گفتوگۆی کەسانی شارەزا و بە ئەزموون و سەرچاوەی زانستیی (کتێب و توێژینەوەی زانستیی)ەوە سەرچاوەی گرتووە. توێژەر دەیەوێت لە ڕێگەی ئەم توێژینەوەیەوە وەڵامدەرەوە و چارەسەری ئەرێنیی ئەو گرفتە بداتەوە، کە بەشێکی فێرخوازان لە کاتی بەرهەمهێنانی کاری هونەریی ڕووبەڕووی دەبنەوە. بەرنامەکە بە شێوازێکی زانستیی دارێژراوە و ڕێکخراوە، کە توانای فێربوون و فێرکاریی لای فێرخواز بەرزبکاتەوە، پلان و شێواز و پێداویستییەکانی بۆ فەراهەمکراوە، ئەمەش لەسەر بنەمای بیرکردنەوەی داهێنەرانە و هەنگاوەکان و ڕەوەندی دروستکردن و دیزاینکردنی بەرنامەیەك بە هۆکاری پێداویستیی گرنگیی و گۆڕانکاریی ئەرێنیی لە هەردوو ڕەهەندی تیۆریی و پراکتیکییەوە، لە لای فێرخوازان، کە بە مەبەستی پەرەپێدان و گەشەسەندنی لێهاتوویی و بەهرەکان بۆ خەڵقکردن و ئەفراندنی کاری هونەریی نوێ و داهێنەرانە، کە بتوانێت ئاستی باڵای فێرخواز لە کارە هونەرییەکاندا دەربخات، بە تایبەت لە دارشتنی وێنەکێشاندا. (یەکێك لە بنەماکانی وێنەکێشان بابەتی دارشتنی وێنەکێشانە، کە دەرخەری ئاستی باڵایی و نزمیی هونەریی تابلۆیە، هەر لەم ڕوانگەیەوە دارشتن بە پایەیەکی گرنگی کاری هونەریی دادەنرێت، بە تایبەت لە هونەری شێوەکاریی و بە تایبەتتریش لە وێنەکێشاندا، دروستکردنی دارشتنی وێنەکێشان بە هۆی شیکاریی و لێکۆڵینەوەوە لە بینای وێنەکێشاندا دەگەینە ئەنجام، ئەگەر شێوازی فێرکارییەکە بە شێوازێکی زانستیی بێت، ئەشێت دەرئەنجامێکی داهێنەرانە لە کاری هونەرییدا بخاتەوە. دەروونناسان و توێژەرانی بواری توانا و لێهاتوویەکانی فێرخوازان دووپاتیدەکەنەوە، کە چالاکیی هونەریی لەسەر بنەمای زانستیی بە لەبەرچاوگرتنی توانان و لێهاتوویەکان دەبێتە هۆی گەشەپێدانی توانای ژیریی و خەڵقکردنی بیری داهێنەرانە. هەنگاوی دروستکردنی پۆلێك، لەسەر بنەمای شێوازی فێرکاریی دروست، کە فۆڕم و تەکنیکی فێرکاریی گونجا و بۆ فێرکاریی دارشتنی وێنەکێشان دیزاین کرابێت و بە شێوازی جیاواز و نوێ، هەلێکە بۆ دەرئەنجامی بەرزکردنەوەی ئاستی زانستیی و گەشەپێدان بە بیری داهێنەران و فراوانکردنی خەیاڵی داهێنەرانە) (Boltabayevich, & Pardaboy,2020,p.18).

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

بەشی یەکەم

کێشەی توێژینەوە:

داهێنانی هونەری، هەوڵێکە بۆ گەشەپێدانی توانا و بەهرەکان لە بواری هونەرییدا، فێرخواز بە ئاراستەی بەردەوام خۆنوێکردنەوە بۆئەوەی هەمیشە نوێخواز بن لە بواری هونەری و توانا و هێزی داهێنان کێشکەن بۆ بەرهەمهێنانی کاری هونەری و ئاشکراکردنی توانا و لێهاتوویەکانی لە بواری هونەرییدا. پێویستە بەردەوام بە دوای سەرچاوە و شێوازی نوێی لێکۆڵینەوە بکەون، تاکو بەو ئامانجە ئەرێنییە بگەن. لە ڕاستییدا توانا و لێهاتوویەکی زۆر لە ناو فێرخوازاندا هەیە، گرنگ ئەوەیە چۆن ئەو توانایانە بەگەربخرێن لە لێهاتوویەکانی دارشتنی وێنەکێشاندا و چۆن ئەو تێڕوانین و هەڵە باوانەی کە لە بواری فێرکاریی هونەرییدا هەیە، وەلابنێرێن و بە شوازێکی دروست و زانستیی بابەتی دارشتنی وێنەکێشان بخوێنرێت، کە بە باوەڕی توێژەرانی ئەم بوارە کلیلی سەرکەوتن و داهێنانە لە بواری هونەرییدا (فرند،٢٠٠٦، ٢). هەروەها پێویستە بپرسین خوێندکاری پەیمانگای هونەرەجوانەکان لهسەر چ پێوەر و بنەما و بیرۆکەیەك دەست بە دارشتنی تابلۆیەکدەکەن؟ چۆن ڕێکار و بەرنامەیەکی فێرکاریی لەسەر ڕۆشنایی بیری داهێنەرانە لە بابەتی دارشتن بۆ خوێندکاران دەبنە گەشەپێدانی توانا و لێهاتوویەکان؟ کاریگەری بەرنامەیەکی فێرکاریی لەسەر بنەمای بیری داهێنەرانە چ نەخشێکی لەسەر دارشتنی وێنەکێشان لە پەیمانگەی هونەرەجوانەکاندا هەیە؟ لەم ڕووەوە ئەم لێکۆڵینەوەیە بەدواداچوونە بۆ دانانی بەرنامەیەکی فێرکاریی لەسەر ڕۆشنایی بیرکردنەوەی داهێنەرانە بۆ بەرزکردنەوەی توانای ڕێکخستنی ڕەهەندەکانی دارشتنی وێنەکێشان لای فێرخوازان، هەروەها بە مەبەستی گەشەپێدان بە توانا و لێهاتوویەکانی فێرخواز تا ئاستێکی باڵا، ئەمەش لە ڕێگەی دانانی بەرنامەیەکی تۆکمە لەسەر بابەتی دارشتن و بنکۆڵکردن و شیکاریی زانستییانە بۆ سیستەمە بەرهەمهێنەرەکانی دارشتنی تابلۆ. گرفتی سەرەکی بەشێکی زۆری خوێندکاران بۆ خستنەڕووی شێوازی دارشتن، دەگەڕێتەوە بۆ نەشارەزایی و نائامادەگی مەعریفیی بۆ چەمك و تایبەتمەندییەکان و ڕەهەندەکانی دارشتن لە نیگارگەرییدا لای فێرخوازانی پەیمانگا، کە سەرچاوەکەی بۆ نەبوونی نوێگەری و داهێنان و شکانی ئەو شێوازە کلاسیکییەی کە پێشتر پەیڕەوکراوە. توێژەر دەیەوێت بە شێوازێکی زانستیی لە ڕێگەی بەرنامەیەکی فێرکاریی دروست، وەڵامی پێویست بۆ گەشەپێدان بە لێهاتوویەکان لە دارشتندا بداتەوە، دوای بەدواداچوون و ئەو ئەزموونە مامۆستاییەی کە لە پەیمانگای هونەرەجوانەکان هەیبووە و دوای ڕاوێژ بە کاسانی شارەزا گەیشتۆتە چەند کێشەیەك، کە لە بابەتی دارشتنی وێنەکێشاندا هەیە، کە بە شێوەی خاڵ دەیخەینەڕوو.

١.زۆرجار خوێندکاران پەنادەبەنەبەر کاری کۆپی و لاساییکردنەوە لە کاتی دارشتنی وێنەکێشاندا.

٢.کەمتر پشت بە توانا و لێهاتوویەکانی خۆیان لە کاتی دارشتنی وێنەکێشاندا دەبەستن.

٣.وەك پێویست داهێنان و نوێگەریی لە کارە هونەرییەکانیاندا بە تایبەت لە دارشتنی تابلۆدا ناکەن.

٤. وەك پێویست لە دارشتندا شارەزاییان نییە، ئەم توێژینەوەیە هەلێکە بۆ گەشەپێدانی لێهاتوویی لە دارشتندا.

٥. خوێندکاران هیچ جۆرە سەرچاوەیەکیان لە شێوەی کتێب لە بابەتی دارشتنی وێنەکێشاندا بە زمانی کوردی لەبەردەستدا نییە.

گرنگی توێژینەوە:

سەرەڕای گرنگی و زیندوێتی بابەتی بیرکردنەوەی داهێنەرانە ((Creative Thinking لای توێژەران و پسپۆڕانی بواری پەروەردە و فێرکردن و دەروونزانی، بەڵام کۆدەنگییەکی گشتی لەسەر پێناسەکردنی نییە، ئەم نەبوونی کۆدەنگییە و ناتەباییە دەگەڕێتەوە بۆ جیاوازیی لە دیدوتێڕوانینی ئەو توێژەر و پسپۆڕانە لەسەر سروشت و پێکهاتەی بیرکردنەوەی داهێنەرانە(الزغول،٢٠١٢،٣١٢). هەندێك وا پێناسەی دەکەن، کە ئاماژەیە بۆ دانان و دارشتنی بیرۆکە و چاکردنیان، بە ئامانجی گەیشتن بە ئەنجامێك جیاوازتر بێت لەوانەی کە هەیە، شایەنی ئاماژەبۆکردنە، کە خاوەنی ئەم جۆرە بیرکردنەوەیە بە هزرپاراویی و ڕەسەنێتی و وردەکاریی و هەستیاریی لە هەستکردن بە کێشەکان ناسراوە، هەروەها ئەم بیرکردنەوەیە پشت بە ئەزموون و شارەزاییەکانی پێشووی تاك و تواناکانی بۆ دەرچوون و پەیوەست نەبوون بەو لۆژیکانەی کە

پێشتر لە بیرکردنەوەکانیدا پەیڕەوی کردووە دەبەستێت. بە دیدی گیلفۆر(Guilford) بیرکردنەوەی داهێنەرانە جیاوازە و سیستەمێکی کراوەی هەیە، جیادەکرێتەوە بە جۆراوجۆری لە بەرهەمدا. لە کاتێکدا جروان پێناسەی کردووە بەوەی کە چالاکییەکی ئامانجدارە و ئاڕاستەکراوە، لێکدراو ئاڵۆزە ئارەزوویەکی بە هێزی بۆ گەڕان بەدوای چارەسەردا هەیە و گەیشتن بە ئەنجامێك کە پێشتر نەزانراوە. هەروەها غانم وایدەبینێت، کە چالاکییەکی هزریی فرەلایەنەیە، ئەنجامی نوێ دەگرێتەخۆ، کە بەهایەکی بەرز و باڵایان لای ئەوانی تر هەیە. بە دەربڕینێکی تر بیرکردنەوەی داهێنەرانە بەبێ هاوتا لە ڕووی تازەیی و جۆراوجۆریی وەڵامدانەوە، خاوەنەکەی ستایشدەکرێت بە تازەگەریی و ڕەسەنێتی و ڕەوانیی و نەرمیی لە بیرکردنەوەکانیدا. (خەڵەف،٢٧٢،٢٠١٧). لە یەکێك لە توێژینەوەکاندا، کە شێوەی فێرکاریی و کاریگەری بە مەبەستی گەشەپێدانی لێهاتوییەکان لە وانەی وێنەکێشاندا بەسەر خوێندکارانی هونەرە جوانەکاندا جێبەجێکرا، توێژینەوەیەکی ئەزموونیی بوو، کە توێژەر لە کۆتایی توێژینەوەکەیدا گەیشتبووە ئەو ڕاستییەی کە کاریگەریی ئەرێنیی لەسەر گەشەپێدانی لێهاتووییەکانی دارشتن لە وانەی وێنەکێشان هەبوو، دوای دەرئەنجامەکان شیکاریی ئاماریی توێژینەوەکە کاریگەریی ئەرێنیی لەسەر لێهاتووییەکانی وێنەکێشانی فێرخوازان هەبووە (حمید،٢٠٢٠،٦٤).بەدواداچوونی دارشتن لە لای هونەرمەند کارێکی گرنگە هەندێك هونەرمەند باوەڕی بە دارشتنی بە ڕێکەوتە، بەڵام تابلۆیەك کە لەسەر بەرنامەڕێژیی دارشتن بێت کارێکی سەرکەوتووانە دەبێ بۆ هونەرمەند. ڕێکارەکانی دارشتن بە وردی و هەڵبژاردنی کەرەستە بۆ دانانی لە جێگەی دروستی خۆیان، کە پێیاندەڵێن پلانی وێنەیی، پێویستی بە زەمەنێکە کە تێیدا بڕیار لە کێشانی تابلۆکە دەدرێت، ئەمەش دەبێتە هۆی دروستکرنی چەند پرسیارێکی گرنگ، ئەم تابلۆیە چی پەیامێکی نوێی بۆ بینەر پێیە؟ ئامانجەکە چییە؟ چی شتێك ئەبێت بۆ تابلۆکە زیادبکەین هەتاکو پەیامەکە بە ڕوونتر بگەیەنێت؟

گرنگی توێژینەوەکە لەم چەندخاڵەدا دەردەکەوێت.

١- سودی دەبێت بۆ مامۆستایانی پەیمانگای هونەرەجوانەکان لە بواری دارشتنی وێنەکێشاندا.

٢- دەبێتە سەرچاوەیەکی زانستیی بۆ کتێبخانەی کوردیی .

٣- سودی دەبێت بۆ هونەرمەندانی شێوەکار، وەکو سەرچاوەیەکی زانستیی لە بواری (تیۆریی- کارەکیی)دا.

ئامانجی توێژینەوە:

١.زانینی کاریگەری بەرنامە فێرکارییەکە لەسەر گەشەپێدانی لێهاتووییەکانی دارشتن.

٢.زانینی کاریگەری بەرنامە فێرکارییەکە و جیاوازیی لەنێوان ڕەگەزی(کچ- کوڕ)دا، کە لەسەر گەشەپێدانی لێهاتووییەکانی دارشتن (دارشتنی تابلۆ، بیرکردنەوەی داهێنەرانە لە دارشتندا) بیناکراوە.

سنوری توێژینەوە:

ئەم توێژینەوەیە لای خوێندکارانی پەیمانگای هونەرەجوانەکان، بەشی وێنەکێشان (قۆناغی چوارەم)، لە ساڵی (٢٠٢١-٢٠٢٢)دا ئەنجامدراوە.

پێناسەی زاراوەکان:

دارشتن:

پێناسەی Jabbaro (2019)

وشەی دارشتن(Composition) لە وشەی لاتینی((Compositoوە وەرگیراوە، کە بە مانای دروستکردن، یەکبوون، دروستکردنی پەیوەندی، ڕێکخستن و تەرکیبی ڕەگەزە جیاوازەکان لە گشتییدا، یا ستایشکردنی بیرۆکەکە هاتووە. ئەم دارشتنە لە تەواوی بواری هونەرییدا بەکاردەهێنرێت. پێناسەی Shaker & Hussen) (2020).((Jabbarow,2019.p.2)

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

-پێکهاتەکانی دارِشتن لە هونەری شێوەکاریی بە هاوکاری تناسب و دارِشتن، ژینگە و رەنگ و ملمس و هێڵ، بە هاوکاری سروشت و مرۆڤەکان بە شێوەی ئەبستراکت دەگۆڕێت و دابەشدەبێت و جێبەجێدەبێت. لەپێناو بیرکرنەوە و تێرامان و هەستەکان و داهێنانی هونەریی جێبەجێدەکرێت. هەتا ڕێکارەکانی دارشتن بە باشیی لەبەرچاونەگیرێت ناتوانین بگەینە بینای تابلۆیەکی دروست. چێژ و خۆشیی وێنەکێشانێکی دروست بە هۆی دارِشتێکی دروست و ڕێکخستنی ڕەگەزەکانی دارِشتنەوە دەگاتە ئاستێکی باڵا. (Shaker & Hussen, 2020.p.17)

-دارِشتن زاراوەیەکە بۆ ستایشی ڕێکخستنی ڕەگەزەکانی بینینی یەك وێنەکێشان، یان کاری هونەریی تر سودیلێیدەبینرێت. دارشتن بە مانای ئەوەیە، کە چۆن ڕەگەزەکانی هونەر و دیزاین و هێڵ، شکڵ، ڕەنگ، بەها. لە کارێکی هونەرییدا ڕێکدەخرێت.

بیرکردنەوەی داهێنەرانە:

پێناسەی (Redifer,2020)

-بیرکردنەوەی داهێنەرانە، بریتییە لە توانای بەرهەمهێنانی وەڵامدانەوە کە ڕاستەقینە و سودبەخشە، بیرکردنەوەی داهێنەرانە سوود لە سەرچاوە باڵاکان وەردەگرێت. (Redifer,2020.p.20)

پێناسەی (Eshet and Margaliot,2022)

- بیرکردنەوەی داهێنەرانە، بریتییە لە ناساندنی پەیوەندی نەناسراو و پێشوو بە بەرهەمی ئەزموونی ڕەسەن((originalەوە بە واتای یەك شێوەی نوێ لە وانە لێهاتوویەکان، بە باشکردن و دروستکردنی ڕێگە و شێوازی نوێ دەناسرێت.

((Eshet and Margaliot,2022.p.3

-بیرکردنەوەی داهێنەرانە: توانای تاکە بۆ بەرهەمهێنانی شتێکی نوێ، بگات بە چارەسەرێکی نوێ بۆ کێشەکان، کە ڕووبەڕووی دەبێتەوە، ناساندنی توانای بیرکردنەوەی داهێنەرانەیە، نواندنی ئەو نیشانەیە، کە بەدەستیدێنێ و جێبەجێیدەکات، خوێندکارەکە لێهاتوویی بیرکردنەوەی داهێنەرانەی بۆ گەیشتن بە ئەنجامی لێهاتوویی لە ڕێگەی هەرسێ ڕەهەندی (نەرمیی، وردیی، ڕەسەنێتی)یەوە (عبدالکریم،٢٠٠٨: ٣١) .

لێهاتوویی دارشتن

پێناسەی

رضا(٢٠٢١)

لێهاتوویی هونەریی، بریتییە لە توانای وەرگرتنی فێرخواز و بەدەستهێنانی داواکارییەکان لە بابەتی هونەر، پەیوەستە بە لێهاتوویی بەکارهێنانی ڕەنگەکان لە جێبەجێکردنی کاری هونەرییدا.(رضا،٢٠٢١،٥٦).

لێهاتوویی دارشتن، بریتییە لە چۆنییەتی مامەڵەکردن لەگەڵ ڕەگەزەکانی دارشتن و پەیوەندییەکان لە کاری هونەرییدا.

بەرنامەی فێرکاری:

پێناسەی سیف(٢٠٢٢)

بەو بەرنامە و چالاکییەك دەوترێت کە ئامانجی ئاسانکاریی فێرکردن لەلایەن فێرکارەوە بەرنامەی بۆ دارێژراوە بۆ ئەوەی فێرخوازان لەگەڵ شێوازی بەشداری ڕووبەڕوی ببنەوە. واتە ئەو چالاکیانەی کە مامۆستا بەمەبەستی ئاسانکاری فیربوون لە فێرخوازەکاندا بە هاوکاری کەرەستەی فێرکاری و فێربوون بەکاریان دەهێنین بەمەبەستی بەدی هێنانی ئامانجەکان(سیف،٢٠٢٢, ١٤).

بەرنامەی فێرکاری هونەری

پێناسەی عەلی(٢٠٢٢)

بەرنامەو پرۆگرامی فێرکاری هونەری بریتییە لەو پێداویستیە تیۆری و کردارەکی و چالاکی و بەرنامەیەی کە لەلایەن فێرکار بە کۆمەڵێك کارزانی پەروەردەی لە ڕێگەی چالاکییە هونەریەکان لە دەروەی و ناوەوەی فێرگە ئەنجام دەدرێت. بەمەبەستی گەیشتن بە ئامانجەکان بۆ پێشخستنی بەرهەمی هونەری لای فێرخوازان و دروستکردنی گەشەی هاوسەنگی عەقڵی، کۆمەڵایەتی، دەرونی، گەشەپێدانی لێهاتووی هونەری بەمەبەستی ڕێکخستنی و چاکردنی ڕفتارەکان و کارکردن لەسەر بەدەستهێنانی ئامانجە دیاریکراوەکان لە پلانی وانەکەدا بۆی دیاریکراوە(عەلی،٢٠٢٢،٢٦٧).

بەشی دووەم

چوارچێوەی تیۆریی و توێژینەوەکانی پێشوو

یەکەم:چەمکی بیرکردنەوەی داهێنەرانە و داهێنان لە هونەردا:

ئامانجی ئەو کتێب و سەرچاوانەی کە لەسەر بایەخ و گرنگی دارِشتنن، یان لێکۆڵینەوە دەکەن لەسەر دارِشتنی وێنەکێشان، گرنگترین ئامانجیان لە وانەی فێرکاریی، دارِشتن لە هونەری شێوەکاریدا گەشەپێدان، هێزی داهێنان، توانای داهێنەران و ئەفراندنی فێرخوازانی بواری هونەرە. هەموو ئەو فێرخوازانەی لە سەرانسەری جیهاندا، کە تەندروست لە ڕووی جەستەیی و ڕۆحییەوە دەتوانن دوای تێپەڕینی خولی سەرەتایی دارِشتن لە هونەری شێوەکارییدا، دەستبکەن بە کاری داهێنەرانەی هونەریی و کارێکی هونەریی بەنرخ و سەرکەوتوو بەرهەمبهێنن.(حلیمی،٢٠١٢،٧)، فێرخوازانی بواری هونەریی دەتوانن بە تێگەیشتن و زانینی بەرنامەیەکی پێشنیازکراو بە ناونیشانی دارِشتنی وێنەکێشان بگەنە دەرئەنجامێکی دروست و زانستیی لەو بوارەدا و هەندێکجاریش دەتوانن خاڵی بەهێز و لاوازی لە ڕێگەی دارِشتەوەکەیەوە دیاریبکەن، واتە لە لێکۆڵینەوە لە چۆنییەتی بینای دارِشتنی وێنەکێشانەوە بگەنە کۆمەڵێك ڕاستبی لەسەر پێکهاتەی تابلۆکە و ئاست و چۆنێتی پێکهاتەکان و ڕەگەزەکانی تابلۆکە. بە کورتی بابەتی دارِشتن ئەشێت ببێتەهۆی چارەسەری کێشەکانی تابلۆیەك کلیلی کردنەوەی نوێگەریی و داهێنان لە تابلۆدا بەو مەرجەی فێرخوازان بگەنە ئەو شارەزاییە پێویستەی لەسەر بابەتی دارِشتنی دروست لە وێنەکێشاندا، دواتر دەتوانرێنت کارەهونەرییەکە بگاتە ئاستێکی بەرزی هونەریی. بە مانایەکی تر ئەگەر کارێکی هونەریی لەبەر ڕۆشنایی یاسا و ڕێساکانی دارِشتنێکی زانستیی و دروست بینابکرێت لەوانە: (ڕیتم، هارمۆنی، کۆنتراس، هەیکەلبەندی، هاوسەنگی ڕەنگ و فۆرم، تعادل، جوڵە، یان لانیکەم چەند ڕەگەزێکی دارِشتن لەبەرچاوبگیرێت و خەلقکردنێکی بینینی دیداری گشتی کە لە کارە هونەرییەکەدا یەکانگیریی ئاهەنگی لەبارچاوبگرێت، ئەوا دەرئەنجامی ئەرێنیی لێدەکەوێتەوە.(گودرزی،٢٠١٣،٣٨).

داهێنان؛ "سەیرم پێدێت خەڵك لە بیرۆکە نوێیەکان دەترسێت، بیرۆکە کۆنەکان ترسناکن. "جۆن کەیج.

داهێنان، یەکێکە لە ئاڵۆزترین ئەو چەمکانەی کە مرۆڤ بیەوێت پێناسەی بکات، بیرکردنەوەی داهێنەرانە، کە لە ئەنجامی گەشەو پێشکەوتنی تاك و شارستانییەتەکاندا کاریگەری هەبووە. داهێنان دەچێتە چوارچێوەی داهێنراوەکان و دروستکراوە هونەریی و زاستییەکانەوە، پەروەردەکردن و فێرکاریی هونەریی دەگەڕێتەوە بۆ گرنگی بابەتەکە و بەکارهێنەرانی بواری هونەریی و هەمەڕەنگیی بینەران و بەکاربەران. فێرخوازانی بواری هونەریی پێویستییان بە بیرکردنەوەی داهێنەرانە هەیە، تاوەکو بتوانن بیرۆکە و وێنە دروستبکەن، بەداخەوە لە وڵاتی ئێمەدا بواری پەروەردە و فێرکردنی ئەم کایەیە بە چاوێکی کەم تەماشاکراوە و وەکو پێویست سەرچاوە و کاری سەرەکی لەسەر نەکراوە. لە کاتێکدا بیرکردنەوەی داهێنەرانە دەتوانێت کاریگەری گەورەی لەسەرگەشەپێدانی توانا و لێهاتوویەکانی فێرخوازانی بواری هونەریی هەبێت. هەر لەم ڕوانگەیەوەیە کە فێرخوازانی بواری هونەریی ناتوانن لە قۆناغەکانی تری خوێندن لە پەیمانگا و زانکۆدا بیر لە داهێنان و نوێگەریی بکەنەوە، هەمیشە لە بیری کاری کۆپی و دووبارەدان و کارەکانیان نابێتە کارێکی داهێنەرانە لە بواری هونەرییدا. هەر بەپێی ئەمە یەکێك لەو کێشانەی کە فێرخوازانی بواری هونەری دەگەڕێتەوە بە کاری کۆپیکاری کە بڕیارە دوای تەواوکرنی خوێندنەکەیان ببنە کەسیەتییەکی بەسوود بۆ کۆمەڵگە و داهێنەر لە بواری هونەرییدا، ئەمەش زیان بە کارەکەیان دەگەیەنێت و ئایندەی کاری هونەریی لە وڵاتەکەدا

دوچاری شکستدەکات. لە کاتێکدا ٢٠٠ تەکنیك و شێوازی پەروەردە لە بواری داهێناندا، لەلایەن توێژەران و زانایانەوە خراوەتەڕوو، کە ئێمە دەتوانین بۆ فێرکاریی و خەلقکردنی کاری هونەریی سودیان لێببینین (رضازاده،٢٠١٥،٦). والتر بنیامین دەڵێت: " یەکێك لە گرنگترین ئەرکەکانی بەرهەمی هونەریی، ئەفراندن و داهێنانی ئەو پێداویستییانەیە، وا ئێستا کاتی جێبەجێکردنیان نەگەیشتووە. "(ڕۆستەم زادە،٢٠١٢،٣١)، پڕۆسێسی داهێنانی هونەریی(artistes creation)، لە لای برجسۆن داهێنان نییە، بەڵکو دۆزینەوەیە (discovery)، داهێنانی هونەرمەند تەنها لەوەدایە، کە بە هۆی ئەو بەهرەی دابڕان لە کردارەوە، کە سروشت پێی بەخشیوە، دەتوانێ لە سەروی ئاسایی شتەکان نەگیرسێتەوە، خۆنقومبکا بۆ ناوەوە و فۆرمێکی نوێ بێنێتەدەرەوە، ئەگەر هونەرمەند(دیوی ناوەوەی شتەکانی وەکو فۆرم ڕەنگەکان دەرکەون، ببینێت)، ئەوا پێیدەگوترێت نیگارکێشی، نیگارکێشە گەورەکان ئەوانەن، کە جۆرە ڕوانگەیەکیان بۆ شتەکان هەیە، بۆتە ڕوانگەی هەموو کەسێك، چونکە دوای ئەوەی کە ئەو شتە دەبینێ بە لای هەموومانەوە ئاساندەبێ، کە ببینێت) تایبەتە لەناو تەمومژە گشتییەکەدا، یان بۆ شکانی قاڵبە ئاساییەکان و دروستکردنی قاڵبێکی نوێ ((new mound، واتە هونەرمەند توانیوێتی ڕوانینی ئاسایی و چاولێکەریی بۆ شتەکان بداتەدواوە و ئەو ڕەگەزانە بێنێتەدەرەوە، کە ڕاستییەکەی لە هەریەکێك لە ئێمەدا هەن، بەڵام بەر لە ئەوەی ئەو بیاندۆزێتەوە نەماندەتوانی بەدییانبکەین بۆ نموونە: کاریگەری هونەرمەندی ئینگلیزی(Constable) لەسەر هونەرمەندانی قوتابخانەکانی ئیگلیز و فەرەنسا.. پێش ئەو هیچ نیگارکێشێك شتەکانی بەو چەشنەی ئەو نەبینی بوو و ڕەنگی نەکردبوو، ئەو ڕێگەیەکی تاکی بۆ سەرنجدانی شتەکان دۆزییەوە. واتە هونەر تەنها دۆزینەوەیە و داهێنان نییە. هونەر کۆرپەی داهێنانە، بە لای برجسۆنەوە موستەحیلە پێشبینی لە پاشەڕۆژی هونەر بکەین، لەبەرئەوە ناتوانین ڕوخسارەکانی دیاریبکەین، چونکە بۆی هەیە لەدەست هەموو حسابێك دەربازبێ، کاری هونەریی تازەیی و ڕەسەنی ڕەنگی داهێنانی وای هەیە، کە هیچ عەقڵێك ناتوانێ لەوەوپێش بڕیاریدابێت، چۆن بێت. هونەرمەند شتێك بەدیناهێنێت، کە لەوەپێش (مومکین)(potential) بووبێت و ئەو کردبێتی بە واقیع(real)، بەڵکو هونەرمەند کاتێ کارەهونەرییەکە دادەنێ (مومکین و واقیعی) لەیەککاتدا دروستدەکات. واتە کاری هونەریی شتێکی تەواو تازەیە و بریتی نییە لە ڕێکخستنەوەی ئەو شتانەی لەوەپێش بوونیان هەبووە، کاری هونەریی کارێکی تاکانەیە و ناتوانین تەواو تێبگەین یان ماوەکەی((duration دیاریبکەین.(میراودەل،٢٠٠٥،٩٩،٩٧) بیرکردنەوەی داهێنەرانە حەزی زانین و خەیاڵکردن لە پێکهاتە سەرەکییەکانی بیرکردنەوەی داهێنەرانەیە، خەیاڵکردن یارمەتی دۆزینەوەی چارەسەری نوێ و داهێنەرانە دەدات. بە بۆچوونی ڤایگۆتسکی(Gygotsky) داهێنان بە خەو و خەیاڵەکانی سەردەمی منداڵیی دەستپێدەکات، وردەوردە ئەم خەیاڵکردنە گەشەدەکات و لە هەرزەکارییدا دەبێتە شێوەیەکی نوێی بیرکرنەوە، لە کۆتاییدا دەگاتە پێگەیشتنی تەواو، واتە خەیاڵکردن کلیلی داهێنان و بیرۆکە و شتە نوێیەکانە (العتوم ئەوانی تر،٢٠٠٩،٢٢٦).

تایبەتمەندییەکانی بیرکردنەوەی داهێنەرانە:

هەندێك لە زانایان و توێژەرانی بواری داهێنان و بیرکردنەوەی داهێنەرانە لەسەر ئەوە کۆکن، کە بیرکردنەوەی داهێنەرانە چەند توانست و کارامەییەك لە خۆدەگرێت، کە ئەمانەی لای خوارەوەن:-

١. هزرپاراویی(الطلاقة الفكرية-(Thinking Fluency:

ئاماژەیە بە توانای تاك لە یادهێنانەوەی زۆرترین بیرۆکەی گونجاو لە ماوەیەکی دیاریکراودا، هەروەها دروستکردن و بەرهەمهێنانی چەندین بیرۆکەی جیاواز و جۆراوجۆر بۆ چارەسەرکردنی گرفت و کێشەیەك، گرنگیدان بە خێرایی لە بەدەستهێنانی زۆرترین وڵامی گونجاو بۆ کێشەیەك یان وروژێنەرێکی دیاریکراو، کەواتە هزرپاراویی توانای تاکە بۆ خێرایی لە بەرهەمهێنان و دروستکردنی زۆرترین وڵامدانەوەی گونجاو بۆ کێشەیەك یان ورژێنەرێکی دیاریکراو لە ماوە و کاتێکی دیاریکراودا، دەتوانرێت پێوانەی ئەم ڕەگەزەی بیرکردنەوەی داهێنەرانە بکرێت لە ڕێگەی پشتبەستن بە کۆی وڵامە ڕاستەکان و ژمارەی گشتیی هەڵوێست یان پرسیارەکان، وادادەنرێت کە هەتاوەکو ژمارەی وڵامەکان زۆرتربن ئەوە ئاستی هزرپاراویی باشتر دەبێت..(ابراهیم،٢٠١٠،٣٧٣). بیرکردنەوەی پاراو بە مانای بیرکردنەوەیەکی ئامادە، یانی توانای تاك

بۆ یادکردنەوە زۆرترین ژمارەی بیرۆکەی گونجاو لە یەك ماوەی دیاریکراودا. یانی توانای بەرهەمهێنانی لایەنی زمانەوانی کارپێکردنی بیرۆکە جیاوازەکان بۆ ئازادبوونی بیرۆکەکان و بیرکردنەوەی داهێنەرانە، هەروەها وەڵامدانەوەی خێرا و دیارکراو، یان توانای بیرهاتنەوەی هەر جۆرە زانیارییەکی خەزنکراو بۆ هەرکاتێك، کە پێویستت پێی بێت. هەندێك لەو تایبەتمەندییانەی لەم خاڵانەدا بەرجەستەدەبن:-

-لایەنی زمانەوانی: بە مانای خێرایی تاك لە پێشکەشکردنی لایەنی زمانەوانی، دربڕینی وشەکان، بیرۆکە زمانەوانییەکان، توانای دەربڕنی هاوواتای وشەکان و مانای دژی وشەکان، بەرهەمهێنانی وشەکان لەناو چوارچێوەیەکی دیاریکراودا.

- لایەنی بەیان کردن: بەمانای توانای تاك لە بیرکردنەوەی خێرای وشەی پەیوەندار و گونجاو لە شوێنی دیاریکراو و ئایدیای جیاواز بۆ کارێکی بەسود. توانای بەرهەمهێنانی بیرۆکە زیاد بۆ چارەسەری کێشەیەك.

-لایەنی مانا و بیرۆکە و ئایدیاکان: یانی توانای بەرهەمهێنانی بیرۆکە، فکرەی نوێ و جیاواز بۆ چارەسەری کێشەیەك

- لایەنی شکڵ و فۆرم Shape Fluencyیانی توانای خێرایی تاك لە بەرهەمهێنانی لایەنی شکڵی بۆ وێنەکێشان، یان لایەنی شێوەکاریی، یا لایەنەکانی تری هونەریی، واتە بەرهەمهێنانی کاری هونەریی. واتە بەرهەمهێنانی لایەنی شێوەکاریی. واتە توانای تاك لە خێرایی و زیادیی بەرهەمهێنان و خەلقکردنی چەندین وێنەی جیاواز بۆ شتێکی دیاریکرا و لە کاتی وێنەکێشاندا.(عبدالعزیز،٢٠٠٦،١٦٤).

٢. نەرمیی(المرونة-(Flexibility:

مەبەست لە نەرمیی توانای تاکە بۆ گۆڕانکاریکردن لەحاڵەتی عەقڵی و هزریدا بەپێی ئەو گۆڕاکارییانەی کە لە کێشە یان هەڵوێستەکە دروستدەبێت، هەروەها ڕوانین بۆ کێشەکە لە گۆشەنیگای جیاوازەوە. واتە کەسەکە بیرکردنەوەکانی دەگۆڕێت و پاکیاندەکاتەوە و ڕێکیاندەخات بەپێی ئەو گۆڕانکارییە نوێیانەی کە دێنەکایەوە، پێوانەی ئەم ڕەگەزە دەکرێت لە ڕێگەی جۆراوجۆری جیاوازی بیرۆکەکانەوە، تاوەکو وڵامەکان زۆرتربن، ئەوا مانای ئەوەیە ئاستی نەرمیی بیرکردنەوە باشە، کەسەکە بە ئاسانیی دەتوانێت لە بیرۆکە و چارەسەرێکەوە بپەڕێتەوە بۆ بیرۆکە و چارەسەرێکی تر.

٣. ڕەسەنێتی(الأصالة- (Originality:

توانای تاك بۆ بەرهەمهێنان و هێنانەکایەی بیروڕا و بیرۆکەی نوێ، کە جیاوازە لەو بیروڕا و بیرۆکانەی کە لە ئێستادا و لە دەوروبەرەکەیدا هەن، ڕەسەنێتی زیاتر لە هەر شتێکی تر پەیوەندیدارە بە داهێنان و بیرکردنەوەی داهێنەرانەوە، کە تازەیی(Novelty) و بێهاوتایی(Uniqueness) دەگرێتەوە. بیرۆکەی ڕەسەن بەوە دەناسرێتەوە، کە دوورە لە لاساییکردنەوە و جیاوازە لە بیرۆکە بەربڵاوەکان، واتە تاوەکو بیرۆکە و وڵامەکانی کەسێك بەربڵاو و دووبارەبووەوە نەبن، دەگمەن و ناوازەبن لەنێوان هاوەڵ و دەورووبەرەکەیدا، ئەوە ئاستی ڕەسەنێتییەکەی بەرزتر و باشتر دەبێت.(ابراهیم،٢٠١٠،٣٧٣).

٤- وردەکاریی(الاضافة-Elaboration):

ئاماژە بۆ توانای تاك بۆ پێشکەشکردنی زانیاریی و پێدانی وردەکاریی لەسەر بیرۆکەیەکی نوێ لەسەر هەڵوێستێکی دیاریکراو بۆ چارەسەرکردنی کێشەیەك دەکات، بۆئەوەی زیاتر بیرۆکەکە ڕوونبێت و سودەکەی دەربکەوێت، هەروەها بۆ بەرچاوڕوونی ئەوانیتر و پەسەندکردنی(دعمس،٢٠٠٨،١١٩).

هونەر کۆرپەی داهێنانە، بە لای برجسۆنەوە ناکرێت پێشبینی لە پاشەڕۆژی هونەر بکەین. لەبەرئەوەی ناتوانین ڕوخسارەکانی دیاریبکەین، چونکە بۆی هەیە لە دەست هەموو حسابێك دەربازبێت.کاری هونەریی تازەیی و ڕەسەنی ڕەنگی داهێنانی وای هەیە، کە هیچ عەقڵێك ناتوانێ لەوەوپێش بڕیاربدات چۆن بێت. هونەرمەند شتێك بەدی ناهێنێت، کە لەوەپێش(مومکین)(potential) بووبێت

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

ئەو کردبێتی بە واقیعی(real)، بەڵکو هونەرمەند کاتێ کارە هونەرییەکە دادەنێ(مومکین و واقیعی) لەیەك کاتدا دروستدەکات. واتە کاری هونەریی شتێکی تەواو تازەیە و بریتی نییە لە ڕێکخستنەوەی ئەو شتانەی لەوەپێش بوونیان هەبووە. کاری هونەریی کارێکی تاکانەیە و ناتوانین تەواو تێیبگەین یان ماوەکەی((duration دیاریبکەین (میراودەل،٢٠٠٥،٩٩،٩٧). ئەوەی جێی ئاماژەیە لەم سەردەمە نوێیەدا، تۆمارکردنی گەشە و پەرەسەندویی تایبەتی هونەری نیگارکێشانە، بەرانبەر کشانەوەی هونەرەکانی تر، پەیوەست و ملکەچ بێت بە دینامیکییەتی ژیریی و بیرکردنەوەی مرۆڤەکانەوە، لە مامەڵەکردنی هونەرییدا. چون هونەری وێنەکێشان ئەوەی سەلماند، کە زۆرترین خواستی لەسەرە (ڕەسوڵ،٢٠٢١،٤٦٦). وێنەکێشان و نوێگەریی و داهێنان پەیوەستن پێکەوە، لەبەرئەوەی کاتێك هونەر بایەخی هەیە، کە هەڵگری چەمکی نوێگەریی و داهێنان بێت.

دەستەواژەی داهێنان بە مانای دروستکردن، یا بەرهەمهێنانی کارکردنێکی ئاگایانە و ئامانجدارە. زانستی نوێ داهێنان لە سەردەمی هاوچەرخدا بە پەیدابوونی گۆڕانکاریی لە بواری سایکۆلۆژیدی لە ڕۆژئاوا هاتەکایەوە، بە پۆلێنبەندییەکەی Gillford کە زۆر فراوانکرا، ئەو لە شێوازەکەیدا پێکهاتەی داهێنانی لە عەقڵی مرۆڤ کردە هەشت ڕەهەندی سەرەکیی، هەستکردن بە بابەتەکە، بیرۆکەی نوێ، شیکاریی، بەیانی زمانیی، مرونە. ئاڵۆزیی، پێزانی، بزوێنەرەکان. (تاك ئەتوانێت داهێنانی خۆی پەرەپێبدات، هەر ئەم بابەتە وایکردووە کە سەرنجی ئێمە بچێت بۆئەوەی کە لە پەروەردە و فێرکردنی وێنەکێشاندا سودمەندبین لە بیرۆکەی داهێنان) (لاوسون،٢٠١٣،١٩٢). بەرنامەی فێرکاریی هاوبەش لە ناوەندە زانستییەکاندا توانای فێرخواز دەباتە ئاستێکی باڵاوە، بیرکردنەوەی داهێنەرانە شێوازی فێرکار بە بەڵگەی گرنگی بابەتەکە و لەنێوان فێرکەر و فێرکراو کاریگەریی گەورەی دەبێت (الهه السادات،٢٠١٩،١). زارەوەی داهێنان زاراوەیەکی کلیلیە و گرنگە لە بوارەکانی هونەر، فەلسەفە، زمان، ئەدەبیات و مانایەکی گشتگیری هەیە، داهێنان لە هونەردا بە ناونیشانی گرنگترین توانای بە مێشکی هونەرمەند ئەدات، لەلایەنی شێوەی بەرهەمهێنانەوە. بابەتی بیرکردنەوەی داهێنەرانە کە سەرچاوەی داهێنانە هەمیشە لەلایەن بیرمەندان و فەیلەسوفانەوە بە درێژایی مێژوو جێگەی توێژینەوە و لێکۆڵینەوە بووە، بۆ وێنە کانت لە بارەی بیرکرنەوەی داهێنەرانەوە تێڕوانینێکی نوێ دەخاتەڕوو، لە کتێبی ڕەخنەدا لە بابەتی داهێنان ئەدوێ، کانت داهێنان بە توانای غەریزیی، سروشتی بەرانبەر گەشە دەزانێت، بە ناونیشانی سروشت بە هونەر یاسا دەبەخشێت ئەبێتە هۆی یەکبوونی هێزی خەیاڵ و بیرکردنەوە (رهنما،٢٠١٩،٢).

بۆ تێگەیشتن لە بارودۆخی یەك هونەرمەند پێویستە شێوازی کۆمەڵایەتی لەسەر هونەرمەند ئەو کاریگەریانە، کە لەسەر ڕۆح و هەستی هونەرمەند هەیە لەبەرچاو بگیرێت. داهێنان شتێك نییە کە بەرێکەوت ڕووبدات، بەڵکو زۆر هۆکار کاریگەرییان لەسەر هێنانەکایەی گەشەپێدان و شکۆفەکردنی بیرکردنەوەی داهێنەرانە و خودی داهێنان هەیە. ئەو شتانەی کە دەبنە هۆکاری بەرهەمهێنانی کەسێتیی داهێنەرانەی هونەرمەندێك کۆمەڵێك ئامادەگی و توانین، ئەندێشە، بەهرەن. کەسێتی بەهێزی هونەرمەندێکی داهێنەر دروستدەکات. ئەتوانین بڵێین سیستەمی فێرکاریی ڕۆڵیان لە دروستکردنی کەسێتی داهێنەرانە هەیە، لەوانە ناسین، پەروەردە و کۆمەکی دەرونی و ژیریی کاریگەرن لەسەر فێرخوازان. هەروەها بابەتی بیرکرنەوەی داهێنەرانە و پەیوەست بە هونەرەوە بابەتێکی کۆنە و توێژەران و بیرمەندانی بواری فەلسەفەی بوونگەرایی و زانکۆ و ناوەندە هونەرییەکان لەو بارەیەوە لێکۆڵینەوەی زۆریانکردوە. ئەگەرچی ئەمڕۆ زۆر، یان کەم شاهیدی داهێنانی هونەریی فێرخوازانین (حوریزاد،کاظم حسنوند،٢٠١٩،٤٦).

داهێنانی هونەریی بەرئەنجامی ئەو پێشکەوتنەیە، کە فەیلەسوفان و بیرمەندانی بوارەکە پێشکەشیان کردووە. شێوازی بەرهەمهێنان و هاتنەکای بیرکردنەوەی داهێنەرانە و نوێگەریی، لە بواری هونەری شێوەکاریدا بەردەوام جێگەی توێژینەوە و لێکۆڵینەوە بووە. کە ئەمەش وەکو پێداویستییەکی مرۆڤ و شارستانییەتەکانی مرۆڤ بووە. هەر سەردەمێك فەیلەسوفانی بواری هونەر پێناسەی داهێنانی هونەرییان هاوکات کردووە بە پێی پێداویستییەکانی جیهانی هونەریی، کە ئەوەش زادەی ئەندێشە و بیرکردنەوەی نوێ و ژیریی هونەرمەند بووە. لەم ڕوانگەیەشەوە لێکۆڵینەوە لە بنەماکانی تیۆری داهێنانی هونەر و پێناسەی بیرکردنەوەی داهێنەرانە بە ئاڕاستەی داهێنان لە فەلسەفەی هونەری مۆدێرندا جێگەیەکی دیاری هەیە. لێرەوە دیدگای پەیوەست بە هەڵسەنگاندنی داهێنان و نوێگەریی لە بواری هونەردا دێتەکایەوە.

لەگەڵ ئەوەی لەسەردەمی مۆدێرنە بە فەلسەفەی مرۆڤ سەنتەریی و گەشەی ژیریی هونەرمەند دەبینین و شێوازی پێناساندنی داهێنان لە بواری هونەرییدا (السادات،طاهری،٢٠١٩،٢).

بیرکردنەوەی داهێنەرانە، بریتییە لە توانای بەرهەمهێنانی وەڵامدانەوە، کە ڕاستەقینە و سودبەخشە، بیرکردنەوەی داهێنەرانە سود لە سەرچاوە باڵاکان وەردەگرێت (Jenni L Redifer،٢٠٢٠,٢). بیرکردنەوەی داهێنەرانە حەزی زانین و خەیاڵکردن لە پێکهاتە سەرەکییەکانی بیرکردنەوەی داهێنەرانە. داهێنان ، یەکێکە پێداویستییە گرنگەکان لە فێرکاریی هونەریی و یەکێکە لە هۆکارەکانی سەرکەوتن لە کاری هونەرییدا. توێژینەوەکان ئەوەیان سەلماندووە، کە داهێنان شتێکی فێرکارییە و فێرخواز ئەشێت فێری داهێنان ببێت. بیرکردنەوەی داهێنەرانە دەبێتە هۆی گۆڕانکاری سەرنج ڕاکێش، بیرکردنەوەی داهێنەرانە هۆکارێکە، کە ژیریی مرۆڤ جوڵاو و چالاك دەهێڵێتەوە و گەشەدەدات بە پاڵنەر و خۆشەویستی بۆ نوێگەریی لە کاری هونەرییدا زیاد دەبێت.

دووەم/ دارشتنی وێنەکێشان:

وێنەکێشان پێویستی زۆری بە داڕشتن هەیە، کاتێك داڕشتنی وێنەکێشان بە شێوازێکی زانستیی لە زانکۆ و ناوەندە فێرکارییەکان، وەکو پەیمانگا دەخوێندرێت، بایەخی زۆری هەیە، بە تایبەت کە داڕشتن نوێگەریی و داهێنانی تێدابێت و لەسەر بنەمای یاسا و ڕێسای فێرکاریی بابەتی داڕشتنی وێنەکێشان کە دەخوێندرێت، سەرجەم ئەو تەکنیك و شێوازانە لێکۆڵینەوەی لە بارەوە دەکرێت بۆ دەوڵەمەندکردنی بوارەکە. توێژینەوەکان جەخت دەکەنەوە لەسەر داهێنان، کە داڕشتنی وێنەکێشان بەرەوپێش دەبات و توانای فێرخوازان بەرەوپێشدەچێت لە بابەتی داهێنانی هونەرییدا. ئەو پێشکەوتن و گۆڕانکارییانە لە هۆشیاریی و کەسێتیی فێرخواز و پێداویستیی و خواستەکانی و توانای داهێنەرانە ڕەنگدەداتەوە. دروستکردنی یەك داڕشتنی دروست ئەتوانین بە شیکار و لێکۆڵینەوە لە چالاکی وێنەکێشاندا ڕەنگبداتەوە، بۆیە گرنگە ناوەندە فێرکارییەکان کاربکەن بۆ دروستکردنی فێرخوازێکی شارەزا لە بواری داڕشتندا. یەکێك لەو دامەزراوانەی کە توێژینەوەیەیان ئەنجامداوە چالاکیی فێرخوازان لەسەر بنەمای داهێنان لە بابەتی داڕشتنی وێنەکێشاندا سەرکەوتووبونە. بۆ گەشەپێدانی توانای فێرخوازان پێویستە بە شێوازێك بەرنامەڕێژیی بکرێت، کە توانای فێرکاریی داڕشتن لە بواری تیۆریی و پراکتیکی داڕشتنی وێنەکێشاندا پەرەپێبدرێت و لە ئەنجامدا گەشە بە لایەنی داهێنان بدرێت (Botir,2020,8).

لە توێژینەوەیەکدا بە ناوی شیکاری ڕەهەندەکانی داڕشتنی وێنەکێشان. دەرکەوت کە بیرۆکەی نوێی تایبەتمەند بە داڕشتن و تەکنیکی نوێ بۆ بینای وێنەکێشان کاریگەری زۆری لەسەر بەرزکردنەوەی ئاستی هونەری وێنەکێشان لە ڕێگەی شیکاری داڕشتنی وێنەکێشاندا هەیە. شێوازی بیرکردنەوەی نوێ لە داڕشتندا بایەخی فێرکاریی زیاددەکات بۆ فێرخوازان و هونەرمەندان چالاکتریان دەکات (2020,2، Shao and Jiaing). داڕشتن هەمیشە جێگەی سەرنج و گفتوگۆ و توێژینەوە و لێکۆڵینەوەی توێژەران و بیرمەندان و هونەرمەندان بووە، لە ڕاستیدا داڕشتن دەگەڕێتەوە بۆ یۆنانی دێرین، لە سەردەمی کلاسیکدا بۆ هەڵسەنگاندنی کاری هونەریی تەواو و داواکراو لەسەر پێوەری تەناسب و هەماهەنگی لەنێوان بەشەکان و کۆی بەشەکان بوو. ئەفلاتونی فەیلەسوف گشتی ئەندامەکان (ئیستعارە) دەربارەی کاری هونەریی بەکاردەهێنا، لەم ڕوانگەیەوە داڕشتن (خەلقکردن جیاواز لە وەحدت) بە یەکانگیر پێناسەدەکرد، ئەرستۆ لەو باوەڕەدابوو یەکپارچەیی کاری هونەریی پێویستە بە شێوەیەك بێت، کە (ئەگەر هەر یەك لە بەشێك بگوازرێتەوە یان بسڕێتەوە ئەوە ئەوگشتییەی کارە هونەرەیەکە لەناوبچێت یان گۆڕانکاریی بەسەردا بێت). بەمانایەکی تر، واتە بەش سەر بەگشتە و گشتیش سەر بە بەشەکانە و وابەستەن بەیەکەوە لە کاری هونەریدا، بەڵام بە شێوەیەکی زیاتر لەم دواییانەدا، داڕشتن لە کاری هونەرییدا جێگە و پێگەی خۆی گرت.

هەتا لە سەردەمی مۆدێرنەدا، کە ڕەخنەی لە سەرجەم کارە هونەرییەکان دەگرت، بەڵام هیچ ڕەخنەیەکی لە بابەتی داڕشتن نەدەگرت. بە مانایەکی تر لە هونەری مۆدێرنەدا، کە ڕەخنەگرتن پانتایەکی گەورەی داگیرکردبوو، بەڵام ڕەخنە لە بابەتی داڕشتن نەبوو، وەفاداربوو بۆ یاسا و ڕێساکانی داڕشتن و لە کاری هونەرییدا ڕەخنەی لە شێوازی داڕشتن نەدەگرت. لە کاتێکدا لە کۆنەوە هەتا ئێستا هەوڵ

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

و كۆشش بۆ گەشەپێدان و پێشکەوتن لە یاسا و ڕێساکان و ڕەگەزەکان لە بابەتی دارِشتندا بەردەوامیی هەیە (پاکباز،٢٠٠٨،٣٧٦).

فێربوون پرۆسەیەکی عەقڵیی زۆر ئاڵۆز و هەمەلایەنەیە و ژمارەیەکی زۆر پرۆسە و چالاکی و توانستی تر لەخۆدەگرێت، کە بە وەرگرتن و هەستپێکردنی وروژێنەرەکان لەلایەن هەستەوەرەکانەوە دەستپێدەکات، دواتر گەیاندنی بە مێشك و عەمبارکردن و لێکدانەوە و درکپێکردن و وەڵامدانەوە لە ڕێگەی ماسولکەو گلاندەکانەوە، کۆتاییان دێت و دواجار زۆر پرۆسەی عەقڵیی وەك بیرکردنەوە و تێگەیشتن و بەراوردکردن و دروستکردنی پەیوەندییەکان ڕوودەدات. بۆئەوەی بزانین فێربوون ڕوویداوە، ئەوا دەبێت ڕێگەی بەراوردکردنی ڕەفتار و هەڵسوکەوتەکانی ئەمڕۆ بە دوێنێ و ئەمڕۆ بە سبەی، پێوانەی ئەو گۆڕانکارییانە بکەین، ئینجا ئەگەر ئەو گۆڕانکارییانە لە ئەنجامی کاروچالاکی و پرۆسەی فێربوونەوە ڕوویدابوو، ئەوا مانای ئەوەیە کە ئەو فێربوون و ڕاهێنان و کاروچالاکییەکان کاریگەریی خۆیان هەبووە.

فێربوونبریتییە لە گۆڕانکاری کردن لە ڕەفتار ئەویش لە ڕێگەی شارەزایی و ڕاهێنانەوە دەبێت و بەردەوامییش لەخۆدەگرێت. واتە تاك لە هەوڵ و کۆششدا دەبێت، تا دەگاتە هێنانەدی حەزوئارەزوو ئامانجەکانی. یا فێربوون بریتییە لە گۆڕانکاریی نیمچە نەگۆڕ لە توانا و لێهاتوویەکانی فێرخواز. ئەویش لە ڕێگەی ڕاهێنان و کارکردنی پاداشتی کراوەوە. فێربوون بریتییە لە چاکسازی و باشبوونی بەردەوامی ڕەفتار، کە دەتوانرێت لە ڕێگەی سەرنجدانەوە ئەو چاکسازیی و باشبوونە هەستپێبکرێت، ئەویش بە هەستپێکردنی ئەو گۆڕانکارییانەی کە لە ئەنجامی فێربوونەوە ڕوودەدەن (قەرەچەتانی،٢٠٠٨،١٧).

ئامانجی ئەو کتێب و سەرچاوانەی کە لەسەر بایەخ و گرنگی دارِشتن کاردەکەن، یان لێکۆڵینەوە دەکەن لەسەر دارِشتنی وێنەکێشان گرنگترین ئامانجیان لە وانەی فێرکاری دارِشتن لە هونەری شێوەکاریدا گەشەپێدان، هێزی داهێنان توانای داهێنەران و ئەفراندنی فێرخوازانی بواری هونەرە. هەموو ئەو فێرخوازانەی لە سەرانسەری جیهاندا، کە تەندروست لە ڕووی جەستەیی و ڕۆحییەوە ئەتوانن دوای تێپەڕینی خولی سەرەتایی دارِشتن لە هونەری شێوەکاریدا دەستبکەن بە کاری داهێنەرانەی هونەریی و کارێکی هونەریی بەنرخ و سەرکەوتوو بەرهەمبهێنن (حلیمی،٢٠١٢،٧).

بابەتی دارِشتنی وێنەکێشان بابەتێکی گرنگە لە بواری وێنەکێشاندا، بابەتی دارِشتنی وێنەکێشان بابەتێکی لاوەکی نییە، لە تابلۆدا، بەڵکو دارِشتن لە ئەفراندنی وێنەکێشاندا بابەتێکی سەرەکییە. ئەم ئەفراندنەش بە دوو شێوە دەبێت و چالاکییەکە یەکپارچە دەکات: پێویستە بە ئازادانە بەیانبکرێت ئەویتریان پێویستە، کە هەیکەلبەندیی ڕەگەزەکانی شایستەی بیرکردنەوە (هێڵ،مەلمەس،ڕەنگ، شێوە، تناسب، سێبەر، ڕوناکی) پێویستە کۆنترۆڵبکرێت. پێویستە بینای دارِشتن بە شێوازێکی زانستیی دروست فێربکرێت، لەبەرئەوەی هەماهەنگی لە تابلۆدا دروستدەکات. لەم ڕوانگەیەوە، کە بابەتی دارِشتن بابەتێکی گرنگ و سەرەکی پرۆگرامی فێرکارییە، پێویستە فێرخواز لە پەیمانگای هونەرەجوانەکان بە شێوازێکی زانستیی دروست بیخوێنێت. هەربۆیە دارِشتنی وێنەکێشان بە پێویستییەکی فێرکاریی پڕبایەخ دەزانین بۆ قۆناغی خوێندن لە پەیمانگا و پێویستە بە باشترین شێوە خوێندکارەکان ئاشنایی تێدا پەیدابکەن. پاڵنەر لە لای هونەرمەند کارێکی گرنگە، هەربۆیە پێویستە هەوڵی ئەوە بدرێت، کە پاڵنەر بۆ گەشەپێدان و پێشخستنی فێرخواز بەکاربهێنرێت ، بەڵام تابلۆیەك کە لەسەر بیرکردنەوەی داهێنەرانە بن لە بینای دارِشتندا کارێکی سەرکەوتووانە دەبێت بۆ هونەرمەند، ئەگەر پاڵنەری زۆری هەبێت لە ڕەوەندی کاری هونەرییدا.

دووەم چەمکی دارِشتنی وێنەکێشان:

یەکێك لە گرنگترین ئەو بابەتانەی کە جێگەی سەرنج و گفتوگۆیە لە هونەری شێوەکارییدا، دارِشتنە(Composition) لە وێنەکێشان و هێڵکاریدا. بیرکردنەوەی داهێنەرانە لە دارِشتنی وێنەکێشان یەکێك لە سەرەکیترین بابەتی یاساوڕێسای هونەری شێوەکاریی و دارِشتنی وێنەکێشان و هێڵکارییە، لە هونەری شێوەکارییدا دارِشتنە، کە (بۆئەوەی بە جیاوازیی یان بردنەپێشەوەی بەشەکانی دیداری کارێکی هونەر دەرکەوێت) دارِشتنی پێدەوترێت، یان دەتوانرێت ڕێکخستنی ڕەگەزە بینراوەکانی بە شێوەیەکی دروست کارە هونەرییەکە دەربخات. بابەتی

دارشتنی وێنەکێشان جیاوازە لە بناغەی کاری هونەریی. بۆ نموونە کارێکی هونەریی لە ڕوانگەی چەمکەوە لە ئاستێکی باڵادا بێت. بۆ نموونە هونەرمەند بابەتێکی سەرنجڕاکێش و کاریگەری بۆ کارێکی هونەریی هەڵبژاردبێت، بەڵام لە ڕوانگەی دارشتنی بابەتەکەوە لە ئاستێکی لاوازدابێت، یاساورێسا و ڕێکارەکانی دارشتنی لەبەرچاونەگرتبێت. هەر کارێکی هونەریی باش پێویستە ڕەچاوی ڕێکارەکانی دارشتنی تێدابێت. پێویستە تەواو قابیلی قبوڵ بێت و پێویستە ڕێکارەکانی کارە هونەرییەکەی لەبەرچاوگرتبێت و هەماهەنگ بێت بە بەشەکانی تر. بەو مانایەی کە ئەگەر شتێ لە کارێکی هونەریی نیشانبدرێت، یان ساتی کێشانی یەك وێنەی داستان ئامێزبێت. پێویستە سەرجەم بەشەکانی دارشتن پەیرەوکرابێت، بۆ نموونە ئەگەر وێنەی کەسێك بکێشرێت کە بە تەواوی ڕەچاوی شیکاریی و توێکاریی فیگەرەکە کرابێت لە ڕووی هاوسەنگیی و توێکاریی. بەڵام هونەرمەندەکە ڕەچاوی دارشتنی نەکردبێت، یان لە ڕووی دارشتنەوە لاوازبێت لە ڕووی هەڵبژاردنی جێگەی فیگەرەکە لەناو تابلۆکەدا و پەیوەندی بەشەکانی تابلۆکە بەیەکترەوە لاواز بێت. ئەوا سەرنجڕاکێش نابێت، لێرەدا گرنگی و بایەخی دارشتنی وێنەکێشانمان بۆمان ڕووندەبێتەوە. دارشتن یانی بەیەکەوەبوونی بەشەکان و دروستکردنی پەیوەندی نێوان بەشەکان، ڕێکارەکانی دارشتن پێویستە بە شێوەیەکی زانستیی و فێرکاریی دروست جەختبکاتەوە لە نوێگەریی، و ئاگایانە بخوێنرێت زۆر بە دوور دەزانرێت، کە کەسێك بەبێ شارەزایی و بینینی فێرکاریی پێویست، بە شێوازێکی سەرکەوتووانە دارشتنێك دروستبکات.(اکبر زادە،٢٠١٦،٦٣). فێرکاریی دارشتن لە هونەری وێنەکێشاندا بابەتێکی سەرەکییە بۆ مامۆستا، کاتێك پلانی فێرکاریی هونەریی دادەڕێژێت، بابەتی فێرکاریی و شێواز و تەکنیکی وێنە لە دارشتندا بە فێرخوازان، تا ڕادەیەکی زۆر لە لای فێرکار گرنگە و جێی بایەخە، بابەتی بەرزکردنەوەی توانای کەسێتی فێرخوازان ناسینی خودیی و بەرزکردنەوەی ئەندێشە و بیری داهێنەرانە لە مێژووی هونەری شێوەکارییدا لە سەردەمی ڕێنیسانسەوە تا سەردەمی مۆدێرنە جێی بایەخ و گرنگیپێدان بووە. گەشەپێدانی توانای دارشتن پەیوەستە بە توانای تەنها کەسییەوە و بەرزکردنەوەی توانای دارشتنی وێنەکێشان بەڵگەی تایبەتمەندیی وێنەکێشانە و تایبەتمەندیی چالاکیی وێنەکێشانە. وێنەکێشان پێویستی بە دید و تێڕوانینی دیاریکراو بۆ شێوە و کێشانی دارشتنی وێنەکێشان هەیە. فێرکاریی لە بابەتی دارشتن وێنەکێشاندا لە یەکێك لە زانکۆکان لەسەر بناغەی یاسای فێرکاریی و تایبەتمەندیی دارشتن بە تەکنیکی وێنەکێشان لە بەرچاوگیراوە. توێژینەوەکە لە بارەی شێوەی توانای هونەریی فێرکاران لە ئۆزپاکستان و زانایانی ڕوسییە توانراوە شێوەی تواناکان لە چوارچێوەی وردبینی لە کەسێتیدا لەبەرچاوبگیرێت و بینا و کەسێتی لەسەر بنەمای شیکاریی و پەیوەندی و پێداویستییەکان و تواناکان دەرئەنجامی هەبێت. دارشتن(composition) ، بابەتی دارشتن مانا ئەدات بە تابلۆکە و بابەتەکە ڕۆشندەکاتەوە لە ڕووکەشدا ئەندازەداردەبێت قەبارە پەیدادەکات، دابەشکردن و قووڵی فضا، پەیوەندی دروستدەکات لەنێوان پێشەوەی ڕووبەری و پشتەوەی ڕووبەری تابلۆ، ڕێکخستنی کەرەستەکان، هاوکێشکرنی مەبەست، شێوە و ژمارەی کەرەستە و ژینگەی پێویست، پۆلێنکردن، دژەکانی:(ڕوناکی - تاریکی، گەورەیی - بچوکی،تەختی، هێڵ) ڕەگەزەکانی شێوە(ئاسۆی،ستونی، لار، گۆیی. زاراوەی دارشتن بۆ یەکخستنی کارێکی هونەریی بەکاردێت. دارشتنی هێڵی(Linear) composition، ئەم شێوازە لە دارشتن شێوازێکە، پێکدێت لە هێڵێك، کە دەبێتەهۆی دروستکردنی وێنە- سروشتی یا ئەبستراکی – پێشئەوەی کە شکڵەکان ڕەنگین و سێبەری ڕەنگیانی و بارز بێت. دارشتنی ڕەنگ((colour composition، کاری ئەم شێوازە دارشتنەیان ڕێکخستن و تەرتیبی ڕەنگەکانە لە یەك کاری هونەرییدا، لەسەر بنەمای یاسای هەماهەنگیی، تەبایی، دووبارەیی.(پاکباز،٢٠٠٨،١٦١). وێنەکێشان پێویستی زۆری بە دارشتن هەیە، کاتێك دارشتنی وێنەکێشان بە شێوازێکی زانستیی لە زانکۆ و ناوەندە فێرکارییەکان دەخوێندرێت بایەخی زۆری هەیە، لەسەر بنەمای یاساورێسای فێرکاریی بابەتی دارشتنی وێنەکێشان دەخوێندرێت، کە سەرجەم تەکنیك و شێوازەکانی، لێکۆڵینەوەی لەبارەوە دەکرێت. توێژینەوەکان جەخت لەسەر گەشەی دارشتنی وێنەکێشان دەکەنەوە، توانای فێرخوازان بەرەوپێشدەچێت لە بابەتی داهێنانی هونەرییدا. ئەو پێشکەوتن و گۆڕانکارییانە لە هۆشیاریی و کەسێتی فێرخواز و پێداویستی و خواستەکانی و توانای داهێنەرانە ڕەنگدەداتەوە. دروستکردنی یەك دارشتنی دروست دەتوانێت بە شیکار و لێکۆڵینەوە لە چالاکیی وێنەکێشاندا ڕەنگبداتەوە، بۆیە گرنگە ناوەندە فێرکارییەکان کار بۆ دروستکردنی فێرخوازی شارەزا لە بواری دارشتندا بکەن. یەکێك لەو دامەزراوانە، کە توێژینەوەیەکیان ئەنجامداوە، چالاکیی فێرخوازان لە سەر بنەمای

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

داهێنان لە بابەتی داڕشتنی وێنەکێشاندا سەرکەوتووبونە. بۆ گەشەپێدانی توانای فێرخوازان پێویستە بە شێوازێك بەرنامەڕێژیی بکرێت، کە توانای فێرکاریی داڕشتن لە بواری تیۆریی و پراکتیکیدا پەرەی پێبدرێت و لە ئەنجامدا گەشە بە لایەنی داهێنان بدرێت. داڕشتن هەمیشە جێگەی سەرنج و گفتوگۆ و توێژینەوە و لێکۆڵینەوەی توێژەران و بیرمەندان و هونەرمەندان بووە، لە ڕاستییدا داڕشتن دەگەڕێتەوە بۆ یۆنانی دێرین، لە سەردەمی کلاسیکدا بۆ هەڵسەنگاندنی کاری هونەریی تەواو و داواکراو لەسەر پێوەری تەناسوب، هەماهەنگی لەنێوان بەشەکاندا هەبووە. ئەفلاتونی فەیلەسوف گشتی ئەندامەکان(ئیستعارە)ی دەربارەی کاری هونەریی بەکاردەهێنا، لەم ڕوانگەیەوە داڕشتن (خەڵقکردن جیاواز لە وەحدەت)ی بە یەکانگیر پێناسە کردووە، ئەرستۆ لەو باوەڕەدابووە، یەکپارچەیی کاری هونەریی پێویستە بە شێوەیەك بێت کە (ئەگەر هەریەك لە بەشێك بگوازرێتەوە یان بسڕێتەوە ئەوە ئەو گشتێتییەی کارە هونەرییەکە لە ناوبچێت یان گۆڕانکاریی بەسەردا بێت). بە مانایەکی تر، واتە بەش سەر بە گشتە، گشت سەر بە بەشەکانە و لە کاری هونەرییدا وابەستەن بەیەکەوە، بەڵام بە شێوەیەکی زیاتر لەم دواییانەدا داڕشتن لە کاری هونەرییدا جێگە و پێگەی خۆی گرتووە. هەتا لە سەردەمی مۆدێرنەدا، کە ڕەخنەی لە سەرجەم کارە هونەرییەکان دەگرت، بەڵام هیچ ڕەخنەیەکی لە بابەتی داڕشتن نەدەگرت. بە مانایەکی تر لە هونەری مۆدێرنەدا، کە ڕەخنەگرتن پانتاییەکی گەورەی داگیرکردبوو، بەڵام ڕەخنە لە بابەتی داڕشتن نەبوو، وەفاداربوو بۆ یاساوڕێساکانی داڕشتن و لە کاری هونەرییدا ڕەخنەی لە شێوازی داڕشتن نەدەگرت. لە کاتێکدا لە کۆنەوە هەتا ئێستا هەوڵ و کۆشش بۆ گەشەپێدان و پێشکەوتن لە یاساوڕێساکان و ڕەگەزەکانی بابەتی داڕشتندا بەردەوامیی هەیە.(پاکباز،٢٠٠٨،٣٦٧). لە بابەتی داڕشتندا ئامانج ئەوەیە، کە هونەرمەند بە باشیی بە وەحدەت یان یەکبوون، بە سەرنجدان لە تەکنیکەکانی داڕشتن لە هونەری وێنەکێشاندا و سودبینین لە خاڵە سەرەکییەکان و هەنگاوە دروستەکانی بەکارهێنانی داڕشتنی وێنەکێشان کارێکی باشی هونەریی بەرهەمدێت. لە ڕێگەی شیکار و لێکۆڵینەوە لە ڕەهەندەکانی داڕشتن و بەرنامەڕێژیی بۆ وێنەکێشان، هەروەها بە سەرنجدان لە داڕشتنێکی دروست و پێزانینی هەنگاوەکانی فێرکاریی و ئەزمونی کارکردن لە داڕشتنی وێنەکێشاندا بە تایبەت بۆ فێرخوازانی بواری هونەریی. لە ڕاستییدا بەرنامەڕێژیی بۆ بیناکردن و دروستکردنی بەرنامەیەکی بە ناوەڕۆك، یا ئاست بەرز بە پێویستییەکی گرنگ دەزانرێت بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی وێنەکێشان. کارێکی هونەریی ئاست بەرز و زیندو و نوێ، کە سەرنجڕاکێش بێت، پێویستە بیر لە کارێکی بەهێز بکرێتەوە. تەنها لە ڕێگەی داڕشتنی وێنەکێشانەوە دەتوانرێت فێرخوازانی بواری هونەریی ئاڕاستەبکرێن(Shao., & Qin.2020 (p.267,).

لێکۆڵینەوەکانی پێشوو:

لە توێژینەوەیەی(Mukhamod-Umar) جەخت لە کاریگەری بیرکردنەوەی داهێنەرانە لە سیستەمی نوێی فێرکاریی لە هونەرەجوانەکاندا دەکاتەوە، بە تایبەت لە بەشی شێوەکاریی وانەی داڕشتندا، کە بایەخی زیادی هەیە لە ئەنجامی کارێکی فێرکاری لەسەر ڕۆشنایی بیرکردنەوەی داهێنەرانە دەبێتەهۆی گەشەپێدانی تواناکانی فێرخوازان لە ڕەوندی کاری فێربوون و بەرهەمهێنانی کاری هونەرییدا. مامۆستای پێشکەوتوو لە ئەزموونی خۆی و سروشت و ژینگەی ئازاد، بە زانیاریی نوێ لە پرۆسەی وانەوتنەوە سودمەند دەبێت، مامۆستا لە ڕێگەی تەکنەلۆژیای فێرکارییەوە لە وانەی هونەر بەهەرمەند دەبێت و ئاوێتەی تێگەیشتنی ناوەڕۆکی بابەتەکە دەبێت لەگەڵ فێرخوازاندا، بە گفتوگۆ و تیۆریی و کاری پراکتیکی بۆ گەیشتن بە ئامانجی سەرەکی، کە گەشەپێدانی توانا و لێهاتوویەکانی فێرخوازانە لە پرۆسەی بەرهەمهێنانی کاری هونەرییدا. پێویستە وانەکە بە شێوازێك بەرنامەڕێژیی بکرێت، کە فێرخوازان بەهۆی کاریگەریی و ئاڕاستەی بیرکردنەوەی نوێ و زانستیی، شێوازی جیاواز لە وانەکە دروستبکەن. داڕشتن واتە ڕێکخستن و یەکبوون و بینا و پەیوەندیی، واتە شوێنی بەیەکگەیشتنی کاری هونەریی لە ڕوانگەی مەبەست و ناوەڕۆك و ئامانجی کەسەکەوە، لە هونەرەجوانەکاندا هێڵ و شکڵ و ڕەنگەکان پێکەوە پەیوەستدەکات و ڕێکیاندەخات. بناغەی داڕشتن یانی وردەکاریی دیقەت لە فۆرم و هەماهەنگی لە بەرانبەر ئەوانەدا لە دڵی یەك کارێکی هونەریی سەر هەڵدەدات(p.٣).(Akhmedov, Kholmatova,2021 & یەکێکی تر لەو توێژینەوانە(Nazim,Nigmatjon) 2020 (بە ناونیشانی(گەشەپێدانی توانای داهێنەرانە لای فێرخوازان لە ڕێگەی داڕشتنی وێنەکێشانەوە، ئەگەر بە شێوازێکی زانستیی و ڕێکخراو بێت)، ئەوا وانەی هونەرەجوانەکان دەبێتە هۆی

وەرگرتنی بەهرە و گەشەپێدانی لێهاتوویی و هێڵکاری وێنەکێشان لە وانەی داڕشتنی وێنەکێشاندا. جەختدەکاتەوە کە یەکێك لە کلیلەکانی سەرکەوتن لە کاری هونەری وێنەکێشاندا بەردەوامیی و گەڕانەوە سەر کارێکی هونەرییە لە دوای داڕشتنی وێنەکێشیی و بەکارهێنانی تەکنیکی نوێیە بۆ دروستکردنی شێوازی نوێ لە کاری تابلۆدا، هەروەها یەکێکی تر لەو کاریگەرییانە، بریتییە لە شێوازی هەڵبژاردنی دروستی داڕشتنەکە و نوێگەریی و داهێنانە(Nazim,Nigmatjon,226). هەروەها لەیەکێکی تر لەو توێژینەوانەیەی بەناوی(خسرو،زندەروان) کە تیشکدەخاتەسەر ئەوەی سەرچاوەی مێژووی هونەر توانا و ئیمکانییەت دەدات بە هونەرمەندان بۆ نوێگەریی و داهێنانی هونەریی و کاریگەری دەبێت لەسەر شێوازی هونەریی و گۆڕانکاری دەکات لە ڕەوەندی کاری هونەرییدا و کاری هونەرمەندانی ئێرانیی وەك نموونەیەك دێنێتەوە، کە بەردەوامییدان بە مێژووی داهێنانی هونەریی بەدەستدێنن. لە سەردەمی خەلاقییەت و نوێگەریی مۆدێرنەدا ڕەگەزەکانی هونەر و شێوازی داڕشتن و جوانناسیی بیرۆکەی نوێی هونەریی و داهێنانی هونەریی لێکەوتۆتەوە (خسرو،زندەروان،٢٠١٩،٥٦). یەکێکی تر لەو توێژینەوانەی لەلایەن(رضا) لەساڵی(٢٠٢١) بە ناوی بەرنامەیەکی فێرکاری بۆ گەشەپێدانی لێهاتوویی و تێگەیشتنی دیداری لە وانەی وێنەکێشاندا، کە توێژینەوەیەکی ئەزموونییە بە مەبەستی گەشەپێدان بە توانا و لێهاتووییەکانی وێنەکێشان. لە کاتی جێبەجێکردنی توێژینەوەکەدا دەرکەوت، کە دروستکردنی بەرنامەیەکی فێرکاریی لەسەر ڕۆشنایی گەشەپێدان لە وانەی وێنەکێشاندا کاریگەری ئەرێنیی لەسەر گەشەپێدانی لێهاتوویی وێنەکێشان هەیە، هەروەها لە شیکاری دەرئەنجامەکانی توێژینەوەکەدا ئەرێنیی بوو.(رضا,٢٠٢١: ٥٦)

بەشی سێیەم
ڕێکارەکانی توێژینەوەکە

١. میتۆدی توێژینەوەکە:بەپێی سروشت و تایبەتمەندیی بابەتی توێژینەوەکە و ئامانجەکان میتۆدی ئەزموونیی بە مەبەست بەکارهێنراوە.

٢.دیزاینی ئەزموونیی توێژینەوەکە:

بەکارهێنانی دیزاینی ئەزموونیی بە ناوی (کۆمەڵەی کۆنترۆڵکراوی ناهەڕەمەکی) تاقیکردنەوەی پێشەکی و پاشەکی، بۆ جێبەجێکردنی ئەزموونیی بەکارهاتووە، کە یەکێکە لە دیزاینی ئەزموونیی.

٣.کۆمەڵگای توێژینەوەکە: (نموونەی توێژینەوەکە)کۆمەڵگەی توێژینەوەکە لە خوێندکارانی پەیمانگای هونەرجوانەکان، قۆناغی چوارم - بەشی شێوەکاریی، لقی وێنەکێشان، بۆ ساڵی خوێندنی (٢٠٢١-٢٠٢٢) پێکهاتووە، کە ژمارەیان(١٨) خوێندکاربوون، لەو ژمارەیەش (١٢) یان کچ و (٦)یان کوڕن. سەرجەمیان بەپێی دیزاینی ئەزموونیی توێژینەوەکە تەنها یەك کۆمەڵە بوون.

(خشتەی کۆمەڵەی توێژینەوەکە)

ژ	ڕەگەز	ژمارەی خوێندکار
1	کچان	12
2	کوڕان	6
3	سەرجەم	18

دیزاینی ئەزموونی توێژینەوە:

بریتییە لە دیزاینی تاقە گروپێك کە تاقیکردنەوەی پێشوەخت و کۆتایی بۆ کراوە،

١. بەرلەوەی گروپەکە ڕووبەڕووی گۆڕاوی سەربەخۆ بکرێتەوە.، لەسەرەتادا بەمەبەستی دڵنیا بوون لە ئاستی تاقیکردنەوەی پێشوەختمان بۆ ئەنجام دا بوو.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

٢.پاشان پێداویستیەکانیمان دیاریکرد(حاجات) دواتر بەرنامەیکی فێرکاریمان بیناکرد لەسەر ڕۆشنای پێداویستی و ڕای شارەزایان و کتێب وسەرچاوەی زانستی تر.

٣. پاشان خوێندکاران ڕووبەڕووی گۆڕاوی سەربەخۆ بوونەوە، بەمەبەستی زانین و تێگەیشتنی ئەو فاکتەرە ئەزموونیەی کە توێژ ر بە نیازە ڕۆڵ و کاریگەییەکەی بزانێت و دیاری بکات.

٤.دواجار تاقیکردنەوەی کۆتای ئەنجامدرا .

٥. دواجار لە ڕێگەی پرۆسەیەکی ئامارییەوە، جیاوازی نێوان هەردوو تاقیکردنەوەی (یەکەم و دووەم) بۆ گەیشتن بەو زانیاری و ڕاستی و گۆڕانکارییە کە لای خوێندکاران ڕوویاندا بوو دەستنیشان کران.

ئامرازەکانی توێژینەوەکە.

ڕاستگۆیی:

ڕاستی بریتییە لە توانایی ئامرازی توێژینەوە بۆ پێوانەکردنی ئەو دیاردەیەی، کە بانگەشەی پێوانەکردنی بۆ دەکات(بۆکانی،٢٠٢٠،١٥٣). بەرلە دروستکردنی ڕاستگۆی فۆرمێکی کراوەی ڕاپرسی کراوە ئامادەکرا لە لایەن توێژەر بەمەبەستی زانینی بیروڕای شارەزایان بۆ ئامادەکردنی فۆرمێکی داخراو ئامادەکرنی خشتەیك و ناونیشانێك بۆ بابەتی دارشتنی تابلۆ و فۆرمێکی داخراو بۆ بیرکردنەوەی داهێنەرانە بۆ داڕشتنی وێنەکێشان. دواتر فۆرمێکی داخراو دروستکرا کە لە (٨٠) برگە دروستکرا و دواتر ڕاستگۆی بۆ دەرهێنرا لە لایەنە کەسانی شارەزا لە ڕوی پەروەردەی هونەری و زمانەوانی و لایەنی دەرونی برگەکانی کەمکرایەو بۆ(٧٢) بۆ بیرکردنەوەی داهێنەرانە و ئامادەکردنی فۆرمێکی و خشتەیك کە لە ١٦ برگە پێکهاتبوو پێوەرەکانی هەڵسەنگاندنی دارشتنی تێدا بوو دوای ڕاستگۆی بۆ داڕشتنی تابلۆش دەرهێنرا. دواتر ڕاستگۆی ڕواڵەتی وڕاستگۆیی ئەزموونی بۆ دەر هێنرا.

جێگیری:

جێگیری پێکهاتەیەکی سەرەکییە لە دانانی پێوەر، جێگیری بە واتایە دێت کە چەند جار ئەوتێستە دووبارە بکەیتەوە لە سەر هەمان نمونەی توێژینەوەکە، ئەوا دەبێت هەمان دەر ئەنجامی یان ئەنجامێکی نزیکمان بداتێ(قەرەچەتانی،٢٠١٨،١٣٠).چەمکی جێگیری بە واتایەدێت کە ئامرازەکە هەمیشە بتوانێت هەمان ئەنجام بەدیبهێنێت ئەگەر دووجار بەسەر هەمان گروپدا جیبەجێبکرێتەوە (بۆکانی،٢٠٢٠،١٥٦).

بۆ ئەم مەبەستە توێژەر هەستا بە ئەنجامدانی جێگیری دووبارە تاقیکردنەوە(Test- retest) جێگیری کرونباخ- الفا(Cronbach- Alpha) بۆ هەریەك لە پێوەرەکانی توێژینەوەکە. ئەنجامی توێژینەوەکە لە خشتەی خوارەوە خراوەتە روو.

خشتەی جێگیری

پێوەرەکان	دووبارە تاقیکردنەوە(Test- retest)	جێگیری کرونباخ- الفا(Cronbach- Alpha)
بیرکردنەوەی داهێنەرانە	0،58	0،83

ئامادەکردنی بەرنامەیەکی پێشنیازکراو بۆ بابەتی داڕشتنی وێنەکێشان لەبەر ڕۆشنایی بیرکردنەوەی داهێنەرانە:

هاوکێشە ئامارییەکان:

١. بە بەکارهێنانی هاوکێشەی Wilcoxon Test بۆ زانینی ئەو جیاوازییەی کە لە تاقیکردنەوەی یەکەم (pre-test) و تاقیکردنەوەی دووەم (post-test)دادەستکەوت.

٢. بە بەکارهێنانی هاوکێشەی Mann Whitney U test بۆ زانینی جیاوازیی لە نێوان ڕەگەز(کچ- کوڕ) سەبارەت بە کاریگەری بەرنامە فێرکارییەکە.

٣. دووبارە تاقیکردنەوە(Test- retest) جێگیری کرونباخ- الفا(Cronbach- Alpha).

پوختەی بەرنامەکە:

بەرنامە فێرکارییەکە لەبەر ڕۆشنایی بیرکردنەوەی داهێنەرانە بینا و دیزاینکراوە، کە ئامانج تێیدا گەشەپێدانە بە توانا و لێهاتووییەکان لە وانەی دارشتنی وێنەکێشاندا، کە وانەیەکی گرنگە لە بینا و ڕێکخستنی تابلۆدا. بەرنامە فێرکارییەکە بە شێوازێکی زانستیی دارێژراوە، کە سەرجەم قۆناغەکانی تێدا بەرجەستە بووە، بۆ ئەم مەبەستە توێژەر بەرنامەیەکی فێرکاریی پێشنیازکراوی ئامادەکرد، بۆ بابەتی دارشتنی وێنەکێشان بەسەر خوێندکارانی قۆناغی چوارەمی پەیمانگای هونەرەجوانەکانی چەمچەماڵ، بەشی شێوەکاری، وێنەکێشان بە زمانی کوردی.

١. ئامادەکارییەکانی بەرنامە فێرکارییەکە:

سەرەتا لە ڕێگەی ڕاپرسییەکی کراوەوە بە مەبەستی ڕاوەرگرتنی کەسانی شارەزا لە بواری پەروەردەی هونەر و بەرنامەسازان و مامۆستایانی بەئەزموونی وانەی دارشتنی هونەر، ئامادەکاری بۆ وەرگرتنی تێڕاوانینیان بۆ دروستکردنی فۆرمێکی داخراو بۆ بەرنامەکە کرا. لە دەرئەنجامی ئەو ڕاپرسییە و بە سودوەرگرتن لە سەرچاوەی زانستیی، توێژەر گەیشت بە دیزاینکردنی فۆرمێکی ڕاپرسیی داخراو، بۆ بیرکردنەوەی داهێنەرانە لە دارشتندا، کە لە (٨٠) برگە پێکهاتبوو. دوای وەرگرتنی ڕاوێژ و بیرەکان، ڕاستەوخۆ کرا بە (٧٢) برگەوە، هەروەها بۆ دروستکردن خشتە و پێوەرێك بۆ هەڵسەنگاندنی دارشتنی تابلۆکە و هەڵبژاردنی ناونیشان و شێواز، کە دوای ڕاوەرگرتن و دەرکردنی ڕاستگۆیی، گۆڕانکاریی کراو ناونیشان شێوازێك دەستنیشانکراو دواتر جێگرکرا و لە پەیمانگای هونەرەجوانەکانی کەرکوك، قۆناغی چوارەمدا بەسەر ١٥ خوێندکاردا جێبەجێکرا و تاقیکردنەوەی یەکەم و دوای دوو هەفتە تاقیکردنەوەی دووەم کرا. دوای جێگیریی و ڕاستگۆیی، لەسەر کۆمەڵگەی توێژینەوە بەسەر خوێندکارانی پەیمانگای هونەرەجوانەکاندا جێبەجێکرا، قۆناغی یەکەم تاقیکردنەوەی یەکەم کرا، دوای شیکاریی داتاکان و دەستنیشانکردنی پێداویستییەکان و دیاریکردنی خاڵی لاواز و بەهێزی دواتر دەستکرا بە دارشتنی بەرنامەیەکی فێرکاریی لەسەر بنەمای بیرکردنەوەی داهێنەرانە لە وانەی دارشتنی هونەر، دوای هەڵسەنگاندنی لەلایەن شارەزایانی بواری هونەر و پرۆگرامسازیی بەرنامەکە گەیشتە قۆناغی کۆتایی و تەواوبوو، کە بە شێوازێکی زانستیی ورد هەموو لایەنەکانی بەرەوپێشخستنی ئاستی فێرخوازانی لەبەرچاوگرتبوو، بە سودبینن لە سەرچاوەی زانستیی کتێب و توێژینەوە و ئەزموونی شارەزایان و توێژەران، دەستکرا بە جێبەجێکردنی لەسەر فێرخوازان، بەرنامەکە لە ١٢ بەش پێکهاتبوو بۆ هەر بەرنامەیەکیش نەخشەسازیی و پلانی ورد دانرابوو، کە سەرەتا و دەستپێك و ناوەرۆك و دواتر دابینکردنی پێداویستییە مرۆیی و مادییەکان و هەروەها کەرەستەی هونەریی و پەروەردەییەکانی بۆ ئامادەکرا، هاوکات کات و شوێن لە ڕێگەی خشتەیەکەوە، کە پلانی وتنەوەی وانەکەی بە شێوەیەکی بیرکردنەوەی داهێنەرانە تێدا بەرجەستەکرا بوو دیاریکرا.

٢.ماوەی ئەزموونیی توێژینەوەکە:

ماوەی جێبەجێکردنی بەرنامە فێرکارییەکە بۆ خوێندکارانی کۆمەڵەی ئەزموونی بریتیی بوو لە (٦) هەفتە، لە هەر هەفتەیەکدا دوو ڕۆژ و بۆ ماوەی هەر وانەیەك (٣) کاتژمێر تەرخانکرابوو، وانەکانیش بە شێوەی تیۆریی وکارەکیی بوو بەپێی ئەو ماوەیەی کە بۆ وانەکە دەستنیشانکرابوو. بۆ خوێندکارانی پەیمانگای هونەرەجوانەکانی چەمچەماڵ، بەشی شێوەکاریی، لقی وێنەکێشان - قۆناغی چوارەم، بۆ ساڵی خوێندنی (٢٠٢١-٢٠٢٢) لە (٢٠٢١/٢/١)ەوە دەستپێکرد، تا (٢٠٢١/٤/١٤)، کە تاقیکردنەوەی کۆتایی ئەنجامدرا بەردەوامبوو.

٣.هەر لەم ڕوانگەیەوە توێژەر دیزاینی بەرنامەیەکی فێرکاریی لەسەر بنەمای بیرکردنەوەی داهێنەرانە کردووە، کە لە (١٢) وانەی (تیۆریی

و پراكتیكی) پێكهاتووە، ئەمەش لە ئەنجامی ڕاوێژ و گفتوگۆی كەسانی شارەزا و بە ئەزموون و سەرچاوەی زانستیی (كتێب و توێژینەوەی زانستیی)ەوە سەرچاوەی گرتووە. توێژەر دەیەوێت لە ڕێگەی ئەم توێژینەوەیەوە وەڵامدەرەوە و چارەسەری ئەرێنیی ئەو گرفتە بداتەوە، كە بەشێكی فێرخوازان لە كاتی بەرهەمهێنانی كاری هونەریی ڕووبەڕووی دەبنەوە. بەرنامەكە بە شێوازێكی زانستیی داڕێژراوە و ڕێكخراوە، كە توانای فێربوون و فێركاریی لای فێرخواز بەرزبكاتەوە، پلان و شێواز و پێداویستییەكانی بۆ فەراهەمكراوە، ئەمەش لەسەر بنەمای بیركردنەوەی داهێنەرانە و هەنگاوەكان و ڕەوەندی دروستكردن و دیزاینكردنی بەرنامەیەك بە هۆكاری پێداویستی گرنگیی و گۆڕانكاریی ئەرێنیی لە هەردوو ڕەهەندی تیۆریی و پراكتیكییەوە، لە لای فێرخوازان، كە بە مەبەستی پەرەپێدان و گەشەسەندنی لێهاتوویی و بەهرەكان بۆ خەڵقكردن و ئەفراندنی كاری هونەریی نوێ و داهێنەرانە، كە بتوانێت ئاستی باڵای فێرخواز لە كارە هونەرییەكاندا دەربخات، بە تایبەت لە داڕشتنی وێنەكێشاندا. (یەكێك لە بنەماكانی وێنەكێشان بابەتی داڕشتنی وێنەكێشانە،

٣.هەروەها بەرنامەكە بە شێوەیەكی گشتی بەسەر چەند قۆناغێكدا دابەشكراوە

قۆناغی یەكەم: شیكاریی، كە بەردی بناغەی هەموو قۆناغەكانی دیزاینی فێركارییە، لەم قۆناغەدا كێشە و گرفتەكان دەستنیشانكران، هەروەها سەرچاوەی كێشە و چارەسەری زانستیی و گونجاو بۆی، هەروەها لە دەركردەكانی لیستی ئەو چەمكانە، كە دەوترێنەوە پێناسەی كێشەكە و سەرچاوە و ئاستەنگی و تایبەتمەندییەكانی فێرخواز و دیاریكردنی ئەوەی پێویستە بیكات، كە ئەم دەركردانە دەبنە دەروازە بۆ قۆناغەكانی دیزاینەكە، لێرەدا پێداویستییەكانی فێرخواز هۆكارە گونجاوەكان و ئامانجی وانەكە و ناوەڕۆكی زانستیی و هونەریی گونجاو كاریگەر و شێوازی پێشكەشكردنی گونجا و كاریگەر، دواتر هەڵسەنگاندن بۆ دەرهاویشتە و دەركردەكان.

قۆناغی دووەم: دیزاینی بەرنامەكە بە شێوازێكی زانستیی دروست كێشراوە، كە ئاماژەیە بۆ هێڵكاریی سەرەتایی بە مەبەستی گەشەپێدانی توانا و لێهاتووییەكان لە وانەی داڕشتنی وێنەكێشاندا، كە ئامانجی توێژینەوەكەیە، لەم قۆناغەدا پەسنی شێواز و ئەو ڕێكارە نوێیانە كران، كە تایبەتن بە چۆنییەتی جێبەجێكردنی ڕەوەندی فێركردن و فێربوونی سروشتیی، وانەی پراكتیكی و تیۆریی داڕشتنی وێنەكێشانەكە. هەروەها دەستیشانكردن و دیاریكردنی هەڵسەنگاندنی شیاو بۆ هەر ئامانجێك. دەستنیشانكردنی ئامانجی ئەداكردن و ئامانجە ڕێكارییەكان لەسەر بنەمای ئامانجەكانی وانەكە و دەركردەكانی فێربوون بە تایبەت، كە بۆ پێوانەكردن و پێوەری ئەداكردنی سەركەوتوو بۆ هەر ئامانجێكی دیاریكراوی توێژینەوە. دەسنیشانكردنی ستراتیژیەتی وانەوتنەوە لەسەر بنەمای بیركردنەوەی داهێنەرانە بیناكراوە، بۆ بەرجەستەكردنی ئامانجی توێژینەوەكە دیزاینكراوە.

قۆناغی سێیەم: لە قۆناغی گەشەپێداندا دەركردەكان و ڕەوەندی دیزاینی بابەتەكە لە هێڵكاری سیناریۆوە دەگۆڕێت بۆ مەودای ڕاستیی و حەقیقی، واتە لەم قۆناغەدا دەبێتە قۆناغی ئامادەكردن و بەرهەمهێنانی پێكهاتە و بەرهەمە فێركارییەكان، هەروەها لە ماوەی ئەم قۆناغەدا وانەوتنەوە گەشەدەكات و پێشدەكەوێت، لەگەڵ گەشەندنی هەموو ئەو هۆكارە فێركارییانەی كە بۆ ڕەوەندی وانەوتنەوەكە پێویستە، لەگەڵ كەرەستە و پێداویستییە گرنگەكانی ئەو شێوازە نوێیەی كە پلانی بۆ دانرابوو لەلایەن فێركارەوە. بەكارهێنانی هۆكارە فێركارییەكان لە هۆڵەكانی خوێندن، كە ئامانجی ئەم قۆناغە بە بەدەستهێنانی توانا و لێهاتوویی و چالاكیی جێبەجێدەكرێت. لێرەدا پێویستە كارە هونەرییەكان بە شێوازێك بێت، كە ئامانجە فێركارییەكە بهێنێتەدی و ئاگایی فێرخواز بە شێوازێكی باڵابێت، كە لە تابلۆ و كارە هونەرییەكهدا بەرجەستە بوو‌بێت.

قۆناغی چوارەم: لێرەدا هەڵسەنگاندن لەلایەن فێركارەوە بۆ فێرخوازان دەكرێت، بۆ دڵنیایی لە هێنانەدی ئامانجە دەستنیاشكراوەكە و دڵنیایی لە قۆناغی جێبەجێكردنی هەڵسەنگاندنی ئەزموونی، بە شێوەیەكی بەرجەستە و مەیدانی بۆ كەرەستە و چالاكییەكانی وانەكە بە شێوازێكی زانستیی كە كارلێك لەگەڵ فێرخواز و بەرهەمە هونەرییەكە بكات. لە سەرجەم قۆناغەكاندا هەڵسەنگاندن بۆ دڵنیایی لە چۆنیەتی و چەندێتی پلان و ئامانجی وانەكە كراوە. هەڵسەنگاندنی پێكهاتەیی كە بریتییە لە هەسەنگاندنی بەردەوام بۆ قۆناغەكان بە ئامانجی

باشکردنی بەرهەمە هونەرییەکان و دڵنیابوون لە گەشەپێدانی توانا و لێهاتوویی لە داڕشتنی وێنەکێشاندا. هەڵسەنگاندنی کۆتایی ئەنجامدرا لە دوا قۆناغی بەرنامە فێرکارییەکەدا دڵنابووین لە سەرکەوتنی بەرنامەکە بەهۆی کۆکردنەوەی زانیاریی لەسەر تابلۆ و کارە هونەرییەکان و دەستنیشانکردنی گۆڕانکارییە داواکراوەکان، کە بۆ پرۆسەی فێربوونەکە دیایکرداوە، ئامانجەکە هاتۆتەدی.

٤.ستراتیجی فێربوون بە شێوازی بیرکردنەوەی داهێنەرانە لە بەرنامەکەدا:

ستراتیجی فێربوون لەسەر بنەمای بیرکردنەوەی داهێنەرانە: کە بریتییە لە نەخشەڕێگا و پلانی تایبەتی، کە جەخت لە داهێنان و نوێگەریی فێرخوازان بۆ فێربوونی بابەتە جیاوازەکان و پرۆژەکانی پرۆگرامی خوێندن و کارامەیی و مەعریفە نوێیەکان، لەلایەن فێرکارانەوە کراوەتەوە. هەروەها فاکتەری سەرەکی بۆ ئەو مەعریفە و کارامەییانەی فێرخواز لە پرۆسەی پەروەردەدا فێریانبووە، بتوانێت بە شێوەیەکی زانستییانە لە هەڵوێستی نوێدا جێبەجێیان بکات. نەخشەڕێگا و میکانیزمی تایبەتی فێرخوازە بۆ گەیشتن بە ئامانجی دیاریکراو، بە کەمترین کات و کەمترین تێچوو. هەربۆیە دەتوانین بڵێین کە ستراتیجی فێربوون فێرخوازان هاندەدات لە ڕەهەندەکانی مەعریفە و بیرۆکە و چەمکە نوێیەکانی فێریان دەبن باشتر تێبگەین و لە کۆتایی پرۆسەی فێربووندا ئەو بۆچوون و ڕوانگە نوێیانەی کە فێریان دەبن باشتر تێبگەن و بۆچوون و ڕوانگەی تایبەتی خۆیان لەسەر وێنابکەن و داهێنانی زانستیی بەرجەستەبکەن، بەڵام فێربوون پرۆسەیەکی ناوەکییە، لەلایەن فێرخوازان دادەڕێژرێت، بە مەبەستی فێربوون و تێگەیشتن، لەو مەعریفە و کارامەیی و چالاکییانەی لە پرۆسەی پەروەردە ئاڕاستەیان بکات. هەڵبەتە ستراتیجی فێربوون کاریگەری لە سەر پاشخان و بونیادی مەعریفیی فێرخوازان هەیە، بۆ نموونە کاتێك لە ژیانی ڕۆژانەیان، یان لە هەڵوێستە نوێیەکانی فێربووندا جێبەجێیاندەکەن، واتە ستراتیجی فێربوون ڕاستەوخۆ پەیوەندی بە پرۆسەی فێربوون و چۆنیەتی هەڵگرتنی یادەوەری درێژخایەن و بە یادهێنانەوە و جێبەجێکردن لە هەڵوێستی نوێدا هەیە. هەندێك جار فێرخواز ناگات بەو ئامانج و مەبەستانەی کە هەوڵی بۆ ئەدات، فاکتەری سەرنەکەوتنی فێرخواز لە پرۆسەی فێربووندا، دەگەڕێتەوە بۆ ئەو ستراتیجیەتەی کە فێرخواز هەوڵەکانی بۆ فێربوونی مەعریفەی نوێ لەسەر چێکردووە. ستراتیج بریتییە لە ئەجێندای یان نەخشەڕێگای فێرخواز بۆ فێربوونی مەعریفە و کارامەیی نوێ، بۆئەوەی بتوانێت فێری کارامەیی و چالاکیی پێویست ببێت. (حەمەدمین، ٢٠١٤، ٤٨).

شیکردنەوەی بەرنامە فێرکاریەکە لە ڕووی ناوەڕۆك و پێکهاتەوە ستراکچەوە

خستنەڕوو پێشەکی: لێرەدا فێرکار هەڵدەستێت بە پێشکەشکردنی بابەتی ئامادەکرا و بە شێوازی بیرکردنەوەی داهێنەرانە.

ئامانجەکانی وانەکە: لێرەدا ئامانجە گشتیەکان ورد دەکرێنەوە بۆ ئامانجی بچوکتر و بەشی لەسەر ڕۆشنای بیرکردنەوەی داهێنەرانە لەبابەتی داڕشتندا.

ناوەڕۆك:لێرە فێرکار ناوەڕۆکی بابەتی داڕشتنەکە بە شێوازی بیرکردنەوەی داهێنەرانە بە تەواوی دەخاتە ڕووی و گفتوگو چالاکی لەبارەوە ئەنجام دەدەن.

ئەنجامدان: لێرەدا ڕێکخستنی چالاکی و بەگەڕخستنی بیرۆکە وتێڕوانیەکانیان دەچێتە بواری کردارەکی و پراکتیزەکردن. ئەو چالاکیانەی کە دانراوە پێشکەش دەکرێت لەگەڵ کارە پراکتیکیەکان لەسەر بابەتی داڕشتن کە پێویستە جێبەجێبکرێت.پێشکەشکردنی چالاکی و گفتوگۆ لەسەری وەك ئەزموونێك دەبێت بۆ هاوکاری سودی کردارەکی وانەکە و بەرنامەکە. لە ڕێگەی ڕاهێنانی پەیوەست بەکارە هونەریەکان بەشێوەیکی ورد و پەیوەست بە ئامانجی وانەکە بۆ هەموو فێرخوازەکان. بەمەبەستی پێدانی بوار مەودای بۆ بیرکردنەوە بۆ کاری جێبەجێکردن. بەخشینی ڕۆڵی چالاك بە فێرخواز بۆ ئەنجامدانی کارە هونەریەکان.

هەڵهێنجاندن: لێرە سەرجەم چەمك و بیرۆکە و بابەت تیۆر و زانیاریانە گفتوگۆی لەبارەوە دەکەن و پلانەکە و ئامانجەکە یاد دەخرێتەوە و گفتوگۆی لەبارەوە دەکرێت کە پێشتر پلانی بۆ دانرابوون. سود وەرگرتنی فێرخواز لە گشت زانیاری و توانا و ئامرازی فێرکاری ستراتیژیەتی بیرکردنەوەی داهێنەرانە کە بەکارهێنراون.

کۆتای هەڵسەنگاندن: لێردا هەڵسەنگاندن دەکرێت بۆ زانینی ئاستی تێگەیشتن و هەڵسەنگاندنی کارە پراکتیکی و تیۆریەکان بەمەبەستی

چاکسازی و بەردەوامی بەرنامەکەو پێشنیاز بەمەبەستی توانای بەخشین و لێهاتووی زیاتر بە فێرخوازەکان لەکارە هونەریەکانیاندا.

ئەرکی ماڵەوە: لێرە ڕاسپاردە و پێشنیاز بۆ وانەی ئاییندە و بەردەوامی بەکاری هونەری پێشکەش کراو بۆ بەستنەوەی وانەکە و بڕابەخۆبوون گەڕان وپشکنین و لێکۆڵینەوە لەسەر بابەتەکە.

دروستکردنی بەرنامە

بۆ دروستکردنی بەرنامەیکی فێرکاری لەسەر بنەمای بیرکردنەوەی داهێنەرانە پێویستە فێرکاریی بەرنامەیی وەکو ڕێگەکانی تری فێرکاری پێویستی بە پلان و ئامادەکاریی پێشوتر هەیە کە بەتایبەت دیاریکردنی پێداویستیەکان واتە بزانێت فێرخوازەکان ئاستیان چۆنە؟ کێشەیەیان لە کوێدا هەیە؟ بەرەو کوێ دەیەوێت ئاڕاستەیان بکات. لەم ڕووەوە کە سەرکەوتنی ئەم بەرنامە فێرکارییە و ڕێگەیە بە زۆری گرێدراوی ئامادەسازی و ڕێکخستنی تێکستی گونجاوی فێرکاریی بەرنامەییە کە لەسەر بنەمای بیرکردنەوەی داهێنەرانە لە بابەتی دارشتنی وێنەکێشاندا. ئامادەکارییەکەی لە ڕێگەگەلی تر زۆرتر پێویستی بە سەرنج و هەوڵدان هەیە. لێرەدا چۆنیەتیی ئامادەسازیی فێرکاریی بەرنامەیی لەچەند قۆناغدا دەخەینەڕوو . زانستێکە کورت دەکرێتەوە بۆ ستایشی ئەو ڕێکارانەی پەیوەیستن بە هەڵبژاردنی مادەیەکی فێرکاری کە پێداویستی و بابەت و بەرنامە. دەیەوێت کاربکات بۆ دیزاینکردن و ڕێکخستن و شیکردنەوە و گەشەپێدان و هەڵسەنگاندنی ئەمیش لە پێناو ئەوەی کە دانانی بەرنامە یارمەتی فێرخوازان دەدات تاوەکو بە شێوەیەکی باشتر و خێراتر فێربن.گەیشتن بە ئامانجی فێرکاریەکان کە پێشتر دیاریکراوە. لەلایەکی ترەوە یارمەتی فێرکاردەدات بەشێوەیەکی باشتر بەدواداچوون بکات بۆ ڕێگا فێرکاریەکان لە کەمترین ماوە بەو هەوڵە کەمەی لەبەردەستدایە. بەرنامە فێرکاری کاردەکات بۆ گۆڕینی ئەو تیوێرانەی کە تایبەتن بە پرۆسەی فێرکردن و فێربوون بۆ چالاکی و **موادی فێرکاری.**

کارایبە بەرایەکان

١.هەڵبژاردنی یەکەی وانەیی، لە نوسینی فێرکاریی بەرنامەییدا،زۆرتر لە هەمووشت، پێویستمان بە یەکەی بابەتە یان بابەتی فێرکارییە. باشتر وایە بابەتەکانی فێرکاریی بەرنامەی پوخت وردبن. دروستکردنی بابەتی بەرنامەیی بۆ وانەی فراوان و تێرو تەسەل بێت ئیشێکی دژوارە. گەر بابەتی واتان لەبەردەست بوو باشتر وایە بیکەنە کەرت کەرتی بچوك و تارادەیەك سەربەخۆ پاشان بۆ هەرکامیان بەرنامەیەکی جیاواز بنوسن.ئەم کارتێکەرییە هەم بەرنامە نوسیبە کە ئاسان و کرداری دەکات و هەم دەرفەت دەداتە خوێنەر تاوەکو و لە مەودایەکی کاتدا یەك بابەت بخوێنێتەوە و فێری ببێت.

٢.دریاری کردنی وردە بەشەکانی ناوەڕۆکی وانەکە، هەروەها کە لە فێرکاری پۆلدا، مامۆستا سەرەتا بابەتەکانی بەسەر کاتەکانی کە وانەکەی تێدا دەڵێتەوە دابەشی دەکات. بەرنامە نوسی فێرکاریی بەرنامەیش دەبێت بابەتەکان بەپێی لەدوای یەکێك کە لە فێرکاریدا فرمانی پێدەکرێت دەستنیشان کراوە بەشێوازێکی هەنگاو بەهەنگاو لە شێوەی نەخشەیەکدا خراوەتە ڕوو.

٣.دیارکردن و دەستنیشانکردنی ئامانجەکانی توێژینەوە بۆ گەشە پێدان بە توانا و لێهاتوویەکانی فێرخوازان. فێرکار دەبێت ئامانجی فێرکاری وانەی خۆی لەپێشدا دیاری بکات و ئەم ئامانجانە لە کارو چالاکیی دیدەنێتی واتە لە ڕواڵەتی ئامانجەکانی بنوسێتەوە و لە نوسینی بابەتەکانی بەرنامەی فێرکاریشدا ئەم کارە پێویستە بکرێت.

٤.دیاریکردنی ئامادەکاری یان ڕیکخستن و دەسپێکی پێویست و دروستکردنی هەڵسەنگاندنی دەستپێکی پێویست . مامۆستا بۆ فێرکردنی هەر بابەتێکی نوێ دەبێت دڵنیا بێت کە فێرخواز زانیاری و شارەزایی شیاوی پێشخوازراوی بۆ فێربوونی ئەو بابەتە هەیە.ئەم دیاریکردنی ئامادەباشییە بۆ نوسینی ناوەڕۆکی فێرکاریی بەرنامەیش پێویستە، چونکە پێشتر دەبێت ڕوون بکرێتەوە کە چ کەسانێك دەتوانن لە ئاست فێربوونی بەرنامەکەدابن.

٥.دروستکردنی هەڵسەنگاندنی کۆتاییەکان لە سازکردنی بەرنامەی فێرکارییدا ئامادەکردنی هەڵسەنگاندنی بۆ ئاستی کارە هونەریکان و لەلایەنی

تێری و کردارەکی هەڵسەنگاندنی کۆتاییەکانیش پێویستە. چونکە هەڵسەنگاندنە بۆ زانینی ئاستی فێربوونی خوێندکاران دروست دەبێت. دەبێت بەسەرنجدانە هەموو ناوەڕۆکی بەرنامەکە و گشت ئامانجەکانی فێرکاری ئامادەبکرێت.

٦. ڕاسپاردەوە و ئەرکی ماڵەوە بەمەبەستی بەستنەوەی وانەکە بە وانەی ئایندەوگەڕان و بەردەوامی لە کارە هونەریەکان. هەربۆیە فێرکار بەردەوام ڕاسپاردەی هەبێت بۆکاری فێرخوازان پەیوەست بەو وانەی ئێستا و ئامادەکاری بۆ وانەی ئایندە.

ڕۆڵی بەرنامە فێرکارییەکە وکاریگەری گەشە پێدانی توانا و لێهاتوویەکان لە بابەتی داڕشتنی وێنەکێشان.

گرنگترین ئامانجی بەرنامە فێرکاریەکان گەشپێدانی توانای بەرهەم هێنانی بە شێوازێکی نوێ و گەشەپێدان و پەرەپێدان بە لێهاتوویەکان. هەروەها بەرەوپێشچوونی ئاستی بەرهەمهێنانی کارە هونەریەکان و پەروەردەکردنی هەست و نەستی جوانناسی لە پرۆسێسی کارە هونەریەکان قۆناغ بە غۆناغ بەشێوەیەکی زانستی بەرنامە بۆ دانراو.لەم ڕوانگەیەوە بەرنامە فێرکاریەکە لەسەر بنەمای ستراتیژیەتی بیرکردنەوەی داهێنەرانە کە گەشە بە توانای بیرکردنەوەی توانا هەستیەکان لە کاری هونەری و ئەفراندندا گەشە پێدەداتا. چاندنی ماکی بیرکردنەوەی داهێنەرانە لە دەرون و باوەڕی فێرخوان لە پرۆسێسی کاری هونەریدا. کاری داهێنان کارێکی بەڕێکەوت نیە و بەرنامە فێرکاریەکە بە شێوازێکی زانستی هەنگاو بەهەنگاو لە ڕێگەی فێرکارەوە کار بۆ هێنانەدی دەکات لەلای فێرخوازان لە ڕێگەی بەرنامە فێرکاریەکەوە کە کار لەسەر هەموو ڕەهەندەکان دەکرێت بۆگەشپێدان لێهاتووی بە توانای نوێگەری لای فێرخوازان کە لە بەرنامە فێرکاریەکە ڕووبەڕووی دەبێتەوە . بۆ ئاراستەکردنی بۆ هێنانە دی ئامانجی توێژینەوە و ڕێکخستن و دەرخستنی توانا و بەهرە کەشف نەکراوەکانی.سازکردنی ژینگەیەکی فێرکاریی لەسەربنەمای بیرکردنەوەی داهێنەرانە. ئەمەش بە سازکردنی کەشێك کە گەشەپێدانای بیرکرنەوەی داهێنەرانە و بیر نوێگەری تێدا چرۆبکات لە ڕێگەی فێرکارەوە بە گرنگی دان بە توانا و لێهاتوویەکان و بەهەرەی داهێنەرانە دەرخستنی توانا و لێهاتوویەکان لە بواری دارشتنی وێنەکێشان و تابلۆدا. بەرنامە فێرکاریەکە لە ڕێگەی ئەو پلانەی کە پوختەکەی لە چەندین خشتەدا خراوەتە ڕوو هەنگاوەکان بە شێوازێکی زانستی و لەسەر بنەمای بیرکردنەوەی داهێنەرانە خراوەتە ڕوو.کە بەوردی کار لەسەر ئاگای و هۆشیاری نوێگەری و بیرکردنەوەی داهێنەرانەی فێرخوازان دەکرێت. بەرنامە فێرکاریەکە بەوردی کار لەسەر گەشەپێدانی لایەنی ژیری و ئاگایی فێرخوازان دەکات دابینکردنی پێداویستیەکانی وانە وتنەوە و دابین کردنی سەرجەم هۆکار و ئەوکەرەستانەی کە پێویستن بۆ سازکردنی ژینگەیەکی نوێ و داهێنەرانە بۆ بۆ فەراهەمکردنی چالاکی و دۆزینەوەی توانا و لێهاتوویەکان ئەزموون و داهێنانی و بەدەستهێنانی توانا وکارمەیەکان لە پرۆسێسی کاری هونەریدا. لەبەرنامە فێرکاریەکەدا داهێنان و بیرکردنەوەی داهێنەرانە ئەو پردەدەیە کە فێرخوازەکان بە هاوکاری فێرگە و فێرکار و ژینگەکە، فێرخوازەکان دەگەیەنێت بە ئامانجی توێژینەوەکە، وگەشەپێدانە بە لێهاتوویەکانی لە بابەتی داڕشتندا.

کەواتە ستراتیجیەتی بیرکردنەوەی داهێنەرانە لەبەرنامە فێرکاریەکەدا

یەکەم زمان ڕەوانی(طلاقة) :Fluencyخێرایی: پێکهێنانی زۆرترین بیرۆکەی هونەری لە کارێکی هونەریدا لە یەککاتدا، لە هەروانەیکدا کە ناونیشانی بابەتەکە دیاریکرا دواتر داوا لەفێرخواز دەکەرێت لە ماوەیەکی دیاریکراودا زۆرترین بیرۆکەو ئایدیای هونەری خەلق بکات زۆرجاران ئەو بیرۆکانە دادەرێژێتە نوێکارە کردارەکییە ئەوکات فێرکاری فێری ئەوەدەکرێت لەکارە هونەریەکان زیاتر لەیەك هەڵبژاردنی هەبێت و فێری کرانەوە ژیری و فراوانی ئاسۆی بیرکردنەوەی هونەری.بەواتایەکی تر بەرهەمهێنانی برێکی زۆر بیرۆکە و ئەلتەرناتیف لە ماوەیەکی خێرادا لەسەر هەڵوێس ڕوودا و بابەتی هونەری چەمکێ هونەری کە بەم شێوەیە داباەش دەبێت:

-دەربڕینی زۆرترین زمانەوانی: توانای فێرخواز لە ڕیگەیەوە زۆرترین دەربڕینی هونەری لەسەر بابەتێکی دیاریکراو بەمەرجی گونجاوی تروانیەکانە.

-مانای ژیری (هزری) دروستکردنی توانای فێرخواز لە گەیشتن و دەربڕینی زۆرترین بیرۆکە لە ماوەیەکی دیاریکراودا سەبارەت بەبابەتی هونەری.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

-شێوەکی(ئەندازەیی) یان وێنەی: دروستکردنی تواناداری فێرخواز لە زیادکردنی گۆڕانکاری لە وێنەیەك کە مانای یان شێوە و ستایل ناوەڕۆکەکەی بگۆڕێت دروستکردنی زۆرترین وێنەی لەسەر پێکهاتەکانی دارشتن(خاڵ،هێڵ،شێوە،ڕەنگ،ساو...هتر)

دووەم نەرمێتی: لایەنی نەرمی و ئاسانکاریە لە بەخشینی زۆر بیرۆکە و بیرکردنەوە ئایدیا لەلایەن فێرخوازانەوە لە رێگەی ئەو باتەی کە پێوستە لەوانەکەدا بیخوێنن بەرنەم و نیانی مامەڵەو هەڵسوکەوت بۆ فراوانکردنی ئاسۆی بیرکردنەوە دورکەوتنە لە وابەستە بوون بەیەك بیرۆکە و یەك شێواز و ستایلی هونەریەوە بەڵکو بەئاسانی دەتوانێت لە بیرۆکە و شێوازیکەوە بگوازێرتەوە بۆ شێوازێ ك و بیرۆکە یەکی تر و دورکەوتنە لە کاری لاسایی وکۆپیکاری لێرەدا چەندین نمونەی هونەرمەندی داهێنەری بۆ نمایش دەکرێت کە توانیویانە نەرمی و گۆڕانکاری بکەن لە شێواز و بیرۆکەو پێکهاتەی کارە هونەریەکانیاندا توانیویان شاکاری هونەری نوێ دروستبکەن. لەبەرنامە فێرکاریەکەدا چەندین ڕاهێنان وچالاکی ئەنجام دەدات بۆمەبەستی دروستکردنی نەمێتی بیرکردنەوەی داهێنەرانە بە شێوازێکی تیۆری و کردارەکی بۆ جێبەجێکردنی ئەم شێوازە هەواکو فێرخواز بە شێوایکی واقعی و بەرجەستە هەنگاوەکان جێبەجێبکات.لە ڕیگەی فێرکارەوە هەوڵی دروودستکردنی خۆگونجاندی فێرخواز بە گوێرەی هەڵوێستی خوازراو. واتا تواناداری فێرخواز لە خواستنەوە یان گۆڕینی ئاڕاستەی گوزارشتە هونەریکانی لە شێوازی کارێکی هونەریەوە بۆ کارێکی هونەری بەبێ ئاستەنگ زۆر لە خۆکردن.

-مرونەی خۆڕست: توانای فێرخواز بۆ بەرهەمهێنانی زۆرترین بیروبۆچوون و پێشنیاز لەسەر بیرۆکەی هونەری لە باتی دارشتنی وێنەکێشاندا.

-مرونەی گونجێنراو: وەڵامدانەوەی فێرخواز بۆ گونجاندن و هاوسەنگی لە هەڵوێست و بیرۆکەی هونەری بە شێوەیکی شیاو گونجاو پەسەند هەڵگر و خاوەنی لێهاتووی و زیرەکی نەرمێتی گونجێنراوبێت.

سێیەم ڕەسەنێتی:لێرەدا فێرکار هەوڵدەدات فێرخواز ڕابهێنێت لەسەر توانای دەربڕینی بیرکە بەشێوازێکی راسەن و ڕاستەقینە کە زادەی تێڕاوانین و بیرۆکەی خودی بێت و جیاوازبێت و ڕەسەنی هـکارە هونەریەکەیەوە دیاربێت و دروستکردنی بیرۆکە و ڕەنگدانەوەی لە کاری توێری و کردارەکی لە کارە هونەریەکاندا کە زادەی چیرۆك و دەرون و تێڕاونیی خۆی بێت . لێرەوە فێرخواز ئازایەتی و بوێری کاری هونەری تێدا دەچێرێت کە دوورکەوێتەوە لە کاری لاسای و بەکەم زانینی کار و بیرۆکەکانی خۆی. بیرۆکە و کارە داهێنەرانە ڕەسەنەکان کاریگەری دەبێت لەسەر گەشەپێدانی توان و لێهاتوویەکان لای فێرخوازان. کە بەشێوازێکی کردارەکی و لە ڕێگەی ئەو بەرنامە فێرکاریە هەنگاو بە هەنگاو بە شێوازێکی پلان بۆ دانراو هەوڵی پراکتیزەکردنی دەدرێت. ئەمەش دەبێت بە تێشوویەکی دەوڵمەند کە فێرخواز بڕوای بەخۆی و کارە هونەریەکەی هەبێت و هەمەیشە هەوڵبدات ڕەسەنێتی و ڕاستەقینەی لە کارەهونەریەکانی لە بیرۆکەکانی لە بابەتی دارشتنی هونەری بەرجەستە بکات.لێرەوە فێرکار پێویستە ئەرکی دروستکردتن و ڕێکخستن و ئاڕاستەکردنی فێرخوازبێت بۆ گەیشتن بە ئامانجی فێرکاریەکانە لای فێرخوازان و ڕەخساندن و سازکردنی ژینگەیەکی فێرکاری تەندروستی داهێنەرانە لە ڕێگەی پلانیکی زانستی ئامادەکراو لە پرۆسەیەکی داهێنەرانە خرابووە ڕوو.

دروستکردنی تواناداری فێرخواز بۆ ڕووکردنەوەی زیاتر لەسەر بیروبۆ چوون و تێور و بەرهەمی هونەری بۆ ئاشناکردنی زیاتر و سودگەیاندنی زیاتر بە پرۆژە هونەریەکانی. لێرە دا داوا لە فێرخواز دەکرێت زیاتر گۆڕانکاری بکات لە کاریکی هونەری.

چوارەم درککردن بە کێشە چارەسەری نوێ:

دروستکردنی تواناداری فێرخواز بۆ چارەسەری نوێ بە دروستکردنی بیرۆکە نوێ بۆ هەر بابەتێکی دیاریکرا.

بیرکردنەوەی فێرخواز بۆ پشکنین و وردبوونەوە لەسەر بابەتی هونەری لەسەر بنەمای بیرکردنەوەی داهێنەرانە

بۆ گەیشتن بە بیرۆکەو بڕیادان خەلقکردن کارێکی هونەری بە شێوازێك تێڕامان و وردبوونەوە و تێگەیشتن.

پێنجەم وردەکاریی(الاضافة-Elaboration):

لەلایەن فێرکارەوە ئاماژە بۆ توانای فێرخواز بۆ پێشکەشکردنی زانیاریی و پێدانی وردەکاریی لەسەر بیرۆکەیەکی نوێی هونەری لەسەر

هەڵوێستێکی دیاریکراو بۆ چارەسەرکردنی کێشەیەك دەکات، بۆئەوەی زیاتر بیرۆکەکە ڕوونبێت و سودەکەی دەربکەوێت، هەروەها بۆ بەرچاورووني ئەوانیتر و پەسەندکردنی لە کارە هونەریەکاندا.

ئەرکی سیستەمی فێرکارییە لەبەرنامە فێرکارییەکەدا

١.توانای دەرخکردن و لەبەر فێرخواز بگۆڕێت بۆ توانای تێگەیشتنی کاری هونەری.

٢.توانای لەبەرکردن بگۆڕێت بۆ توانای هەڵسەنگاندن و بەرهەمهێنان .

٣.توانای کۆپیکاری بگۆڕێت بۆ توانای بەرهەمهێنان و بیرۆکەی نوێ و داهێنەرانهی هونەری.

٤.لە جێگەی پشت بەستن بگۆردرێت بۆ توانای خودی و پشتبەستن بە توانا شاراوەکان لە بەرهەمهێنانی کاری هونەریدا.

٥.توانای بیناکردن هەندێکجار بگۆڕێت بۆ توانای هەڵوەشاندنەوەی پێکهاتەی هونەری شێوەکاری و سەرلەنوێ بیناکردنەوە لە فۆرمێکی نوێدا.

٦.توانای وەرگتن وەك خۆی بگۆڕێت بە توانای هەڵسەنگاندن و شیکار تابلۆ کارە هونەریەکان.

٧.توانای کاری تاکەسی بتوانێت بۆ کاری گروپی وپرۆژی هونەری.

٨.توانای هەستکردن بگۆڕێت بۆ توانای شرۆڤەکاری.

٩.توانا لاسای و کۆپیکاری بگۆڕێت بۆ توانای ئەفراندن و داهێنان.

١٠.شکستدان بە تڕاوانیی باو توانای بیرکردنەوەی داهێنەرانە و ڕەخنەگرانە.

گۆڕانکاری جۆرایەتی لە وانە وتنەوە گرنگی پێدانی تایبەت لە ڕێگای فێرکارەوە بەمەبەستی ڕەخساندنی ژینگەیەگی زانستی هونەری تەندروست لەسەر بنەمای بیرکردنەوەی داهێنەرانە. فێرکردن ئاڕاستەی بەر چالاکی و دروستکردنی بیرکردنەوەی داهێنەرانە لە دەرون تێڕاوانینی فێرخوازاندا بەشێوازێك کە فێرخواز بێتە سەنتەری گرنگیپێدان و هەر فێرخوازێك لەڕێگەی بەشداری کردنی لە بەرنامە فێرکاریەکە بیرکردنەوەی داهێنەرانە لە کارە هونەریەکانیدا رەنگ بداتەوە پێویست فێرخواز هەوێنی داهێنان و سەربەستکردن و ئازادکردنی بیروبۆچونەکانی لە پرۆژ هونەریەکانیدا بەرجەستەبێت لەم سەردەمی نوێ و تەکنەلۆژیا و گۆڕانکاریەدا جێ پەنجەی دیاربێت.بەردەوام لە ڕێگەی فێرکارەوە گەشە بدرێت بە لێهاتوویکانی فێرخوازان و تەکنیك و شێوازی نوێ بەکار بهێنرێت بۆ بەخشینی باوەڕبەخۆبوون لای فێرخوازان.

قۆناغی یەکەم:پێش دەستپێکردنی فێرکاری، هەڵبژاردن و ڕیکخستنەوەی ئامانجەکانی فێرکاری دیاریکردنی تایبەتمەندی وەرگیراوی فێرخوازەکان و هەڵسەنگاندنی دەسپێك ، لەکاتی پێویستدا بۆ جێبەجێکردنی فێرکردن.

قۆناغی دووەم:لە پێشدا چالاککردنی فێرکاری لە پێناو ئەودا. بە پێداچوونەوەی بە سروشت و ناوەڕۆکی و پاڵنەر و لە ستراتیژیەتی بیرکردنەوەی داهێنەرانە و سود وەرگرتن لەو بۆ چاکسازی پرۆسەی فێربوون و فێرکردن لە بابەتی دارشتندا.

قۆناغی سێیەم: کرداری فێرکردن، هەڵبژاردن و بەکارهێنانی شێواز و تەکنیکی نوێ و گونجاو لەسەر بنەمای بیرکردنەوەی داهێنەرانە لە بابەتی دارشتنی وێنەکێشاندا.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

توانا وکارامەیە و گەشە پێدانی لێهاتتویەکان

جەختکردنەوە لە ئامانجی پەیوەندی دار بە توانا و کارامەی زەینی و کردارەکی و چالاکیەکان بۆ هەڵهێنجاندنی ڕێکخراو بەرنامەڕێژی فێرکراو کە بۆ مەبەستی دیاریکراو درك و تێگەیشتنی بابەتەکان توانای بەکارهێنانی ئەوانە لە بارودۆخی نوێدا. داهێنان و نوێگەری لە کارە هونەریەکان و دروستکردن بەرهەمی نوێ.

قۆناغی چوارەم: دوای کرداری فێرکردن. ئامادە و جێبەجێکردنی شێوازی هەڵسەنگاندن بۆ ئاستی فیربوونی فێرخوازەکان.

قۆناغی پێنجەم: پێدانی ئەرکی ماڵەوە بۆ بەستنەوەی وانەکە بە وانەی ئایندەو گەڕان و بەشکنین بۆ گەشەپێدانی خودی فێر خوازان لە ئەنجامدانی چالاکی بەمەبەستی تەواوکاری وانەکە.

خشتەی خوارەوە نمونەی وانەی یەکەم لە بەرنامە فێرکارییەکە ڕووندەکاتەوە

	خستنە ڕوو	**کات**	**قۆناغی پێش وانەکە**
١	**ناونیشان:ناساندنی پێکهاتەی هونەری شێوەکاری ،پێکهاتەکانی دارشتن، پەیوەندیەکان دارشتن بینین،ڕووبەری تابلۆ.** - **تێگەیشتن لە پرۆسەی بینین و نیگاکردن و مانای ڕووبەر(کادر) لە هونەری شێوەکاریدا.** - **ئاشنای و تێگەیشتن لە هونەری شێوەکاری و ڕەگەزەکانی چۆنیەتی پرۆسێسی دیداری.** - **پرۆسەی بیرکردنەوەی داهێنەرانە، داهێنانی هونەر لە هونەری شێوەکاریدا.**		
٢	ناوەرۆك ئامانجی فێرکاری:تێگەیشتنی دارشتنی هونەری. ١.ناسین پێکهاتەکانی هونەری شێوەکاری و پێکهاتەکانی چۆنیەتی پرۆسەی بینین بینین. ٢.بینین و نیگاکردن، کەشفی هونەری زاکیرەی دیداری(بینین). ٣.بەکارهێنانی کادر ڕوو لە کاری هونەریدا. - **خەلقکردنی کاری هونەری:**بەکارهێنان پێکهاتەکان وزەی لە کاری هونەریدی خۆیدا، بەکارهێنانی هەمەجۆری کادر ڕوو لەکاری هونەری خۆیدا. **ڕەخنەی هونەری:** فێربوونی بەیانی واقعبینانە، چۆنیەتی بەکارهێنانی ڕەگەزەکان وزەی دیداری لە کاری هونەری خۆی و کەسانی تردا. فێربوونی هەڵسەنگاند و شیکار و لێکۆڵینەوە، هەڵسەنگاندنی کەشفکردنی خود.		
٣	وشە کلیلیەکان:هونەری شێوەکاری، ڕەگەزەکانی دارشتن، چۆنیەتی وزەی دیداری، بینین و کەشفکردن،ژیری بینین، بیرکردنەوەی داهێنەرانە، داهێنانی هونەری.		
٤	پێداویستیەکانی وانە وتنەوە: - کەرەستەو پێداویستەیەکانی فێرخوازان: کتێبی وانە، کتێبی ڕێنمای مامۆستا، وێنەیە گەڵێك بۆ تێگەیشتن و نیگاکردن، هەمەجۆری ڕوو (کادری) بە تابلۆ و وێنەی پەیوەست بەو. - پێداویستیەکان، کاغەز، قەڵەمی جۆراو جۆر،کارتون،هۆکاری بینین.		
٥	ستراتیجە نوێکانی وانە وتنەوە ١. شێوای وانەوتنەوە لەسەر بنەمای بیرکردنەوەی داهێنەرانە ٢. ڕێگەی پرۆژ		**قۆناغی کاتی وانەکە**

	٣. شێوازی گفتوگۆ و لێکۆڵینەوە ٤. شێوازی چالاکی			
٦	خاڵی بەسود کارای هونەری شێوەکاری ، ناساندنی هونەری شێوەکار(پێشکەشکردنی بابەتی پێویست لەم بارەیەوە) نەخش و کاریگەری هونەری شێوەکاری، چۆنیەتی کاریگەری هونەری شێوەکاری لەسەر هونەر. دروستکردنی ئەنگیزە و پاڵنەر خۆشەویستی: بە سود بین لە ژینگەی ناوخۆی و یان ژینگەی پارکی پەیمانگا فێرکاری خەلقکردن هەرلەم ڕوانگەیەوە نیشاندانی کاری هونەری و پەیوەست بەم بابەتەوە. ڕاسپاردەکان: فێرکاری لەسەر پرۆسێسی بینین و ڕوو(کادر) لەگەڵ تێگەیشتن لە بۆشای (فضا)، بۆشای ناوەوە بۆشای دەرەوە، کاریگەری بۆشای ڕوو(کادر) گفتوگۆ و لێکۆڵینەوە بکرێت لەبارەیانەوە، بە بەڵگەی گرنگی بابەتەکەوە پەیوەست بە هونەرەوە، بە تایبەت هونەری شێوەکاری، نمونەیەکی کاری هونەری بهێنرێت پەیوەست شێوازی بینین و نمایشکردن و گفتوگۆ فێرخوازانی بواری هونەری پێشکەش بکرێت.			
٧	ڕێنمای وانە وتنەوە: سەرەتا مانای هونەری شێوەکاری ڕوونبکرێتەوە. ناسین و تێگەیشتن لە یاسای داڕشتن و شیکاری هونەری شیوەکاری بکرێت و شێوازی دیدی هونەری و بینین هونەری ڕونبکرێتەوە و هونەری شیوەکاری ڕونبکرێتەوە. دیدی داهێنەرانە ڕونبکرێتەوە بەگشتی دواتر بیری داهێنەرانە لە ناو داڕشتنی وێنەکێشان ڕونبکرێتەوە. هەروەها ڕەگەزەکانی داڕشتن و بینین وەکو نیشانەی ئەلف بایی شێوەکاری و چۆنیەتی شێوەکاری دیداری(کیفیاتی بصری) هەروەها ناساندنی بەشێك لەڕەگەزەکانی وزەی دیداری بناسێرێت.			
٨	داهێنان لە کاتی وانە وتنەوە: ١.یاریکردن بۆ باش بینین لە ناو وانەکە، لە ڕێگەی گۆڕینی ئەشیا و جێبەجێکردنیان لە کاتێك فێرخوازەکان لە وانەکەدا بوونیان نیە. ٣. نمایش و بەیانکردنی چەند وێنەیەك و تابلۆیەك بۆ هاندان و دەوڵەمەنکردنی دیدی هونەری. ٤. پێشاندانی ئەو تابلۆیانەی کە هونەرمەندەکان نوێگەری و داهێنانیان تێداکردووە.			

٩	ڕاهێنان بەسود و پێشنیاری ١.ڕاهێنانی لەسەر دروستکردنی کارە هونەری بۆ قوڵبوونەوە و تێگەیشتن پێویست. ٢.پێشەکەشکردنی چەند ڕاهێنانێك بۆ بینین و تێگەیشتن لە ڕوو(کادر) لە هونەری شێوەکاریدا. ٣. پێشکەشکردنی ڕاهێنانی گروپی بە هاوکاری ژینگەی پۆل،ڕوناکی ئیناره و ڕوناکی پەنجەرە سروشتی. کەرەستەو ئەشیای ناوەوەی پۆل و کارکردنی فێرخوازانی بواری هونەر لە ژینگەی پۆلدا. دروستکردن و دیزاینی هەمەجۆری کادر. بۆنمونە دروستکردنی ڕووی ئاسۆی و ستونی دروستکردنی چەند ڕوویەکی دارِشتنیان لەیەك شوێندا. ٤.ڕاهێنانی لە سەر ڕۆشنای و سروشتی کوردستنان و شوناسی کورد و جوانیەکان و کلتوری ژینگەی کورد بە بیرکدنەوەی نوێ و داهێنەرانە.			
١٠	شێوازی بایەخدان بە ڕاهێنانی زانستی(دارِشتن،داهێنان، شێوازی دروستکردن، وردەکاری و بەرهەمهێنان). دارِشتنی لە کەناری یەکتر دا ڕوو. کۆکردنەوەی ڕووی پانتای جیاواز بە مادەی جیاواز بە (ئاسۆی و ستونی).			
١٢	شێوازی هاندان و پاداشت: ئەو فێرخوازانەی کە کارێکی داهێنەرانەیان ئەنجامداوە بەراورد بە هاوپۆلەکانیا لە کادر ڕوو.			
١٣	بەرجەستەکردنی کاری کردارەکی ١. هەڵچنینی و دارِشتنی شتی سروشتی لەلایەن فێرخوازانەوە. ٢. هەڵچنین و دارشتنی ژورێك لە فۆرمێکی دارِشتندا. ٣. بونی کادر لە تابلۆی و پۆستەری و گۆڤار. هەروەها هەڵسەنگاندی ڕوو . ٤. سروشت سەرچاوەی خەیاڵ و ئیلهامی هونەرمەندانە وشیار کردنەوەی فێرخوازان بە یاسای دارِشتن و ڕوبەر لە سروشتدا و هەمەجۆری کادر ڕوو پەیوەست بە بابەتە(بۆ نمونە داری ستونی لە ڕوودا یان پانتایدا و شەپۆلی ئاوی ئاسۆی لە ڕوودا)			قۆناغی کۆتای
١٤	هەڵسەنگاند : ١.بۆ زانینی تێگەیشتن و ئاستی فێرخوازان. ئەرکی ماڵەوە: پێدان و پێشنیاز بۆ وانەی داهاتوو(کێشانی فۆرمی ئاسۆی و ستونی لە دارِشتنی وێنەکێشاندا).			

لەم خشتەیەدا پێکهاتەی هونەر و ڕەگەزەکانی داڕشتن خراوەتەڕوو

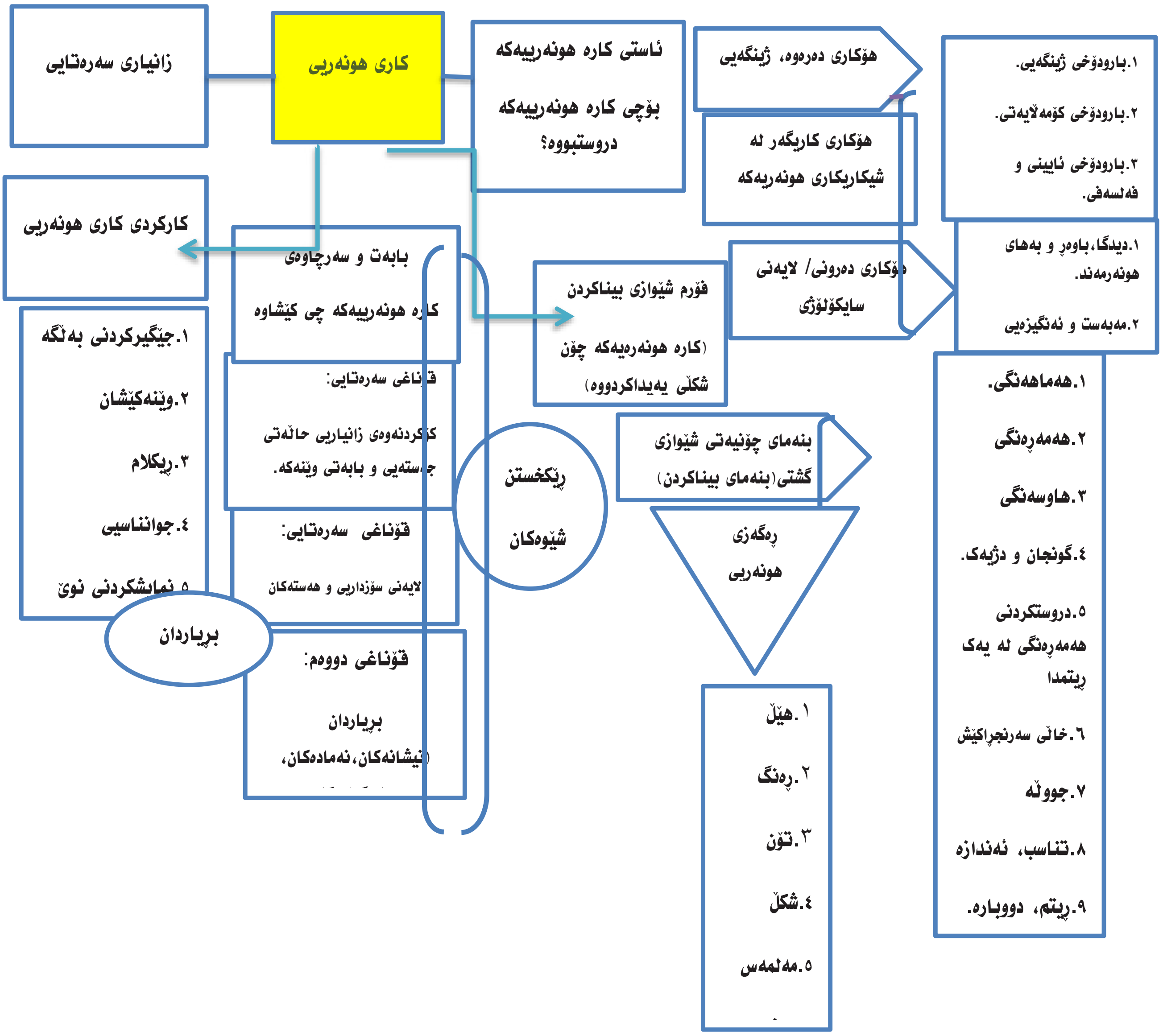

بەشی چوارەم

خستنەڕووی ئەنجامەکان و شیکردنەوەیان:

ئامانجی یەکەم:

زانینی کاریگەریی بەرنامە فێرکارییەکە لەسەر گەشەپێدانی لێهاتووییەکانی داڕشتن: (داڕشتنی تابلۆ، بیرکردنەوەی داهێنەرانە لە داڕشتندا).

سەبارەت بە کاریگەری بەرنامە فێرکاریەکە لەسەر داڕشتنی تابلۆ، توێژەر هەستا بە دەرخستنی ئەو جیاوازییەی کە لە تاقیکردنەوەی یەکەم(pre-test) و تاقیکردنەوەی دووەم(post-test)دا دەستیکەوتووە. وەك لە خشتەی ژمارە(١)دا خراوەتەڕوو. ناوەندەژمێریی

تاقیکردنەوەی یەکەم لە داڕشتنی تابلۆ (٣٨,٤٤) بوو بە لادانی پێوانەی (٨,١٤). دوای ئەنجامدانی بەرنامە فێرکارییەکە دەرکەوت کە ناوەندەژمێریی لە تاقیکردنەوەی دووەمدا (٥٢,٠٦) بوو بە لادانی پێوانەی (٥,٧٦). پاش بەکارهێنانی هاوکێشەی (Wilcoxon Test) دەرکەوت کە جیاوازییەکی ئاماریی هەیە (Z =٣,٧٣ -) بە ئاستی ئاماژەی(٠,٠١). لەمەوە بۆماندەردەکەوێت کە بەرنامە فێرکارییەکە کاریگەرییەکی ئەرێنیی لەسەر گەشەپێدانی لێهاتووییەکانی داڕشتن لە تابلۆ لای خوێندکارانی قۆناغی چوارەمی پەیمانگای هونەرەجوانەکان هەیە.

سەبارەت بە کاریگەری بەرنامە فێرکاریەکە لەسەر بیرکردنەوەی داهێنەرانە لە داڕشتندا، دەرکەوت کە ناوەندەژمێریی تاقیکردنەوە یەکەم لە بیرکردنەوەی داڕشتن (١١٨,٥٦) بوو بە لادانی پێوانەی (١٠,١٢). دوای ئەنجامدانی بەرنامە فێرکارییەکە دەرکەوت کە ناوەندەژمێریی لە تاقیکردنەوەی دووەمدا (١٦٩,٢٨) بوو بە لادانی پێوانەی (١٠,٧١). پاش بەکارهێنانی هاوکێشەی Wilcoxon Testدەرکەوت کە جیاوازییەکی ئاماریی هەیە(Z =٣,٧٢ -) بە ئاستی ئاماژەی(٠,٠١) لەمەوە بۆماندەردەکەوێت، کە بەرنامە فێرکارییەکە کاریگەرییەکی ئەرێنیی لەسەر گەشەپێدانی لێهاتووییەکانی داڕشتن لای خوێندکارانی قۆناغی چوارەمی پەیمانگای هونەرەجوانەکان هەیە.

خشتەی ژمارە (١) کاریگەری بەرنامە فێرکارییەکە لەسەر گەشەپێدانی لێهاتوویی داڕشتن ڕووندەکاتەوە.

گۆڕاوەکان	Pre-test		Post-test		Z score	ئاستی ئاماژە ٠,٠١
	ناوەندەژمێریی	لادانی پێوانەی	ناوەندەژمێریی	لادانی پێوانەی		
داڕشتنی تابلۆ	٣٨,٤٤	٨,١٤	٥٢,٠٦	٥,٧٦	٣,٧٣٠-	بەڵگەدارە
بیرکردنەوەی داهێنەرانە لە داڕشتندا	١١٨,٥٦	١٠,١٢	١٦٩,٢٨	١٠,٧١	٣,٧٢٤-	بەڵگەدارە

وەك لە خشتەی سەرەوە ئاماژەی پێکراوە دەردەکەوێت کە بەرنامە فێرکارییەکە کاریگەرییەکی ئەرێنیی لەسەر گەشەپێدانی لێهاتووییەکانی داڕشتن لای خوێندکارانی قۆناغی چوارەمی پەیمانگای هونەرەجوانەکان. ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ کاریگەری بەرنامە فێرکارییەکە کە لەسەر ڕۆشنای بیرکردنەوەی داهێنەرانە بیناکرابوو و خوێندکارنی ئەزموونی توێژینەوەکە بایەخیان بە بەرنامەکە دابوو، هەروەها بابەتی داڕشتنی وێنەکێشانیش یەکێکە لە بابەتەگرنگەکان لەبەرئەوەی بناغەی وێنەکێشان دەگەڕێتەوە بۆ بابەتی داڕشتن.هەروەکو چۆن لە توێژینەوەی (Akhmedov, & Kholmatova ((٢٠٢١ لە لایەن جەخت دەکاتەوە لە بایەخی بابەتی داڕشتن.لە بناغەی داڕشتن یانی وردەکاریی دیقەت لە فۆرم و هەماهەنگی لە بەرانبەر ئەوانەدا لە دڵی یەك کارێکی هونەریی سەر هەڵدەدات. هەروەها لە توێژینەوەی ٢٠٢٠) (Nazim,Nigmatjon)).گرنگی دەدات بە نوێگەری داهێنان بریتییە لە شێوازی هەڵبژاردنی دروستی داڕشتنەکە و نوێگەریی و داهێنانە کە ئەنجامی ئەرێنی دەبێت. لێرەوە دەگەینە ئەو ئەنجامەی کە توێژینەوەك کاریگەرێ ئەرێنی هەبووە.

ئامانجی دووەم:

زانینی جیاوازیی لەنێوان ڕەگەزی (کچ- کوڕ)دا، سەبارەت بە کاریگەریی بەرنامە فێرکارییەکە، کە لەسەر گەشەپێدانی لێهاتووییەکانی داڕشتن (داڕشتنی تابلۆ، بیرکردنەوەی داهێنەرانە لە داڕشتندا) کاردەکات.

بۆ زانینی جیاوازیی لەنێوان ڕەگەزی (کچ- کوڕ)دا، سەبارەت بە کاریگەریی بەرنامە فێرکارییەکە توێژەر هاوکێشەی (Whitney U test Mann)ی بەکارهێنا. وەك لە خشتەی (٢)دا خراوەتەڕوو، ناوەندەژمێریی گۆڕاوی داڕشتنی تابلۆ لای کوڕان لە تاقیکردنەوەی یەکەم(-pre test)دا (٤,٣٣) بوو. بەڵام لای کچان (١٢,٨) بوو. هەروەها ناوەندەژمێریی کوڕان لە گۆڕاوی تابلۆ لە تاقیکردنەوەی دووەم((post-test دا (٦,٠٨) بوو، بەڵام لای کچان(١١,٢١) بوو. پاش بەکارهێنانی هاوکێشەی Whitney U test Mann دەرکەوت کە لە تاقیکردنەوەی یەکەم جیاوازیی ئاماریی بەڵگەدار(٠,٠٥)ی هەیە لەنێوان کچان و کوڕان (Z= -٢,٩١) لە داڕشتنی تابلۆدا، بەڵام دوای جێبەجێکردنی

بەرنامە فێرکارییەکە دەرئەنجامی توێژینەوەکە دەریخست، کە لە تاقیکردنەوەی دووەمدا جیاوازیی ئاماریی بەڵگەداری نییە لەنێوان کچان و کوڕان(Z= -١,٩٢) لە داڕشتنی تابلۆدا. ئەمەش دەریدەخات، کە ئاستی کوڕان لە داڕشتنەوەی تابلۆدا لە تاقیکردنەوەی یەکەمدا جیاوازیی هەبووە لەنێوان کچ و کوڕدا. کچان لە تاقیکردنەوەی یەکەمدا لێهاتووتربوون لە داڕشتنەوەی تابلۆدا، بەڵام دوای بەرنامەکە و دانانی چارەسەری زانستیی بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی لێهاتوویی کوڕانیش شانبەشانی کچان لە تاقیکردنەوەی دووەمدا، کە لە داڕشتنەوەی تابلۆدا کوڕانیش هەر وەکو کچان ئاستیان بەرزبووەوە و هیچ جیاوازییەك نەبوو، ئەمەش دەرخەری ئەو ڕاستییە بوو، کە کوڕان زیاتر سودمەندبوون، سەرەڕای ئەوەی کچانیش لە بەرنامە فێرکارییەکە سودمەندبوون.

سەبارەت بە زانینی جیاوازیی لەنێوان ڕەگەزی (کچ- کوڕ)دا لە بیرکردنەوەی داهێنەرانە، دەرکەوت کە ناوەندەژمێریی لە تاقیکردنەوەی یەکەم لە گۆڕاوی بیرکردنەوەی داهێنەرانە لە داڕشتندا لای کوڕان (٨,٠٨) بوو، بەڵام لای کچان (١٠,٢١) بوو. هەروەها ناوەندەژمێریی کوڕان لە بیرکردنەوەی داهێنەرانە لە تاقیکردنەوەی دووەم (٤,٨٣) بوو، بەڵام لای کچان(١١,٨٣) بوو. پاش بەکارهێنانی هاوکێشەی Whitney U test Mann دەرکەوت کە لە تاقیکردنەوەی یەکەمدا جیاوازیی ئاماریی بەڵگەدار (٠,٠٥) نیە لەنێوان کچان و کوڕان (Z= ٠,٧٩) لە بیرکردنەوەی داهێنەرانە. بەڵام دوای جێبەجێکردنی بەرنامە فێرکارییەکە، دەرئەنجامی توێژینەوەکە دەریخست کە لە تاقیکردنەوەی دووەم جیاوازیی ئاماریی بەڵگەداری هەیە لەنێوان کچان و کوڕان (Z= -٢,٦٢) لە بیرکردنەوەی داهێنەرانەی داڕشتندا، بەو واتایەی کە دوای جێبەجێکردنی بەرنامە فێرکارییەکە کچان لێهاتووتربوون و زیاتر سودمەندبوون لە بیرکردنەوەی داڕشتندا.

خشتەی ژمارە (٢) جیاوازیی لەنێوان ڕەگەز لە هەردوو گۆڕاوی داڕشتنی تابلۆدا و بیرکردنەوەی داهێنەرانە لای خوێندکاران.

گۆڕاوەکان	ڕەگەز	ناوەندەژمێریی Mean Rank	کۆکراوەی پلە Sum of Ranks	Z score	ئاستی بەڵگەداریی ٠,٠٥
داڕشتن لە تابلۆ لە تاقیکردنەوەی یەکەم (pre- test)	١٢کچ	١٢,٠٨	١٤٥	-2.91	بەڵگەدارە
	٦ کوڕ	٤,٣٣	٢٦		
داڕشتن لە تابلۆ لە تاقیکردنەوەی دووەم (post- test)	١٢کچ	١١,٢١	١٣٤,٥٠	-1.92	بەڵگەدار نییە
	٦ کوڕ	٦,٠٨	٣٦,٥٠		
بیرکردنەوەی داهێنەرانە لە داڕشتندا لە تاقیکردنەوەی یەکەم (pre-test)دا .	١٢کچ	(١٠,٢١)	١٤٥	-0.70	بەڵگەدارنیە
	٦ کوڕ	(٨,٠٨)	٢٦		
بیرکردنەوەی داهێنەرانە لە داڕشتندا لەتاقیکردنەوەی دووەم (post-test)دا.	١٢کچ	(١١,٨٣)	١٣٤,٥٠	-2.62)	بەڵگەدارە
	٦ کوڕ	(٤,٨٣)	٣٦,٥٠		

وەك لە خشتەی (٢) دا خراوەتە ڕوو، ستی کوڕان لە داڕشتنەوەی تابلۆدا لە تاقیکردنەوەی یەکەمدا جیاوازیی هەبووە لەنێوان کچ و کوڕدا. کچان لە تاقیکردنەوەی یەکەمدا لێهاتووتربوون لە داڕشتنەوەی تابلۆدا، بەڵام دوای بەرنامەکە و دانانی چارەسەری زانستیی بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی لێهاتوویی کوڕانیش شانبەشانی کچان لە تاقیکردنەوەی دووەمدا، کە لە داڕشتنەوەی تابلۆدا کوڕانیش هەر وەکو کچان ئاستیان بەرزبووەوە و هیچ جیاوازییەك نەبوو، ئەمەش دەرخەری ئەو ڕاستییە بوو، کە کوڕان زیاتر سودمەندبوون، سەرەڕای ئەوەی کچانیش لە بەرنامە فێرکارییەکە سودمەندبوون. یەکێکی تر لەو توێژینەوانەی کە تیشکدەخاتەسەر ئەوەی سەرچاوەی مێژووی هونەر توانا و ئیمکانییەت دەدات بە هونەرمەندان بۆ نوێگەریی و داهێنانی هونەریی و کاریگەری دەبێت لەسەر شێوازی هونەریی و گۆڕانکاری دەکات لە ڕەوەندی کاری هونەرییدا و کاری هونەرمەندانی ئێرانیی وەك نموونەیەك دێنێتەوە، کە بەردەوامییدان بە مێژووی داهێنانی هونەریی بەدەستدێنن. لە سەردەمی خەلاقییەت و نوێگەریی مۆدێرنەدا ڕەگەزەکانی هونەر و شێوازی داڕشتن و جوانناسیی بیرۆکەی نوێی هونەریی و

داهێنانی هونەریی لێکەوتۆتەوە (خسرو،زندەروان ،٢٠١٩،٥٦). یەکێکی تر لەو توێژینەوانەی بە ناوی بەرنامەیەکی فێرکاری بۆ گەشەپێدانی لێهاتوویی و تێگەیشتنی دیداری لە وانەی وێنەکێشاندا، کە توێژینەوەیەکی ئەزموونییە بە مەبەستی گەشەپێدان بە توانا و لێهاتوویەکانی وێنەکێشان. لە کاتی جێبەجێکردنی توێژینەوەکەدا دەرکەوت، کە دروستکردنی بەرنامەیەکی فێرکاریی لەسەر رۆشنایی گەشەپێدان لە وانەی وێنەکێشاندا کاریگەری ئەرێنیی لەسەر گەشەپێدانی لێهاتوویی وێنەکێشان هەیە، هەروەها لە شیکاری دەرئەنجامەکانی توێژینەوەکەدا ئەرێنیی بوو.(رضا,٢٠٢١، ٥٦). کەواتە ئەنجامی توێژینەوەکە ئەرێنی بوو ئەمەش جەختکردنەوەیە لەسەر ئەو توێژینەوانەی کە نزیك لەم ناونیشانە ئەنجامدراوە ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ چەند هۆکارێك لەوانە بەرنامە فێرکاریەکە و هەروەها بیرکردنەوەی داهێنەرانە لەبەرئەوەی خوێندکار بەردەوام حەزیان بەوەیە کە بەرهەمەکانیان کاریگەربن بەڵام لەبەر نەبوونی شارەزایی و نەدۆزینەوەی ڕێگەیەك کە بیانگەیەنێت بە ئامانجێکی پرشنگدار. ئەنجامی توێژینەوەکە دەریخست کە بەرناکەکە کاریگەری هەبووە لەسەر هەردوو ڕەگەزی نێوان (کچان،کوڕان) دا لەبەرئەوەی بەرنامەکە لەسەر یەك ئاست کاریگەر بووە لەسەریان.

ئامانجی دووەم:

دەرئەنجامی توێژینەوەکە :

١.دەرەنجامی توێژینەوەکە دەرکەوت کە بەرنامە فێرکارییەکە کاریگەرییەکی ئەرێنیی هەیە لەسەر گەشەپێدانی لێهاتوویەکانی داڕشتن لای خوێندکارانی پەیمانگای هونەرەجوانەکان.

٢.سەبارەت بە جیاوازی نێوان ڕەگەز ، سەرەڕای بوونی جیاوازی ئاماری لە تاقیکردنەوەی یەکەمدا لە (داڕشتنی تابلۆدا) ، دەرەنجامی توێژینەوەکە دەریخست کە جیاوازی ئاماری نیە لە نێوان هەردوو ڕەگەز لە تاقیکردنەوەی دووەمدا. بەو واتایەی کە هەردوو ڕەگەز هاوشێوەی یەکتر سوودی ئەرێنی لە بەرنامە فێرکارییەکە دەبینن لە داڕشتنی تابلۆدا. بەڵام بە پێچەوانەوە، لە بیرکردنەوەی داهێنەرانە لە داڕشتندا جیاوازی نەبوو لە لە نێوان هەردوو ڕەگەز لە تاقیکردنەوەی یەکەمدا، بەڵام لە تاقیکردنەوەی دووەمدا جیاوازی ئاماری لە نێوان هەردوو ڕەگەز لە بیرکردنەوەی داهێنەرانە لە داڕشتندا بەدیکرا.

ڕاسپاردەکان:

لەبەر رۆشنایی ئەو ئەنجامانەی کە توێژەر بەدەستیهێناون، ئەم ڕاسپاردانەی خوارەوەی هەیە:

١.ناوەڕۆکی بەرنامە فێرکارییەکە پێشنیازکراوە، کە بکرێتە بەرنامەی وتنەوەی وانەی داڕشتنی وێنەکێشان لە بەشی شێوەکاریی لقی وێنەکێشان. لەبەرئەوەی بەرنامەیەکی سەرکەوتوو نییە لە وانەی داڕشتنی وێنەکێشاندا لە بەشی شێوەکاریی، کە هەردوو لایەنی (تیۆریی و پراکتیکی) لەخۆگرتبێت.

٢.دەرئەنجامی توێژینەوەکە و ئەو توێژینەوانەی پێشوو لەم بابەتەوە، وا پێویست دەکات، کە لە کۆلێژی هونەر و پەیمانگاکانی هونەرەجوانەکان لە وانەی داڕشتن سود لەم بەرنامەیە وەربگیررێت.

پێشنیازەکان:

١.توێژینەوەیەکی هاوشێوە بکرێت سەبارەت بە کاریگەری بەرنامەیەکی فێرکاری لەسەر داڕشتنی پەیکەرسازی و سیرامیك.

٢. توێژینەوەیك بکرێت لای هەردوو گروپی ئەزموونی و کۆنترۆل بە هەمان بەرنامەی فێرکاری.

٣. توێژینەوەیك بکرێت لەساڵی ئاییندە بۆ زانیی کاریگەری دوور مەودا لەسەر نمونەی توێژینەوەك بە هەمان بەرنامەی پێشنیازکراو.

سەرچاوەکان:

أ. سەرچاوە کوردیەکان

١-میراودەلی،کەمال(٢٠٠٩):فەلسەفەی جوانی هونەر،قانع سلێمانی.

٢-ڕۆستەم زادە،محمد.س،(٢٠١٢):هونەر و تەکنۆلۆژی،،موکریانی،هەولێر.

٣-خەڵەف سەعید،پێشڕو(٢٠١٧)دەرونزانی گشتی،،یاد،سلێمانی

٤-حەمەدەمین، ڕەهزان قادر(٢٠٢٠): پێوانەو هەڵسەنگاندن،سۆفیا،.

٥-بۆکانی،سابیر(٢٠٢٠):میتۆدی توێژینەوەی زانستی،چوارچرا،سلێمانی.

٦-عەلی،خەلیل(٢٠٢٢)پەروەردەیی هونەر،چاپخانەی سەردەم،سلێمانی.

٧-سیف،علی اکبر،وەرگێڕان، محمد ناسر(٢٠٢٢)دەروونناسی پەروەردەیی(فێربوون و فێرکاری) بەرگی یەکەم،چاپخانە،تاران

ب.سەرچاوە عەرەبیەکان

١-حميد،رجاء رشيد.(٢٠٢٠):تاثيرات الموديلات التعليمية باستخدام التخطيط والاوان لتنمية مهارات الرسم والتحصيل المعرفي لطبة قسم التربية الفنية.مجلة نسق.

٢-رضا,الاء عبد الحسن,(٢٠٢١): برنامج تعليمي لتنمية مهارات الادراك البصري لطالبات المرحلة المتوسة في الرسم بالاوان. مجلة دراسات تربوية(٥٦).

٣-عبدالكريم،وليدصوافطهة(٢٠٠٨):تنمية مهارات التفكر الابداعى ،،عمان الاردن.

٤-العتوم،يوسف، والجرح، عبدالناصر (٢٠٠٩): تنمية مهارات التفكر)، ط٢ ،عمان الأردن.

٥-دعمس، مصطفى نمر(٢٠٠٨) :مهارات التفكير، غيداء، عمان الأردن.

٦- عبد الكريم،سعيد(٢٠٠٦):المدخل الى الابداع،،دار الثقافة،الأردن.

ت. سەرچاوەی فارسی:

١-خسرو خسرو،زندەروان نسرين(٢٠١٩):نسبت سنجى تاريخى مدرن با اثار هنرمندا معاصر ايران.رهپور هنر، شماره،٣.

٢-فرند،ديويد،نورپور(٢٠٠٦):كمپوزيسيون در نقاشى،دنياى نو.

٤ -پاكباز،رويين(٢٠٠٨):دايرة المعارف هنر،،فرهنگ معاصر.

٥-گودرزى،مرتضى(٢٠١٣):روش تجزيه و تحليل أثارى نقاشى.عطائى.

٦-اكبرزاده،جواد(٢٠١٦):اهميت تركيب بندى در نقاشى، ،توس.

٧-رضازاده،هما(٢٠١٥):أموزش خلاقيت هونەر،. مجله أموزش.

٨-حيليمى،محمد حسين(٢٠١٢):اصول و مبانى هنرهاى تجسمى(زبان،بيان،تمرين)، ، كتابخانەى ملى ايران.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

ج.سەرچاوەی ئیگلیزی

1.Redifer, J. L., Bae, C. L., & Zhao, Q. (2021). Self-efficacy and performance feedback: Effects on cognitive load during creative thinking. Learning and Instruction, 71, 101395.

2. Eshet, Y., & Margaliot, A. (2022). Does creative thinking contribute to the academic integrity of education students?. Frontiers in Psychology, 4709.

3. Akhmedov, M. U., & Kholmatova, F. (2021). FORMATION OF CREATIVE PROCESSES IN STUDENTS THROUGH TEACHING COMPOSITION IN FINE ARTS. Збірник наукових праць ΛΌГOΣ.

4. Nozimovich, T. N., Ibrahimovna, Y. N., & Ravshanovich, J. R. (2020). Development Of Student's Creative Abilities In The Fine Arts In The Higher Education System. The American Journal of Social Science and Education Innovations, 2(07), 232-238.

5. Boltabayevich, B. B., & Pardaboy, K. (2020). Scientific and theoretical aspects of the formation of compositional abilities of students in painting classes. European Journal of Research and Reflection in Educational Sciences Vol, 8(3).

6. Hataf, A. H., & Jabr, M. S. (2020). The Aesthetics of the Decorative Composition of the Basmalah in Contemporary Arab Painting. PalArch's Journal of Archaeology of Egypt/Egyptology, 17(7), 3637-3650.

7. Shao, J., & Qin, S. (2021, January). Analysis of Composition Elements in Oil Painting Sketching. In The 6th International Conference on Arts, Design and Contemporary Education (ICADCE 2020) (pp. 264-267). Atlantis Press.

8. Senel, M., & Bagçeci, B. (2019). Development of Creative Thinking Skills of Students through Journal Writing. International Journal of Progressive Education, 15(5), 216-237.

9. Ritter, S. M., Gu, X., Crijns, M., & Biekens, P. (2020). Fostering students' creative thinking skills by means of a one-year creativity training program. PLoS One, 15(3), e0229773.

گرنگترین ئەو شۆڕش و ڕاپەڕینانەی بە پاڵنەری ئابووری ڕوویانداوە لە سەردەمی یەکەمی عەباسیدا (١٣٢-٢٣٢ه/ ٧٥٠-٨٤٦ م)

اهم الثورات والانتفاضات التي حدثت بدوافع اقتصادية في العصر العباسي الاولى (١٣٢-٢٣٢ك/ ٧٥٠-٨٤٦ز)

The Most Important uprisings and revolutions that motivated by economic factor In the first era of Abbasi's ruling [132-232 AH\ 750-846 AD]

ئارام سلام محمد[1] ، صالح أمين عزيز[2]

[1,2] بەشی مێژوو،کۆلێژی زانستەمرۆڤایەتی یەکان ،زانکۆی هەڵەبجە ،شاری هەڵەبجە ، هەرێمی کوردستان، عێراق

Corresponding author's e-mail: aram.smhima2019@uoh.edu.iq

پوختە

ئەم توێژینەوەیە، سەربوردێکی خێرای ئەو شۆڕش و ڕاپەڕینانەی سەردەمی یەکەمی عەباسییە، لە ماوەی ساڵانی (١٣٢-٢٣٢ھ/ ٧٥٠-٨٤٦ م)دا، کە هۆکاری ئابووری بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ یان نا ڕاستەوخۆ پاڵنەری سەرهەڵدانیان بوون، ئەگەر شۆڕش و ڕاپەڕینەکانی ئەو قۆناغە زیاتر شرۆڤەی سیاسی و ئاینیان بۆکرابێت، ئەوا دۆزینەوەی کێشەی ئابووری گریمانەیەکی گرنگی سەلماندنی بزوێنەری ئەم بزاوتانە بوون.

گرنگە بتوانین بە دیدێکی نوێ خوێندنەوە بۆ شۆڕش و ڕاپەڕینەکان بکەین و بنکوڵی سەرچاوەکان بکەین هەتا بتوانین بگەین بە گریمانەی فاکتەری ئابووریی کە مەبەستی توێژەرە میتۆدی شیکاری مێژوویی بەکار هێنراوە لەم توێژینەوەدا، باس لە چەند ناوچەیەکی جوگرافی جیاوازی ژێر دەستی خیلافەی عەباسی کردووە، ئەوەی ڕوونە لە هەر شوێنێک شۆڕش و ڕاپەڕین ڕوویدابێت لە ئەنجامی زۆری و زیادکردنی باجەکان و شێوازی وەرگرتن و هەڵسوکەوتی کاربەدەستانی خیلافەوە بووە.

وشە کلیلیەکان: عەباسی، ئابووری، شۆڕش و ڕاپەڕین، باج.

ملخص

يعد هذا البحث نظرة سريعة للثورات والانتفاضات في العصر العباسي الأول، خلال الفترة (١٣٢-٢٣٢ھ/٧٥٠-٨٤٦م)، والذي يعد أن اقتصاد كان سببا رئيسا لاندلاعها سواء أكان سببا مباشرا ، أو غير مباشر ، فإذا كانت الثورات والانتفاضات في تلك المرحلة قد تم شرحها سياسيا ودينيا، فإن إيجاد المشكلات الاقتصادية كان فرضية مهمة لإثبات محرك هذه الحركات.

من المهم أن نكون قادرين على قراءة الثورات والانتفاضات بطريقة جديدة لكى نتمكن من الوصول فرضية أن العوامل الاقتصادية هي السبب الرئيس وراء الثورات، لقد استخدم المنهج التحليلي التاريخي في هذا البحث، حيث تناول البحث بعض المناطق الجغرافية الخاضعة للسلطة العباسية، ومن الواضح أنه أينما اندلعت ثورة وانتفاضة، فقد كانت نتيجة لزيادة الضرائب، وكيفية أخذها وطريقة تعامل مسؤلي الخلافة .

الكلمات المفتاحية: العباسي، الاقتصاد، الثورة والانتفاضة، الضرائب

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
DOI Link	http://doi.org/10.32410/huj-10486
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٢/١١/١ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢٣/١/٢٩ | ڕێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢٣/٩/٣٠
ئیمەیلی توێژەر	aram.smhima2019@uoh.edu.iq
مافی چاپ و بڵاو کردنەوە	© ٢٠٢٣ ئارام سلام محمد، پ.ی.د. صالح أمین عزیز، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

Abstract

This research is a quick record of those revolutions and uprisings, which happened in the first era of Abbasi's ruling, during [132-232 AH\ 750-846 AD] that motivated by economic factor directly or indirectly. If those revolutions and uprisings purely analyzed by politics and religion glasses, economic factor would be other side of the coin that took part in those movements.

It's crucial for us as researchers to study and analyze these movements in a new way and attitude to reach the research's desired purpose, which is the economic factor. Historical Analytical Method is the method, which this research will conduct to reach to the required outcomes.

This research covered different parts of Abbasi's Caliphate territory; so it's obvious that the main economic factor that caused to those movements and revolutions includes the huge amount of tax and the bad treatments of tax collectors, who sometimes used violence in collecting tax. Those mismanagement of tax affair made of people to raise their voices and stand up against the authority of Caliphate.

Key Words: Abbasi, Economics, Revolutions and Uprisings, Tax.

پێشەكی

ڕاپەڕین و جولانەوەكانی سەردەمی یەكەمی عەباسی گەلێک بابەتی لەسەر نوسراوەو بایەخی تایبەت دراوە بە مێژووی سیاسی و سەربازیان، زۆرترین ئەو توێژینەوانەی باس لە شۆرش و جولانەوەكان دەكەن زیاتر هۆكاری سیاسی، ئاینی، نەتەوایەتی و كۆمەڵایەتیان باسكردووە، كەمتر خۆیانداوە لە هۆكارە ئابوورییەكان.

ئێمە هاتووین شیكاری بۆ ئەو شۆڕش و ڕاپەڕینانە دەكەین هۆكاری ئابووری كاریگەری هەبووە لە دروستبوونیدا، دەگونجێت لە پاڵ لایەنی ئابووری هۆكاری دیكەش دەوری گرنگی بینیبێت بۆ هەڵگیرساندنی ڕاپەڕینەكە.

دەپرسین هۆكاری ئەم ڕاپەڕینانە چی بوون؟ ئایا خەڵكی لە خۆڕا ڕاپەڕینیان كردووە؟ وەڵامەكە بێگومان نەخێرە، دیارە لە ئەنجامی مامەڵەی خراپی والی و كاربەدەستانی خیلافەی عەباسی بووە لەگەڵ خەڵكی ئەو ناوچەكەدا. هەرچەندە هەندێ لەو سەرچاوانەی كە ئاماژەیان بەو جوڵانەوانە و ڕاپەڕینانە كردووە، بە زەندەق و هەڵگەڕاوە و جیاكاری لە خیلافەی عەباسی تاوانبار كراون، ئەمەش شتێكی ئاساییە چونكە لە هەموو سەردەمێكدا دەگونجێت كۆمەڵێك نوسەرو مێژوونوس هەبن نزیک لە دەسەڵاتبن بە جۆرێكی خراپ لەسەر ئەو جوڵانەوانە بنوسن كە دژی دەسەڵاتن، دەكرێت ئەمەش بە هۆكاری سیاسی، ئابووری، كۆمەڵایەتی، ئاینی، نەتەوایەتی و ڕەگەزی بێت

ئامانجی ئێمە ئەوەیە كە بتوانین بەرچاو ڕوونی بخەینە بەرچاوی خوێنەر كە تەنها هۆكارە سیاسیەكان نابن بە هۆی دروستبوونی شۆرش و ڕاپەرینەكان بەڵكو دەكرێت هۆكارێكی دیكەی گرنگی وەک ئابووری ببێتە هۆی بەرپاكردنی ڕاپەرینێكی گەورەو بەهێز، كە بتوانێت سەرچاوەی مەترسی بێت بۆ خیلافەتی عەبباسی.

بەگشتی توێژینەوەكەمان دابەشكردووە بۆ سێ تەوەر، لە تەوەری یەكەمدا چەندین شۆڕشی گرنگمان لە ڕۆژهەڵاتی ئیسلامیدا خستۆتەڕوو، لە تەوەری دووەمدا باسمان لە شۆرش و جوڵانەوەكانی میسر كردووە، لە تەوەری سێیەمدا هاتووین شۆڕش و جوڵانەوەكانی عێراق، یەمەن، جەزیرەو شاممان پێكەوە باسكردووە. ئەوەی زیاتر گرفت بووە لە سەرچاوەكاندا زیاتر باسیان لە شەرو كوژراوەكان كردووە لەگەڵ ڕووداوە سیاسی و سەربازییەكان كەمتر لەسەر بابەتە ئابوورییەكان هەڵوێستەیان كردووە، ئەمەش ئاریشەیەكی گەورە بوو لە بەردەماندا.

ئەو سەرچاوانەی سوودمان لێوەرگرتوون و زۆرتر بەكارمانهێناون، (تاريخ الرسول والملوک) ی (الطبری) لەگەڵ (الكامل فی التاريخ) ی (ابن

الاثیر) و (الولاة والقضاة)ی (الكندی) و (الخطط)ی (المقریزی) گەلێک سەرچاوەی دیکەش. هەندێ جار سەرچاوەکان نەهاتوون پاساوی ئەم چالاکییانە روونبکەنەوە کە داخۆ هۆکاری ڕاستەقینە و پاڵنەریان چی بووە، بۆیە هۆکاری گەلێک لەم جوڵانەوانە نازانین بەڵکو زۆربەی جار بە لادەر و دەرچوو لە دەسەڵاتی خیلافەتی و ئیسلام لە قەڵەم دراون ئەگەر لە پێناو دۆزێکی ڕەوای خەڵکەکەشدا بوو بێت.

هەوڵدەدەین گرنگترین ئەو شۆڕشانە لە ناوچە جیاوازەکان بەرپابوون بخەینەڕوو، لەو سەردەمەدا کە رۆژگاری بەهێزی و باڵا دەستی خیلافەتی عەباسی بوو.

تەوەرەی یەکەم/ ڕاپەڕینەکانی ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی:

هەرچەندە زۆرترین ئەو ڕاپەڕینانەی کە ڕوویانداوە هۆکاری ئاینی یان سیاسی یان نەتەوایەتی دەخرایە پاڵ، هەندێ لەم ڕاپەڕینانە دەخرانە چوارچێوەی ئاگر پەرست و دەرچوو لە ئاین، بەڵام لە ڕاستیدا ناوەڕۆکەکەی شتێکی دیکە بوو ئەویش "داواکردنی مافەکانی خۆیان بوو؟ یان بریتیبوون لە کۆتاییهێنان بەو ستەمەی کە لە لایەن بەشێک لە کاربەدەستانی خیلافەتی عەباسی دەخرایە سەریان"(حسن،٢٠٢٠ز، ل٢٩٧).

هەندێجار ئەم جوڵانەوەنە لەپاڵ داوا سیاسی و کۆمەڵایەتی و ئاینیەکاندا دروشمی ئابووریيان بەرزدەکردەوە، لە نموونەی گروپە مەزدەکییەکان کاتێک جوڵانەوەیەک، یان شۆڕشێکیان پەرپادەکرد دروشمی یەکسانی کۆمەڵایەتیان بەرزدەکردووە، کە پێویستە هەموو چین و توێژەکان لە ڕووی ئابوورییەوە وەک یەکبن، ئەوەی ئەمرۆ پێی دەوترێت سیستەمی سۆسیالیستی (الیوزبكي،١٩٨٣،ص٤٥٢-٤٥١)، شایانی باسە زۆربەی لایەنگران و پەیڕەوکارانی جوڵانەوە و شۆڕشەکان خەڵکانی جوتیاربوون کە لە هەلومەرجێکی سەختی ژیاندا بوون، بە هیوای ئەوەی بتوانن لەو گوزەرانە سەختەی ژیانیان ڕزگاریان ببێت، چاوەڕوانی ژیانێکی باشتربوون(الزيتاوی، ٢٠٠٣، ص٢٤٩) ، خۆراسان شوێنی زۆرێک لە شۆڕش و ڕاپەڕینەکان بوو، ئەوکەسانەی کە سەرکردایەتی شۆڕش و ڕاپەڕینەکانیان دەکرد زۆرترینیان خەڵکی خۆراسان بوون(زرين کوب، ب.س، ص١٢٣). سەردەمی حوکمڕانی مەنسور (١٣٦-١٥٨ک/٧٥٣-٧٧٤ز) بە لوتکەی ڕاپەڕینەکانی ئێران هەژمار دەکرێت. بیانووی ئەم ڕاپەڕینانەش کوژرانی ئەبو موسلیمی خوراسانی بوو لەلایەن خەلیفە ئەبو جەعفەری مەنسورەوە، کاریگەرییەکی زۆری لەسەر ئێرانییەکان هەبوو، بوو بە هەوێنی دروستبوونی چەندین شۆڕش و ڕاپەڕینی گرنگ(فروشانی، د.س)، یادەوەری ئەبو موسلیم لای فارسەکان بە زیندوویی مایەوە، لە دوای کوژرانی لە خۆراسان چەندین شۆڕش و بزوتنەوەی نا ڕەزایی لە دژی دەسەڵاتی خیلافەی عەباسی بەرپابوو(طقوش، ٢٠٠٩ز، ل١٧٠).

ئێمە لێرەدا دوو شۆڕشی گرنگ دەخەینەڕوو ئەویش (شۆڕشی حەمزەی کوڕی ئەترەک و شۆرشی ڕافیعی شۆڕشی ڕافیعی کوڕی نەصری کوڕی سەیار)، دوو لە شۆڕش و ڕاپەڕینە بەناوبانگەکانی ڕۆژهەڵاتی ئیسلامین، لەماوەی خیلافەتی خەلیفە هاروندا پەرپابوون، لە هەمان کاتدا عەلی کوڕی عیسای ماهان والی ناوچەکە بووە، کە بە هۆکاری سەرەکی ئەم شۆڕشانە دادەنرێت، بۆیە بە پێویستی دەزانین بە کورتی لەسەری بدوێین.

١/عەلی کوڕی عیسای کوڕی ماهان:

هارونە ڕەشید لە ساڵی (١٨٠ک/٧٩٦ز) عەلی کوڕی عیسای کوڕی ماهانی کرد بە والی خۆراسان(ابن خلدون، ٢٠٠٠، ج٣، ص٢٧٧) ، بوو بە هۆی سەرچاوەی ئاژاوە و ناکۆکی و نائارامی لە خۆراسان، ئەم والییە سیاسەتێکی نادادپەروەری و خراپەکاری پەیڕەو دەکرد، دەستبەسەرداگرتنی پارەو موڵک و ماڵی خەڵکی لە کارە خراپەکانی بوو، بۆ بە دەستهێنانی خۆشەویستی خۆبردنە پێشەوە لای خەلیفە چەندین دیاری بەنرخی بۆ دەنارد(ابن لأثير، ١٩٨٧، مج٥، ص٣٣٨؛ حسن، ١٩٩٦م، ج٢، ص٤٧) ئەم کردەوانەی عەلی کوڕی عیسا گەورە پیاوەکانی خۆراسانی وروژاند، بۆیە نووسراویان بۆ ڕەشید نارد و سکاڵای بارودۆخی ژیانی خۆیان لە سایەی عەلی کوڕی عیسا کرد و داوای دورخستنەوەیان دەکرد(ابن لأثير، ١٩٨٧، مج٥، ص٣٣٨؛ حسن، ١٩٩٦م، ج٢، ص٤٧). خەلیفە ڕەشید بڕیاریدا خۆیی بڕوات بۆ شاری

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

ڕەی لێکۆڵینەوە لەو بابەتە بکات، بەڵام عەلی کوڕی عیسا لێزانانە هات بۆ لای خەلیفە و چەندین دیاری بە نرخی پێشکەش کرد، ڕەشیدیش جارێکی دیکە ویلایەتەکەی بۆ تازەکردەوە(ابن لأثیر، ١٩٨٧، مج٥، ص٣٣٨؛ أیوب، ١٩٨٩، ص٦٩)

لەوانەیە هەڵە نەبین ئەگەر ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی بە گشتی و بە تایبەتی خۆراسان وەک ناوچەی گەرمی شۆڕش و ڕووبەڕوبونەوەکانی خیلافەتی عەباسی دەستنیشان بکەین.

٢/شۆڕشی حەمزەی کوڕی ئەتراکی سجستانی:

نادادپەروەری و ستەمی کاربەدەستانی عەباسی و پەیدانی جۆرێک لە سەربەخۆیی لە ناوچەکانی ڕۆژهەڵاتی خیلافەی عەباسی و نەبوونی چاودێری وردی خەلیفە بۆکار و کردەوەکانیان، ئەم والی و کاربەدەساتانە خەریکی بنیادنانی کۆشک و تەلار و کۆکردنەوەی پارە و سەروەت و سامان بوون، لە ئەنجامی ئەم ڕەفتار و کردەوانەدا خەڵکەکە توانا و لێبوردەیی خۆیان لەدەستدا، ئەمەش سەریکێشا بۆ نارەزایی و ڕاپەڕین(فروشانی، د.س).

پێکهاتەی کۆمەڵایەتی ناوچەکانی خۆراسان و سجستانیش کاریگەری هەبوو لەسەر وەرگرتنی مەزهەب و بیروباوەڕی دەرەوەی ناوچەکە بە تایبەتی خەواریج(العانی، ١٩٨١م، ص٢٣٠) ، لەوکاتەدا عەلی کوڕی عیسای ماهان حوکمڕانی خوراسان و سیجستان بوو، بە یەکێک لە والییە ستەمکارەکانی خیلافەی عەباسی دادەنرێت(ابن الأثیر، ١٩٨٧، مج٥، ص٣٣٨؛ فروشانی، د.س)، ڕەفتاری خۆی و کوڕەکانی یارمەتیدەر بوون بۆ ئەوەی خەڵکێکی زۆر بەدەم بانگەوازی حەمزەوە بڕۆن(زرین کوب، ب.س، ص١٧٥)، چونکە لە ماوەی دەساڵی حوکمڕانیدا سەروەت و سامانێکی زۆری پێکەوە نابوو(حبیبی،١٣٤٥، جل١، ص٣٤٩).

بە حەمزەی کوڕی ئەترەک ناوی هاتووە(ابن خلدون، ٢٠٠٠، ج٣، ص٢٧٧)، حەمزەی کوڕی ئاذەرکی خاریجی (حمزة بن آذرك الخارجي) پێدەوترێت(البیهقي، ٢٠٠٤م، ص٤٧٩) حەمزە لە نەوەی تەهماسبە، پیاوێکی ئازا و چاونەترس بووە، لەگەڵ ئەوەشدا کەسێکی زانا و خودا پەرست بووە، حەزی لە فەرمان بە چاکە و ڕێگری لە خراپە بوو(مجهول، ٢٠٠٦، ص١٣٠-١٣١)، سەرەتای دروستبوون و دەستپێکردن شۆڕشەکە لەوەوە سەرچاوەی گرت کاتێک یەکێک لەو فەرمانبەرانەی ئەرکی کۆکردنەوەی خەراجی پێسپێردرابوو مامەڵەی ناشرین و ناشایستەی لەگەڵ خەڵکی دەکرد، لەسەر ئەنجامی ئەم ڕەفتارەی بوو بە هۆی تووڕەکردنی حەمزە و فەرمانبەرەکەی کوشت(مجهول، ٢٠٠٦، ص١٣١؛ حبیبی، جل١، ص٣٥٠-١٥١). ڕاگەیاندنی شۆڕشەکەی حەمزە هاوکاتی والیەتی عەلی کوڕی عیسای ماهان بوو لە خۆراسان(گردیزی، ١٣٦٣، ص٢٩٥).

بۆ ڕوودانی هەر شۆڕشێک چەند هۆکارێکی هەیە، بەڵام ڕەنگە لە هەموویان گرنگترو بەهێزتر بۆ خێراکردنی ڕوودانی شۆڕشەکانی دژی خیلافەتی عەباسی هۆکاری ئابووری بێت، کە خۆی دەبینییەوە لە وەرگرتنی باج و (خەراج) و جزیە و شێوازی وەرگرتنەکەی(العقرباوی، ٢٠١٨م). ئەم شۆرشەی حەمزەش دەچێتە ئەم بازنەیەوە، بۆچوونەکان جیاوازن لەسەر ڕوودانی ئەم شۆڕشە هەندێک ساڵی (١٨٠ک/٧٩٦ز) بە ڕوودانی شۆڕشەکە دیاریکردووە(ابن خلدون، ٢٠٠٠، ج٣، ص٢٧٧؛ ابن الأثیر، ١٩٨٧، مج٥، ص٣٠٦)، بەڵام زۆرێک لە مێژوونووسانی دیکە ساڵی (١٧٩ک/٧٩٥ز)یان داناوە(الطبری، د.س، ج٨، ص١٦١؛ ابن الجوزی، ١٩٩٢م ج٩، ص٣٨؛ ابن کثیر، مج٥ ص٦٠٠؛ عزام، ٢٠٠٩م، ص١٣٩) ، ئەگەر حەمزە لە ماوەی حوکمڕانی عەلی کوڕی عیسا شۆڕشەکەی کردبێت کەواتە ساڵی (١٨٠ک/٧٩٦ز) نزیکترە لە ڕاستییەوە، چونکە عەلی کوڕی عیسا لە ساڵی (١٨٠ک/٧٩٦ز) بووە بە والی خۆراسان(ابن الاثیر، ١٩٨٧م، مج٥، ص٣٠٩)، حەمزە بیروباوەڕی خەواریجی هەبوو، بە بەڵگەی ئەوەی خۆی وەک ئەمیری باوەڕداران دەناساند(صدیقی، ٢٠١٠م، ص٣٤؛ اقبال، ١٩٨٩م، ص١٥) لە ساڵی (١٨١ک/ ٧٩٧ز) (مصطفی، ١٩٧٣م، ج١، ص٦٨٦) شۆڕشەکەی دەرئەنجامی زوڵم و ستەمی ئاشکرای والی و کاربەدەستانی خەلیفەی عەباسی بوو. حەمزە کاتێک ژمارەیەک لە سەربازەکانی بڵاوەپێکرد لە ناوچە جیاوازەکان ئامۆژگاری کردن کە هەرگیز ڕێگە نەدەن کاربەدەستانی خەلیفە زوڵم و ستەم لە خەڵکی هەژار و بێ پشتوپەنا بکەن(صدیقی، ٢٠١٠م، ص٣٤)، لەگەڵ خەڵکیدا مامەڵەی جوان و دادپەروەر بوو

ئەمەش بووبە هۆی بەهێزی حەمزە لە سیجستان و ناوچەکەدا(صديقی،٢٠١٠م، ص٣٤).

قەدەغەکردنی وەرگرتنی باجیش ڕاپەڕینی حەمزەی گەیاندە لوتکە(حسن،٢٠٢٠ز، ل٣٢٦) دوای ئەوەی سەفەری حەجی کرد و گەڕایەوە بۆ سیجستان لە ڕووی جەماوەرەوە بەهێز بوو، ژمارەی ئەو خەڵکانەی شوێنی کەوتن، بە پێنج هەزار کەس مەزەندە دەکرا، ڕۆشت بەرەو ناوچەی پوشەنج(بوشنج)(ابن خلدون، ٢٠٠٠، ج٣، ص٢٧٧؛ ابن الأثير، ١٩٨٧، مج٥، ص٣٠٩) لەوێ عەمرویەی کوڕی یەزیدی ئەزدی کە فەرمانڕەوای هەرات بوو بە شەش هەزار سەربازەوە ڕووبەڕوی بویەوە و حەمزە توانی شکستی پێبهێنێت(ابن خلدون، ٢٠٠٠، ج٣، ص٢٧٧؛ ابن الأثير، ١٩٨٧، مج٥، ص٣٠٩) ، پاشان عەلی کوڕی عیسا کوڕەکەی خۆی کە ناوی (حسين) بوو لەگەڵ سوپایەکی دە هەزار سەربازی بۆ شەڕی حەمزە نارد، بەڵام کاتێک شەڕ دەستپێکرد حسەین ترساو شەڕی نەکرد(ابن خلدون، ٢٠٠٠، ج٣، ص٢٧٧؛ ابن الأثير، ١٩٨٧، مج٥، ص٣١٠) ، عەلی کوڕی عیسا ئەوکوڕەی لابرد لە پۆستەکەی و لە جێگەی کوڕێکی دیکەی بە ناوی عیسای کوڕی عەلی بۆ شەڕی حەمزە ڕەوانەکرد(گردیزی، ١٣٦٣، ص٢٩٠)، لەگەڵ بەرزبوونەوەی پایەی حەمزە لە ناو خەڵکیدا لە شەوالی ساڵی (١٨٢ک/٧٩٨ز) عیسای کوڕی عەلی کوڕی عیسا بە هێزێکی زۆرەوە ڕووبەڕووی حەمزە بوویەوە شەڕێکی قورس لە نێوانیاندا ڕوویدا ژمارەیەکی زۆر لە خەواریــج کوژراو، عیسای کوڕی عەلی شکستی هیناو گەڕایەوە بۆ خۆراسان (مجهول، ٢٠٠٦، ص١٣١) ، بەڵام ئیبن ئەثیر ڕووداوی ئەم شەڕکردنە دەگەڕێنێتەوە بۆ ساڵی (١٨٠ک/٧٩٦ز) (ابن الأثير، ١٩٨٧، مج٥، ص٣١٠)، دەسەڵاتی حەمزە و شۆڕشەکەی ناوچەیەکی فراوانی خۆراسانی گرتەوە(ترف، ٢٠١٥م، ص٦٢)، لە ساڵی (١٨٥ک/ ٨٠١ز) گەیشتە ئەو پەڕی توانا و هێز و مەترسی بۆ خیلافەتی عەباسی لە بادغیس و خۆراسان(القطان، ٢٠١٨ز، ل٨٨).

عەلی کوڕی عیسا جارێکی دیکە عیسای کوڕی دەنێرێتەوە بۆ شەڕی حەمزە، بەڵام بەخت یاوەری حەمزە نابێت شکست دەهێنێت و سوپاکەی هەموو لە ناو دەچن تەنها چل کەس لە هاوەڵانی دەمێنێتەوە و ڕێگەی قوهستان دەگرێتە بەر(ابن لأثير، ١٩٨٧، مج٥، ص٣١٠).

ڕەنگە بڵێین زۆرترین نیگەرانی خەلیفە هارون لە کاتی حوکمڕانیدا ڕاپەڕینەکەی حەمزەی کوڕی ئازارکی سیجستان بێت(فروشانی، د.س)، چونکە شۆڕشەکە لە ساڵی (١٧٩ک/ ٧٩٥ز) و (١٨٠ک/٧٩٦ز) دەستی پێکردووە هەتا ساڵی (٢١٣ک/٨٢٨ز) بەردەوام بووە، دەکاتە بیست ساڵ دوای مردنی خەلیفە هارون (١٩٣ه/٨٠٨ز)(فروشانی، د.س)، واتە نزیک بە سی و سێ ساڵی خایاندووە، عەلی کوڕی عیسا نامەی بۆ خەلیفە نارد و هەواڵی پێدا لەوەی خەواریجێک لە خۆراسان و سیجستان پەیدا بووە ناهێڵێت دانەوێڵە و درهەمێک باج وەربگرین لە خۆراسان و سجستان و کرمان، ئەوکەسانەش دەکوژێت کە فەرمانبەری کۆکردنەوەی باجن(مجهول، ٢٠٠٦، ص١٣٣-١٣٤)، بۆیە خەلیفە هارون ناچار خۆی هات بۆ سجستان بۆ شەڕی حەمزە و دامرکاندنەوەی شۆڕشەکەی(غبار، ١٣٧٥، ل١٨٠)، لە ساڵی (١٨٨ک/٨٠٣ز) گەیشتە شاری ڕەی و کردی بە بنکەی خۆی بۆ ئەوەی شەڕی حەمزە بکات لە خۆراسان(مجهول، ٢٠٠٦، ص١٣٤)، ئەمەش دەرخەری ئەوەیە شۆڕشەکەی حەمزە جێگەی مەترسی بووە بۆیە خەلیفەی ناچار بە ڕۆشتن کردووە بۆ خۆراسان.

خەلیفە هارون لە جورجانەوە نامە بۆ حەمزە دەنێرێت و بانگێشتی دەکات ڕێنوێنی دەکات بۆ ئاینی ئیسلام و کتێبی خودا و سونەتی پێغەمبەر(د.خ) ئەمان و دڵنیایی پێدەدات بە مەرجێک واز لە شۆڕشەکەی بهێنێت(مجهول، ٢٠٠٦، ص١٣٥-١٣٦)، حەمزەش وەڵامی دەداتەوە و لە نامەکەدا خۆی بە ئەمیری مسوڵمانان دادەنێت، دەڵێت: من خۆم خەڵکی بانگ دەکەم بۆ ئاینی ئیسلام، جەنگی من لەگەڵ کاربەدەست و فەرمانبەرەکانت لەسەر زوڵم و ستەم کردن و داگیرکردنی ماڵی خەڵکییە(مجهول، ٢٠٠٦، ص١٣٧-١٤٠).

حەمزە پەنای بردە بەر دۆخی پشێوی و ناجێگیری خۆراسان و درندەیی عەلی کوڕی عیسا کوڕی ماهان وایکرد لە خۆراسان و سجستان خەڵکێکی زۆر لە دەوروبەری کۆببێتەوە و بەرە و ناوچەکانی سیجستان و خۆراسان بۆلای هەوادارانی ڕۆیشت، تەنانەت لە ساڵی (١٩٣ک/٨٠٨ز)دا چووە خۆراسان بۆ ئەوەی شەڕ لەگەڵ خەلیفە بکات، بەڵام لە ڕێگادا هەواڵی مردنی خەلیفەی بیست.

لە ماوەی کێشەی نێوان ئەمین و مەئمون زیاتر دەستکراوە بوو دەسەڵاتیشی زیادی کرد(اسلام نیا، د.س، ص٣٤)، لە ساڵی (٢١٣ک/٨٢٨ز) طەڵحەی کوڕی طاهیر توانی لە شەڕێکدا حەمزە بکوژێت وکۆتایی بە شۆڕشەکەی بهێنێت(حبیبی،١٣٤٥، جل١، ص٣٧٠؛ عدوان، ١٩٩٠م،

ص٢٣).

٣/شۆڕشی ڕافیعی کوڕی نەصری کوڕی سەیار:

خەلیفە ڕەشید دەسەڵاتی تەواوی بە والی و کاربەدەستەکانی بەخشی بوو لە هەرێمەکاندا، چاودێری هەڵسوکەوت و کاروبارەکانی نەدەکردن، هەندێجار ئەم والیانەش لاساریيان دەنواند و دەبوونە هۆی بێزاری و ناڕەزايەتی خەڵکی و بەرپا بوونی ڕاپەڕینی جەماوەری(طقوش، ٢٠٠٩ز، ص١٣٤)، نموونەیەک لەو شۆڕش و ڕاپەڕینانەی کە خەڵکی خۆراسان پێی هەستان لە ساڵی (١٩٠ک/٨٠٦ز) (الطبری، ج٨، ص٣١٩؛ الدينوری،١٩٦٠، ص٣٩١؛ ابن العبري، ١٩٩٤، ص٢٢٤) بەسەرکردایەتی (ڕافعی کوڕی نەصری کوڕی سەیار) لە سەمەرقەند ڕاپەڕی(حسين الازدي، ١٩٩٩م، ج٢، ص٣٣٢؛ ابن العبری، ١٩٩٤م، ص٢٢٤)، لە دژی والی خۆراسان (عەلی کوڕی عیسای کوڕی ماهان) ئەویش لە ئەنجامی ئەو زوڵم و ستەم و ناڕەحەتانەی کە توشی خەڵکەکەی کردبوو(حمدوالله مستوفی، د.س، ص٣٠٦؛ الدينوری، ١٩٦٠م، ص٣٩١)، بڕیاری شەڕو ڕوبەڕوبونەوەیدا و ژمارەیەکی زۆری خەڵکی خۆراسان شوێنی کەوتن(الدينوری، ١٩٦٠، ص٣٩١) ، بێگومان ئەمەش بە هۆی ئەو ڕەفتار و خراپانەی (عەلی کوڕی عیسا) بوو(اسماعيل، ٢٠٢٠، ص٢٤٣؛ طقوش، ٢٠٠٩م، ل١٣٤)، "کەسێکی ستەمکار و خراپ بوو لەگەڵ خەڵکیدا و پارە و سامانێکی زۆری کوکردبووەوە"(الطبری، د.س، ج٨، ص٣١٤) لەبەرئەوە لای خەڵکی خۆراسان کەسێکی بێزرا و خۆشەویست نەبوو(عدوان، ١٩٩٠م، ص١٩)، دەستی دەگرت بەسەر سەروەت و ماڵ و دارایی خەڵکدا و ئازار و ئەشکەنجەی دەدان(صديقی، ٢٠١٠م، ص٣٤؛ حسن، ١٩٩٦م، ص٤٧)، تۆمەتی بۆ دروست دەکرن، بەناوی ئەوەی کە هەڵگەڕاونەتەوە لە ئاینی ئیسلام و کافرن و دژایەتی ئیسلام دەکەن(صديقی، ٢٠١٠م، ص٣٤)، عەلی کوڕی عیسا لە خۆراسان سەرچاوەی گەلێک لە ئاژاوە و فیتنەی بوو(حسن، ١٩٩٦م، ص٤٧)، ڕاپەڕینەکەی ڕافیع فراوان بوو لە دوای گرتنی سەمەرقەند(ابن تغري البردي، ١٩٣٠م، ج٢، ص١٣٣) خەڵکی گەلێک شار و ناوچە پەیوەندییان پێوە کرد و چوونە ڕیزی سوپاکەی(ابن كثير، ٢٠٠٧م، مج٥، ج١٠، ص٦٣٥)، وەک ناوچەکانی (شاش، فەرغانە، ئەشروسنە، بوخارا، طەخارستان، خەوارزم، بەڵخ) (اليعقوبی، ٢٠٠٢م، ج٢، ص٣٠٥) پەیوەندیکردنی خەڵکی ئەم ناوچانە نیشانەی پشگیریکردنیانە لە ڕاپەڕینەکە، ئەمەش لە خۆڕا نەبووە، دیارە والی و کاربەدەستانی خیلافەتی عەباسی خراپ مامەڵەیان لەگەڵ خەڵکی ناوچەکە کردووە، بۆ دەرفەتێک گەڕاون هەتا تۆڵەی خۆیان بکەنەوە، هەوڵیانداوە ڕزگاریان ببێت لەژێر دەستی ئەو والی و کاربەدەستانە، خەلیفەکانی عەباسی لە کاتی ڕوودانی شۆڕش و جوڵانەوەکان و ئاژاوە ناوخۆییەکاندا پەنایان دەبردەبەر باشترین سەرکردەکانیان بۆ ئەوەی بتوانن سەرکەوتن بەدەستبهێنن(محمود، ٢٠٠٨، ص٤)، بۆیە ڕەشید بڕیاریدا (هەرثمەی کوڕی ئەعین) بە سوپایەکەوە بنێرێت بۆ سەمەرقەند بۆ شەڕی ڕافیع (اليعقوبی، ٢٠٠٢، ص٣٠٥؛ مجهول د.س، ص٢٧٣)، لە ساڵی (١٩١ک/٨٠٦ز) عەلی کوڕی عیسای لە والییەتی خۆراسان دوورخستەوە(خليفه بن خياط، ١٩٩٥م، ص٣٠٤؛ الدينوری،١٩٦٠، ص٣٩١)، هەرثمە توانی چەندین سەرکەوتنی گەورە لە دژی ڕافیع بەدەستبهێنێت، بەشیری کوڕی لەیثی برای ڕافیع دەسگیرکرد(الهامی،٢٠١٣م، ص٥٢٥)، کاتێک بردنیان بۆلای ڕەشید بە براکانی ڕافیعی گوت: بێزارتان کردم، لەگەڵ بێ توانایی و بێهێزی و نەخۆشیم ئازاری ئەو سەفەرەم چەشت(القطان، ٢٠١٨، ل٧٦)، لەساڵی (١٩٢ک/٨٠٧ز) ڕەشید بڕیاریدا خۆی بڕوات بۆ ڕووبەڕوبونەوەی ڕافیع(ابن كثير، ٢٠٠٧،مج٥، ج١٠ص٦٣٩؛ ابن الاثير، ١٩٨٧، مج٥، ص٣٥٠) لە ساڵی (١٩٣ک/٨٠٨ز)(ابن الاثير، ١٩٨٧، مج٥، ص٣٥٢) کاتێک گەیشتە طوس کۆچی دوایی کرد(ابن طقطقی، د.س، ص١٩٦)، گۆڕەکەشی هەر لەوێیە(مجهول، ١٩٩٩م، ص٧٢)، خیلافەتی عەباسی لە سەردەمی هارونە ڕەشیددا لەو پەڕی لوتکەی هێزو دەسەڵاتیدا بوو(العيدروس، ٢٠١١م، ص١٤٧)، جوڵانەوەکەی ڕافیع بەردەوام بوو هەتا ساڵی (١٩٤ک/٨٠٩ز) بەردەوام بوو کاتێک مەئمون بڕیاری لێخۆشبوونی بۆ خۆی و سەروەت و ماڵ و منداڵی دەکرد(طبری، ص٣٧٥؛ الجهشياری، ١٩٣٨، ص٢٧٩)، بە یەکێک لە شۆڕش و ڕاپەڕینە بەهێز و درێژخایەنەکان دادەنرێت(العسيري، ١٩٩٦م، ص١٨٧). هەرچەندە هۆکاری سەرەتایی شۆڕشەکە لەسەر ئەوە بووە کە ڕافیعی کوڕی نەصری سەیار ژنێکی داوە بە تەلاقدان و مارەی کردووە لە خۆی(ابن تغري البردي، ١٩٣٠، ج٢، ص١٣٢)، دواتر والی خۆراسان کاربەدەستی سەمەرقەندی ڕاسپاردووە بۆ جیاکردنەوەیان لە یەکتری، پاشان سزای داوە و خستویەتییە زیندانەوە، ڕافیع دوای ئازاد

بوونی لە زیندان شۆرشی کردووە(الطبری، ، ج٨، ص٣١٩؛ العریشی، ٢٠١٨ز، ل٩١).

پێویستە ئاماژە بۆ ئەوە بکەین عیسایی کوڕی عەلی کوڕی عیسا پارەیەکی زۆری لە باخ و بێستانی ماڵەکەی خۆی لە شاری بەڵخدا شاردبووەوە کە نزیکەی (سێ ملیۆن) بوو، بەڵام نازانین درهەم یان دینار بوو(ابن الاثیر، ١٩٨٧، مج٥، ص٣٤٦-٣٤٧)، هەرثمەی کوڕی ئەعیون دەستی گرت بەسەر ماڵ و سەروەت و سامانی عەلی کوڕی عیسای ماهان(ابن کثیر، ١٩٨٧، مج٥، ج١٠، ص٦٣٩)، کە بە هەشت ملیۆن مەزەندەکرا، بەڵام (الطبری) ئاماژەی بەوەنەکردووە دینار یان درهەم بووە(ج٨، ص٣٢٤؛ ابن الاثیر، ١٩٨٧، مج٥، ص٣٤٨)، پاشان دەستیگرت بەسەر موڵک و ماڵەکەیداو بە هەزار و پێنجسەد وشتر گواستییەوە(الذهبی، د.س، ص٢٤١)، بۆ خەلیفە ڕەشیدی نارد(ابن الاثیر، ١٩٨٧، مج٥، ص٣٤٨)، خەڵکی خۆراسان زۆر خۆشحاڵ بوون بە دوورخستنەوەی عەلی کوڕی عیسا(خلیفة، د.س، ص٦٦) لە بەرامبەر ئەمەشدا بۆ خۆبردنە پێشەوەی لای خەلیفە هارونە ڕەشید پارە و یاری گران بەهای پێشکەش دەکرد(حسن، ١٩٩٦م، ج٢، ص٤٧)، بەڵام ئەمجارە فریای نەکەوت هەرثمە بە سواری وشترێکی بێ کۆپان ناردی بۆ دەرباری خەلیفە(ابن الاثیر، ١٩٨٧، مج٥، ص٣٤٨).

بە بۆچوونی ئێمە دەکرێت سەرەتای دەرچوونی رافیع لە دژی دەسەڵاتی والی و خیلافەتی عەباسی پەیوەندی بە بابەتی ژن تەڵاقدانەکەو زیندانیکردنی ڕافیعەوە هەبێت، بەڵام کۆبوونەوەی ئەم خەڵکە زۆرەی ناوچەکە و شارە جیاوازەکان لە دەوری رافیع لەسەر بابەتێکی لەم جۆرە جێگەی گومانە، چونکە بابەتی ژن تەڵاقدان لەڕووی کۆمەڵایەتی و ئاینییەوە شتێکی ناشرینە دەچێتە خانەی ویستی تاکە کەسی، ناکرێت خەڵکی دوای کەسێک بکەون ئەویش بە دوای حەز و ئارەزووەکانی خۆی بکەوێت، دەکرێت ئەمە هۆکارێکبێت بۆ هەڵگیرساندنی پریشکی ئاگری شۆڕشەکە، چونکە خەڵکەکە داخ لە دڵ بوون زۆرجار زوڵم و ستەمیان لە لایەن (عەلی کوڕی عیسا)وە لێکراوە باج و خەراجی زۆری لێوەرگرتوون، سەروەت و سامانێکی زۆری کۆکردبووە بۆ خۆی و کورەکانی ئەمەش خۆی دەبینێتەوە لە بەهەدەردانی سامانی گشتی و گەندەڵی دارایی.

بەو پێیەی ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی ناوچەیەکی دوور بووە لە بەغدادی پایتەخت، کە ناوەندی دەسەڵاتی خیلافەت بوو خەلیفەش بۆخۆی لەوێ نیشتەجێ بوو، ئەم کەنارگیرە لە ناوەند وایکردبوو کە جۆرێک لە ئۆتۆنۆمی بدرێت بە والی و کاربەدەستان لە ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی، وە لە ئەنجامی چاودێرینەکردنی کاروکردەوەکانیان ئەم والی و کاربەدەستانە هەوڵی کۆکردنەوەی سەروەت و سامانێکی زۆریاندا و بوون بە خاوەنی کۆشک و تەلار، بەشێکی ئەو باج و خەراجانەی کە وەریان دەگرت نەیان دەگێڕایەوە بۆ دەسەڵاتی ناوەندی(حسن، ٢٠٢٠، ل٣٢٢). هەموو ئەو ئاماژە و ڕوونکردنەوەنەی لە سەرچاوەکاندا بەرچاومان کەوتوون ڕوونیدەکاتەوە کە شۆڕشەکە لە دژی نایەکسانیی و نادادپەروەری کۆمەڵایەتییەوە دروست بووە، بۆ ماوەی چوار ساڵ بەردەوامی هەبوو.

٤/شۆڕش و ڕاپەڕینی خەڵکی قوم:

دەکرێت بڵێین ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی شوێنگەی گەلێک شورش و ڕاپەڕین بووە، هەرچەندە خەلیفە مەئمون تۆمەتبار کرا بە ئێرانی و باڵادەستی ڕەگەزی ئێرانی بەسەر عەرەبەکاندا، بەڵام ئەمانە ڕێگری نەکرد لە بەرپابوونی چەندین ڕاپەڕینی جیاواز لە نێو ئێرانییەکاندا(فروشانی، د.س). کاتێک خەلیفە مەئمون لە شاری ڕەی بوو بڕیاریدا باج لەسەر دانیشتوانەکەی کەمبکاتەوە(الطبری، د.س، ج٨، ص٦١٤)، خەڵکی شاری قومیش چاویان لەوەبوو وەک شاری ڕەی باجیان لەسەر کەمبکرێتەوە، بەڵام خەلیفە مەئمون ڕەتیکردەوە بۆیان کەمبکاتەوە(المسکویة، ٢٠٠٠، ج٤، ص١٦١). ئەمانیش بڕیاریاندا باج نەدەن بە نوێنەری والی(ابن الجوزی، ١٩٩٢، ج١٠، ص٢١٨).

شاری (قوم) لە سەردەمی خەلیفە مەئمون لە ساڵی (٢١٠ک/٨٢٥ز) بڕیاری ڕاپەڕینیاندا، هەر بەوەشەوە نەوەستان بەڵکو (مەئمونیان) لە خیلافەت لابرد(ابن الاثیر، ١٩٨٧، مج٥، ص٤٨١؛ المسکویة، ٢٠٠٠، ج٤، ص١٦١)، ڕاپەڕینی قوم دیارە بووە بەهۆی نارەزایی و بێزاری خەلیفە مەئمون(فروشانی، د.س). بۆیە بڕیاریدا (عەلی کوڕی هشام) و (عەجیفی کوڕی عەنبسە) بنێرێت بۆ شاری قوم بۆ دامرکاندنەوەی ڕاپەڕینەکە، توانییان ڕاپەڕینەکە سەرکوت بکەن و بەسەر خەڵکی شارەکەدا زاڵبن، شورای شارەکەش وێران بکەن(المسکویة، ٢٠٠٠، ج٤،

ص١٦٢)، نارەزایەتی خەڵکی قوم بۆ کەمکردنەوەی باج بوو(الطبری، ، ج٨، ص٦١٤)، بەڵام باجەکەیان بۆ زیادکرا لە دوو هەزار درهەمەوە بوو بە حەوت هەزار درهەم(ابن الاثیر، ١٩٨٧، مج٥، ص٤٨١).

ڕاپەڕینی خەڵکی قوم تەواو ئابووری بوو، بەو پێوەری کە باج و خەراج کۆڵەکەی داهاتی ئابووریی سەردەمی خیلافەتی عەباسی بووە، خەڵکەکە بەهۆی نارەزایەتییان لە زۆری ئەو باجەی خراوەتە سەریان ڕاپەڕینیان کردووە.

تەوەرەی دووەم/ ڕاپەڕینەکانی میصرو باکوری ئەفریقا:

میصر لە رووی جوگرافیاوە دەتوانرێت بە ناوچەیەکی دوور لە بەغدادی پایتەختی خیلافەتی عەباسی دابنرێت، بۆیە هەر ناوچەیەک دوور بێت لە پایتەخت دەسەڵاتی ناوەندی تێیدا لاوازدەبێت، ئەم دوورییە جوگرافییە ترسی لای خەلیفەکانی عەباسی دروستکردبوو کە میصر ببێت بە دەوڵەتێکی سەربەخۆ و دابڕێت لە خیلافەتی عەباسی(العکیدی، ٢٠٢٠م، ص٥٣٣)، بە درێژایی سەردەمی یەکەمی عەباسی لە میصر چەندین شۆڕش و ڕاپەڕینی گرنگ بەرپابووە، کە هەڕەشەیان دروستکرد لەسەر دەسەڵاتی خیلافەتی عەباسی.

گرنگترین شۆڕشی بشمورەکان و مسوڵمان و قیبطیەکان

١/لە سەردەمی خەلیفە ئەبو جەعفەری مەنصور:

لە سەردەمی خەلیفە ئەبو جەعفەر گەلێک شۆڕش و جوڵانەوە لە میصر بەرپابووە، بەڵام گرنگترین ئەوانەیان دەخەینە روو کە رەهەندی ئابوورییان هەیە، بەو پێیەی باج وخەراج لای میصرییەکان وەک مەترسیەک سەیر دەکرا، هەر بۆیە هۆکاری گەلێک لە ڕاپەڕین و شۆڕشەکانی خەڵکی میصر بوو، کە لە لایەن عەرەبەکان و قیبطییەکانەوە بەرپادەکرا(عبدالرحمن، ١٤٣٨هـ، ص١١٧)، سیاسەتی ئابووری عەباسییەکان جیاوازییەکی ئەوتۆی نەبوو لەگەڵ ئومەوییەکان هەر بۆیە شۆڕش و ڕاپەڕینەکانی میصر بەردەوامیان هەبوو(حسن، ٢٠٠٥م، ص٢٤٢)، لەوکاتەی (موسای کوری عەلی کوڕی ڕەباحی لەخمی) لە ساڵی (١٥٥-١٦١ک/٧٧١-٧٧٧ز) والی میصر بوو(ابن تغری بردی، ١٩٣٠، ج٢، ص٢٧)، قیبطییەکانی بەلهیب لە ساڵی (١٥٦ک/٧٧٢ز)(ترتون، د.س، ص١٥٥)، هەڵگەڕانەوە لە دژی دەسەڵاتی والی(ابن تغری بردی، ١٩٣٠م، ج٢، ص٢٦؛ المقریزی، د.س، ص٩٩)، ئەمەش بە هۆکاری زیادکرنی باج و خەراجەوە بوو، لە بەرامبەردا قیبطییەکان ڕەتیانکردەوە برۆنە ژێر باری پێدانی ئەو باجە زۆرە و پارەکەیان نەدا، بۆیە والی (موسای کوڕی عەلی) هێزێکی سەربازی نارد بۆ قیبطییەکان بەسەرکردایەتی عەبدوڵای کوڕی موهاجرین، ئەوەی شایەنی باسە عەبدولا توانی سەربکەوێت(الکندی،٢٠٠٤م، ص٩٠)، بەسەر قیبطییەکاندا لە ساڵی (١٥٦ک/٧٧٢ز) کوتایی بە جولانەوەکەیان بهێنێت(المقریزی، د.س، ص٩٩).

٢/ڕاپەڕین و جوڵانەوەی خەڵکی حوف (الحوف) لەسەردەمی هاروونە ڕەشید(١٧٠-١٩٣ک/ ٧٨٦-٨٠٨ز):

هارونە ڕەشید لە ماوەی خیلافەتەکەیدا کە بیست و سێ ساڵی خایاندووە، لەم ماوەیەدا بیست و چوار والی لە میصر ئاڵوگۆڕ پێکردووە(العکیدی، ٢٠٢٠م، ص٥٣٣)، واتە بە تێکرا وەربیگرین هەر والییەک بۆ ماوەی یەک ساڵ فەرمانڕەوایی کردووە، ئەمەش ئاماژەیەکی ڕوونە ئەم گۆڕانکارییە زۆرە بەبێ هۆکار نییە، دیارە کێشەو گرفت هەبووە لە بەڕێوەبردنی کاروباری خەڵکیدا، دەڵێن: ئەم والییانە بایەخیان بە پێشکەوتن و ئاوەدانکردنەوەی وڵاتی میصر نەداوە بەڵکو زیاتر خەریکی خۆ دەوڵەمەندکردن و کۆکردنەوەی سەروەت و سامان بوون(العکیدی، ٢٠٢٠م، ص٥٣٣)، سەرچاوەی ئەم داهاتەش خۆ دیارە زۆرترینی هەر لە ڕێگەی سەپاندی باج و خەراج و جزیەوە بووە لەسەر خەڵکی میصر بەگشتی و قیبطییەکان و بشمورەکانیش بە تایبەتی(العکیدی، ٢٠٢٠م، ص٥٣٣).

لە ساڵی (١٧٧ک/٧٩٣ز) هارونە ڕەشید (ئیسحاق کوری سلێمان) بە والی میصر دانا(ابن الأثیر، ١٩٨٧، مج٥، ص٣٠٠)، خەڵکی حەوف ساڵی (١٧٨ک/٧٩٤ز) شۆڕشیان بەرپاکرد لە دژی والی(المقریزی، ١٩٩٨م، ج١، ص٢٣٤)، بە هۆکاری ئەوەی (ئیسحاق کوڕی سلێمان)

هەستا بە زیادکردنی باج وخەراج لەسەر جوتیاران، ئەمەش بوو بەهۆی نارەزای خەڵکی حەوف(الکندی، ٢٠٠٤م، ص١٠٤؛ المقریزی، ١٩٩٨م، ج١، ص٢٣٤) لە ئەنجامدا کارمەندی والییان کوشت(شاکر، ٢٠٠٠م، ص١٥٣)، چەکیان دژی ئیسحاق کوری سلێمان هەڵگرت و ژمارەیەکی زۆریان لە سوپای ئیسحاق کوژرا، ئەمەش وایکرد ئیسحاق داوای کۆمەک و یارمەتی لە خەلیفە بکات، نامەیەکی بۆ خەلیفە هارون نوسی لە بابەتەکە ئاگاداری کردەوە(المقریزی، ١٩٩٨م، ج١، ص٢٣٤؛ ابن خلدون، ١٩٨٨م، ج٣، ص٢٧٧)، ئەویش هێزێکی بە سەرکردایەتی (هەرثمەی کورِی ئەعین) لە فەلەستینەوە نارد بۆ میصر و توانییان سەرکەون بەسەر شۆڕشی دانیشتوانی حەوفدا(الکندی، ٢٠٠٤، ص١٠٤.)، ناچاریشیان کردن ئەو باج و خەراجەی کە لە ڕابردوودا نەیان دابوو لێیان وەرگرن(المقریزی، ١٩٩٨م، ج١ص٢٣٤)، هەرثمە ڕۆڵێکی بالای گێرا لە دامرکاندنەوەی شۆڕشەکە و وەرگرتنی خەراج(أحمد بدیوی، د.س، ص٣١).

لە ساڵی (١٨٦هـ/٨٠٢ز) کۆمەڵێک لە قیبطییەکانی خەڵکی حەوف ڕاپەڕین لە دژی(لەیثی کورِی فەضڵ)ی والی میصر(الکندی، ٢٠٠٤م، ص١٠٨)، هۆکاری ئەم ڕاپەڕینەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کاتێک (لەیث) ڕوپێو (مساح)ی نارد بۆ پیوانەکردنی ڕووبەری زەوییەکانی ناوچەی حەوفی ڕۆژهەڵات(تاجر، ٢٠١٢م، ص٧٥)، گوێیان نەگرت بۆ داواکارییەکانی خەڵکەکە و زیادەڕەوییان کرد لە وەرگرتنی باج و خەراجدا، خەڵکی حەوفیش هاتن بۆلای والی شەکوای ئەو بارودۆخەیان کرد کە تێیدابوون(المقریزی، ١٩٩٨، ج١، ص٢٣٤)، پێیان ڕاگەیاند: کرێکارەکانی باج و خەراج کارێکی وایان لەگەڵکردون، بەڵام لە بری ئەوەی والی گوێ لە خەڵکەکە بگرێت و بەدەم داواکارییەکانیانەوە بڕوات وکێشەکەیان بۆ چارەسەر بکات، بە پێچەوانەوە ڕەفتاری کرد و دواکانی پشتگوێ خستن، ئەمەش هۆکاری دروستبوونی نارەزایەتی خەڵکی ناوچەکە بوو(الکندی، ٢٠٠٤م، ص١٠٨) بۆیە لە شەعبانی ساڵی(١٨٦ک/٨٠٢ز) لەیث هێزێکی چوار هەزار سەربازی ئامادە کرد و ڕۆشت بەرە و فوسطاط و هێرشی کردە سەریان لە مانگی ڕەمەزاندا ڕووبەڕوویان بوویەوە و ژمارەیەکی زۆر لە هەردوولا کوژرا، بەڵام لەیث نەیتوانی بەسەریاندا سەرکەوێت، خەڵکی حەوف گەڕانەوە شوێنی خۆیان(الکندی، ٢٠٠٤م، ص١٠٨).

جارێکی دیکە خەڵکی حەوف لە ساڵی (١٨٧ک/٨٠٢ز) هەڵگەڕانەوە لە دژی (لەیثی کورِی فەضڵ) کە والی میصر بوو، خەڵکەکە ئامادە نەبوون خەراج و جزیە بدەن بە والی و لە دژی وەستانەوە(المقریزی، ١٩٩٨م، ج١، ص٢٣٥). بۆیە لەیثی کورِی فەزڵ داوای لە خەلیفە هاروون کرد سوپایەک بنێرێت بۆ هاوکاریکردنی هەتا بتوانێت بە هێزی سوپاو شمشێر قیبطییەکانی حەوف ملکەچ بکات و خەراجیان لێوەربگرێت(الکندی، ٢٠٠٤م، ص١٠٨)، لەوکاتەدا (مەحفوضی کورِی سلێمان) لە کۆشکی خەلیفە بوو، هەڵیدایە ناو قسەکان وتی: ئەگەر خەلیفە من بنێرێت بۆ میصر دەتوانم بەبێ شەڕ و ئاژاوە باج و خەراجی میصر کۆبکەمەوە(المقریزی، ١٩٩٨م، ج١، ص٢٣٥).

لە ساڵی (١٩٠ک/٨٠٥ز) حسێن کورِی جەمیل وەک والی و فەرمانڕەوای میصر دەستبەکاربوو جارێکی تر خەڵکی حەوف دژایەتی خۆیان بۆ والی و خیلافەی عەباسی دەربڕی ئامادە نەبوون خەراج بدەن(الکندی، ٢٠٠٤م، ص١١٠)، بۆیە هارونە ڕەشید هێزێکی بە سەرکردایەتی یەحیای کورِی مەعاز نارد لە شەوالی ساڵی (١٩٣ک/٨٠٨ز) چووە سەریان، یەحیا هێزی لەدەوروبەری خەڵکی حەوف بڵاوەپێکرد و نامەی هارونە ڕەشیدی پێدان، کە لە نوسراوەکەدا هاتبوو خەلیفە تێیدا داوایان لێدەکات خەراج بدەن، ئاماژەی بەوەش کردبوو هەر گروپێکیان فەرمانڕەوایەکی یەمانی و قەیسییان بۆ دابنرێت، ئەگەر قبوڵیان نەبوو ناچار بکرێن و نەهێڵن لە فەرمان دەربچن(المقریزی، ١٩٩٨م، ج١، ص٢٣٥).

أ/گرنگترین شۆڕشەکانی سەردەمی خەلیفە مەئمون:

(عیسا کورِی یەزیدی ئەلجلودی) لە ساڵی (٢١٣ک/٨٢٨ز) والی میصر بوو، لە هەمان کاتدا (صالح کورِی شێرزاد) لێپرسراوی کۆکردنەوەی باج و خەراج بوو(الکندی، ٢٠٠٤م، ص١٣٨)، صالح لە کاتی کۆکردنەوەی باج و خەراجدا ناداپەروەری و ستەمی زۆری لە خەڵکی دەکرد و توندوتیژی بەرامبەریان بەکاردەهێنا و خەراجی لەسەر زیادکردن، ئەمەش پاڵی بە خەڵکەکەوەنا و شۆڕشیان بەرپاکرد لە دژی، بۆیە عیسا کورِی یەزید لە ساڵی (٢١٤ک/٨٢٩م) کورەکەی خۆی بەناوی (محەمەد) بە سوپایەکەوە نارد بۆ شەڕکردن لەگەڵ خەڵکی حەوف، لە

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

(بەلبیس) ڕووبەڕوویان بوویەوە، بەڵام لە شەڕەکەدا بەتەنها خۆی ڕزگاری بوو، تەواوی هاوڕێکانی لەناوچوون(المقریزی، ١٩٩٨م، ج١، ص٢٣٦؛ الکندی، ص١٣٨. ابن تغری البردی، ١٩٣٠، ج٢، ص٢٠٥).

دوای ئەوەی (عیسای کوڕی یەزید) وازی لە والییەتی میصر هێنا و لەشوێنی ئەو (عەمیری کوڕی وەلیدی تەمیمی) دەستبەکاربوو، خۆی ئامادەکرد بۆ جەنگکردن لەگەڵ خەڵکی حەوف(الکندی، ٢٠٠٤م، ص١٤٠)، دوای ئەوەی ڕووبەڕووی یەك بوونەوە خەڵکی حەوف ژمارەیەکی زۆریان لێ کوژرا، عەمیر و ژمارەیەك لە هاوڕێکانی دوایان کەوتن و کەمینیان دانا بۆ حەوفیەکان و ژمارەیەکی زۆریان لێ کوشتن(المقریزی، ١٩٩٨م، ج١، ص ٢٣٦).

ب/شۆڕشی بشمورەکان و مسوڵمان و قیبطییەکان :

پەیڕەوکردنی سیاسەتی خراپی ئابووری و توندوتیژیی یەکێک بوو لە هۆکارەکانی شۆڕش و ڕاپەڕینەکان(عبدالرزاق، ١٩٨٥م، ص٢٨٤)، بە تایبەتی خراپ مامەڵەکردن لە کاتی کۆکردنەوە و وەرگرتنی سەرانە (جزیە)و خەراجی زەوی کشتوکاڵیدا، چەندین جوڵانەوە و ڕاپەڕین ڕوویانداوە بەهۆی خراپ بەڕێوەبردنی سیاسەتی ئەو کەسانەی کە ئەرکی وەرگرتنی ئەم کارەیان پێسپێردرابوو، لە ساڵی (٢١٧ک/ ٨٣٢ز) لە میصر جوڵانەوە و ناڕازایەتییەک دروستبوو، بە هۆی زیادکردنی باجەوە(مسعود، ٢٠١٧، ص٦٥٩)، مسوڵمان و قیبطییەکانیش دژ بە دەوڵەت ڕاپەڕین، بۆیە خەلیفە مەئمون بڕیاریدا خۆی بڕوات بۆ چارەسەرکردنی کێشەکە(الکندی، ٢٠٠٤م، ص٢٣٦؛ فوزیە، ٢٠١٦م، ص٦٤).

(عیسای کوڕی مەنصور) لە ساڵی (٢١٦ک/٨٣١م) بوو بە والی میصر، عەرەب وقیبطی(ابن تغری البردی، ١٩٣٠، ج٢، ص٢١٥) و بشمورەکان شۆڕشێکیان بەرپاکرد، کە بە گەورەترین شۆڕشی میصریەکان دادەنرێت لە ساڵی (٢١٦ک/٨٣١م)(المقریزی، ١٩٩٨م، ج١، ص٢٣٦؛ الدوری، ١٩٩٧م، ص١٧١) دژ بە خیلافەی عەباسی ئەنجامدرابێت(مسعود، ٢٠١٧، ص٦٥٩)، واتە بە هاوبەشی مسوڵمان و مەسیحی پێکەوە شۆڕشەکەیان هەڵگیرساندووە(مسعود، ٢٠١٧، ص٦٥٩)، ڕاپەڕینێکی جددییان ئەنجامدا کە هەموو میصری سەرەوەی گرتەوە، العبادي، د.س، ص١٠٦).

میصری خواروو کە ناوچەیەکی گرنگی کشتوکاڵییە و ڕێژەیەکی زۆر لە خەڵکی تێدا نیشتەجێ بوو(الدوری، ١٩٩٧م، ص١٧١)، هەستان بە دەرکردنی نوێنەر و کارمەندەکانی والی لە ناوچەکە، بڕیاریاندا چیتر ملکەچی فەرمانەکانی نەبن، بەهۆی ئەوەی گوزەرانێکی خراپیان هەبوو لە سایەی دەسەڵاتدارێتی والی و نوێنەرەکانی دەسەڵاتی خیلافەدا(المقریزی، ١٩٩٨م، ج١، ص٢٣٦)، پاشان خەلیفە مەئموون هێزێکی بە فەرماندەیی ئەفشین ناردە سەر قیبطییەکان و بشمورەکان بەڵام ئامادە نەبوون گوێڕایەڵبن، بۆیە مەئموون فەرمانی کرد بە کوشتنی پیاوەکان و فرۆشتنی ژن و منداڵەکانیان، ژمارەیەکی زۆریشیان لێکردن بە کەنیزەک(المقریزی، ١٩٩٨م، ج١، ص٢٣٧). لەبەرئەوەی باج و خەراجێکی زۆریان لەسەر دانرابوو، شەڕێکی گەورە لە نێوان میصریەکان و سەربازەکانی فوسطاط ڕویدا، لەبەرئەوە خەلیفە مەئمون لە ساڵی (٢١٧ک/٨٣٢م) خۆی ڕۆشت بۆ میصر(الکندی، ٢٠٠٤م، ص١٤٤؛ المقریزی، ١٩٩٨م، ج١، ص٢٣٦)، بڕیاریدا والی میصر (عیسای کوڕی مەنصور) لە والی میصر دووربخاتەوە، هەر ئەوەندەش نا، بەڵکو دەستگیری کرد و جلی سپی لەبەرکرد وەک سزایەک. خەلیفە مەئمون وتی: "ئەم ڕووداوە شتێکی گەورە نەبوو بەڵکو ئەنجامی کار و کردەوەکانت بوو، بارێکی وەهات داوە بەسەر هاوڵاتیاندا توانای هەڵگرتنیان نەبوو، ئەمەشت شاردەوە تاوەکو کارەکە لەدەست دەرچوو، ئاژاوە و خۆپیشاندان وڵاتی گرتەوە"(المقریزی، ١٩٩٨م، ج١، ص٢٣٧)، مەئمون توانی کۆتایی بەم شۆڕشە بهێنێت و ئاسایش بگێڕیتەوە بۆ میصر(تاجر، ٢٠١٢م، ص٨٦)، ماوەی هەشت مانگ شۆڕشەکەیان بەردەوام بوو(العبادي، د.س، ص١٠٧)، ئەمەش کۆتا شۆڕشی بشمور و قیبطییەکان بوو لە سەردەمی یەکەمی عەباسییەکاندا، قیبطیەکان پەیتا پەیتا مسوڵمان دەبوون(کاشف، ١٩٩٤م، ص٢٣٨)، بە جۆرێک دەستەمۆ و سەرکز بوون ئیدی توانای ئەوەیان نەما بەرەنگاری والی و نوێنەرەکانی خەلیفە ببنەوە(المقریزی، د.س، ص١٠١).

هەندێک لە نووسەران بە هەڵە لێکدانەوە بۆ ئەم شۆڕشە دەکەن، دەیگێڕنەوە بۆ هەستی ئاینی و نەتەوەیی قیبطی، بەڵام لە ڕاستیدا ئەم شۆڕشە هیچ پەیوەندییەکی بە هەستی نەتەوایەتی و ئاینی قیبطییەکانەوە نەبوو(مسعود، ٢٠١٧م، ص٦٦٠)، بەڵکو ئامانجی قیبطییەکان لەم شۆڕش و ڕاپەڕینانە ئەوە بوو کە باج کەم بکەنەوە و ڕزگاریان بێت لە نادادپەروەری هەندێک لە والی و فەرمانڕەواکان(العکیدی، ٢٠٢٠م، ص٥٥٥).

ئەم ڕاپەڕین و شۆڕشە جۆرێک لە ئاوێتەبوونی دروستکرد، هەردوو پێکهاتە ئاینییەکەی کۆکردەوە، کە یەک ئامانجی هاوبەشیان هەبوو ئەویش ڕزگاربوون بوو لە دەستی ستەمی والی عەباسییەکان و کەمکردنەوەی باج وخەراج، کەوابوو چەوساندنەوەی ئابووری دەبێتە هۆی کۆکردنەوە و یەک دەنگی گەلان بە هەموو پێکهاتە جیاوازەکانەوە، ئەوەی تێبینی دەکرێت شۆڕشی بشمورەکان، شۆڕشێکی ئاینی مەسیحی نەبووە لە دژی ئاینی ئیسلام، یان شۆڕشێکی نەتەوەیی قیبطی نەبوو دژی نەتەوەی عەرەب بێت، بەڵکو شۆڕشێکی ئابووری و کۆمەڵایەتی بوو، هەموو میصریە ستەملێکراوەکان تێیدا بەشداربوون، بە عەرەب و مسوڵمانەوە، لە دژی زوڵم ستەم و چەوساندنەوە. بە تایبەتی ئەوانە کە خەریکی پیشەی کشتوکاڵی بوون(العکیدی، ٢٠٢٠م، ص٥٥٥).

تەوەرەی سێیەم/ شۆڕش و ڕاپەڕینەکانی (شام، عێراق، یەمەن)

یەکەم/ جوڵانەوەو ڕاپەڕینەکانی شام:

لە وڵاتی شامیش گەڵێک ڕاپەڕین ڕوویانداوە، بەڵام ئێمە پەنجە دەخەینە سەر گرنگترین و بەهێزترین ڕاپەڕینەکان لەگەڵ ئەوەشدا ئەو ڕاپەڕینانە دەخەینەڕوو کە هۆکاری ئابووری لە پشتەوەیە.

أ/ ڕاپەڕینی خەڵکی جەبەل لوبنان(جبل لبنان):

ئەو سیاسەتی باجەی کە کە دەوڵەتی عەباسی پەیڕەوی دەکرد لە وڵاتی شام بە تایبەتی لە ناوچەکانی کەنار دەریا بوو بە هۆکاری چەندین شۆڕش و ڕاپەڕین(التدمری، ١٩٩٢م، ص٢٧)، خەڵکی جەبەل لوبنان نارەزایەتییان دەربڕی و بەرهەڵستی سەرپەرشتیاری خەراجی بەعلەبەگیان کرد و لە ڕوویدا وەستانەوە(البلاذری، ١٩٠١م، ص١٦٩)، بۆیە صاڵحی کوڕی عەلی کوڕی عەبدوڵای کوڕی عەباس هێزێکی سەربازیی بۆ ناردن ژمارەیەکی زۆری لێکوشتن، پاشان ئەوەی مایەوە لە خەڵکی جەبەل لوبنان گەڕانەوە بۆ شوێنی خۆیان، لەم ڕووداوەدا ئیمامی ئەوزاعی نامەیەکی سەرزەنشتکارانە بۆ صاڵح دەنێرێت، پێی دەڵێت: تۆ چۆن شەڕی قەومێک دەکەیت لە جەبەل لوبنان هەموویت تاوانبار کردووە، واتە تەڕو وشکت پێکەوە سوتاندووە، کە هەندێکیان بەشدار نەبوون لەو یاخی بوون و ڕاپەڕینە تۆ دەست لێیان نەپاراستووە کوشتوتن(البلاذری، ١٩٠١م، ص١٦٩)، وەهەر بەوەشەوە ناوەستا باسی فەرمانی خودا و پێغەمبەرەکەی بۆ دەکات (وَلَا تَزِرُ وَازِرَةٌ وِزْرَ أُخْرَىٰ)(سورة: فاطر، اية: ١٨) واتە: هیچ گوناهبارێك گوناهی کەسی تر هەڵ ناگرێ لە ڕۆژی دوایدا(عبدالکریم، ٢٠١٨ ز ، ل٤٣٦).لەسەر ئەوەی کەسێک ئازار و ئەزێتی ئەهلی ذیمە بدات و بارێکی قورس بهێنێت بەسەریاندا، پێغەمبەر درودی خوای لەسەر بێت فەرموویەتی: من لە ڕۆژی دوایدا یەخەی دەگرم، ئەم شۆڕشە لە ساڵی (١٤٠ک/٧٥٧ز) بەرپا بوو، ئەویش بە هۆی زیادکردنی باج و خەراجی سەر مەسیحییەکان بوو(کاتبی، د.س، ص٢٠٢).

ب/ شۆڕشی موبەرقوعی یەمانی (المبرقع اليماني) .

لە کۆتاییەکانی سەردەمی یەکەمی عەباسی لە وڵاتی شام لە ناوچەکانی فەلەسطین و ئەردەن شۆڕشێک بەرپابوو، لە لایەن کەسێک بە ناوی (المبرقع) کەناسراوە بە ئەبی حەربی یەمانی (أبي حربي اليماني)(ابن خلدون، ج٣، ٢٠٠٠م، ص٣٣٧.)، لە ساڵی (٢٢٧ک/٨٤١ز) (أبو يوسف، ١٩٨١م، ص٢٠٧)، هۆکاری درووستبوونی شۆڕشەکەی دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کاتێک کۆمەڵێک سەرباز دەیانەوێت بڕۆنە ماڵ ئەبی حەرب خانەوادە و خێزانەکەی ڕێگری دەکەن لە چوونە ژوورەوەی سەربازەکان، لە بەرامبەردا سەربازێکیان بە قامچی دەدات لە ژنەکەی ئەبی حەرب(الذهبي، ١٩٩٣م، ج١٦، ص٢٧)، شوێنی قامچییەکە لە دەست و باڵی ژنەکەی دیاری دەبێت، لە کاتی گەڕانەوەی

موبرەقع خێزانەکەی تەواوی چیرۆکەکەی بۆ دەگێڕێتەوە(المسکویە، ٢٠٠٠، ج٤، ص٢٧٣)، لە کاردانەوەی ئەم ڕووداوەدا موبرەقع دەڕوات سەربازەکە دەکوژێت(الذهبي، ١٩٩٣م، ج١٦، ص٢٧)، پاشان هەڵدێت بۆ چیای غەور (الغَوْر) لە ئەردەن(الطبری، د.س، ج٩، ص١١٦) دەموچاوی خۆی داپۆشی هەتا کەس نەیناسێتەوە(ابن خلدون، ٢٠٠٠، ج٣، ص٣٣٧)، ئامۆژگاری خەڵکی دەکرد "لەسەر فەرمان کردن بە چاکە و ڕێگری کردن لە خراپە"(ابن عساکر، ١٩٩٥م، ج٦٦، ص١٣٥)، باسی عەیب و خراپەکانی خەلیفەی عەباسی بۆ خەڵک دەکرد" بانگەشەی ئەوەی دەکرد کە لە بنەماڵەی ئومەوییەکانە، خەڵکێکی زۆر دوای کەوتن، لە چینی جوتیاران و دانیشتوانی گوندەکان، لەگەڵ کۆمەڵێکی زۆر لە کەسایەتییە دیارەکانی یەمانییەکان و دانیشتوانی دیمەشق بەدەم بانگەوازەکەیەوە چوون(المسکویە، ٢٠٠٠م، ج٤، ص٢٧٣؛ ابن عساکر، ١٩٩٥م، ج٦٦، ص١٣٧)، دەیانگوت ئەمە ئەو سوفیانیە کە چاوەڕێی بووین(ابن کثیر، ٢٠٠٧م، مج٥، ص٧٤٠).

عەباسییەکان بە چاوی گومان و بە وریاییەوە سەیری وڵاتی شامیان دەکرد، بەهۆی دڵسۆزی و خۆشەویستی زۆری دانیشتووانەکەی بۆ ئومەوییەکان، عەباسییەکان ئەو باجانەی بەسەر خەڵکی شامدا سەپێندرابوو زیادیان دەکرد بە شێوازێکی توندوتیژ و سەخت مامەڵەیان لەگەڵ خەڵکەکە دەکرد، ئەم سیاسەتەی باج و خەراج کۆکردنەوە یەکێک بوو لە هۆکارە خێراکانی ڕوودانی شۆڕش و ڕاپەڕینەکان لە دژی عەباسییەکان(العقرباوی،٢٠١٨م).

تا دەهات ژمارەی لایەنگرانی موبرەقع زیادی دەکرد کە مەزەندە دەکرا بە سەد هەزار کەس، بڕیاریدا بانگەواز و شۆڕشەکەی لە شاخەوە بۆ شاری ڕەملە بگوازرێتەوە کە بە قەڵای یەمانییەکان دادەنرا (العقرباوی، ٢٠١٨م) کاتێک خەلیفە موعتەسەم هەستی بە مەترسی شۆڕشەکەی کرد ڕەجائی کوڕی ئەیوبی حضاری بە هەزار سەربازەوە نارد بۆ شەڕی موبرەقع(الطبری، د.س، ج٩، ص١١٧)، بەڵام لە سەرەتادا ڕەجاء شەڕی دەستپێنەکرد، بەدوای دەرفەتێکدا دەگەڕا لەبەرئەوەی زۆربەی سەربازەکانی موبرەقع لەو کەسانە بوون کە بە پیشەی جوتیارییەوە خەریک بوون، لە وەرزی کشتوکاڵکردندا دەڕۆشتن بۆ زەوی کێڵان و بە کاری جوتیارییەوە خەریک بوون(ابن کثیر، ٢٠٠٧م، مج٥، ص٧٤٠)، کاتێک پەرش و بڵاو بوونەوە و ڕۆشتن بەدەم کاری خۆیانەوە و وازیان لە شۆڕشەکە هێنا، ژمارەیان کەم بووەوە(المسکویە، ٢٠٠٠م، ج٤، ص٢٧٤)، لەو کاتەدا رجاء لە ڕەملە هێرشی کردە سەریان و ژمارەیەکی زۆری لێکوشتن، کە مەزەندە دەکرا بە بیست هەزار و ئەبو حەربیشی بەدیلگرت و ڕەوانەیکرد بۆ سامەڕا(الطبری، د.س، ج٩، ص١١٨)، سەبارەت بە هەڵگیرسانی شۆرشەکە دەیگێڕنەوە بۆ هۆکاری خودی تاکە کەسی موبرەقع(ترف، ٢٠١٥م، ص٨٢).

بە چی پێوەرێک شۆڕشێکی سەد هەزار کەسی بە هۆکاری خودی دروست دەبێت، ئەگەر خەڵکەکە خۆی تورەیی و بیزاریی نەگەشتبێتە لوتکە، ئەم شۆرشە ڕاستەوخۆ باس لە ڕەهەندی ئابووری ناکات، بەو پێیەی زۆربەی لایەنگرانی لە چینی جوتیار بوون بە شۆڕشی جوتیارانیش بە ناوبانگە(العقرباوی،)، بەطریک تەلمەحری ئاماژە بەوە دەکات کە سی هەزار لە لایەنگرانی موبرەقع زیاتر لەو خەڵکانە بوون کە برسی و بێ دەرەتان و ڕەش و ڕووت بوون(التلمحري، ٢٠١٤م، ص١٠٥)، هەموو ئەمانە وەک بەڵگەیەک وایە کە ئەم شۆڕشە ڕەهەندی ئابووری هەبووە، جوتیارەکان بەهیوای کەمکردنەوەی باج و خەراج و خەڵکە هەژارەکەش چاوی لەوە بووە ڕزگاری ببێت لەو ژیانە کولەمەرگییەی کە تێیدابوو لەژێر دەسەڵاتی عەباسیدا، بەو هیوایەی لە سایەی شۆڕشی ئەبو حەربدا ژیانی بگۆڕێت، واتە بە گشتی پاڵنەری خەڵکەکە لایەنە ئابوورییەکە و خراپی ئاستی ژیان بووە

دووەم/ شۆڕش و ڕاپەڕینی عێراق

أ/ شۆڕشی زەت (زط) لە عێراق:

زەتەکان لە باشوری عێراق لە نێوان بەصرە و واسط نیشتەجێبوون(البلاذری، ١٩٠١م، ص١٧٩)، لەو گەلانی خەڵکی سەند بوون(البلاذری، ١٩٠١، ص١٦٩)، خەریکی بەخێوکردنی گامێش بوو(الدوری، ١٩٩٧، ص١٨٧).

لەسەردەمی خەلیفە مەئمون باشووری عێراق بووە شانۆی ڕوودانی شۆڕشێکی گرنگ(کریمة، ٢٠١٩، ص٦٠)، لە مێژووی خیلافەی

عەباسیدا شۆڕشەکانی(زط، زەنج) لە باشووری عێراق نمونەیەکن لە چەوساندنەوەی ئابووری، کە خەڵکەکە بە پیشەی جووتیارییەوە خەریکبوون و کاریان دەکرد، بەڵام لە بەرامبەردا مافەکانی خۆیان پێ نەدەدرا(خلیل، ٢٠١٩ز، ل٣٣٤)، لە ژیانێکی ئابووری و کۆمەڵایەتی ناڕەحەتدا بوون(عبدالرحمن، ١٤٣٨هـ، ص١١٥)، بێبەشکرابوون لە دابینکردنی خزمەتگوزاریی لەلایەن دەوڵەتەوە، خانووەکانیان لە کوخ دروستکرابوو، خواردنیان زیاتر ڕاوکردنی ماسی و خواردنە دەریاییەکان بوو(العبد المولی، ٢٠١٧، ص٨٨)، بارودۆخی ژیانیان لە ئاستێکی خراپدا بوو(الدوری، ١٩٩٧، ص١٨٧)، برسێتی هۆکارە بۆ ڕاپەڕین و شۆڕش، کرنگترین شتێک کە پێویستە لەلایەن دەوڵەتەوە دابین بکرێت بژێوی ژیانی هاوڵاتیانە، هەر بۆیە خوای گەورە دەفەرموویت: (الَّذِي أَطْعَمَهُمْ مِنْ جُوعٍ وَآمَنَهُمْ مِنْ خَوْفٍ)(سورة: قریش، اية:٤)، واتە: (ئەو زاتەی لە برسێتی ڕزگاری کردون و خۆراکی پێبەخشین، لە ترسی دز و ڕێگر پاراستوونی و ئاسایشی بۆ دابین کردوون)(عبدالکریم، ٢٠١٨ز، ل٦٠٢). مێژوونووسان باسی ئەو هۆکارە راستەقینانە ناکەن کە بوونە هۆی یاخیبوونی زەتەکان، ئایا دەگەڕێتەوە بۆ کەمکردنەوەی مافە ئابووریی و کۆمەڵایەتییەکانیان، یان نایەکسانی لە نێوان ئەوان و باقی موسڵمانانددا؟ یان لەبەر پشتبەستنیان بە دزی و تاڵانکردن وەک سەرچاوەیەکی ئاسانی داهات؟ لە کتێبەکانی مێژوودا باسیان لە دیدگای ئەوان و ئامانجەکانی شۆڕشەکەیان نەکردووە، سەرچاوە مێژووییەکانی ئەو سەردەمە زۆرترین جار ئەم ڕاپەڕین و شۆڕشانەیان گەڕاندوەتەوە بۆ هۆکاری سیاسی، ئاینی، نەتەوایەتی، بەڵام لێکۆڵینە نوێکان دەیگێڕنەوە بۆ خراپی ئاست بژێوی ژیانیان، کێشەی زەت لە باشووری عێراق بەردەوام بوو تا ئەوکاتەی بزووتنەوەکەیان لە ساڵی (٢٠٥ک/٨٢٠ز) چڕتر بووەوە لە ڕۆژانی خەلافەتی مەئموندا، سوپای لە دژیان ئاراستە کرد(قصاب، ٢٠١٨م) بە فەرماندەیی عیسای کوڕی یەزیدی ئەلجولدی(الجبالی، ٢٠١٠م، ص١٢٣٠)، چونکە هۆکاری ئاژاوە و پشێوی بوون(برۆکلمان،٢٠١٧ز، ل١٧٤)، لە ساڵی (٢٠٦ک/٨٢١ز) خەلیفە مەئمون فەرمانیکرد داودی کوڕی ماسجوری بۆ شەڕکردنی زەتەکان بڕوات(الطبری، د.س، ج٨، ص٥٨١؛ ابن کثیر، ٢٠٠٧، مج٥، ص٦٩٩)، بەڵام نەیتوانی سەربکەوێت بەسەریاندا و کۆتاییان پێبهێنێت(طقوش، ٢٠٠٩، ل١٧٦)، چونکە زەتەکان بڵاوەیان لێدەکرد و خۆیان لە ناو دارستانەکان و شوێنە چۆڵەکاندا دەشاردەوە(یاسین، ٢٠١٧ز، ل١٦٠)، دەکرێت بڵێین زەتەکان زیاتر ئامانجەکانیان ئابووری بووە، وەک لەوەی سیاسی بێت، چونکە زیاتر هەوڵیاندەدا ئاستی بژێوی ژیان و گوزەرانیان باش بکەن(کریمة، ٢٠١٩، ص٦٥). توانیان سوود لە ناکۆکی نێوان ئەمین و مەئمون وەربگرن، دەسەڵاتیان بەهێز بوو دەستیان بەسەر ڕێگای بەصرە و بەغداد گرت(الطبری، د.س، ج٩، ص٨؛ المسکویة، ٢٠٠٠، ج٤، ص١٧٧؛ طقوش، ٢٠٠٩، ل١٧٦؛ برۆکلمان، ٢٠١٧، ل١٧٤)، هەڵدەسان بە تاڵانکردنی بەروبومەکان(ابن کثیر، ٢٠٠٧،مج٥، ج١٠، ص٧٢٥)ئەو بارودۆخە سیاسیەی لەو سەردەمەدا هەبوو کاریگەری هەبوو لە دەرکەوتنی جوڵانەوەی زەتەکان چونکە دەسەڵاتی ناوەندی لاواز بوو بە هۆی کێشەی نێوان ئەمین و مەئمون(العبد المولی، ٢٠١٧، ص٨٧)، ئەمەش بوو بە هۆی مایەپوچی خەزێنەی دەوڵەت و کەمبوونەوەی داهاتی ئابووری، لە لایەکی دیکەوە تێکرای باج و خەراج کەمیکرد، لەگەڵ ئەوەشدا سەرپەرشتیارانی باج و خەراج لە هەندێک لە ناوچەکاندا هەوڵی بەرزکردنەوەی داهاتیان دەدا بە شێوازێکی توندوتیژ ڕەفتاریان لەگەڵ خەڵکیدا دەکرد(العبد المولی، ٢٠١٧، ص٨٧).

ئەمەش هانی خەڵکی هەرێمە جیاوازەکانی دەدا بۆ بەرپاکردنی شۆڕش لە ناوچە جیاوازەکان(العبد المولی، ٢٠١٧، ص٨٧). لە میسر و عێراق و شام، خەلیفە مەئمون سەرکەوتوو نەبوو لە کۆتاییهێنان بە شۆڕشی زەتەکان، بەڵکو بەردەوام بوو هەتا ئەوکاتەی(ترف، ٢٠١٥، ص٧٩) خەلیفە موعتەصەم دەسەڵاتی وەرگرت و بڕیاریدا هەموو شۆڕشەکانی ناوخۆ سەرکوت بکات، ڕووبەڕووبونەوە لەگەڵ ڕۆمەکان پشتگوێ بخات(العزیز، ٢٠٠٠، ص٣٠٨)، بە پێویستی زانی ڕێوشوێنی توند لە دژی جوڵانەوەی زەت بگرێتەبەر(برۆکلمان، ٢٠١٧ز، ل١٧٤)، چونکە وێرانکاری زۆریان لە بەصرە کردبوو(الجبالی، ٢٠١٠م، ص١٢٤٠)، بۆیە لە ساڵی (٢١٩ک/٨٣٤ز) هەستا بە ناردنی (عوجەیفی کوڕی عەنبە) بۆ شەڕی زەتەکان کە دەستیان بەسەر تەواوی بەصرە و ڕێگاکاندا گرتبوو(المسکویة، ٢٠٠٠، ج٤، ص١٧٧؛ ابن الجوزی، ١٩٩٢م، ج١١، ص٤٢)، بە تایبەتی ڕێگای کەنداو شط العرب کە " شادەماری ئابووری و بازرگانی خیلافەی عەباسی بوو"(التلمحري، ٢٠١٤م، ص٢٤) باجیان لەو کەشتیانەش وەردەگرت کە دەچوونە ناو شاری بەغداد(العبادي، د.س، ص١٠٨)، هەتا وای لێهاتبوو مەترسیان دروستکردبوو لەسەر گەیشتنی خواردەمەنی بۆ بەغدادی پایتەخت(العبادي، د.س، ص١٠٨)، هەروەها دانەوێڵە و خەرمانی خەڵکیان تاڵان

دەکرد، عوجەیف لە واسط نزیک بووەوە، گەمارۆی دان و تەواوی ڕێگاکانی لێبەستن(الطبری، د.س، ج٩، ص٩؛ ابن الاثیر، ١٩٨٧م، ج٦، ص١٦)، لە جەنگێکدا سێ سەد کەسی لێکوشتن(ابن الجوزی، ١٩٩٢م، ج١١، ص٤٢)و پێنج سەدیشی بەدیلگرت، دواتر دیلەکانیشی کوشت وکەلەسەرەکانی ناردن بۆ خەلیفە موعتەصەم(الطبری، د.س، ج٩، ص٩؛ ابن خلدون، ١٩٨٨م، ج٣، ص٣٢١؛ ابن الاثیر، ١٩٨٧م، ج٦، ص١٦).

عوجەیف ماوەی حەوت مانگ مایەوە هەتا توانی سەرکەتن مسۆگەربکات(ابن الاثیر، ١٩٨٧م، ج٦، ص ١٦)، زەتەکان ناچار بوون داوای ئەمانیان کرد عوجەیف هەموویانی بە کەشتی گواستەوە بۆ بەغداد کە ژمارەیان بیست و حەوت هەزار کەس بوو(ابن خلدون، ٢٠٠٠م، ج٣، ص٣٢١؛ ابن کثیر، ٢٠٠٧، مج٥، ص٧٢٦)، بە پیا و ژن و منداڵ و شەڕکەرەوە، لەمانە دوازدە هەزاریان شەڕکەربوون(طبری، د.س، ج٩، ص١٠)، لە ساڵی (٢٢٠ک/٨٣٥ز) گەیشتنە بەغداد پاشان گواسترانەوە بۆ خانەقین دواتر بۆ سنوری ڕۆژهەڵات بۆ ناوچەی (عەین زەربە) لەوێ ڕۆمەکان هێرشیان کردە سەریان و ژمارەیەکی زۆریان لێکوشتن وکەسیان لێ دەرنەکردن(الطبری، د.س، ج٩، ص١٠؛ ابن الاثیر، ١٩٨٧، ج٦، ص ١٦؛ ابن خلدون، ٢٠٠٠م، ج٣، ص٣٢١).

ئەگەر سەیری ڕەفتارو مەرامی زەتەکان بکەین زیاتر ئامانجی ئەوەیان هەبوو دەست بۆ بنەما ئابوورییەکان ببەن نەک ئامانجی سیاسی یان ئاینیان هەبێت، هەڵیان دەدا دەستبگرن بەسەر خۆراک و دانەوێڵەو باج وەربگرن لە خەڵکی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی کە زیاتر مەرامیان بوو لە برسێتی ڕزگاریان ببێت، بۆیە پەنایان بۆ دزیکردنیش دەبرد

ب/ شۆڕشی جەعفەری کوڕی میر جیش (جعفر بن میهرجیش):

ئەم ڕاپەڕینە لەلایەن میرێکی کوردەوە بەرپاکراوە، لە سەرچاوە کوردییەکاندا بە جەعفەری کوڕی میر خۆشی ناوی هاتووە(مرعی، ٢٠٢٠م)، کۆمەڵێک لە کوردەکانی موسڵ بەسەرکردایەتی جەعفەری کوڕی میر حەسەن لەسەردەمی خەلیفە موعتەصەمدا ڕاپەڕین لە دژی خیلافەتی عەباسی(زەکی بەگ، ٢٠٢١ز، ل٢٤٦)، ساڵی ڕوودانی شۆڕشەکە لە سەرچاوە مێژووییەکاندا جیاوازە، طبری ساڵی (٢٢٧ک/٨٤١ز) بە ڕاگەیاندنی شۆڕشی جەعفەر دادەنێت دژ بە خیلافەتی عەباسی(د.س، ج٩، ص١١٨)، بەڵام ئەزدی(١٩٦٧م، ص٤٣٠)، ابن خەلدون(٢٠٠٠م، ج٣، ص٣٣٤) و ابن الاثیر(١٩٨٧م، ج٦، ص٥٧) ساڵی (٢٢٤ک/٨٣٨ز) ئەمین زەکی بەگ ساڵی (٢٢٥ک/٧٢٩ز) (٢٠٢١ز، ل٢٤٦) بە دەستپێکی شۆڕشەکە دادەنێن.

سەرچاوەکان هۆکاری شۆڕشەکەیان ڕووننەکردووەتەوە، ئبن خەلدون تەنها ئاماژە بۆ ئەوە دەکات کە لە دژی دەسەڵاتی عەباسی ڕاپەڕیوە(٢٠٠٠م، ج٣، ص٣٣٤) جەعفەر یەکێک بوو لەو سەرکردە کوردانەی کە دەسەڵاتی والی وکاربەدەستانی عەباسی لە شاری موسڵ ڕەتدەکردەوە(صدیق، ٢٠١٨م، ص١٣٦) لە سەرەتای دەرکەوتنیدا ناوچەیەکی فراوانی نێوان موصل و ئازەربایجان و ئەرمینیا کەوتە ژێر دەستییەوە(المسعودی، ٢٠٠٠م، ق٢، ص٦٠٥؛ الدوری، ١٩٩٧م، ص١٩٣). جاری یەکەم عەبدوڵای کوڕی سەید ڕۆشت بۆ شەڕی جەعفەر بۆ بابغیش*، بەڵام جەعفەر ڕێگای چیای داسنی گرتەبەر و خۆی تێدا دامەزراند(الازدی، ١٩٦٧م، ص،٤٣٠)، شەڕێکی توند ڕوویدا لە نێوانیاندا عەبدوڵا شکستی هێنا و ژمارەیەکی زۆر لە هاوەڵانی کوژران(ابن الاثیر، ١٩٨٧م، ج٦، ص٥٧)، بۆیە خەلیفە موعتەصەم ئیتاخی فەرماندەی نارد بۆ شەڕی جەعفەری مهرجشی کوردی و ژمارەیەکی زۆری لە هاوڕێکانی کوشت(الطبری، د.س، ج٩، ص١١٨)، توانی شۆڕشەکە سەرکوت بکات و لەناوی ببات، شۆڕشی کوردانی چیای داسین مەترسیەکی ڕاستەقینەی بۆ دەوڵەتی عەباسی درووستکرد، سەیر نییە کە مەسعودی وکەسانی دیکە کۆتایی هێنانی شۆڕشەکە بە یەکێک لە گرنگترین هەشت دەستکەوتەکەی خەلیفە موعتەصەم دادەنێن(٢٠٠٠م، ق٢، ص٦٠٥).

ئیتاخ پارەی شۆڕشگێڕانی تالان کرد و ژن و منداڵەکانی کردن کۆیلە و ناردنی بۆ تکریت(ابن الاثیر، ١٩٨٧م، ج٦، ص٥٨) "تەرمی جەعفەر لە بەرەکانی جەنگدا نەهێڵدرایەوە، بەڵکو بردرایە سامەڕا، بەڵام جەعفەر خۆی نەدا بە دەستەوە بەڵکو خۆی درمانخوارد کردوو پیاوانە کۆتایی بە ژیانی خۆیهێنا"(زەکی بەگ، ٢٠٢١ز، ل٢٤٦)، دەینەوەری دەڵێت: جەعفەری کوردیی لاشەکەی لە تەنیشت لاشەی مازیار و بابەکی

خوره‌میيه‌وه له سامه‌ڕا هه‌ڵواسرا(الدينورى، ١٩٦٠م، ص٤٠٢).

ئارشاک پۆلادیان پێی وایه هۆکاری ئه‌م ڕاپه‌ڕینه ده‌گه‌ڕێته‌وه بۆ "ئه‌و کۆت و به‌نده ئابوورییانه که فه‌رمانڕه‌وایانی عه‌ره‌ب به‌سه‌ر خه‌ڵکیدا سه‌پاندبوویان، هه‌ر له سه‌ره‌تای سه‌ده‌ی نۆیه‌می زایینییه‌وه بوو به دیارده‌یه‌کی سروشتی له خیلافه‌تی عه‌باسیدا"(پۆلادیان، ٢٠٠٨ز، ل٧٦)، ئه‌و باجه قورسانه‌ی که ده‌سه‌پێندرا به‌سه‌ر گه‌لی کوردا ڕۆڵی به‌رچاوی هه‌بوو له‌م شۆڕشه‌دا، کاربه‌ده‌ستانی خیلافه له به‌غداد گوێیان له چه‌سپاندنی ده‌سه‌ڵاتی ناوه‌ندی (مرکزی) نه‌بوو، به‌ڵکو زیاتر گرنگیان به وه‌رگرتنی ئه‌و باج و خه‌راجانه ده‌دا که ده‌ستیان ده‌که‌وت له‌ڕێگه‌ی کارمه‌ندانی(عامل) وه‌رگری باجه‌وه(الدوسكي، ٢٠٢١م، ص١١٣).

ئه‌م ڕاپه‌ڕینه کوردییه و ئه‌وانه‌شی که له‌و سه‌رده‌مه‌دا به‌رپا بوون به‌شێوه‌یه‌کی به‌رنامه بۆ دارێژراو نه‌بوون، به‌ڵکو به شێوه‌یه‌کی هه‌ڵه‌شانه به‌رپا بووه، هیچ په‌یوه‌ندییه‌کیان له‌گه‌ڵ یه‌کتر نه‌بووه بۆیه زانیاری پێویستمان له‌به‌ر ده‌ستدا نییه هه‌تا ئامانجه ئابووری و کۆمه‌ڵایه‌تی و سیاسییه‌کانیان دیاری بکه‌ین(پۆلادیان، ٢٠٠٨ز، ل٧٧). ئه‌و هۆکارانه‌ی ده‌مانگه‌یه‌نێته ئه‌وه‌ی که بڵێین ئه‌م شۆڕشه زیاتر خۆی له زوڵم و سته‌می والی و کاربه‌ده‌ستانی عه‌باسیدا ده‌بینێته‌وه، ئه‌مه‌ش له‌به‌ر ئه‌وه‌یه‌ي:

ئه‌گه‌ر شۆڕشی مازیارو ئه‌فشین بۆ ئه‌وه‌بێت بیانه‌وێت بگه‌ڕێننه‌وه بۆ ده‌سه‌ڵاتی ڕابردووی پاشاکانی ساسانی و باوباپیرانیان، ڕزگاریان ببێت له حوکمی عه‌ره‌ب و ئیسلام، یان بابه‌کی خوره‌می شۆڕشه‌که‌ی زیاتر ئاینی بێت هه‌وڵ بۆ زیندوکردنه‌وه‌ی ئاینی کۆنی ئێرانی و مانی و مه‌زده‌کی بێت، ئه‌ی ئه‌بێت هۆکارو پاڵنه‌ری شۆڕشه‌که جه‌عفه‌ر چی بێت؟

کورد له پێش ئیسلامدا ده‌سه‌ڵاتدار نه‌بوون هه‌تا هه‌وڵ بۆ زیندووکردنه‌وه‌ی بده‌ن، وه‌ک فارسه‌کان که ده‌وڵه‌تی سه‌دان ساڵه‌یان بووبێت و له لایه‌ن عه‌ره‌به مسوڵمانه‌کانه‌وه له ناوبرابێت، یان ئاینێکی تایبه‌تی به‌خۆی نه‌بووه، له ده‌ستی دابێت و هه‌وڵ بۆ گه‌ڕانه‌وه‌و باڵا ده‌ستی بدات. ئه‌گه تێبینی بکه‌ین هاوکاری کردنی کورد بۆ گروپه‌کانی خه‌واریـج زیاتر خۆی له هۆکاره ئابوورییه‌که‌دا ده‌بینیه‌وه که نه‌دانی باج و خه‌راج و جزیه بوو. بۆیه ده‌ڵێین له پاڵ هۆکاره‌کانی دیکه‌دا ئه‌گونجێت هۆکاری ئابووریش ده‌وری هه‌بووبێت بۆ ئه‌م شۆڕشه، ده‌رئه‌نجامی لاساری و خراپی ڕه‌فتاری والی و کاربه‌ده‌ست و فه‌رمانبه‌رانی کۆکردنه‌وه‌ی باج و خه‌راج بوبێت که به درێژای چه‌ندین ساڵ به‌رامبه‌ر به خه‌ڵکی ناوچه‌که کردویانه، چونکه ڕاپه‌ڕینه‌که جگه له کورد خه‌ڵکی دیکه‌ش تێیدا به‌شداربوون و هاوکاری جه‌عفه‌ر بوون.

سێیه‌م/ شۆڕشی یه‌مه‌ن:

یه‌مه‌نیش وه‌ک به‌شێکی خیلافه‌ی عه‌باسی گرنگی خۆی هه‌بوو، ئه‌میش چه‌ندین شۆڕش و ڕاپه‌ڕین تێیدا ڕویداوه له نمونه‌ی ئه‌و جوڵانه‌وه گرنگانه.

أ/ شۆڕشی هه‌یصه‌می کوڕی عه‌بدولمه‌جیدی هه‌مه‌دانی (الهيصم بن عبدالمجيد الهمدانى):

به شێوه‌یه‌کی گشتی یه‌مه‌ن ناوچه‌یه‌کی کشتوکاڵی گرنگ بوو له سه‌رده‌می عه‌باسییه‌کاندا(ناصر السيف، ١٩٩٧م، ص٢٠٤.) ، خیلافه‌ی عه‌باسی به شێوه‌یه‌کی ڕاسته‌وخۆ سیاسه‌تی ئیستغلالی به‌کارده‌هێنا بۆ ده‌ستبه‌سه‌رداگرتنی باج و خه‌راج(شمسان، ٢٠٠١م، ص١٠٧)، له‌گه‌ڵ سامانی سروشتیی یه‌مه‌ن، خه‌لیفه ڕه‌شید خه‌ڵکی ده‌نارد بۆ یه‌مه‌ن بۆ ده‌ریای عه‌ده‌ن بۆ گه‌ڕان به‌دوای عه‌نبه‌ردا (الادريسي، ١٤٠٩هـ، ج١، ص٦٦؛ عبد المنعم الحميرى،١٩٨٠م، ص٤٦٦) دانیشتوانی یه‌مه‌ن له سایه‌ی ده‌سه‌ڵاتی خیلافه‌ی عه‌باسیدا له ئازار و هه‌ژاریدا ده‌ژیان(شمسان،٢٠٠١م، ص١١٢)، هه‌ندێکجار باجێکی زۆریان له‌سه‌ر داده‌نرا(ناصر السيف، ١٩٩٧م، ص٢٠٤)، ئه‌مه‌ش ده‌بووه هۆکاری ناڕه‌زایی جه‌ماوه‌ری، بۆیه له‌ساڵی (١٧٩ک/٧٩٥ز) شۆڕشێک به‌رپابوو(اليعقوبى، ٢٠٠٢م، ج٢، ص٢٨٩)، به سه‌رکردایه‌تی هه‌یصه‌می کوڕی عه‌بدولمه‌جید له دژی والی یه‌مه‌ن حه‌مادی به‌ربه‌ری (حماد البربرى)(عبدالمجيد اليمانى، ١٩٨٥م، ص٢٧)، له‌سه‌رده‌می خه‌لیفه هاروندا (الزركلى، ٢٠٠٢م، ج٨، ص١٠٥)ئه‌مه‌ش له ئه‌نجامی ئه‌و زوڵم و سته‌مه‌ی ده‌یکرد به‌رامبه‌ر به خه‌ڵکی یه‌مه‌ن شۆڕشه‌که بۆ ماوه‌ی نۆ ساڵ به‌رده‌وام بوو(شمسان، ٢٠٠١م، ص١٤٨)، به یه‌کێک له شۆرشه درێژخایه‌نه‌کان داده‌نرێت، هه‌رچه‌نده له کۆتایدا توانیان سه‌رکرده‌ی شۆڕشه‌که (هه‌یصه‌م) بگرن، به‌ڵام نه‌توانرا ئاسایش و ئارامی بۆ ناوچه‌که بگه‌ڕێننه‌وه هه‌تا بڕیاری دوورخستنه‌وه‌ی حه‌مادی به‌ربه‌ری والی

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

یەمەن درا(الدوری، ١٩٩٧م، ص١١٠)، کە بۆ ماوەی سیازدە ساڵ والی یەمەن بوو(الیعقوبی، ، ج٢، ص٢٨٩). ئەوەی هۆکاربوو بۆ لاوازی شۆڕشەکەوگرتنی ئیبن هەیصەم برایەکەی خۆی بوو بە ناوی (ئیبراهیم) کاتێک حەمادی بەربەری ئەمان و دڵنیایی پێدا پشتی لە شۆڕشەکە کرد(الزرکلی، ٢٠٠٢م، ج٨، ص١٠٥) لە یەکێک لەو جارانەی کە حەمادی بەربەری لەگەڵ کارمەندەکانی کۆکردنەوەی باج دەڕوات زۆر خۆبەزلزانانە ڕەفتار دەکات و ئازار و ئەشکەنجەی خەڵکە دەدات، کۆمەڵێک لە کەسایەتییە دیارەکانی کوشتن و هەندێکیان وڵاتیان بە جێهێشت(شمسان، ٢٠٠١م، ص١١٢). لە پاڵ ویستی کەسێتی ئیبن هەیصم خۆی بۆ شۆڕشکردن، زوڵم و ستەمی والی حەمادی بەربەری هۆکاری سەرەکی بوو(السروری، ١٩٩٤م، ص٦٤٩).

سەبارەت بە چارەنووسی ئیبن هەیصەم باس لەوەدەکرێت دوای دەسگیرەکردنی خۆی و خێزان و منداڵەکانی و برازاکەی لە شاری ڕەقە لە خاچ دەدرێت(أبو جعفر البغدادي، د.س، ص٤٨٨).

ئەگەر ورد ببینەوە لەم شۆرشە دەبینین لە پاڵ هۆکاری ویستی کەسایەتی تایبەتی سەرکردەی شۆڕشەکە بوبێتە هۆی یاخیبون لە دەسەڵاتی والی و خیلافە، ئەوا کۆبونەوەی خەڵکی و هاوکاریکردنی شۆڕشەکەو بەردەوامبوونی بۆ ماوەیەکی زۆر دەگەڕێتەوە بۆ مامەڵەی خراپی دەسەلاتدارانی خیلافەی عەباسی لە کاتی کۆکردنەوەو وەرگرتنی باجدا.

ب/ عبدولرەحمانی کوڕی ئەحمەد (٢٠٧ک/٨٢٢ز):

لە ساڵی (٢٠٧ک/٨٢٢ز)(ابن تغری البردی، ١٩٣٠م، ج٢، ص١٨٣) یەکێک لە نەوەکانی ئیمام عەلی بە ناوی (عبدولڕەحمانی کوڕی ئەحمەدی کوڕی عەبدوڵا کوڕی محەمەدی کوڕی عومەری کوڕی عەلی کوڕی ئەبی طالیب) لە یەمەن لە دژی دەسەڵاتی والی خیلافەی عەباسی شۆڕشی ڕایگەیاند(. ابن الاثیر، ١٩٨٧م، مج٥، ص٤٦٨)، لە ژێر دروشمی ڕەزامەندی بنەماڵەی محەمەد ﷺ (الرضی من ال محمد ﷺ) شۆڕشەکەی ڕاگەیاند(الطبری، ج٨، ص٥٩٣؛ ابن کثیر، ٢٠٠٧م، مج٥، ص٧٠٠).

ڕاستە شۆڕش و جوڵانەوەکەی لە ژێر ئەم دروشمەدا بوو، بەڵام هۆکارە سەرەکییەکەی شتێکی دیکە بوو، ئەویش خراپ مامەڵە کردنی کاربەدەستانی یەمەن بوو لەگەڵ خەڵکیدا(الطبری، ج٨، ص٥٩٣؛ ابن کثیر، ٢٠٠٧م، مج٥، ص٧٠٠؛ ابن تغری البردی، ١٩٣٠م، ج٢، ص١٨٣)، خەلیفە مەئمون سوپایەکی تۆکمەی بە سەرکردایەتی دیناری کوڕی عەبدوڵا نارد بۆ یەمەن، بۆ بەرەنگاربوونەوەی شۆڕشەکە، بەڵام خەلیفە مەئمون داوای کرد سەرەتا نامەی ئەمان و دڵنیایی و ئاسایش و پاراستنی سەروماڵ نیشانی عەبدولڕەحمان بدەن(ابن کثیر، ٢٠٠٧، مج٥، ص٧٠٠؛ ابن الاثیر، ١٩٨٧م، مج٥، ص٤٦٨)، ئەوە بوو عەبدولڕەمان بە ئەمانەکە ڕازی بوو بڕیاریدا گوێڕایەڵی فەرمانەکانی مەئمون ببێت، یەوەش کۆتایی بە شۆڕشەکەی هێنا(ابن کثیر، ٢٠٠٧م، مج٥، ص٧٠٠؛ ابن تغری البردی، ١٩٣٠م، ج٢، ص١٨٣).

دینار دەستی خستە ناو دەستی عەبدولڕەحان ڕۆشتن بۆ بەغداد بۆلای خەلیفە مەئمون، بەڵام مەئمون مۆڵەتی نەدا بە بینینی عەبدولڕەحمان و خانەوادەکەی هەتا جل و بەرگی ڕەش نەپۆشن(ابن الاثیر، ١٩٨٧، مج٥، ص٤٦٨؛ الطبری، ج٨، ص٥٩٣)، کە ڕەمزی بنەماڵەی عەباسییەکان بوو. ڕاستە ئەم شۆڕشە لە ژێر ناونیشانێدا بووکە داوای وەرگرتنی دەسەڵاتی دەکرد، بەڵام لەئەنجامی مامەڵەی خراپی دەسەڵاتداران بە تایبەت کارمەندانی باج کە زۆرترین بەرکەوتەیان لەگەڵ خەڵکیدا هەبووە ئەمەش دەبووە هۆکاری ئەوەی خەڵکێ زۆر لە دەوری کەسایەتیە ئاینی و سیاسیەکان کۆببنەوە لە هەرکاتێکدا شۆڕشیان بکردایە. بە هیوای ئەوە بوون باری سەرشانیانیان سوک بکرێت لە کاتی وەرگرتنی خەراجدا.

ئەنجام

لە ئەنجامی ئەم توێژینەوەیە گەیشتین بەم چەند خاڵە

١.لەهەر شوێنێک چەوساندنەوەو سەرکوتکردن و نایەکسانی کۆمەڵایەتی و ئابووری هەبێت شۆڕش و نارەزایەتی لێ بەرهەم دێنێت.

٢.سەردەمی یەکەمی عەباسی ئەگەرچی سەردەمی هێزو دەسەڵاتیان بوو، بەلام نەتوانرا رێگر بێت لە چەندین شۆرش و راپەرینی بەهێز.

٣. هەڵسوکەوتی نابەرپرسارانەی بەشێک لە والی و کاربەدەستانی خیلافەتی عەباسی، کۆکردنەوەی سەروەت و سامان، هۆکاربوون بۆ گەلێک لە راپەرینەکان.

٤. باج وخەراج کە پایەیەکی گرنگی ئابووری بوو لە خیلافەتی عەباسیدا، بەکارهێنانی توندوتیژی لە شێوازی وەرگرتنەکەی هۆکارێکی سەرەکی بوو بۆ دەستێکردنی راپەرینەکان.

٥. لە پاڵ هۆکارە ئابووریەکاندا هەندێجار هۆکارە سیاسی، ئاینی، کۆمەڵایەتی و نەتەوەییەکان پێکەوە دەبوونە هۆی هەڵگیرساندی شۆڕش و راپەڕیێی بەهێز.

الحوف: لە میسر دوو حوفمان هەیە هەردووکیان دراوسێی یەکدین، یەکەمیان لە رۆژهەڵاتە بە ئاراستەی وڵاتی شام، دووەمیان حوفی رۆژئاوایە لە نزیک دومیاطە. (یاقوت، ١٩٩٥، ج٢، ص٣٢٢)

بوشمورەکان: ئەمانە کۆمەڵەیەک بوون کە بە ئازایەتی و توندوتیژی ناسرابوون، مەیلیان لە شۆڕش و یاخیبوون بوو، بەهۆی سروشتی ئەو شوێنەی کە تێیدا دەژیان، ئەمیش دەکەوێتە ناوچە کەناراوییەکانی دەلتا لە نێوان دومیاط و رەشید(کاشف، ١٩٩٤م، ص٢٣٧).

الفسطاط: شارێکی بەناوبانگی مصرە لەلایەن عەمری کوڕی عاصەوە دروستکراوە. (القزويني، د.س، ص٢٣٦)

ليستى سەرچاوەكان:

١.القران الكريم

مصادر:

١. الدينورى، أبو حنيفة أحمد بن داود (ت: ٢٨٢هـ) (١٩٦٠م)، الأخبار الطوال، تح: عبد المنعم عامر
مراجعة: الدكتور جمال الدين الشيال، ط١، دار إحياء الكتب العربي، القاهرة.

٢. عبدالمجيد اليماني، تاج الدين عبدالباقي(١٩٨٥م) تاريـخ اليمن مسمى بهجة الزمن فى تاريـخ اليمن، تح: مصطفى حجازي، ط٢، دار الكلمة، صنعاء.

٣. المسعودى، أبي الحسن على بن الحسين المسعودى(ت:٣٤٦هـ) (٢٠٠٠م)، التنبية والاشراف، القسم الثانى،علق وحواسية: قاسم وهب، وزارة الثقافة، د.ط، دمشق-سوريا.

٤. الازدى، أبي زكريا يزيد بن محمد بن اياس بن قاسم (ت: ٣٣٤هـ-٩٤٥م) (١٣٨٧هـ-١٩٦٧م)، تاريـخ الموصل، تح: على حبيبه، ، د.ط، القاهرة.

٥. مؤلف مجهول(٣٧٢هـ) (١٤١٩هـ/١٩٩٩م)، حدود العالم من المشرق الى المغرب، تح: يوسف الهادى، ط١، دار الثقافية للنشر، القاهرة.

٦. أبو جعفر البغدادي، محمد بن حبيب بن أمية بن عمرو الهاشمي(ت: ٢٤٥هـ) (د.س)، المحبر، تح: إيلزة ليختن شتيتر، د.ط، دار الآفاق الجديدة، بيروت.

٧. ابن خلدون، عبد الرحمن بن محمد بن محمد(ت: ٨٠٨هـ) (١٤٢١هـ / ٢٠٠٠م)، ديوان المبتدأ والخبر في تاريـخ العرب والبربر ومن عاصرهم من ذوي الشأن الأكبر، تح: خليل شحادة، ط٢، دار الفكر، ج٣، بيروت،

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

٨. الذهبي، شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قَايْماز (ت: ٧٤٨هـ) (١٤١٣ هـ / ١٩٩٣م)، تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام، تح: عمر عبد السلام التدمري، ط٢، دار الكتاب العربي، ج١٦، بيروت.

٩. المسكويه: أبو علي أحمد بن محمد بن يعقوب (ت: ٤٢١هـ) (٢٠٠٠م)، تجارب الأمم وتعاقب الهمم، تح: أبو القاسم إمامي، ط٢، الناشر: سروش، ج٣، طهران.

١٠. الذهبي، شمس الدين أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان (ت:٧٤٨) (د.س)، العبر فى خبر من غبر، ج١، تح: ابو هاجر محمد السعيد بن بسيونى زغلول، دار الكتب العلمية، بيروت-لبنان.

١١. المقريزى، تقي الدين أحمد بن علي(١٩٩٨م)، الموعظ والأعتبار بذكر الخطط والاثار العروف بالخطط المقريزية، تح: محمد زينهم و مديحة الشرقاوى، مكتبة مدبولي، ط١، قاهرة، ، ج١.

١٢. البيهقي، فريد خراسان على بن زيد (ت: ٥٦٥هـ) (١٤٢٥هـ/٢٠٠٤م)، تاريخ بيهق، تر و تح: يوسف الهادي، ط١، دار اقرأ، دمشق-سوريا،

١٣. ابن كثير، أبي فداء اسماعيل ابن كثير القريشى الدمشقي (ت: ٧٧٤) (١٤٢٨هـ/ ٢٠٠٧م)، البداية والنهاية، اعتن بهذه الطبعة ووثقها: عبدالرحمان و مخمد غازي بيضون، ط١٠، دار المعرفة، ببيروت-لبنان،

١٤. ابن تغرى البردي، جمال الدين أبي المحاسن يوسف(١٤٣٩هـ/١٩٣٠م)، النجوم الزاهرة، ط١، دار الكتب المصرية، ج٢، قاهرة.

١٥. المقريزى، تقي الدين(د.س)، تاريخ الاقباط المعروف بالقول الابريزى، تح: د.عبدالمجيد دياب، د.ط، دار الفضيلة، د.م.

١٦ عبد المنعم الحميرى، أبو عبد الله محمد بن عبد الله بن (ت: ٩٠٠هـ) (د.س) الروض المعطار في خبر الأقطار، تح: إحسان عباس، ط٢، مؤسسة ناصر للثقافة، بيروت.

١٧. البلاذرى، احمد بن يحي بن جابر البغدادى(١٩٠١م)، فتوح البلدان، ط١، مطبعة الموسوعات، مصر.

١٨. ابن الاثير(١٤٠٧هـ/ ١٩٨٧م)، كامل فى التاريخ، ط١، دار الكتب العلمية، مخ٥، مج٦، بيروت-لبنان.

١٩. خليفه بن خياط، أبي عمر(ت:٢٤٠هـ) (١٤١٥هـ ، ١٩٩٥م)، تاريخ خليفه بن خياط، تح: د.مصطفى نجيب فواز، د.حكمت كشلى فواز، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت-لبنان.

٢٠. ابن الجوزى، أبي فرج عبدالرحمن بن علي بن محمد (ت:٥٩٧هـ) (١٤١٢هـ/١٩٩٢م)، المنتظم في تاريخ الأمم والملوك، تح: محمد عبدالقادر عطا و مصطفى عبدالقادر عطا، ج٨، ط١، دار الكتب العلمية، بيروت-لبنان.

٢١. حسين الازدي، جمال الدين أبو الحسن علي بن منصور ظافر (ت:٦١٣هـ/ ١٢١٦م) (١٩٩٩م)، أخبار الدول المنقطعة، تح: د.عصام مصطفى هزايمة، د. محمد عبدالكريم محافظة واخرون، ط١، مؤسسة حمادة و دار الكندى للنشر، ج٢، اريد-أردن.

٢٢. الجهشيارى، أبي عبدالله محمد بن عبدوس (١٣٥٧هـ/ ١٩٣٨م)، كتاب الوزراء والكتاب، حققه و وضع فهارس: مصطفى السقا و ابراهيم الابيارى و عبدالحفيظ الشلبى، ط١، مطبعة مصطفى البابى، قاهرة.

٢٣. اليعقوبى، أحمد بن اسحاق بن جعفر(ت: ٢٩٢هـ) (١٤٢٣هـ /٢٠٠٢م)، تاريخ اليعقوبى، علق عليه ووضع حواشيه: خليل المنصور، ط٢، دار الكتب العلمية، ج٢، بيروت-لبنان،

٢٤. ابن العبرى، غريغوريوس أبي فرج (١٤١٥هـ/ ١٩٩٤م)، تاريخ مختصر الدول، تصحيح و فهرسته: الأب أنطون صالحانى اليسوعى، ط٢، دار الرائد اللبنانى، لبنان.

٢٥. ابن طقطقى، محمد بن علي بن طباطبا (د.س)، الفخري فى الادب السلطانية والدول الاسلامية، دار الصادر، د.ط، بيروت.

٢٦. التلمحري، البطريرك ديونيسيوس(٢٠١٤م)، رحلات البطريرك ديونيسيوس التلمحري فى عهد الخليفتين المأمون والعتصم، تح: تيسير خلف، ط١، دار السويدى، أبو ظبي- الامارات العربية المتحدة.

٢٧. الكندى، ، أبي عمر محمد بن يوسف بن يعقوب(ت: ٣٥٣) (١٤٢٤هـ/٢٠٠٤م)، الولاة والقضاة، تح: محمد حسن محمد و أحمد فريد المزيدي، دار الكتب العلمية، ط١، بيروت-لبنان،

٢٨. الادريسي، محمد بن محمد بن عبد الله بن إدريس الحسني الطالبي، (ت:٥٦٠هـ) (١٤٠٩ هـ /١٩٨٠م) نزهة المشتاق في اختراق الآفاق، ط١، عالم الكتب، ج١، بيروت.

٢٩. الطبرى، أبو جعفر محمد بن جرير(٢٢٤-٣١٠هـ) (د.س)، تاريخ الرسول والملوك، تح: محمد أبو فضل ابراهيم، ط٣، دار المعاريف، ج٨، قاهرة.

٣٠. المجهول(٢٠٠٦م)، تاريخ سجستان، تر: محمود عبدالكريم على، ط١، مجلس الأعلى للثقافة، قاهرة.

٣١. القزويني، زكريا بن محمد بن محمود (ت: ٦٨٢هـ) (د.س)، آثار البلاد وأخبار العباد، د.ط، دار صادر، بيروت.

٣٢. ياقوتى، شهاب الدين أبو عبد الله ياقوت بن عبد الله الرومي الحموي (ت: ٦٢٦هـ) (١٩٩٥م)، معجم البلدان، ط٢، دار صادر، ج٢ بيروت.

المراجع:

١. عبدالرزاق، محمود اسماعيل(١٤٠٦هـ/١٩٨٥م)، الخواريـج فى بلاد المغرب حتى منتصف القرن الرابع الهجرى، ط٢، دار الثقافة، المغرب.

٢. عدوان، محمد أحمد(١٤١٠هـ/١٩٩٠م)، موجز فى تاريخ دويلات المشرق، الاسلامى، دار العالم الكتب.

٣. كاشف، سيدة اسماعيل(١٩٩٤م)، مصر فى فجر الاسلام من الفتح العربى الى قيام الدولة الطولونية، د.ط، الهيئة المصرية العامة للكتاب، د.م.

٤. صديق، زرار(٢٠١٨م)، الكرد فى العصر العباسى١٣٢-٣٣٤هـ/٧٤٩-٩٤٦م، ط١، دار المكريانى للطباعة والنشر، أربيل- اقليم كردستان العراق.

٥. العانى، حسن فاضيل زعين(١٩٨١م)، سياسة المنصور أبى جعفر الداخلية والخارجية، شبكة كتب الشيعة، بغداد،

٦. عزام، خالد(٢٠٠٩م)، موسوعة التاريخ الاسلامى، العصر العباسى، دار أسامة، د.ط، الأردن-عمان.

٧. العيدروس(١٤٣٢هـ/ ٢٠١١م) محمد حسن، تاريخ السياسي والحظاري للدولة العباسية، ط١، دار الكتاب الحديث، القاهرة.

٨. التدمرى: عمر عبدالسلام(١٤١٣هـ/١٩٩٢م)، لبنان من قيام الدولة العباسية حتى سقوط الدولة الاخشيدية (١٣٢-٣٥٨هـ/٧٥٠-٩٦٩م)، ط١، جروس بونس، طرابلوس.

٩. كاتبى، غيداء خزنة(د.س)، الخراج منذ الفتح الاسلامى حتى أوسط القرن الثالث الهيجرى الممارسات والنظرية، ط٢، ناشر: مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت – لبنان.

١٠. مصطفى، شاكر(١٩٧٣م)، دولة بنى العباس، ط١، وكالة المطبوعات، ج١، الكويت.

١١. شمسان، امان أحمد(٢٠٠١م)، اليمن فى العصر العباسى الأول (١٣٢-٢٠٣هـ/٧٥٠-٨١٨م)، ط١، دار الثقافة العربية، الشارقة-الامارات العربية المتحدة.

١٢. العسيري، أحمد معمور، موجز التاريخ الإسلامى، منذ عهد آدم عليه السلام (تاريخ ما قبل الاسلام) إلي عصرنا الحاضر ١٤١٧هـ/١٩٩٦-١٩٩٧م، مكتبة الملك فهد الوطنية أثناء النشر، ط١، د.م، ١٤١٧هـ/١٩٩٦م.

١٣. ا.س، ترتون (د.س)، أهل الذمة فى الاسلام، تر و تع: حسن حبشى، د.ط، دار الفكر العربى، د.م.

١٤. خليفة، حسن(د.س)، الدوله العباسية قيامها وسقوطها، ط١، مطبعة الحديثه، قاهرة.

١٥. العزيز، حسين قاسم(٢٠٠٠م)، البابكية الانتفاضة ضد الخلافة العباسية، د.ط، دار المدى، دمشق-سوريا.

١٦. عبدالرحمن، محمد نصر و محمد صقر الدوسري(١٤٣٨هـ)، تاريخ الدولة العباسية فى العصر العباسى الاول، مركز الترجمة والتاليف والنشر جامعة ملك فصل.

١٧. العبادي، أحمد مختار(د.س)، فى التاريخ العباسي والفاطمي، د.ط، دار النهضة العربية، بيروت.

١٨. شاكر، محمود(١٤٢١هـ/٢٠٠٠م)، التاريخ الاسلامى الدولة العباسية، ط٦، المكتب الاسلامى، ج١، بيروت.

١٩. تاجر، جاك(٢٠١٢م)، أقباط و مسلمون، د.ط، مؤسسة هنداوى، القاهرة-مصر.

٢٠. حسن، ابراهيم حسن(١٤١٦هـ/١٩٩٦م)، تاريخ الاسلام السياسى والدينى والثقافى والاجتماعى، ط١٤، دار الجيل و مكتبة النهضة المصرية، ج٢، بيروت، القاهرة.

٢١. أيوب، ابراهيم(١٩٨٩م)، التاريخ العباسي السياسي والحضاري، ط١، دار الكتاب العالمي، بيروت-لبنان.

٢٢. الزركلى، خير الدين بن محمود بن محمد بن علي بن فارس، الأعلام، ط١٥، دار العلم للملايين، ج٨، ٢٠٠٢م.

٢٣. اليوزبكي، توفيق سلطان، تاريخ أهل الذمة فى العراق (١٣-٢٤٦هـ)، ط١، دار العلوم للطباعة والنشر، رياض، سعودية،١٤٠٣هـ/١٩٨٣م

٢٤. . صديقى، غلام حسين(٢٠١٠م)، الحركات الدينية المعارضة للاسلامية فى ايران فى القرن الثانى والثالث والهجريين، تر: مازن اسماعيل النعيمي، دار الزمان، ط١، دمشق-سوريا

٢٥. الهامى، محمد (٢٠١٣م)، العباسيون الاقوياء رحلة العباسيين منذ بداية الثورة وحتى نهاية عصرهم الذهبي، ط١، مؤسسة اقرأ، القاهرة.

٢٦. اقبال، عباس و پيرنيا حسن و باجايى، پرويز(١٩٨٩م)، تاريخ ايران بعد الاسلام من بداية الدولة الطاهرية حتى نهاية الدولة القاجارية، تح و نقل عن الفارسية: د. محمد علاالدين منصور، د.ط، دار الثقافة، قاهرة-مصر.

٢٧. الدورى، عبدالعزيز(١٩٩٧م)، العصر العباسى الاول دراسة فى التاريخ السياسى والادارى والمالى، ط٣، دار الطليعة للطباعة والنشر، بيروت-لبنان.

سەرچاوەی كوردی:

١. برۆكلمان، كارل (٢٠١٧ز)، مێژووی گەلانی موسڵمان، و: عومەر عەلی غەفور، چ١، ناوەندی مێژووی جەمیل رۆژبەیانی، سلێمانی،

٢. یاسین، باقر (ز٢٠١٧)، مێژووی خوێناوی عێراق ڕووداوەكان هۆكارەكان چارەسەرەكان، و: حەمە ساڵح گەڵاڵی، چ٢، چاپخانەی حەمدی.

٣. العریشی، یوسف (٢٠١٨ز)، عەباسیەكان مێژووی سەردەمی خەلافەت، و: ڕووپاک كاخدر حەمەد، چاپخانەی ڕۆژهەڵات، چ٢، هەولێر.

٤. طقوش، محەمەد سوهێل (٢٠٠٩ز)، پوختەی مێژووی ئیسلامی، و: نیهاد جلال حبیب الله، چ١، دار الفكر، بیروت- لبنان.

٥. القطان، أحمد و محمد طاهرالزين (١٤٣٩ك/٢٠١٨ز)، هارونە ڕەشید خەلیفەی ستەم لێكراو، و: عەلی صالح میران، چ١، نەسینگەی تەفسیر، هەولێر.

٦. زەكی بەگ، محەمەد ئەمین (٢٠٢١ز)، خولاصەیەكی تاریخی كوردو كوردستان، لە بڵاوكراوەكانی بنكەی بەڵگاندن و لێكۆڵینەوەی ژین و دەزگای ڕۆشنبیری جەمال عیرفان، سلێمانی-هەرێمی كوردستان، بەرگی یەكەم.

٧. پۆڵادیان، ئارشاک (٢٠٠٨ز)، كورد لە سەدەی حەوتەمەوە تا سەدەی دەیەم، و: جەلیل كاكەوەیس، چ٢، لە بڵاوكراوەكانی كتێبخانەی ئاویەر.

٩. خەلیل، عیمادەدین (٢٠١٩ز)، دەروازەیەک بۆ مێژووی ئیسلام، و: د. زانا محەمەد ئەمین سەعید، چ١، لە بڵاوكراوەكانی سەنتەری زەهاوی.

١٠. عبدالكريم، صلاح الدين (٢٠١٨ز- ٢٧١٨كوردی- ١٤٣٩ک)، تەفسیری ڕێبەر، هەولێر، چ١، ب.چ.

سەرچاوەی فارسی:

١. غبار، میر غلام محمد(١٣٧٥)، افغانستان در مسیر تاریخ، جل١، چاپخانه نهضت، چ١، قم.

٢. مجهول(د.س)، مجمل التواریخ والقصص، تصحیح: ملک الشعرای بهار، د.چ، نشر الکترونیک: بهمن انصاری، د.م.

٣. اسلام نیا، فریدون، (د.س) نگاهی به تاریخ ایران بعد از اسلام، مؤسسة انتشارات حوسيني اصل، د.چ، د.م.

٤. گردیزی، ابو سعید عبدالحی بن ضحاک بن محم (٤٤٢-٤٤٣هـ) (١٣٦٣)، زین الاخبار (تاریخ گردیزی)، تصحیح و تعلیق: عبدالحی حبیبی، چ١، دنیای چاپ، تهران-ایران.

٥. زرین کوب، عبدالحسین (د.س)، دوقرن سکوت، چ٢، د.ط، ب.م.

٦. حبیبی، عبدالحی(١٣٤٥)، تاریخ افغانستان بعد از اسلام، انجمن تاریخ أفغانستان، کابل، جل١.

٧. حمدوالله مستوفی (د.س)، تاریخ گزیده، د.چ، نشر الکترونیک: بهمن انصاری، د.م.

نامەی ئەکادیمی:

١. ترف، علاءحسين (١٤٣٦هـ/٢٠١٥م)، أساليب الدولة العباسية في تثبيت السلطة حتى نهاية عصر المتوكل(١٣٢-٢٤٧هـ)، جامعة كوفة، أطروحة دكتورا.

٢. كريمة، بخوش(٢٠١٨-٢٠١٩م)، الحركات المناهضة للدولة العباسية في عهد الخليفة المأمون (١٩٨-٢١٨هـ / ٨١٣-٨٣٣م)، جامعة ٨ ماي ١٩٤٥ قالمة، السنة الجامعية، ، (ماستەرنامە) بڵاونەکراوە.

٣. الزيتاوى، معزوزة على موسى، الحركات الفاسية غير الاسلامية في المشرق في العصر العباسى الاول، ٢٠٠٣م، (رسالة دكتورا) جامعة الاردن.

٤. فوزيه، مناصرى و جلال فطيمه، (١٤٣٦-١٤٣٧هـ / ٢٠١٥-٢٠١٦م)، النشاط الزراعى في العصر العباس الاول، (١٣٢ - ٢٣٢هـ/ ٧٥٠-٨٦١م)، (رسالة ماجستير)، جامعه دكتور يحي فارس.

٥. العسيري، أحمد معمور، ١٤١٧هـ/١٩٩٦م)، موجز التاريخ الإسلامى، منذ عهد آدم عليه السلام (تاريخ ما قبل الاسلام) إلي عصرنا الحاضر ١٤١٧هـ/١٩٩٦-١٩٩٧م، مكتبة الملك فهد الوطنية أثناء النشر، ط١، د.م

٦. أحمد بديوى، خالد محمد، الحياة السياسية والادارية والاجتماعية والثقافية في عصر المأمون(١٧٠-٢١٨هـ)، رسالة ماجستير، جامعة عين شمس، د.س.

گۆڤار:

١. حسن، ابوبكر دێوانە و موسى محمد خضر(٢٠٢٠ز.)، هۆکاری ڕاپەڕینی خەڵکی ڕۆژهەڵاتی ئیسلامی دژی خەلافەتی عەبباسی (١٣٢-٢٣٢ک/٧٤٩-٨٤٦ز) بە پێی سەرچاوە فارسییەکان، گۆڤاری توێژەر، بەرگی٣، ژمارە٣، پاییز.

٢. محمود، سمية عزيز(٢٠٠٨م)، القائد العباسي هرثمة بن أعين ودوره السياسي والعسكري في العصر العباسي الاول، مجلة الفتح، عدد: ٣٦، تشرين الاول.

٣. مسعود، غادة محمد خالد(١٤٤٢هـ/٢٠٢٠م)، ثورة البشمور (٢١٦-٢١٧هـ/٨٣١-٨٣٢م)، مجلة كلية الاداب، العدد:٦١، أغسطس ٢٠١٧، جامعة منصورة.

٤. العكيدى، عمار حسون عبو، العلاقة بين الاقباط البشمور والولاة العباسيين في مصر (١٣٢-٢٢٧هـ/٧٥٠-٨٣١م)، مجلة اداب الرافدين، العدد: ٨٢، سنة، الخمسون،

٥. الدوسكي، رمزية حمزة حسن و گولێ حسين محمد(٢٠٢١م)، إرهاب الخليفة المعتصم بالله (٢١٨-٢٢٧هـ/ ٨٣٣-٨٤١م) للكورد واضطهادهم سنة ٢٢٦هـ/٨٤٠م، مجلة جامعة دهوك، المجلد: ٢٤ ،العدد: ١، العلوم االنسانية واالجتماعية،

٦. الجبالی، خالد(٢٠١٠م.)، الزط وأثرهم فی تاريخ الدولة العربية الاسلامية(١-٢٩٥هـ/٦٢٢-٩١٥م)، المجلة العلمية بكلية الأداب، العدد: ٢٣.

٧. حسن، ناجی(٢٠٠٥م)، الاثر الاقتصادي في الحياة السياسية في العصر العباسي الاول(١٣٢-٢٣٢هـ)، مجلة كلية الاداب، العدد: ٧١، جامعة بغداد،

٨. اسماعيل، صلاح كانبي، و شوان عثمان و عطا عبدالرحمن محى الدين(٢٠٢٠م)، دور الدافع الاقتصادي في الثورات والانتفاضات (٤٤ – ٢٣٢هـ/٦٦١ –٨٤٦م(، گۆڤاری زانكۆی گەرميان، خولی: ٦، ژمارە: ٤، نەورۆز.

٩. ناصر السيف، عبدالله بن محمد ((١٤١٧هـ/ ١٩٩٧م)، الزراعة في جنوب الجزيرة العربية في العصر العباسي حتى نهاية القرن الرابع الهجري، مجلة جامعة الملك سعود، مج٩، الآداب

١٠. العبد المولى (٢٠١٧م)، عصام منصور صالح، حركة الزط في العصر العباسي الأول، مجلة البحوث التاريخية، المجلد١، العدد:٢.

١١. السروری، محمد عبده (١٩٩٤م)، الحركات المناهضة للخلافة العباسية في اليمن من عهدالرشيد حتى عهد الواثق (١٧٠-٢٣٣هـ/ ٧٨٦-٨٤٧م)، مجلة كلية الاداب، العدد:١٧، جامعة صنعاء.

سايت:

١. قصاب، رغد(٢٠١٨م)، ثورة الزط، http://omferas.com/vb/t63754، كۆتا سەردان ٢٠٢٢/٥/٣١

٢.فروشانی، نيعمت الله صفری، قيام های ايرانيان در عصر اول عباسی، http://tarikh.nashriyat.ir/node/٣٣٧#_٢٧ . كۆتا سەردان ٢٠٢٢/٧/٤.

٣. العقرباوی، حمزة(٢٠١٨م)، المُبرقع اليمانيّ ثورةٌ انطلقت من جبال الغور، متراس (metras.co) كۆتا سەردان. ٢٠٢٢/٦/٢٦.

٤. مرعی، فرست،(٢٠٢٠م)، حركة جعفر الكردي في عهد الخليفة المعتصم باالله العباسي(٢٢٤-٢٢٦هـ/ ٨٣٩-٨٤١م)، https://zahawi.org/?p=2979&lang=ar. كۆتا سەردان. ٢٠٢٢/٧/١٤.

جیاوازی شوێنی دابەشبوونی ئاژەڵی کاوێژکار لە قەزای چەمچەماڵ
التباين المكاني لتوزيع الحيوانات المجترة في قضاء چمچمال
Spatial variation of ruminant distribution in Chamchamal district

سامان عادل حسین[1] ، دلێر عزیز تەها[2]
[1] بەڕێوەبەرێتی پەروەردەی چەمچەماڵ ،شاری چەمچەماڵ ، هەرێمی کوردستان، عێراق
[2] بەشی جوگرافیا،فاکەڵتی پەروەردە،زانکۆی کۆیە ، شاری کۆیە ، هەرێمی کوردستان، عێراق
Corresponding author's e-mail: samanadil1988@gmail.com

پوختە

ئاژەڵی کاوێژکار پێکهێنەرێکی گرنگی داهاتی کەرتی کشتوکاڵیە و ڕۆڵی هەیە لەدابینکردنی خۆراکی دانیشتوان لەناوچەی توێژینەوە. ئەم توێژینەوەیە لە سنوری قەزای چەمچەماڵ ئەنجامدراوە بە ئامانجی خستنە ڕووی جیاوازی دابەشبوونی ئاژەڵی کاوێژکارە بەسەر یەکە کارگێریەکاندا و پەیوەندی ئەو جیاوازییە بە هۆکارە جوگرافیە سروشتی و مرۆییەکانەوە.بەرزونزمی یەکێکە لە و دوو کۆمەڵە هۆکارە, وە هەروەها ئاووهەوا و تێکرای بارانی ساڵانە , وە هۆکارێکی تر کە لە توێژینەوەکەدا شیکراوەتەوە خاکە, ئەویش لە(٥)جۆر خاك پێکدێت, وە هۆکارەکانی دەرامەتی ئاو و ڕوەکی سروشتی هەریەکەیان ڕۆڵی کاریگەری هەیە, وە هۆکاری تری وەکو دەستی کار, وە هۆکارەکانی سیاسەتی کشتوکاڵی و ئالیك و لەوەڕگا باسکراون ,هەروەکچۆن لەکۆتایی تەوەری یەکەمدا خزمەتگوزاری ڤێرتەرنەریش ڕونکراوەتەوە. مەبەستێکی تری توێژینەوەکە خستنەڕو و شیکردنەوەی جیاوازی دابەشبوونی ژمارەیی و جۆریی ئاژەڵی کاوێژکارە, کە تیایدا دەردەکەوێت بڵاوترین جۆری ئاژەڵ مەڕە و زۆرترین ژمارەی دەکەوێتە ناحیەی سەنگاو دەگاتە(١١٥٧١٧)سەر وەئاژەڵی مانگا کەمترین بڵاوبونەوەی هەیە و زۆرترین ژمارەی دەکەوێتە ناحیەی(ئاغجەلەر) دەگاتە(٦٦٣٣)سەر, بۆیە جیاوازیەکی ڕوون و ئاشکرا دەبینرێت لەدابەشبوونیدا. ئەم شیکردنەوانە پشتبەست بە داتا و نەخشە و چاوپێکەوتن و فۆرمی ڕاپرسی و زانیاری و ئەنجامدراون.

کلیلی وشە: ئاژەڵی کاوێژکار, بەخێوکردنی ئاژەڵ, ڤێرتەرنەری, لەوەڕگا, هۆکارە سروشتی و مرۆییەکان.

المستخلص

تعتبر المجترات عنصرا هاما في الدخل الزراعي وتلعب دورا في توفير الغذاء للسكان في منطقة الدراسة.تم إجراء هذا البحث في قضاء چمچمال بهدف عرض التباين في توزيع المجترات بين الوحدات الإدارية وعلاقة هذه التباين بالعوامل الجغرافية الطبيعية والبشرية. إحدى مجموعتي العوامل هي السطح التى تنقسم إلى ثلاثة أقسام رئيسية. وكذلك المناخ , ومتوسط هطول الأمطار السنوي, العامل الآخر الذي تم تحليله في الدراسة هو التربة التي تتكون من(٥)أنواع من التربة، وعامل أخر مثل الموارد المائية والنباتات الطبيعية لكل منها دور مؤثرة، وعامل اخر مثل الأيدي العمالة، وذكرت السياسة الزراعية وعلف والمراعي، كما في نهاية المبحث الأول الخدمات البيطرية موضحة. الغرض الآخر من الدراسة هو عرض والتحليل التباين النوعية والعددية، نوع الغنم اكثر انتشارا, واغلب عددهم يقع في ناحية(سەنگاو)الذى عدده يصل إلى(١١٥٧١٧) رأسا، ولكن نوع البقرة أقل انتشارة و مع ذلك اغلب عددها تقع في ناحية(أغجلر), التى عددها تصل إلى(٦٦٣٣) رأسا, لذلك هناك التباين في توزيعها. تم إجراء هذه التحليلات على أساس البيانات والخرائط والمقابلات واستمارات استبيان.

مفاتيح الكلمات: الحيوانات المجترة, تربية الحيوانات, البيطرة, المراعي, العوامل الطبيعية والبشرية.

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
DOI Link	http://doi.org/10.32410/huj-10487
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٢/١٠/١١ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢٣/١/١٨ | ڕێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢٣/٩/٣٠
ئیمەیلی توێژەر	samanadil1988@gmail.com
مافی چاپ و بڵاو کردنەوە	©٢٠٢٣ م. سامان عادل حسین، د.دلێر عزیز تەها، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

Abstract

Ruminants are an important component of agricultural income and play a role in providing food for the population in the study area. This study was conducted in Chamchamal district with the aim of presenting the variation in the distribution of livestock among the administrative units in Chamchamal district and the relationship of these variance with natural and human geographical factors, The surface is one of two groups of factors, which are divided into three parts, also climate, and the average annual rainfall, another factor analyzed in the study is soil, which is consist of(٥)types, water resources and natural plants factors each has an influential role, and other factors such as labor, Agricultural and Fodder and Pasture policy factors are described, As explained at the end of the first topic, veterinary services. Another purpose of the study is to analysis and present the number and type variation of ruminant, which shows the most common type is sheep and the most number are in(Sangw)sub-district, it reaches(١١٥٧١٧)heads, while the least widespread is cow, and the most number of cows is in(Aghjalar)sub-district, it reache(٦٦٣٣)heads, Therefore, the study showed a clear variance of distribution. These analyzes have been carried out and based on data, maps,

Keywords: Ruminant animals, Animal Husbandry, Veterinary, Pasture, Natural and human factors. interviews and Survey form.

پێشەکی:-

ئاژەڵی کاوێژکار یەکێکە لە کۆڵەگە گرنگەکانی کەرتی کشتوکاڵی ورۆڵێکی گرنگی هەیە وەکو سەرچاوەیەکی خۆراکی, بەتایبەت دوای زۆر بوونی داواکاری لەسەر بەرهەمەکانی گۆشت و شیر کە سەرچاوەی پرۆتین و بەشێکی زۆری ڤیتامینەکانن, ئەمەش بەهۆی زۆربوونی ژمارەی دانیشتوان و زیادبوونی هۆشیاری تەندروستییەوە ڕوویدا. لە ئێستادا بووەتە سەرچاوەیەکی ئابووری نیشتیمانی بۆ چەندین وولات ,ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ڕەخساندنی ژینگەی پێویست بۆ بەخێوکردن و بەرهەمهێنانی ئاژەڵی و دابینکردنی سەرچاوەی خۆراك وگونجاوی ئاووهەوا, زانستی جوگرافیاش گرنگیەکی تایبەت بە سامانی ئاژەڵ دەدات وەکو بەشێك لە لقی جوگرافیای کشتوکاڵی. جیاوازی لەدابەشبوونی شوێنی ئاژەڵی کاوێژکار کاریگەرە بە هۆکارە سروشتیەکان و مرۆییەکان, ئەو جیاوازي دابەشبوونەش دەبێتە هۆی جیاوازی لە ڕەخساندنی هەلی کار و داهات و جیاوازی لە تێکدان و پاراستنی لەوەڕگاکان.

ناوچەی توێژینەوە خاوەنداریەتی ژمارەیەکی جۆراو جۆری سامانی ئاژەڵ دەکات و پێداویستیەکانی دانیشتوانی ناوچەکە تاڕادەیەکی دیاریکراو پڕدەکاتەوە لەبەرهەمەکانی, ئەمە سەرەڕای خزمەتکردنی هەندێ پیشەسازی بە مادەی خاو(سەرەتایی)وەك پێستەو خوری, هەروەها ڕێژەی مادەی ئەندامی وپیتموس لەخاك زیاتر دەکات و پیتی خاك بەرزدەکاتەوە، ئەم ئاژەڵانە سەرچاوەیەکی سەرەکی گرنگی داهاتی هەندێ لەدانیشتوانی گوندنشینەکانی قەزای چەمچەماڵن. ئەم توێژینەوەش کە هەڵهێنجراو(مستل)ی نامەی ماستەری خوێندکارە, بۆیە لێرەدا پەسنی ئاژەڵی (مەڕ)و(بزن)و(مانگا)دەکەین کە دابەشبوون بەسەر (٧)ناحیەو(٣٢١)گوند لەقەزای چەمچەماڵ و جیاوازی دابەشبونیان لەنێوان ناحیە و گوندەکانی قەزاکە. دەتوانرێت لە ڕێگای دیاریکردنی جیاوازی دابەشبوونی ئاژەڵی کاوێژکارەوە کار لەسەر گەشە و بەرەوپێشچوونی ئەم کەرتە گرنگە بکرێت و خاڵە لاواز و بەهێزەکانی دیاری بکرێت و چارەسەری گەنجاو بۆ کێشەکان دەست نیشان بکرێت.

كێشەی توێژینەوە:

كێشەی توێژینەوە بریتییە لە پرسیارێك یاخود كێشەیەك كە پێویستی بە وەڵام و شرۆڤەیە كێشەی ئەم توێژینەوەیە بەم پرسیارە دەخەینە ڕوو :- ئایا جیاوازی دابەشبوونی شوێنی ئاژەڵی كاوێژكار هەیە لەناوچەی توێژینەوە؟ وەئایا هۆكارە جوگرافیە كارتێكەرەكان چین لەسەر بەخێوكردنی سامانی ئاژەڵ لەقەزای چەمچەماڵ؟وەرۆڵی هۆكارە سرشتی و مرۆییەكان لەدابەشبوونی سامانی ئاژەڵ چیە؟

گریمانەی توێژینەوە:

گریمانەی توێژینەوە وەڵامێكی خەملێنراوی كێشەی توێژینەوەیە پێش دەستپێكی كاری توێژینەوە ,وەڵامی گریمانەی بۆ توێژینەوەكە بەم شێوەیە دەخەینە ڕوو:- جیاوازی دابەشبوونی شوێنی جۆری و ژمارەی ئاژەڵی كاوێژكار هەیە لەناوچەی توێژینەوە) " كومەڵێك هۆكاری كارتێكەر كار لەسەر دابەشبونی سامانی ئاژەڵ دەكات ,هۆكارە سروشتی و مرۆییەكان هۆكاری جیاوازی دابەشبوونن.

ئامانجی توێژینەوە:

ئامانجی توێژینەوەكەمان شیكردنەوەی جیاوازی شوێنی دابەشبوونی ئاژەڵی كاوێژكارە لە ڕووی جۆر و ژمارە و پەیوەندی دابەشبوونەكە بە دیاردە سروشتی مرۆییەكانی پەیوەست بە بەخێوكردنی سامانی ئاژەڵ لە ناوچەی توێژینەوە. ئەمەسەرەڕای بەستنەوەی هۆكارەكان و جیاوازی دابەشبوونی ئاژەڵی كاوێژكار لە ناوچەی توێژینەوە.

گرنگی توێژینەوە:

گرنگی لێكۆلینەوەكە بریتییە لە خستنەرووی جیاوازی دابەشبوونی ئاژەڵی كاوێژكار لە یەكە كارگێڕییەكانی سنوری ناوچەی توێژینەوە و پەیوەندی كاریگەری دیاردە سروشتی و مرۆییەكانی پەیوەست بە سامانی ئاژەڵی لەسەریان, لەهەمانكاتدا دەبێتە بەرچاو ڕوونی بۆ فەرمانگەی میری و توێژەرانی ئەم بوارە.

میتۆدی توێژینەوە:

لەم توێژینەوەیەدا هەر سێ میتۆدی وەسفی و هەرێمی و شیكاری بەكارهاتووە بۆ كۆكردنەوەی داتا و ناساندن و خستنە ڕووی تایبەتمەندی جوگرافی ناوچەكە و شیكردنەوەی داتاكان بەدەستهێنانی داتا بەپشتبەستن بە بەرنامەی(Arc GIS)

سنوری ناوچەی توێژینەوە:

لەڕووی ئەسترۆنۆمیەوە دەكەوێتە نێوان بازنەكانی پانی ("٤٢ :'٥٦ :°٣٤ _ '٤٨ :"٥٣ :°٣٥)باكور و هێڵەكانی درێژی ('١٢ :"٣٧ :°٤٤ _ '٤٨ :٢٦": °٤٥)ڕۆژهەڵاتی گۆی زەوی. لەڕووی شوێنی جوگرافیەوە دەكەوێتە بەشی باكوری ڕۆژهەڵاتی عێراق و باشوری ڕۆژهەڵاتی هەرێمی كوردستان و باشوری ڕۆژئاوای پارێزگای سلێمانیەوە, لەڕوی كارگێرییەوە سەربە پارێزگای سلێمانیە, لەشەش ناحیە وناحیەی سەنتەری قەزا و(٣٢١)گوند پێكدێت ،لەباكورەوە قەزای كۆیەی سەربە پارێزگای هەولێرە, لەباشورەوە قەزای كەلار و قەزای كفری سەربە ئیدارەی گەرمیانە, لەڕۆژهەڵاتیەوە قەزای قەرەداغ و قەزای بازیان و قەزای دوكانە,كە هەرسێ قەزاكە سەربە پارێزگای سلێمانین,وە لە ڕۆژئاواوە قەزای كەركوكی ناوەندی پارێزگای كەركوكە. كۆی ڕووبەری قەزاكە دەكاتە(٣٦٤٥.٤كم٢) بەپێی خشتەی(١_١). وەرێژەی(٢٥.٥٪)كۆی گشتی رووبەری سلێمانی(١٤٢٨٠كم٢)پێكدەهێنێت. بڕوانە نەخشەی(١_١) و نەخشەی(١_٢).

بەڵام سنوری كاتی(زەمانی)لێكۆڵینەوەكە دیاریكراوە لەسالی(٢٠٠٠-٢٠٢١) بۆ داتاكانی كەشناسی و ژمارە و جۆری ئاژەڵی كاوێژكار (مەڕ) و(بزن) و(مانگا) لەناوچەی توێژینەوە .

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

نەخشەی(١-١)

ناوچەی توێژینەوە بەگوێرەی پارێزگای سلێمانی و هەرێمی کوردستان

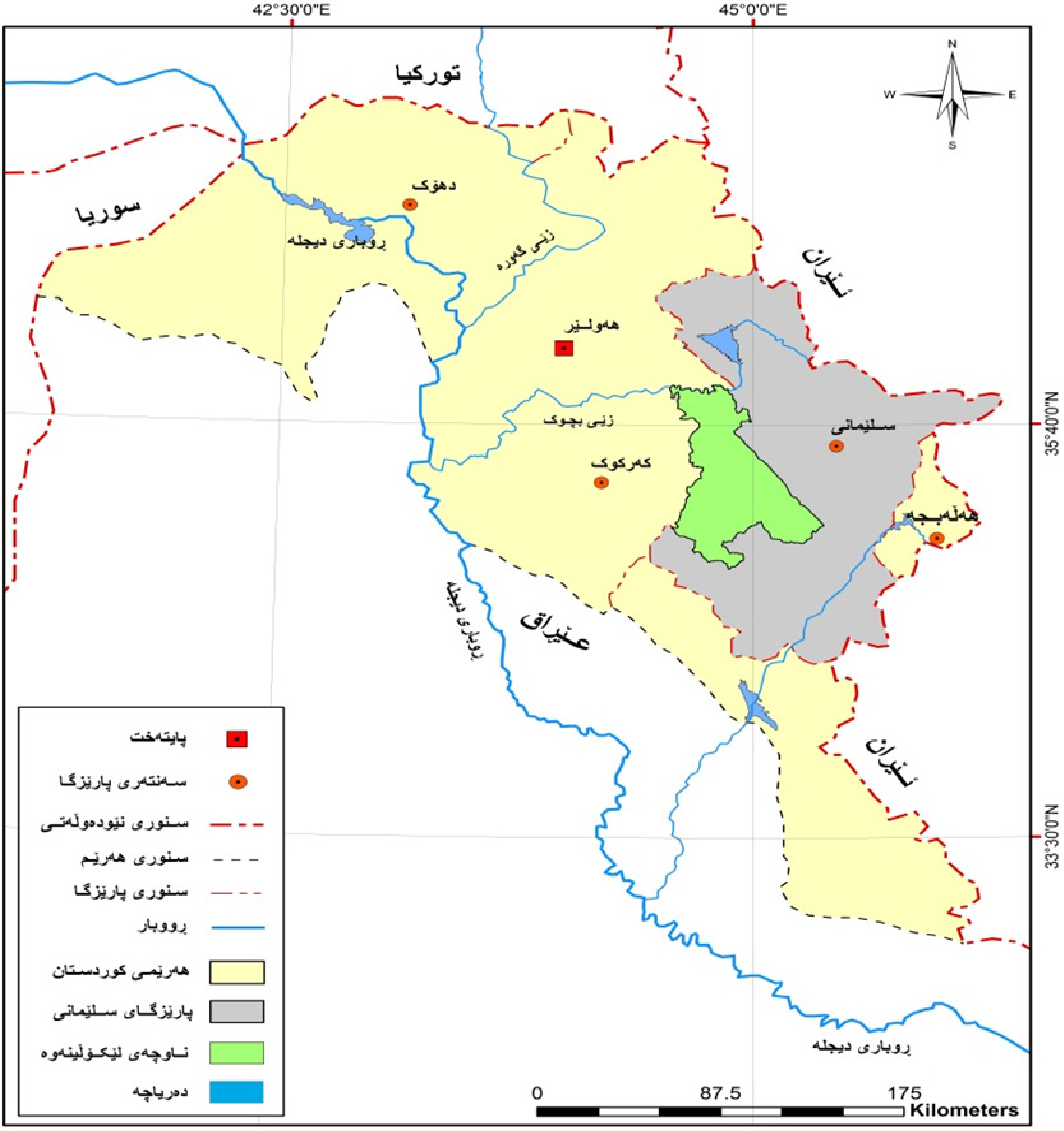

سەرچاوە/١-حکومەتی هەرێمی کوردستان , وەزارەتی پلاندانان, بەرێوەبەرایەتی ئاماری سلێمانی , بەشی (GIS)

٢-کاری توێژەر بەپشتبەست بە: نەخشەی (بەرزونزمی). و فایلی ژمارەیی DEM))بەدقەی(٣٠م)لەرێگەی بەرنامەی (Arc GIS 10.2)

نەخشەی(١-٢)

شوێنی ئەسترۆنۆمی و یەکە کارگێڕییەکانی ناوچەی توێژینەوە

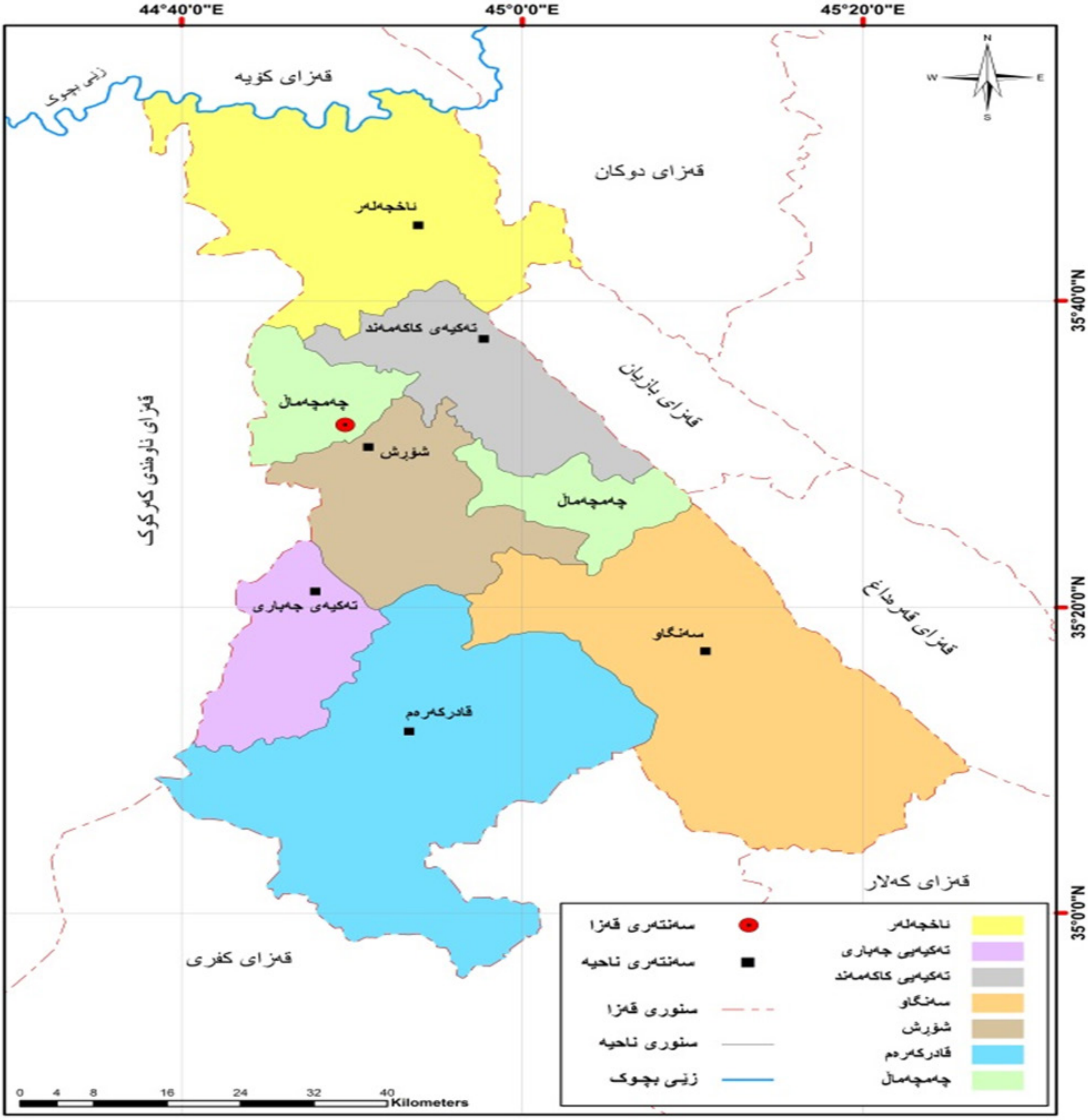

کاری توێژەر بەپشتبەست بە: نەخشەی (بەرزونزمی). و فایلی ژمارەیی (DEM)بەدقەی(٣٠م)لەرێگەی بەرنامەی (Arc GIS 10.2)

خشتەی(١-١)

ڕووبەری یەکەکارگێڕییەکانی ناوچەی توێژینەوە

ژ	یەکەی کارگێری	ڕووبەری(کم٢)	ڕێژەی(%)
١	ناحیەی سەنتەری قەزا	٢٨٥.٧	٧.٨٤
٢	ئاغجەلەر	٦٤٢.٧	١٧.٦٣
٣	تەکیەی کاکەمەند	٢٩٣.٨	٨.٠٦
٤	تەکیەی جەباری	٢٤٢.٤	٦.٦٥
٥	قادرکەرەم	٩٥١.٩	٢٦.١١
٦	سەنگاو	٨٨٠.١	٢٤.١٤
٧	شۆڕش	٣٤٨.٨	٩.٥٧
	کۆی گشتی	٣٦٤٥.٤	١٠٠

کاری توێژەر بەپشتبەست بە: نەخشەی (بەرزونزمی). و فایلی ژمارەیی DEM))بەدقەی(٣٠م)لەرێگەی بەرنامەی (Arc GIS 10.2)

تەوەری یەکەم

١-هۆکارە جوگرافیە کاریگەرەکان لەسەر دابەشبوونی سامانی ئاژەڵ

ئەو هۆکارانەی کاریگەری لەسەر دابەشبوونی ئاژەڵی کاوێژکار دەکەن لەناوچەی توێژینەوە بریتین لە هۆکارە جوگرافیە سروشتی و مرۆییەکان,کە هەریەکەیان بە ڕێژەیەکی جیاواز کاریگەری هەیە لەسەر دابەشبوونی ئاژەڵ لە ڕووی ژمارەیی و جۆرییەوە بەسەر یەکە ئیدارییەکانی ناوچەی توێژینەوە, بەشێوەیەکە لەهەندێ ناحیەکان ژینگەیەکی گونجاو هەیە بۆ بەخێوکردنی ئاژەڵ و لەهەندێ ناحیەی تر هۆکارەکانی بەخێوکردنی ئاژەڵ بەگوێرەی پێویست نیە, بۆیە لێرەدا شرۆڤەی گرگترین هۆکارەکان دەکەین بەم شێوەیە:

١-١ هۆکاری سروشتی:-

توێژینەوە لەهۆکارە سروشتیە کارتێکەرەکان لەقەزای چەمچەماڵ یەکێکە لەکارە پێشینەیی وسەرەکیەکانی ئەم توێژینەوەیە بەمەبەستی زانینی تایبەتمەندیە کارتێکەرەکان لەسەر دابەشبونی ئاژەڵی کاوێژکار کاریگەری هەر هۆکارێك لەجیاوازی دابەشبوونی ئاژەڵی کاوێژکار لەناوچەی توێژینەوە کەبریتین لەم هۆکارانەی خوارەوە :-

١-١-١ بەرزی ونزمی :

تۆپۆگرافیا بەیەکێك لەتایبەتمەندیە سروشتیە کارتێکەرەکان هەژمار دەکرێت لە دابەشبوونی سامانی ئاژەڵ لەناوچەی توێژینەوە, چونکە تۆپوگرافیای ناوچەکە جیاواز دەردەکەوێت لەناوچەیەك بۆ ناوچەیەکی تر, ئەمەش دەبێتە هۆی دابەشبوونی سامانی ئاژەڵ لەقەزای چەمچەماڵ,ناوچەکە دابەشبکەین بۆ سەر سێ ڕووی بەرزی ونزمی بەگوێرەی بەرزییان لەئاستی ڕووی دەریا, کەبریتین لەمانەی خوارەوە بەگوێرەی نەخشەی(١_٣)و خشتەی(١_٢)دابەشکراوە بەم شێوەیە:-

١- ئەو ناوچانەی بەرزاییان دەکەوێتە نێوان(٢٩٢ – ٥٠٠ م):-

ئەم زەویانە بریتین لە بەشێکی ئەو زەویانەی دەکەونە ئەمبەر و ئەوبەری ڕووبارەکانی ناوچەی توێژینەوە, بەرزاییان لە (٥٠٠١م) کەمترە, ئەوانیش بەشێك لە ئاوەڕێژگەی ڕووباری باسەڕە(ڕۆخانە)و بەری لای ڕاستی ڕووباری زێی بچوك و بەری لای چەپی ڕووباری ئاوەسپی دەگرێتەوە. ڕووبەرەکەی بریتیە لە (٧٣٤,٩کم٢), کە دەکاتە ڕێژەی (٢٠,٢٪) کۆی گشتی ڕووبەری ناوچەی توێژینەوە. ئەم ناوچانە بەهۆی ئەوەی بەشێکی زۆری پێکدێت لە دەشتی نیشتەنی, گونجاوە بۆ بەخێوکردنی مەڕ بەپلەی یەکەم و بەخێوکردنی مانگا بە پلەی دووەم ئەمەش لەبەر ئەوەیە کە مانگا گونجاوە بۆ لەوەڕگای گژوگیای درێژ و ئەو جۆرە گژوگیایە لەکەناری ڕووبارەکاندا بە شێوەیەکی چڕ دەڕوێت, وە مەڕیش گونجاوە بۆ لەوەڕگای کورتە گیای ئستێپس, ئەو جۆرە گژوگیایە لەدەشتەکاندا دەڕوێت.

٢- ئەو ناوچانەی بەرزاییان دەکەوێتە نێوان(٥٠٠١ – ١٠٠٠ م):

ئەم ناوچەیە هەموو زەویە زورگەکان و دەشتە باوەشێنیەکانی دامێنی زنجیرەچیاکان و بانەکان و دۆڵەکان دەگرێتەوە کە بریتین لە دەشتەکانی ئاغجەلەر و سەنگا و قادرکەرەم و بانەکانی مەقان و جەباری و بناری گل و دۆڵەکانی شیوەسوور و جەلەمۆرد. ئەم ناوچەیە گەورەترین ڕوبەر داگیردەکات لەناوچەی توێژینەوە, کە دەگاتە (٢٧١٩,٦کم٢), دەکاتە ڕێژەی (٧٤,٦٪)کۆی ڕووبەری ناوچەی توێژینەوە. ئەم ناوچەیە بەشی زۆری دەکەوێتە چوارچێوەی ناوچەی زورگ(المتموجة), زۆر گونجاوە بۆ بەخێوکردنی مەڕ بەهۆی ئەوەی بەشێکی زەوییەکان ناگونجێت بۆکشتوکاڵ و لەجۆری زەوی(بادلاند)ن, بۆیە جێدەهێڵرێت بۆ لەوەڕگا. هەر ئەمەش وایکردووە بەخێوکردنی مەڕ پلەی یەکەمی بەخێوکردنی ئاژەڵی وەرگرتووە لەم ناوچەیە.

٣- ئەوناوچانەی بەرزاییان دەکەوێتە نێوان(١٠٠٠,١ – ١٨٤٩م):

ئەم شێوەیەی بەرزو نزمی چیا بەرزەکانی ناوچەی توێژینەوە دەگرێتەوە کە لە باکوری ڕۆژهەڵاتەوە درێژ دەبنەوە بۆ باشوری ڕۆژهەڵات , کە لەشێوەی چەند زنجیرە چیایەك دەردەکەون کە ئەوانیش زنجیرچیاکانی(قشڵاخ و هەنجیرە و سەگرمە و قەرەداغ و ئاشداغ)ن کەمترین ڕووبەری هەیە و دەکاتە (١٩,٨کم٢), ڕێژەی(٥,٢٪) ناوچەی توێژینەوە پێکدەهێنێ. ئەم ناوچە چیایانە بەهۆی ئەوەی بارانی زۆر تێدا دەبارێت و شێی ڕێژەی زۆرە و بۆماوەیەکی زیاتر گژوگیا بە سەوزی دەمێنێتەوە گرنگیکی زۆری هەیە لە بەخێوکردنی ئاژەڵدا, بەهۆی بوونی لەوەڕگای چروپڕ هەرسێ جۆرە ئاژەڵە کاوێژکارەکەی تیادا بەخێودەکرێت, دامێن و بەشی خوارەوەی چیاکان گونجاوە بۆ بەخێوکردنی مەڕ و مانگا و شوێنە سەخت و دژوارەکانیش گونجاوە بۆ بەخێوکردنی بزنی خۆماڵی, چونکە بزن توانایەکی بێ وێنەی هەیە لە گەیشتن بە لەوەڕگا سەخت و بەرزەکان وە توانای گەیشتنی هەیە بەگەڵا و لق و پۆپی دارەکان کە خواردنێکی پڕ ماددەی خۆراکیە بۆ ئاژەڵ.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

نەخشەی(٣-١)

بەرزونزمی ناوچەی توێژینەوە

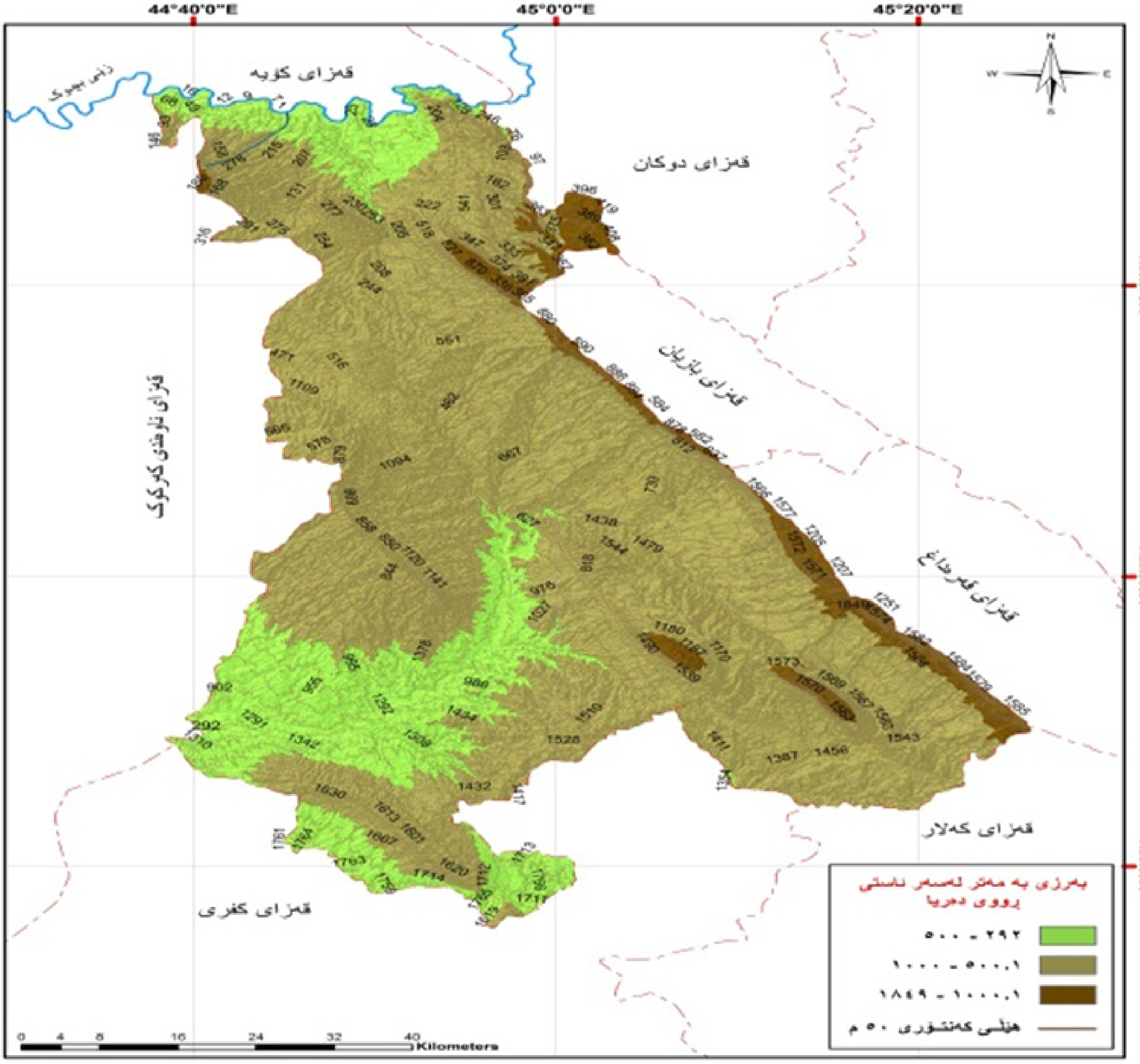

سەرچاوە/کاری توێژەر بەپشتبەست بە: نەخشەی (بەرزونزمی). و فایلی ژمارەیی DEM))بەدقەی(٣٠م) لەڕێگەی بەرنامەی (Arc 10.2 GIS).

خشتەی(١-٢)

گروپەکانی بەرزونزمی ناوچەی توێژینەوە

ز	گروپی بەرزی	رووبەری (کم٢)	ڕێژەی(%)
١	٥٠٠-٢٩٢	٧٣٤,٩	٢٠,٢
٢	٥٠٠.١ - ١٠٠٠	٢٧١٩.٦	٧٤.٦
٣	١٠٠٠.١ - ١٨٤٩	١٩٠.٨	٥.٢
کۆی گشتی		٣٦٤٥.٤	١٠٠

سەرچاوە/کاری توێژەربەپشتبەست بە: نەخشەی (بەرزونزمی). و فایلی ژمارەیی DEM))بەدقەی(٣٠م) لەڕێگەی بەرنامەی (Arc 10.2 GIS).

١-١-٢- ئاوهەوا:-

ناوچەی توێژینەوە دەکەوێتە چوارچێوەی ئاووهەوای شێدار بەگوێرەی پێوەری (کۆبن) بۆ هەرێمە ئاووهەواییەکان, کە تایبەتمەندی ئەو هەرێمە بەوەدەناسرێتەوە بارانی زستانەیە و بڕی بارانی لە دوو هێندەی پلەی گەرمی زیاترە, ئەم تایبەتمەندییە ئاووهەواییە کاریگەری گەورەی هەیە لەسەر رووی زەوی لە ڕوی جۆر و دابەشبوونی جوگرافی و رووپۆشی رووەك و سامانی ئاژەڵ و جیاوازی خاك وکشتوکاڵ و چالاکی مرۆیی لە شوێنێکەوە بۆ شوێنکی تر.

کاریگەری گرنگترین رەگەزەکانی ئاووهەوا لەسەر بەخێوکردنی سامانی ئاژەڵ و دابەشبوونی شوێنی جوگرافی ئەمانەی خوارەوەیە:-

١-١-٢-١ تیشکی خۆر:

تیشکی خۆر سەرچاوەی گەرمی و روناکییە لەسەر ڕوی زەوی، ناوچەی توێژینەوەش لەبەشێکی ئەم گەردونە بڕی جیاواز لەکاژێرەکانی تیشکی رۆژی بەردەکەوێت ئەمەش هۆکارە بۆ چالاککردنی ڤیتامین(D) پێویست بۆ دروستکردنی ئێسکی ئاژەڵ, بۆیە زیادبوونی کاتژمێرەکانی تیشکی رۆژ هۆکاری بەرزکردنەوەی پلەکانی گەرمایە لەهەموو شوێنێك هەندێکجار لەوانەیە ببێتە لێدانی خۆر(ضربة الشمس) بۆ هەندێ ئاژەڵ, یاخود لەوانەیە ببێتە هۆکار بۆ توشبوون بە هەندێ جۆری(مشەخۆر)لەکاتی کەمبوونەوەی کاتژمێرەکانی تیشکی خۆر بۆیە تیشکی خۆر کاریگەری پۆزەتیف و نێگەتیفی هەیە.

تیشکی خۆر کاریگەری هەیە لەسەر ئاژەڵ بەگوێرەی جیاوازی جۆرەکانی و رەنگەکانی و جۆری پێستیان, وە کاردەکاتە سەر پێستی ئاژەڵ وبە تایبەتیش مانگا بەشێوەی ڕاستەوخۆ, وە دەبێتە هۆی نەخۆشی سوتانی پێست و زیادبوونی بارگرانی گەرمایی بۆ لەشی و رەنگدانەوی دەبێت لەسەر فرمانە فیسیۆلۆجیەکان لە گەشە و برشتی بەرهەمەکەی. ڕەنگی پێست و مووی ئاژەڵەکان گرنگیەکی گەورەی هەیە لە دیاریکردنی ڕادەی گەیاندن و هەڵمژینی ئەوتیشکەی دەکەوێتەسەر پێستی ئاژەڵەکان, هەربۆیە ئەو رووکارانەی سپین نزیکەی (٢٠٪)تیشکی بینراو کە دەکەوێتەسەری هەڵدەمژێت,لە کاتێکدا ئەو رووکارانەی رەنگیان ڕەشە نزیکەی (٨٠٪)ئەو تیشکەی دەکەوێتە سەری هەڵیدەمژێت(الاسدی,

٢٠٠٨, ص٢٩). هەندێ سەرچاوە ئاماژە بە ڕێژەی(١٠٠٪) دەکەن بە گوێرەی پاکی کەشوهەوا. وە هەروەها ئاژەڵی مەڕیش لەهەڵمژینی ئەو تیشکەی کەدەکەوێتە سەر پێست و خوریەکەی جیاوازە بەهۆی جیاوازی ڕەنگی خوریەکانیان ,تێکرای گشتی تیشکدانەوە(انعكاس) پێستی دەگاتە(٤٥٪)بۆ خوری سپی و(١٦٪)بۆ خوری ڕەش.وە بەمەبەستی کەمکردنەوەی کاریگەریە خراپەکانی تیشکی خۆر ئاژەڵدارەکان ڕووبەری شوێنی سێبەردار بۆ حەوانەوەی ئاژەڵەکان زیاد دەکەن لەڕێگای چاندنی دارو درەخت لەدەوری گەوڕ و پەچەکان(حظائر)(الجاسم, ٢٠٠٨, ص٥٠). لەسەر بنەمای خشتەی(١_٣)کە تێکرایی ساڵانە مانگانەی تیشکی خۆری ڕاستەقینەی ناوچەی توێژینەوەی لەخۆگرتووە تێبینی ئەوە دەکەین, کە تێکرایی ساڵانەی کەوتنی تیشکی ڕۆژی ڕاستەقینە دەگاتە(7.9)کاتژمێر/ ڕۆژانە), بەرزترین تێکرای مانگانە لە مانگی(تەمموز)تۆمارکراوە و دەگاتە(١١.٢ کاتژمێر/ ڕۆژانە), وەنزمترین تێکرای مانگانە لەمانگی(کانونی یەکەم وکانونی دووەم)تۆمارکراوە و دەگاتە(٥.١کاتژمێر/ڕۆژانە), تێکرای مانگی(تشرینی یەکەم)تێکرایەکی ناوەندییە لەناوچەی لێکۆڵینەوە و دەگاتە(٧,٩کاتژمێر/ڕۆژانە).

لێرەدا دەردەکەوێت مانگەکانی وەرزی هاوین و بەتایبەت مانگی(تەمووز)تێکرایەکی بەرزییان هەیە,مەترسیدارن لەسەر تەندروستی ئاژەڵی ناوچەی لێکۆڵینەوە, ئەگەر تەواوی ڕۆژەکە و بەتایبەت لەکاتی نێوەروان لەبەر تیشکی خۆر بمێننەوە,ئەوا توشی نەخۆشی پێست و سوتانی پێست دەبنەوە, جگە لەوەی دەبێتەهۆی بەرزکردنەوەی پلەی گەرمی لەشی ئاژەڵەکان و بەهەڵمبوونی زیاتر لە لەشی ئاژەڵەکاندا, بۆیە پێویستە لەوەرزی هاوین لەکاتی نیمچە ستون بوونی تیشکی خۆر(دوای چێشتەنگاو)تا دوای نیوەڕۆ ,کەجارێکی تر نیمچەستون دەبێت ئاژەڵەکان لەسێبەری دار و گەورەکاندا پشوو بدرێن و بپارێزرێن لەتیشکی خۆر, لەوەرزی زساتندا بەهۆی کەمی تیشکی خۆری پێویست بۆ گەشە و پتەوبووی پەیکەری ئاژەڵەکان پێویستە بەئالیك و خۆراك قەرەبو بکرێنەوە.

خشتەی(١-٣)

تێکرای ساڵانەو مانگانەی تیشکی خۆری ڕاستەقینە لە ناوچەی توێژینەوە

مانگەکانی ساڵ	کانونی یەکەم	کانونی دووەم	شوبات	ئازار	نیسان	مایس	حوزەیران	تەمموز	ئاب	ئەیلول	تشرینی یەکەم	تشرینی دووەم	تێکرای گشتی
تیشکی خۆری ڕاستی	5.1	5.1	6	5.8	6.3	8.7	10.8	11.6	11.2	10.2	7.9	6.3	7.9

سەرچاوە/ کاری توێژەر پشتبەست بە : حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی گواستنەوە و گەیاندن، بەڕێوەبەرایەتی کەشناسی سلێمانی، داتای کەشوهەوای چەمچەماڵ ، ٢٠٢١ بڵاونەکراوە

١-١-٢-٢ پلەی گەرمی:

پلەی گەرمی بەیەکێك لە گرنگترین ڕەگەزەکانی ئاوهەوا دادەنرێت بۆکشتوکاڵکردن و بەخێوکردنی ئاژەڵ لەناوچەی توێژینەوە. بەرزبونەوەو نزمبونەوەی پلەکانی گەرما لەناوچەی توێژینەوە کاریگەری لەسەر دابەشبوونی سامانی ئاژەڵ دەبێت.

پێداویستی گەرمی بۆ ئاژەڵ بەشێوەی ناڕاستەوخۆ خۆی دەبینێتەوە لە کاریگەری لە سەر ڕووەك و دەرامەتی ئاو, بە شێوەیەکی ڕاستەوخۆ کاریگەری دەبێت لەسەر گەشەکردن و بەجێگەیاندنی فرمانە فیسیۆلۆجیەکان و حەوانەوە و دواتریش بەرهەمەکانیان , ئاژەڵی کاوێژکار لەو جۆرە ئاژەڵانە دەژمێردرێت کە پلەی گەرمی خوێنیان جێگیرە, پلەی گەرمی خوێنی مانگای تەندروست دەکەوێتە نێوان (٣٨ – ٣٩ س°), بەڵام مەڕو بزن دەکەوێتە نێوان(٣٨,٥ – ٣٩,٥ س°)(شقير, ١٩٧٨ , ص ٢٦٠),بەڵام ئەو پلەی گەرمیەی ئاژەڵی کاوێژکار تیایدا هەست بە ئاسودەی دەکات دەکەوێتە نێوان(١٠ – ٢٧س°), ئەگەر پلەی گەرمی لە(٣٥س°)بەرزبێتەوە,دەبێتە هۆی تێکچونی هاوسەنگی گەرمی لەشی ئاژەڵ(حمادی, ٢٠٠٦,ص١٦). لەسەر بنەمای خشتەی(١-٤)کە تێکرایی ساڵانە و مانگانەی پلەی گەرمی ناوچەی توێژینەوە لەخۆگرتووە تێبینی ئەوە دەکەین کە تێکرایی ساڵانەی پلەی گەرمی دەگاتە(٢٠.٢س°), بەرزترین تێکرای مانگانە لە مانگی(تەمموز و ئاب)تۆمارکراوە و دەگاتە(٣٣,٤ س°), وەنزمترین تێکرای مانگانە لەمانگی(کانونی دووەم)تۆمارکراوە و دەگاتە(٩س°), تێکرای مانگی(تشرینی یەکەم)تێکرایەکی

ناوەندییە لەناوچەی لێکۆڵینەوە و دەگاتە(٢٢.٤س°),ئەمە لەکاتێکدایە تێکراپی بەرزترین و نزمترین پلەی گەرمی جیاوازن لەناوەندی پلەی گەرمی,چونکە باری گەرمترین و ساردترین کاتەکانی ڕۆژ دەنوێنن.

لێرەدا دەردەکەوێت پلەکانی گەرمی مانگەکانی(بەهار و پایز)گونجاون بۆ بەخێوکردنی ئاژەڵ, بەڵام تێکڕاکانی بەرزترین پلەی گەرمی مانگەکانی وەرزی(هاوین)نەگونجاون و پێویستە ئاژەڵ لەسێبەردا دالدە بدرێت بۆ پاراستنی لەکاریگەری خراپی پلەی گەرمی,وە تێکراکانی نزمترین پلەی گەرمی مانگەکانی وەرزی(زستان)نەگونجاون,بۆ قەرەبوکردنەوەی وزەی لەدەسچو بەهۆی سەرما پێویستە خۆراکی زیاتر بخۆن, هەرلەبەر ئەمەیەرێژەی زۆری مانگا دەکەوێتە یەکە کارگێریەکانی بەشی ڕۆژهەڵاتی قەزاکە.

خشتەی(١-٤)

تێکڕاکانی ناوەندی پلەی گەرمی و بەرزترین و نزمترین پلەی گەرمی ساڵانەو مانگانە لە ناوچەی توێژینەوە

مانگەکانی ساڵ	کانونی یەکەم	کانونی دووەم	شوبات	ئازار	نیسان	مایس	حوزەیران	تەمموز	ئاب	ئەیلول	تشرینی یەکەم	تشرینی دووەم	تێکرای گشتی
ناوەندی پلەی گەرمی	9	7.2	8.9	13.4	17.7	24	30.2	33.4	33.1	28.5	22.4	14	20.2
بەرزترین پلەی گەرمی	14	11.9	13.9	19	23.7	30.9	37.5	40.9	40.9	36.3	29.4	19.8	26.5
نزمترین پلەی گەرمی	3.9	2.4	3.8	7.5	11.7	17.5	22.9	25.9	25.4	20.7	15.5	8.3	13.8

سەرچاوە/ کاری توێژەر پشتبەست بە : حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی گواستنەوە و گەیاندن، بەڕێوەبەرایەتی کەشناسی سلێمانی، داتای کەشوهەوای چەمچەماڵ ،٢٠٢١ بڵاونەکراوە.

١-١-٢-٣ باران:-

بەیەکێك لەرەگەزە ئاوهەوایە گرینگەکان هەژمار دەکرێت لەناوچەی توێژینەوە, چونکە کاریگەرو کارتێکەرە لەدەرکەوتنی گژوگیا, کە سەرچاوەی سەرەکی خۆراکدەری سامانی ئاژەڵە, ئەمەش لەرێگای پەیوەندی ئاو بە گەشەی ڕوپۆشی ڕوەکی و فەراهەمبوونی ئاوی پێویست بۆ گەشەی ڕوەك دەبێت، ناوچەی توێژینەوە رێژەی باران تیایدا جیاوازە لەشوێنێك بو شوێنێکی تر, بری بارانبارین زیاد دەکات لەناوچە چیا بەرزەکان برەکەی کەمدەبێتەوە لەناوچە دەشتەکانی بەشی باشورو رۆژئاوای. بوونی باران و مام ناوەندی تێکڕاکانی پلەی گەرما هۆکارێکە بۆ دەرکەوتنی ڕوەکی سروشتی لەناوچەی توێژینەوە کەخۆراکدەری سەرەکی ئاژەڵە لەپاوانەکانی ناوچەکە, ئەمەش هۆکارێکی هاندەرە بۆ زیادکردنی سامانی ئاژەڵ لەناوچەکەدا. باران پێداویستیەکی گرنگ و ژیانبەخشە بۆ ئاژەڵ و کاریگەری هەیە لەسەر سەرچاوەی ئاوو خۆراکی ئاژەڵ.وە تێکراپی بری بارانی گونجاو بۆ بەخێوکردنی ئاژەڵ دەکەوێتە نێوان (٧٥ _ ١٠٠ملم)بۆ هەر مانگێك لەوەرزی بارانبارین(مرعي, القصاب, ١٩٩٦, ص ١١١). لەسەر بنەمای خشتەی(١_٥) کە تێکرای ساڵانە و مانگانەی بری بارانبارینی ناوچەی توێژینەوەی لەخۆگرتووە,تێبینی ئەوە دەکەین کە تێکرای بری بارانی ساڵانەی قەزای چەمچەماڵ دەگاتە (٤٩٠,٢ ملم), ئەمەش

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

بڕێکی باشە بۆ گەشەی ڕوەك, کەخۆراکدەرێکی سەرەکی ئاژەڵە لەگشت بەشەکانی ناوچەکە, زۆرترین بڕی باران لە مانگی(کانونی یەکەم) دەبارێت و بڕەکەی دەگاتە(٩٦,٧ملم), وەکەمترین بڕ لەهەردوو مانگی(تشرینی یەکەم و مایس)دەبارێت وەدەگاتە(١٨,٩ملم).

لێرەدا بۆمان دەردەکەوێت کە بەگشتی بڕی بارانبارین بۆگەشەی گژوگیای لەوەڕگاکان بەپێی پێویستە و بەو بڕە بارانە دەتوانێت لە پلەی گەرمی گونجاودا لەوەڕگاکان گەشەبکەن,هەربۆیە لەهەردوو مانگی(تشرینی یەکەم و دووەم)ئەو بڕە بارانەی کە دەبارێت هاوکاتە لەگەڵ پلەی گەرمی گونجاو بۆگەشەی لەوەڕگاکان, بەڵام لەڕاستیدا چەند گرفتێك لە بڕو وەرز وشوێنی باران هەیە لەناوچەی توێژینەوە,چونکە بارانی ناوچەکە ڕێکوپێك نیە و هەندێك ساڵ زۆرە هەندێك ساڵی تر وشکە ساڵی ڕوودەدات بەتایبەت لە یەکەکارگێڕیەکانی باشوری خۆرئاوای ناوچەکە, وە ئەو بڕەی دەبارێت لە ناوچەکانی بەشی ڕۆژهەڵات و باکوری ڕۆژهەڵات زۆرترە تاوەکو بە ئاراستەی خۆرئاوا و باشوری خۆرئاوا بڕۆین ئەم بڕە کەمدەبێتەوە بەجۆرێك هەندێك ناوچەکانی بەشی باشوری خۆرئاوا زۆربەی ساڵ بەدەستی وشکە ساڵیەوە دەناڵێنن, هەر لەبەر ئەمەیە ئاژەڵی بزن و مانگا لەو ناوچانە ڕێژەییان کەمە, وە ئەو بڕەی لە وەرزەکانی زستاندا دەبارێت لەزۆربەی ناوچەکانی توێژینەوە هاوکات نیە لەگەڵ پلەی گەرمی گونجاو بۆ گەشەی گژوگیا,لەگەڵ ئەوەشدا سودێکی زۆری هەیە بۆ بوژانەوەی سەرچاوە ئاوییەکان.

خشتەی(١-٥)

بڕی بارانی ساڵانە و مانگانەی ناوچەی توێژینەوە

مانگەکانی ساڵ	کانونی یەکەم	کانونی دووەم	شوبات	ئازار	نیسان	مایس	حوزەیران	تەمموز	ئاب	ئەیلول	تشرینی یەکەم	تشرینی دووەم	تێکرای گشتی
بڕی باران	89.9	96.7	88.8	69.8	60.7	18.9	0.2	0.4	0.5	1.8	18.9	43.6	490.2

سەرچاوە/ کاری توێژەر پشتبەست بە : حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی گواستنەوە و گەیاندن، بەڕێوەبەرایەتی کەشناسی سلێمانی، داتای کەشوهەوای چەمچەماڵ، ٢٠٢١ بڵاونەکراوە.

١-١-٢-٤ شێی ڕێژەیی:

شێی ڕێژەیی گرنگیەکی گەورەی لەسەر ژیانی بونەوەرە زیندووەکان هەیە ئینجا ڕوەکی بێت یاخود ئاژەڵی. واپێناسە دەکرێت بریتیە لەڕێژەی سەدی نێوان هەڵمی ئاوی ناو هەوا وە ڕێژەی پلەی گەرمی دیاریکراو بۆ بڕی ڕێژەی شێی گشتی. شێی ڕێژەیی گونجاو بۆ بەخێوکردنی ئاژەڵ دەکەوێتە نێوان (٤٠ _ ٨٠٪), ئاژەڵ بەشێوەیەکی گشتی لەو ناوچانەی کە شێی زۆرە دەبێت قەبارەی لەشی بچوك بێت, چونکە دەتوانێت ڕزگاری بکات لە بارگرانی گەرمی زیاد لە پێویستی لەشی, بە بەرزبونەوەی پلەی گەرمای کەش و تێربوونی بە شێ زیاد بوونی بارگرانی کاریگەرییەکەی قورستر دەبێت لە سەر هەموو ئاژەڵەکان, هەربۆیە ڕزگاربوون لە گەرما زۆر قورس دەبێت و ڕەنگدانەوەی نەرێنی دەبێت لەسەر چالاکی و بەرهەمی ئاژەڵ. (العبودي, ٢٠٢٠, ص ١١٣).وە بەرزی ڕێژەی شێ و بورزی پلەی گەرمی پێکەوە ژینگەیەکی گونجاو دەڕخسێنن بۆ بڵاوبونەوەی مێرو ومشەخۆر و بەکتریا و کەروو کە توشی ئاژەڵ و ڕوەك دەبن. ئەم ڕەگەزە لەوەرزی هاویندا لەناوچەی توێژینەوە کەمترە وەك لەوەرزی زستاندا، بڕەکەی بەرزترە لەبەیانیان بەراورد بە کۆتایی ڕۆژ.لە سەربنەمای خشتەی(١_٦)کەڕێژەی شێی ساڵانە و مانگانەی لەخۆگرتووە, تێبینی ئەوە دەکەین کە بەرزترین تێکرای شێی ڕێژەیی لەمانگی کانونی دوەم دەگاتە (٦٨,٣٪), ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ بڕی بارانی باریو لەم وەرزەدا وە نزمبونەوەی پلەی گەرماو زۆری ڕۆژە هەوراوییەکان.بەڵام تێکراکانی شێی ڕێژەیی پێچەوانە

دەبێتەوە لەمانگی تەموزدا تا دەگاتە ئەوپەڕی کەمبوونی بەرێژەی(٢١٪) بەهۆی کەمی یاخود نەبونی باران و بەرزی پلەکانی گەرماو ساماڵی ئاسمان.

دەتوانین بڵێین کاریگەری شێی ڕێژەیی لەسەر ئاژەڵی کاوێژکار بەشێوەیەکی تایبەت پێویستی ئاژەڵە بۆ بڕی شێی ڕێژەیی بەمەبەستی پاریزگاریکردنی پێستی ئاژەڵە لەگەڵ پەردەی(مخاطي) ناوپۆشی لوت بۆ ئەوەی توشی وشکی نەکات، هەرچەندە کاریگەری کەمی شێی ڕێژەیی لەهەوادا کارە فیسیۆلۆجیەکانی لەش قەرەبوی ئەوکەمیە دەکەنەوە وەك ئارەقەکردنەوە کار لەسەر نەرمی پێست دەکات, ئەگەر پلەی گەرمی بەرز بێت, بەڵام ئەگەر پلەی گەرما نزم بێت توانای جەستەی ئاژەڵ دەکشێت بەکەمکردنەوەی ڕووبەری پێست, ئینجا دواتر دوچاری وشکی دەبێتەوە. لەناوچەی توێژینەوە بەرزبونەوەی ڕێژەی شێ هاوکات نیە لەگەڵ بەرزبونەوەی پلەی گەرمی, بۆیە لەژینگەی کراوەدا گرفتێکی ئەوتۆ بۆ ئاژەڵ دروست نابێت لەڕووی بڵاوبونەوەی مێرو و مشەخۆر و دروستبوونی بارگرانی گەرمی, بەڵام لەوەرزی زستان و سەرەتای بەهار لەو ناوچانەی ڕێژەی بارانیان زۆرە لە بەشی ڕۆژهەڵات و باکوری ڕۆژهەڵات لەناو گەورە داخراوەکاندا بەهۆی بەرزی ڕێژەی شێ و کەمی هەواگۆڕکێ ئاژەڵەکان توشی مشەخۆری دەرەکی و نەخۆشی تای زەرد دەبن, بەتایبەت ئاژەڵی بزن و مانگا.

خشتەی(١-٦)

شێی ڕێژەیی ساڵانەو مانگانەی ناوچەی توێژینەوە

مانگەکانی ساڵ	کانونی یەکەم	کانونی دووەم	شوبات	ئازار	نیسان	مایس	حوزەیران	تەمموز	ئاب	ئەیلول	تشرینی یەکەم	تشرینی دووەم	تێکڕای گشتی
شێی ڕێژەیی	64.5	68.3	62.9	53.4	48	35.1	22.6	21	21.9	27.4	38.6	54.1	43.2

سەرچاوە/ کاری توێژەر پشتبەست بە : حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی گواستنەوە و گەیاندن، بەڕێوەبەرایەتی کەشناسی سلێمانی، داتای کەشوهەوای چەمچەماڵ ،٢٠٢١ بڵاونەکراوە.

١-١-٣ خاك:-

ناوچەی توێژینەوە لە چەند جۆرە خاکێك پێکهاتووە کە هەریەکەیان گرنگی تایبەت بەخۆیان و جیاواز لەیەکتریان هەیە سەبارەت بە بەخێوکردنی ئاژەڵ و جیاوازی دابەشبوونی جۆری ژمارەییان.بەپێی نەخشەی(١_٤) و خشتەی(١_٧)خاکی ناوچەی توێژینەوە لە پێنج جۆر پێکاتووە ئەوانیش ئەمانەن:-

١-خاکی شەقاربووی بەردینی :-لەناوچەی پێچەسادەکان و دۆڵە بچوکەکان دەبینرێت لە لاپاڵی چیاکانی قشڵاخ و سەگرمە و قەرەداغ, خاکی ئەو ناوچانە بۆ کشتوکاڵ کردن ناشێت و زیاتر بۆ لەوەڕگا لەبارە(محمدئەمین,٢٠١٥, ل١١٧). وە هەرسێ جۆرە سەرەکیەکەی ئاژەڵی کاوێژکاری تیادا دەلەوەڕێنرێت, بەتایبەت مانگا و بزن. ڕووبەرەکەی دەگاتە(٣١٧.٧کم٢) ئەم ڕووبەرەش دەکاتە ڕێژەی (٨.٧٪) کۆی ڕووبەری خاکی ناوچەی توێژینەوە.

٢-خاکی قاوەیی گەنم ڕەنگی سەر پێکهاتەی بەختیاری:- ئەم جۆرە دەکەوێتە ڕۆژئاوای خاکی بەردینی و زۆربەی خاکی ناوچەی توێژینەوە دەگرێتەوە بە گردوبان و دۆڵ و زووڕگەوە , چینی سەرەوەی بەرێژەی (١_٢٪) لە ماددەی ئۆرگانی پێکهاتوە و کورتە گیا و گیای درێژی زبری

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

تیادا دەڕوێت وکەلە بارە بۆ لەوەڕگاو بەتایبەت ئاژەڵی مەڕ و مانگا و وە ماددەی کانزایی گونجاوی تێدایە بۆ کشتوکاڵ ,کە دواتر دەبێتە لەوەڕگاو سەرچاوەی خۆراکی بۆ ئاژەڵ (قارەمان, ١٩٩٩,ل٩٤). ڕووبەری ئەم جۆرە خاکە دەگاتە(٢٦٦٥.٥) دەکاتە ڕێژەی (٧٣.١٪)کۆی خاکی ناوچەی توێژینەوە.

٣-خاکی لیسۆسۆڵی کلسی:-ئەم جۆرە خاکێکی پێنەگەیشتوە و ماددەکانی بەتەواوی لەبەریەك هەڵنەوەشاون بەزۆری لە زنجیرە و تاکە گردەکاندا دەردەکەوێت, گونجاوە بۆ کشتوکاڵ, ئەگەر ئاوی پێویستی بۆ دابین بکرێت, وەهەروەها گونجاوە بۆ لەوەڕگای سروشتی(مصطفی ,٢٠١٢,ص٤٠). بەشێکی زۆری دەکەوێتە باشوری هەردوو ناحیەی قادرکەرەم و سەنگاو و بەشێکی کەمی دەکەوێتە ناحیەی ئاغجەلەر لە باکوری خۆرئاوای ناوچەی توێژینەوە, وە هەرسێ جۆرە ئاژەڵە کاوێژکارەکەی تیادا بەخێودەکرێت بەتایبەت مەڕو مانگا. ڕوبەری ئەم جۆرە دەگاتە (٢٠٢.٧کم٢) و دەکاتە ڕێژەی (٥.٦٪) کۆی ڕووبەری خاکی ناوچەی توێژینەوە.

٤-خاکی لیسۆسۆل لەگەڵ بەردی لمی و جبسی:- ئەم جۆرە خاکە لە بەردی لمی و جبسی پێکدێت و خاکێکی پێنەگەیشتووە , دەکەوێتە سەر ڕوی گردەکان لە وپەڕی باشوری ڕۆژئاوای ناوچەی توێژینەوە لە ناحیەی قادرکەرەم, بۆ کشتوکاڵ ناگونجێت(مصطفی,٢٠١٢,ص ٤٠). ئەمەش دەرفەتێکی زۆرباش دەرخسێنێت بۆ ئەوەی بکرێت بە لەوەڕگاو بەتایبەت بۆ بەخێوکردنی ئاژەڵی مەڕ زۆر گونجاوە. ئەم جۆرە کەمترین ڕووبەری ناوچەی توێژینەوە پێکدەهێنێت و دەگاتە(٩٠.٦کم٢) و دەکاتە ڕێژەی (٢.٥٪) کۆی خاکی ناوچەی توێژینەوە.

٥-خاکی قاوەی سورباوی سەر پێکهاتەی بەختیاری:- خاکێکی قاوەی مەیلەو سورە و لە ژێر ڕوەکەیدا کلس و گەچ هەیە و ڕێژەی ماددەی ئەندامی لە (٠.٥٪)زیاتر نیە, کورتە گژوگیای زۆر لێدەڕوێت و بارانی کەمە(قارەمان, ١٩٩٩,ل٩٤). ئەمەش دەرفەت دەرخسێنێت بۆ ئەوەی ناوچەکە وەکو لەوەڕگا بمێنێتەوە و زۆرگونجاوە بۆ بەخێوکردنی ئاژەڵی مەڕ. وە ڕووبەری ئەم جۆرە خاکە دەگاتە(٣٦٨.٩کم٢) دەکاتە ڕێژەی (١٠.١٪) کۆی خاکی ناوچەی توێژینەوە.

خشتەی(٤-١)

جۆرەکانی خاکی ناوچەی وێژینەوە

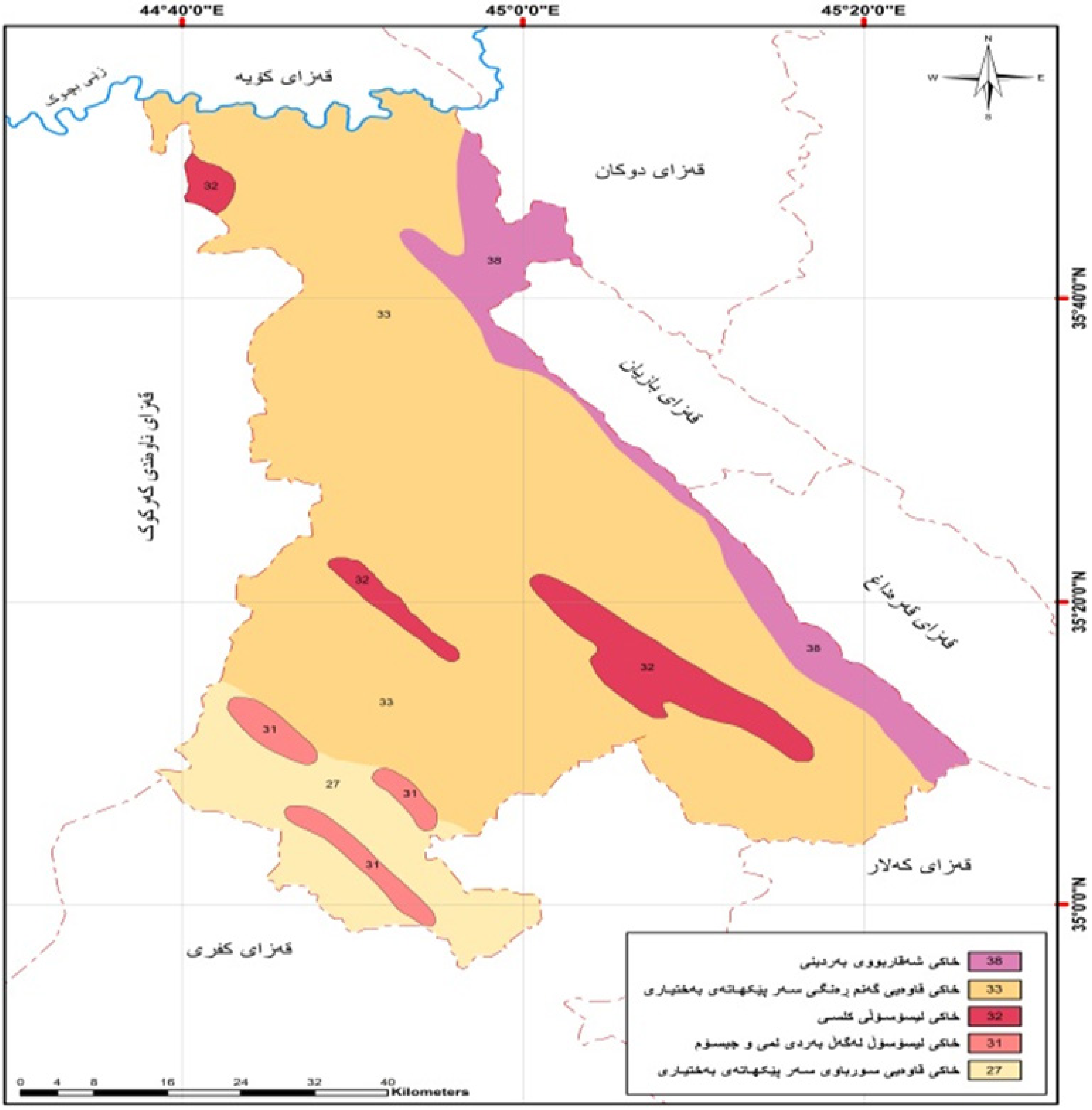

سەرچاوە/کاری توێژەر پشتبەست بە: فایلی ژمارەیی (DEM)بەدقەی (٣٠م) لەڕێگەی بەرنامەی (Arc GIS 10.2).

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

خشتەی(١-٧)

ڕووبەری خاکی ناوچەی توێژینەوە

ژ	جۆری خاک	ڕووبەری (کم٢)	ڕێژەی(%)
١	خاکی لسیۆسۆڵی کلسی	٢٠٢.٧	٥.٦
٢	خاکی لیسۆسۆڵ لەگەڵ بەردی لمی و جبسۆم	٩٠.٦	٢.٥
٣	خاکی قاوەیی سورباوی سەر پێکهاتەی بەختیاری	٣٦٨.٩	١٠.١
٤	خاکی شەقاربووی بەردینی	٣١٧.٧	٨.٧
٥	خاکی قاوەیی گەنم ڕەنگی سەر پێکهاتەی بەختیاری	٢٦٦٥.٥	٧٣.١
	کۆی گشتی	٣٦٤٥.٤	١٠٠

سەرچاوە/کاری توێژەر پشتبەست بە: فایلی ژمارەیی(DEM)بەدقەی (٣٠م) لەرێگەی بەرنامەی (Arc GIS 10.2).

١-١-٤ دەرامەتی ئاو:-

ئاو کاریگەری گەورەی لەسەر جیاوازی شوێنی دابەشبوونی ئاژەڵی هەیە بەگوێرەی کاریگەریە ناڕاستەوخۆکەی, چونکە گرنگی گەورەی هەیە لەسەر گەشەی پاوانە سروشتیەکانی کەدەبێتە ئالیکی ئاژەڵ, بۆیە فەراهەمبوونی ئاو هۆکارە بو فەراهەمبوونی پاوانی سروشتی بەتایبەتی مەڕو بزن و مانگا، لێرەوە گرنگی هەندێ لەم ڕوەکانە دەردەکەوێت بۆ ئالیکی ئاژەڵ.

پێداویستیەکانی ئاژەڵ بۆ بڕی ئاوی پیویست جیاوازە لەیەکتر, مەڕ و بزن پیداوێستی ئاویان کەمترە بە بەراورد بە مانگا, چونکە پێداویستی ئاژەڵ بۆ ئاو دەگۆڕێت بەگۆڕانی کۆمەڵێك هۆکار, لەوەرزی هاویندا بڕی ئاوی پێویستی زیاتر پێویستە بەراورد بەوەرزی زستان, ئەمە سەرەڕای جۆری خۆراك, چونکە خۆراکی ئاژەڵی کاویژکار ئەگەر چڕ بێت ئەوا پێداویستی بۆ ئاو زیاتر دەبێت بەراورد بە ئالیکی سەوز(البريري, ٢٠٠٧ , ص٦٧). وە پێداویستی ڕۆژانەی مانگا بۆ ئاو لەنێوان (٤٥_٣٨ لیتر/روژ)، بەڵام مەڕ و بزن پێویستی بۆ ئاو لەنێوان(٣_٤ لیتر/ڕۆژ)ە, ئەم ڕێژەیە لەوەرزی زستان کەمدەبێتەوە. ئەم بڕە لەئاژەڵی کاویژکاری شیردەر زیاتر دەبێت تیایدا پێداویستی زیاتر دەبێت بۆ(٨٧٪)لە ئاو بۆ (هەر یەك کغم) لەبەرهەمی شیردا. ڕێژەی ئاو لەشیردا نزیکەی (٨٥ _٨٠٪), هەرکاتێك ئەم ڕێژەیە کەمبێتەوە ڕێژەی بەرهەمی شیر کەمدەبێتەوە(الجبوري, ٢٠٠٨ , ص٣٠٥).

لەناوچەی توێژینەوە سەرچاوەی ئاوی خواردنی ئاژەڵ پەیوەستە بە(٢) سەرچاوەی سەرەکی ئەویش هەردوو سەرچاوەی ئاوی ژێر زەوی و سەرزەوی, بەم شێوەیەی خوارەوە :-

١-ئاوی سەرزەوی :- ئاوی سەرزەوی ناوچەی توێژینەوە بریتیە لە(٣)ڕوباری سەرەکی هەمیشەیی ئەوانیش بریتین(زێی بچوك, باسەرە, ئاوەسپی)و زیاترلە(١٠)چەمی سەرەکی وەرزی وەکو(شیوەسوری ئاغجەلەر, شیوەسوری چەمچەماڵ, هەنجیر,کونجیلی, کۆزە بۆرە, ئالیاوا, زەوج,کانی کەوە ئاشەسپی...هتد) و چەندین چەمی لاوەکی(زەنان, تاڵەبان, کانی سارد, عەلی مستەفا...هتد). وە هەروەها(٥)بەنداو و(١٧) ئاوبەست(صالح , ٢٠١٥,ل٥٢). ئەم سەرچاوانە دەتوانن لەوەرزی زستان و بەهار و پایزدا ئاوی ئاژەڵە کاوێژکارەکان دابین بکەن لەو گوندانەی

نزیکن یاخود دەکەونە سەر ئەم سەرچاوانە.

٢-ئاوی ژێر زەوی :- بریتیە لەو سەرچاوانەی لەشێوەی کانی و کارێز و بیردا دەردەکەون و لە زۆربەی گوندەکان پشت بەئاوی ژێر زەوی دەبەسترێت بۆ ئاودانی ئاژەڵ بەتایبەت لەوەرزی هاوین و پایز.وە ئاوی ژێرزەوی ناوچەی توێژینەوە لە رووی تایبەتمەندی فیزیایی و کیمیایی گونجاوە بۆ خواردنەوەی ئاژەڵ(صالح , ٢٠١٥,ل١٦١).بەڵام ئەم سەرچاوەیە بەردەوام لەکەمبونەوەدایە لەناوچەی توێژینەوە.

١ -٥ روەکی سروشتی:- ئەو جۆرە روەکانەن کە بەشێوەیەکی سروشتی و بەبێ دەستوەردانی مرۆڤ دەرِوێن,لەدوو رووەوە کاریگەریان لەسەر بەخێوکردنی ئاژەڵ هەیە, لەروی دابینکردنی لەوەڕگاو سەرچاوەی خۆراك و لەروی کاریگەری لە سەر رەگەزەکانی ئاوهەوا. جۆرەکانی روەکی سروشتی ناوچەی توێژینەوە ئەمانەن:-

١-١-٥-١ دارستانەکان:-

روەکی سروشتی لەهۆکارە جوگرافیە گرنگەکانە بۆ بەخێوکردنی ئاژەڵی کاوێژکار لەبەر ئەوەی پێکهێنەری لەوەڕگای سروشتی و گژوگیای سروشتییە، بەگوێرەی نەخشەی(١_٥) و خشتەی(١_٨)روبەری دارستانی ناوچەی توێژینەوە(١٣٦.٨کم٢) و دەکاتە(٣.٨٪)ی رووبەری ناوچەی توێژینەوەی داگیرکردووە. روەکی سروشتی لەهەرناوچەیەك بێت دەرئەنجامی کارلێکی کۆمەڵێك هۆکاری ئاوهەوایی و تۆپۆگرافی و خاکە. دابەشبوونی سامانی ئاژەڵ تەنها پەیوەست نیە بە روەکی سروشتی لەناوچەی لێکولینەوە, بەڵکو پەیوەستە بەجۆرەکەی,هەروەکو لەخشتەی(١_٩)دا هاتووە بزن زیاتر لق و گەڵای درەختەکانی لاپەسەندەو مەڕ گژوگیای کورتی ئستیپسی لاپەسەندە, هەرچی مانگایە ئەو جۆرە روەکەی بەلاوە پەسەندە,کەبەرزیەکەی لەنێوان (١٥ _ ١٠)سم وەك (جۆ و شوفانی کێوی), چونکە زمانی بەکاردێنێت لە کۆکردنەوەی ئالیکەکە دواتر وردکردن و هاڕینی(العبيدي, ١٩٩٧,ص ١٥١-١٥٣). هەر لەبەر ئەمەیە رێژەی زۆری مانگای ناوچەی توێژینەوە دەکەوێتە ئەو یەکەکارگێڕیانەی کەناوچەی شاخاوی تێدایە ,چونکە دەوڵەمەندە بە گژوگیای درێژی ئەڵپی, وە زۆرترین رێژەی بزنیش هەردەکەوێتە ئەم ناوچانە, بەهۆی گونجاوی لەوەڕگای شوێنە سەختەکانی شاخەکان و لق و پۆی درەختەکان کە خۆراکی دڵخوازی بزنە. روەکی سروشتی ناوچەی توێژینەوە ئەم سێ جۆرە سەرەکیەی خوارەوە دەگرێتەوە:-

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

نەخشەی (١-٥)

رووەکی سروشتی ناوچەی توێژینەوە

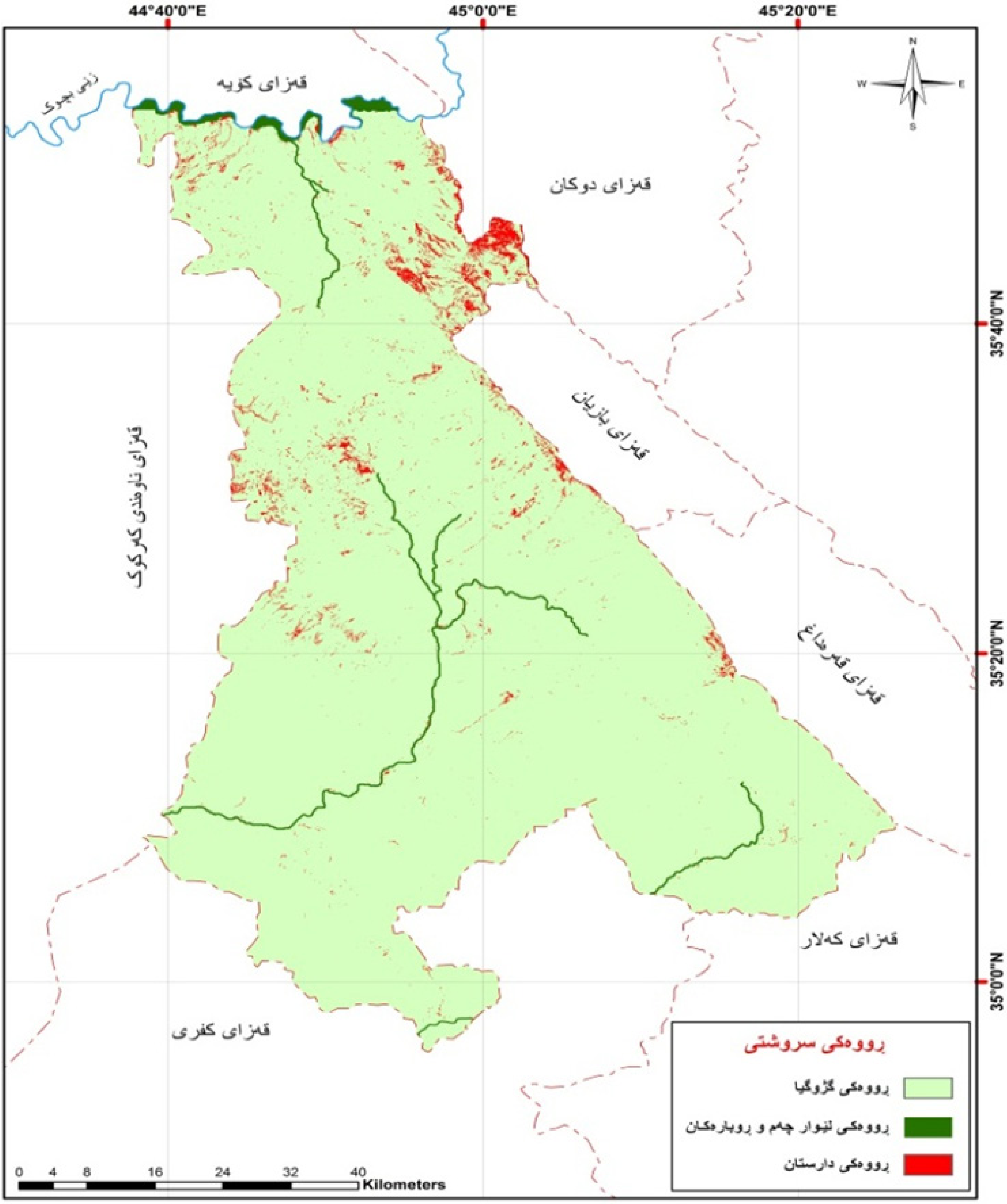

سەرچاوە/کاری توێژەر پشتبەست بە: فایلی ژمارەیی (DEM)بەدقەی (٣٠م) لەڕێگەی بەرنامەی (Arc GIS 10.2).

١-دارستانە چڕەکان و مامناوەندەکان:- دارستانە زۆر چڕەکان ڕووبەری(٥.٤٪)داگیردەکات ودەکەونە ئەو ناوچانەی بەرزاییان لە(١٢٠٠م زیاترە, بەڵام دارستانە چڕی مامناوەندەکان و ڕووبەرەکەی دەکاتە (٣٥٣٧٥دۆنم) دەکەوێتە ئەو ناوچانەی بەرزاییان لە (١٢٠٠) کەمترە(محمدئەمین ,٢٠١١, ل١٢١- ١٢٢).

٢ -دارستانی کراوە:- دارستانی(چڕی کەم)ڕێژەی دەگاتە(٤٤.٨٪), ئەم جۆرە دارستانەکان دەکەونە بەشی رۆژهەڵاتی ناوچەی توێژینەوە بە

درێژایی لە باکوری ڕۆژهەڵاتەوە بۆ باشوری ڕۆژهەڵات. ئەم ناوچانە لەوەڕگەیەکی گونجاو پر خۆراکن بۆ ئاژەڵ, چونکە گژوگیای تەمەن درێژ لەنێوان دارەکان دەروێن و دەبنە لەوەڕگا لەوەرزی بەهار و هاوین و پایز ,وە لق و گەڵای داربەڕووەکان هەڵدەگیرێن بۆ وەرزی زستان و وەکو ئالیك بەکاردەهێنرێت(خصباك,١٩٧٣, ص ٧٩ - ٨١).

١-١-٥-٢ گژوگیا:-ناوچەی توێژینەوە دەوڵەمەندە بەگژوگیای سروشتی, چونکە لەوەرزی پایز دەست دەکات بە چەکەرە و تا کۆتایی وەرزی هاوین دەمێنێتەوە و دواتر دەبن بە پوش و پاوەن و لەوەڕگا. وە بەگوێرەی نەخشەی(١_٥) و خشتەی(١_٨)گژوگیای سروشتی(٣٤٦٣.٤ کم٢)داپۆشیوە و دەکاتە(٩٥٪)ڕووبەری ناوچەی توێژینەوە. گژوگیای ناوچەکە لەجۆری شێداری ئستێپسە بە پێی دابەشکردنی(جیلێت), ئەم جۆرە ڕوەکە بەگشتی دەکەوێتە هێڵی بارانی(٣٠٠ _ ٥٠٠ملم)دەکەوێتە دامێنی چیاکان و دەشتەکان و گردەکان(حسن ,٢٠١٠, ل٥٣). بەڵام لەناوچە چیایەکان ڕێژەی باران زیاترە و تەمەنیشی درێژترە بەهۆی شێداری و نزمی پلەی گەرمی, هەندێکیشیان دەکەونە ناوچەی نیمچە وشك بەتایبەت لەسنوری ناحیەی قادرکەرەم و تەکیەی جەباری(صالح ,٢٠١٥, ل ٤٤). لەوەڕگای گژوگیای ئستێپسی یەکەکاگێرییەکانی بەشی باشوری خۆرئاوا بەهۆی کەمی باران تەنك و کورتن, بۆیە ئەو ناوچانە زیاتر مەڕیان تیادا بەخێودەکرێن و گونجاونین بۆ بەخێوکردنی مانگا و بزن,بەڵام ناوچەکانی بەشی ڕۆژهەڵات بەپێچەوانەوەیە.

١-١-٥-٣ ڕووەکی کەنارە ئاوییەکان:- ئەم ڕوەکانە دەکەونە کەناری ڕووبارە هەمیشەیی و چەمە وەرزییەکان, بەدرێژایی کەناری ئاوەکان ڕووەکی جیاواز دەبینرێن. ئەم جۆرە ڕوەکە(٤٥.٢کم٢)ناوچەی توێژینەوەی داپۆشیوە, کەدەکاتە(١.٢٪). ڕوەکی کەنارە ئاوییەکان پانتاییەکانیان کەمە و بەدورکەوتنەوە لەکەناری ئاوەکان ئەم ڕوەکانە نابینرێن, ڕوەکەکانی بریتین لە(داربی و چنار و پەڵك و قامیش و زەل و قەرەم)(تالیب, ١٩٩٩, ل١١٧). ئەمانە لەوەڕگایەکی باش و دەوڵەمەندن بە ماددەی خۆراکی بەتایبەت بۆ ئاژەڵی مانگا, چونکە مانگا ئارەزوی گژوگیای درێژ دەکات

خشتەی(١-٨)

ڕووبەری جۆرەکانی ڕوەکی سروشتی ناوچەی توێژینەوە

ژ	جۆری ڕووەك	ڕووبەری (کم٢)	ڕێژەی(%)
١	ڕووەکی گژوگیا	٣٤٦٣,٤	٩٥
٢	ڕووەکی دارستان	١٣٦,٨	٣,٨
٣	ڕووەکی لێوار چەم و ڕووبارەکان	٤٥,٢	١,٢
	کۆی گشتی	٣٦٤٥.٤	١٠٠

سەرچاوە/کاری توێژەر پشتبەست بە: فایلی ژمارەیی(DEM)بەدقەی (٣٠م) لەڕێگەی بەرنامەی (Arc GIS 10.2).

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

خشتەی(١-٩)

ڕێژەی سەدی (تفضيل) ئارەزووكردنی ئاژەڵی كاویژكار بۆ جۆری ڕوەكی ئالیكی

جۆری ڕوەك	مەڕ%	بزن%	مانگا%
دارودرەخت	١٠	٦٥	٥
گژوگیا	٧٠	١٥	٨٥
ڕوەكی گەلاپان	٢٠	٢٠	١٠
كوی گشتی	١٠٠	١٠٠	١٠٠

سەرچاوە/ التكريتي, رمضان احمد اللطيف, وآخرون, ١٩٨٢, أدارة المراعي الطبيعية, وزارة التعليم والبحث العلمي, ط ١, دار, الكتب للطباعة والنشر, جامعة الموصل, ص١١٢.

٢-١ هۆكارە مرۆییەكان

هۆكارە مرۆییەكان ئەو هۆكارانەن كە ڕۆڵی مرۆڤ نیشاندەدەن لە بەخێوكردن و پلاندانان و پێشخستن بواری سامانی ئاژەڵ, ئەگەرگونجاوی هۆكارە سروشتیەكان كەموكوڕی هەبێت, مرۆڤ دەتوانێت بەڕێگەی جیاواز قەرەبوی بكاتەوە بۆ ڕێگری لەزیان گەیشتن بەئاژەڵ و كەمبونەوەی بەرهەمی, بەڵام ئەگەر گرفت لە هۆكارە مرۆییەكانی پەیوەست بە بەخێوكردنی ئاژەڵ هەبێت, ئەوا لایەنێكی ترنیە بۆ پڕكردنەوەی ئەو كەلێنانە,لەبەر ئەو گرنگییە لێرەدا باسی گرنگترین هۆكارە مرۆییەكانی پەیوەست بە دابەشبوونی ئاژەڵی كاوێژكار دەكەین لەناوچەی توێژینەوە:

١-٢-١دەستی كار:

بەیەكێك لە هۆكارە گرنگەكانی پەیوەست بە بەرهەمی كشتوكاڵی دادەنرێت بەشێوەیەكی گشتی بەتایبەت بەرهەمی ئاژەڵی, وە مرۆڤ بە دینامۆی سەرەكی كاری كشتوكاڵی دادەنرێت بە هەموو بەشەكانیەوە. هەربۆیە بەخێوكردنی ئاژەڵ تا ڕادەیەكی زۆر پشت بە هەوڵەكانی مرۆڤ دەبەستێت بۆ دابینكردنی پەناگە و خۆراك و ئاو و چاودێری تەندروستی. وە هەرچەندە زانست و تەكنەلۆژیا گەشە بكەن ناتوانن گرنگی دەستی كاری مرۆیی نەهێڵن لە دابینكردنی پێداویستیەكانی بەخێوكردنی ئاژەڵ, دەستی كاری شارەزاو لێهاتوو لە شێوازە بازرگانیەكانی بەخێوكردنی ئاژەڵدا پێداوستیەكی سەرەكیە, چونكە پاڵپشتی زیادكردنی بەرهەم و داهات دەكات(اللامي,٢٠١٠, ص ١٧٤). لەناوچەی توێژینەوە دەستی كار زۆرە و وە لە مۆڵگە نشینەكانی گوندەكان دەستی كارو دانیشتوان زۆرن ,وە بەگشتی گەشەی دانیشتوانی ناوچەكە بەرزە.بەگوێرەی خشتەی(١_١٠)ژمارەی دانیشتوانی ناوچەی توێژینەوە بۆ ساڵی ٢٠٠٩ دەگاتە(١٤٠٩٣٧كەس) و لەو ژمارەیە ڕێژەی (١٢٪) گوندنشین و ڕێژەی(٨٨٪) شارنشین و گەشەی دانیشتوان بۆهەمان ساڵ دەگاتە(٣٪). ژمارەی دانیشتوان بۆ ساڵی ٢٠٢١ دەگاتە(١٩٩٨٢٣كەس) و لەو ژمارەیە ڕێژەی (١٣.٦٪) گوندنشین و ڕێژەی(٨٦.٤٪) شارنشین و گەشەی دانیشتوان بۆهەمان ساڵ

دەگاتە(٣.١٪). ئەوەی جێگای سەرنجە ئەوەیە زۆرینەی دانیشتوانی گوندنشین کرێکاری نەشارەزا و ناکارامەن لە بەخێوکردنی ئاژەڵ و تەنها پشت بە رێگا کۆنەکان دەبەستن لە بەخێوکردن و چاودێی ئاژەڵی کاوێژکاردا.

خشتەی(١٠-١)

ژمارە و رێژەی گوندنشینەکانی یەکەکارگێرییەکانی ناوچەی توێژینەوە لەکۆی گشتی دانیشتوانی قەزای چەمچەماڵ

یەکەی کارگێری	ناوەندی قەزا	شۆڕش	سەنگاو	ئاغجەلەر	تەکیەی کاکەمەند	قادرکەرەم	تەکیەی جەباری	کۆی گشتی گوندنشین	کۆی گشتی دانیشتوان
ژمارەی گوندنشین	٢٩٠٨	٢٠٥٨	٢٨٦٨	٨٩٤٣	١٩٢٣	٢٠٨٠	٦٦٢	١٤٤٤٢	199823
رێژەی سەدی	1.5	1	2.8	4.4	1	1	0.3	12	100

سەرچاوە/ حکومەتی هەرێمی کوردستان , وەزارەتی پلان دانان, بەرێوەبەرایەتی ئاماری سلێمانی,پرۆسەی ژمارە لێدان و گەمارۆساوی ٢٠٠٩ و ٢٠٢١.

١-٢-٢ سیاسەتی کشتوکاڵی

مەبەست لە سیاسەتی کشتوکاڵی شێوازی بە رێوەبردنی دەوڵەتە بۆ کەرتی کشتوکاڵی لە رێگای کۆمەڵێك رێوشوێن و پرۆژە یاساوە کە دەوڵەت دەیگرێتەبەر بە ئاراستەی گەشەپێدانی کەرتی کشتوکاڵی و بەدەست هێنانی ئامانجی دیاریکراو(رحمة, ٢٠٠٠, ص١١). سیاسەتی کشتوکاڵی لەناوچەی توێژینەوە خۆی لەمانەدا دەبینێتەوە:-

١- خزمەتگوزاری رێنمایی ئاژەڵی:- بۆ ئەوەی ئەم خزمەتگوزارییە هەبێت پێویستە فەرمانگە و بەرێوەبەرایەتی کشتوکاڵی هەبێت, لەناوچەی توێژینەوە و لەسەنتەری قەزا بەرێوەبەرێتیەکی کشتوکاڵی هەیە و لەگەڵ(٦)فەرمانگەی کشتوکاڵی تەنها بەرێوەبەرێتی کشتوکاڵی چەمچەماڵ هۆبەی رێنمایی کشتوکاڵی تێدایە و هۆبەکە(١١)کارمەندی هەیە و لەئێستادا بەهۆی کێشەی دارایی (٩٠٪)کارەکانی کەمی کردووە.(کاری مەیدانی توێژەر:چاوپێکەوتن لەگەڵ عیسی جلال جبار ,بەرێوەبەری بەرێوەبەرایەتی کشتوکاڵی چەمچەماڵ و هێمن حمادی هادی,ئەندازیاری کشتوکاڵی لە هۆبەی رێنمایی کشتوکاڵی چەمچەماڵ,٢٠٢٢/٩/٢٨).

٢-کۆمەڵە هەرەوەزییەکان:-کۆمەڵە هەرەوەزییەکان رۆڵێکی کاریگەر دەگێرن لە هاوبەشی پێکردنی شارەزایی و ئەزموونی بۆ چاککردنی باری بەخێوکردنی ئاژەڵ و کشتوکاڵ لە رووی بەرێوەبردن و هونەرییەوە, لەناوچەی توێژینەوە(لقی یەکێتی جوتیارانی کوردستان) هەیە کە لە هەندێ کاتدا رۆڵی خۆی دەبینێت لە بەدەستهێنانی ماف و پێداویستیەکانی ئاژەڵداران و کشتکاران, بەڵام هەماهەنگی پێویست لەنێوان ئەندامەکانیدا نیە.

٣-کەرەنتینەی ئاژەڵی:-بۆ گلدانەوەی ئاژەڵی کرپارییە بۆ ماوەیەکی دیاریکراو بەتایبەت ئەو ئاژەڵانەی لە وولاتانی ترەوە دێنە ناوەوە یاخود لەشارەکانی ترەوە دێنە ناوەوە, ئەمەش بەمەبەستی رێگریکردنە لەبڵاوبونەوەی نەخۆشی, لەناوچەی توێژینەوە هیچ هۆبە و بەشێکی تایبەت بە کەرەنتینە نیە لە بەرێوەبەرێتی و فەرمانگە پەیوەندیدارەکان(کاری مەیدانی توێژەر چاوپێکەوتن لەگەڵ: هێمن رؤوف عبدالرحمن, پزیشکی ڤێرتەرنەری لە هۆبەی ڤێرتەرنەری چەمچەماڵ٢٠٢٢/١٠/٣).

٤- پێشینەی کشتوکاڵی:- پاڵپشتیەکی داراییە لە حکومەتەوە بۆ ئەوکەسانەی پرۆژەی کشتوکاڵیان هەیە یان پرۆژە کشتوکاڵیەکانیان گەشە

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

پێدەدەن. ئەم پاڵپشتیە داراییە لەناوچەی توێژینەوە لە ساڵی(٢٠٠٨)دەستکرا بەدابەشکردنی بەسەر ئەو کەسانەی یاساو ڕێنماییەکان دەیانگرێتەوە بەشێوەی قەرزی درێژخایەن, بەڵام لەساڵی ٢٠١٣ بەهۆی کێشەی دارایی حکومەتی هەرێم ڕاگیرا.

١-٢-٣ ئالیك:

یەکێکە لە بنەما سەرەکیەکان لە بەرهەمهێنانی ئاژەڵیدا, ئەمەش مادده ئالیکی بەردەست و ئالیکی دروستکراوی هاوسەنگ لەڕەگەزە خۆراکیەکان دەگرێتەوە. خۆراك ڕۆڵی گەورەی هەیە لە ئاستی تەندروستی و بەرهەمداری ئاژەڵ بە کەمترین تێچوو بۆ دەستهێنانی ئامانجە ئابوریەکان(هادي, ٢٠١٥, ص ٩٦). خۆراکی ئاژەڵی بۆ دوو ئامانجی زانستیە کە ئەوانیش بەردەوامیدان بە ژیانی ئاژەڵەکان و بەرهەمدارییانە,لەناوچەی توێژینەوە دووجۆری سەرەکی دانەوێڵە دەچێنرێت کە دواتر برێکی وەکو ئالیك بەکاردێت بۆ ئاژەڵەکان, ئەویش گەنم و جۆیە, لە ساڵی ٢٠٢١ پانتایی (٤٢٧٠٠٠ دۆنم) بەگەنم و پانتایی(١٩٦٥٠٠ دۆنم) بەجۆ داچێنراوە, جگە لە وێنجە بە پانتایی(٥ دۆنم) و سێپەرە بەنتایی (١٥) داچێنراوە, زەوی لەوەڕگای ناوچەی توێژینەوە پانتاییەکەی(٧٤٢٠١٦.٠٤ دۆنم)بەشێوەیەکی فەرمی(بەڕێوەبەرایەتی کشتوکاڵی چەمچەماڵ,هۆبەی ئامار و پلان).

١-٢-٤ خزمەتگوزاری ڤێتەرنەری:- خزمەتگوزاری ڤێتەرنەری و چاودێری تەندروستی کاریگەری گەورەی هەیە لە ڕێگریکردن لە توشبوونی ئاژەڵ بە نەخۆشیە جۆراوجۆرەکان و گواستنەوەی بۆ مرۆڤ و ئەو نەخۆشیانەی کاریگەریان لەسەر کەمبونەوەی ڕەگەزە خۆراکیەکان هەیە, ئەو خزمەتگوزاریانە خۆی دەبینێتەوە لە پێکوتەو هەڵمەتەکانی کوتان و پیتاندنی دەستکرد و پشکنینی ئاوسی و ڕووبەڕوبونەوەی مێرووە زیانبەخشەکان(اللامي,٢٠١٠,ص٢٣٧). ناوچەی توێژینەوە (٣)فەرمانگەی ڤێتەرنەری میری تێدایە, وە(٢٠) نۆرینگە و دەرمانخانەی ڤێتەرنەری ناحکومی(ئەهلی) تێدایە. وە هەڵمەتەکانی کوتان تا ساڵی(٢٠١٤) بەشێوەیەك بووە بەشی زۆری ئاژەڵ و گوندەکان لێی سودمەندبوونە, بەڵام لەدوای ئەو ساڵەوە بەهۆی قەیرانی دارایی هەڵمەتەکان زۆر کەمبوونەوە بەشێوەیەك چەند گوندێکی کەمی دەوروبەری فەرمانگەکانی ڤێتەرنەری تێنەپەڕاندووە,لەئێستادا نزیکەی (٩٠٪) چالاکی و هەڵمەتەکانی کوتان کەمی کردووە.(کاری توێژەرچاوپێکەوتن لەگەڵ: هێمن ڕەوف عبدالرحمن,پزیشکی ڤێتەرنەری لەهۆبەی ڤێتەرنەری چەمچەماڵ,٢٠٢٢/٩/٢٧)

تەوەری دووەم

٢-دابەشبوونی ژمارەیی و جۆری ئاژەڵی کاوێژکار لەسنوری یەکەکارگێڕیەکانی قەزای چەمچەماڵ

لەماوەی توێژینەوەمان بۆ پێداویستیەکانی ڕەگەزە ئاوهەواییەکان و هۆکارە سروشتیەکانی تر بۆ بەخێوکردنی ئاژەڵی کاوێژکار لەتەوەری یەکەمدا بۆمان دەرکەوتوە, کە ئەم جۆرە ئاژەڵانە پیوێستی تایبەت و گونجاویان دەوێت بەمەبەستی بەخێوکردن و بەرهەمهێنانی بەروبوم و پاراستنیان لەبارودوخە ژینگەیی و کەشیەکانی ئەم ناوچەیەی ئاژەڵەکەی تێدایە، چونکە ئاژەڵی کاوێژکار لەو جۆرە ئاژەڵانەن دوچاری نەخوشی و بێ لەوەڕی دەبنەوە لەدەرئەنجامی نەگونجاوی ڕەگەزە ئاوهەواییەکان. بەگوێرەی ئەم داتایانەی لەبەردەستمانە مەڕ بەپلەی یەکەم دێت لەڕوی ژمارەوە بەگوێرەی خشتەی(٢_١) و (٢_٢)ژمارەکەیان لەقەزای چەمچەماڵ دەگاتە (٣٦٣٨٨٣)سەر, دابەشبووە بەسەر یەکە کارگێڕیەکانی ناوچەی توێژینەوە لەگەڵ جیاوازیەکی ڕوون لە ڕووی ژمارەیانەوە لەناو یەکەکارگێڕیەکان، زۆربەیان لەجۆری لۆکاڵین, ئەمە سەرەڕای جۆرە بیانیەکان.

دابەشبوونی جوگرافی ئاژەڵی کاوێژکار لەناوچەی توێژینەوە, لەڕووی جۆری و ژمارەییەوە دابەشبوونێکی زۆر ڕوونە لە نێوان یەکە کارگێڕیەکانی ناوچەکە, ئەم جیاوازیەش بەهۆی هۆکارە سروشتیەکانی توانای بەخێوکردنی ئاژەڵ لەڕووی سەرچاوەی خۆراك و لەوەڕگا و ڕوبەری زەوی و ئاوهەوا و سەچاوەی ئاو, هۆکارە مرۆییەکانی وەکو دەستی کاری شارەزا و شێوازی بازرگانی بەخێوکردنی ئاژەڵ و چاودێرکردنی تەندروستی ئاژەڵ و جێگای حەوانەوە. ژمارەی ئاژەڵی کاوێژکار لەناوچەی توێژینەوە دەگاتە(٤١٨٩٤٣)سەر, ئەم ژمارەیەش دابەشبوونی جوگرافیای جیاوازی هەیە بەم شێوەیە :

١-٢ مانگا:-

ئاژەڵێکی کاوێژکاری گەورەیە لەپۆلی ئاژەڵی ڕەشەوڵاخە و بەوە ناسراوە وەرزی شیردانی ماوە درێژەو بۆ مەبەستی شیر و گۆشت و پێستەکەی بەخێودەکرێت. مانگا بەیەکێك لەگرنگترین ئاژەڵەکان دادەنرێت لەناوچەی لێکۆلینەوە بەهەموو وەچە جیاوازەکانیانەوە, پەروەردەکردنی ئەم جۆرە ئاژەڵە بۆ بەرهەمهێنانی گۆشت و شیر بەکاردێت, هەرچەندە توانای پڕ کردنەوەی پێداویستیەکانی دانیشتوانی نیە, چونکە دانیشتوان بەردەوام لەزیادبوندایە.بەگوێرەی خشتەی(١_١)شێوەی(١_١)ناحیەی(ئاغجەلەر)بەپلەی یەکەم دێت لەڕوی ژمارەی (مانگا) کەدەگاتە(٦٦٣٣)سەر لەکۆی گشتی ژمارەی مانگا لەچەمچەماڵ بەڕێژەیەك دەگاتە(٤٠,٦٪)، دواتر بەپەلەی دوەم(سەنگاو)دێت ژمارەیان لەناوچەکە کەدەگاتە(٥٨٢٢)سەر بەڕێژەی(٣٥,٥٪)لەکۆی گشتی, کەدەگاتە(١٣٠٩٢١)سەر, ئینجا بەپلەی سێیەم ناحیەی(تەکیەی) کاکەمەند دێت کەژمارەیان دەگاتە(١٠٧٤)سەر بەڕێژەیەك دەگاتە(٦.٥٪). ئینجا دواتر یەك لەدوای یەك دێت تیایدا کەمترین ژمارە بەگوێرەی داتاکان ناحیەی(تەکیەی جەباری)یە ژمارەیان دەگاتە(٣٠١)سەر بەڕێژەیەك دەگاتە(١,٨٪)سەر, لەکاتێکدا کۆی گشتی ژمارەی مانگا دەگاتە نزیکەی(١٣٣٩٦)سەر.

لەناوچەی توێژینەوە ژمارەی جۆرە جیاوازەکانی مانگای عێراقی (عەرەبی و ڕۆستاکی و کوردی)و بیانی بەخێودەکرێن, لەڕوی تایبەتمەندی بەرهەمدارییەوە جیاوازن لە یەکتر. مانگای کوردی بەزۆری لەناوچە شاخاوییەکان بەخێودەکرێن, چونکە توانای دورکەوتنەوەیان هەیە بۆ لەوەڕگا دورەکان, لەهەمانکاتدا ناوچە شاخاوییەکانی ناوچەی توێژینەوە زۆر بەردەڵانن و جگە لەمانگای کوردی جۆرەکانی تر توانای بەرگە گرتنیان نیە, هەروەها ئەو لەوەڕگایەی لەناوچەشاخاوییەکان هەیە بەشی ئەو جۆرە مانگایە دەکات و کەمتر پێویستی بە ئالیکی ئامادەکراوە. وە مانگای عەرەبی زۆربەی دەکەوێتە بەشی خۆرئاوا و باشوری خۆرئاوا, ئەم جۆرە کەمتر توانای دورکەوتنەوەی هەیە بۆ لەوەڕگا دورەکان ناوچەکەش بەگشتی هەژارە لە گژوگیای گونجاو بۆمانگا, بۆیە زیاتر پشت بە ئالیکی ئامادەکراو دەبەستێت, وە مانگای ڕۆستاکی لە ناوچە دەشتەییەکان و بەرێژەیەکی کەم بڵاوە.

لەخشتەکەدا تێبینی ئەوە دەکەین زۆرترین ڕێژەی مانگا دەکەوێتە ناحیەی ئاغجەلەر, ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە بەشی ڕۆژهەڵاتی ناحیەکە ناوچەیەکی شاخاوی باراناوییە کە گژوگیای درێژی تیادا دەڕوێت و گونجاوە بۆ خۆراکی مانگا, چونکە مانگا لە گژوگیای درێژدا بەباشی دەلەوەڕێت,لەلایەکی ترەوە(١٠)گوندی ناحیەکە دەکەونە سەر رووباری(زێی بچوك)کە دەوڵەمەندە بە ڕوەکی کەنارە ئاوییەکان وەکو(زەڵ و قامیش و قەرەم و ژاژ)ئەو جۆرە ڕوەکانە خۆراکی دڵخوازی مانگان. وە کەمترین ڕێژەی مانگا لەناحیەی تەکیەی جەبارییە, کە دەکەوێتە بەشی باشوری خۆرئاوای ناوچەی توێژینەوە,ئەم ناوچەیە ڕێژەی بارانی کەمە, یارمەتی گەشەی ڕوەکی درێژ نادات, ئەو ڕوەکەشی کە دەڕوێت تەمەنی کورتە و تەنکە, لەلایەکە ترەوە ناوچەکە ڕوبار و چەمی هەمیشەیی نیە,وەکو پێشتر باسمانکرد مانگا زیاتر ئارەزوی لەوەڕی درێژ و لێرەوار و شێدار و و قەراغە ئاوییەکان دەکات. وە ئەو یەکە کارگێڕیانەی دەکەونە نزیك بازاڕەکان(ناوەندی قەزا و ناحیەی شۆڕش) ژمارەی مانگایان لە ناحیەیەکی وەکو قادرکەرەم زۆرترە, ئەگەرچی لەرووی ڕوبەر و لەوەڕگاوە گەورەترە لە ناحیەکانی ناوەندی قەزا و شۆڕش,بەڵام ئەو دوو ناحیەیە ژمارەی دانیشتوانیان زۆرترە و داواکاری بەرهەمی سپیایی زیاترە و زۆربەی جۆری وەچەی مانگاکانیش لەجۆری بیانین, چونکە توانای بەرهەمدارییان بەرزە. بۆ دابینکردنی خۆراکی ئەو جۆرانە پشت بە ئالیکی ئامادەکراو و بەرهەمی گەنم و جۆ دەبەسترێت.

لەڕووی جۆری ئاژەڵەوە مانگا کەمترین ڕێژە پێکدەهێنێت لەناوچەی توێژینەوە و لە(٣.٩٪)ی کۆی ڕێژەی ئاژەڵی کاوێژکار زیاترنیە, ئەمەش بە پلەی یەکەم دەگەڕێتەوە بۆ هۆکارە سروشتیەکانی وەکو (شوێنی ئەستڕۆنۆمی و جۆری ڕوەك و باران و پلەی گەرما و سەرچاوەی ئاوی) کە یارمەتیدەرنین بۆ بەخێوکردنی مانگا, وە بەپلەی دووەم هۆکارە مرۆییەکانی وەکو(نەبوونی بەخێوکاری شارەزا و نەبوونی سیاسەتی کشتوکاڵی و ئاژەڵداری وکەمی ئالیکی پێویست),چونکە مانگا باشترین ئاژەڵی کاوێژکاری بەرهەمی شیرە, ئەگەر لایەنە نەرێنیەکانی کاریگەری سروشتی چارەسەر بکرێت وکەسانی شارەزا بەخێویان بکەن و ئالیکی پێویستیان بۆ دابین بکرێت وپاڵپشتی پرۆژە بازرگانیەکانی بەخێوکردنی مانگا بکرێت, بێگومان لە ڕوی ژمارە و جۆرەوە زۆر پەرەدەسێنێت.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

٢-٢ مەڕ

ئاژەڵێکی کاوێژکاری بچوکە و تایبەتمەندە بە کورتی ماوەی شیردان وئاسانی بەخێوکردنی, بۆ مەبەستی گۆست و خوری و شیر بەخێودەکرێت. لەتوێژینەوەمان بۆ دابەشبوونی ژمارەی مەڕی ناوخۆیی و بیانی لەقەزای چەمچەماڵ داتاکان پێمان دەڵێن ئاژەڵی مەڕ لەڕوانگەی جوگرافیاوە دابەشبووە بەسەر هەموو یەکەکارگێڕیەکان و گوندەکانی ناوچەی توێژینەوە بەزۆرترین ڕێژە، بەڵام ئەوەی دەبینرێت جیاوازیەکی ڕوون هەیە لەژمارەیان لەناوچەیەك بۆ ناوچەیەکی تر، مەڕ بەپلەی یەکەم دێت لەبەخێوکردن و کۆی گشتی مەڕ دەگاتە نزیکەی (٣٦٣٨٨٣) سەر بەڕێژەیەك دەگاتە (٨٦,٨٥٪) لەکۆی گشتی ئاژەڵ بەهەموو جۆرەکانیانەوە کە دەگاتە(٤١٨٩٤٣)سەر. سەیری خشتەی(١_١) و شێوەی(١_١)بکە.

ئەم ژمارەیە دابەشبوونی جوگرافیای لەڕووی ژمارەی و جۆری وەچەوە جیاوازە لە نێوان یەکە کارگێڕییەکاندا, ناحیەی(سەنگاو) پلەی یەکەمی گرتووە لە ڕووی ژمارەوە و دەگاتە(١١٥٧١٧)سەر,بەڕێژەی(٣١.٨٪), دوای ئەو ناحیەی(قادرکەرەم) زۆرترین مەڕی تێدا بەخێودەکرێت و دەگاتە(١٩.٨٪), دوای ئەو ناحیە(ئاغجەلەر)ە ڕێژەکەی دەگاتە(١٣.٩٪) و دواتر ناحیەکانی (سەنتەری قەزا و شۆڕش و تەکیەی کاکەمەند)دێت کە بۆهەریەکەیان بەدوای یەکدا دەکاتەڕێژەکەیان دەگاتە(٨.٨٪ , ٨.٧٪ , ٨.٤٪), لەناحیەی(تەکیەی جەباری)کەمترین ژمارەی تیادا بەخێودەکرێت و زیاتر نیە لە(٣٠٤٥٤)سەر, کە دەکاتە(٨.٣٪) لەکۆی گشتی ڕێژەی ئاژەڵی مەڕی ناوچەی توێژینەوە.

لەناوچەی توێژینەوە چەند جۆرە مەڕێك بەخێودەکرێن, مەڕی عێراق(کوردی و عەرەبی) و مەڕی بیانیش وەکو مەڕی (ئێرانی). هەردوو جۆری مەڕی کوردی و ئێرانی زیاتر دەکەونە ناوچە شاخاویەکان لەبەشی ڕۆژهەڵات, هەرچەندە هەندێجار لەدەشتەکانی دامێنی شاخەکانیش دەبینرێن, مەڕی کوردی و ئێرانی زیاتر بەمەستی گۆشت بەخێودەکرێن, بۆیە لەناوچە شاخاویەکان و فێنکەکان ئەم مەبەستە ئامانجی خۆی بەدەست دەهێنێت, ئەمە جگە لەوەی فیسیۆلۆجیای ئەم دووجۆرە بۆناوچە فێنکەکان گونجاوە,وە توانای بەرهەمداری شیری مەڕی ئێرانی لە مەڕی کوردی تارادەیەك کەمترە, بەڵام لەڕووی بەرهەمی گۆشتەوە توانای بەرهەمداری لە مەڕی کوردی و عەرەبی زیاترە(کاری مەیدانی توێژەر: چاوپێکەوتن لەگەڵ دژوار شێخ حەسەن سنوری ناحیەی سەنگاو٢٠٢٢/٧/٢٥). بەڵام مەڕی عەرەبی زۆربەیان دەکەونە دەشتەکان زورگەکانی بەشەکانی خۆرئاوا و باشوری خۆرئاوا, ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کەمەڕی عەرەبی بەرگەگرتنی بۆ گەرما زیاترە. تەنانەت مەڕی عەرەبی دەتوانێت لەسەرووی پلەی گەرمی(٤٢س°)بژێت و زۆربەی چالاکیەکانی ئەنجام بدات,ئەمە پلەی گەرمیەش بەرزترە لەپلەی گەرمی گونجاو کە بۆ مەڕ دیاریکراوە بەگشتی(حمادي, ٢٠٠٦, ص١٦).سەرەڕای ئەوەی مەڕی عەرەبی توانای بەرگەگرتنی هەیە بۆ هەژاری لەوەڕگای سروشتی.

لەخشتەکەدا تێبینی ئەوە دەکەین زۆرترین ڕێژەی مەڕ دەکەوێتە ناحیەی(سەنگاو)دوای ئەویش ناحیەی(قادرکەرەم)دێت لەڕووی زۆری ژمارەی مەڕ, ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە ئەم دووناحێیە زۆرترین ڕووبەری کورتە گیای(ئستێپس)ی تێدایە, کە لەوەڕگای دڵخوازی مەڕە,وەهەروەها هۆیەکی تر ئەوەیە وەچەی ئەو جۆرە مەڕەی دەکەوێتە ئەو دوو ناحیەیە زۆرینەی مەڕی عەرەبیە توانای بەرگەگرتنی ژینگەی سەختی هەیە لە کەمی لەوەڕگا و کەمی ئاو و بەرزی پلەی گەرمی.

وەکەمترین ڕێژەی مەڕ لە ناحیەی(تەکیەی جەباری)بەخێودەکرێت, ئەمەش بەهۆی کەمی ڕووبەری لەوەڕگای کورتەگیای (ئستێپس)ەوەیە, کە لەکەمی ڕووبەری ناحیەکەوە سەرچاوەی گرتووە,لەلایەکی ترەوە نەبوونی سیاسەتێکی کشتوکاڵی بۆ پاڵپشتی کەرتی ئاژەڵداری, چونکە لەنزیکەی(٢٤)گوند زیاتر لە(١٠)گوندیان لە سێ ماڵ کەمتری تێدایە و کۆچیان کردووە بۆ شارەکان(چاوپێکەوتن لەگەڵ ئیبراهیم علی سەرۆکی یەکێتی جوتیارانی چەمچەماڵ, ٢٠٢٢/٨/٩).

ڕێژەی بەخێوکردنی مەڕ زۆرترین ڕێژەیە لەڕووی جۆرییەوە بەبەراورد بە ئاژەڵە کاوێژکارەکانی تر, ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە ڕوەکی ناوچەی توێژینەوە لە(٩٥٪)کورتەگیایە و زۆرینەی ئەو ڕێژەیەش کورتەگیای(ئستێپس)ە و لەوەڕگایەکی سروشتی و گونجاوە بۆ مەڕ, ئەمەش دەبێتە هۆی کەمکردنەوەی خەرجی ئالیك لەسەر ئاژەڵدارەکان,هۆیەکی تر ئەوەیە مەڕ ئاژەڵی گۆشتە و ساڵانە یەکجار پێویستی بەفرۆشتنی

بەرهەمەکەی هەیە, بەپێچەوانەی ئاژەڵی مانگا و بزن کە ئاژەڵی شیرە و بەهۆی دوری گوندەکان لەبازار و ساغ نەبونەوەی بەرهەم کەمتر بەخێودەکرێن.

٣-٢ بزن:-

ئاژەڵێکی کاوێژکاری بچوکە وناسراوە بە بزێوی و درێژی ماوەی شیردان و بۆ مەبەستی شیر و گۆشت و موەکەی بەخێودەکرێت. بزن بەپلەی دوەم دێت لەدوای مەڕ و زۆرترین ژمارە تۆمار دەکەن لەقەزای چەمچەماڵ کەدەگاتە نزیکەی (٣٨٦٦٤)سەر بەڕێژەیەك دەگاتە(٩,٢٪), لەکۆی گشتی ژمارەی ئاژەڵی کاوێژکار, ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ئەوەی ئاژەڵی جۆری بزن توانای بەرگەگرتنی زۆری هەیەو تۆپۆگرافیای ناوچەکە گونجاوە بۆ جولانەوەی، سەرەڕای گونجاوی ئاوهەواکەی بۆ بەخێوکردنی.

ئەو ناحیەی پلەی یەکەمی بەرکەوتوە لەئاژەڵی بزن ناحیەی(سەنگاو)ە, ژمارەی بزن لەم ناحێیە دەگاتە(٩٣٨٢)سەر لەکۆی گشتی بەڕێژەیەك دەگاتە(٢٤,٢٪)، دواتر بەپلەی دوەم ناحیەی(سەنتەری قەزا) دێت ئامارەکان ئاماژە بۆ ئەوە دەکەن ژمارەیان لەناوچەکە کەدەگاتە(٦٧١٨) سەر بەرێژەی(١٧,٤٪), ئینجا بەپلەی سێیەم ناحیەی(شۆڕش)دێت کەژمارەیان دەگاتە (٦٦٠٤)سەر بەرێژەیەك دەگاتە(١٧,١٪). ئینجا دواتر یەك لەدوای یەك دێت تیایدا کەمترین ژمارە کەتۆمار کرابێت بەگوێرەی داتاکان ناحیەی تەکیەی جەبارییە ژمارەیان دەگاتە (٢٤٦١) سەر بەڕێژەیەك دەگاتە (٦,٣٪). هەروەك لە خشتەی(١_١) و شێوەی(١_٢)دا هاتووە.

لەخشتەکەدا تێبینی ئەوە دەکەین زۆرترین رێژەی بزن دەکەوێتە ناحیەی(سەنگاو), ئەمەش بۆ ئەوە دەگەرێتەوە بەدرێژایی بەشی رۆژهەڵاتی ناحیەکە ناوچەی شاخاوییە وە هەروەها لەبەشی رۆژئاوا زنجیرە چیاکانی(ئاژداغ و مەملەحە)هەیە,ئەم ناوچە شاخاویانە بەهۆی بونی گەڵا و لقی درەخت و وە بوونی گیا لەشوێنە سەختەکانی شاخەکان گونجاون بۆ بەخێوکردنی بزن و دەتوانن لەسەر ئەو لەوەڕگایانە بژین, ناحیەی(ناوەندی قەزا) بەپلەی دووەم دێت لەرێژەی بزن, ئەمەش بەشێکی پەیوەستە بەشێوەی بەرزونزمی بەشی رۆژهەڵاتی ناحیەکە کە ناوچەی شاخاوییە وە بەشێکی زۆری گوندەکانیشی دەکەوێتە نزیك و دەوروبەری سەنتەری شار,داواکری زۆر لەسەر بەرهەمی سپیایی دەبێتە هاندەرێك بۆ بەخێوکردنی بزن لە گوندەکانی دەوروبەری شار, چونکە بزن ئاژەڵی شیرەو دەتوانێت لە لەوەڕگای تەنك و هەژاریشدا بژێت و بەرهەمی هەبێت. وە کەمترین رێژەی بزن دەکەوێتە ناحیەی(تەکیەی جەباری) وەك پێشتر ئاماژەمان پێدا ئەم ناحیەیە ڕوویەری لەوەڕگای کەمە کە بەهۆی کەمی رووبەرەکەیەتی, وە دورە لەشارەکان و هیچ هاندەرێك نیە بۆ بەخێوکردنی ئاژەڵی بزن کە زیاتر ئاژەڵی شیرە لەناوچەی توێژینەوە, جگە لە و هۆکارانە ناحیەی ناوبراو کاریگەرە بەهۆکارەکانی کەمی باران و تەنکی لەوەڕگا و کەمی دەرامەتی ئاو بەتایبەت لەهاوین, ئەم هۆیانە دەبنە کۆسپ لەبەردەم بەخێوکردنی ئاژەڵ و لەنێویشیاندا بزن.

بزنی ناوچەی توێژینەوە دووجۆری سەرەکیە, بزنی عەرەبی و بزنی کوردی, جگەلە و دووجۆرە مەگەر تاك و دانە لێرەو لەوێ بەرچاودەکەوێت کە جۆری بیانی بێت, بزنی عەرەبی رێژەیان کەمە و زۆرینەیان دەکەونە بەشی خۆرئاوا و باشوری خۆرئاوا لەناحیەکانی(قادرکەرەم و تەکیەی جەباری),توانای بەرگەگرتنیان بۆ ژینگەی سەخت تارادەیەك زۆرە و لەڕووی بەرهەمەوە لە بزنی کوردی بەرهەمیان زیاترە, وە بزنی کوردی لەناوچە شاخاوییەکان و بەدرێژایی دەشتەکان و دامێنی شاخەکان بەخێودەکرێن, بەهۆی زۆری رێژەی باران و گونجاوی پلەی گەرمی لەناوچە شاخاوییەکان و فێنکەکان توانای بەرهەمداری شیریان بەرزدەبێتەوە(کاری مەیدانی توێژەر چاوپێکەوتن لەگەڵ: سەباح ئەحمەد سنوری ناحیەی تەکیەی جەباری ٢٠٢٢/٨/٥).

بزنی بیانیش کە بەزۆری لەجۆری بزنی(شامیە) رێژەیان زۆرکەمە و لەدەوروبەری شار و شارۆچکەکانی ناوچەی توێژینەوە بەخێودەکرێن بۆ بەرهەمی شیرەکانیان.

لەکۆتایی ئەم باسەدا وێنەیەکی گشتیمان بەرچاو دەکەوێت لە دابەشبوونی ئاژەڵی کاوێژکار لەناوچەی توێژینەوە, ئەویش ئەوەیە کە هەردوو ناحیەی(قادرکەرەم و تەکیەی جەباری) لەبەشی خۆرئاوای ناوچەی توێژینەوە نەیانتوانیوە لە بەخێوکردنی هیچ جۆرە ئاژەڵێکی کاوێژکار

پێشەنگ بن, ئەمەش بەهۆی هۆکارە سروشتیەکانی(کەمی بارانی زستان و بەرزی پلەی گەرمی لەهاوین و تەنکی و ڕوەك و تەمەن کورتی روەك وکەمی دەرامەتی ئاوی و نەبوونی سیاسەتێکی کشتوکاڵی پاڵپشت بۆ ئاژەڵداران), تابتوانن زاڵبن بەسەر کێشە و گرفتەکاندا و پەرە بە بواری ئاژەڵداری بدەن لە هەردوو ناحیەی ناوبراو. لەلایەکی ترەوە هەردوو ناحیەی(سەنگا و ئاغجەلەر)هەیە, کە بەگشتی پێشەنگن لە رووی ژمارەی ئاژەڵەوە, ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ ناوچەی شاخاوی بە ڕووبەری جیاواز لە سنوری هەردوو ناحیەکە و بە درێژایی بەشی ڕۆژهەڵاتیان و هەبوونی ڕوبەری تری بەرزایی لەبەشەکانی تری هەردوو ناحیەکە, وە هەروەها هەردوو ناحیەکە سنورەکانیان فراوانە, ئەمەش بوەتەهۆی ئەوەی ناوچەی تایبەت بەلەوەڕگایان زۆر بێت, وە هەردوو ناحیەکە هەموو شێوەکانی بەرز و نزمی ناوچەی توێژینەوەیان لەخۆگرتووە کە برتییە لە(شاخ و دەشت و زورگ) کە هەریەکەیان لە بەخێوکردنی جۆرێك ئاژەڵی کاوێژکار یان زیاتر لەجۆرێك تایبەتمەندە, وە لایەنێکی تر ئەوەیە ئەم دوو ناوچەیە بڕی باران بارینی ساڵانەیان لەتێکڕایی گشتی قەزاکە بەرزترە و گونجاوە بۆگەشەی لەوەڕگا ودابینکردنی ئاو و بەخێوکردنی ئاژەڵ.

خشتەی(٢-١)

جۆری ئاژەڵی کاوێژکارو گرنگی ڕێژەیی لەقەزای چەمچەماڵ

یەکە کارگێریەکان	جوری ئاژەڵی مەر	گرینگی ڕێژەیی	جۆری ئاژەڵی بزن	گرینگی ڕێژەیی	جۆری ئاژەڵی مانگا	گرینگی ڕێژەیی	کۆی گشتی
ناحیەی سەنتەر	٣٢٣٤١	٨,٨	٦٧١٨	١٧,٤	٩٤٠	٥,٨	٣٩٩٩٩
ئاغجەلەر	٥٠٥٨٥	١٣,٩	٥٠٦٤	١٣,٢	٦٦٣٣	٤٠,٦	٦٢٢٨٢
تەکیەی کاکەمەند	٣٠٧٨٤	٨,٥	٢٤٩٦	٦,٤	١٠٧٤	٦,٥	٣٤٣٥٤
تەکیەی جەباری	٣٠٤٥٤	٨,٤	٢٤٦١	٦,٤	٣٠١	١,٨	٣٣٢١٦
سەنگاو	١١٥٧١٧	٣١,٩	٩٣٨٢	٢٤,٢	٥٨٢٢	٣٥,٥	١٣٠٩٢١
شورش	٣١٧٩٥	٨,٧	٦٦٠٤	١٧,١	٨١٢	٤,٩	٣٩٢١١
قادر کەرم	٧٢٢٠٧	١٩,٨	٥٩٣٩	١٥,٣	٨١٤	٤,٩	٧٨٩٦٠
کوی گشتی	٣٦٣٨٨٣	١٠٠	٣٨٦٦٤	١٠٠	١٦٣٩٦	١٠٠	٤١٨٩٤٣

سەرچاوە: ١حکومەتی هەرێمی کوردستان,وەزارەتی کشتوکاڵ و سەرچاوەکانی ئاو, بەڕێوەبەرایەتی گشتی کشتوکاڵی سلێمانی, بەڕێوەبەرێتی کشتوکاڵی چەمچەماڵ. -٢ حکومەتی هەرێمی کوردستان,وەزارەتی کشتوکاڵ و سەرچاوەکانی ئاو,بەڕێوەبەرایەتی ڤێرتەرنەری سلێمانی, هۆبەی ڤێرتەرنەری چەمچەماڵ.

شێوەی (٢-١)

دابەشبوونی ڕێژەی سەدی جۆری ئاژەڵی کاوێژکار لەقەزای چەمچەماڵ

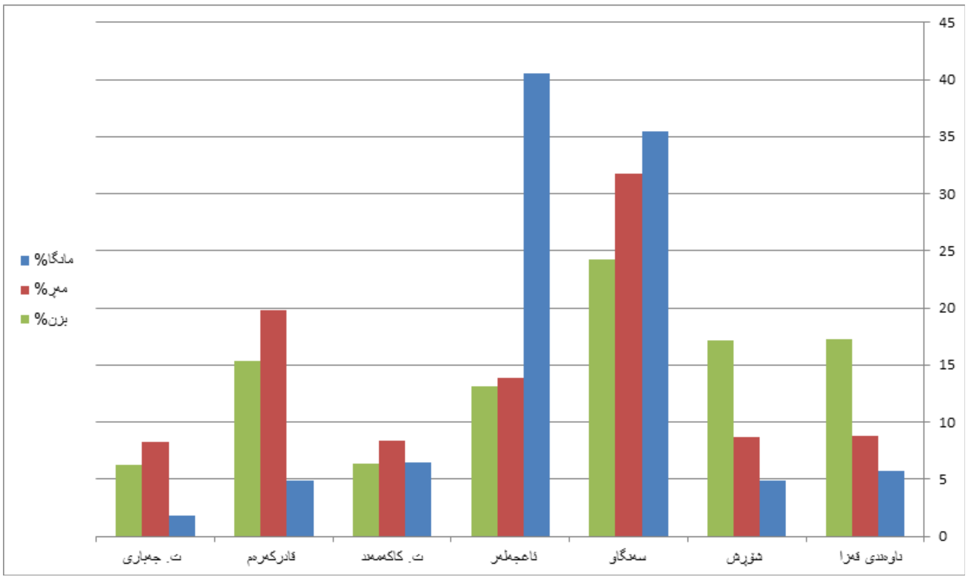

سەرچاوە/ کاری توێژەر پشت بەست بە خشتەی (١-٢)

وێنەی (٢-١)

هەرسێ جۆری ئاژەڵی کاوێژکار لەناوچەی توێژینەوە(وەچەی مەڕی عەرەبی, مانگای بیانی, بزنی کوردی)

سەرچاوە: کاری مەیدانی توێژەر لە سنوری ناحیەکانی ئاغجەلەر ٢٠٢٢/٨/١٥ وسەنگاو ٢٠٢٢/٨/١٨ وقادرکەرەم ٢٠٢٢/٨/٢٧

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

خشتەی(٢-٢)

دابەشبوونی جۆری و ژمارەی وڕێژەیی ئاژەڵی کاویژکار لە یەکەکارگێڕیەکانی قەزای چەمچەماڵ

یەکەی کارگێری	جۆری ئاژەڵ	ژمارەی ئاژەڵ	ڕێژەی ئاژەڵ %
ناوەندی قەزا	مانگا	٩٤٠	٥,٧
	مەڕ	٣٢٣٤١	٨,٨
	بزن	٦٧١٨	١٧,٣
شۆڕش	مانگا	٨١٢	٤,٩
	مەڕ	٣١٧٩٥	٨,٧
	بزن	٦٦٠٤	١٧,١
سەنگاو	مانگا	٥٨٢٢	٣٥,٥
	مەڕ	١١٥٧١٧	٣١,٨
	بزن	٩٣٨٢	٢٤,٢
ئاغجەلەر	مانگا	٦٦٣٣	٤٠,٦
	مەڕ	٥٠٥٨٥	١٣,٩
	بزن	٥٠٦٤	١٣,١
تەکیەی کاکەمەند	مانگا	١٠٧٤	٦,٥
	مەڕ	٣٠٧٨٤	٨,٤
	بزن	٢٤٩٦	٦,٤
قادرکەرەم	مانگا	٨١٤	٤,٩
	مەڕ	٧٢٢٠٧	١٩,٨
	بزن	٥٩٣٩	١٥,٣
تەکیەی جەباری	مانگا	٣٠١	١,٨
	مەڕ	٣٠٤٥٤	٨,٣
	بزن	٢٤٦١	٦,٣
کۆی گشتی		٤١٨٩٤٣	١٠٠

سەرچاوە:١-حکومەتی هەرێمی کوردستان,وەزارەتی کشتوکاڵ و سەرچاوەکانی ئاو,بەرێوەبەرایەتی گشتی کشتوکاڵی سلێمانی, بەرێوەبەرێتی کشتوکاڵی چەمچەماڵ.

٢- حکومەتی هەرێمی کوردستان,وەزارەتی کشتوکاڵ و سەرچاوەکانی ئاو,بەڕێوەبەرایەتی ڤێرتەرنەری سلێمانی, هۆبەی ڤێرتەرنەری چەمچەماڵ.

٣--کاری مەیدانی توێژەر:فۆرمی زانیاری و ڕاپرسی(استبیان)

٤-حکومەتی هەرێمی کوردستان , وەزارەتی پلان دانان, بەرێوەبەرایەتی ئاماری سلێمانی,پرۆسەی ژمارە لێدان و گەمارۆساوی ٢٠٠٩ و ٢٠٢١

5-FAO.representation in Iraq, FAO coordination office for northen Iraq,Agriculture annual sulaimania Agriculture office.

دەرئەنجام

١_-گەورەی ڕووبەری یەکە کارگێرییەکان نەبوەتە هۆی پێشەنگ بوون لە ژمارەی ئاژەڵی کاوێژکار

٢_-ناحیەی(قادرکەرەم)گەورەترین روبەری هەیە لەسنوری قەزای چەمچەماڵ, بەڵام لەڕوی ژمارەی جۆرە جیاوازەکانی ئاژەڵی کاوێژکار لە هیچ جۆرێکیاندا پلەی یەکەمی نەگرتووە, ئەمەش بەهۆی هەژاری روپۆشی روەکی و کەمی سەرچاوەی ئاوی وکەمی خزمەتگوزاری ڤێرتەرنەری و نەبوونی سیاسەتی کشتوکاڵی پێویست.

٣_-زۆری رێژەی ناوچەی شاخاوی لە یەکە کارگێریەکان هاوتەریبە لەگەل زۆری ژمارەی مانگا وبزن,بەهۆی بونی گژوگیای درێژ بۆماوەیەکی درێژ, کە روەکی دڵخوازی مانگایە,وە شوێنی دژوار و پرخۆراك کە تەنها بزن پێی دەگات.

٤_-خراپی بارودۆخی مرۆیی پەیوەست بە ئاژەڵی کاوێژکار لە هەردوو (ناحیەی قادرکەرەم و تەکیەی جەباری)کاریگەرییە نەرێنیەکانی کەمی ئاو و هەژاری لەوەڕگا و بەرزی پلەی گەرمی هاوینی زیاتر بەهێز کردووە, بوەتە هۆی کەمکردنەوەی رێژەی هەمووجۆرەکانی ئاژەل لەهەردوو ناحیەکەدا.

٥_-زۆرترین رێژەی مانگا دەکەوێتە (ناحیەی ئاغجەلەر), چونکە بەشێکی زۆری ناوچەکە دەکەوێتە ناوچەی شاخاوی لە ڕوی لەوەڕگا و ئاوهەواوە گونجاوە بۆ مانگا, وە بەشێکی تری دەکەوێتە سەر زێی بچوك,کەمترین رێژەی مانگا دەکەوێتەناحیەی (تەکیەی جەباری) بەهۆی کەمی ڕووپۆشی روەکی.

٦_-زۆرترین رێژەی مەڕ دەکەوێتە ناحیەی(سەنگاو),چونکە شێوەی بەرزونزمی ناوچەکە واهەڵکەوتوە زۆرینەی زەویەکان بۆ لەوەڕگا جێبهێڵرێت, کەمترین رێژەی مەڕ کەوتوەتەناحیەی(تەکیەی جەباری), بەهۆی کەم توانای لەوەڕگای سروشتی لە دابینکردنی خۆراکی پێویست.

٧_-زۆرترین رێژەی بزن دەکەوێتە ناحیەی(سەنگاو),چونکە بەشێکی شاخاویە گونجاوە بۆ لەوەڕگای بزن و زەوی بادلاندی زۆرە کە جێهێڵراوە بۆ لەوەڕگا.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

سەرچاوەكان

١_-البريري, عادل سيد احمد, ٢٠٠٧,مزارع الانتاج الحيواني، انشائية , فنية , علاجية (ط ١, منشأة المعارف الاسكندرية.

٢_- التكريتي, رمضان احمد اللطيف, وآخرون, ١٩٨٢, أدارة المراعي الطبيعية, وزارة التعليم والبحث العلمي, ط ١, دار, الكتب للطباعة والنشر, جامعة الموصل.

٣_--العبيدي, محمد عباس, ١٩٩٧, التوزيع الجغرافي الابقار والجاموس ودور انتاجهمافي الامن الغذائي العراق, رسالة ماجستير, كلية الاداب,بغداد.

٤_-شقير, محمود فيمي حسن, الانتاج الحيواني, المطبعة العربية الحديثة, القارة, ١٩٧٨

٥_-الاسدي, كامل حمزة فليفل, ٢٠٠٨, الخصائص المناخية في العراق وعلاقتها المكانية بتربية الابقار و الانتاجها, رسالة ماجستير, كلية اداب, جامعة الكوفة.

٦_-الجاسم, كاظم عبادي حمادي, ٢٠٠٨,الثروة الحيوانية فى الوطن العربي, البعة الاولى , دارالوضاح للنشر.

٧_-الجبوري, نجاح عبد جابر, ٢٠٠٨, تحميل جغرافي لواقع تربية الحيوانات المجترة في قضاء الشامية, مجمة البحوث الجغرافية, العدد العاشر, كلية التربية للبنات, جامعة الكوفة.

٨_-العبودي, مسافر عبيد, ٢٠٢٠, المناخ وعلاقته بامراض الثروة الحيوانية (المجترة) في محافظة المثنى, رسالة ماجستير, كلية التربية للعلوم الانسانية, جامعة المثنى.

٩_-اللامي, ابتسام كاطع الخاجي, ٢٠١٠, الثروة الحيوانية في محافظة البصرة(دراسة الجغرافية),اطروحة دكتوراه, كلية التربية, جامعة البصرة.

١٠_ تاليب, جەزا تۆفيق,١٩٩٩, ڕووەكی ڕۆژسك, كتێبی سەنتەری برايەتی-٣-,جيۆگرافيای هەرێمی كوردستانی عێراق,چاپی دووەم ,چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە, هەولێر.

١١_-حسن, اكرام حسن امين, ٢٠١, المظاهر الجيمورفولوجية في منطقة جمجمال, ماجستير, كلية التربية, جامعة الموصل.

١٢_-حمادي,كاظم عبادي, ٢٠٠٦ ,التباين المكاني لتوزيع حيوانات الماشيه فى محافظتى ميسان و واسط, مجلة ابحاث ميسان, المجلد الثالث,العدد الخامس

١٣_-خصباك, شاكر, ١٩٧٣, العراق الشمالي, مطبعة شفيق.

١٤_-رحمة, منى, ٢٠٠٠, السياسات الزراعية في بلدان العربية, بيروت.

١٥_-صالح,صمد عبدالله, ٢٠١٥, شيكردنەوەی جوگرافی بۆ ئاوی ژێر زەوی قەزای چەمچەماڵ,ماستەر(بڵاونەكراوە),فاكەڵتی پەروەردە, زانكۆی كۆيە.

١٦_ قارەمان, ليلى محمد, ١٩٩٩, خاكی هەرێمی كوردستان, كتێبی جوگرافيای هەرێمی كوردستانی عێراق,چاپی دووەم , چاپخانەی وەزارەتی پەروەردە, هەولێر.

١٧_-محمدئەمين,هاوڕێ ياسين, ٢٠١١, دياردەی بە بيابانبوون لەناوچە شاخاويەكاندا(قەزای چەمچەماڵ وەكو نمونە), بڵاوكراوەكانی سەنتەری لێكۆڵينەوەی ستراتيژی كوردستان , سلێمانی.

١٨_-مرعي, القصاب, مخلف شلال, ابراهيم محمد حسون القصاب, ١٩٩٦,جغرافية الزراعة, مطبعة جامعة الموصل.

١٩_-مصطفى, مهاباد محمد جميل, ٢٠١٢, دور العوامل الجغرافية في الانتاج الزراعي في قضاء جمجمال وسبل تنميته, رسالة ماجستير, كلية اداب, جامعة صلاح الدين-اربيل.

٢٠_-هادي,سلام سالم, ٢٠١٥, الثروة الحيوانية في محافظة القادسية(دراسة في جغرافية الزراعية),اظروحة دكتوراه, كلية اداب جامعة

الكوفة.

21-FAO.representation in Iraq, FAO coordination office for northen Iraq, Agriculture annual sulaimania-Agriculture office.

٢٢_-حكومەتی هەرێمی کوردستان , وەزارەتی پلاندانان, بەڕێوەبەرایەتی ئاماری سلێمانی , بەشی (GIS)

٢٣_-حکومەتی هەرێمی کوردستان, وەزارەتی پلاندانان, بەرێوەبەرایەتی ئاماری سلێمانی, پرۆسەی لێدان و گەمارۆسازی ٢٠٠٩ و٢٠٢١ .

٢٤_-حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی گواستنەوە و گەیاندن، بەڕێوەبەرایەتی کەشناسی سلێمانی، داتای کەش و هەوای چەمچەماڵ، ٢٠٢١ ,بڵاونەکراوە.

٢٥_-حکومەتی هەرێمی کوردستان, وەزارەتی کشتوکاڵ و سەرچاوەکانی ئاو, بەرێوەبەرێتی کشتوکاڵی چەمچەماڵ,داتای بڵاونەکراوە,٢٠١٢ .

٢٦_-حکومەتی هەرێمی کوردستان,وەزارەتی کشتوکاڵ و سەرچاوەکانی ئاو,بەرێوەبەرێتی ڤێرتەرنەری سلێمانی, هۆبەی ڤێرتەرنەری چەمچەماڵ,داتای بڵاونەکراوە, ٢٠٢١ .

٢٧_-چاوپێکەوتن لەگەڵ هێمن ڕەوف عبدالرحمن,پزیشکی ڤێرتەرنەری لەهۆبەی ڤێرتەرنەری چەمچەماڵ, ٢٠٢٢/٩/٢٧.

٢٨_-چاوپێکەوتن لەگەڵ عیسی جلال جبار ,بەڕێوەبەری بەڕێوەبەرایەتی کشتوکاڵی چەمچەماڵ, ٢٠٢٢/٩/٢٧.

٢٩_-چاوپێکەوتن لەگەڵ ئاژەڵدار, سەباح ئەحمەد سنوری ناحیەی تەکیەی جەباری ٢٠٢٢/٨/٥.

٣٠_-چاوپێکەوتن لەگەڵ دژوار شێخ حەسەن سنوری ناحیەی سەنگاو٢٠٢٢/٧/٢٥.

٣١_-چاوپێکەوتن لەگەڵ ئیبراهیم علی سەرۆکی یەکێتی جوتیارانی چەمچەماڵ, ٢٠٢٢/٨/٩.

٣٢_-فۆرمی ڕاپرسی و زانیاری(استبیان)بۆ دەسکەوتنی زانیاری وردتر لەسەر جۆر و ڕێژەی دابەشبوونی ئاژەڵی کاوێژکار.

پاشکۆ

فۆرمی ڕاپرسی (استبیان) و وەرگرتنی زانیاری لەسەر بەخێوکردنی سامانی ئاژەڵ(کاوێژکار) لەسنوری یەکە کارگێڕییەکانی قەزای چەمچەماڵ.

ئەم فۆرمە بەمەبەستی وەرگرتنی داتا و زانیارییە دەربارەی کاریگەری ئاووهەوا لە سەر بەرهەمی ئاژەڵی ناوچەکە بۆ توێژینەوەی زانستی بەم شێوەیە:-

سنوری کارگێڕی ناحیەی................ شوێنی جوگرافی وەرگرتنی نموونەکە دەکەوێتەبەشی..............ناحیەکە.

<table dir="rtl">
<tr><td>ز</td><td>پرسیار</td><td colspan="12">جۆری ئاژەڵی کاوێژکار</td></tr>
<tr><td rowspan="2">١</td><td rowspan="2">ژمارەی ئاژەڵ بەگشتی</td><td colspan="4">مەڕ</td><td colspan="4">بزن</td><td colspan="4">مانگا</td></tr>
<tr><td colspan="4"></td><td colspan="4"></td><td colspan="4"></td></tr>
<tr><td rowspan="3">٢</td><td rowspan="3">جۆری وەچەی ئاژەڵەکان بە ژمارە</td><td colspan="4">مەڕ</td><td colspan="4">بزن</td><td colspan="4">مانگا</td></tr>
<tr><td colspan="2">کوردی</td><td>عەرەبی</td><td>ئێرانی</td><td colspan="2">کوردی</td><td>عەرەبی</td><td>بیانی</td><td colspan="2">کوردی</td><td>عەرەبی</td><td>بیانی</td></tr>
<tr><td colspan="2"></td><td></td><td></td><td colspan="2"></td><td></td><td></td><td colspan="2"></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td rowspan="3">٣</td><td rowspan="3">سەرچاوەی ئاوی خواردنەوەی ئاژەڵ چی جۆرێکە(سەرزەوی,ژێر زەوی,باران</td><td colspan="4">مەڕ</td><td colspan="4">بزن</td><td colspan="4">مانگا</td></tr>
<tr><td>بەهار</td><td>هاوین</td><td>پایز</td><td>زستان</td><td>بەهار</td><td>هاوين</td><td>پايز</td><td>زستان</td><td>بەهار</td><td>هاوین</td><td>پایز</td><td>زستان</td></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td rowspan="3">٤</td><td rowspan="3">کام وەرزە تەنها پشت بە لەوەڕگا دەبەستن و کام وەرزانە بەتێکەڵ و کام وەرزانە پشتی پێنابەستن</td><td colspan="4">مەڕ</td><td colspan="4">بزن</td><td colspan="4">مانگا</td></tr>
<tr><td>بەهار</td><td>هاوین</td><td>پایز</td><td>زستان</td><td>بەهار</td><td>هاوين</td><td>پايز</td><td>زستان</td><td>بەهار</td><td>هاوین</td><td>پایز</td><td>زستان</td></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td rowspan="3">5</td><td rowspan="3">لەوەرزە جیاوازەکاندا گەوڕ و تەویلە و سێبەری پێویستیان هەیە بۆ هەموو ئاژەڵەکان,وە لەچی دروستکراون</td><td colspan="4">مەڕ</td><td colspan="4">بزن</td><td colspan="4">مانگا</td></tr>
<tr><td>بەهار</td><td>هاوین</td><td>پایز</td><td>زستان</td><td>بەهار</td><td>هاوين</td><td>پايز</td><td>زستان</td><td>بەهار</td><td>هاوین</td><td>پایز</td><td>زستان</td></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td></tr>
<tr><td rowspan="3">6</td><td rowspan="3">کاتەکانی بردنەدەرەوەی ئاژەڵ بۆ لەوەڕگا</td><td colspan="4">مەڕ</td><td colspan="4">بزن</td><td colspan="4">مانگا</td></tr>
<tr><td>بەهار</td><td>هاوین</td><td>پایز</td><td>زستان</td><td>بەهار</td><td>هاوین</td><td>پایز</td><td>زستان</td><td>بەهار</td><td>هاوین</td><td>پایز</td><td>زستان</td></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td></tr>
</table>

خەمڵاندنی چەندێتی مەترسی ڕاماڵینی ئاویی بۆ خاك لەناحیەی سیروان بەپشتبەستن بە نمونەی (EPM)ی جاڤریلۆڤیج بەبەکارهێنانی (RS) و (GIS)

التقدير الكمي للمخاطر التعرية المائية للتربة في ناحية سيروان اعتمادا على نموذج (EPM) لجافريلوفيج باستعمال (RS) و (GIS)

Quantitative estimation of water erosion hazards of soil in Sirwan district based on the (EPM) model of Gavrilović and using (RS) and (GIS)

هێمن كمال حمەامین[١] ، نالی جەواد حەمەد [٢]

[١] بەشی جوگرافیا، کۆلێجی زانستەمرۆڤایەتیەکان، زانکۆی هەڵەبجە، شاری هەڵەبجە ، هەرێمی کوردستان، عێراق

[١] بەشی جوگرافیا، فاکەڵتی ئاداب ، زانکۆی سۆران، شاری سۆران ، هەرێمی کوردستان، عێراق

[٢] بەشی جوگرافیا، فاکەڵتی ئاداب ، زانکۆی سۆران، شاری سۆران ، هەرێمی کوردستان، عێراق

Corresponding author's e-mail: hemn.hamaamin@uoh.edu.iq

پوختە:

ڕاماڵین بە یەکێك لە مەترسیە جیۆمۆرفیەکان دادەنرێت و دەرەنجامی هۆکارە سروشتی و مرۆییەکانە، ڕاماڵینی خاك بەهۆی ئاو گرفت و مەترسی زۆری هەیە لەسەر ژیان و چالاکیەکانی مرۆڤ بەتایبەت لە ناوچە شێدار و باراناویەکاندا، ئامانج لەم لێکۆڵینەوەیە زانین و پێشبینیکردنی تێکڕای سالانەی ڕاماڵینی خاکە بە هۆی کۆی بارانی ساڵانە ڕوودەدات و هەروەها دابەشبوونی شوێنیی پلەکانی ڕاماڵینە، بۆ ئەو مەبەستە مۆدێلی جۆراوجۆر هەن، باشترینیان مۆدێلی جاڤریلۆڤیجە کە ناسراوە بە (EPM) و کورتکراوەی (Erosion potential method) ە، کە لەڕێگەیەوە قەبارەی ڕاماڵینی خاك بەهۆی ئاوی ڕێکردووی سەر زەوی دەستنیشان دەکرێت و ئەندازەی مەترسیەکەی ڕوون دەکرێتەوە، ئەم مۆدێلە پشت دەبەستێت بە چەند هاوکێشەیەك کە لەڕێگەی چەند پێوەرێکەوە وەك (پلەی لێژی، و ڕوپۆشی ڕووەکی و پلەی گەرماو باران پێکهاتەی جیۆلۆجی یاخود خاك...هتد) لەیەك دەدرێن، بۆ گەیشتن بە دەرەنجامەکانی ئەم لێکۆڵینەوەیە داتاکانی هەستکردن لە دورەوە (RS) و سیستمی زانیاریە جوگرافیەکان (GIS) بەکار هاتووە، دەرئەنجامەکانی لێکۆڵینەوەکە ئەوەمان پێ دەڵێن کە شەش پلە ڕاماڵینی خاك هەن لە ناحیەکەدا و پلەی شەشەم مەترسیدارترین و کارەساتبارترینە وتیایدا قەبارەی ساڵانەی ڕاماڵینی خاك زیاترە لە (٢٠٠٠٠ م٣/کم٢/ساڵ) بۆهەر کیلۆمەترێکی چوارگۆشە، لەهەمان کاتیش ڕوبەرێکی گەورەی ناحیەکە دەگرێتەوە بە (١٣٥,٧٦کم٢) واتە بەتەنها (٣٣,٧٥٪)ی کۆی ڕوبەری ناحیەی سیروان پێکدەهێنێت.

کلیلە وشە: مەترسی، ڕاماڵینی خاك، نمونەی (EPM)، جاڤریلۆڤیج.

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
DOI Link	http://doi.org/10.32410/huj-10488
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٢/١٠/٢٤ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢٢/١٢/٨ | ڕێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢٣/٩/٣٠
ئیمەیلی توێژەر	hemn.hamaamin@uoh.edu.iq
مافی چاپ و بڵاو کردنەوە	©٢٠٢٣ م. هێمن کمال حمەامین، پ.ی.د نالی جەواد حەمەد ، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

الملخص

تعرية التربة بسبب المياه الجارية هي احدى المخاطر الجيومورفولوجية التي تنتج عن الاسباب الطبيعية والبشرية، فإنها تشكل مخاطر كبيرة على حياة الإنسان وأنشطته، خاصة في المناطق الرطبة والممطرة ، الهدف من هذه الدراسة هي اجراء التقييم الكمي والنوعي لتعرية التربة بفعل المياه، وهنالك العديد من النماذج التي يمكن استخدامها لهذا الغرض ، أهمها نموذج جافريلوفيج Gavrilovic المعروف باسم (Erosion Potential Method) (EPM) ، لأنه يحدد نسبة تآكل وتعرية التربة بسبب المياه السطحية، ويحدد أيضا درجة ونطاق المخاطر، ويعتمد هذا النموذج على بعض المعادلات التي يتم تحديدها بواسطة عدة معايير مثل(نسبة الانحدار، الغطاء النباتي، درجة الحرارة، هطول الأمطار، التركيب الجيولوجي أو التربة... إلخ).

وقد تم استخدام بيانات الاستشعار عن بعد ومعطيات وأدوات نظم المعلومات الجغرافية للوصول الى نتائج هذه الدراسة ، ومن أهم النتائج لهذه الدراسة أن هناك ستة مستويات لتعرية التربة في ناحية سيروان والمستوى السادس هو الأكثر خطورة، التي حجمها السنوي لتعرية التربة فيها أكثر من (٢٠٠٠٠م٣/كم٢/سنة)، وتغطي مساحة كبيرة أيضا بحوالي (١٣٥,٧٦ كم٢) حيث بلغت (٣٣,٧٥٪) من إجمالي مساحة الناحية.

الكلمات المفتاحية: الخطر، تعرية التربة، نموذج (EPM)، جافريلوفيج.

Abstract

Soil erosion, is one of the geomorphic risks which is the result of the natural and humanistic reasons. Water creates a great risk on human life and its activities, especially in the humid and rainy areas, the aim of this study is to show and identify the spatial extent and the annual rates of soil erosion which is caused by water, there are some Models among them, Gavrelovic that is known as (Erosion Potential Method, EPM) is the best one, This will determine the ratio of soil erosion due to Surface water and exhibit the range of the risk, This model relies on some equations that are determined by several criteria such as(slope ratio, vegetation cover, temperature, rainfall, geological or soil composition .etc.). Different Remote Sensing data and GIS tools were used to reach the results of this study. The results of the study Shows that there are six levels of soil erosion in Sirwan district and the sixth level is the most dangerous and disastrous. Its annual volume of soil erosion is more than 20,000 m3 per square kilometer. Meanwhile, it covers a large area of the district (135.76 km2), which is only (33.75%) of the total area of the district.

Keywords: Risk, Soil Erosion, (EPM) Model, Gavrilovic'.

پێشەکی Introduction:

کرداری ڕاماڵین یەکێکە لەو کردارە جیۆمۆرفیانەی کە کاریگەرییەکانی زۆر بەڕونی دەردەکەوێت لەسەر ڕوخسارەکانی ڕوی زەوی و گۆڕانیان، جۆری ڕامالین و هێزەکەی لەشوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر جیاوازە و ئەم پرۆسەیەش پشت دەبەستێت بە تایبەتمەندی ئاووهەواو ڕەگەزە ئاووهەواییەکان و شوێنگەی ئەسترۆنۆمی و تۆپۆگرافیا و لێژی و ڕوپۆشی ڕوەکی، بەجۆرێك لە ناوچە شێدار و باراناویەکاندا ڕامالینی ئاویی باوترە و لەناوچە وشك و بیابانیەکانیشدا ڕامالینی بایی زاڵە، بەڵام لە ناوچە سارد و بەرزەکاندا ڕامالینی بەستەڵەك زیاترە، کە هەموو پێکەوە بەتێپەڕبوونی کات دیمەن و ڕوخسارەکانی زەوی دەگۆڕن و لە تواناییاندایە مەترسی دروست بکەن لەسەر ژیان و چالاکیەکانی مرۆڤ، بۆنمونە ڕامالینی خاك و لاوازکردنی کە دەبێتە هۆی لەدەستدانی پیتی خاك و لەئەنجامی ئەوەش کەم بوونەوەی بەرهەمی کشتوکاڵی و

ڕوپۆشی ڕوەکی بەگشتی، یاخود بەرتەسککردنەوەی ڕوبەری زەوی بۆ بەکارهێنانە جۆراوجۆرەکان لەلایەن مرۆڤەوە، یاخود بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ دەبێتە هۆی زیان گەیاندن و وێران کردنی ئەو پرۆژەو شوێنانەی کە شوێنی چالاکیەکانی مرۆڤن بەتایبەت لەنزیك ڕوبار و دەرەچەی ئاوزێڵەکاندا (الدليمي، ٢٠١٢، ص٣٠١)، بەهۆی ئەوەی سنوری لێکۆڵینەوە ناوچەیەکی باراناویە بەتایبەت لە وەرزی زستان و بەهارداو کۆی تێکڕای بارانی سالانە(٦٧٤,٨٧)ملمە (بەڕێوەبەرایەتی کشتوکاڵی هەڵەبجە - هۆبەی کەشناسی، ٢٠٢١) ڕاماڵینی خاکیش بەهۆی ئاوی سەر زەویەوە چالاکەو دەبێتە هۆی دروستکردنی مەترسی ڕاستەوخۆ و ناڕاستەوخۆ لەسەر ژیان و چالاکیەکانی دانیشتوانی ناوچەکە.

هۆکاری هەڵبژاردنی بابەتی توێژینەوە:

هۆکاری هەڵبژاردنی بابەتی توێژینەوە دەگەڕێتەوە بۆ دەرکەوتنی مەترسیە جیۆمۆرفیەکان لە ناحیەکەداو بەتایبەت مەترسی ڕاماڵینی خاك وکاریگەری نەرێنیان لەسەر چالاکیە جۆر بەجۆرەکانی مرۆڤ.

گرفتی توێژینەوە:

گرفتی سەرەکی توێژینەوە لەم پرسیارانە پێکهاتووە:

١ - ئەو پەیوەندیە چیە لە نێوان ڕەگەزەکانی ژینگەی سروشتی و دروست بوونی مەترسی ڕاماڵینی خاك لە ناحیەکەدا؟

٢ - ڕوودانی مەترسیە جیۆمۆرفیەکان بەهۆی ڕاماڵینی خاکەوە لەناوچە جیاوازەکانی ناحیەکەدا لە چ ئاستێکدایە؟

گریمانەی توێژینەوە:

توێژینەوەکە وەڵامی چەند گریمانەیەك دەداتەوە کە بریتین لە:

١ - هەموو ناوچەکانی ناحیەکە وەك یەك نین لەڕووی مەترسیە جیۆمۆرفیەکانەوە.

٢ - مەترسی ڕاماڵینی خاك لە ناحیەکە لە ئاستێکی بەرزدایە.

ئامانجی توێژینەوە:

لە پێناو چەند ئامانجێك توێژینەوەکە ئەنجام دەدرێت کە بریتین لە :

١ - جێبەجێکردنی مۆدێلی جاڤریلۆڤیچ کە یەکێکە لە گرنگترین مۆدێلەکان بۆ لێکۆڵینەوە لە ڕاماڵینی ئاوی.

٢ - خەمڵاندنی چەندێتی و چۆنیەتی ڕاماڵینی ئاو لە ناوچەکە لەڕێگەی نمونەی (EPM)ەوە.

٣ - هەڵسەنگاندنی ئاستەکانی مەترسی ڕاماڵینی خاك و دیاریکردنی ناوچەکانی بەپێی مەترسیداریان بۆ دروستبوونی ئەم کردارە جیۆمۆرفیە .

ئامرازەکانی توێژینەوە:

ئەم توێژینەوەیە پشتبەست بە بەکارهێنانی هەستکردن لەدورەوە (RS) لەپێناو دەستخستنی وێنەی ئاسمانی لەجۆری (Landsat 8 OLI) و(Sentinel-2A) و مۆدێلی بەرزونزمی ژمارەیی ناوچەی توێژینەوە بەوردبینی (M DEM12.5) هەروەها لەڕێگەی بەکارهێنانی سیستمی زانیاریە جوگرافیەکان (GIS) و ئێرداس (Erdas Imaging .2014) بەمەبەستی دروستکردنی نەخشەی تایبەت بە ڕاماڵینی خاك بەهۆی ئاوەوە بۆ ناوچەی لێکۆڵینەوە ودەستنیشانکردنی جیاوازیە شوێنیەکان لەمەڕ مەترسی ڕاماڵینی خاك بەپێی نمونەی (EPM)، هەروەها بەمەبەستی دەستخستنی داتاو زانیارییە ئاووهەواییەکان پشت بەستراوە بە داتاکانی هەرچوار وێستگەی (هەڵەبجە، خورماڵ، بیارە،

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

تەوێڵە) لەنێوان ساڵانی (٢٠٠٢-٢٠٢٠).

ناوچەی لێکۆڵینەوە:

ناحیەی سیروان دەکەوێتە سنوری پارێزگای هەڵەبجەو ڕوبەرەکەی (٤٠٢,٥) کیلۆمەتر چوارگۆشەیە و لەباکور و باکوری خۆرهەڵاتەوە هەردوو ناحیەی خورماڵ و بیارە هەڵکەوتوە و لەخۆرهەڵاتیشەوە هاوسنورە لەگەڵ وڵاتی ئێران، بەڵام قەزای دەربەندیخان بەرەی باشوری ناحیەکە پێك دەهێنێت ولە خۆرئاوایشەوە جیا لەدەریاچەی دەربەندیخان هەردوو قەزای سەیدسادق و شارەزوور هەڵکەوتوون.

لەڕوی پێگەی ئەسترۆنۆمیەوە واتە شوێنی ناوچەی لێکۆڵینەوە بە پێی هێڵەکانی درێژی و بازنەکانی پانی بەشێوەیەکی گشتی ناحیەی سیروان دەکەوێتە نیوەگۆی باکوری زەوی لەنێوان هەردوو بازنەی پانی (=٠٠ : ٠٣- ٣٥٠ . ٣٥٠ -=٠٠ : ١٨- . ٣٥٠)، هەروەها دەکەوێتە نێوان هەردوو هێڵی درێژی (=٢٠ : ١٠- . ٤٦٠ -=١٠ : ٤٥- . ٤٥٠)ی ڕۆژهەڵات (نەخشەی ١، ٢)، هەر ئەم پێگە ئەسترۆنۆمیە هاوکار لەگەڵ پێگەی جوگرافی وایکردووە کە ناوچەی لێکۆڵینەوە لەڕوی ئاووهەواییەوە ناوچەیەکی شێدار و باراناوی بێت ئەوەش بوە بەهۆی ئەوەی کە خاکی ناوچەی لێکۆڵینەوە خاکێکی دەم تەڕو شێداربێت بەتایبەت لەوەرزی داباریندا، بەڵام هەندێك جار گرفت بۆ خاك دروست دەبێت بەهۆی زۆری داباریندا ودەبێتە هۆی ڕاماڵینی خاك بەتایبەت لە ناوچە بەرزەکان و بەتایبەتیتر ئەو ناوچانەی هەژارن لەڕوی ڕوپۆشی ڕووەکیەوە.

نەخشەی ژمارە (١) شوێنی جوگرافی ناحیەی سیروان

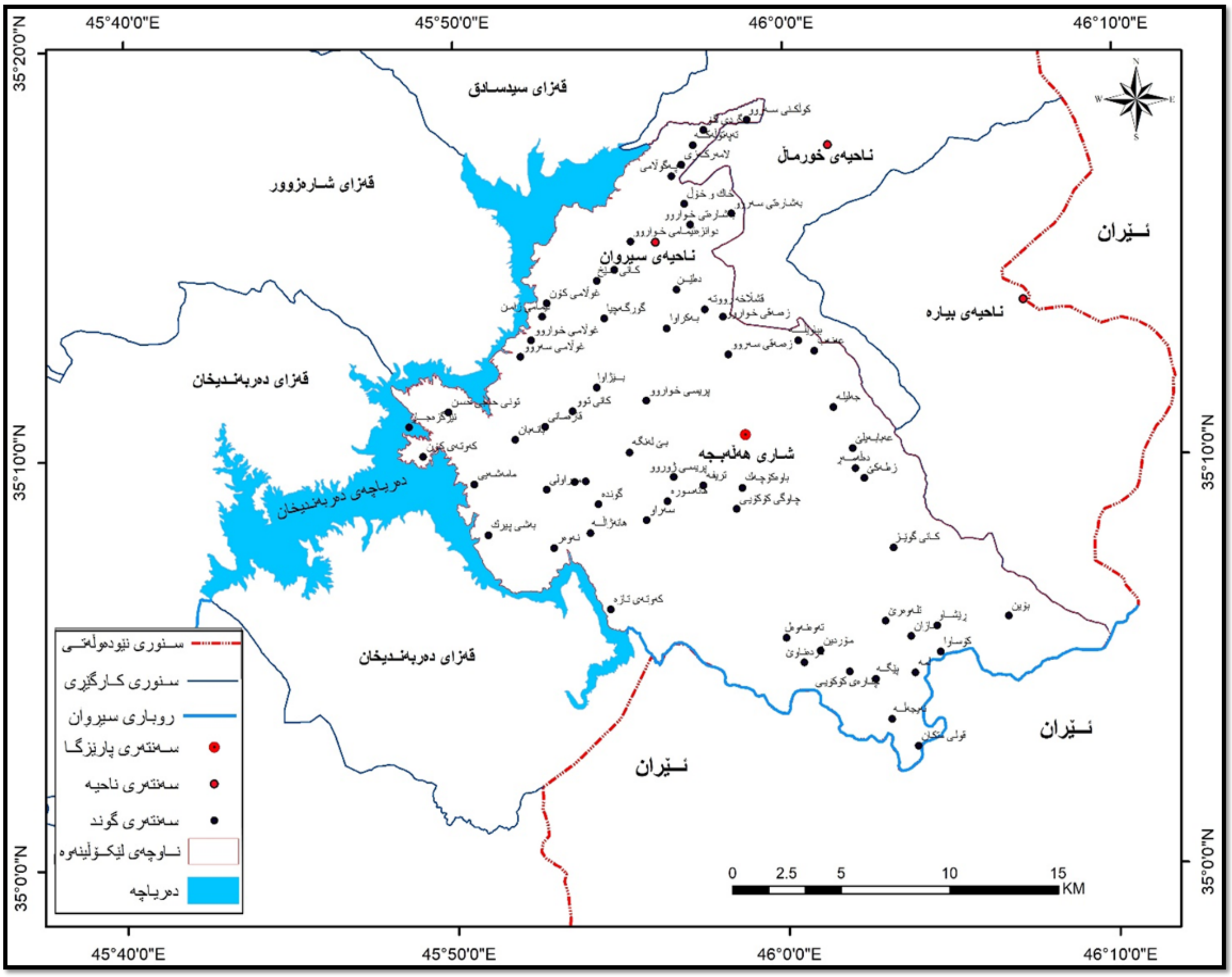

سەرچاوە: کاری توێژەر پشتبەست بە(حکومەتی هەرێمی کوردستان، (٢٠٢١)، وەزارەتی پلاندانان، دەستەی ئاماری هەرێم، بەڕێوەبەرایەتی ئامار و نەخشەکێشانی سلێمانی، هۆبەی(GIS) (Ahmed, 2023, p260)

نەخشەی ژمارە (٢) ناوچەی لێکۆڵینەوە بەبەراورد بە پارێزگای هەڵەبجە

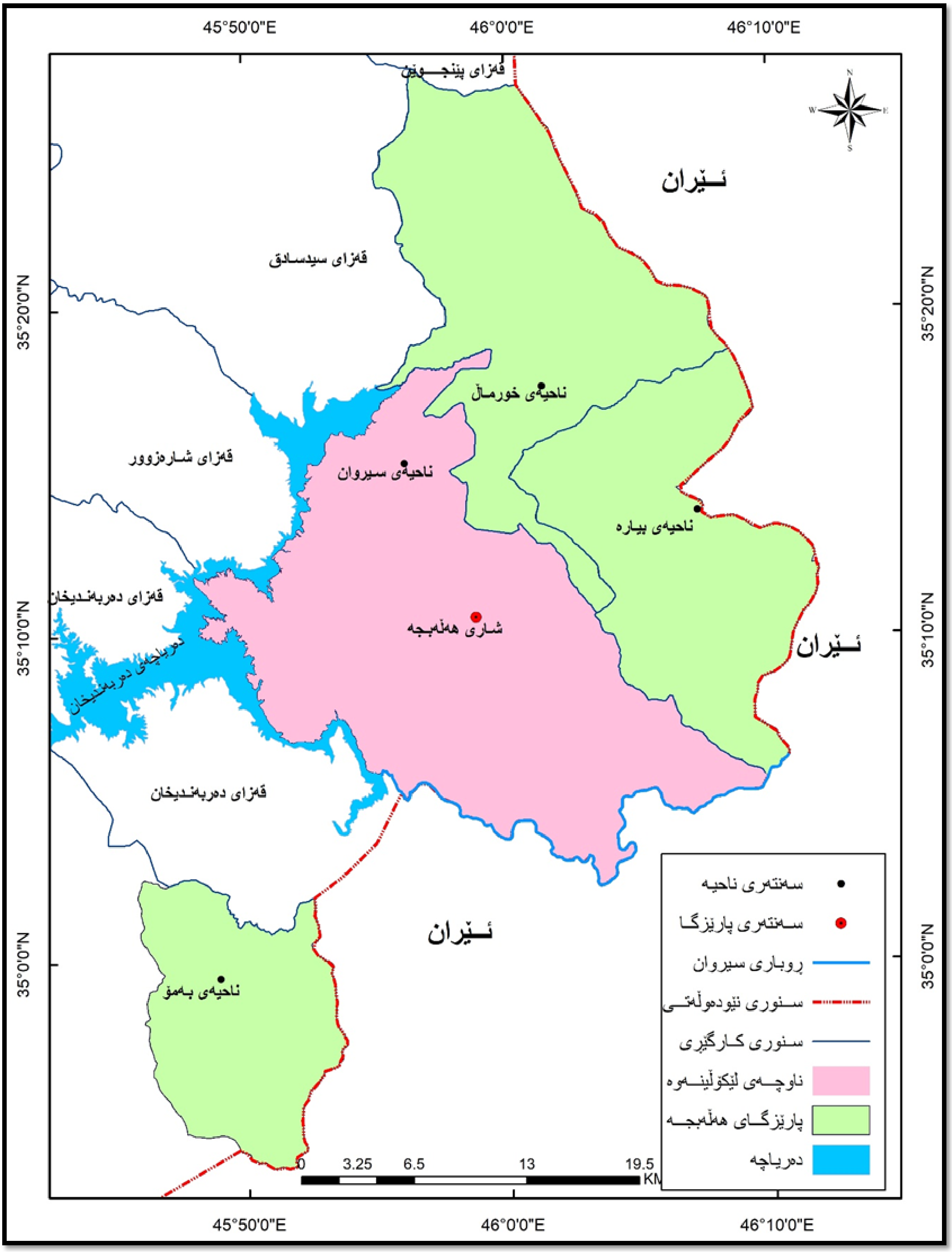

سەرچاوە: کاری توێژەر پشتبەست بە(حکومەتی هەرێمی کوردستان، (٢٠٢١)، وەزارەتی پلاندانان، دەستەی ئاماری هەرێم، بەڕێوەبەرایەتی ئامار و نەخشەکێشانی سلێمانی، هۆبەی (GIS).

میتۆدی توێژینەوە:

بەمەبەستی بەئەنجام گەیاندنی توێژینەوەکە هەردوو میتۆدی شیکاریی و چەندێتیمان بەکارهێناوەو ئەنجامەکانمان شیکردووەتەوە سەرەڕای سەردانی مەیدانی کە یەکێکە لە گرنگترین قۆناغەکانی توێژینەوە. بەمەبەستی ڕاستاندن و هاوتاکردنی ئەو داتاو زانیاریانەی لە سەرچاوەو نەخشەکانەوە وەدەست دێن و بەراوردکردنی بە بینینی ڕاستەوخۆی مەیدانی، بۆ ئەم مەبەستە پشت بەستراوە بە نمونەی (EPM) کە کورتکراوەی (Erosion potential method)ە، کە لەڕێگەیەوە هێز و توانایی ڕاماڵینی خاك بەهۆی ئاوی سەرزەویەوە دەستنیشان دەکرێت و ئەندازەی مەترسیەکەی ڕوون دەکرێتەوە، لەباشییەکانی ئەم میتۆدە ئەوەیە کە بەگشتی تایبەتە بە ناوچەی شاخاوی و ناوچەی لێکۆڵینەوەش بەشێکە لە چیا ئاڵۆز و نوشتاوە درێژبووەکانی زاگرۆز، ئەم مۆدێلە بۆ یەکەم جار لەلایەن (سلۆبیدان جاڤریلۆڤیچ) هوە دانراو پەرەی پێدرا لەڕێگەی بەکارهێنانی هاوکێشەی بیرکاریانەوە ولەڕێگەی پشتبەستن بە زانیاریەکانی قەبارەی باران بارین و پلەی گەرما و پارێزگاری خاك و ڕوپۆشی ڕووەکی و پلەی لێژی خۆڕاگری پێکهاتەی جیۆلۆجی یاخود جۆرەکانی خاك بۆ ڕاماڵین (Zahnoum, et al., 2019, p.368).

(شێوەی١) هێڵکاری پلان و ڕێبازی توێژینەوە قۆناغەکانی جێبەجێکردنی مۆدێلی (EPM)

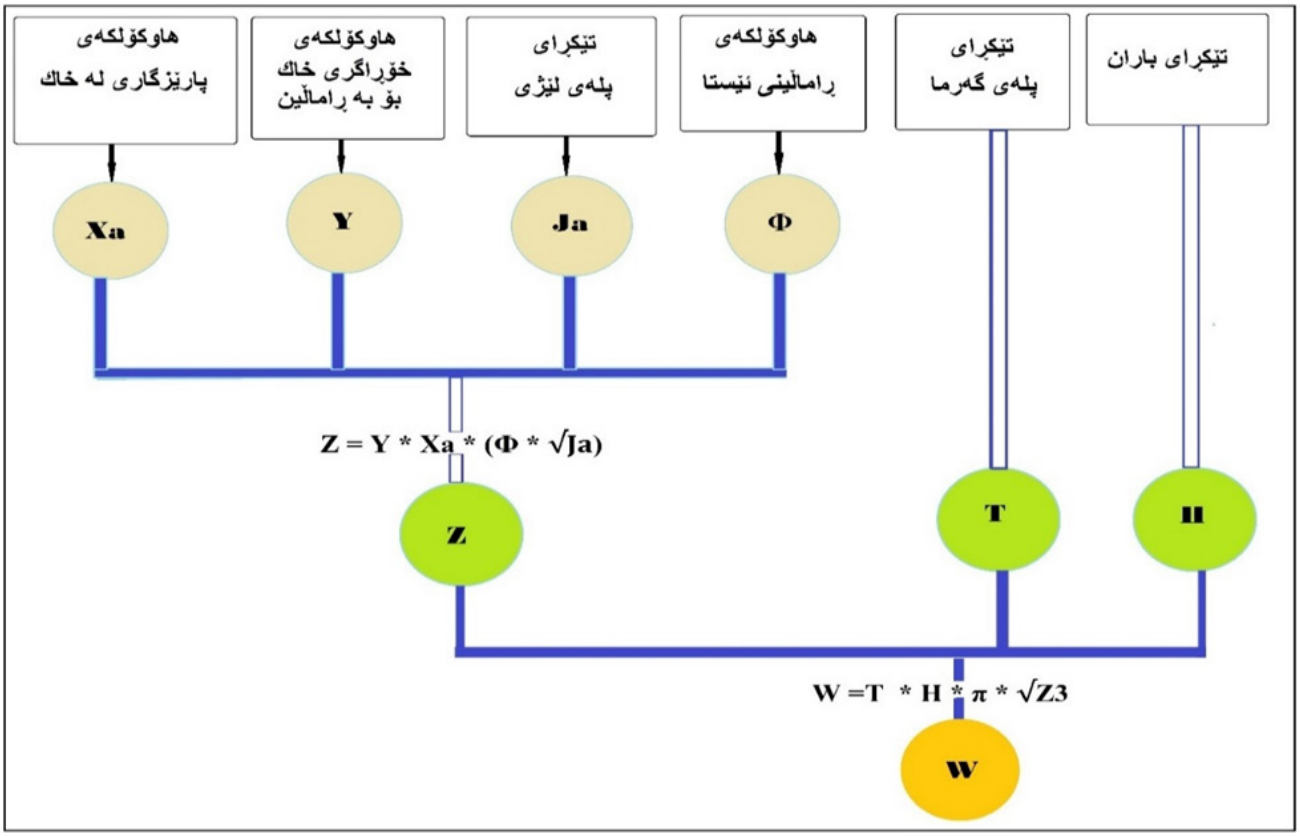

سەرچاوە: کاری توێژەر پشتبەست بە (Kamal, et al., 2019, p.100)

وەك لە (شێوەی 1)دا دیارە نمونەی (EPM) پشت دەبەستێت بە هاوکێشەی سەرەکی (W = H * T * π * √Z3) و زۆر جار بە هاوکێشەی (W) دەناسرێت، کەتیایدا بەهای (H) تێکرای بارانی ساڵانەیە و (T) تێکرای پلەی گەرمایەو (π) ڕێژەی نەگۆڕ (3.14)، بەڵام (Z) هاوکۆلکەی ڕاماڵینی پێشبینی کراوە و پێویستە لەسەرەتادا لەڕێگەی هاوکێشەیەکەوە بەهاکەی بدۆزرێتەوە بەم شێوەیەی خوارەوە:

هاوکۆلکەی ڕاماڵینی پێشبینیکراو (Z) : بریتیە لە خەملاندن و هەڵسەنگاندنی جۆریی(النوعي) ڕاماڵینی ئاویی پێشبینیکراو لەڕێگەی ئەم هاوکێشەیەی خوارەوە (adić & Šljuka, 2018, P.37):

(Z = Y * Xa * (Φ * √Ja

Z = هاوکۆلکەی ڕاماڵینی پێشبینیکراو م٣/کم٢/ساڵ.

Y = هاوکۆلکەی خۆڕاگری خاك یان پێکهاتەکانی ڕوی زەوی بەرامبەر بە ڕاماڵینی ئاوی.

Xa = هاوکۆلکەی پارێزگاری لەخاك.

Φ = هاوکۆلکەی پەرەسەندنی ڕاماڵین و تۆڕی ئاوەڕێکان (هاوکۆلکەی ڕاماڵینی ئێستا).

Ja = تێکرای پلەی لێژی

لەخوارەوە هەریەکێك لەم کورتکراوانە ڕوون دەکەینەوە

Y = هاوکۆلکەی خۆڕاگری خاك یان پێکهاتەکانی ڕوی زەوی بەرامبەر بە ڕاماڵینی ئاوی:

خاك یەکێکە لەو ڕەگەزانەی کە کاریگەری گەورەی هەیە لەسەر دروستبوونی مەترسیە جیۆمۆرفیەکان بەر لە هەمویان مەترسی ڕاماڵین و دروستبوونی لافاو، چونکە پەیوەندیەکی پێچەوانە هەیە لەنێوان توانای مژین و داچۆڕانی ئاو بۆ ناو خاك و تێکرای ڕێکردنی ئاو بەسەر زەویدا (مقيلي، ٢٠٠٣، ص٣٤)، بۆ جیاکردنەوە و پۆلێنکردنی جۆرەکانی خاك لە ناوچەی لێکۆڵینەوە پشت بەستراوە بە ڕێگەی شیکردنەوەی وێنەی ئاسمانی (Landsat 8) و بەبەرنامەی ئێرداس (Erdas Imaging .2014) پۆلێنکاری بۆ کراوە و لە ڕێگەی سیستمی زانیاریە جوگرافیەکان (Arc Map 10.8) نەخشەی خاك دروستکراوە و پاشان هەر جۆرێکی خاك بەپێی خۆڕاگرییەکەی بەهای پێدراوە و پاشان وەك پێوەرێك لەپێوەرەکانی (هاوکێشەی (Z))بەکارهێنراوە (شێوەی٢)، (خشتەی١).

(شێوەی ٢): هاوکۆلکەی خۆڕاگری خاك بەرامبەر بە ڕاماڵینی ئاوی Y))

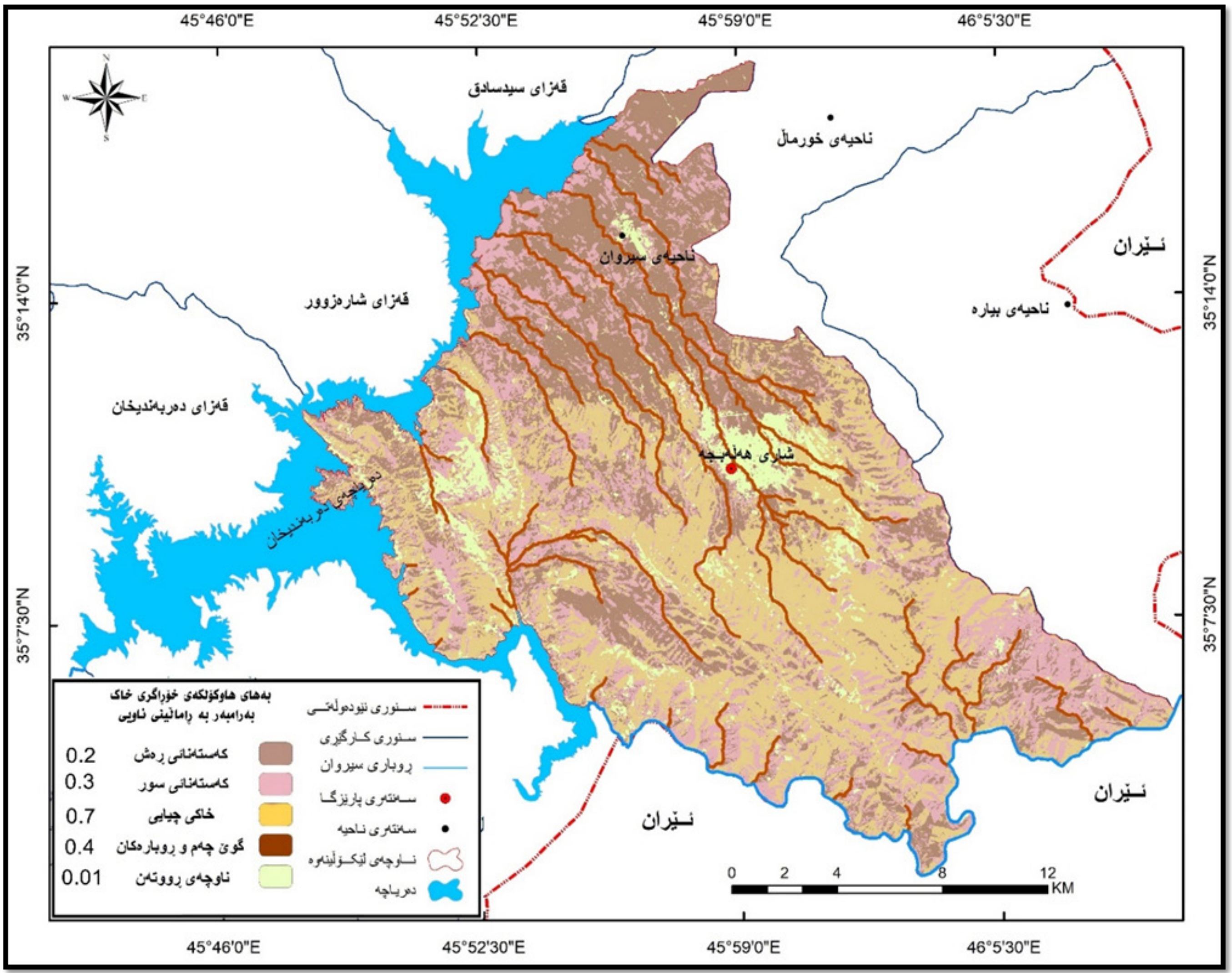

سەرچاوە: کاری توێژەرپشتبەست بە وێنەی ئاسمانی (LANDSAT_8) .

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

خشتەی (١): پۆلێنی جۆرەکانی خاک و ڕووبەریان

ژ	جۆری خاک	بەها	ڕووبەر کم^2	ڕێژە %
١	کەستەنائی ڕەش	٠,٢	١١٣,٩٢	٢٨,٣
٢	کەستەنائی سور	٠,٣	١١٥,٧١	٢٨,٧٥
٣	خاکی چیایی	٠,٧	١٢٧,٦٨	٣١,٧٢
٤	گوێ چەم و ڕووبارەکان	٠,٤	١٧,٢٤	٤,٢٨
٥	ڕوتەن	٠,٠١	٢٧,٩٥	٦,٩٥
کۆی گشتی		ـــــــ	٤٠٢,٥	١٠٠

سەرچاوە: (شێوەی ٢)

Xa = هاوکۆلکەی پارێزگاری لەخاک.

بەهای ئەم هاوکۆلکەیە بەندە لەسەر چڕی ڕوپۆشی ڕووەکی و لەبەر ئەوەی ڕوپۆشی ڕووەکی ڕۆڵی گەورەی هەیە لە پارێزگاریکردن لە خاک بەرامبەر ڕامالّین جاڤریلۆڤیج کردی بە یەکێك لە پێوەرە سەرەکیەکانی کارەکەی، بۆ دروستکردنی نەخشەی دابەشبون وچڕی ڕوپۆشی ڕووەکی جیا لە سەردانی مەیدانی ناوچەی لێکۆڵینەوە پشت بەستراوە بە میتۆدی شیکاری و ڕاڤەی ڕوخساری زەوی کە ناسراوە بە(NDVI) (Normalized Difference Vegetation Index)

NDVI = (NIR - R) / (NIR + R)

هاوکۆلکەی NDVI= (گورزە شەبەنگی نزیك ژێر سور (NIR) کە دەکاتە باندی ٨ (B٨) – گورزە شەبەنگی سور (Red) کە دەکاتە باندی 4 (B4)) ÷ ((گورزە شەبەنگی نزیك ژێر سور (NIR) کە دەکاتە باندی ٨ (B٨) + گورزە شەبەنگی سور (Red) کە دەکاتە باندی ٤ Genesis (T. et al.,2014.p7, Baram et al.,2021,P91)

هاوکۆلکەی NDVI لەڕێگەی ئیندێکسێکەوە کە لەئەنجامی وەرگرتنی چەند وێنەیەکی ئاسمانی کەلە چەند کاتێکی جیاوازی ساڵدا وێنە گیراون و لەیەك دراون و پاشان تێکڕاکەیان وەرگیراوە دەرهێنراوە، ولە ڕێگەی شیکردنەوەی وێنەی ئاسمانی (Sentinel-2A) کە لە (١٣) گورزە شەبەنگ پێکدێت، بۆ ئەو مەبەستەش پشتبەستراوە بە هەردوو باندی (٤ و ٨) واتە سور (Red) ونزیک ژێرسور (NIR) کە وردی و ڕونی هەردوو باندەکە (١٠ مەتر)ە، هەروەها لەڕێگای پرۆگرامەکانی (Google Earth Engine) و سیستمی زانیاریە جوگرافیەکان (Arc Map 10.8) لە پێناو پۆلێنکردنی تیشکە شکاوە وێنە گیراوەکان نەخشەی ڕوپۆشی ڕووەکی دروست دەکرێت و هەمیشە بەهاکەی لە نێوان (-١ بۆ ١)دەبێت و چڕی ڕوپۆشی ڕووەکی لە ناوچەی لێکۆڵینەوە کەوتوەتە نێوان هەردوو بەهای(-٠,٢١ و ٠,٦٣)، پاشان لە ڕێگەی ئەم هاوکێشەیەوە دەتوانین بەهای هاوکۆلکەی پارێزگاری لە خاک (Xa) بدۆزینەوە:

Xa = (Xa NDVI – ٠,٦١) × (-١,٢٥)

بەهای ئەم هاوکۆلکەیە لە (شێوەی ٣) کەوتوەتە نێوان (٠ بۆ ١)، بەجۆرێك تاوەکو ڕوپۆشی ڕوەکی کەمتربێت بەهاکەی نزیك دەبێتەوە لە (١) و پارێزگاریکردن لە خاك لاواز دەبێت و بەپێچەوانەشەوە ڕاستە، جیاوازی ڕوپۆشی ڕوەکی لە ناوچەی لێکۆڵینەوە لەشوێنێك بۆ شوێنێکی تر بە یەکێك لە سیما دیارەکانی ناوچەکە دادەنرێت، گومانی تێدا نیە هۆکاری ئەو جیاوازیەش دەگەڕێتەوە بۆ جیاوازی ئەو فاکتەرانەی ڕۆڵیان هەیە لە ڕوانی ڕووەك لەوانە (ئاووهەوا و بەرزونزمی و خاك).

(شێوەی ٣): هاوکۆلکەی پارێزگاری لەخاك (Xa)

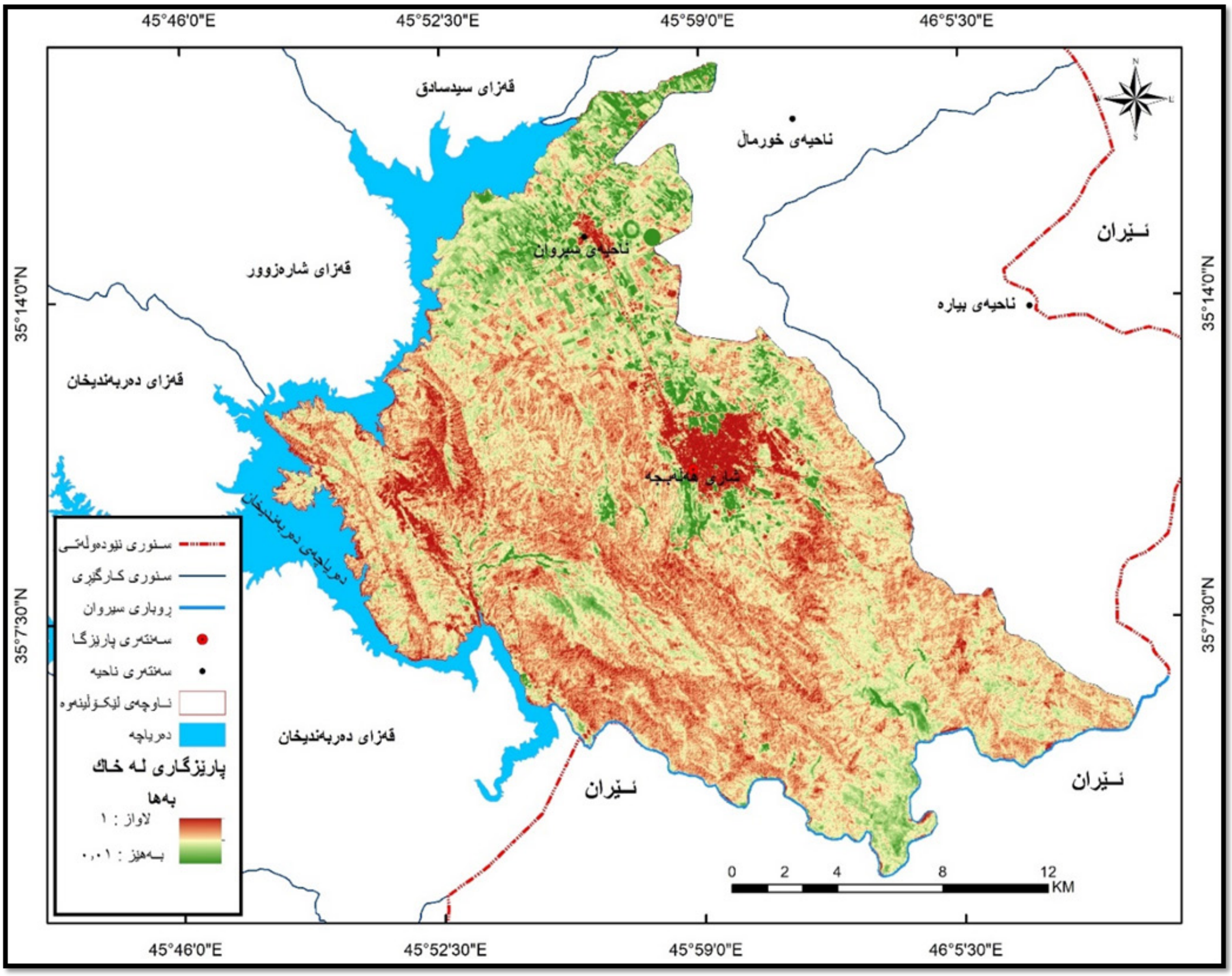

سەرچاوە: کاری توێژەر پشتبەست بە: وێنەی ئاسمانی (Sentinel-2A).

Φ = هاوکۆلکەی پەرەسەندنی ڕاماڵین و تۆڕی ئاوەڕێکان (هاوکۆلکەی ڕاماڵینی ئێستا).

بۆ دۆزینەوەی ئەنجامی ئەم هاوکۆلکەیە پێویستە پشت ببەسترێت بە وێنەی ئاسمانی (Landsat٨) بانی چوارەم (B٤)ی سور ولەڕێگەی ئەم هاوکێشەیەی خوارەوە:

$$\Phi = \sqrt{\frac{Red\ (B4)}{Q\ max}}$$

Red(B4)= باندی چوارەمی (Landsat8)کەڕەنگی سورە ودرێژی شەپۆلەکەی لەنێوان (0.64-0.67) مایکرۆمیتەردایە.

Q max= بەرزترین بەهای خانەیی لە Red(B4).

بەهای ئەم هاوکۆلکەیە هەمیشە لەنێوان (٠-١)دایە و ئەو بەهایانەی لە سفرەوە نزیکن واتە ناوچانەی جێگیرن بەرامبەر بە ڕاماڵین، بەڵام ئەگەر لە (١)هوە نزیکبوون ئاماژەیە بۆ ناجێگیری ئەو ناوچانە و لاوازییان بەرامبەر ڕاماڵینی ئاوی، دەرئەنجامی ئەم هاوکێشەیە بۆ

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

ناوچەی لێکۆڵینەوە بریتیە لە (شێوەی ٤) کە بەهاکەی لەنێوان (٠,٥٦-٠,٣٣)دایە، کە وەك یەکێك لە پێوەرە سەرەکیەکان لە هاوکێشەی خەمڵاندن و هەڵسەنگاندنی جۆری ڕامالینی خاك بەهۆی ئاوەوە(Z) بەکارهاتووە.

(شێوەی ٤): هاوکۆلکەی پەرەسەندنی ڕامالینی ئێستا و تۆری ئاوەڕێکان (Φ))

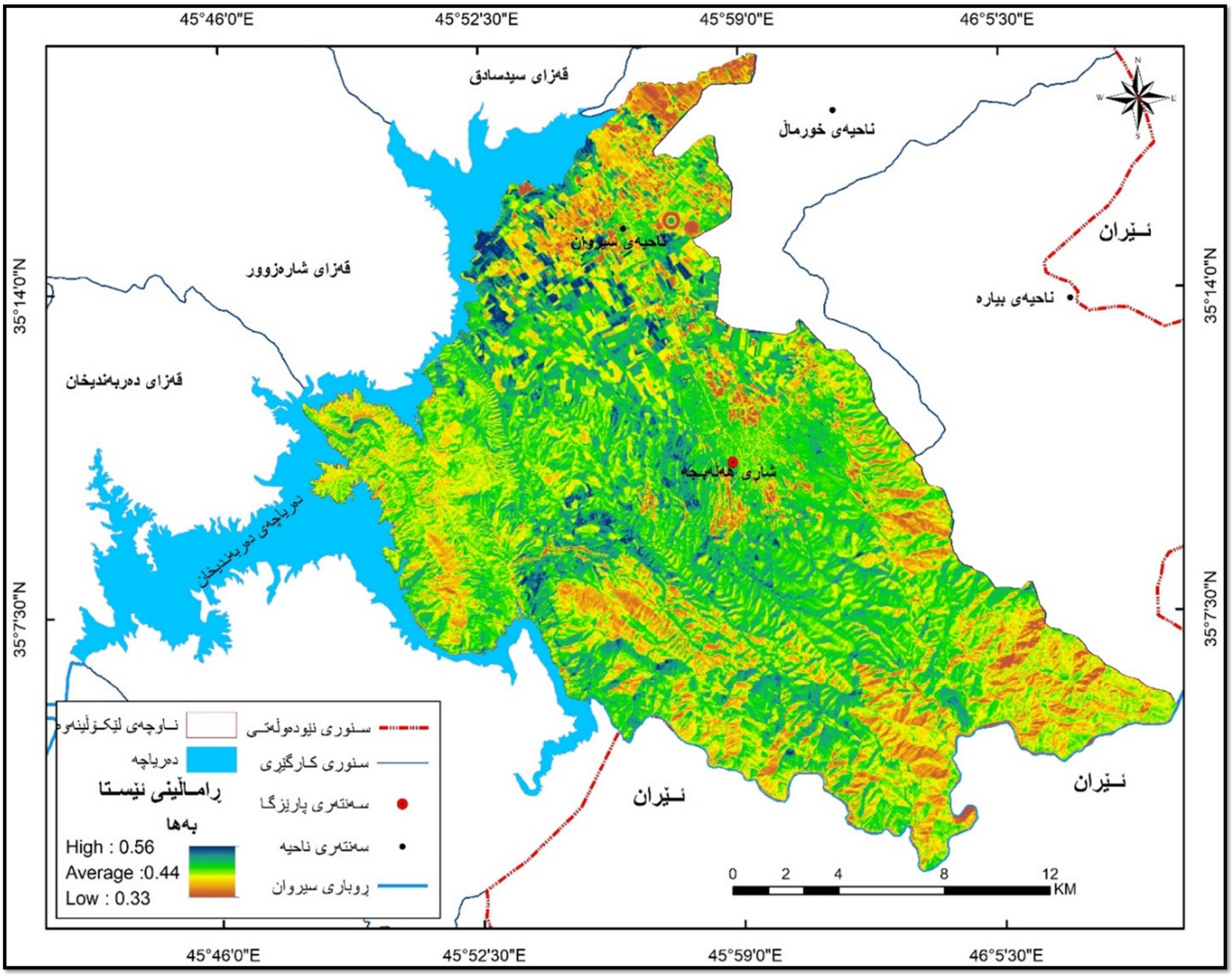

سەرچاوە: وێنەی ئاسمانی (Landsat8) باندی چوارەم (B4)ی سور .

Ja = تێکرای پلەی لێژی:

پەیوەندی گەورە هەیە لەنێوان پلەکانی لێژی و ئەندازەی ئاوی ڕێکردوو کۆبونەوەی ئاوی باران و دروستبونی لافاو وڕامالین لەلایەك وهەروەها جوڵەی پێکهاتەکانی ڕوی زەوی بە هەموو شێوەکانیەوە لەلایەکی دی بەجۆرێك پەیوەندیەکی ڕاستەوانەیان هەیەو تاوەکو پلەی لێژی زیاتر بێت ئەگەری دروستبوونی مەترسیە جیۆمۆرفیەکانی وەك ڕامالینی خاك یاخود جوڵەی پێکهاتەکانی ڕوی زەوی وەك خزانی خاك و دارمان و داکەوتن و بەربوونەوەی پێکهاتەکان لەسەرەوە بۆ خوارەوە(محمد عیاد مقیلي، ٢٠٠٣، ص٣٥)، لە پێناو گەیشتن بە پۆلێنێکی دروست پشت بەستراوە بە پۆلێنی (Zuidam,R,A.and Zuidum. 1979. P12) بۆ پلەی لێژی، وەك لە خشتەی (٢)دا دیارە ناوچەکە دابەشکراوە بۆ شەش تەرزی جیاواز لە پلەی لێژی، لەم ڕووەوە جیاوازیەکی گەورە بەدیدەکرێت ئەو ناوچانەی کە پلەی لێژییان لە نێوان (سفر- ١,٩٩°)یە واتە بەگشتی زەوی تەختن کەمترین ڕوبەری سنوری لێکۆڵینەوە پێك دەهێنن بە (٧,١٪)، لەبەرامبەردا ڕوبەری ئەو ناوچانەی پلەی لێژییان زیاترە لە (٢٤°) (٩٧کم٢)یەو (٢٤,١٪)ی کۆی ڕوبەری ناوچەی لێکۆڵینەوە پێکدەهێنن، بەهۆی گرنگی و کاریگەری لێژی لەسەر ڕامالینی خاك بەهۆی ئاوەوە، جاڤریلۆڤیج کردویەتی بەیەکێك لە پێوەرە سەرەکیەکان و لە هاوکۆلکەی ڕامالینی پێشبینیکراو

(Z) دا بەهای ئەم پێوەرەی بەکارهێناوە.

خشتەی ژمارە (٢) تێکڕای پلەی لێژی (Ja)

ژ	پلەی لێژی	ڕووبەر کم٢	ڕێژە %	پۆلێن	شێوەکانی زەوی
١	سفر ــ ١,٩٩	٢٨,٦	٧,١	دەشتە نیشتەنیەکان	زەوی تەخت
٢	٢ ــ ٦,٩٩	١١٩	٢٩,٥٦	پێدەشتەکان	زەویە نیمچە تەخت
٣	٧ ــ ١١,٩٩	٥١,٢	١٢,٧	تەپۆڵکەو گردە نزمەکان	زەوی نیمچە لێژ
٤	١٢ ــ ١٧,٩٩	٥٥	١٣,٧	تەپۆڵکەو گردە بەرزەکان	زەوی لێژ
٥	١٨ ــ ٢٣,٩٩	٥١,٧	١٢,٨٤	ناوچە بەرزی ماماوەندەکان	زەوی لێژی ماماوەند
٦	٢٤ و زیاتر	٩٧	٢٤,١	ناوچە زۆر بەرزەکان	زەوی زۆر لێژ
	کۆی گشتی	٤٠٢,٥	١٠٠		

سەرچاوە: کاری توێژەر پشتبەست بە شێوەی (٥).

(شێوەی ٥): تێکڕای پلەی لێژی (Ja)

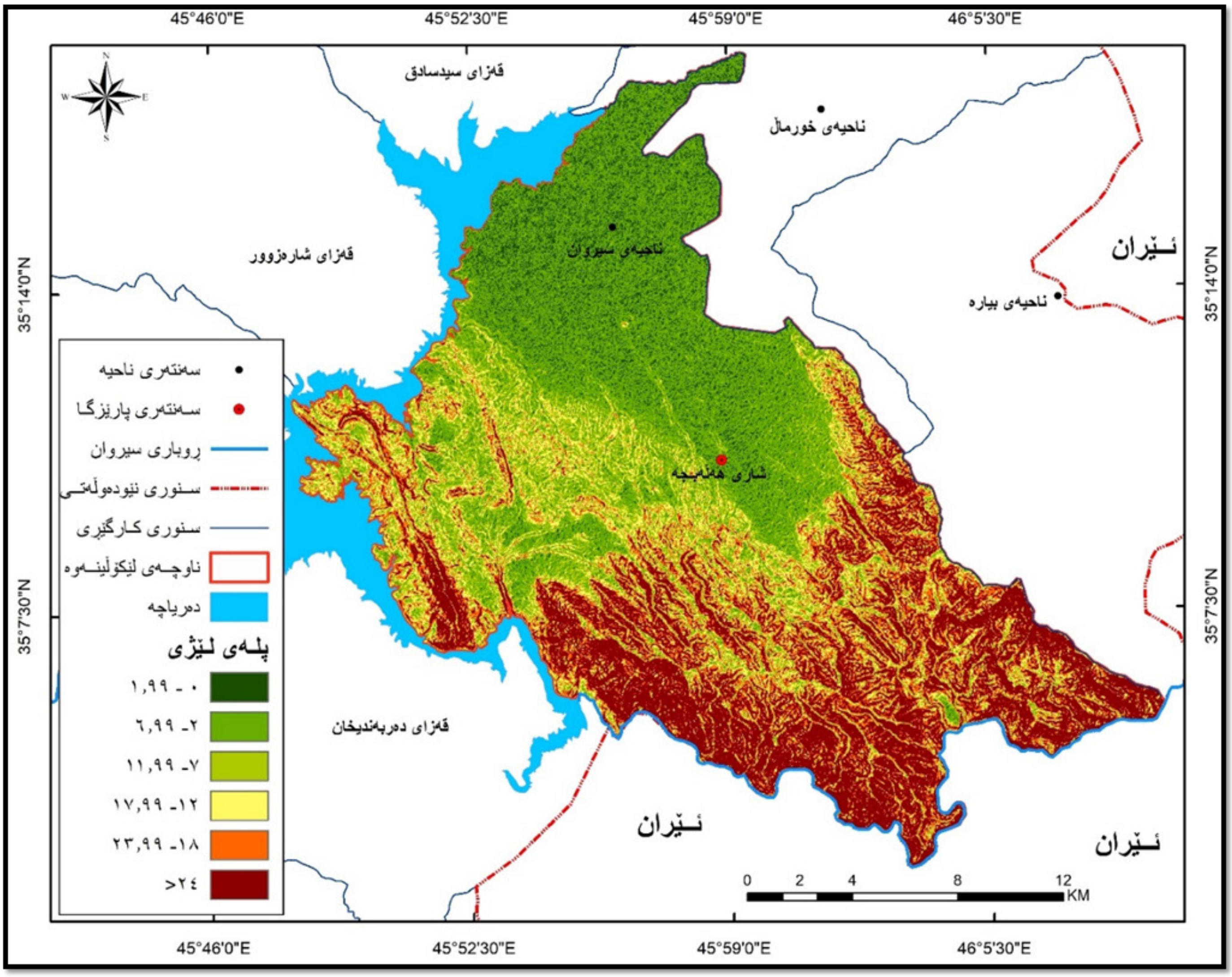

سەرچاوە:کاری توێژەر پشتبەست بە نمونەی بەرزی ژمارەیی(DEM 12.5 M).

Z = هاوکۆلکەی ڕاماڵینی پێشبینیکراو: هاوکۆلکەی (Z) لە گرنگترین ئاماژە و هاوکۆلکەکانی مۆدێلەکەی جاڤریلۆڤیچە کە پشت دەبەستێت بە کۆمەڵە گۆڕاوێك و یەکێکە لە پێکهاتە سەرەکیەکانی هاوکێشەکە(شعوان، ٢٠١٥، ص٣٠١)، ئەگەر لە خشتەی (٣) بڕوانین کە لەسەر بنەمای (شێوەی٦) ئاستەکانی ڕاماڵینی پێشبینیکراوی تێدا پۆلێن کراوە بۆ پێنج ئاستی جیاواز بەهای ئەم هاوکێشەیە کەوتوتە نێوان

(۰,۰۰۸-۱)، جۆری ڕامالینی (زۆر لاواز) نزیکەی سێ یەکی کۆی ڕوبەری لێکۆڵینەوە پێکدەهێنێت بە (۱۳۷,۱کم۲) ، بەڵام ئەو ڕوبەرەی کە هەردوو جۆری ڕامالینی (بەهێز)و(زۆر بەهێز) داگیری دەکەن بەدوای یەکدا (۷۷,٥ و ۷۰,۲کم۲)ە، کە دەکاتە (۱۹,۲٥ و ۱۷,٤٥٪)ی کۆی ڕوبەری سنوری لێکۆڵینەوەکە، ئەنجامەکانی ئەم هاوکۆلکەیە کە (شێوەی٦)ە وەك چین و پێوەرێکی بنەڕەتی بەکار هاتووە لە (هاوکێشەی تێکڕای ساڵانەی ڕامالینی خاك W).

خشتەی (۳): پۆلێنی ئاستەکانی ڕامالینی پێشبینیکراو(Z)

ژ	پۆلێن	هێزی ڕامالین	ڕوبەر (کم۲)	ڕێژە %
۱	۰,۱۹-۰,۰۰۸	زۆر لاواز	137.1	۳٤,۰٦
۲	۰,٤۰-۰,۲۰	لاواز	65.7	۱٦,۳۲
۳	۰,٦۰-۰,٤۱	مامناوەند	52	۱۲,۹۲
٤	۸۰-۰,٦۱	بەهێز	77.5	۱۹,۲٥
٥	۱,۰۰-۰,۸۱	زۆربەهێز	70.2	۱۷,٤٥
کۆی گشتی		ــــــــــ	402.5	۱۰۰

سەچاوە: (Bahramian & Ghaemmaghami, 2015, p.84) وداتاکانی شێوەی(٦) لەڕێگەی (ArcMap.10.8)

(شێوەی ٦) هاوکۆلکەی ڕامالینی پێشبینیکراو (Z)

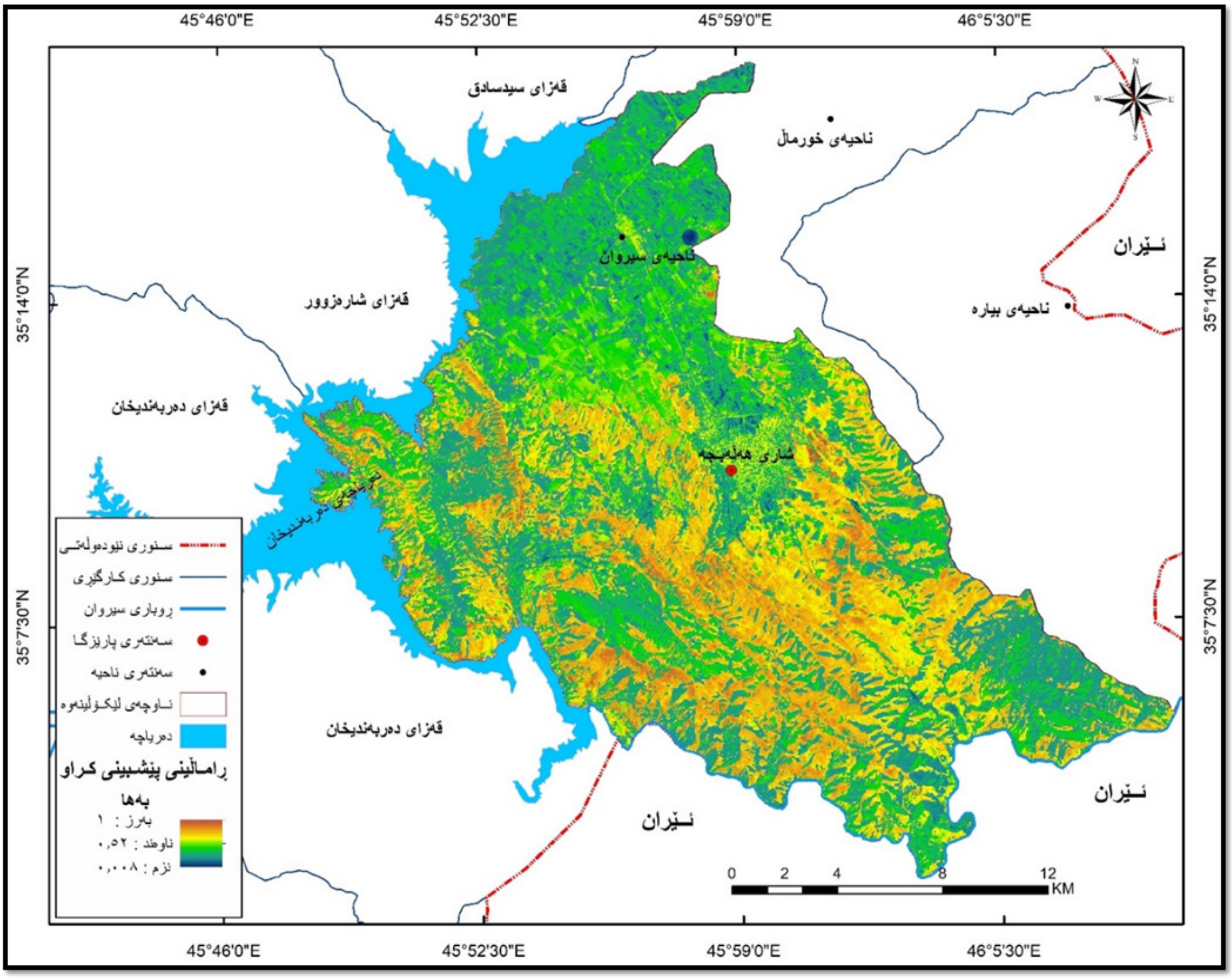

سەرچاوە: دەر ئەنجامەکانی هاوکۆلکەی ڕامالینی پێشبینیکراو (Z)

دەرەنجام و گفتوگۆ

(هاوکێشەی تێکڕای ساڵانەی ڕامالینی خاك ($W = H * T * \pi * \sqrt{Z^3}$ (W))

W = تێکڕای ساڵانەی ڕامالینی خاك (م٣/کم٢/ساڵ)   H = تێکڕای بارانی ساڵانە.

T = تێکڕای پلەی گەرمای ساڵانە.   π = ڕێژەی نەگۆڕ (٣,١٤)

Z = هاوکۆلکەی ڕامالینی پێشبینیکراوە کە لە سەرەتادا بەدرێژی باسی لێوەکراوە و بەهاکەی بە پشتبەستن بە پێوەرەکانی (هاوکۆلکەی خۆڕاگری خاك بەرامبەر بە ڕامالینی ئاوی (Y)، هاوکۆلکەی پارێزگاری لەخاك(Xa)، هاوکۆلکەی پەرەسەندنی ڕامالین و تۆڕی ئاوەڕێکان (هاوکۆلکەی ڕامالینی ئێستا) (Φ)، تێکڕای پلەی لێژی (Ja)) لە هاوکێشەی تێکڕای ساڵانەی ڕامالینی خاك(W) وەك پێوەرێکی سەرەکی هاوکێشەکە بەکار دەهێنرێت.

T = تێکڕای پلەی گەرمای ساڵانە: لەپێناو ئامادەکردنی نەخشەی تێکڕای پلەی گەرمی ساڵانە بەڕێگەی ((Interpolation بەڕێگەی (Spline) (شێوەی (٧) B) وەك یەکێك لەپێوەرەکانی هاوکێشەکەی ('Gavrilovic) پشت بەستراوە بە داتاکانی هەرچوار وێستگەی (هەڵەبجە، خورماڵ، بیارە، تەوێڵە) لەنێوان ساڵانی (٢٠٠٢-٢٠٢٠) و لەڕێگەی سیستمی زانیاریە جوگرافیەکان بەپێی ئەم هاوکێشەیەی خوارەوە:

$$T = \sqrt{\frac{t}{10}} + 0.1$$

بەجۆرێك (T) تێکڕای پلەی گەرمی ساڵانەیە بە پلەی سەدی (C°).

H = تێکڕای بارانی ساڵانە: بەهەمان شێوەی ئامادەکردنی تێکڕای پلەی گەرما نەخشەی تێکڕای بارانی ساڵانە ئامادەکراوە(شێوەی (٧) A)، گومانی تێدا نیە کە پلەی گەرماو باران شانبەشانی ڕەگەزەکانی تری ڕوپۆشی ڕوەکی و پلەی لێژی و خۆڕاگری خاك بەرامبەر ڕامالینی ئاوی ڕۆڵی گەورەو کاریگەر دەگێڕێت هەربۆیە جاڤریلۆڤیچ وەك یەکێك لە پێوەرەکان گرنگی پێداوە و لە هاوکێشەکانیدا بەکاری هێناوە (Ahmed, et al., ٢٠١٩, p.١٢٣١)، لەلایەکی ترەوە پەیوەندی گەورە هەیە لە نێوان باران بارین و کۆبوونەوەی ئاوی ڕێکردوو، تاوەکوو ڕێژەی باران زیاتربێت قەبارەی ئاوی ڕێکردوش زیاتر دەبێت و دەبێتە هۆی ئەوەی کە قەبارەی ڕامالینی خاکیش بە هۆی ئاوەوە زیاتربێت (Dragičević, et al., ٢٠١٩, P٢)

(شێوەی ٧)(A)(H کۆی بارانی ساڵانە (ملم)

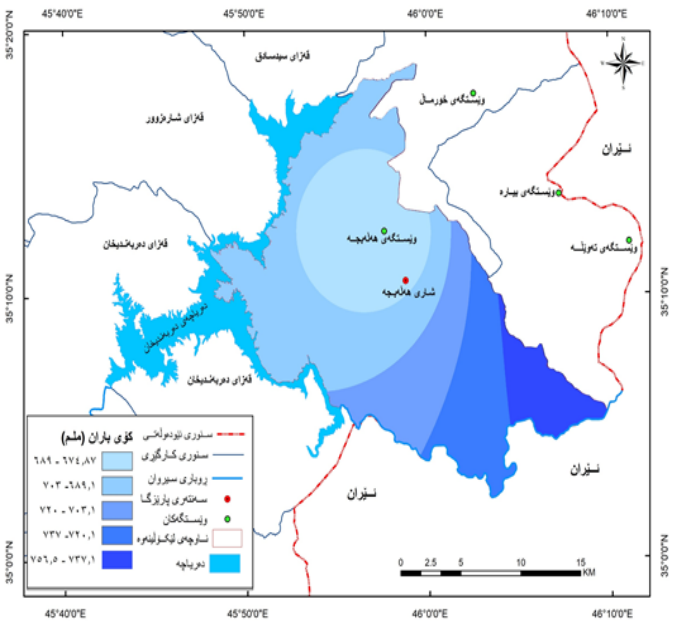

H (A)

(B)(T تێکڕای پلەی گەرمی ساڵانە (C°)

T (B)

سەرچاوە:کاری توێژەر پشتبەست بە(حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی کشتوکاڵ و سەرچاوەکانی ئاو، بەڕێوەبەرایەتی کشتوکاڵی هەڵەبجە، بەشی کەشناسی ـ وێستگەکانی (هەڵەبجە، خورماڵ، بیارە، تەوێڵە)، زانیاری بڵاونەکراوە، ٢٠٢١.) (Al Dulaimi and Mohamed,2022, p260)

W = تێکڕای ساڵانەی ڕاماڵینی پێشبینیکراوی خاك (م٣/کم٢/ساڵ):

ئەگەر لە شێوەی ژمارە(٨) و خشتەی ژمارە (٤) بڕوانین کە ئەنجامی کۆتایی هاوکێشە و نمونەی (EPM)ی جاڤریلۆڤیجی تێدا خراوەتە ڕوو دەبینین کە جیاوازیەکی گەورە هەیە لەنێوان بەرزترین بەهاو نزمترین بەهای ڕاماڵین، بۆ ئەو مەبەستە سنوری لێکۆڵینەوەکە دابەش کراوە بەسەر شەش ئاستی جیاواز لە قەبارەی ڕاماڵین و مەترسیەکەی بەم شێوەیەی خوارەوە:

پلە یەك: (کەمتر لە ٥٠ م٣/کم٢/ساڵ) ڕاماڵینی زۆر لاواز:

ئەم تەرزەی ڕاماڵین بەوە ناسراوە کە ڕاماڵینی تێدا سنوردارە و ڕوبەرێکی زۆر کەمی ناوچەی لێکۆڵینەوە پێکدەهێنێت لەگوندی بەشارەت لە باکوری خۆرهەڵاتی ناحیەکە کە تەنها (٠,٠٥ کم٢)یەو (٠,٠١٪)ی ڕوبەری ناحیەکە پێك دەهێنێت، هۆکاری ئەوەش دەگەڕێتەوە بۆ تەختی ئەو ڕوبەرە کشتوکاڵیەو چڕی پۆشەری ڕووەکی.

پلە دوو: (٥٠.٠٠ م٣/کم٢/ساڵ) ڕاماڵینی لاواز:

بەهەمان شێوەی پلە یەك ڕوبەرێکی کەمی ناوچە پێك دەهێنێت و هاوسنورە لەگەڵ پلەی پێشوو ڕوبەرەکەی تەنها (٠,١٥ کم٢)یەو دەکاتە (٠,٠٣٪)ی ناحیەکە لەنزیك گوندی بەشارەت.

پلە سێ: (١,٥٠٠.١٥٠٠ م٣/کم٢/ساڵ) ڕاماڵینی مامناوەند:

ڕوبەری ئەو ناوچانەی کە قەبارەی ڕاماڵین تێیاندا مامناوەندە (٢,٦ کم٢)یە وتەنها (٠,٦٤٪)ی کۆی سنوری لێکۆڵینەوەکە پێکدەهێنێت و بەشێوەی چەند ڕوبەرێکی زۆر بچووك بڵاو بوونەتەوە لە ناوچەی لێکۆڵینەوە بەڵام بەگشتی دەکەوێتە باکوری خۆرهەڵاتی ناحیەی سیروان.

پلە چوار: (١,١٥٠٠.٥٠٠٠ م٣/کم٢/ساڵ) ڕاماڵینی گشتگیر:

بەشێوەیەکی بەربڵاو لە ناوچەکەدا دەبینرێت و چواریەکی ڕوبەری ناحیەکە پێکدەهێنێت بە (١٠١,٣٤کم٢) بەگشتی ئەوناوچانە دەگرێتەوە کە پلەی لێژییان بەراورد بە سێ جۆری پێشوو زیاترەو کەمبوونەوەی ڕوپۆشی ڕوەکیش هۆکارە لەم ڕووەوە بەتایبەت لە گوندەکانی بۆین و نەیجەڵە و بەشی پیرك و زەمەقی خوارو وکانی شێخ و غولامی کۆن.

پلە پێنج: (١,٥٠٠٠.٢٠٠٠٠ م٣/کم٢/ساڵ) ڕاماڵینی بەهێز:

ڕاماڵینی بەهێز وەك ناوچەیەکی گواستراوە بەگشتی کەوتوەتە نێوان هەردوو جۆری ڕاماڵینی گشتگیر و ڕاماڵینی مەترسیدار، لەڕوی پۆلێنی قەبارەی ڕاماڵینەوە پلەی پێنجەم واتە پێش کۆتایی وەرگرتووە بەڵام لەڕوی ڕوبەرەوە لە پلەی یەکەمدایەو ڕوبەرێکی فراوانی داگیرکردووە بە (١٦٢,٦کم٢) بەو پێیە بەتەنها (٤٠,٤٪)ی کۆی ڕوبەری سنوری لێکۆڵینەوە دەگرێتەوە، جۆری خاك و کەمی ڕوپۆشی ڕوەکی پلەی لێژی لەهۆکارە سەرەکیەکانی بەهێزی ڕاماڵینن لەم ناوچانە، ئەم جۆرەی ڕاماڵین زۆر بەڕونی لە گوندەکانی قولی متکان و خۆرهەڵاتی کەوتەی تازە و زەلەکێ و سنوری نێوان سەنتەری شاری هەڵەبجە و ناحیەی سیروان دەردەکەوێت.

پلە شەش: (زیاتر لە ٢٠٠٠٠ م٣/کم٢/ساڵ) ڕاماڵینی مەترسیدار (کارەساتبار):

ئەم جۆرەی ڕاماڵین لەگەڵ ئەوەی لە مەترسیدارترین و کارەساتبارترین جۆرەکانی ڕاماڵینە لە ناوچەکەو بەوەناسراوە قەبارەی ڕاماڵینی ساڵانەی خاك زیاترە لە (٢٠٠٠٠م٣) بۆهەر کیلۆمەترێکی چوارگۆشە، لەهەمان کاتیش ڕوبەرێکی گەورەی ناحیەکە دەگرێتەوە بە (١٣٥,٧٦کم٢) واتە بەتەنها (٣٣,٧٥٪)ی کۆی ڕوبەری ناحیەی سیروان پێکدەهێنێت، ئەگەر لە (شێوەی ٨) بڕوانین و بەراوردی بکەین بە نەخشەکانی سەرەوە دەبینین کە ڕاماڵینی مەترسیدار لەو شوێنانەدا دروست دەبێت کە لێژی زۆرە و قەدپاڵ چیاکان و لێوارەکان دەگرێتەوە ئەمە

سەرەڕای ئەوەی ئەم ناوچانە بەگشتی دەکەونە ڕووی بارانەوە لە خۆرئاوی چیای شنروێ و باڵامبۆ و نوەر و نزارەڕەش، کەمبوونەوەی ڕوپۆشی ڕووەکی لە سیما دیارەکانی ئەم ناوچەیەن، مەترسی ئەم جۆرەی ڕاماڵین لەوەدایە کە دەبێتە هۆی ڕاماڵینی چینی سەرەوەی خاك کە خاکێکی بەپیتەو مادەی ئۆرگانی تێدا زیاترە بەراورد بە چینەکانی ژێرەوەی خاك، لەهەمان کات هۆکارە بۆ کەمبوونەوەی ڕوپۆشی ڕووەکی و بەرتەسککردنەوەی ڕوبەری زەویە کشتوکاڵیەکان لە ناحیەکەدا.

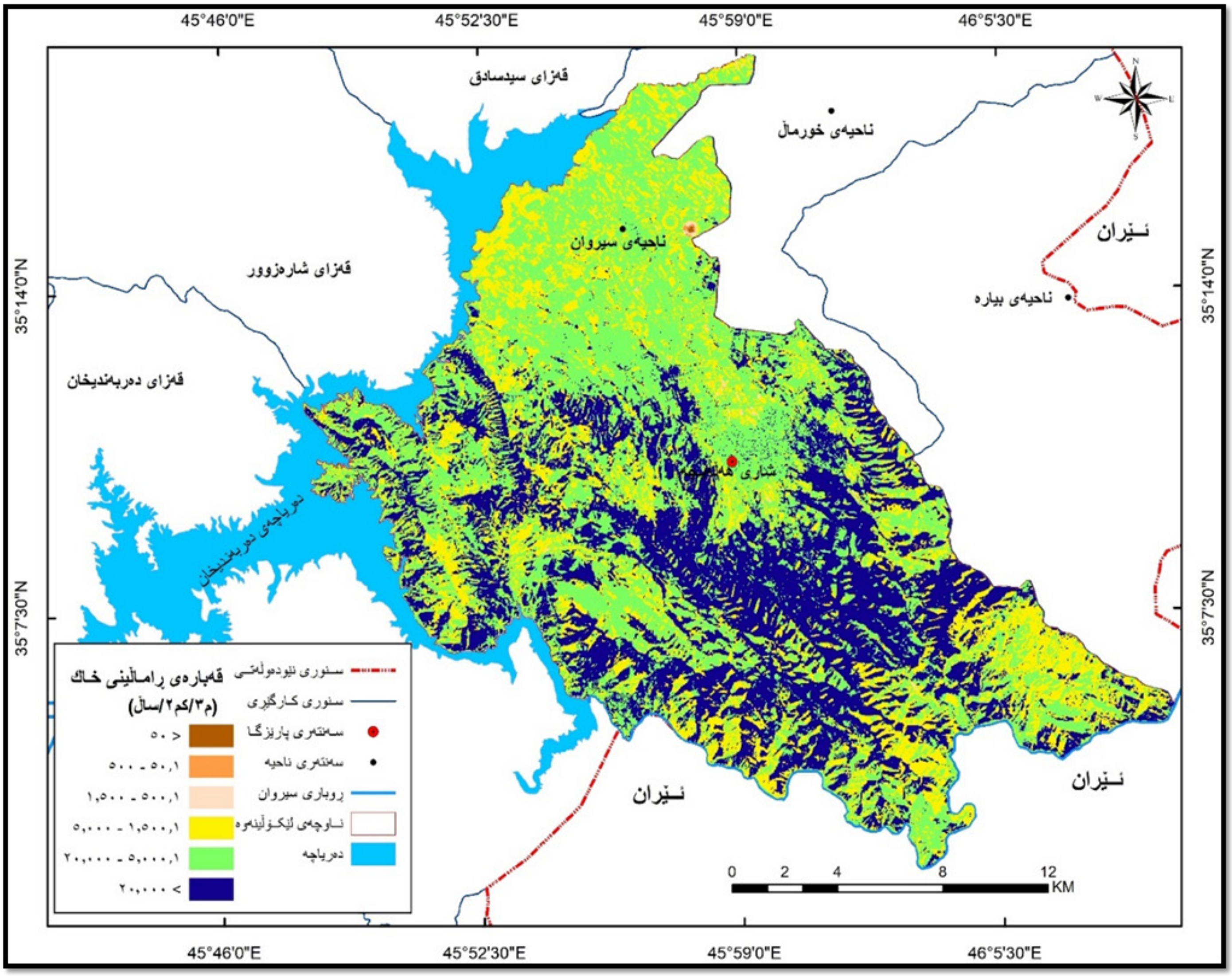

سەرچاوە:کاری توێژەر پشتبەست بە: ئەنجامەکانی مۆدێلی(EPM)و لەرێگەی لەرێگەی (ArcMap10.8)

خشتەی ژمارە (٤) ئاستەکانی ڕاماڵینی خاك بەپێی مۆدێلی جاڤریلۆڤیك لەناوچەی لێکۆڵینەوە

ژ	قەبارەی ڕاماڵین (م٣/کم٢/ساڵ)	ڕوبەر (کم٢)	ڕێژە %	جۆری ڕاماڵین
1	50 >	٠,٠٥	٠,٠١	نەبونی ڕاماڵین
2	50-500	٠,١٥	٠,٠٣	ڕاماڵینی لاواز
3	500.1-1500	٢,٦	٠,٦٤	ڕاماڵینی مامناوەند
4	1500.1-5000	١٠١,٣٤	٢٥,١٧	ڕاماڵینی گشتگیر
5	5000.1-20000	١٦٢,٦	٤٠,٤	ڕاماڵینی بەهێز
6	20000 <	١٣٥,٧٦	٣٣,٧٥	ڕاماڵینی مەترسیدار(کارەساتبار)
	کۆی گشتی	٤٠٢,٥	١٠٠	ـــــــــــــــــــــــــــ

سەرچاوە: کاری توێژەر بە پشتبەستن بە: ئەنجامەکانی مۆدێلی (EPM) (شێوە ٨)، (شعوان، ٢٠١٥، ص٣٤٣)

ڕاسپاردەکان:

لەبەر ئەوەی ڕامالّینی خاك بەهۆی ئاوە دەبێتە هۆی دروستکردنی مەترسی جیۆمۆرفی لەسەر دانیشتوانی ناوچەکە پێویستە چەند هەنگاوێك بگیرێتەبەر لە پێناو کەمکردنەوەی مەترسیەکانی ڕامالّین:

١ ـ زیادکردنی ڕوپۆشی ڕووەکی گرنگیدان بە ڕوبەرە سەوزاییەکان و پاراستنیان بەتایبەت ئەو ناوچانەی بەگشتی دەکەونە ڕووی بارانەوە لەخۆرئاوی چیای شنرویێ و باڵامبۆ و نوەر و نزارەڕەش.

٢ ـ وشیارکردنەوەی دانیشتوانی ناوچەکە لە شێوازی کێڵانی دروست و زیانەکانی ئاگرکەوتنەوە و لەوەڕاندنی بێ سەرپەرشت و نا ڕێکخراو بەتایبەت لە ناوچە شاخاوی و پێدەشتەکان لە باکوری چیای شنرویێ و باکور و باکوری خۆرهەڵاتی چیاکانی باڵامبۆ و نوەر.

٣ ـ دەکرێت لە ڕێگە جیاوازەکانی دروێنەکردنی ئاوەوە (water harvesting) ڕێ لە کۆبونەوەی ئاوی ڕێکردووەی بەتەوژم و زۆر بگیرێت لەپێناو پارێزگاریکردن لە خاکی ناوچەکە باشترین شوێن بۆ ئەم مەبەستە گوندەکانی دامێن چیان وەك بیاوێڵە و عەنەب و جەلیلە و عەبابەیلێ و بامۆك و پریسی سەروو تریفە و پریسی خواروو و بێژاوا.

لیستی سەرچاوەکان:

یەکەم ـ سەرچاوە عەرەبیەکان:

ا ـ کتێب:

ـ الدليمي، خلف حسين على، علم شكل الأرض التطبيقي ـ الجيومورفولوجيا التطبيقية)،ط١، دار صفاء للطباعة والنشر، الأردن، ٢٠١٢.

ـ مقيلي، محمد عياد، (٢٠٠٣)، المخاطر الهيدروجيومورفولوجية، دار شموع الثقافة، ط١، ليبيا.

ب ـ نامەی ماستەر و دکتۆرا:

ـ شعوان، جمال، (٢٠١٥)، "توظيف الاستشعار عن بعد ونظم المعلومات الجغرافية في دراسة التعريةالمائية بالريف الأوسط ـ حوض أمزاز أنموذجا ـ"، أطرحة دكتوراه غير منشورة، كلية الآداب والعلوم الانسانية سايس، جامعة سيدي محمد بن عبدالله، مصر.

Al Dulaimi, S. Z. K., & Mohamed, O. A. (2022). التوزيع الجغرافي لمحصول الرمان في حلبجة. Journal of Tikrit University for Humanities, 29(4), 254-280.

Ahmed, R. H. G. (2023). کاریگەری جیۆلۆجیاو بەرزونزمی لەسەر دابەشبوونی جوگرافی کانیاوەکانی ناحیەی سیروان-پارێزگای هەڵەبجە: تأثير الجيولوجيا والطضاريس على التوزيع الجغرافي للينابيع في ناحية سيروان–محافظة حلبجة. Halabja University Journal, 8(2), 254-272.

دووەم: سەرچاوە ئینگلیزیەکان:

Ahmed, et al., (2019), Using EPM Model and GIS for Estimation of Soil Erosion in Souss Basin, Morocco, Turkish Journal of Agriculture - Food Science and Technology, 7(8): 1228-1232.

Bahramian & Ghaemmaghami, Milad & S.Hamid, , (2015), Modeling of the Specific Sedimentation And Erosion rat in Semirom Watershed using EPM Model and Geography information system (GIS), International Journal of Engineering & Scientific Research,3(8), 78-87.

Baram, H.O., Mohammed, O.A., Hamaamin, H.K., Hamid, A.A. and Mustafa, R.L., 2021. Urbanization and its Effect on Land Surface Temperatures in Halabja City.

Dragičević N, et al., (2019) "Different approaches to estimation of drainage density and their effect on the erosion potential method'', Water J,11,pp.1-14

Genesis T. et al., (2014), The use of the Normalized Difference Vegetation Index (NDVI) to assess land degradation at multiple scales: a review of the current status, future trends, and practical considerations, Lund University Centre for Sustainability Studies - LUCSUS Box 170, SE-221 00 Lund, Sweden.

Kamal, et al., (2021), Erosion Potential Method (Gavrilović Method): Methodological improvements and application in Toudgha River catchment, southeast of Morocco, International Journal Water Sciences and Environment Technologies, 3(1): p.97-106.

Tadić & Šljuka, Elena & Andrijana, (2018), Erosion intensity assessment using Erosion Potential Method and Geographic Information Systems: A case study of Beocin Municipality, Serbia, Researches Review DGTH, 47(1), P32-43.

Zahnoum, et al., (2019), Estimation and cartography the water erosion by integration of the Gavrilovic "EPM" model using a GIS in the Mediterranean watershed: Lower Oued Kert watershed (Eastern Rif, Morocco), International journal of Advance Research, Ideas and Innovations in Technology, 5(6): p.367-374.

Zuidam & Zuidam,Van & Cancelado, (1979), Terrain analysis and classification using aerial photographs. A geomorphological approach. ITC Textbook of Photo-interpretation 7(6): 1-310, ITC, Enschede.

سێیەم . دامودەزگا حکومیەکان:

- حکومەتی هەرێمی کوردستان، (٢٠٢١)، وەزارەتی پلاندانان، دەستەی ئاماری هەرێم، بەڕێوەبەرایەتی ئامار و نەخشەکێشانی سلێمانی، هۆبەی (GIS)

- حکومەتی هەرێمی کوردستان، (٢٠٢١)، وەزارەتی کشتوکاڵ و سەرچاوەکانی ئاو، بەڕێوەبەرایەتی کشتوکاڵی هەڵەبجە، بەشی کەشناسی - وێستگەکانی (هەڵەبجە، خورماڵ، بیارە، تەوێڵە)، زانیاری بڵاونەکراوە.

دابەشبوونی جۆریەتی ئاوی ژێرزەوی لە قەزای شەقڵاوە
التوزيع النوعي للمياه الجوفية في قضاء شقلاوة
Distribution of Groundwater Types in Shaqlawa

سۆران عبدالفتاح عبداللە[1]، نالی جەواد حەمەد [2]

[1,2] بەشی جوگرافیا،فاکەڵتی پەروەردە ، زانکۆی کۆیە، شاری کۆیە ، هەرێمی کوردستان، عێراق

Corresponding author's e-mail: soran.abdulfatah@koyauniversity.org

پوختە:

جیۆ کیمیایی ئاوی ژێرزەوی لایەنی کیمیایی و ژینگەیی گەنجینەکانی ئاوی ژێرزەوی دەردەخات، کاریگەریی تایبەتمەندییە سروشتییەکان و پێکهاتەی بەردی ناوچەکە لە کاریگەرترین هۆکارەکانن، بۆ جیاوازی لە پێکهاتە (کیمیایی و فیزیا)ییەکانی ئاوی ژێرزەویی ناوچەی توێژینەوە.

قەزای شەقڵاوە دەکەوێتە بەشەکانی ناوەڕاستی سنووری پارێزگای هەولێر، کە ڕووبەری قەزاکە دەگاتە (١٤٨٨,٥کم٢)، ناوچەی توێژینەوەمان یەکێکە لەو قەزایانەی کە بۆ زۆربەی پێداویستیەکانی ڕۆژانەی دانیشتوان پشت بە ئاوی ژێرزەوی دەبەستێت، هەربۆیە ئامانجی سەرەکی ئێمەش بەدیارخستنی جۆریەتی ئاوی ژێرزەوی ئەم ناوچەیەیە، بەتایبەت لە ڕوانگەی شیکاری کیمیایی و فیزیاییەوە، دەرخستنی ئاستی گونجاوی ئاوی ناوچەکەوە دیاریکردنی ناوچەی باش و خراپ بۆ بەکارهێنانی خواردنەوە، لەم توێژینەویەدا شیکاری جۆریەتی ئاوی ژێرزەویمان بۆ زیاتر لە (٧٠) بیری ناوچەکە ئەنجامداوە، لە ئەنجامی بەراووردی نێوان ئاوە شیکارکراوەکان بەپێوەرەکانی ئاوی خواردنەوە، سەرەنجام زۆربەی ئاوی ناوچەکان شیاوی بەکارهێنانی خواردنەوەی مرۆڤن، لە کۆتاییدا توانیومانە نەخشەی نموونەیی شیکاری ئاوی ژێرزەوی ناوچەکە دیاریبکەین، ئەوەی جێگەی بایەخپێدانە تەنها لە (٥,٢٪)ی کۆی ئاوی ژێرزەوی لە جۆری خراپ و زۆر خراپە لەڕووی جۆریەتییەوە.

کلیلە وشە: ئاوی ژێرزەوی، گەنجینە، ڕووبەر، ژینگەی ئاوی، تایبەتمەندی سروشتی.

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
DOI Link	http://doi.org/10.32410/huj-10489
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٢/١١/١٤ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢٣/١/٨ | ڕێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢٣/٩/٣٠
ئیمەیلی توێژەر	soran.abdulfatah@koyauniversity.org
مافی چاپ و بڵاوکردنەوە	©٢٠٢٣م. سۆران عبدالفتاح عبداللە،پ.ی.د. نالی جەواد حەمەد ، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

الملخص:

يظهر الجيوالكيميائي الجانب الكيميائي والبيئي لمخزون المياه الجوفية ،وتعد العوامل الطبيعية والمكونات الحجرية للمنطقة المبحوثة من أكثر العوامل المسببة لاختلاف التكوينات (الكيميائية والفيزيائية) في المياه الجوفية .

تقع مدينة شقلاوة من الأجزاء الشمالية لمدينة أربيل ، تبلغ مساحة شقلاوة (١٤٨٨٠٥كم). والموقع المبحوث هو أحد الأقضية التي يعتمد سكانها على المياه الجوفية ، لذلك ارتأينا اظهار ودراسة نوع المياه الجوفية لهذه البقعة ، خصوصا في رؤية تحليلية كيميائية وفيزيائية وبيان المستوى المناسب للمياه وتحديد المناطق الجيدة والسيئة لمياه الشرب ، بحثنا في هذه الدراسة التحليل النوعي لأكثر من ٧٠ آبارا للمياه الجوفية ، وفي مخض المقارنة بين المياه المحللة بمقاييس مياه الشرب اتضح أن معظم المياه الجوفية في المنطقة صالحة للشرب ، وفي الختام تم التخطيط الأنموذجى لتحليل المياه الجوفية للمنطقة ، وجدير بالذكر أن مايقارب (٥،٢٪) من مجموع المياه الجوفية في المنطقة من نوع السيئ والسيئ جدا من الناحية النوعية .

الكلمات المفتاحية : المياه الجوفية ،المخزون ،المساحة ،البيئة المائية، الخصوصيات الطبيعية .

Abstract:

Groundwater geochemistry shows the chemical and environmental components of groundwater resources. The influence of natural characteristics and rock formation of the area are the most influential factors for the differences in the composition (chemical and physical) of groundwater in the study area. Shaqlawa (1488.5 KM2) is located in the center of the Erbil governorate and is highly dependent on underground water for daily consumption. Therefore, the aim of the current study is to study the quality, especially the chemical and physical characteristics, and the suitability of underground water in this area. In this study, we have analyzed groundwater quality for more than (70) wells in the area, as a result of comparing the analyzing water with the standard water quality, the research concluded that majority of underground water in this area are suitable for human daily consumption. In addition, the research determined a sample map of distribution of groundwater in the area. The research also found that only (5.2%) of the total groundwater is of poor quality and unsuitable for daily consumption.

Keywords: Underground Water, Reservoir, Water Quality, Water Natural Characteristics.

پێشەکی:

باسکردن لە دەرامەتی ئاو و دیاریکردنی کێشەو چارەسەرەکانی لەهەر ناوچەیەک بێت لە بنەما سەرەکییەکانی کاری توێژەرانی جوگرافیایە، بەهۆی ئەوەی کە ئاوی ژێرزەوی لە زۆربەی شوێنەکاندا سەرچاوەکەی بۆ ئاوی داباریوی ناوچەکە و پاشان داچۆڕانی بەناو چینە جیۆلۆجیەکانی ناوچەکەدا دەگوازرێتەوە بۆ گەنجینەکان ئەگەری گۆرانی رەگەزە(کیمیای و فیزیا)یەکانی هەیە.

پێکهاتەی کیمیایی ئاوی ژێرزەوی لە ئەنجامی تێکەڵبوونی چەندجۆرێکی ئاو لە ژێرزەوی دروست دەبێت، لە ئەنجامی کارلێککردنی لەگەڵ ئەوبەردانەی کە لە کانزای جۆرا و جۆر پێکهاتوون، جگە لەوەی ئاوی ژێرزەوی رەگەزی کیمیایی جۆراو جۆری زۆری تێدایە، هۆکارەکەشی بۆ کارلێکی ئاوی داباریوە کە لەکاتی داچۆڕانی بۆ چینەکانی ژێرزەوی لەگەڵ هەریەك لە بەرگی گازی و بەردەکانی توێکڵی زەوی و پیسبوون بە پاشماوە پیشەسازییەکان و کشتوکاڵ و پاشماوەی ماڵان و شوێنەگشتیەکان و پەستان و پلەی گەرمی دەگەڕێتەوە (الهنسياني, ٢٠٠٣, ص٧٣).

١-کێشەی توێژینەوە:

١- تایبەتمەندییەکانی ئاوی ژێرزەوی سەرجەم ناوچەکانی دەڤەری توێژینەوە وەك یەکە؟

٢- ئاوی ژێزەوی لە سنوری قەزاکە شیاوی بەکارهێنانەکانە؟

٣- لە سنوری قەزاکە هیچ ناوچەیەك هەیە سەرجەم رەگەزە (کیمیای و فیزیا)ییەکانی هاوتای پێوەرەکان بێت؟

٢-گریمانەی توێژینەوە:

١- ئاوی ژێرزەوی سەرجەم ناوچەکانی توێژینەوە وەك یەك نیە.

٢-ئاوی ژێرزەوی لە سنوری قەزاکە شیاوی بەکارهێنانەکانە.

٣-هەندێك شوێن ئاوی ژێزەوییەکەی لە هیچ کام رەگەزەکانی (کیمیایی و فیزیا)ییەکان لاینەداوە.

٣-ئامانجی توێژینەوە:

ئامانجی ئەم توێژینەوەیە دیاریکردن و وێناکردنی کۆمەڵێك تایبەتمەندی جۆری ئاوی ژێرزەویە لە سنوری قەزای شەقڵاوە، ڕوونکردنەوەی جیاوازی تایبەتمەندییەکانی ئاوی ژێرزەوی و دیاریکردنی باشترین ناوچە لە ڕووی پێکهاتەکانی (کیمیای و فیزیا)یەکانی ئاویژێرزەوییەوە، لەڕێگەی ئەنجامدانی پرۆسەی هاوچۆنیەککردنی (Overlay) لە سەرنەخشە بۆتایبەتمەندییەکانی ئاوی ژێزەوی ناوچەکە.

٤-گرینگی توێژینەوە:

دانیشتوانی ناوچەی توێژینەوە بۆ زۆربەی چالاکیەکانی ڕۆژانەیان پشت بە ئاوی ژێرزەوی ناوچەکە دەبەستن، بەهۆی کەمی ئاوی سەرزەوی لە ناوچەکە، سەرەنجام دابەزین و پیسبوونی ئاوی ژێرزەویش زیان بەتەندروستی مرۆڤ دەگەیەنێت، لە بەرئەوە پشت بە بەکارهێنانی تەکنیکی شیکاری شیکردنەوەی ئاماری و شوێنی لە سیستەمی زانیاریە جوگرافیەکان، بۆ جێبەجێکردنی باشترین و وردترین ڕێگاکە وێنای تایبەتمەندی ئاوی ژێزەوی بکات، وە بەهۆیەوە دەتوانین مرۆڤ لە بەکارهێنانی ئەم دەرامەتە سروشتییە ئاگاداربکەینەوە.

٥- ڕێبازی توێژینەوە:

زانستی جوگرافیی پاڵپشت بە سروشتی بەناویەکداچووی ژمارەیەك زانست پشت بە ژمارەیەك ڕێبازی توێژینەوە دەبەستێت، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەر بەشێکی جوگرافیا ژمارەیەك ڕێبازی تایبەت بەخۆی هەیە، بۆ ئەوەی شیکردنەوەی داتاکانی بەڕێگەیەکی دروست بکات، بۆیە ئیمەش هەریەك لەم ڕێبازانەمان بەکارهێناوە، شێوازەکانی(هەرێمی و پراکتیکی و وەسفی شیکاری).

یەکەم// هەڵکەوتەی شوێنی لێکۆڵینەوە:

١-پێگەی کارگێڕی ناوچەی توێژینەوە:

قەزای شەقڵاوە دەکەوێتە بەشەکانی ناوەڕاستی هەریمی کوردستانی عێراق، لە سنوری پارێزگای هەولێر، بەدووری (٥٠كم)دەکەوێتە باکووری ڕۆژهەڵاتی شاری هەولێر، نەخشەی (٢)، ئەم قەزایە دابەشی سەر (٦)یەکەی ئیداری بوە، ئەوانیش پێکدێن لە هەریەك لە ناحیەکانی (ناوەند، باسرمە، پیرمام، هەریر، هیران، بالیسان)، لە نەخشەی (١)دا یەکەکارگێڕیەکانی قەزاکە دیاریکراوە.

سنوری هاوبەشی ئەم قەزایە لە باکوور و باکووری خۆرهەڵاتی لەگەڵ هەریەك لە قەزاکانی (سۆران و ڕەواندز و ڕانیە)یە، بەڵام لە بەشەکانی باشوور لەگەڵ هەریەك لە قەزاکانی(کۆیە و بنەسڵاوە) وە لە بەشەکانی خۆرئاواو باکوری خۆرئاوا لەگەڵ قەزاکانی(خەبات و ئاکرێ) سنوری هەیە.

نەخشەی (٢) شوێنی قەزای شەقڵاوەی بەگوێرەی هەرێمی کوردستان.

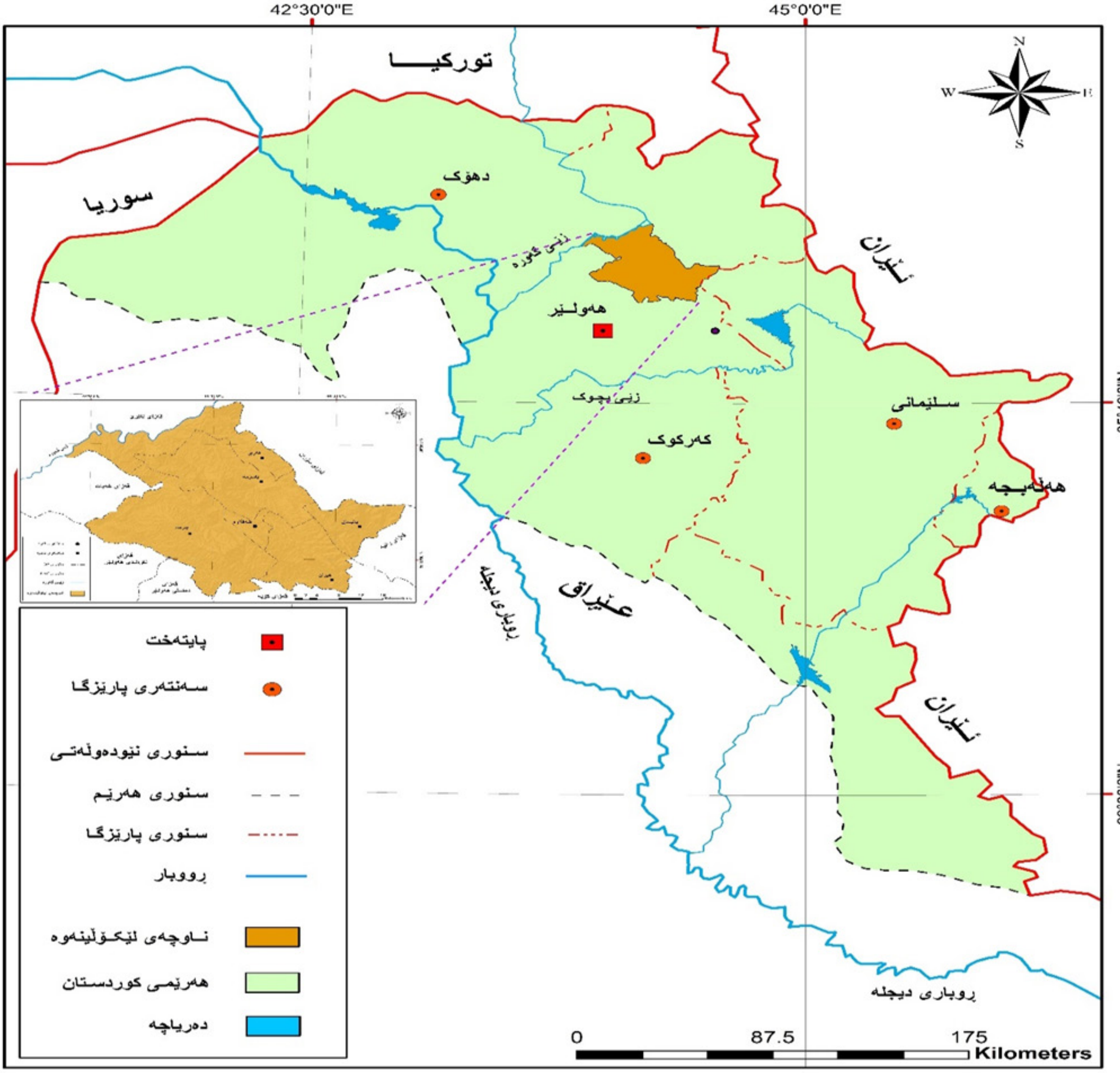

سەرچاوە کاری توێژرە پشت بەست بە، ١- بەبەکارهێنانی بەرنامەی. (ArcGIS10.8) .

٢- حکومەتی هەرێمی کوردستان، دەستەی ئاماری هەرێم ، وەزارەتی پلاندانان، نەخشەی بنەڕەتی هەرێمی کوردستان.

١- شوێن بەگوێرەی بازنەکانی پانی و هێڵەکانی درێژی :

قەزای شەقڵاوە دەکەوێتە نێوان هەردوو بازنەی پانی (٠٠" ١٧' ٣٦°) و (٠٠" ٤٠' ٣٦°) ی باکوور و هەردوو هێڵی درێژی (٠٠" ٥٧' ٤٣°) و (٠٠" ٣٩' ٤٤°) ی خۆرهەڵات،نەخشەی (١).

نەخشەی (١) شوێنی ئەسترۆنۆمی قەزای شەقڵاوە.

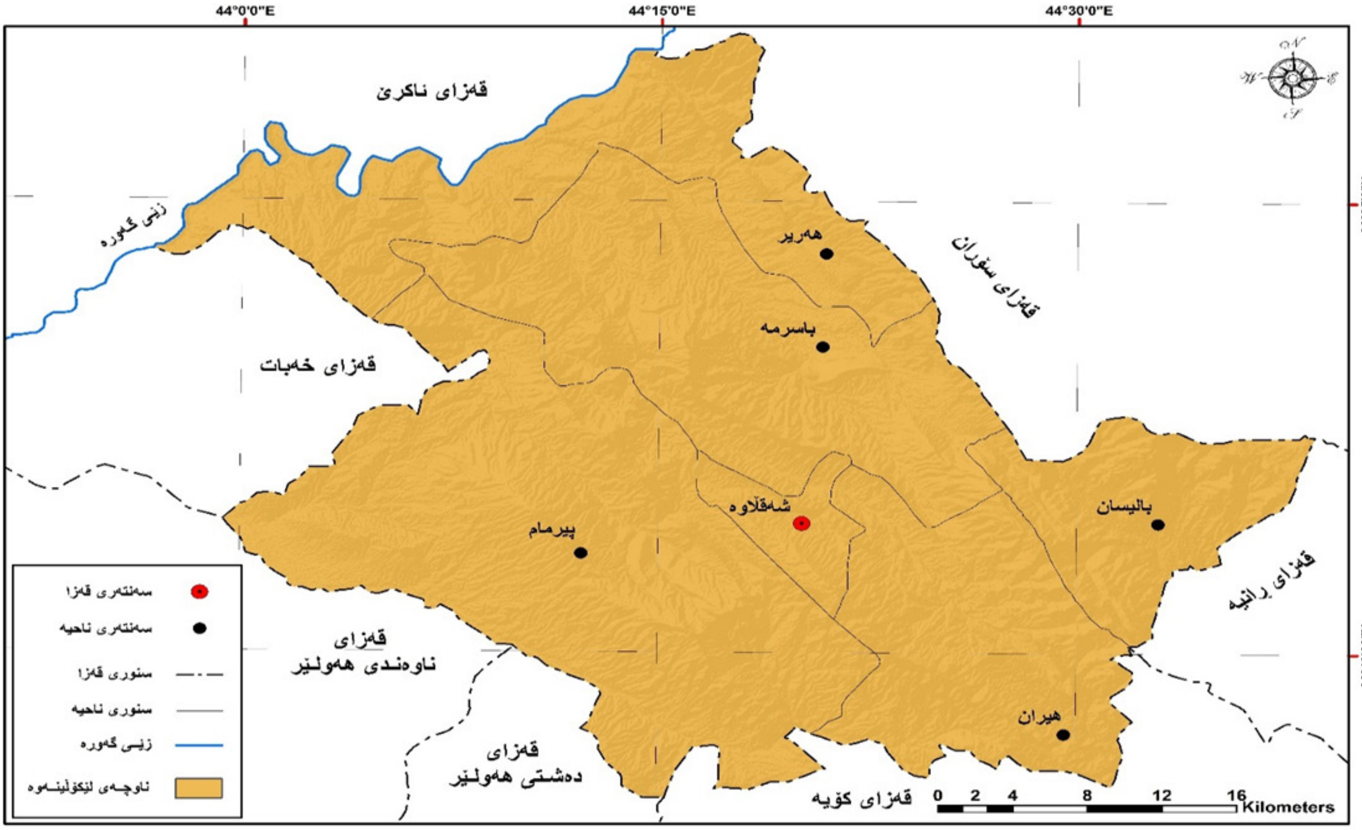

سەرچاوە/ سەرچاوە کاری توێژەر پشت بەست: ١- حکومەتی هەریمی کوردستان، وەزارەتی پلاندانان، دەستەی ئاماری هەرێم، شێپفایلی پارێزگای هەولێر.

٢- بەکارهێنانی بەرنامەی (ArcMap Arc Gis 10.8).

پێشەکی:

بۆ وەرگرتنی نموونە لە بیرەکانی ناوچەی توێژینەوە، لەم ناوچانەی ژمارەی دانیشتوانی زۆرە نموونەی ئاوی زۆرمان وەرگرتووە بۆ پشکنینی کیمیایی و فیزیایی ئاوی ژێرزەوی، لە تاقیگەی ئاوی دەورو بەری هەولێر لە کۆنترۆڵی جۆری هەریەك تایبەتمەندییەکانی ئاوی ناوچەکەیان بۆ ئەنجام داوێن، لە خوارەوە ئاماژە بەچۆنیەتی دابەشوونی نموونەوەرگیراوەکان دەدەین.

دووەم// ڕێنوێنی مۆران(Moran index)بۆ دابەشبوونی نموونە بیرەکان لە ناوچەکەدا:

ئەم ڕێبەرە بۆ دیاریکردنی شێوازی دابەشبوونی ڕەگەزەکانی لێکۆڵینەوە لە ناوچەیەکی دیاریکراودا بەکاردێت، کە لە ڕێگەیەوە ئاماژە بە نزیکی تایبەتمەندی دیاردە هاوتەریبەکان دەکات لە ناوچەیەکدا، بەم شێوە دیاردە هاوشێوەکان تێکەڵ دەکات بەمەرجێک ڕێژەی جیاوازی نێوان توخمە نزیکەکان بچوکتربێت لە جیاوازی نێوان هەموو توخمەکان، بەهای مۆران لەنێوان(+١ و -١)دایە خشتەی (١).

خشتەی (١) بەهای ڕێبەری مۆران.

ژ	بەهای هاوکۆلکەی ئاماری	شێوازی دابەشبوون
١	٠ – ١-	لەیەک دوور(متباعد)
٢	٠	هەڕەمەکی(عشوائی)
٣	١+ – ٠	کۆبوو (متجمع)

سەرچاوە: نەوشیروان داود علی، بنەماکانی جێگیر بوونی پیشەسازی لە ناحیەی بازیان (توێژینەوەك لە جوگرافیای پیشەسازی)، نامەی ماستەر (بڵاونەکراوە)، فاکەڵتی پەروەردە، زانکۆی کۆیە، ٢٠٢٢، ل٨٦.

شێوەی (١)ڕێنمونی مۆراڵ بۆ دابەشبوونی نموونە ئاوی بیرەکانی قەزای شەقڵاوە.

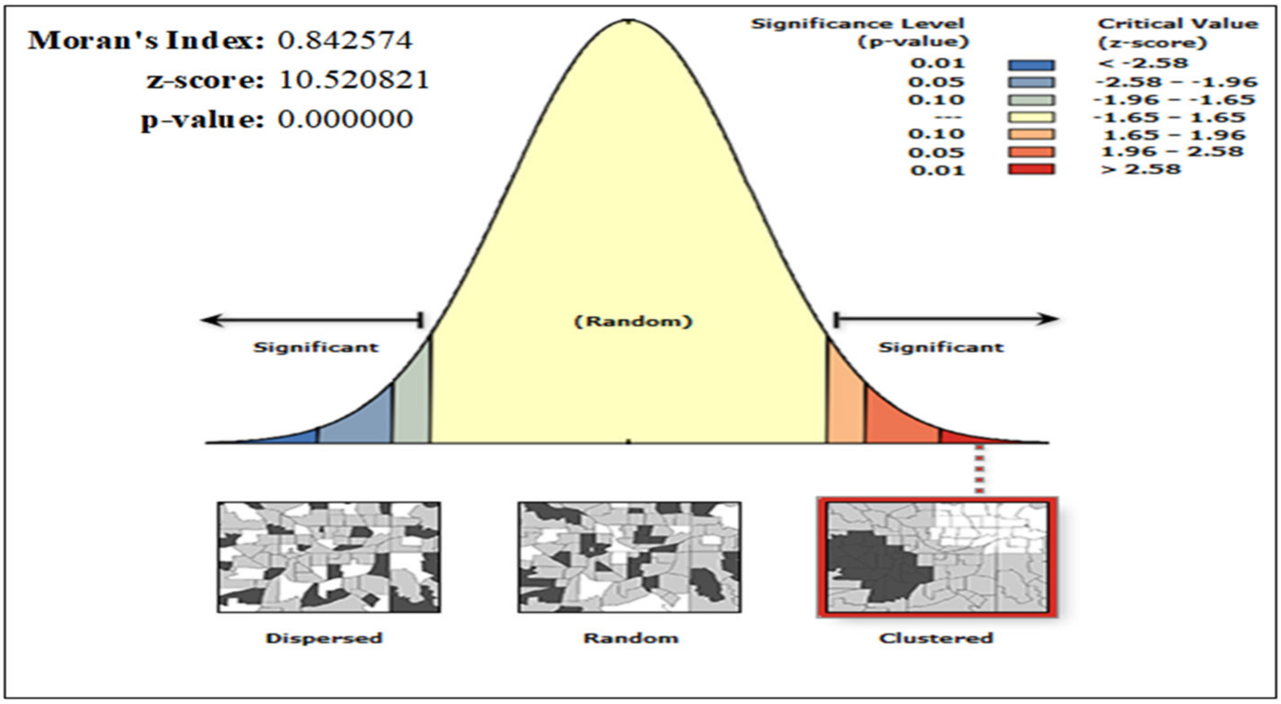

سەرچاوە: کاری توێژەر بەبەکارهێنانی (Arc GIS 10.8) پشتبەست بە نەخشەی ژمارە(٤).

نەخشەی (٣)شوێنی وەرگرتنی نموونەی ئاوەکان بۆ شیکاری (کیمیایی و فیزیایی)لە قەزای شەقڵاوە.

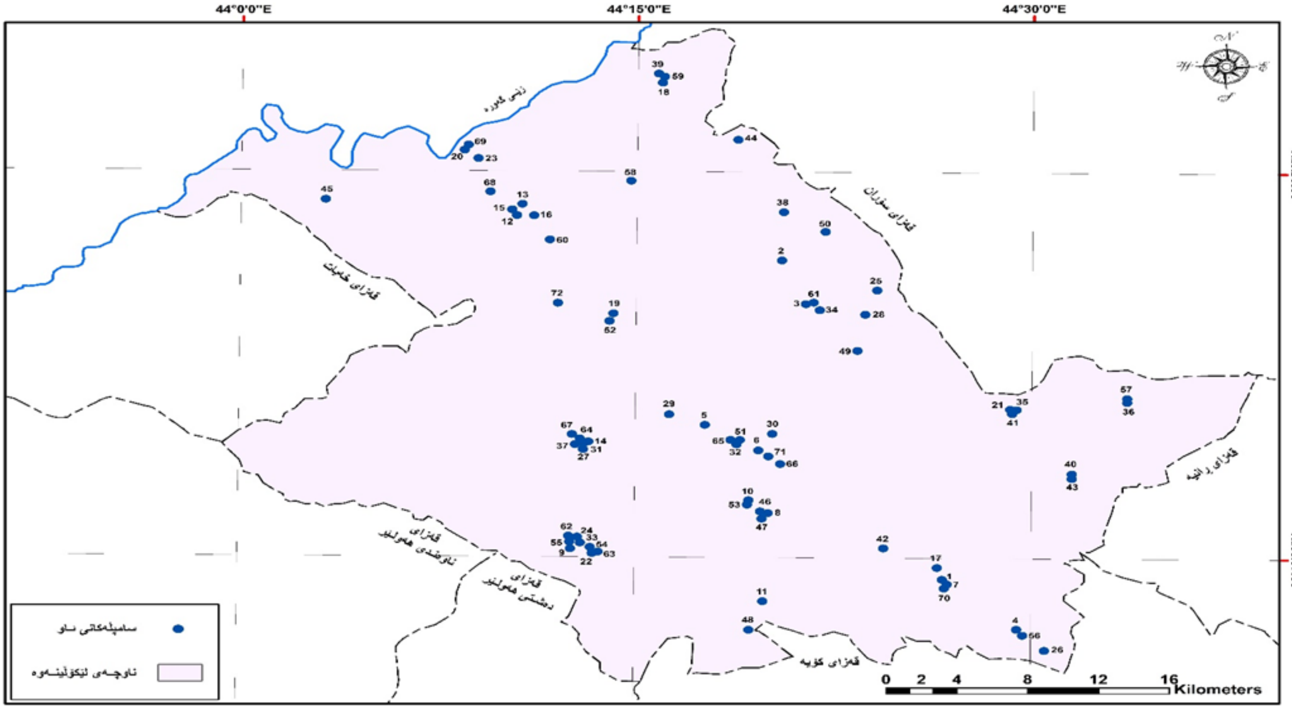

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

سەرچاوە/ سەرچاوە کاری توێژەر پشت بەست: ١- حکومەتی هەریمی کوردستان، وەزارەتی پلاندانان، دەستەی ئاماری هەرێم، شێپفایلی پارێزگای هەولێر.

٢- بەکارهێنانی بەرنامەی (ArcMap Arc Gis 10.8) پشت بەست بە خشتەی (٣).

بەهای مۆران لەم خشتەیەدا دەکەوێتە نێوان ژمارەکانی(-١و+١)، بەراووردی ئەنجامی شیکاری نموونەکانی ئاوی بیرەکان لە ناوچەکە بە خشتەی رێبەری مۆران، ئەوە بەهای (moran's index) دەکاتە (٠,٨٤٢٥٧٤)، ئەم ژماریە دەکەوێتە نێوان بەهای پێوانەیی (٠ – +١)، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە بەمانای شێوازی دابەشبوونی کۆبووەوە دێت، هەروەها بەهای (z-score) بریتیە لە(١٠,٥٢٠٨٢١)، بەڵام بەهای پێوەری(p-value) دەکاتە(٠,٠٠٠٠٠٠) ، بروانە شێوەی (١)ئەم بەهایە بچوکترە لە بەهای (٠,٠٥) کە لە پێوەرە ئامارییەکاندا ئەو بەهایەیە کە گریمانەی بنەڕەتی(سفری) و گریمانەی جێگرەوەی لەسەر دەستنیشاندەکرێت، لەبەرئەوە گریمانەی بنەڕەتی(سفری) ڕەتدەکەینەوە، کەدەڵێت هیچ هۆکارێک نیە لە پشت دابەشبوونی بیرەکانی سنووری قەزاکە بەشێوەی کۆبووەوەی نزیک لەهەرەمەکی، بۆیە گریمانەی جێگرەوە پەسەند دەکەین، کە ئاماژە بەوەدەکات دابەشبوونی بیرەکان دەگەڕێتەوە بۆ چەندین هۆکار، کە گرنگترینیان بریتیە لە دابەشبوون بەگوێرەی ئەو ناوچانەی، کە حکومەت دیاریکردووە بۆ هەڵکەندنی بیرەکان لە نزیکی لە سەنتەری قەزا و ناحیە و گوندەکان، چونکە دانیشتوان بۆ سەرجەم پێداویستیەکانیان پشت بە ئاوی ژێرزەوی دەبەستن، ئەمە جگە لە پێکهاتەی جیۆلۆجی و بەرزی و نزمی جۆری خاك و و رووپۆشی.

سێیەم// تایبەتمەندنديه کیمیاییەکانی ئاوی ژێرزەوی لە سنوری قەزای شەقڵاوە. ئاو بۆ زۆرمەبەست لە لایەن مرۆڤەوە بەکاردێت، بەڵام گرینگترینیان بۆ خواردنەوەیە چونکە پەیوەندی ڕاستەو خۆی بەژیان و تەندروستی مرۆڤەوە هەیە، بۆیە زیاتر شیکردنەوە بۆ ئاوی نموونەکانمان دەکەین، لە رووی شیاویان بۆ ئەم بەکارهێنانە، ئەویش بەوە بەدیاردەکەوێت ئاوی نموونەمان بۆ هەر (١٣) ئایۆنەکە بەراووردی پێوەری دیاریکردنی ئاوی خواردنەوەی بکەین، لێرەدا پشت بە خشتەی (٢)بەستراوە بۆ هەردوو پێوەری جیهانی و عێراق خراوتە بەرچاو، بۆ زیاتر روونکرنەوەی ئەم شیکاریانەی، کە ئەنجاماندان بەراووردی هەریەك لە پێوەرەکانی ئاوی (WHO) جیهانی ساڵی (١٩٩٥) دانراوە، و پێوەری عێراق(IRS) ساڵی (١٩٩٦) دەکەین، بۆ خستنەڕووی ئاستی گونجاوی و لادان لە ئاستی گونجاوی بۆ بەکارهێنانەجیاوازەکان لە سنوری قەزاکە، بەگوێرەی ئەم شیکارییەی کە لە خشتەی (٣)دەرکەوتوە باسی یەك بەیەکی پێکهاتە کیمیایی و فیزیاییەکانمان کردووە و بۆ هەریەکەیان بەراووردی ئاستی ستاندارتی جیهانی و عیراق دەکەین، وە هەوڵدەدەین هۆکارەکانی وەك یەك بوون و جیاوازیان بۆ ڕوونبکەینەوە.

خشتەی (٢) شیاوی ئاوی خواردنەوە بە گوێرەی هەردوو پێوەرەکانی (WHO)جیهانی و عیراق

ئاستی گونجاوی هەندێك لە ڕەگەزەکان بۆ خواردنەوە.

ژ	خەسڵەتەکان	ئاستی گونجاوبە (ملگم/لیتر)	بەرزترین ئاستی ڕێگە پێدراوwho	بەرزترین ئاستی ڕێگەپێدراوی عێراق
١	ئایۆنی هایدرۆجینی PH	٨،٥ -٦،٥	٨.٥ -٦.٥	٨.٥ -٦.٥
٢	توانای گەیاندنی کارەبایی (E.C)	٨٠٠-٣٠٠	١٥٠٠	٢٠٠٠
٣	مادە ڕەقە تواوەکان(T.D.S)	٥٠٠	١٥٠٠	١٠٠٠
٤	لێڵیTURB	٠ سفر	١	٥
٥	ناسازی گشتی (T.H)	١٥٠-٨٠	٥٠٠	٥٠٠
٦	تفتی (القلویە)(ALK)	١٢٥ -٨٠	٢٠٠	١٢٥
٧	کالیسیۆمCa^{++}	١٠٠ - ٧٥ppm	٢٠٠	٢٠٠
٨	کلۆراید (CL)	٢٥٠ – ١٠٠	٢٥٠	٢٥٠
٩	سۆدیۆمNa^{+}	١٥٠ - ٥٠ ppm	٢٠٠	٢٠٠
١٠	پۆتاسیۆمK^{+}	١٢	١٢	١٢
١١	مەگنیسۆمMg^{++}	١٥٠ – ٣٠	١٥٠	٥٠
١٢	نیترات (NO3)	١٠	٥٠	٥٠
١٣	کبریتSo4	٢٥٠ ppm	٢٥٠	٢٥٠

سەرچاوە: کاری توێژەر بە پشتبەستن بە سەرچاوەکانی وەک:

1- Luke Mosley, Sarabjeet Singh, Bill Aalbersberg water Quality Monitoring in Pacific Island Countries, First Edition, November 2004, Revised, February 2005,p12.

-2World Health Organization (WHO) Drinking Water Quality Guidelines.

-3Sardar Kakarash Karim, Hydrogeology and hydrochemistry of sarian sub-asin, Iraqi Kurdistan Region , council of the faculty of science and science education-school of science, university of sulaimani, 2012, P119.

٤-وەزارەتی تەندروستی، بەڕێوەبەرایەتی ئاوی دەوروبەری هەولێر، کۆنترۆڵی جۆری.

لێرەدا بەووردی بەراووردی دەرئەنجامی نموونەکان بە پێوەرەکانی ئاوی خواردنەوە دەکەین، لە خوارەوە یەك بەیەکی پێکهاتەکان شیدەکەینەوە.

١- PH ئایۆنی هایدرۆجینی:

بریتیە لە ژمارەی هایدرۆجینی کە هێمایە بۆ ئاستی ترشێتی یان تفتێتی تێکڕای ئایۆناتی ئاو کە لە ئەنجامی چەند کارلێکێك ڕوودەدات و دەگۆڕێت بۆ ئایۆنی هایدرۆجینی (H+) کە هەڵگری بارگەی (+)پۆزەتیڤە یان هایدرۆکسیدی نێگەتیڤ (OH-)، زیاد بوونی تێکڕای ئایۆنی هایدرۆجینی مانای زیاد بونی ترشێتی ئەو شلەیە، لە هەمان کاتدا زیاد بوونی ئایۆنی هایدرۆکسید مانای زیاد بوونی ئاستی تفتێتییە لە باری ئاساییداو لە ئاوی خاوێندا (عەبدولرەحمان ٢٠١٣، ل ٤٣)، گۆڕانکاری لە بەهای PH لە ئاودا کاریگەری خراپی لەسەر تەندروستی مرۆڤ دەبێت، چونکە دەبێتە هۆی داماڵینی ئایۆنی ئاسن و مەنگەنیز و گۆڕانی تام و ڕوودانی ژەنگ لە ئاوگەکاندا (ناصر، ٢٠١٦، ل ٨٣).

لە پشکنینی نمونەکانی ئەم ناوچەیە وەك لە هەردوو خشتەی (٣ و٤)دا بەدیاردەکەوێت، ئەم پێکهاتەیە دەکەوێتە نێوان (٦,٦ – ٨,٤ ملگم/ل)، کەمترین بڕی ئایۆنی هایدرۆجینی تۆمارکراو دەکەوێتە بیری گوندی هەنارە، بەڵام زۆرترین پلەی ترشێتی بیری ناوسەنتەری قەزا تۆماری دەکات بەناوی (بەدیلی سەرمەیدان ١٣) کە لە (٢٠١٩م)لە ئاستی ڕووی دەریا هەڵکەندراوە.

ئەم ئەنجامەی کە لەم خاسیەتەکیمیایانەی ئاوی ژێرزەوی ناوچەکە دەرچووە لە (٧٩،٧٪)کۆی ئاوی ژێرزەوی ناوچەکە بەلای تفتی دایە، واتە ئەنجامی ئەم ئایۆنەی دەکەوێتە سەرووی (٧,١)هوە، زۆربەی نموونەکان بە ئاڕاستەی تفتی لاوازدا لایانداوە، واتە لە (٧,١ملگم/ل) دا، کە هۆکاری ئەمەش بۆ زۆربی بوونی بەردی جیپری لەم ناوچانە. هەروەها (٥)بییریش ئاوەکەیان لەنێوان ترشی و تفتی هاوتایە واتە (٧)ه، کەدەکاتە لە (٦,٧٪)ی کۆی سەمپڵە شیکراوەکان، ئەوەی دەمێنیتەوە دەکەوێتە خوار (٦,٩)هوە واتە ترشە کەرێژەکەی تەنها لە (١٣,٦٪)کۆی ئاوی ژێرزەوی قەزای شەقڵاوە.

نەخشەی (٤) دابەشبوونی بەهای (PH) لە ئاوی ژێرزەوی لە قەزای شەقڵاوە

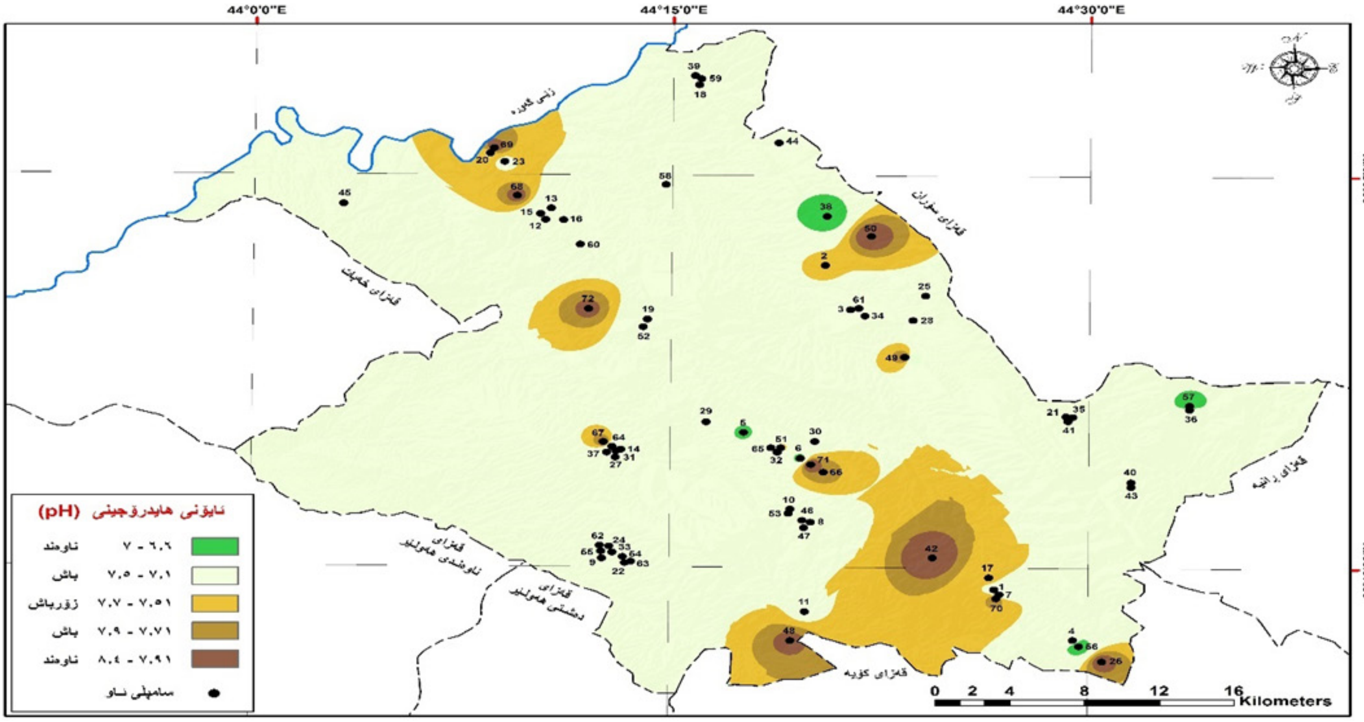

سەرچاوە/ سەرچاوە کاری توێژەر پشت بەست: ١- حکومەتی هەریمی کوردستان، وەزارەتی پلاندانان، دەستەی ئاماری هەرێم، شێپفایڵی پارێزگای هەولێر.

٢- بەکارهێنانی بەرنامەی (ArcMap Arc Gis 10.8) پشت بەست بە خشتەی (٣).

یەکێك لە ئەنجامەکانی خشتەی (٤) ناوەندی ژمێرەییە واتە کۆی گشتی هەمویان و دابەشی سەرژمارەکەیان (٧،٣٣٦ملگم/ل)، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێ کە ئەنجامەکەی بەرزترە لە (٧,١)کە بەلای تفتی دایە، ئەوەی مایەی باسە لادانی ژمێرەیی نموونەکان تەنها (٠,٤٢ملگم/ل) دا، کەئەمەش ڕێژەیەکی زۆر کەمە شایەنی تێبینیکردن نیە، وە هەروەها مەودای نێوانیشان دەگاتە (١,٨ملگم/ل)دا دیسان ئەم ژمارەیەش بچووکە بەبەراوورد بە تایبەت مەندییەکانی تر.

خشتەی (٣) تایبەتمەندی کیمیایی و فیزیایی ئاوی ژێرزەوی قەزای شەقڵاوە.

ژ	شوێنی وەرگرتنی سەمپڵ	PH	EC (ms/cm)	T.D.S	TUR	T.H	ALK (mg/l)	Ca^{++} (mg/l)	Cl. (mg/l)	Na^{++} (mg/l)	K^{+} (mg/l)	MG(mg/l)	NO_3- (mg/l)	So4
١	گ.زیارەت/٢	٧,٤	٥٩٠	٣٧٧	٧,٦	٣٣٨	٣١٠	١٤	١١	٢,٤	٠,٨	٧٢,٢	٢,٢	١٦٥
٢	دەربەندی گۆمەسپان	٧,٦	٧٦٨	٤٩١	٠,٢	٤٢٦	٢٧٠	٩٧	١٢	٨,٤	٠,٦	٤٤,٢	٤,٤	٢٧٧
٣	گ.گۆرەشێر	٧,٥	٧٥٤	٤٨٢	٠,٨	٣٣٧	٢٧٨	٨٠	٥٠	٢٧	٠,٩	٣٢,٩	٣٨	١٨
٤	گ.کاوانیان	٧,٢	٦٩٢	٤٤٢	٠,٢	٣١٤	٣٤٦	٨٨	١٢	١٢	٠,٨	٢٢,٥	٨	١٣٨
٥	گ.ئەڵماوان١١	٦,٩	٩٤٤	٦٠٤	٠,٣	٤٧٤	٣٤٧	١١٦	٣٥	٦,٧	٠,٦	٤٤,١	٢٥	٢٣٦
٦	یاریگای شەقڵاوە	٦,٧	٨٥٢	٥٤٥	٠,٣	٣٧٣	٣٧٦	٩٥	٢٠	٢,٩	٠,٤	٣٢,٥	١٢	١٤٧
٧	باخچەی، گ.زیارەت	٦,٩	٦٦٨	٤٢٧	١,٣	٤٢٤	٤١٤	٩١	١٩	١١	١,٤	٤٧.١	--	١١٧
٨	هەندیك،باخچە لەهیران	٧,٤	٥٨٠	٣٧١	٠,٩	٢٥٤	١٦٧	٨٥	٩	٥,٥	٠,٧	٩,٩	٠	٤٠
٩	سماقوڵی،گرتك	٧,٢	٧٢٨	٤٦٥	١	٣٣٢	٢٠٨	٩٣	١١	٢,٤	٠,٩	٢٣,٨	٤	٤٨
١٠	گ.ئاقوبانی سەروو/٢	٧,٤	٦٣٥	٤٠٦	١٠	٢٧٧	٢٦١	٧٨	١٤	١,٧	٠,٧	١٩,٦	٠	٣٩
١١	عبدالقادروهاوبەشی	٧,٤	٧٨٢	٥٠٠	٠,٦	٣١٣	٢٥٦	٧٦	١٢	٢,٦	٠,٨	٢٩,٥	٧	٧٦
١٢	گ.بابەجیسك	٧	١٦١٠	٨٠٥	٢,٣	٥١٦	٥١٤	٥٠	١٣٣	١٢٥	٣,١	٩٣,٨	٣,٥	١٥١
١٣	رەز،ئەرماوانی سەروو/ب١	٧	٧٠٢	٣٥١	٥,٩	٣٩٠	٣٨٥	٥٧	٢٢	٤	١	٥٩,٤	٨	٣٠,٥
١٤	گ.ئەڵماوان	٦,٨	٨٩٢	٤٤٦	٠,٣	٤٩٩	٤١٦	٦٧	٢٥	٩	١,١	٧٩,٥	٢٩	٩٧,٣
١٥	گ.لاسە	٧,٢	١٠٧٧	٣٥٨	٣,٦	٨٢٧	٣٢٤	١١٣	١٣٢	١٤٢	٣,٨	١٧٠	٣,٥	٦٣٣
١٦	گ.ئەڵماوان	٧,٤	٦٢٣	٣١١	٠,١	٣٦٠	١٨٠	٩	٢٠	٩٣	٢,٦	٨١	٩,٥	٣٥١
١٧	برهان، تۆپزاوە/ب٢	٧,٦	٦٣٦	٣١٨	٠,٢	٣٣٩	١٩٦	٢٣	١١	٦١	١	٦٧	٢,٧	٢٩٠
١٨	گ.قاسمیە	٧,٥	١٧١٩	٨٥٩	٠,٣	٦٤٨	٣٢٤	٤٣	١٥	٢٤	١,٢	١٢٩	٩,٥	٣٦٦
١٩	گ.رزگە دوین	٧,١	٧٥٢	٣٧٦	٠,٢	٤٦٤	٢٣٢	٢٧	٤٢	١٠٦	٢,٣	٩٥,١	٢,٥	٤٠٩
٢٠	گ.کبور/٢	٧,٤	٦٥٥	٣٢٧	١٠,٤	٤٥٣	١٧٧	٣٦	١٠	٣٩	١,٤	٦٣,٣	١٢,٥	٢٤٧
٢١	پەیمانگای تەکنیکی شەقڵاوە	٧,١	٨٩١	٤٤٥	٠,٥	٥٧٠	٣٥٧	١١٠	١٢	٣	١,٣	١	٧٠	٢٣٠
٢٢	پرۆەی ئاوی سەری بڵند	٧,٣	٦٨١	٣٤٠	٠,٣	٤٦٥	٣٤٤	٧٠	٢٢	١١	١,٣	٦٩	١٩,٥	١٣٩,٧
٢٣	گ.کبور	٧,٤	١٤٦٢	٧٣١	٠,٦	٧٨٨	٣٦٠	١٣٧	٧٣	١٢	١,٢	١٠٦	٢٨	٣٥٧
٢٤	گ.قوبە	٧,٦	٤٦٠	٢٣٠	٠,٣	٢٢٦	٢٩٢	٣١	١٦	٧٨	١,٦	٣٥	٨,٥	١١٤
٢٥	پرۆەی ئاوی سەری بڵند	٧,٥	٧٠١	٣٥٠	٠,١	٧٤٧	٣٥٦	٧١	٢١	٩	١,٣	٧٠,٨	١٩	١٣٦
٢٦	گ.سیساوە١	٨,١	٥٦٩	٢٨٤	٠,١	٢٨٠	٢٤٠	٢٨	٢٢	٢,٦	٠,٤	٥٠,٤	١٢	١٠
٢٧	گ.بەربیانی نوێ	٧,٥	٥٢٧	٢٦٤	٠,٨	٣٠٣	٢٠٠	٧٣	١١	٦	١,٥	٢٨,٩	٢٣	١٠٧
٢٨	ف.کاوە،ئاقوبانی خوتروو	٧,٣	٦٨٠	٣٤٠	٦,٨	٤٠٤	٢٣٠	١٠٩	١٢	١	١,٩	٣١,٥	٤	١٨٣
٢٩	پرۆژەی ئاو خرە	٧,٥	٦١٢	٣٠٦	١	٣٣٤	٢٠٣	٨٠	١١	١٠	٢,٢	٣٢	٣٥	١٣٤
٣٠	گ.ناوشێوان	٧,٢	٨٢١	٤١٠	٠,٤	٤٤٥	٢٢٢	١٨	٣٤	٥٦	١	٩٦	١٩	٢٩٢
٣١	دارستانی هەریر	٧,٣	٣٨٥	٢٤٦	٨,٧	١٤٠	١٣٥	٤٧	١١	٣,٣	٠,٧	٥,٤	٢٠	٣,٧
٣٢	هیرانی تازە	٧,٢	٦٥٤	٤١٨	١	٣٧٠	٢٤٨	١٤٤	٤٢	٩,٧	١,٣	٢,٤	٥	١١٧
٣٣	باسرمە/ب١	٧.٥	٤٦٩	٣٠٠	١,٥	٣٢٥	٢٤٧	٦٦	١٩	١,٣	١,٦	٣٨	٢٧	٦٦
٣٤	گ.ماوەران/٢	٧,١	٦٩٧	٤٤٦	٠,٢	٣٨٥	٣٧٠	٩٨	٢٠	٧	٠,٩	٣٣	١٢	٤٧,٥
٣٥	گ.شێخ وەسان	٧,١	٦٠٦	٣٨٧	٩,٦	٣٩٠	٣٧٠	٨٨	١٨	٤	٠,٨	٤٠	٢	٥٥
٣٦	گ.کۆنە ماوەران	٧,١	٩٢٦	٥٩٢	٠,١	٥٣٠	٤٥٠	١٠٤	٤٣	١٩	٢	٦٤,٨	٩	١١٥
٣٧	مسعود.گ.کلْکین	٧,١	٧٥٣	٤٨١	٠,٤	٤٥٥	٣٨٥	٧٠	٢٢	١٢	٢,٨	٦٧	--	١١٧

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

٣٨	گ.هەناره	٦,٦	٥٨٢	٧٣٢	٠,٣	٣٣٩	٣٣٣	٨٦	١٦	٢,٩	٠,٩	٢٩	--	٤١,٩
٣٩	یاوەرنامیق گ.ئەڵماوان	٧,١	٧٥٠	٣٧٥	٠,٥	٥٤٢	٣٨٠	١٤٠	٣٦	٢٨	١,٥	٤٧	٤٠	١٩٤
٤٠	گ. خەتی	٧	٤٩٨	٢٤٦	٢,٨	٢٩٩	٢٩٠	٨٦	٦	٣,٦	٠,٨	٢٠	١٤	٤١
٤١	گ.سپیگره	٧,٤	٣٥٦	١٧٨	٠,٩	٢٦٨	١٨٦	٦٦	٦	٦٦	٢,٣	٢٤	٢,٥	٢٣٤
٤٢	گ.کانی زەنگور	٨,٣	٧٣٧	٤٧١	١٢	٤١٦	٣٨٠	٢٥	١٧	٣٧	٤	٨٤	٨,٤	١٣٤
٤٣	ب/بالیسان،خەتی/١	٧,٣	٥٠٧	٣٢٤	٢	٣٣٦	٣٢٥	٨٨	١٣	٤	٠,٧	٢٧	١٤	٣٨,٨
٤٤	گ.سەرگەور	٧,٥	٥٤٤	٣٤٨	٣,١	٣٩١	٣٣٧	٩٣	١٨	٩	١,٢	٣٧	--	٩٥
٤٥	گ.دۆره	٧	٥٣٩	٣٥٤	٨,٦	٤١٩	٧٣١	٩٤	١٥	٢,٥	٠,٧	٤٤	--	٨٣,٣
٤٦	گ.قەڵاسنجی سەروو	٧,٣	٥٤٢	٣٤٦	٤,٣	٣٩٦	٣٥١	٨٠	١٥	٣,١	٠,٣	٤٧	--	٧٨,٩
٤٧	سارتکە.قەلاسنجی سەروو	٧,٢	٥٢٢	٣٣٤	١٣,٤	٤٣٠	٣٣١	٨٢	١٢	٢,٤	١	٥٤	--	١٢٩
٤٨	گ.ئاقوبانی خواروو	٨	٤٩٧	٣١٨	٠,٤	٣٤٨	٣٣٦	٢٢	١٧	٥,٨	٠,٦	٧٠,٤	٣٠	١٤٠
٤٩	اسعد واحمد، گ.شاویس	٨,١	٣٢٧	٢٠٩	٠,٥	٢٣٢	١٨٢	٥٨	18	٥,٨	٥,١	٢٠,٨	٢٥	١٨٠
٥٠	گ.گەرۆتە/٣	٨,٢	٤٦٥	٢٣٣	٠,٦	٢٤٠	٢٦٠	١٢	٢٠	٢	١	٣٨	١	٢
٥١	هیران/٢	٧,٧	٥٢٥	٣٣٦	٠,٥	٢٦٦	٣٠٦	٩	١٩	٢,٣	٠,٧	٥٨,٤	٤,٨	٢٢
٥٢	3ئاقوبانی سەروو/	٧,٤	٦٣٥	٤٠٦	١٠,٥	٢٧٧	٢٦١	٧٨	١٤	١,٧	٠,٧	١٩,٦	٠	٣٩,٤
٥٣	سماقوڵی گرتك/١	٧,١	٥١٩	٢٥٩	١,٨	٤١٥	٣٣٩	٥٩	١٤	٤١	١,٥	٦٤	٤	١٨٢
٥٤	سماقوڵی گرتك/٢	٦,٩	٦١٥	٣٠٧	٠,٨	٣٨٢	٣٣٨	٦٥	١٤	٢,٢	٠,١	٥٢	٠	٧٣
٥٥	دۆنگزاوه	٦,٨	٦٣٠	٣١٥	٢,٢	٣٦٨	٣٦٣	١٩	٢٢	٧,٩	٠،٦	٧٦,٩	٤٢	٥,٥
٥٦	کۆنەماوەران/ب١	٦,٧	٨٣٧	٤١٨	٥,٦	٤٨٠	٤٤٦	٧٣	٢٦	٧,٢	٠,٧	٧١	١٥	٦١
٥٧	سەرکەندی خەیلان	٦,٩	١٠٧٧	٥٣٨	٠,٦	٦٠٠	٦١٠	١٥٠	٢٣	٢١	٠,٢	٥٤	١٦	٤٥٩
٥٨	گراو خەیلانیان	٧,٢	١٣٧٦	٦٨٨	١٠,٣	٥٠٠	٥٧٠	١٥٠	٥٩	١٨	٠,٥	٣٠	٢	٥٠٨
٥٩	کانی خەزان	٧,١	٥٦١	٢٨٠	٥,٧	٣٢٤	٣٠٨	٤٨	٢٢	١١	١	٤٨,٩	٢٤	٣٣
٦٠	گەرەکی گولان باسرمه	٧,٤	٨٣١	٤١٥	١,٣	٥٤٩	٢٤٧	١٤٧	١٩	١٤	٠,٨	٤٩	١٩	٢٤٣
٦١	گ.قەڵاتە سور	٧،٢	٥٢٥	٢٦٢	٠,٢	٣١٠	١٥٥	٥٩	٢٥	٢٤	١	٣٩	٢,٥	١٨٤
٦٢	پرۆژەی ئاوی سەربیلند/٧	٧,١	٨٨٥	٤٤٢	١,٢	٥٤٥	٢٩٤	٩٢	١٣	٨	١,٢	٧٥	١٠	٢٦٨
٦٣	پرۆژەی ئاوی سەربیلند/٨	٧,١	٩٨٠	٤٩٠	٠,٦	٥٣٢	٢٧٠	٨٩	١٨	٩	١,٢	٧٤	١٤	٢٦٧
٦٤	پرۆژەی ئاوی سەربیلند/٩	٧,١	١١٨٠	٥٩٠	٢	٥٦٩	٢٨٣	١٠٩	٢٠	٢٦	١,٧	٧١	١٢	٣٢٨
٦٥	بانەمان/ب١	٧,١	٨٨٦	٤٤٣	٠,٧	٥٩٦	٢٨١	١٤٣	١٧	٨	١,١	٥٧	٧,١	٣٢٧
٦٦	باسرمه/١	٧,٩	837	٤١٩	١	٣٨٠	٣٣٦	٧٢	٣٦	١٦	٠,٨	٤٨	٣٢	٢٠
٦٧	بازاری شەقڵاوه/٢	٨,٢	٦٩٣	٣٤٧	١,١	٣٦٠	٢٦٠	٨٤	٩	٩	١	٣٦	٨	٢٠
٦٨	پرۆژەی گەشتیاری سۆرگ	٨,١	٥٣٧	٢٦٩	٠,٩	٢٨٠	٢٤٠	٥٧	١٣	٣٦	٢	٣٣	١	٢٠
٦٩	گەرەکی سەفین	٨,٢	٦٨٨	٣٤٤	٢	٢٤٠	٣٦٠	١١٠	٨	١١	٠	٢٠	١٩	٢٤
٧٠	گەرەك کاوانیان/٧	٨,٢	٦٩٥	٣٤٨	١,٨	٢٩٦	٢٦٠	٥٤	٦	٤	١	٣٩	١١	٢٤
٧١	شەقڵاوه/ب١٣	٨,٤	٦٧٧	٣٣٩	٠,٥	٣٧٢	٢٦٨	٨٨	٢٤	٢١	٥,٤	٣٦	٣٠	١٤٥
٧٢	ئاوی شەقڵاوه فەرمانگەی	٨	٧٠٤	٣٥٢	٠,٩	٣٦٨	٢٨٠	٨٠	٢٥	٢٧	٥,٩	٤٠	٢٠	٨٠
٧٣	ناوەند ژمێرەیی	٧,٣	٧٢٦	٤٠١,٤	٢,٥	٤٠٥	٣١٢	٧٥,٦	٢٣,٣	١٩,٨	١,٣	٥٠,٣	١٣,١	١٥٠

سەرچاوە/ کاری توێژەر پشت بەست بە: لەڕێگەی وەرگرتنی ئاوی سەمپڵەکانی ئاوی ژێرزەوی ناوچەی توێژینەوە، وە ئەنجامدانی شیکاری کیمیایی و فیزیایی لە تاقیگەی بەڕێوەبەرایەتی ئاوی دەوروبەری هەولێر، کۆنترۆڵی جۆری. لە (٧ و ٨ و١٤ و ١٥ و ٢١ و ٢٢ و ٢٨ و ٢٨ – ١١- ٢٠٢١).

٢- گەیاندنی کارەبایی(EC) :

ئاو مادەیەکی باشی گەیەنەری کارەبایی نییە و توانای گەیاندنی کارەبای لاوازە، بەڵام بوونی خوێی تواوەو هەندێک مادەی تر و لێڵی دەبێتە گەیەنەرێکی باشی کارەبا (محمد، ٢٠١٩، ل٥٧١)، واتە توانای هەڵگرتنی تەزووی کارەبایی کە ئەمەش پەیوەندی ڕاستەوخۆی بە پلەی گەرمی

ئاو و مادەی تواوەی ڕەق ناوئاوەکە هەیە (حسن، ٢٠١٧، ل٥٩). مەندییە کیمیاییەکانی ئاوی ژێرزەوی لە سنوری قەزاکە، کە بەکاردێت بۆ ناسینەوەی شیاوی و نەشیاوی بۆ بەکارهێنانەکان، سەرجەم نموونەکانی لە سنورەکە وەرگیراون ئەم خاسیەتەیان دەکەوێتە نێوان (٨ - ٤٠٧٥ موز/سم٣)دا، کە زۆرترینیان دەکەوێتە ناحیەی هەریر لە ناوچەی دەربەند بەرزییەکەی دەگاتە (٦٨٥م)لە ئاستی ڕووی دەریا، بەڵام کەمترینی کە (٨ موز/سم٣)ە بەهەمان شێوەی بیری زۆرترینی ئەم پێکهاتەیە دەکەوێتە ناحیەی هەریر لە گوندی فلور. ئەم ئایۆنەی ئاوی ژێرزەوی لە شیکاریە جۆرییەکان گرینگی و بایەخی زۆری پێدەدریت، بەهۆی ئەوەی کە سەرچاوەکانی ئەم ئایۆنە دەگەڕیتەوە بۆ خوێیە تواوەکانی ناو ئاو و هەندێك ماتری ڕەق ناو ئاو و لێڵی ئاوەکەیە، بۆیە بەبەرزبوونەوەی گەیاندنی کارەبایی ئاماژەیە بۆ بەرزی ڕێژەی خوێی تواوە لەم نموونانەدا. ناوەندی ژمێرەیی سەرجەم نمونە وەرگیراوەکانی ناوچەکە دەگاتە(٧٢٦,٥ موز/سم٣)دا، کە ئەم ژماریە زۆر بەرزنیە، بەڵام ئەوەی کێشەیە ئەوەیە لە ئەنجامی کۆی هەمو نموونەکان دابەشکردنیان بەسەر (٧٢)هوە وەرگیراوە ئەوەیە کە هەندێك لەم ڕەگەزە لە ئاستی پێوانەیی لایانداوە بۆیە زیاتر بۆنەتە هۆی بەرزبوونەوەی ناوەندی ژمێرەیشیان. وە لادانی ژمێرەییان دەگاتە (٢٦١,٢ موز/سم٣)، کەئەمەش گونجاوە، بەڵام مەودای نێوان کەمترین و زۆرترین دەگاتە بەرزترین ئاست ئەویش (١٣٩٢موز/سم)دا ئەم جیاوازیە لە ئاستێکی بەرزدایە. کە لە ئاستی گونجاو لایداوە بەڵام دوائاستی ڕێگە پێدانی نەبڕیووە، بۆیە هچ زیانێکی تەندروستی نابێت.

نەخشەی (٥) دابەشبوونی بەهای گەیاندنی کارەبایی (EC) لە ئاوی ژێرزەوی لە قەزای شەقڵاوە.

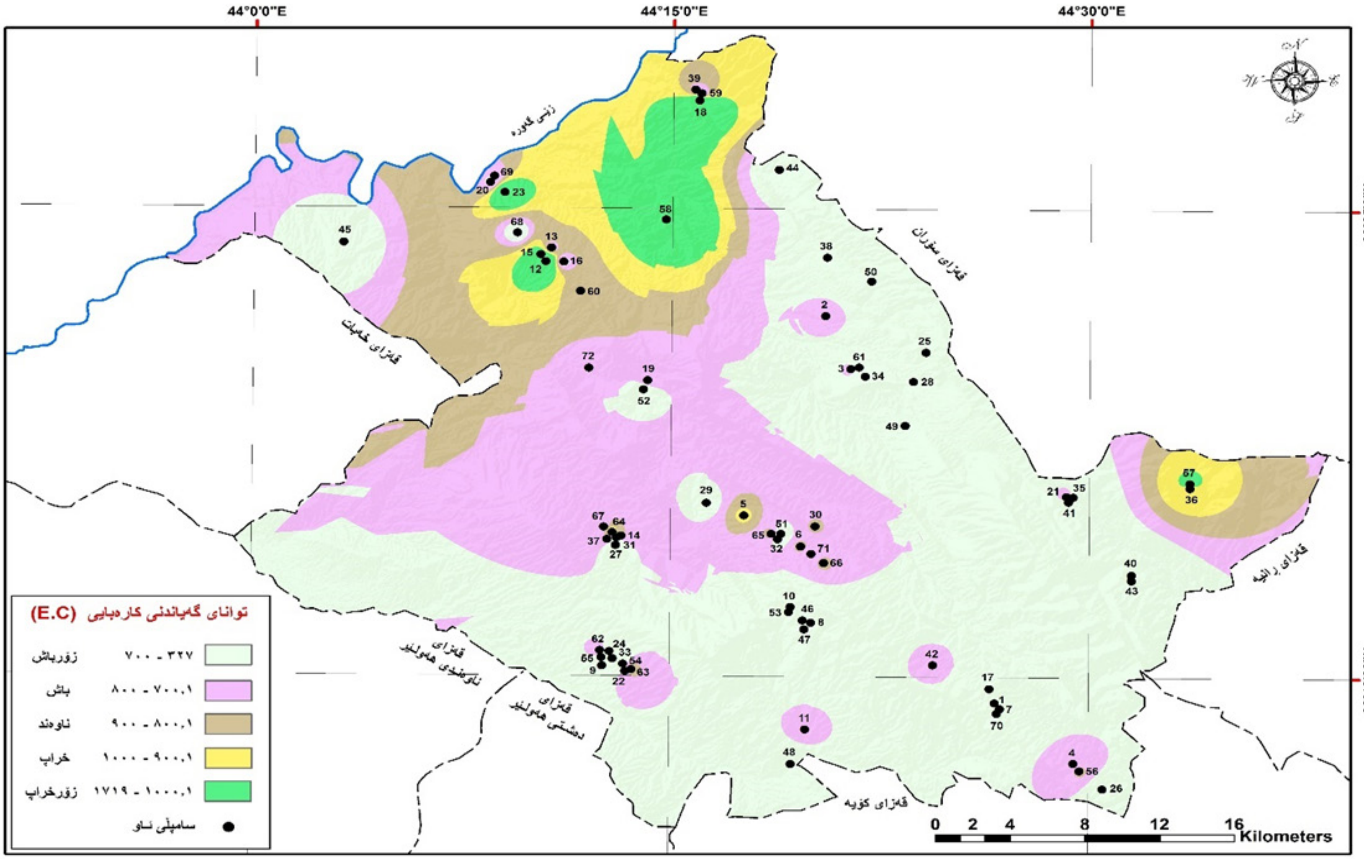

سەرچاوە/ سەرچاوە کاری توێژەر پشت بەست: ١- حکومەتی هەریمی کوردستان، وەزارەتی پلاندنان، دەستەی ئاماری هەرێم، شێپفایڵی پارێزگای هەولێر.

٢- بەکارهێنانی بەرنامەی (ArcMap Arc Gis 10.8) پشت بەست بە خشتەی (٣).

٣- کۆی خوێی تواوە(TDS):

ئاو بە توێنەرەوەیەکی بەهێز ئەژمار دەکرێت بۆ ئەم ماددانەی لە گەڵی تێکەڵدەبن و شیاوی توانەوەن, مادده ڕەقەکان دەشێت بە شێوەی هەڵواسراوی یان بەشێوەی تواوەیی لە ئاودا هەبن, بوونی مادەی تواوە بۆ ڕاماڵین و ڕۆیشتنی ئاو دەگەڕێتەوە, لە ئەنجامی ئەم کردارەوە

ئاو لەگەڵ ئەم خاکەی بە سەریدا تێپەڕدەبێت کارلێکدەکات, بەتایبەتی لەگەڵ ئەو مادانەی کە توانای توانەوەیان هەیە (عبداللە، ٢٠١٣، ل١٠٩)، بریتیە لە مادە ڕەقە تواوەکان لەئاودا، کە مادە بەئایۆن بووەکان و بە ئایۆن نەبووەکانی ناو ئاو دەگرێتەوە، بەڵام ماددە هەڵواسراوەکان و گازە تواوەکانی ناو ئاو ناگرێتەوە (العزاوی، ٢٠٠٢، ص٦). ئەم ڕەگەزەی ئاو خوێیە نائەندامیە ووردەکان و بڕی مادە ئەندامیە شیبووەکان لە ئاودا دەگرێتەوە کە پێکهاتووە لە (کالیسیۆم، مەگنیسیۆم، سۆدیۆم، کاتیونایت، پۆتاسیۆم، کاربۆنات، هایدرۆجین، ئانیۆن، کلۆرید، کبریتات، نیترات و مادە ڕەقەکان (who،٢٠٠٣،p١)، پێوانەکردنی بەهای (TDS) بە یەکەی (بەش لە ملیۆنداPPm) دەپێورێت، لە ناو ئاوی باراندا لە نێوان(٤-١٠ ملگم/لیتر)دایە ، بەڵام لەو ناوچانەی ڕووبەڕووی پیسبوونی هەوا دەبنەوە بڕەکەی زیاد دەکات، بەهای (TDS) لە ئاوی سەرزەویدا (١٢٠ملغم/لیترە) (حسن، ٢٠١١، ص ١٢٥). چڕی کۆی خوێ تواوەکان لەئاوێکەوە بۆ ئاوێکی تر جیاوازە، ئەو جیاوازییەش دەگەڕێتەوە بۆ پێکهاتەی ئەو ئاوەی کە کۆگا دەبێت لەگەڵ خێرایی جوڵەی ئاوی ژێرزەوی، بەشێوەیەك هەتا خێرایی جوڵەی ئاوی ژێرزەوی زیاتر بێت، بڕی کۆی خوێ تواوەکان کەمتر دەبێت، چونکە تا خێرایی زیاتربێت ئاوەکە کەمتر لە شوێنێك دەمێنێتەوە، بەوەش بواری کارلێکی کیمیاوی لەگەڵ دەوروبەری خۆیدا کەمتردەبێتەوە، کەواتە دەکرێت بەگوێرەی زۆری و کەمی چڕی ئەم ڕەگەزە ئاوەکان دابەشی ئەم بەشانەی بکەین:

نەخشەی (٦) دابەشبوونی بەهای خوێی تواوە (TDS) لە ئاوی ژێرزەوی لە قەزای شەقڵاوە.

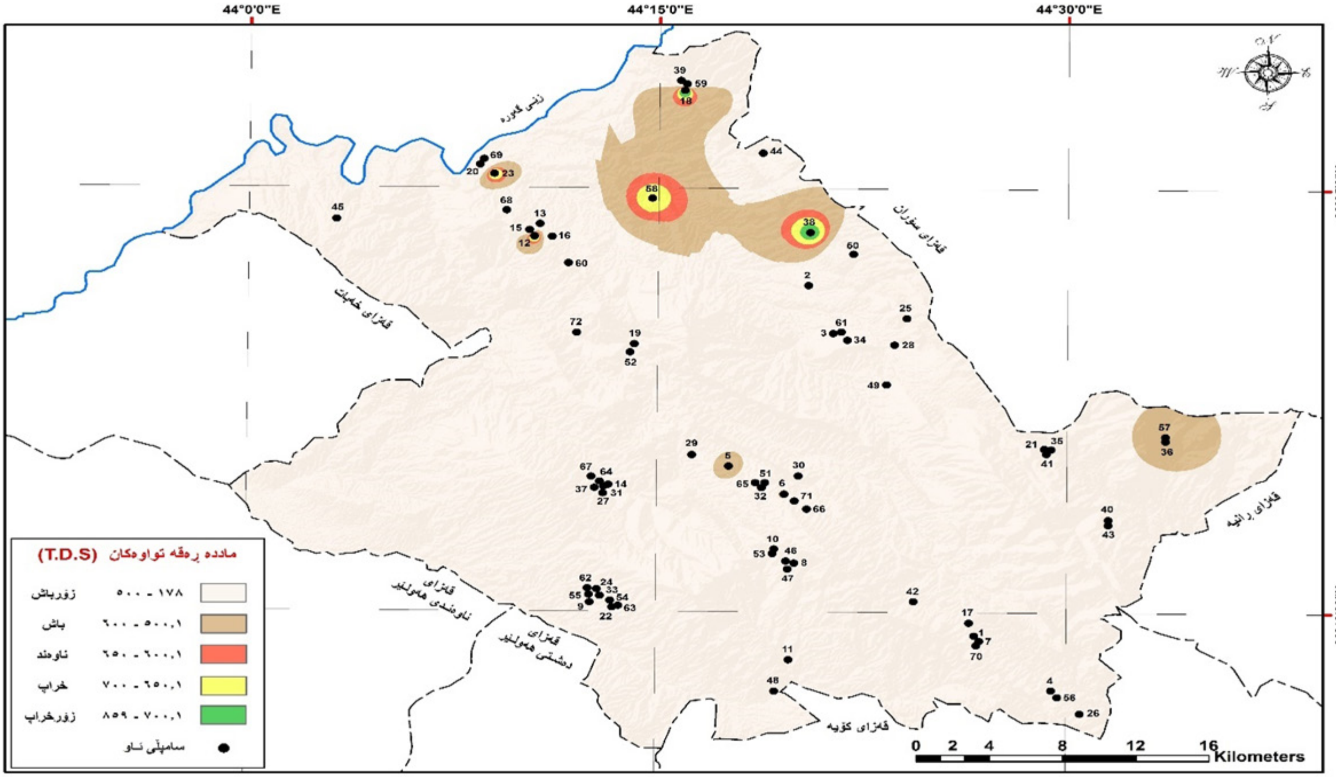

سەرچاوە/ سەرچاوە کاری توێژەر پشت بەست: ١- حکومەتی هەریمی کوردستان، وەزارەتی پلاندانان، دەستەی ئاماری هەرێم، شێپفایڵی پارێزگای هەولێر.

٢- بەکارهێنانی بەرنامەی (ArcMap Arc Gis 10.8) پشت بەست بە خشتەی (٣).

لە ئەنجامی شیکاری خشتەی (٣) تێبینی بەرزترین و نزمترینی ئەم ڕەگەزە لە هەردوو بیری گوندەکانی (سپیگرە و قاسمیە)، شوێنی هەریەکەیان دەکەوێتە هەرێمێکی بەرزی و نزمی جیاوازەوە بەوپێیەی کە بەرزیان بەدوایەك (١٠٥٠ و ٥٤٧م)لە ئاستی رووی دەریا لە سنوریەکانی ناوەندی شەقڵاوە و ناحیەی هەریر، کە چڕی ئەم ڕەگەزەیان دەکەوێتە نێوان (١٧٨ – ٨٥٩ملگم/لتر)دا، بەراووردکردنی ئەنجامی شیکاری خشتەی (٣) بە خشتەی (٢)جۆری ئاوی ژێرزەوی ناوچەکەمان بۆ ئاشکرادەبێت کە لە ئاستێکی چڕی خوێی تواوەدایە، واتە سەرجەم بیرەکانی ناوچەی توێژینەوە دەکەونە ناو گرووپی ئاوی شیرینەوە وە، ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ کاریگەری پێکهاتەی جیۆلۆجی

ناوچەکە وکەمی خێرایی جوڵەی ئاوی ژێرزەوی، بەوپێەی تاخێرایی جوڵەی ئاوەکە زیاتر بێت کەمتر دەرفەتی توانەوەی خوێیەکان دەڕەخسێت تاکو لە ناو ئاوەکاندا بتوێتەوە، ئەگەر سەیرێکی خشتەی (٤)بکەین دەبینین ناوەندی ژمێرەیی ئەم ئایۆنە (٤٠١,٤٧ملگم/ل)دایە، کەواتە لێرەشدا ئاماژە بەوە دەکات کە ئاوی ناوچەکە بەگشتی شیرناوە، گەورەترین و بچوکترین زۆر لێك دوورنین ئەوەش دەرخەری ئەو ڕاستیەیە کە بەگشتی ئاوی ناوچەکە لەم ئایۆنە چڕنیە.

٤- لێڵی ئاو Turbidity:

لێڵی ئاو بریتیە لە ڕێژەی کەرەستەی هەڵواسراو لە ئاودا، وەك وورده خۆڵ و لم و قوڕ و مادەی ئەندامی و نائەندامی، باشترین جۆری ئاو بۆ خواردنەوە و پیشەسازیە جۆراو جۆرەکان ئەم ئاوانەن کە ڕێژەی ئەم پێکهاتەیان (سفر)بێت یان کەم بێت، هەروەها ڕێژەی لێڵی لە ئاوی ڕێکردووی ژێرزەویدا کەمە، کە ئەمەش بۆ جووڵەی ئاوەکە دەگەڕێتەوە، چونکە لە کاتیی جوڵەی ئاوەکە کەرەستە هەڵواسراوەکان دەنیشن و ئاوەکە ڕووندەبێتەوە، دەتوانرێت ڕێژەیەك لە کلۆر بەکاربهێنرێت بۆ پاکژکردنەوەی ئەوئاوانەی کەزۆر لێڵن (حسین، ٢٠١١،١٢٥)، لێڵی ئاو بە (NTU) پێوانە دەکرێت (سعدی، ٢٠٠٦، ص ٣٥١)، لایەنەکانی کە لێڵی ئاوی پێ دیاری دەکرێت بریتین لە (قەبارەی دەنکۆڵە، چڕی دەنکۆڵەکان، سروشتی ڕوی دەنکۆڵە)کان (کاتوون ، ٢٠٠٨، ص ٢٣)، هۆکارە سروشتیەکانی وەک باران وکرداری ڕاماڵین و جۆری خاکەکەی و پێکهاتەی جیۆلۆجی ناوچەکە کاریگەریان هەیە، هەروەها ڕووبار و بەرزی و نزمی و خۆڵبارین وگەردەلولی لمین وە چالاکیەکانی مرۆڤ وەک کشتوکاڵ و پیشەسازی و پاکەرەوەکانی ناوماڵ کە بۆ مەبەستی پاکژکردنەوەی ئاو لە مادە ئەمدامییەکان بەکاردێت لە ناو ئاودا ڕێژەی تەڵخی زیاد دەکات (علاءالدین، ٢٠١٢، ص ١٧١). شیکردنەوەمان بۆ ئاوی ناوچەی توێژینەوە دوای ووردبونەوەمانە لە هەردوو خشتەی شیکاری تایبەت بە تایبەتمەندییە (کیمیایی و فیزیا)یەکانی ئاوی ناوچەکە دێت کە لە خشتەی (٣) و (٤) هەریەك لە زانیاریەکانی ئەم ڕەگەزە شیکراونەتەوە کە خۆیان لە کەمترین و زۆرترین و لادانی پێوانەیی و لادانی ژمێرەیی و ناوەند و سەرجەمی لە خۆگرتوە.

نەخشەی (٧) دابەشبوونی بەهای لێڵی(Turbidity) لە ئاوی ژێرزەوی لە قەزای شەقڵاوە.

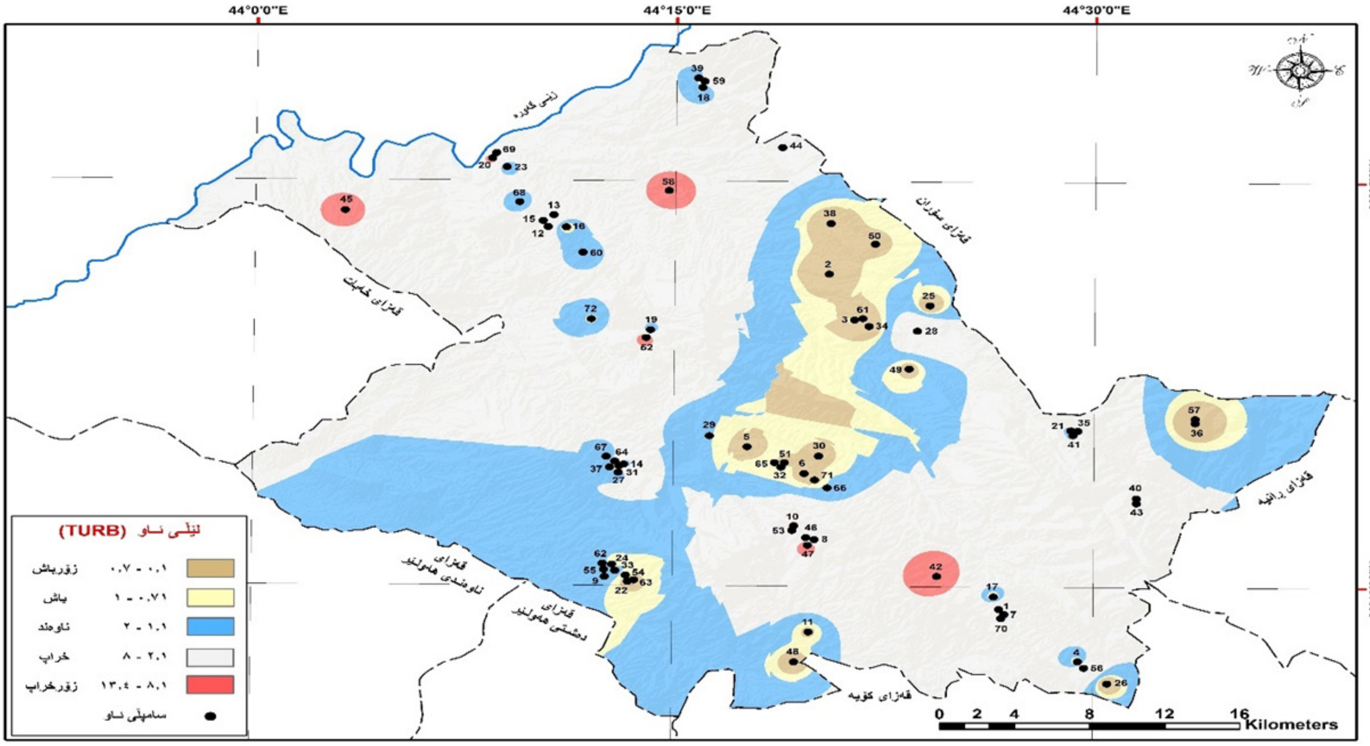

سەرچاوە/ سەرچاوە کاری توێژەر پشت بەست: ١- حکومەتی هەریمی کوردستان، وەزارەتی پلاندانان، دەستەی ئاماری هەرێم، شێپفایڵی پارێزگای هەولێر.

٢- بەکارهێنانی بەرنامەی (١٠,٨ ArcMap Arc Gis) پشت بەست بە خشتەی (٣).

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

هەر لە (٠،١ – ١٣،٤)کەمترین و زۆرترینی ئەم ڕەگەزەن لە ئاوی ناوچەی توێژینەوە، گوندەکانی (ئەڵماوانی سەرو وە پرۆرەی ئاوی سەربلند وکۆنەماوەران) کەمترینی تۆماردەکەن، بۆ زۆرترینی ئەم ڕەگەزەش بیری ڕەزەکانی (گوندی سارتکەی سەروو) تۆماری کردووە، ئەم گوندانە دەکەونە سنوری ناحیەی صەلاحەددین، هەر بەووردبونەوە لەم ئەنجامەی لە خشتەی (٤)دا بەدیاردەکەوێت ناوەندی ژمێرەیی سەرجەم نموونە رگیراوەکان دەگاتە (٢,٤٨٢)کە ئەمەش تارادەیەك بۆ ئەم ئایۆنە زۆرە .

بەدیارخستنی بەرزی ئەم ئاستەی ئەم تایەبتمەندییە دەبێت سەیری سەرەوەبکەین وەك لە سەرچاوەکان ئاماژەیان بۆ کردووە بۆ تایبەتمەندییە سروشتیەکانی ناوچەکە و چالاکیە مرۆییەکان دەگەڕێتەوە.

خشتەی (٤) ئەنجامی شیکاری سەمپڵی وەرگیراوی ناوچەی توێژینەوە بەبەرنامەی (SPSS)

ژ	پێکهاتە	ژمارە	بچوکترین	گەورەترین	ناوەندی ژمیرەیی	لادانی ژمێرەیی	مەودا	کۆی گشتی
١	PH	٧٢	6.6	8.4	7.366	.4252	1.8	515.6
٢	EC	٧٢	327	1719	726.56	261.265	1392	52312
٣	T.D.S	٧٢	178	859	401.47	135.403	681	28906
٤	TUR	٧٢	.1	13.4	2.537	3.4546	13.3	180.1
٥	T.H	٧٢	140	827	405.28	130.469	687	29180
٦	ALK	٧٢	135	731	312.32	102.548	596	22487
٧	Ca	٧٢	9	150	75.68	35.849	141	5449
٨	Cl	٧٢	6	133	23.32	22.117	127	1679
٩	Na	٧٢	1.0	142.0	19.832	28.7895	141.0	1427.9
١٠	K	٧٢	.0	5.9	1.387	1.1495	5.9	98.5
١١	Mg	٧٢	1.0	170.0	50.300	28.9157	169.0	3621.6
١٢	No3	٧٢	.0	70.0	14.194	13.0466	70.0	922.6
١٣	So4	٧٢	2.0	633.0	150.340	131.7258	631.0	10824.5

سەرچاوە/ کاری توێژەر پشت بەست بە: خشتەی (٣)

٥- ناسازی ئاو (TH):

ناسازی ئاو بۆ چڕ بوونەوەی جوتە هاوهێزی میتاڵی ئایۆنە موجەبەکانی کالیسیۆم و مەگنیسیۆم دەگەڕێتەوە(Lak، ٢٠٠٧، p٣٠) لە شێوەی بیکاربۆنات وکبریتات وکلۆریدات (علی، ٢٠٠٨، ل١٠٧) ئەم جوتە کانزایە موجەبەش بەستراونەتەوە بە گەردە بارگە سالیبەکانی وەك گۆگردید و بیکاربۆنات و نیترات، کە دابەشدەبێت بۆ دوو جۆر ناسازی ئاو، یەکەمیان بریتیە لە ناسازی کاربۆناتی لە ئەنجامی یەکگرتنی کاربۆنات و بیکاربۆناتی کالسیۆم و مەگنسیۆمە زۆربەی کات بە(ناسازی کاتی) ناودەبرێت، دووەمیان بریتیە لە ناسازی ناکاربۆناتی لە ئەنجامی یەکگرتنی ئایۆنەکانی کالیسیۆم و مەگنیسیۆم لەگەڵ ئایۆناتی گۆگردات وکلۆرید و نیترات دروستدەبێت و پێشی دەڵێن ناسازی هەمیشەیی (الشدیفات، ٢٠٠٣، ص ٤٤).

سەبارەت بە نموونە شیکراوەکانی ناوچەی توێژینەوە بەرزترین ئاستی ئەم ڕەگەزە کەتۆمارکرابێت بیری گوندی لاسە لە سنوری ناوەندی قەزای شەقلاوە، ڕێژەی ئەم ئایۆنەی دەگاتە (٨٢٧ملغم/ل)دا، بەڵام کەمترینیشی هەر لە سنوری قەزاکە دەکەوێتە ئاوی ئەم بیرەی کە کەوتۆتە ناوسەنتەری ناحیەی هەریر بەناوی بیری دارستانی هەریرەوە کە ئەم ئایۆنەی تەنها (١٤٠ملغم/ل)دا، ئەوەی شایەنی هەڵۆیستە لەسەرکردنە ناوەندی ژمێرەی سەرجەم نموونە وەرگیراوەکان (٤١٤،٦٢)هـ، لادانی ژمێرەیان دەگاتە (١٣٠،٤٦٩) وە مەودایان (٦٨٧)، هەڵبەت وەك لە پێشەوەش خستمانە بەرچاو ژمارەیەك لە بیرەکان لەم ئایۆنە ڕێژەیەکی بەرزیان تۆمارکردووە کە ئەوانیش ژمارەیان دەگاتە (١٤)دانە، وە ڕێژەیان دەگاتە لە (١٩,٤٪)ی کۆی ئەم نموونانەی وەرمانگرتووە، بەڵام ئەوەی جێگەی دڵخۆشیە ئەم ئایۆنە هەرچەندەك ژمارەیەك پێوانەیەکی بەرزی لەم ئایۆنە تۆمارکردووە بەڵام ناوەندی ژمێرەیی سەرجەم نمونەکان ژمارەیەکی بەرزنیە، بەڵام پێویستە ئەوە

بڵێین بەگشتی ئەم ڕەگەزە لە ئاوەکانی سنوری شەقڵاوە بەرزە، وە بەرزیەکەشی بۆ بوونی زۆری بەردی جیری و بەردەنیشتوەکان لە ناوچەی توێژینەوە دەگەڕێتەوە

نەخشەی (٨) دابەشبوونی بەهای ناسازی (TH) لە ئاوی ژێرزەوی لە قەزای شەقڵاوە.

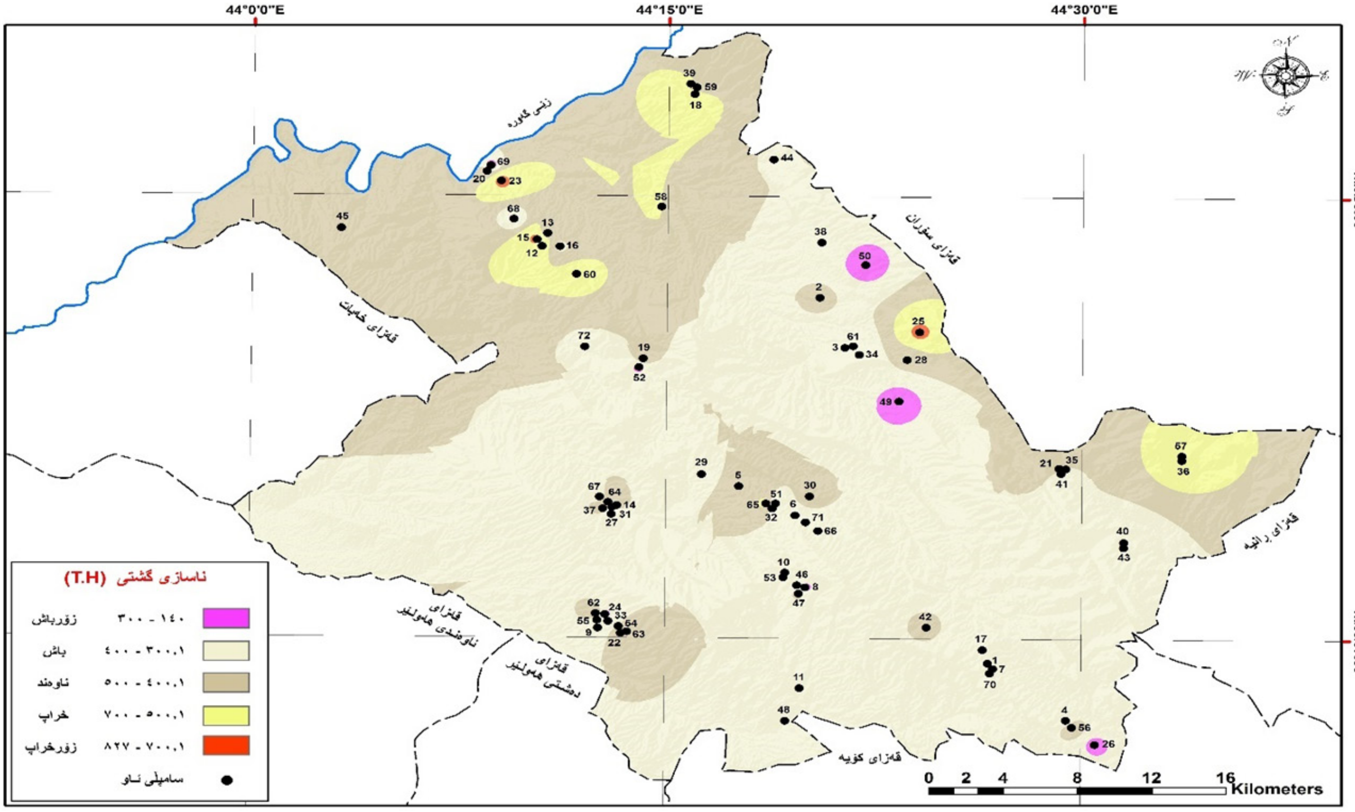

سەرچاوە/ سەرچاوە کاری توێژەر پشت بەست: ١- حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی پلاندانان، دەستەی ئاماری هەرێم، شێپفایڵی پارێزگای هەولێر.

٢- بەکارهێنانی بەرنامەی (ArcMap Arc Gis 10.8) پشت بەست بە خشتەی (٣).

٦- تفتی (Alkalinity (ALK:

تفتێتی واتە توانای ئاو بۆ کارلێککردن لەگەڵ هایدرۆجین (محمد، ٢٠٠٩، ص ٢٢٩)، چڕبوونەوەی کاربۆنات وبیکاربۆنات بەڵگەیە لەسەر تفتێتی ئاو سەرچاوەی سەرەکی ئەم جۆرە ئایۆنەش دەگەڕێتەوە بۆ دووەم ئۆکسیدی کاربۆن لەهەوادا لەدوای توانەوەی لەگەڵ کەشکاری کانزایی سلیکاتی و بیکاربۆنات، ڕێژەی بیکاربۆنات لە ئاوی باراندا (١٢٠)مایکرۆگرام/لیتر و لە ئاوی سەرزەویدا (٨٥ملغم/ل)، بەڵام لە ئاوی ژێرزەویدا(٥٠-٢٥٠ملغم/ل)هـ (المنمي، ٢٠٠٢، ص ٥٥)، شیکردنەوەی خشتەی شیکاری کیمیایی و فیزیایی بیرەکان لەم ڕەگەزەدا جیاوازیان پێوە دیارە، هەڵبەت ئەم جیاوازیەش بۆ ئەم هۆکارانە دەگەڕێتەوە کە لەچەند دێری پێشەوە خستومانەتە ڕوو، ئاوەکانی ناوچەی توێژینەوە لەم ڕەگەزە لە نێوان (١٣٥ -٧٣١ملگم/ل)دا زیادی و کەمی نیە، بیری یەکەم کەمترین ڕێژە لەم ئایۆنە تۆماردەکات دەکەوێتە سەنتەری ناحیەی هەریر بەناوی بیری دارستانی/١، بەڵام بیری گوندی دۆرە لە بەرزی (١٠٠٨م)لە ئاستی ڕووی دەریا زۆرترینی ئەم ڕەگەزە لە خۆ دەگرێت، هەروەها پێویستە ئاماژە بە ناوەندی ژمێرەییشیان بکەن کە دەگاتە (٣١٢،٣٢ملگم/ل)دا، وە لادانیی ژمێرەییان دەگاتە (١٠٢،٥٤٨ملگم/ل)دایە.

وەك لە سەرەوە ئاماژەمان بۆکردووە، ناوەندی ژمێرەیی سەیردەکەین کە یەکسانە بە (٣١٢,٣٢ملگم/ل)دا، ئەم ڕێژەیە هەرچەندەك وێنای ئاوی ژێرەوی سەرجەم ڕووبەری توێژینەوە دەکات بۆیە دەکرێت ئاماژە بەوە بکەین بەگشتی ئاوی ژێرزەوەی لەم ئایۆنەدا پلەیەکی زۆر بەرز تۆماردەکات لە سەرجەم بیرەکان، دەتوانین ئاماژە بەوە بکەین کەوا تاکە ئایۆنە بەرزترین پلە تۆماربکات.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

هەروەها مەودای نێوان کەمترین و زۆرترین تەنها دەگاتە (٥٩٦ملگم/ل)دا هەرچەندەك ئەمەش کەم نیە بەڵام بەبەراووردی هەندێك لە ئایۆنەکانی تری ئاوی ناوچەکە کەمە، هەڵبەت بەهۆی ئەم ئەنجامانەوە ئەوەمان بۆ روون دەبێتەوە کە لادانی پێوانەیشی دەگاتە (١٠٤،٧ملگم/ل)دا. ئەوەی پێویستە لێرەدا ئاماژەی بۆ بکەین ئەوەیە تەنها یەك سامپڵیش نەیتوانیووە لە نێوان ئاستی گونجاو و هەتا دوائاستی رێگە پێدانیش، ئەویش بەهۆی بۆ دووەم ئۆکسیدی کاربۆن لەهەوادا لەدوای توانەوەی لەگەڵ کەشکاری کانزایی سلیکاتی و بیکاربۆنات، کەواتە بەگوێرەی ئەم رەگەزەبێت ئایۆنەکانی کاربۆنات و بیکاربۆنات لە ئاوی ناوچەکە زۆرە، کە بۆ بەکارهێنانەکانی ناوماڵ بەتایبەت بۆ خواردنەوە دەست نادات.

نەخشەی (٩) دابەشبوونی بەهای تفتی (ALK) لە ئاوی ژێرزەوی لە قەزای شەقڵاوە.

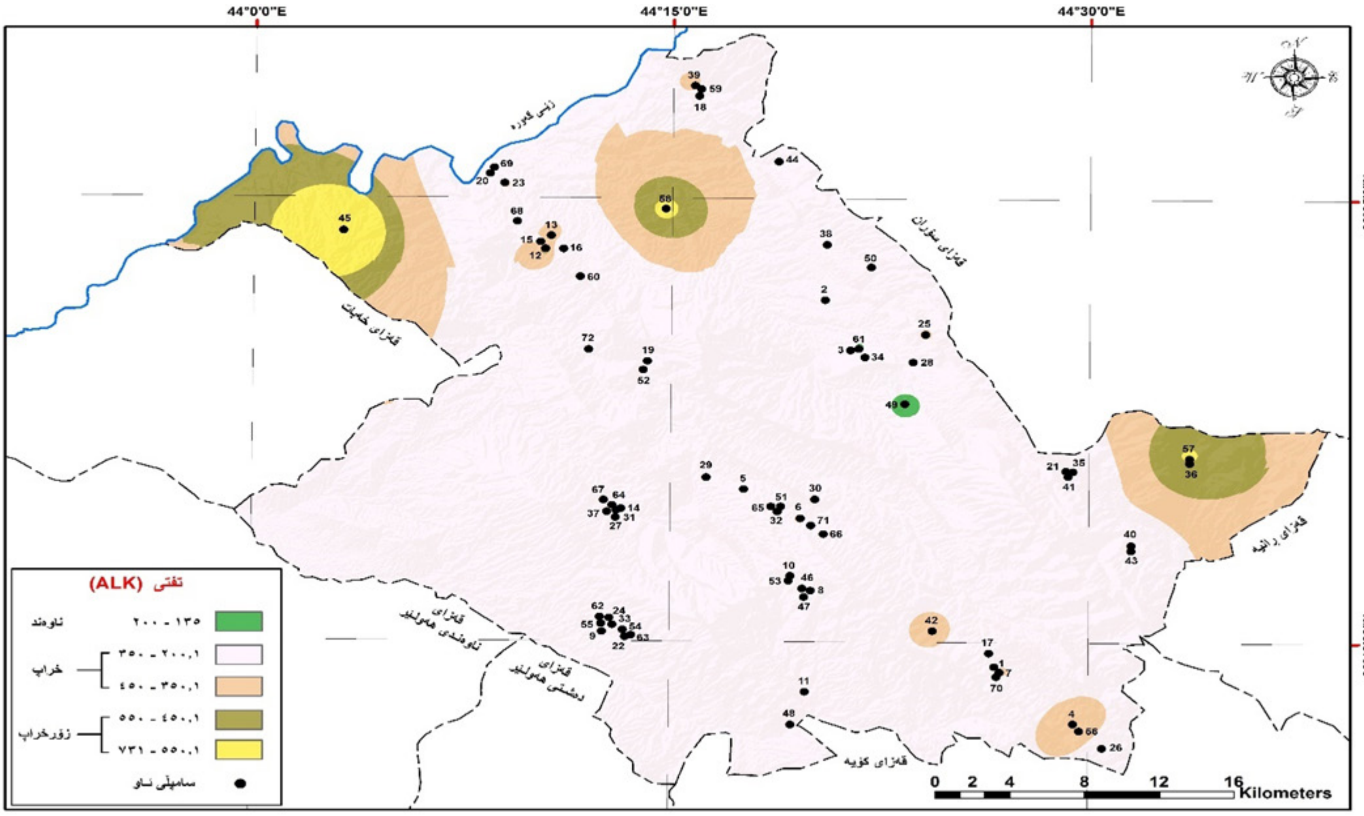

سەرچاوە/ سەرچاوە کاری توێژەر پشت بەست: ١- حکومەتی هەریمی کوردستان، وەزارەتی پلاندانان، دەستەی ئاماری هەرێم، شێپفایلی پارێزگای هەولێر.

٢- بەکارهێنانی بەرنامەی (ArcMap Arc Gis 10.8) پشت بەست بە خشتەی (٣).

٧- ئایۆنی کالیسیۆم Ca^{++}:

ئایۆنی کالیسیۆم دروست دەبێت لە ئەنجامی کەشکاری کیمیایی لەسەر ئەو بەرد و کانزاییانەی کە ئایۆنەکەی تیادایە وەک بەردی ئاگرین لە جۆرەکانی بارۆکسین و فلسبار ئەمفیبول، ئەم بەردە ئاگرینانە توانای توانەوەی هەیە بە ئاو پاشان تێکەڵ بەسەرچاوەکانی ئاو دەبن، بەکارهێنانی پەینی کیمیایی و بە پیتکەرەکانی رووەک و قرکەرەکان، ئەم ئایۆنە زیاد دەکات لە ئاودا (الدليمی، ٢٠٢١، ص ٨٧)، سەرچاوەی سەرەکی بۆ داخورانی جۆرەکانی بەرد و کانزاکان دەگەڕێتەوە, وەك بەردەنیشتووەکان و لایمستۆنی و دۆڵەماییتی تاوێری کلسی(جبس)و بەلوری ئاگرینی و سلیکاتی کالیسۆم (Lak، 2007، p34).

وەك باسمانکرد بەوپێیەی کە بەهۆی بوونی هەندێك بەردەوە زیاددەکات وە نەبوونی کەم دەکات، کەواتە لە ناوچەیەکەو بۆ ناوچەیەکی تر گۆڕانکاری بەسەردادێت لە نمونەیەکەوە بۆ نمونە ئاوێکی تر، هەر بۆیەش بچوکترینی تەنها (٩ملگم/ل)دا، بەڵام لە بەرزترین دەگاتە (١٥٠ملگم/ل)دا، ئەوەی جێگای سەرنجە کەمترین نمونە لە بیری بەدیلی گوندی ئەڵماوان لە سنوری ناحیەی صلاحەدین تۆمارکراوە،

بەڵام زۆرترین لە ئاوی بیری گوندی سەرکەندی خەیلان لە سنوری ناحیەی باسرمە تۆمارکراوە، وە ناوەندی ژمێرەیی ئەم ئایۆنەی سەرجەم بیرەکانی سنوری قەزاکە دەگاتە (٧٥,٦٨ملگم/ل)دا.

بۆزانینی ناوەندی ژمێرەیی و لادانی ژمێرەیی و مەودای ئەم ئایۆنە پەنا بۆ شیکردنەوەی خشتەی (٤)دەبەین کە خۆی هەڵهێنجراوی خشتەی (٣)یە، دەبینین لادانی ژمێرەیی ئەم ئایۆنە تەنها (٣٥,٨٤٩ملگم/ل)دایە، کەواتە مەوداشی دەگاتە (١٤١ملگم/ل)کە ئەنجامی جیاوازی زۆرترین و کەمترینە.

نەخشەی (١٠) دابەشبوونی بەهای ئایۆنی کالیسیۆم (++Ca) لە ئاوی ژێرزەوی لە قەزای شەقڵاوە.

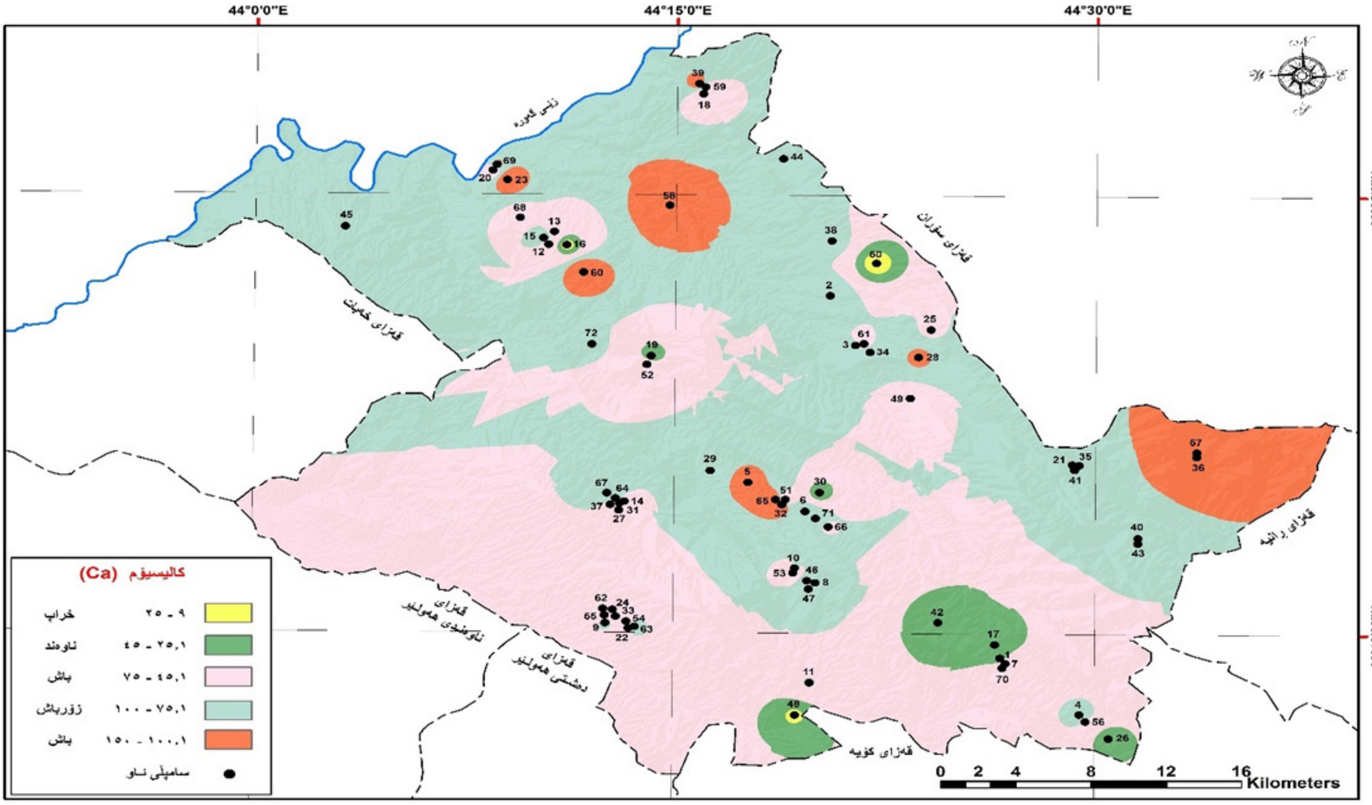

سەرچاوە/ سەرچاوە کاری توێژەر پشت بەست: ١- حکومەتی هەریمی کوردستان، وەزارەتی پلاندانان، دەستەی ئاماری هەرێم، شێپفایڵی پارێزگای هەولێر.

٢- بەکارهێنانی بەرنامەی (ArcMap Arc Gis 10.8) پشت بەست بە خشتەی (٣).

٨- کلۆراید CL:

ئەم ئایۆنە لە زۆربەی ئاوی سروشتدا هەیە بەڵام رێژەکەی کەمە(علاءالدين، ٢٠١٢، ص ١٧١)، یەکێکە لەم ئایۆنانەی زۆر بەخێرایی لە ئاودا دەتوێتەوە (صالح، ٢٠١٧، ل ٧٣)، سەرچاوەی سەرەکی کلۆراید لە ئاودا دەگەڕێتەوە بۆ تاوێری ئەنهایدرایت و ئاوی سوێری دەریاکان و بەفرو باران، هەندێک سەرچاوەی تری وەک ئاوی ئاوەڕۆ پاشەڕۆ ئەندامیەکان و پەینی پۆتاسیۆمی و ئالیکی ئاژەڵ (العلف) پاشەڕۆی پیشەسازی، بوونی بەرزی رێژەکەی لە ئاودا دەبێتە هۆی داخورانی بۆری و دامەزراوە کانزاییەکان و کاردەکاتە سەر کشتوکاڵ و بەربوومەکەی (علی، ٢٠١١، ل ١١٥).

ئەم ئایۆنە وەك لە هەردوو خشتەی تایبەتمەند بە شیکردنەوە کیمیایی و فیزیاییەکاندا بە دیار دەکەوێت کە ژمارەیان لە نێوان (٦ – ١٣٣ملگم/ل)دا تێپەڕنابێت، ئەوەی جێگە سەرنجە دەبینین مەودای نێوان ئەم دوو ژمارەیە دەگاتە (١٢٧ملگم/ل)دا کە ئەمە جیاوازیەکی زۆر بەرزنیە، ئەمە دەرخەری ئەم ڕاستیەیە کە ئەم کانزایانەی کە دەبنە هۆی زۆری ئەم ئایۆنە لە ئاوی ژێرزەوی ناوچەکە جیاوازیەکی زۆری پێوەدیارنیە لە دابەشبوونی لە سنوری قەزای شەقڵاوە.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

نزمترینی ئەم ئایۆنە دەکەوێتە هەریەك لە بیری گوندەکانی (سپیگرە و خەتێ) و گەڕەکی (کاوانیان/٧) لەناو سەنتەری قەزا، ئەم بیرانە بەگوێرەی ڕیزبەندیەکەیان دەکەونە نێوان بەرزی و نزمی (١٠٥٠م و ٩٨٨م و ٨٧٦م) لە ئاستی ڕووی دەریا، دەکەونە سنوری هەرێمی دووەمەوە لە ڕووی بەرزی و نزمیەوە.

بەڵام ئەوەی جێگەی سەرنجە و پێویستە ڕوونکردنەوەشی بۆ بدەین بیری بابەجیسك لە سنوری ناحیەی صەلاحەددین بەرزترینی ئەم ئاستەی تۆمار کردووە، کەجیاوازیەکی زۆری لە مەودای ئەم ئایۆنە لە ئاوی ناوچەکە دروست نەکردووە، وە ناوەندی ژمێرەیی ئەم ئایۆنەش بۆ بیرەکان سنورەکە دەگاتە (٢٣,٣٢ملگم/ل)دا، وە ئەم ئایۆنەی سەرجەم بیرەکان لەم ئایۆنەدا زۆر لە سنوری ڕێگەپێدراون.

بەرزی ئەم ئایۆنە لە هەرناوچەیەکی جوگرافی بۆ زۆری پاشماوەی پاشەڕۆ ئەندامیەکانی گیانەوەران و داخورانی ئەم کانزایانەی کە دەبنە هۆی بەرز بوونەوەی ئەم ئایۆنە لە ئاوی ژێرزەوی ناوچەکەدا.

نەخشەی (١١) دابەشبوونی بەهای کلۆراید (CL) لە ئاوی ژێرزەوی لە قەزای شەقڵاوە.

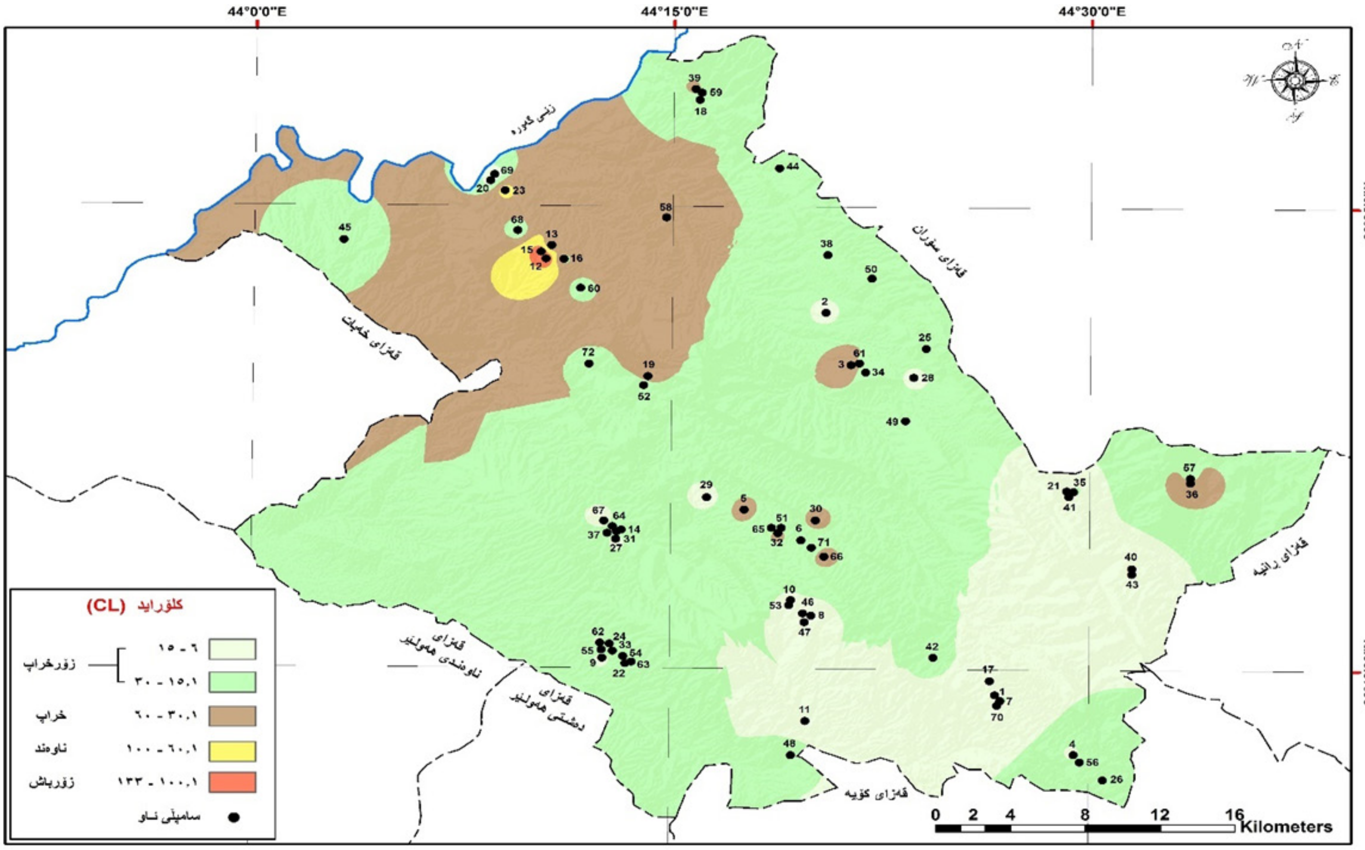

سەرچاوە/ سەرچاوە کاری توێژەر پشت بەست: ١- حکومەتی هەریمی کوردستان، وەزارەتی پلاندانان، دەستەی ئاماری هەرێم، شێپفایڵی پارێزگای هەولێر.

٢- بەکارهێنانی بەرنامەی (ArcMap Arc Gis 10.8) پشت بەست بە خشتەی (٣).

٩- سۆدیۆم NA:

ئەم ئایۆنە لە فلسبار وکانزای قوڕی بەرهەم هاتوو لەکرداری کە شکارییەوە بەسەرچاوەی سەرەتایی صۆدیۆم دادەنرێت، جگەلە کردارە مرۆییەکان کە کاریگەری گەورەیان لەسەر چڕی ئایۆنی صۆدیۆم لەئاودا هەیە ، وەك بەکارهێنانەکانی ناوماڵ و ئاوی پاشماوەی کشتوکاڵی و پیشەسازی (علاءالدین، ٢٠١٢، ص ١٨٥).

بەرزبوونەی ڕێژەی صۆدیۆمی تواوە لە ئاودا دەبێتە هۆی بەرزبونەوەی (PH) کە لە کاتی بەکارهێنانی بۆکشتوکاڵ دەبێتە هۆی کەمبوونەوەی کونیلەکانی خاك (الانصاري، ١٩٧٩، ل ١٧١) یەکێکی تر لە سەرچاوەکانی ئەم ئایۆنە بۆ چالاکی مرۆیی و پیشەسازی وەك بەکارهێنانی خوێ

لە کاری چێشت لێنان و پیشەسازی، هەروەها ئاوەڕۆی ماڵان و زۆری ئاودانی زەویە کشتوکاڵیەکان بەتایبەت ئەو زەویانەی کە پەینی کیمیایی زۆری بۆ بەکارهاتووە (صالح، ٢٠١٧، ل٧٩).

ئەم ئایۆنە لە ناوچەی توێژینەوە لە شوێنێکەوە بۆ شوێنێکی تر جیاوازە، بۆیە دەتوانین بڵێن ئاستی جیاوازیەکەیان دەکەوێتە نێوان (١ – ١٤٢ملگم/ل)دا، کە مەودای کەمترین و زۆرترین دەگاتە (١٤١ملگم/ل)دا، وە ناوەندی ئەم توخمەی ئاوی ناوچەکە یەکسانە بە (١٩,٨٣٢ملگم/ل)دا، ئەم ژمارەیە دەکرێت بڵێن تارادەیەك نزمە ، هۆکاری کەمی چڕی ئەم توخمە لەناوچەکە لەلایەکەوە بۆ زۆری بەردی جیری دەگەڕێتەوە ، کە بڕێکی کەم لە ئایۆنی صۆدیۆمی تێدایە, لەلایەکی ترەوە سیفەتی ئاوهەوای ئەم ناوچەیە کەنیمچەشێدارە ویارمەتیدەرە بۆ توانەوەی صۆدیۆم ڕێکردنی لەرێگەی جوگەلە و ڕووبارە وەرزییەکانەوە، ئەمەش دەبێتەهۆی لابردنی نیشتەنی صۆدیۆم لەناوچەکەدا. پێویستە ئاماژە بەوە بکەین بیری گوندی لاسە لە سنوری قەزاکە بەرزترین ئاستی تۆمارکردووە کە ڕێژەیەکی ئاسایی نیە کە بۆتە هۆی بەرزبوونەوەی ناوەندی ژمێرەیی و مەودای نێوان نزمترین و بەرزترین ئاست لەم ئایۆنەدا.

نەخشەی (١٢) دابەشبوونی بەهای سۆدیۆم (NA) لە ئاوی ژێرزەوی قەزای شەقڵاوە.

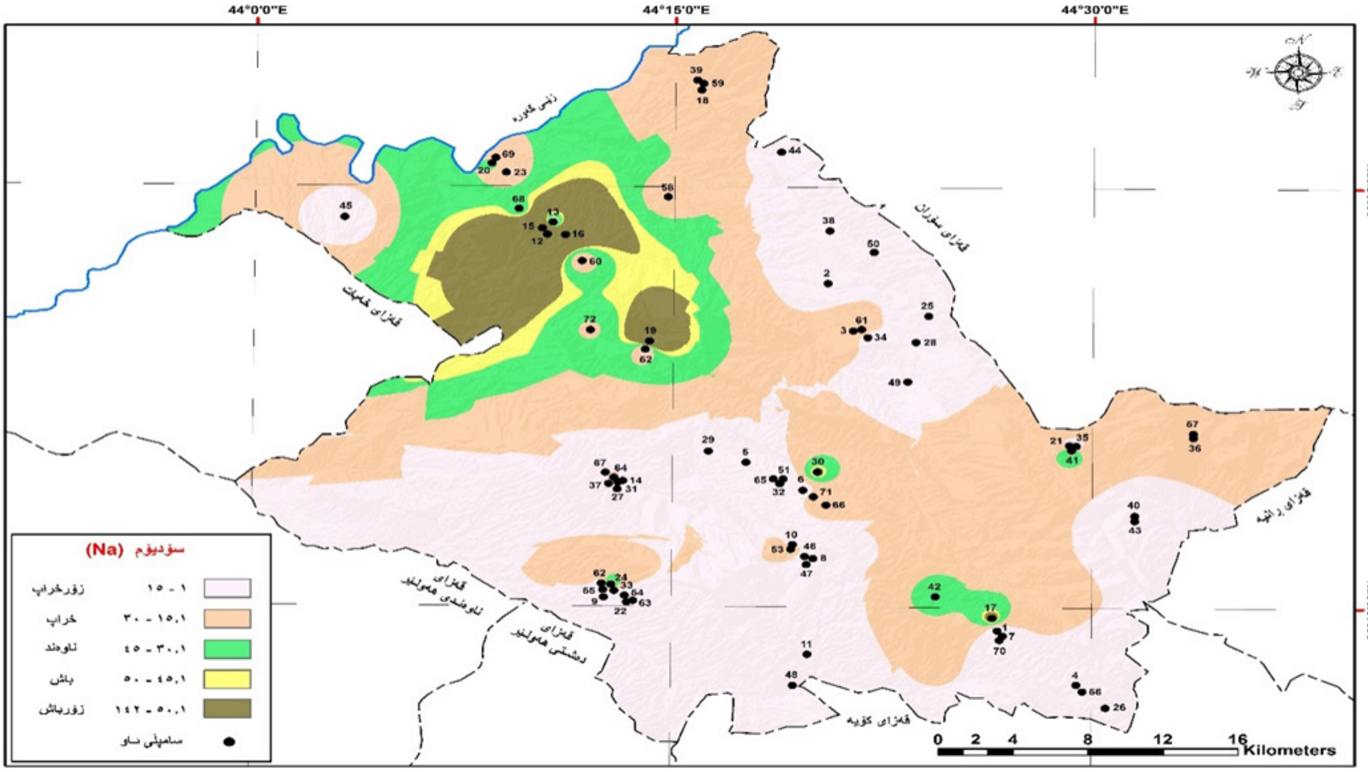

سەرچاوە/ سەرچاوە کاری توێژەر پشت بەست: ١- حکومەتی هەریمی کوردستان، وەزارەتی پلاندانان، دەستەی ئاماری هەرێم، شێپفایڵی پارێزگای هەولێر.

٢- بەکارهێنانی بەرنامەی (ArcMap Arc Gis 10.8) پشت بەست بە خشتەی (٣).

١٠- پۆتاسیۆم +K :

چڕیەکەی لە ئاوی ژێرزەوی لە ئایۆنەکانی صۆدیۆم و مگنیسیۆم و کالیسیۆم کەمترە (Karim ، ٢٠١٢، p١٠٠)، سەرچاوەی سەرەکی چڕبونەوەی ئایۆنی پۆتاسیۆم لە ئاوی سرووشتی بۆ ئاستی قوڕی (المعدن الطينيه) والايت و مایکا دەگەڕێتەوە (نامق، ٢٠٠٨، ص ٩٨).

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

نەخشەی (١٣) دابەشبوونی بەهای (K^{+}) لە ئاوی ژێرزەوی لە قەزای شەقڵاوە

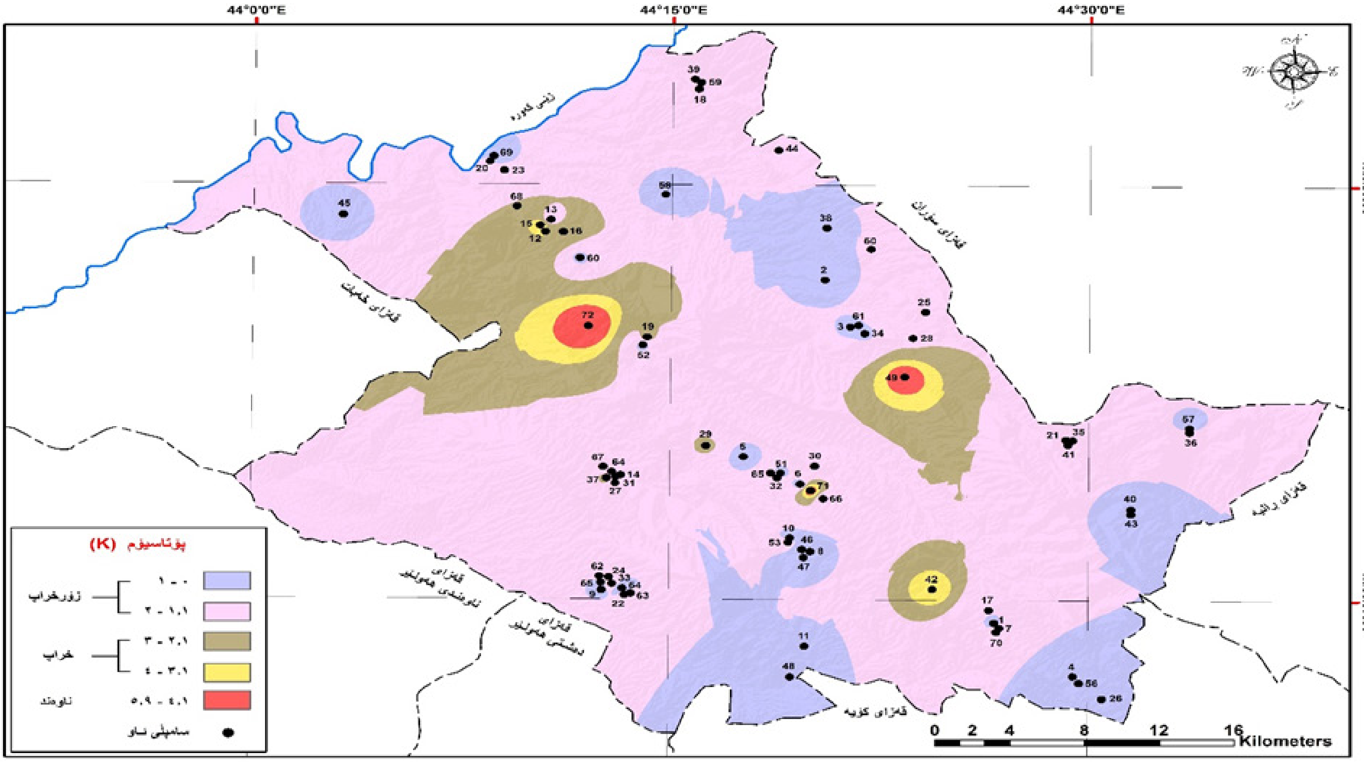

سەرچاوە/ سەرچاوە کاری توێژەر پشت بەست: ١- حکومەتی هەریمی کوردستان، وەزارەتی پلاندانان، دەستەی ئاماری هەرێم، شێپفایلی پارێزگای هەولێر.

٢- بەکارهێنانی بەرنامەی (ArcMap Arc Gis ١٠,٨) پشت بەست بە خشتەی (٣).

بۆ زانینی ئاستی ئەم ئایۆنە پێویستە شیکاری خشتەکانی (٣) و (٤)بکەین لە بارەی ئەم ئایۆنەوە، پێوستە ئاماژە بەزۆرترین و کەمترینی ئەم ئایۆنە بکەین کە ئەم دوو ژمارەیە یەکسانن بە (٠ – ٥،٩ملگم/ل)دا. هەروەها ناوەندی ژمێرەیشیان تەنها (١,٣٨٧ملگم/ل)دایە، وە مەوداشیان یەکسانە بە بەرزترین ئاست کە (٥,٩ملگم/ل)دا، ئەوەی پێویستە ئاماژەی بۆ بکەین ئەم ئایۆنە لە ئاوی ژێرزەوی ناوچەکە ئاستێکی نزم تۆماردەکات، هەروەها ئەوەمان بۆ دەرکەوت کە بە هیچ شێوەیەک لە ڕوی ئەم توخمەوە ئاوی ناوچەکە کێشە دروست ناکات بۆ هیچ جۆرە بەکارهێنانێك.

١١- مگنیسیۆم Mg^{2+} :

مەگنیسیۆم و کالسیۆم لە گرنگترین ئەو ڕەگەزانەن کە بەشێوەیەکی سەرەکی بەرپرسن لە لێڵی ئاو، دووەم ئۆکسیدی کاربۆن (Co_2) کاریگەری لە سەر توانەوەی مەگنیسیۆم لە ئاودا هەیە (Khadri ، ٢٠١٥، p١١٦)، سەرچاوەی سەرەکی ئەم ئایۆنە لە ئاودا بۆ بەردی(جیرێ و دۆلۆمایت) دەگەڕێتەوە، ئایۆنی مەگنیسیۆم لە ئاودا بڕەکەی لە بڕی کالیسیۆم کەمترە هۆکارەکەشی بۆ شیبونەوەی هێواشی تاوێرە دۆلۆمایتیەکان و بڵاوو بوونەوەی فراوانی لایمستۆن لە توێکڵی زەویدا دەگەڕێتەوە (ناصر، ٢٠١٦، ل ١١٨)، ئەم ڕەگەزە هۆکارە بۆ دەستنیشان کردنی ناسازی ئاو لە ڕووی گرنگییەوە بۆ تەندروستی و کاروباری مرۆڤ و چالاکیەکانی لە دوای ڕەگەزی کالیسیۆمەوە دێت، سەرچاوە سەرەکیەکانی سروشتین لە بەردی نیشتوودا بەشێوەی مەگناتایت و کاربۆنات و هەندێک جار بەیەکگرتویی لەگەڵ کاربۆناتی کالیسۆمدا هەیە (عەبدولرەحمان، ٢٠١٣، ل ٣٥).

نەخشەی (١٤) دابەشبوونی بەهای مگنیسیۆم (Mg+٢) لە ئاوی ژێرزەوی لە قەزای شەقڵاوە

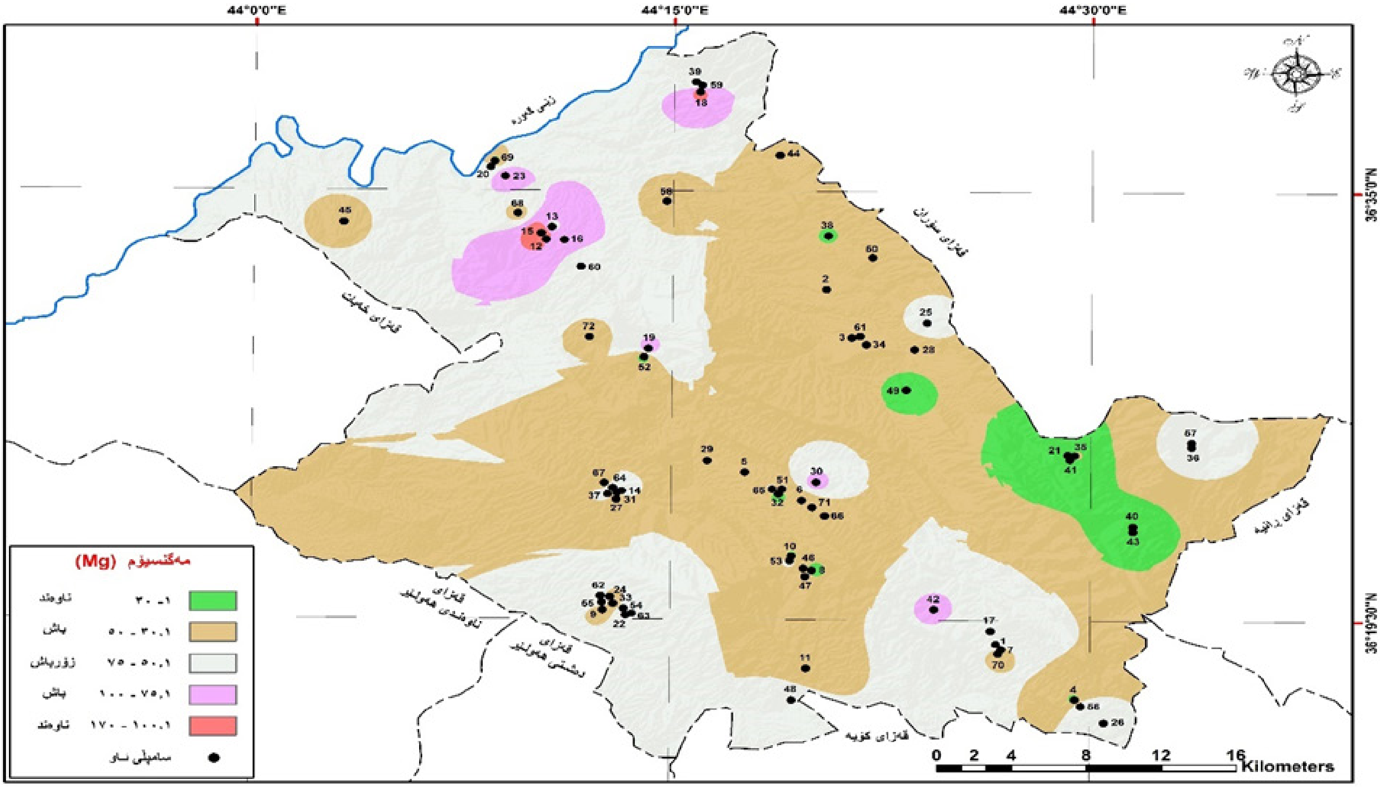

سەرچاوە/ سەرچاوە كاری توێژەر پشت بەست: ١- حكومەتی هەریمی كوردستان، وەزارەتی پلاندانان، دەستەی ئاماری هەرێم، شێپفایڵی پارێزگای هەولێر.

٢- بەكارهێنانی بەرنامەی (ArcMap Arc Gis 10.8) پشت بەست بە خشتەی (٣).

بونی ئەم ئایۆنە لە هەر ناوچەیەكی توێژینەوە دەرخەری ئەم ڕاستیەیە كەوا لەم ناوچەیە بەردی جیری و دۆلەمایتی زۆرە، كەمترین و زۆرترینەكانی ئەم ئایۆنەی ئاوی ناوچەی توێژینەوە یەكسانە بە (١ – ١٧٠ ملگم/ل)دا، كەواتە جیاوازیەكەیان یەكسانە بە (١٦٩ ملگم/ل) دا، زۆرترینی ئەم ئاستە بیری گوندی لاسە لە سنوری سەنتەری قەزای شەقڵاوە بەدیاركەوتووە، ئەم بیرە لە بەرزی (٨١٣م)لە ئاستی ڕووی دەریا هەڵكەندراوە، بەڵام كەمترینی ئەم بیرە تۆماری دەكات كە بۆ پەیمانگای تەكنیكی شەقڵاوە لە بەرزی (١٠٣٥م)لە ئاستی ڕووی دەریا هەڵكەندراوە و دەكەوێتە ناو هەرێمی بەرزی و نزمی دووەمەوە.

ناوەندی ژمێرەیی ئەم ئایۆنە دەگاتە (٥٠،٣ملگم/ل)دا، وە لادانی ژمێرەیی ئەم ئایۆنە لە سەرجەم نمونە ئاوەكانی ناوچەكە دەگاتە (٢٨,٩ملگم/ل)دا، ئەوەی ئاسایی نیە لەم ئایۆنە ئەوەیە و پێویستە ئاماژەی بۆبكەین ئەم ئاستەی ئەم ئایۆنە جیاوازیەكی زۆر بە نمونەكانی ئەم ئایۆنەوە دیارە واتە بەگشتی جیاوازیەكی زۆر بە دابەشبوونی ئەم بەردانەوەیە كە دەبنە هۆی بەرزبوونەوەی ئایۆی مەگنیسیۆم.

١٢- نیترات (NO٣-):-

بوونی نیترات لە ئاودا پەیوەندی بە جۆری خاك و جیۆلۆجیەوە نیە, بەڵكو سەرچاوەی سەرەكی بۆ مادەی ئەندامی و پەینی كیمیایی كشتوكاڵی و پیشەسازی دەگەڕێتەوە (علی، ٢٠٠٨، ل١١٠)، بەرزبونەوەی لە ئاوی كانی و بیرە كەم قوڵەكان بۆ مادده پەینیەكان دەگەڕێتەوە, بەمەرجێك ئەم بیر و كانیانەی نزیكی ڕووی زەوی كشتوكاڵی و شوێنی نیشتەجێبوونی مرۆڤ ((Ali, ٢٠٠٧, p٢٢٧، هەروەها پەین و بەپیتكەرە كیمیاییەكان لەزیاد بەپیتكردنی زەوی كشتوكاڵیدا هۆكارن بۆ زیاد بونی نیترات (محمد، ٢٠١٩، ص ١٥٣). بوونی نیترات لەئاوی خواردنەوەدا بەرێژەی(٥٠ملگم/لتر)دا هیچ كێشەیەكی نییە، بەڵام لەو برە زیاتر دەبێتە هۆی زەرد هەڵگەڕانی منداڵ لەیەكەم مانگی تەمەنیدا (السعدی، ٢٠٠٤، ص ٨٢)، ئەم ئایۆنەی لە ئاوی ناوچەی توێژینەوە لە نێوان (٠ – ٧٠ملگم/ل)دایە، كەمترینی بەر بیرەكانی (سماقوڵی گرتك، ئاقوبانی

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

سەرروو٢، ئاقوبانی سەرروو١، خاوەن ڕەزەکانی سولاوك) دەکەوێت وا نزیکە لە (٦،٧٪)کۆی نمونە وەرگیراوەکان ئەم ئایۆنە تیایاندا (سفرە)، قوڵی ئەم بیرانە بەگوێرەی ڕیزبەندیەکەیان بریتین لەسماقوڵی گرتك لە بەرزی (٨٠٧)بە قوڵی (٨٧م) لە ئاستی ڕووی دەریا هەڵکەندراوە، وە بیری ئاقوبانی سەروو لە بەرزی (١٢٠٤م) لە ئاستی ڕووی دەریا، بەقوڵی (١٥٧م) هەڵکەندراوە، هەروەها گوندی ئاقوبانی سەرو لە بەرزی (١١٣٥م) لە ئاستی ڕووی دەریا بەقووڵی (٢٣١م)هەڵکەرداوە، وە بیری خاوەن ڕەزەکانی گوندی سولاوك لە بەرزی (٩٨٠م) لە ئاستی ڕووی دەریا بەقوڵی (١٣٣م) ئەمانە هەمویان ئاوەکانیان شیکاریەکانی ئەم ئایۆنەیان تیا (سفر)ە.

نەخشەی (١٥) دابەشبوونی بەهای نیترات (NO٣-) لە ئاوی ژێرزەوی لە قەزای شەقڵاوە

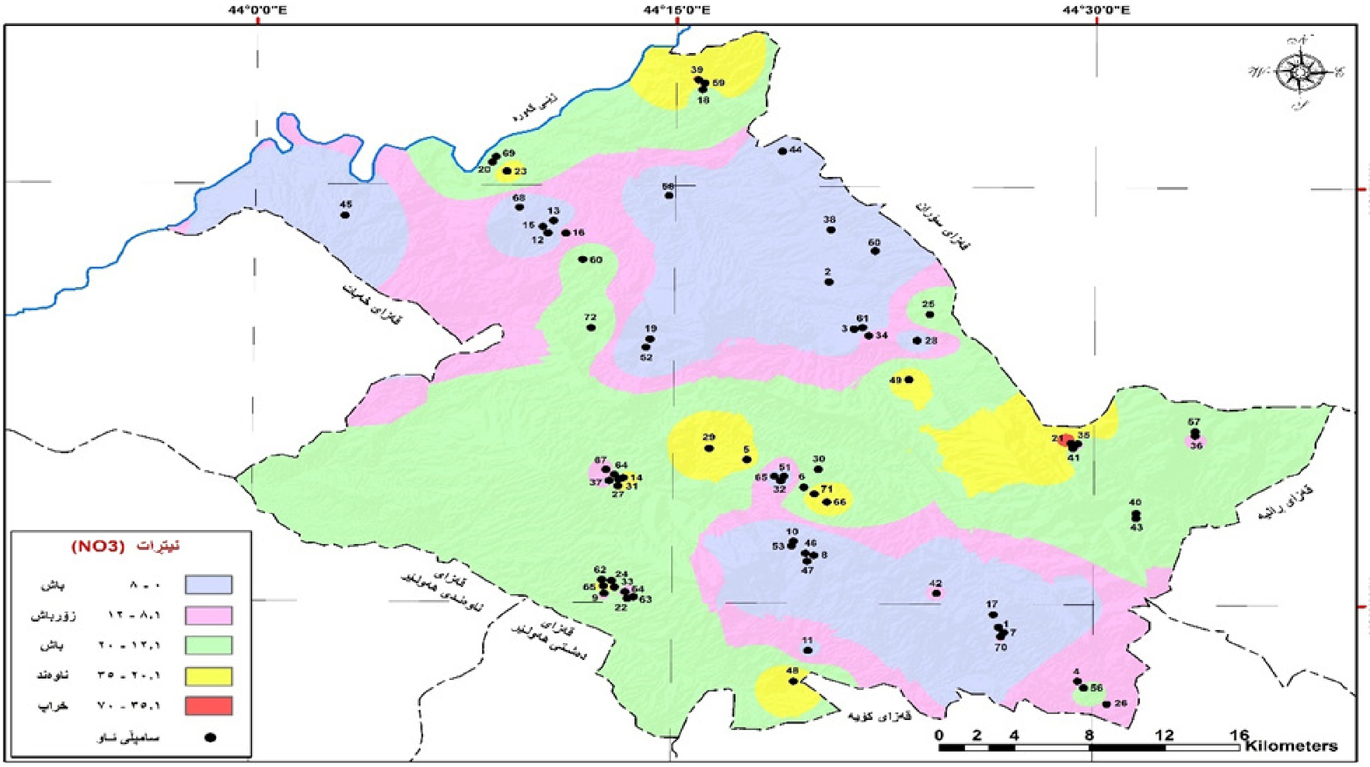

سەرچاوە/ سەرچاوە کاری توێژەر پشت بەست: ١- حکومەتی هەریمی کوردستان، وەزارەتی پلاندانان، دەستەی ئاماری هەرێم، شێپفایڵی پارێزگای هەولێر.

٢- بەکارهێنانی بەرنامەی (ArcMap Arc Gis ١٠،٨) پشت بەست بە خشتەی (٣).

تەنها یەك نموونەمان ئەنجامی شیکاری ئەم ئایۆنە (٧٠ملگم/ل)دایە، ئەویش بیری پەیمانگای تەکنیکی شەقڵاوەیە لە سنوری سەنتەری قەزایە، بەرزیەکەی دەگاتە (١٠٣٥م) لە ئاستی ڕووی دەریا و قوڵیەکەی (١٠٩م)ە. پێویستە ئاماژە بە ناوەندی ژمێرەیی ئەم ئایۆنەش بکەین دەکاتە (١٤،١٩ملگم/ل)دا، وە لادانی ژمێرەیشیان (١٣ملگم/ل)دایە، ئەنجامی شیکاریەکانی ئەم ئیۆنە بەرزنیە بەوپێیەی که ڕێژەی لە(٩٨،٦٪)کۆی ئاوی ژیرزەوی کە دەکاتە (٧١)نموونەی ئاوی ناوچەکە لەم ئایۆنەدا شیاوی بەکارهێنانە. خواردنەوەیە بۆیە دەتوانین بڵێن بەگشتی ئاوی ناوچەی توێژینەوە لەم ئایۆنە کێشە بۆ بەکارهێنان دروست ناکات.

تەنها یەك نمونە لە ڕێژەکەی لەم ئایۆنە بەرزە ئەویش دەکاتە لە (١،٤٪)ی کۆی ئاوی ژێرزەوی ناوچەکە، وەك ئەوەی تێبینی کراوە ئەم بیرەش کەوتۆتە نزیکی شوێنی نیشتەجێبوون و وە قوڵیەکەشی زۆرنیە.

١٣- ئایۆنی گۆگردیك (So٤):-

سەرچاوەی بوونی ئایۆنی گۆگرد لە ئاوی ژێرزەویدا بۆ پاشەڕۆی پیشەسازی و پاشماوەی ئەندامی ئاژەڵ و ڕووەك وە توانەوەی تاوێرە هەڵمژراوەکان (المتبخرات)وەك بەردی جبسم دەگەڕێتەوە، یان لە ئەنجامی بەکارهێنانی پەینی کیمیایی لە کشتوکاڵدا شیبونەوەی مەوادی ئەندامی لە خاکدا و ئاوی ئاوەڕۆکان، یان لەوناوچانەی پێکهاتە جیۆلۆجیەکانیان لە جۆری پێکهاتەی فەتحەن (ابراهیم، ٢٠٠٣، ص ٨٧)،

بوونی گۆگرد لە ئاوی خواردنەوەدا دەبێتە هۆی تامی نائاسایی، ئەگەر ڕێژەکەشی زۆر بەرزبوو ئەوا دەبێتە هۆی گرفتی زۆر لە کۆئەندامی هەرسدا ((p154-146,2008, Al-Manmi)،

نەخشەی (١٦) دابەشبوونی بەهای گۆگردیك (So4) لە ئاوی ژێرزەوی لە قەزای شەقڵاوە

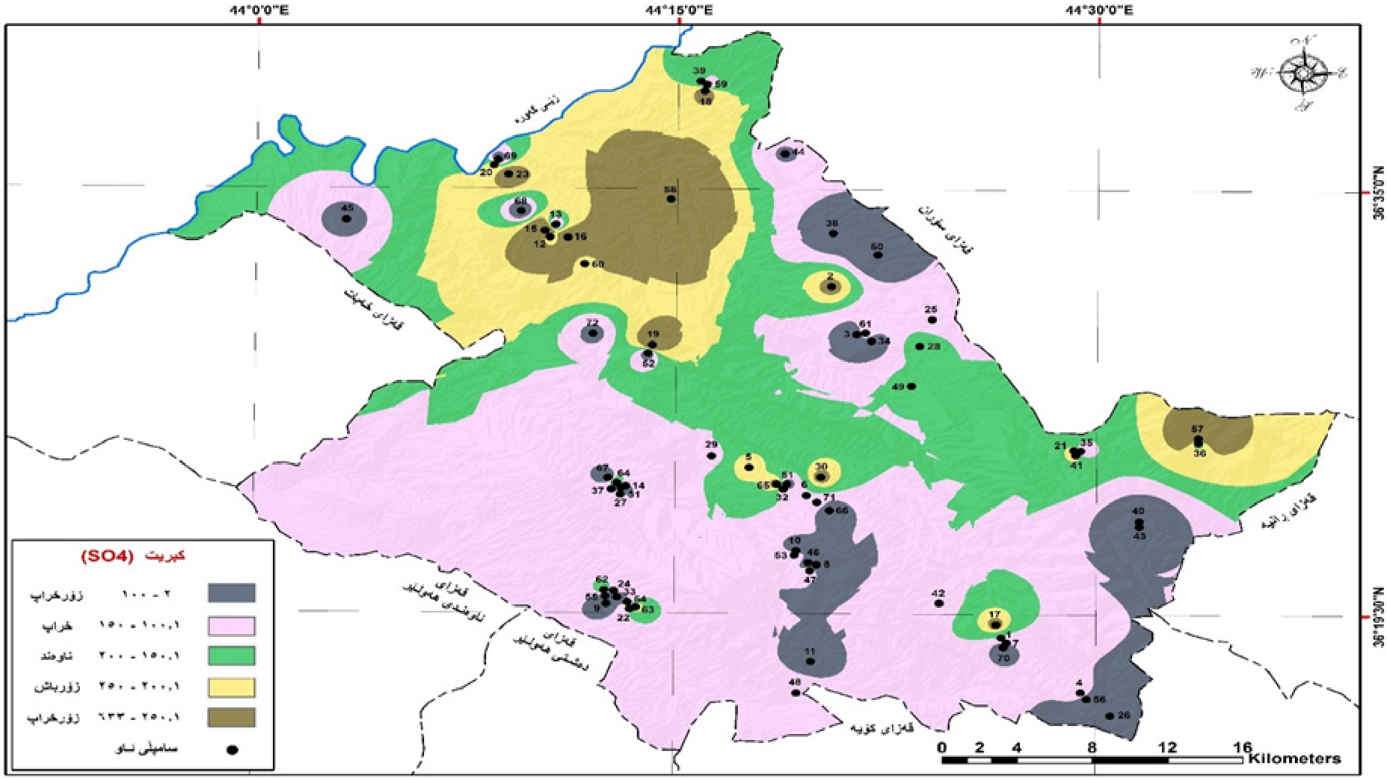

سەرچاوە/ سەرچاوە کاری توێژەر پشت بەست: ١- حکومەتی هەریمی کوردستان، وەزارەتی پلاندانان، دەستەی ئاماری هەرێم، شێپفایڵی پارێزگای هەولێر.

٢- بەکارهێنانی بەرنامەی (ArcMap Arc Gis 10.8) پشت بەست بە خشتەی (٣).

بۆ بەدیارخستنی ئاستی بەرزی و نزمی ئەم ئایۆنە لە ئاوی ژێرزەوی ناوچەکە سەیری خشتەی (٣) و (٤)دەکەین، بەسەیرکردنی ئەم خشتانە ڕاستەوخۆ ئاماژە بەوە کراوە کە لەم ئایۆنەدا نزمترین و بەرزترین ژمارە یەکسانە بە (٢ – ٦٣٣ملگم/ل)، هەڵبەت ئەوەی جێگەی هەڵوێستە لەسەرکردنە بەرزترین ژمارەی ئەم ئایۆنەیە لە خشتەکەدا، چونکە جیاوازی بەرزی لەگەڵ نمونەکانی تر لە ئاستێکی بەرزدایەو ناکرێت ئاماژەی بۆ نەکەین، بەڵام ئەوەی مایەی دڵخۆشییە لەم ئایۆنە ناوەندی ژمێرەیی (٧٤)سەمپڵەکەمانە کە تەنها (١٥٠) کە ئەمەش دەکەوێتە خوار دوائاستی ڕیگەپێدان، جیا لە بەرزترین ئاستی ئەم ئایۆنە ئەم بیرانەش ئاستی بەرزیان تۆمارکردووە لەم ئایۆنە، بیری گوندی لاسە (٦٣٣ملگم/ل) وە بیری گوندی ئەڵماوان دەگاتە (٣٥١ملگم/ل)دا وەهەریەك لە بیرەکانی برهان لە تۆپزاواو وە بیری گوندەکانی (قاسمیە، ڕەزگە، کبور، ناوشێوان، سەرکەندی خیلانیان، بانەمان، گراو خەیلانیان ، پرۆژە ئاوەکانی سەربیلند-٧-٨-٩)، کەواتە بەکۆی گشتی لە (١٦،٢٪)کۆی بیرەکانی ناوچەی لێکۆڵینەوە ئاستێکی ڕیگە پێنەدراو تۆماردەکەن لەم ئایۆنەدا.

چوارەم/ نواندنی نەخشەی نمونەیی بۆ جۆریەتی ئاوی ژیرزەوی لە سنوری قەزاکە:

وەك لە سەرەوە شیکردنەوەمان بۆ سەرجەم ڕەگەزەکانی ئاوی ژێرزەوی ناوچەی توێژینەوە ئەنجامداوە، سەرەنجام نەخشەی نمونەیی ڕەگەزەکانی ئاوی ژێرزەوی لێ بەرهەمهاتووە و داتاکانیشی لە خشتەی(٥)دا بەرچاوەدەکەویت، ئەوەی جێگەی دڵخۆشیە دەبینین کە زۆرترین ڕووبەری قەزاکە ئاوی ژێرزەوی لە جۆرێکی باشدایە و هیچ کێشەیەکی نیە بۆ بەکارهێنانەکان بەتایبەت بۆ خواردنەوەی مرۆڤ، ئاستەکانی مام ناوەند و باش پلەکانی یەکەم و دوەمیان گرتووە بە ڕێژەی لە (٦٧٪ و ٢٧،٦٪)دا، بەڵام ئاستی خراپ تەنها لە (٤،٦٪)ئاوی ژێرزەوی

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

ناوچەکە لە خۆدەگریت، وە ئاستی زۆرخراپ ڕێژەکەی دادەبەزێت بۆ (٠,٦ ٪)ی کۆی ناوچەی توێژینەوە، وە لە (٠,٢ ٪) ئاوی ناوچەیەکە زۆرباشە و لە سەرجەم پێهاتەکان بێ کێشەیە.

نەخشەی (١٦) نەخشەی نمونەیی ئاستی گونجاوی ئاوی ژێرزەوی قەزای شەقڵاوە.

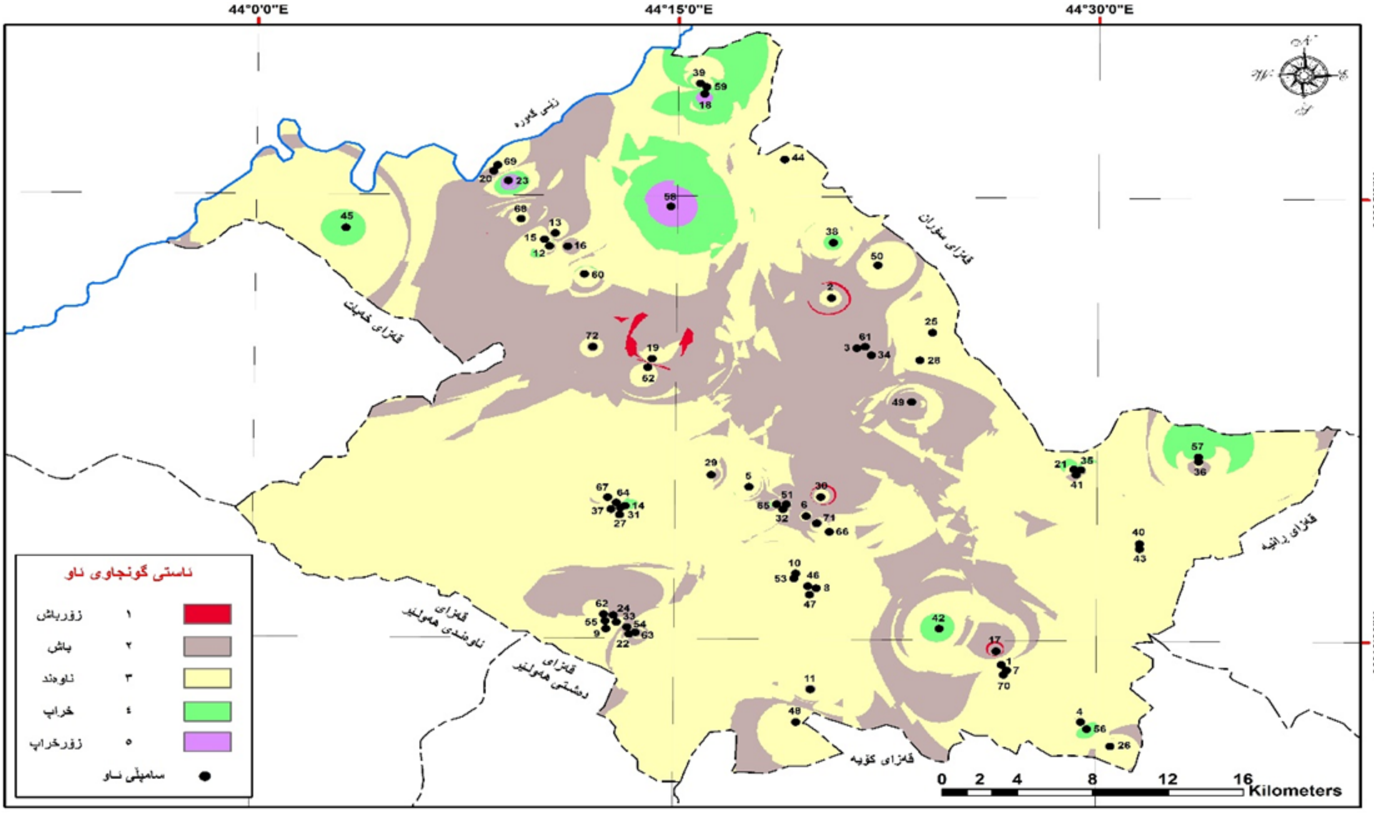

سەرچاوە/ سەرچاوە کاری توێژەر پشت بەست: ١- حکومەتی هەرێمی کوردستان، وەزارەتی پلاندانان، دەستەی ئاماری هەرێم، شێپفایلی پارێزگای هەولێر.

٢- بەکارهێنانی بەرنامەی (ArcMap Arc Gis 10.8) پشت بەست بە خشتەی (٣).

ژ	ئاستی گونجاو	ڕووبەر(کم٢)	ڕێژەی (٪)ی
١	زۆر باش	٣,٣	٠,٢
٢	باش	٤١٠,٩	٢٧,٦
٣	مام ناوەند	٩٩٧	٦٧
٤	خراپ	٦٨,٧	٤,٦
٥	زۆر خراپ	٨,٦	٠,٦
٦	کۆی گشتی	١٤٨٨,٥	١٠٠

خشتەی (٥) دیاریکردنی ڕووبەر و ڕێژەی ئاستەکانی شیاوی ئاوی ژێرزەوی لە سنوری قەزای شەقلاوە.

ژ	ئاستی گونجاو	ڕووبەر(کم٢)	ڕێژەی (%)ی
١	زۆر باش	٣,٣	٠,٢
٢	باش	٤١٠,٩	٢٧,٦
٣	مام ناوەند	٩٩٧	٦٧
٤	خراپ	٦٨,٧	٤,٦
٥	زۆر خراپ	٨,٦	٠,٦
٦	کۆی گشتی	١٤٨٨,٥	١٠٠

کاری توێژەر پشت بەست بە خشتەی (٣) و نەخشەکانی (٤ تاکو ١٥).

بەهۆی شیکاری (کیمیایی و فیزیا)یی سەرجەم پێکهاتەکانی نموونە وەرگیراوەکانی ئاوی ژێرزەوی ناوچەی لێکۆڵینەوە، توانیمان ئەم نەخشەیە بۆ دیاریکردنی ئاستی کونجاوی ئاوی ژێرزەوی بۆ بەکارهێنانی خواردنەوە بخەینەڕوو، لە نەخشەکەدا باشترین جۆریەتی ئاوی ژێرزەوی قەزاکە دەکەوێتە بەشەکانی ناوەڕاست و باکوری ناوچەی توێژینەوە، ناحیەکانی (باسرمە و هەریر)باشترین جۆری ئاوی ژێرزەوی سنوری قەزاکە لە خۆدەگرن ، لەگەڵ ئەوەی کە چەند بیرێك لە هەندێك پێکهاتە لە ئاستی گونجاوی لایداوە بەڵام زۆرترین سامپڵەکان بۆ بەکارهێنانەکانی مرۆڤ گونجاوە بەتایبەت بۆ خواردنەوە کە ئیمە لە باسەکەمان زۆر مەبەستمان دیاریکردنی جۆریەتی ئاوەکەیە کە ئایا شیاوی خواردنەوەیە یان شیاونیە.

پەراوێزەکان:

١-ڕێکخراوی تەندروستی جیهانی، بە ئینگلیزیەکەی (World Health Organization) کورتکراوەی (WHO) ، کە دەزگایەکی تایبەتی نەتەوە یەکگرتووەکانە کە هاوکارە لە سەر تەندروستی گشتی نێودەوڵەتی، وە لە ڕێککەوتی (١٩٤٨/٤/٧)دامەزراوە و نوسینگەی سەرەکیشی لە وولاتی سویسرایە لە شاری ژنێفە.

٢-(mohs/cm) یەکەی پێوانەی گەیاندنی کارەبایە لە ئاودا کە یەکێك لە ڕەگەزە کیمیایەکانە بۆ زانینی ئاستی گونجاوی ئاو هەمیشە شیکردنەوەی بۆ دەکرێت.

دەرئەنجام:

١- ڕەگەزی تفتی (Alkalinity (ALK)) لە ئاوی ژیرزەوی لە سنوری قەزای شەقڵاوە لە کۆی (٧٢) سامپڵ (٦٣) یان لە دوائاستی ڕێگەپێدانیش لایانداوە، واتە لە (٨٧،٥٪) ئاوی ژێرزەی ناوچەکە لەم ڕەگەزە شیاونین، ئەم (٩)دانەی تریش کەوتونەتە سەروی ئای گونجاوەوە.

٢-ئەم سامپڵانەی کەوا لە ئایۆنی گۆگردیك (So٤) ئاستی گونجاویان بریوە ژمارەیان (١٥)یەو دەکاتە (٢٠،٨٪)ی لە ئاوی ژێرزەوی لە ناوچەکەدا، لەدوای (ALK) پلەی دوەم تۆماردەکەن.

٣-هەریەك لە ڕەگەزەکان (PH) ترشێتی و (Ca) کالیسیۆم و (K) کالیسیۆم و (NO٣)نیتراێت لە سەرجەم سامپڵەکانی ئاوی ژێرزەوی لە ئاستی ڕیگەپێدان و ژێرئەم ئاستەوەن، کە دەتوانرێت بۆ سەرجەم بەکارهینانەکانی مرۆڤ سودی لێوەربگیرێت.

٤-لە (٦٧٪) کۆی ئاوی ژێرزەوی لە سنوری قەزاکە جۆری مام ناوەندە بۆ بەکارهێنان گونجاوە. وە لە (٢٦٪) ئاوی ژیرزەوی لە جۆری باشدایە وە لە (٠,٢٪) لە جۆری زۆرباشدایە.

٥- ئەوەی جێگەی سەرنجە تەنها لە (٥،٢٪) کۆی ئاوی ژێرزەوی لە جۆری خراپ و زۆرخراپدایە.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

ڕاسپاردە:

١-پێویستە لایەنی بەرپرس لە ناوچەی لێکۆڵینەوە، ساڵانە ئاستی ئاوی بیرەکان دیاریبکات.

٢-پێویستە هەموو سێ ڕۆژ جارێك یان هەمو سەرەمانگان، شیکاری کیمیایی و فیزیایی و بۆ ئاوی ژێرزەوی ناوچەی لێکۆڵینەوە بخاتەڕوو، وە لە کاتی هەبوونی کێشە چارە سەری پێویستی بۆ بدۆزێتەوە بەو پێیەی کە زۆربەی دانیشتوانی ئەم ناوچەیە پشت بەئاوی ژێرزەوی ناوچەکە دەبەستن.

٣-پێویستە فەرمانگە میریەکانی تایبەت بەئاو لە ناوچەکە زیاتر بیر لەم ناوچانە هەڵبکەنن کە ئاوەکانیان شیاوی بەکارهێنانەکانن بە تایبەت خواردنەوە.

٤-پێویستە ڕێگری بکرێت لە بەکارهێنانی هەندێك ماددەی کە بۆ بەرزکردنەوەی ئاستی بەپێتی لە زەویە کشتوکاڵیەکان بەکاردێت، بەتیبەت لەم زەویانەی کە بیری ئاوی خواردنەوەی تیا هەڵکەندراوە.

سەرچاوە/

کوردیەکان:نامەی ماستەر و تێزی دکتۆرا:

١-حسن، بەهرۆز صالح، (٢٠١٧)، شیکردنەوەو هەڵسەنگاندنی شوێنی بۆ تایبەتمەندییەکانی ئاوی ژێر زەوی لە ناحیەی بازیان بە بەکارهێنانی سیستەمی زانیاریە جوگرافیەکان(Gis)، نامەی ماستەر (بڵاو نەکراوە)، کۆلێژی زانستە مرۆڤایەتیەکان، جوگرافیا، زانکۆی ڕاپەڕین.

٢-صالح، صمد عبداللە ، (٢٠١٥)، شیکردنەوەی جوگرافی بۆبەکارهێنانی ئاوی ژێرزەوی لەقەزای چەمچەماڵ، نامەی ماستەر (بڵاونەکراوە)، فاکەڵتی پەروەردە، زانکۆی کۆیە.

٣-عبداللە، سۆران عبدالفتاح ، (٢٠١٣)، ئاوی ژێرزەوی لە قەزای کۆیە و بەکارهێنانی، نامەی ماستەر (بڵاونەکراوە)، کۆلێژی ئاداب، زانکۆی دهۆك.

٤- علی، نەوشیروان داود، (٢٠٢٢)، بنەماکانی جێگیر بوونی پیشەسازی لە ناحیەی بازیان (توێژینەوەك لە جوگرافیای پیشەسازی)، نامەی ماستەر (بڵاونەکراوە)، فاکەڵتی پەروەردە، زانکۆی کۆیە.

٥-علی، حسن علی، (٢٠١١)، ئاوی ژێرزەوی لە قەزای پشدەردا (توێژینەوەیەکی هایدرۆلۆجی)، نامەی ماستەر (بڵاونەکراوە)، کۆلێژی زانستە مرۆڤایەتیەکان، زانکۆی سلێمانی.

٦-علی، هێرۆ سەیف اللە, (٢٠٠٨)، ئاوەزێڵی ڕووباری تابین و سیما مورفۆمترییەکانی, نامەی ماستەر (بڵاونەکراوە), کۆلیجی زانستە کۆمەڵایەتییەکان, زانکۆی کۆیە.

٧-عەبدولرەحمان، (٢٠١٣)، ڕۆژان فەرەیدون، پیس بونی ئاو و خاك لە ناوچەی تانجەرۆدا، تێزی دکتۆرا، زانکۆی سلێمانی، زانستە مرۆڤایەتیەکان جوگرافیابڵاو نەکراوە ، سلێمانی.

٨-ناصر، سەلام محمود، (٢٠١٦)، دەرامەتە سروشتیەکان و ڕۆڵیان لە پەرەپێدانی چالاکییە ئابوریەکان لە قەزای پشدەردا، نامەی ماستەر(بڵاونەکراوە)، کۆلیجی زانست مرۆڤایەتیەکان، زانکۆی سلێمانی.

عەرەبیەکان/ کتێب:

١-الانصاري, نضیر. (١٩٧٩)، مبادی الهیدروجیولوجی، مطبعه كلیه العلوم، جامعه بغداد، بغداد.

٢-درادكه، خلیفه. (٢٠٠٦)، المیاه السطحیة و هیدرولوجیا المیاه الجوفیة، الطبعة الأولى، دارحنین للنشر والتوزیع، عمان.

٣-درادكه، خلیفه، (١٩٨٧)، هیدرولوجیه المیاه الجوفیه، دارا المجدلاوی للنشر والتوزیع عمان.

٤-حسین، شوان عثمان، (٢٠١١)، الخصائص النوعیه للمیاه الجوفیه باستخدام نظم معلومات الجغرافیه (GIS)، الطبعه الاولى، دار

غيداء للنشر والتوزيع، اربيل.

٥-سعدي، حسين على، (٢٠٠٦)، أساسيات علم البيئه والتلوث، داراليازوري العلميه للنشر والتوزيع. عمان.

٦- كاتوت، سحر امين. (٢٠٠٨). علم المياه، دار دجله، الأردن.

٧-محمد، خليل كريم, (٢٠١٦)، المياه الجوفيه في سهل شهرزور وامكانيات استثمارها دراسه في الجغرافيا الطبيعيه, مركزكردستان للدراسات الأستراتيجيه، السليمانيه.

٧-شيخاني، هالة مروان؛ الحافظ، محمد سميرمحمد عزالدين؛ الدين، ايادفواد سراى، (٢٠١٦)، تلوث التربة والمياه ومعالجتهما، جامعة دمشق، كلية الزراعة.

١٠-محمد، سيد عبدالنبي، (٢٠١٩)، التلوث الابيئي وباء عصر العولمه، وكالهالصحافة العربية، الجيزه، جمهورية مصر العربية.

عەرەبیەکان/ نامەی ماستەر:

١-حمدان، ابراهيم عبدالحميد حمزه ، (٢٠٠٦)، دراسه النوعية المياه الجوفية فى منطقة واحه الازرق باستخدام نظم المعلومات الجغرافى والاستشعار عن البعد، رساله ماجستير (غير منشورة) ، معهد علوم الارض والبيئة، جامعة البيت.

٢-الدليمي، يزن ياسين جبار مطر ، (٢٠٢١)، الخصائص الهايدرولوجية لبحيره حبانيه وآثارها البيئية، رساله ماجستر (غير منشورة)، كليهة الأداب، جامعة الآنبار، الأنبار، غير منشورة.

٣-العزاوى، بتول محمد على محمد سعد ، (٢٠٠٦)، الصفات الهايدرولوجيه لنظام المياه الجوفيه فى حوض بدره-جصان, رساله ماجستير (غير منشوره) كليه علوم, جامعه بغداد.

٤-الهنسياني, مصطفى ابراهيم، (٢٠٠٣)، هيدرولوجية منطقة المشراق المحصوره بين نهر دجله - والزاب الاعلى, رسالة ماجستير(غ,م) كلية العلوم, جامعه الموصل.

٥-الشديفات، طارق محمد ارشيد ، (٢٠٠٣)، دراسه هيدرولوجيه ونمذجه الجريان المياه الجوفيه لمنطه الكوير جنوب الموصل/ شمال العراق، رساله ماجستير(غير منشوره)، كليه العلوم، جامعه الموصل.

٦-المنمي، ديارى على محمد أمين, (٢٠٠٢)، دراسه كيميائيه وبيئيه للمياه الجوفيه في مدينه السليمانيه وجوا حيها, رساله ماجستير (غير منشوره), كليه العلوم, جامعه بغداد.

٧-علاءالدين، عطا محمد ، (٢٠١٢)، التحليل الجغرافى لواقع واستخدام الموارد المائية فى محافظه السليمانية وآفاقها المستقبلية، رساله ماجستر (غيرمنشوره)، كليه العلوم الانسانية، جامعة السليمانية.

٨-السعدي، محمود عبدالأمير سلمان, (٢٠٠٤)، التقيم البيئي للمياه الجوفيه في منطقة الرحاليه - محافظة الأنبار, رسالة ماجستير(غير منشورة), كلية العلوم, جامعة بغداد.

٩-نامق، آسو سوار, (٢٠٠٨)، هايدرومورفومترية حوض گومەسپان و استثماراتها المائية, كلية الآداب جامعة الصلاح الدين, رسالة ماجستير (غ.م), أربيل.

سەرچاوەی/ ئینگلیزی:

1-WHO/SDE/WSH/03.04/16,)2003(.Sodium in Drinking-water، Guidelines for Drinking-water Quality, English only .pdf.

2-Lak, Masoud Hussen,)2007(, Environmental study of arab-Kand waste water channel in erbil governorate Kurdstan Region-IRAQ , council of the faculty of science in geolog, Salahaddin university.

3-Karim, Sardar Kakarash, ، (2012)Hydrogeology and hydrochemistry of sarian sub-asin, Iraqi Kurdistan region,

council of the faculty of science and science education-school of science, university of sulaimani.

4-Khadri, s.f.r , Chaintayna. b.pande, ،(2015) Ground water quality mapping for Mahesh river basin in akola and buldhana district of (MS) India using Interpolation methods, MS. C, in Department of geology, sand grade baba Amravati university, India.

5-Ali, Salahadeen saeed,،(2007) geology and hydrology of sharazoor-piramagroon basin in Sulaimani area,Northeastern Iraq, Un published ph.D. Thesis, University of Belgrade, faculty of mining and geology.

6-Al-Manmi, Diary Ali Mohammad Ameen,،(2008) Water Resources managmert in Rania area, Sulaimane-Iraq, Ph.D.Thesis, Unpublished, College of Science, University of Baghdad.

دیدێکی جوگرافی، دەربارەی هزر و فەلسەفەی پەرەپێدانی مرۆیی
منظور جغرافي حول فكر التنمية البشرية وفلسفتها
A geographical perspective on human development thought and philosophy

محمد مهدی کریم[1]، جەزا تۆفیق تالیب[2]
[1] بەشی جوگرافیا، کۆلێجی پەروەردە، زانکۆی گەرمیان، شاری کەلار، هەرێمی کوردستان، عێراق
[2] بەشی جوگرافیا، کۆلێجی زانستە مرۆڤیتییەکان، زانکۆی سلێمانی، شاری سلێمانی، هەرێمی کوردستان، عێراق
Corresponding author's e-mail: mohammed.mahdi@garmian.edu.krd

پوختە:

پرسی "پەرەپێدا"؛ هاوشێوەی هەر پرسێکی تر، لە جیهانی تۆربەندیی ئەمڕۆدا، خاوەنی ڕەهەندی جیاوازی (کۆمەڵایەتی، ڕامیاری، ژینگەیی و دامەزراوەیی)ە، لەبەرئەوە لەناوکایە جیهانییەکاندا لێکدانەوە و ئارگیۆمێنتی جیاوازی بۆکراوە و هەر ڕەوتێک بەگوێرەی جیهانبینیی تایبەتی خۆیی و تێگەیشتن و بەرژەوەندییەکانییان پێواژۆکەیان دارشتۆتەوە، بۆیە توێژینەوەکە؛ هەوڵێکە بۆئەوەی لەڕێگەیەوە بە دیوی ڕاستیی (پەرەپێدان) بگەین، وەڵامی کۆمەڵێك پرس بدەینەوە و بزانین ئایا هزر و فەلسەفەی پەرەپێدان چییە و چەندە بۆ کۆمەڵگەی مرۆڤ گرنگە، مێژووی سەرهەڵدانی پەرەپێدان لەکوێوە دەستپێدەکات، پەیوەندیی نێوان ڕەگەزەکانی دانیشتووان و پەرەپیدان چیین، هەروەها دەیەوێت بۆچوون و دیدی هەریەك لە ماڵتۆسی و ماڵتۆسیە نوێیەکان، لەگەڵ بۆچوون و جیهانبینیی ڕەوتی (دیدی پەرەپێدان بۆ چارەسەرکردنی کێشە دانیشتووانییەکان)، سەبارەت بە "پەیوەندیی نێوان دانیشتووان و پێواژۆی پەرەپێدان" ڕوونبکاتەوە و بزانێت جیاوازییان چییە، تەنانەت هەریەک لە چەمکەکانی پەرەپێدان و پەرەپێدانی مرۆیی خستۆتەڕوو، دەرکەوتووە، کە بیرمەند و ڕەوتە هزرییەکان لەئاست پێواژۆی پەرەپێداندا یەك بۆچوون و ئاراستەیان نییە، بەڵکو تێگەیشتنی جیاوازیان بۆ پرسی پەرەپێدان هەیە.

وشە کلیلییەکان: (ڕوانگەی جوگرافی، پەرەپێدان، پەرەپێدانی مرۆیی، هزر، فەلسەفە)

ملخص:

مسألة "التنمية" ؛ مثل أي قضية أخرى، في عالم اليوم المتشابك ، لها أبعاد مختلفة (اجتماعية وسياسية وبيئية ومؤسسية) ، لذلك تم تفسيرها ومناقشتها بشكل مختلف في المجال العالمي. هذه الدراسة؛ محاولة للإجابة على عدد من القضايا ومعرفة ماهية فكر وفلسفة التنمية ومدى أهميتها بالنسبة للمجتمع البشري. كما أنها تسعى لتوضيح آراء المالتوسيين والمالثوس الجدد ، مع وجهات النظر والنظرة العالمية للاتجاه (وجهة نظر التنمية لحل مشاكل السكان)، حول "العلاقة بين مفاهيم السكان والتنمية" ومعرفة ما هي الاختلافات. أظهرت الدراسة أن المفكرين والحركات الفكرية ليس لديهم نفس وجهات النظر والتوجهات حول مفهوم التنمية ، وانما هناك فهم مختلف لقضية التنمية.

مفتاح الكلمات:(منظور جغرافي، التنمية، التنمية البشرية، الفكر، الفلسفة)

گۆڤاری زانکۆی هەڵەبجە:گۆڤارێکی زانستی ئەکادیمیە زانکۆی هەڵەبجە دەری دەکات	
DOI Link	http://doi.org/10.32410/huj-10490
ڕێککەوتەکان	ڕێکەوتی وەرگرتن: ٢٠٢٢/١١/٢١ | ڕێککەوتی پەسەندکردن: ٢٠٢٣/١/٨ | ڕێککەوتی بڵاوکردنەوە: ٢٠٢٣/٩/٣٠
ئیمەیلی توێژەر	mohammed.mahdi@garmian.edu.krd
مافی چاپ و بڵاوکردنەوە	©٢٠٢٣م.ی محمد مهدی کریم،پ.د. جەزا تۆفیق تالیب ، گەیشتن بەم توێژینەوەیە کراوەیە لەژێر ڕەزامەندی CCBY-NC_ND 4.0

Abstract:

the issue of "development"; Like any other issue, in today's networked world, it has different dimensions (social, political, environmental and institutional), so it has been interpreted and argued differently in the global sphere and each movement has redefined it according to its own worldview. The research; It is an attempt to get to the truth (development), and to answer some questions and see what the thought and philosophy of development and how important it is for human society, where did the history of development begin, what is the relationship between population races and development, and the views of Malthusians and neo-Malthusians, with the views and worldviews of the process (view of development to solve population problems). It has been shown that thinkers and intellectual movements do not have the same views and directions on the concept of development, but have different understandings of the development process.

Keywords: (Geographical Perspective, Development, Human Development, Thought and Philosophy)

پێشەکی:

لە جیهانی ئەمڕۆدا؛ جگەلە نابەرانبەریی جوگرافیایی و ژینگەیی، ئاستی پێشکەوتن و توانای بەڕێوەبردن و هێزی سیاسی و ئابووریی وڵاتان نابەرانبەرن، گوزەران و شێوازەکانی بەڕێکردنی ژیانی ڕۆژانەی دانیشتوان لەیەك ئاستدا نین، تەنانەت ئاسانکارییەکانی ژیان و بەردەستیی خزمەتگوزارییەکان بۆ هەمووان وەك یەك نین، ئەم نابەرانبەرییانە بە جۆری سیستمی حوکمڕانی و ڕادەی پێشکەوتنی وڵاتان و ئەزموونی مێژوویی کۆمەڵگەکانەوە پەیوەستن. لەدوای قۆناغی مۆدێرنە و دروستبوونی (دەوڵەت-نەتەوە) ـەوە، لە شانۆی سیاسیی جیهاندا هەریەك لە (هاوکێشەی هێزی دەوڵەتان، کێبڕکێی فراوانکردنی پانتایی دەسەڵات)، شوێنەواری گەورەیان لەسەر بارودۆخی دانیشتووان (لەسەر ئاستی هەرێمی و جیهانی) بەجێهێشتووە، لەم نێوەندەدا (جەنگەکان، بڕیارەکان، ڕێکەوتنەکان، ...هتد) بەرهەمی گەمەی سیاسین و ڕاستەوخۆ لە شێواز و بارودۆخی ژیانی مرۆڤایەتیدا ڕەنگدانەوەیان دەبێت، بەشێکی دەوڵەتان لەناو هاوکێشەکەدا لەڕیزی وڵاتانی زلهێزی جیهاندان و بە داڕێژەری سیاسەتی جیهانی ناسراوون، لەکاتێکدا چارەنوسی بەشێکی تریان بەویستی وڵاتانی زلهێزەوە بەستراوەتەوە.

یەکەم: سەرهەڵدان و بەرەوپێشچوونی مێژوویی (هزر و فەلسەفە)ی پەرەپێدان

ئەگەر سەرەتا بەو پرسیارە دەستپێبکەین: "مەبەست لە هەڵدانەوە و زانینی مێژووی مرۆڤایەتی چییە؟"، ڕەنگە تاڕادەیەک بتوانین بەئاسانی وەڵامێکی سەرەتایی بدەینەوە، بەوەی؛ ڕاستییە مێژووییەکان دەتوانن ئەو ئاراستانەمان بۆ دەربخەن، کە مرۆڤەکان چۆن لەگەڵ تێپەڕبوونی کاتدا بارودۆخ و گوزەرانی خۆیان بەڕێکردووە، لە بەشێکی زۆری ئەم مێژووەدا؛ زۆرێک لە "ئابووریزانە دیار"ـەکان زیاتر لە دۆخی _خودی مرۆڤ_ گرنگییان بە بەرهەمە مادییەکانی داوە، واتە دروستکراو و بەرهەمەکانی مرۆڤ لە خودی خۆی گرنگتربوون. لەگەڵ بەردەوامیی هەمان مێژوودا، بەشێکی زۆری بیرمەندان و فەیلەسوفان، لە دیارترینیان: (ئەرستۆتاڵیس، مارکس، ئەنگلز) لەوکەسانەبوون توانیان ئەوە هەستپێبکەن، کە دامەزراوە و دروستکراوەکانی مرۆڤ هێواش هێواش خەریکە ئازادی و مافی ژیانی بەشێکی زۆری مرڤەکان لەپێناو بەشێکی تریاندا ناهێڵن، لەکاتێکدا بەبێ بوونی ئازادی درک بە ژیانێکی شایستە ناکرێت (باغشتی، ٢٠١٩: ٦١-٦٢). لێرەوە ئیدی وەڵامی پرسیارەکە ئاسان نابێت، تەنانەت ڕێگەچارە و میکانیزمەکانیش توانای پراکتیزەکردن و چارەسەری دۆخەکەیان نییە. هەموو ئەم پرسانە لەدوای ڕێنیسانسەوە هزری (پەرەپێدان)یان هێنایە بوون.

لە سەدەی شازدەیەمەوە تا ناوەڕاستی سەدەی بیستەم، بە شێوەیەکی پلەبەندی زانست و ژیری شوێنی فەوزاکانیان گرتەوە، لەئەنجامدا چینێکی

خوێندەوار بەرهەمهات، دەیانویست پرسەکان لەڕێگەی لۆژیک و ژیرییەوە یەکلایی بکەنەوە، بۆ ئەم مەبەستەش زانست و داهێنراوەکانیان خستە خزمەت گەشەکردنی ئابوورییەوە، بروایان وابوو (پەرەپێدان) لەڕێگەی (گەشەی ئابووری)ەوە بەدیدەهێنرێت (عاشور، ٢٠٠٨: ٣٧-٣٨). کۆمەڵزان (تالکوت بارسونز) لەساڵی (١٩٦٣)دا توێژینەوەیەکی دەربارەی "بەرەوپێشچوون" ئەنجامدا، تیایدا جەختی لە زۆرێک لە گۆڕانکارییەکانی کۆمەڵگەی مرۆیی کردەوە، ئەوەی خستەڕوو کە کۆمەڵگەکان گۆڕاون و مۆدێل و شێوازی جیاواز لە ژیان پەیڕەودەکەن، لە شێوازی کلاسیکییەوە بۆ شێوازی نوێ و مۆدێرن پەڕیونەتەوە، ئەم بارودۆخەش پێویستی بە خۆگونجاندن و پاڵپشتییەکی ڕێکخراوە تاکو پەرەی پێبدرێت، کۆمەڵگەیەکن توانیویانە دامەزراوە بیرۆکراتییەکان، بانک، بازاڕ و سیستەمە یاساییە گشتییەکان وەگەڕبخەن، لەسەر ئاستی گشتی و تایبەتیش پەیوەندییەکی دیموکراسی فەراهەمبکەن. هەموو ئەمانە پێویستیان بە ڕێگەی خۆگونجاندن هەیە، تاکو هەڵوەشانەوەی کۆمەڵگەکان دووبارە بە مۆدێلێکی تر سازبکاتەوە، لەم نێوەندەدا ئەوروپییەکان (ڕۆژئاوا بەگشتی)؛ بەهۆی پێشکەوتنەکانیانەوە توانیان بەتەواوی لەگەڵ دۆخەکەدا خۆبگونجێنن و بەسەر کۆمەڵگەکانی تردا سەربکەون، سەرئەنجام لە بەرهەمهێنانی هزری پەرەپێداندا بوونە ناوەندی پرسەکە (روبیرتس، ٢٠٠٤: ١٢٧-١٢٨).

لەدوای وێرانکارییەکانی جەنگی دووەمی جیهانی، (هزری پەرەپێدان)؛ گۆڕانکاریی بەرچاوی بەخۆیەوە بینی، لە گرنگترین ئەو گۆڕانکارییانە، وەرچەرخانی پرسەکە بوو لە قۆناغی تیۆری و تێزەوە بۆ قۆناغی جێبەجێکردن و پراکتیزەکردن، لە پێناو ئاوەدانکردنەوە و بەرەپێشبردن و گەشەپێدانی وڵاتاندا، کە دواجار بووەهۆی پەرەدان بە خودی چەمکی (پەرەپێدان) (غنيمي، ٢٠٠٧: ٥-٧). واتە لەگەڵ نەمانی جەنگ و کاڵبوونەوەی شوێنەوارەکانیدا، هاوکات سەقامگیربوونی دۆخی ڕامیاری و پێشکەوتنی زانست و تەکنەلۆژیا، چەمک و هزری پەرەپێدان قۆناغ بەقۆناغ لەگەڵ بەرەوپێشچوونەکانی مرۆڤ و گۆڕانکارییە جیهانی و ژینگەییەکاندا، نوێدەبوویەوە.

لەسەرەتای دەرکەوتنیدا، هزری پەرەپێدان زیاتر لەسەر پرسەکانی (باشترین بەکاربردن، خۆبژێوی و خستنەگەڕی دەرامەتەکان لە پیکهێنانی گەشەی ئابووری) دەوەستایەوە، واتە گرنگترین مەبەست و ئامانجی پەرەپێدان بریتیبووە لەوەی زۆرترین بەرهەم و داهات بە کەمترین تێچوون دەستەبەربکرێت، ئەم ئاراستەیە تاکو سەرەتای شەستەکان بەردەوامیی هەبوو، دواتر هەریەک لە پرسەکانی (دادپەروەریی شوێنی و دابەشکاریی پەرەپێدان)ی بۆ زیاد بوو، بۆ ئەم مەبەستانەش هەریەک لە میکانیزمەکانی: (دڵنیایی، خاوەندارێتیی گشتی، زیادکردنی ڕۆڵی ئابووریی دەوڵەت) بەکاردەهێنران (علام و عبدالعال، ٢٠١٣: ١٣). جێبەجێکردنی ئەم هەنگاوانە جیهانی بۆ دوو بەرەی (باکوور و باشوور) دابەشکرد، واتە وڵاتانی پیشکەوتوو و وڵاتانی دواکەوتوو، هەرچەند ئەم دیاردەیە پێشتریش ڕیشەی هەبووە، بەڵام لێکەوتە و ئەنجامەکانی لەدوای پرۆسەی پەرەپێدانەوە زەقتربوونەوە، تەنانەت باڵانسی هێز و هەژموونی وڵاتانیشی دیاریکرد، کۆمەڵێک لە دەوڵەتان بوونە ناوەندی دەسەڵاتی ڕامیاری و ئابووری و تەکنەلۆجی، لە بەرامبەردا بەشێکی تری وڵاتان و ناوچەکانی جیهان بوون بە پاشکۆی وڵاتانی ناوەند و چارەنوسیان بە ویستی ئەوانەوە گرێدرابوو.

گرنگترین کاریگەری و لێکەوتەکانی پاش ئەنجامدانی پرۆسەی پەرەپێدان؛ بریتیبوو لە دەرکەوتن و جێگیربوونی کۆمەڵێک چەمک، کە گوزارشتیان لە دۆخی پێشکەوتن و ئاستی گوزەران و هەژموونی وڵاتان دەکرد، لەگرنگترینیان چەمکەکان: (وڵاتانی پیشەسازی، وڵاتە پێشکەوتووەکان، وڵاتانی خاوەن بازاڕی ئازادی پێشکەوتوو، وڵاتانی کۆمۆنیستیی ڕۆژهەڵاتی ئەوروپا و یەکێتیی سۆڤیەت)، هەروەها لە بەرامبەردا کۆمەڵێک چەمکی تر، کە پێکهاتبوون لەهەریەک لە: (وڵاتانی تازە گەشەکردوو، وڵاتانی کۆمۆنیستیی ئاسیا)، کە تاڕادەیەک بازاڕێکی نیمچە پێشکەوتوویان هەبوو دەرکەوتن، جگە لە چەمکی (وڵاتانی جیهانی سێیەم)، کە ئاماژە بوو بۆ ئەو وڵاتانەی دۆخی ئابووریی لاواز و ڕامیارییەکی دیکتاتۆری و گەندەڵ و بەرزیی ڕێژەی هەژاری و نزمیی ئاستی ژیان و گوزەران و برسێتی، بەسەریاندا زاڵبوو (اللجنة العالمية للبيئة والتنمية، ١٩٨٧: ١٢).

دواتر؛ لە هەشتاکانی سەدەی ڕابردوو، جارێکی تر گۆڕانکاریی ڕیشەیی و گرنگ لە هزری پەرەپێداندا ڕوویدا، بە دیاریکراوی لەکۆتایی دەیەکەدا و لە ساڵی (١٩٨٧) دا، لیژنەی جیهانی بۆ ژینگە و پەرەپێدان لەژێر دروشمی (داهاتووی هاوبەشمان) ڕاپۆرتێکیان ئامادەکرد، بەگوێرەی بنەماکانی

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

ئەم ڕاپۆرتە، پەرەپێدان؛ پێینایە قۆناغێکی گرنگەوە، کە لەگەڵ قۆناغەکانی پێشتردا جیاوازیی هەبوو، جیاوازییەکە دووربینی و درێژخایەنی (Sustainability)ی پرۆسەی پەرەپێدانەکەی تێدا بەرجەستەکرابوو، چیتر زێدەبەرهەم و دەرهێنانی تەواوی سامانە سروشتییەکان و بەرزکردنەوەی بڕی داهات ناکرێنە پێوەر بۆ سەرکەوتنی پرۆسەکە، بەڵکو دەبێت ئەوە لەپێشچاوبگیرێت؛ ژینگە و بنەما سەرەکییەکانی سیستمی ژینگەیی بە دروستی بهێڵرێنەوە و پشکی نەوەکانی داهاتووش لەو سامانە سروشتییانەی دەخرێنە خزمەت پەرەپێدانەکەوە فەرامۆش نەکرێت (اللجنة العالمية للبيئة والتنمية، ١٩٨٧: ٦٩-٧٠). واتە کرۆک و ناواخنی هزری پەرەپێدان لە (تاک ڕەهەندی پەرەپێدانی ئابووری)ەوە بۆ ڕەهەندەکانی: (ئابووری، ژینگەیی، درێژخایەنی) گەشەیکرد، ئەمەش بە گرنگترین قۆناغی بەرەوپێشچوونی هزری پەرەپێدان هەژماردەکرێت، چونکە چیتر چەندێتی نابێتە پێوەر و بنەمای پێشکەوتن، بەڵکو چۆنێتی و درێژەدان بە هێشتنەوەی سامانە سروشتییەکان بۆ دوورترین مەودا، دەبنە بنەما بۆ تەواوی پرۆژەکانی پەرەپێدان.

پێشکەوتنەکان؛ بەردەوامییان هەبوو، لێکەوتە و دەرئەنجامەکانی هەریەک لە: پێشکەوتنی زانست، داهێنان و دەسترۆیشتنەکانی مرۆڤ، لێشاوەکانی شمەک و کاڵا پیشەسازییەکان، بەرەوپێشچوونی تەکنەلۆجی، هاوکات زۆربوونی ژمارەی دانیشتووان و تەوژمەکانی کۆچکردنی دێنشیان بۆ شارەکان، دیاردەی بەشارییوونی بەشێکی زۆری دانیشتووانی جیهان، هەموو ئەم گۆڕانکارییانە پێکەوە بەشێکی خۆشبەختییەکانی مرۆڤیان دەستەبەرکرد، بەڵام لە بەرامبەردا کۆمەڵێک گرفتی نوێیان هێنا، ئەم گرفتانە پێشتر بوونیان نەبوو، بۆ نموونە (دیاردەی قەتیسبوونی گەرمی، گۆڕانی ئاووهەوا، پیسبوونی پێکهێنەرەکانی ژینگە، زۆربوونی نەخۆشییە درێژخایەنەکان، کورتهێنانی خزمەتگوزارییەکان، خراپیی چۆنێتی ژیان و گوزەرانی مرۆڤ لە بەشێکی زۆری وڵاتانی دواکەوتوودا) (اوينى، ٢٠١٦: ٢١-٢٦)، ئەوەی پرسەکەی کردبوو بە پرسێکی جیهانی، ئەوەبوو کە تەواوی بەشە جیاوازەکانی گۆی زەوی لەزیانەکاندا بەشداربوون، بەڵام لە دەستکەوت و قازانجەکاندا جیاواز بوون، بۆیە پێویست بوو جارێکی تر کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی بنەما و ڕەگەزەکانی پەرەپێدان دابڕێژێتەوە، بە چەشنێک تیایدا بنەماکان ببنە داینەمۆی دۆزینەوەی میکانیزمی گونجاو بۆ بەدیهێنانی خۆشبەختییەکانی مرۆڤ و چارەسەرکردنی گرفتە ژینگەییەنوێیەکان.

پاش تێپەڕبوونی چەند دەیەیەک لە پراکتیزەکردنی پەرەپێدان، کە مرۆڤ لە گەشەکردنی ئابووری و بەرهەمهێنانی کاڵا و بەرهەمی پیشەسازی و پێشخستنی تەکنەلۆجیدا ڕۆڵیدەبینی، هەروەها بڵاوبوونەوەی هۆشیاریی ژینگەیی و دووربینی لەئاست درێژەدان بە سامانە سروشتییەکان، سەرئەنجام لە ساڵی (١٩٩٠)دا پرۆگرامی پەرەپێدانی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان (UNDP) لە یەکەم ڕاپۆرتیدا سەبارەت بە بارودۆخ و گوزەرانی مرۆیی، چەمکی (پەرەپێدانی مرۆیی) ی بەکاربرد، هزرو ناواخنی چەمکەکە لەوەدا کورتدەبێتەوە؛ کە مرۆڤ خۆی جێبەجێکار و ئامانجی هەر پێواژۆیەکی پەرەپێدانە، هەر لەسەر ئەم بنەمایە لەساڵی (١٩٩١)دا بانکی نێودەوڵەتی ڕاپۆرتێکی بڵاوکردەوە و تیایدا ئاماژەی بەوەدابوو، کە لەئێستادا گەورەترین ئاڵنگاریی پەرەپێدان بریتیە لە چۆنێتیی ژیان و گوزەران بەتایبەت لە وڵاتە هەژارەکاندا، بۆیە پێویستە چارەسەربکرێت، کەواتە لەم قۆناغەدا (پەرەپێدان) لە دەستەبەرکردنی پێداویستییە سەرەتاییەکانەوە بۆ: (باشترین سیستمی خۆراک، باشترین خزمەتگوزاریی پەروەردەیی و تەندروستی، کەمترین ڕێژەی هەژاری، هێشتنەوەی ژینگەیەکی تەندروست، یەکسانکردنەوەی دەرفەتەکان بۆ هەمووان، ئازادیی تاکەکەسی و پاراستنی فرە کولتووری) دەپەڕێتەوە (عاشور، ٢٠٠٨: ٤٦). جگەلەوەی چیتر مرۆڤ تەنیا ئامراز نییە بۆ هێنانەدیی پەرەپێدانی ئابووری و ژینگەیی، بەڵکو ئامانجی کۆتایی پەرەپێدانەکەیە، دەستەبەرکردنی ژیانێکی شایستە لە هەموو بوارێکەوە باشترین و گرنگترین ئامانجە و پێویستە بەدیبهێنرێت (حجيلة و رفيقة، ٢٠١٦).

پاڵپشت بەو ڕاستیانەی ئاماژەی پێکرا، دەتوانین ئەوە هەڵنجێنین، کە:

١: لە (هزری پەرەپێدان)دا؛ پێگە و ڕۆڵی (مرۆڤ) لەناو پرۆسەکەدا گۆڕانکاریی زۆری بەسەردا هاتووە، لە سەرەتادا (مرۆڤ) ئامراز بووە بۆ دروستکردن و بەرهەمهێنانی ئەو شتانەی خزمەت بە شارستانیەت دەکەن، دواتر خرایە خزمەت بەکاربردنی سامانە سروشتییەکان بۆ گەشەکردنی ئابووری، پاشان جارێکی تر لەڕێگەی بەرهەمی زانستی و تەکنەلۆجییەوە ڕۆڵی مرۆڤ لە پرۆسەکەدا بۆ بەرهەمهێنانی لێشاوی شمەک و کەڵەکەکردنی سەرمایە گۆڕدرا، لەقۆناغێکی تردا بووە پارێزەری ژینگە و سامانی سروشتی، لە دواین قۆناغدا بووە ئامانجی کۆتایی

پرۆسەی پەرەپێدان و ئەوە چەسپێنرا، کە تەواوی پرۆسەکە بۆ دەستەبەرکردنی "ژیانێکی شایستە و خۆشگوزەرانە" بۆ خودی مرۆڤ.

٢: تاکو ئیستا لە هیچ کام لە قۆناغەکاندا نەتوانراوە پەرەپێدانێکی تەواوەتی بەرجەستەبکرێت، کە تەواوی دانیشتووانی ناوچە جیاجیاکانی گۆی زەویی گرتبێتەوە.

٣: زۆرجار واهەستدەکرێت خودی "پەرەپێدان" هۆکارێک بووبێت بۆ دروستبوونی جیاوازیی ئاستی پێشکەوتن لەنێوان دەوڵەتاندا، چونکە وڵاتانی پێشکەوتوو خۆیان خاوەنی پێواژۆکەن و بەیەک گوژم لەسەر ئاستی جیهان پەیڕەویی لێناکەن، تەنانەت مەودای جیاوازیی نێوان وڵاتانی پێشکەوتوو و دواکەوتوو تادێت فراوانتردەبێت.

٤: میکانیزم و کەرەستەکانی پەرەپێدان، بەتێپەڕبوونی کات و پێشکەوتنەکانی مرۆڤ و گۆڕانی شوێنەکان، گۆڕانیان بەسەردا هاتووە.

٥: دینامیکییەتی سروشتی کۆمەڵگەی مرۆیی وایکردووە بەردەوام پێویستی تازە و گرفتی تازەی بۆ پێشبێن، هەر بۆیە پێویستە بەردەوام هزر و ناواخن و ئامرازەکانی پەرەپێدانیش تازەبکرێنەوە و توانای دابینکردنی پیویستییەکان و خۆشگوزەرانیەکانی مرۆڤیان لە هەگبەدابێت.

دووەم: چەمکەکانی پەرەپێدان و پەرەپێدانی مرۆیی

بەرلەوەی چەمکی "پەرەپێدانی مرۆیی" ڕوونبکرێتەوە، باشتروایە بنەڕەتی چەمکەکە (پەرەپێدان) بناسێنرێت، لەبەرئەوەی چەمکی "پەرەپێدانی مرۆیی" زادەی کۆتا قۆناغی بەرەوپێشچوونی پرۆسەی پەرەپێدانە. لەمەوە بەو ڕاستیە دەگەین، کە ناتوانین بێ تێگەیشتن لە خودی "پەرەپێدان" تێگەیشتنێکی بابەتی و کەتوار (واقع)یمان بۆ پەرەپێدانی مرۆیی هەبێت.

٢-١- پەرەپێدان

هەموو (مرۆڤ، گۆمەڵگە، هەرێم، دەوڵەت)ێك خواست و ویستی لەسەر "پەرەپێدان" هەیە، بەڵام ئایا ئەم چەمکە؛ کە بۆ (پۆلێنبەندیی بارودۆخە تایبەتەکانی هەر کۆمەڵگەیەك، دیاردە گۆڕاوەکانی ناوی، تایبەتمەندییەکانی گەشەی ئابوورییان) بەکاردێت، چ واتایەکی هەیە؟، دواتر ئەم چەمکە هەوڵدەدات تایبەتمەندییەکانی پەیوەست بە هەریەك لە: (گەشەی ئابووری، خۆشگوزەرانیی کۆمەڵایەتی، نوێگەری) لە کۆمەڵگەکاندا بخاتەڕوو، چونکە ئەم سێ تایبەتمەندییە لەهەمان کاتدا سێ پرۆسەی بنەڕەتیی ناو ڕەوتی پەرەپێدانن و ڕوودانیان بە بوونی پرۆژەی پەرەپێدانەوە پەیوەستە (عبدالعال، ٢٠١١: ١٣). لەدوای جەنگی دووەمی جیهانیەوە، وڵاتانی پیشەسازی و تازە پێگەیشتوو بۆ دووبارە بنیاتنانەوە و بەرەوپێشبردنی ئابووریی ڕۆژئاوا، هاوکات وەک بەربەستێک لەئاست تەوژمی کۆمۆنیستیدا، بڕیاری پەرەپێدانی ئابوویان خستە بواری جێبەجێکردنەوە. هەرچەندە بۆچوون و دید و پرسیاری جیاواز دەربارەی ئەوەی کە پەرەپێدان چۆن ڕوودەدات؟ ئامانجی کۆتایی پێواژۆکە چییە؟ جۆراوجۆر بوون، لە سەرەتادا گرنگییەکی زۆر بە پەرەپێدانی مرۆیی و کۆمەڵایەتی وەک ئەوەی ئێستا هەیە نەدرا، تەنانەت ئامانجیشی ئەوە نەبووە بەشێوەیەکی پلەبەندی دادپەروەریی کۆمەڵایەتی فەراهەمبکات، ئەگەرچی جار جار ئەم پرسانە دەوروژێنران، بەڵام لەکۆتایدا پرسی پەرەپێدان تا ئەوکات هاوشێوەی پرسی گەشەکردن تەنیا ڕەهەندی ئابووری تێدا بەرجەستەکرابوو. تا لە کۆتاییدا بانکی جیهانی و سندوق دراوی نێودەوڵەتی و نەتەوە یەکگرتووەکان بوونە خاوەنی پرسەکە و ڕەهەندەکانی درێژخایەنی، ژینگەیی و مرۆییان بۆ زیادکرد (لفت ویچ، ١٤٠٠هـ: ١١٧-١١٨).

پەرەپێدان؛ لەکورتترین دەربڕیندا، بریتیە لە پێشخستنی بواری ئابووری و کۆمەڵایەتی و سیاسی، کە بەشێکی دەوڵەتانی جیهان پێیدەگەن و ئەوانی تر لێی بێبەشن (القصيي، ١٩٩٢: ١٧)، یاخود دەستێوەردانێکی ڕێکخراوە لە کاروبارە گشتییەکاندا، تیایدا هەڵوێستە لەسەر پێوەرەکانی باشترکردن بەشێوەی جۆراوجۆر دەکرێت، بەمەرجێک لەم دەستێوەردانەدا ڕەچاوی هەریەک لە: چینی کۆمەڵایەتی و کولتووری، ڕێڕەوی مێژوویی، پەیوەندییەکانی هێز، بکرێت و هەریەک لەوانە پەسەندیبکەن. کەواتە پەرەپێدان بریتیە لە "گۆڕینێکی باش" گۆڕینەکەش بەم سێ شێوەیەی خوارەوە بەرجەستەدەبێت (جونسن وویلسون، ٢٠١١: ١٩-٢٠):

-پەرەپێدان ئاوڕدانەوە و کاردانەوەیە بۆ بوونی بارودۆخێکی دیاریکراو لەماوەیەکی دیاریکراودا، ئەم بارودۆخانە جۆراوجۆر و فرە چەشنن،

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

لەبەرئەوەی لە کەتوارە کۆمەڵایەتی و کولتوورییەکانەوە سەرچاوە دەگرن، بۆیە دووبارەبوونەوە و هەنگاوەکانی چارەسەرکردن (پەرەپێدان) یشیان جیاوازدەبێت، دەکرێت پەرەپێدانەکە بەشیوەی پچڕپچڕ بەگوێرەی کات و شوێن لەگۆڕاندابێت.

-هەندێک لە پسپۆڕان؛ (پەرەپێدان) لەناو دامەزراوە کۆمەڵایەتی و ڕامیارییەکاندا بە پێواژۆیەکی مێژوویی بەردەوامی دینامیکی دەبینن، بۆیە بوونی ئەم پێواژۆیە تەنیا بەبوونی (سیستمی ئابووریی سەرمایەداری)یەوە گرێنەدراوە، بەڵکو لەگەڵ هەموو سیستمەکانی ناو مێژوودا بوونی هەبووە و پەیڕەویی لێکراوە.

-پەرەپێدان؛ پێواژۆیەکی بەمەبەست و ئامانجدارە، ئیدی ئەگەر لەلایەن کەرتی گشتی و دەوڵەتەوە، یان کەرتی تایبەتەوە ئەنجامبدرێت، کەواتە دەستێوەردانەکان بە مەبەستن و ئامانج لێیان بریتیە لە (گۆڕینێکی باش).

لێرەدا؛ لەنێوان هەردوو بۆچوون و تێڕوانینی: (دەستێوەردانێکی ڕێکخراو) و (پێواژۆیەکی بەمەبەست) ڕوخسارێکی هاوبەش بوونی هەیە، کە بریتیە لە دانانی کۆمەڵێک پێوەر بۆ گۆڕینی بارودۆخەکە بۆ بارودۆخێکی باشتری خوازراو، بۆیە دەتوانین بڵێین: پێواژۆیەکی مێژووییە و گوزارشت لە هەردوو تێڕوانینەکە دەکات، لەهەمان کاتدا لە ڕێگەی گەڕانەوەوە بۆ مێژوو، دەتوانین ئەو ڕاستییە هەستپێبکەین کە پەرەپێدان؛ ئاگاییەکی بەرپرسیارانەیە لەئاست هۆکارەکانی ڕوودانیدا، کە بەڕێگای جیاواز لە ناوچە جیاجیاکانی جیهاندا پەیڕەویی لێدەکرێت (جونسن وویلسون، ٢٠١١: ٢٠).

لە پەرەپێداندا؛ پێش هەموو شتێک پێویستە جەخت لەسەر ڕەهەند و بوارە مرۆڤایەتییەکان بکرێتەوە، بەو ئاراستەیەبێت توانا و لێهاتوییە نادیارەکانی مرۆڤ دەربخات و بەرجەستەیان بکات، هاوکات ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووریيان باشتربکات، کەواتە مرۆڤ پێگەیەکی باڵای هەیە و لە تەواوی بوار و دەستکەوتە مادییەکانی تر لەپێشترە، بۆیە جگە لە پێداویستییە سەرەکییەکان پێویستە پێداویستییە خزمەتگوزاری و خۆشگوزەرانییەکانیشی بۆ دەستەبەربکرێت (انجهام، ٢٠١٠: ٤٠).

٢-٢- پەرەپێدانی مرۆیی

دەرکەوتن و بەکاربردنی چەمکی "پەرەپێدانی مرۆیی" لە پانتایی زانستیدا؛ بۆ یەکەمین ڕاپۆرتی پرۆگرامی گەشەپێدانی نەتەوە یەکگرتووەکان لەساڵی (١٩٩١) دەگەڕێتەوە، چەمکەکە بووە جێگەی سەرنجی بیرمەند و پسپۆڕانی بواری زانستە مرۆیی و کۆمەڵایەتییەکان، هەرچەندە بەشێکی زۆریان لەو بڕوایەدان مێژووی هزری پەرەپێدانی مرۆیی بۆ قوتابخانە ئابوورییەکانی کلاسیك و نیوکلاسیکی سەدەی هەژدە دەگەڕێتەوە، دواتر قۆناغ بەقۆناغ لە کۆتایی سەدەی بیستەمدا تێگەیشتنێکی نوێی بەخۆیەوە بینی، کە بەتەواوی لەتێگەیشتنەکانی پێشتر جیاوازتربوو، بەوەی مرۆڤ چیتر کەرەستەی پێشخستنی ئابووری نییە، بەڵکو دەبێت تەواوی دەستکەوت و پێشکەوتنەکان بخرێنە خزمەت بەها باڵاکانی ژیانێکی شایستەوە، بۆئەم مەبەستەش پەرەپێدانی مرۆیی دەبێت تەواوی پرسە کۆمەڵایەتی و کارگێڕی و ڕامیارییەکان بەگوێرەی ئەو بەهایانە بەرهەمبهێنێتەوە (خلاوة وصالح، ٢٠١٠: ١٩٧).

پەرەپێدانی مرۆیی؛ وەک ئەوەی نەتەوە یەکگرتووەکان لەڕێگەی پرۆگرامی پەرەپێدان (UNDP)ەوە پێناسەیکردووە، بریتییە لە پێواژۆیەک؛ ئامانج لێی زیادکردنی بژاردەکانی بەردەم مرۆڤە، بەشێوەیەکی تیۆری و زارەکی؛ ئەم بژاردانە بێ سنوورن و بەگوێرەی تێپەڕبوونی کات دەگۆڕێن، بەڵام لە کەتوار و جێبەجێکردندا زیاتر لەسەر سێ کۆمەڵەیان جەختدەکرێتەوە، ئەوانیش بریتین لە هەریەک لە: ژیانێکی شایستە و دوور لە تەنگەژە، مافی وەرگرتنی زانست و زانیاری، دەستەبەرکردنی هەموو ئەو پێداویستییە گرنگانەی کە ئاستی ژیانێکی شایستە دیاریدەکەن (عطوي، ٢٠٠٤: ٢٣). هەرچەندە پەرەپێدانی مرۆیی لەم ئاستەدا کۆتایی پێنایەت، واتە بژاردەکان لەو سێ کۆمەڵەیەدا کورتنابنەوە، بەڵکو بژاردەی زیاتر هەن، وەک: ئازادیی ڕامیاری و ئابووری و کۆمەڵایەتی، دەرفەتی بەرەوپێشچوون و داهێنان، ڕێزگرتن لە کەسەکان بەجۆرێک هەست بە چێژی بوونی خۆیان بکەن، هەروەها گرەنتیکردنی تەواوی مافەکانی مرۆڤ، کە بەگوێرەی ئاستی پێشکەوتنی ژیان گۆڕانکارییان بەسەردا دێت (لبيب، ٢٠٠٤: ٢٠١). ئابووریناس و فەیلەسوفی هیندی-بەریتانی (ئامارتیا کۆمار سێن، ٢٠٠٠)، پەرەپێدانی مرۆیی بە (ئازادی

یەوە دەبەستێتەوە، پێیوایە بوونی هەرجۆرێکی ئازادی ڕێگە بۆ دەستەبەرکردنی جۆرەکانی تر خۆشدەکات، سەرنجی سێن؛ زیاتر لەسەر "ئازادییە ئامرازییەکان"ە، ئەو ئازادییانەن کە ڕێگەمان پێدەدەن ژیانێکی دوور لە: (برسێتی، کەمخۆراکی، نەخۆشی، هەژای و هەڵهاتن، مردنی پێشوەختە، نەخوێندەواری)یمان هەبێت، دەبێت بیربکەینەوە ئەگەر مرۆڤ برسیبێت، یان نەتوانێت بخوێنێتەوە، چەندە سەختدەبێت؟!، بۆیە دەبێت پەرەپێدان هەنگاو بەهەنگاو بە دەستەبەرکردنی ئازادییە ئازادییەکان مسۆگەربکرێت، ئازادییەکانیش زنجیرەیین و بەدوای یەکتردا دێن، ئازادییە ئامرازییەکان گرنگترینیانن و دابینکردنیان دەبێتەهۆی ئەوەی مرۆڤ بۆ ئازادییە گشتییەکانی تر هەنگاوبنێت(Sen, ٢٠٠٠; ٣٧).

کەواتە دەگەینە ئەو ڕاستییەی؛ پەرەپێدانی مرۆیی لەبری ئاراستەیەکی مادی، ئاراستەیەکی مرۆیی وەردەگرێت، تەنیا لەوەدا کورتنابێتەوە پێداویستیی سەرەکی و خزمەتگوزارییەکان بخاتە بەردەستی تاک و کۆمەڵگەوە، یاخود ئابووری وڵات بۆ ئاستێکی باش بەرزبکاتەوە، بەڵکو زۆرینەی پسپۆڕان وایان پێباشە گۆڕانکاری لە فەلسەفەی ڕامیارییەکانی پەرەپێدانی مرۆییدا بکرێت، بەچەشنێک ڕەنگدانەوەی ئەرێنیی لەسەر ڕەهەندە مرۆڤایەتییەکان هەبێت، بەوەی کە (انجهام، ٢٠١٠: ٤٢-٤٣):

١: پێویستە شایستەیی و تواناکان فراوانبکرێن، پەرەپێدانی ئابووری دەبێت تواناکان فرەچەشن بکات و ئەوپرسیارەی دەیکات بریتیبێت لەوەی: لەدوای پرۆسەی پەرەپێدانەکەوە توانایی خەڵک بۆ کارکردن چییە؟ کەواتە دەبێت پرسیارەکان بگۆڕین، بۆنموونە باشترە بپرسین: ئایا خەڵکی فێری ئەوە بوون بنوسن و بخوێننەوە؟ نەک بپرسین تێچووی فێرخوازانی قۆناغی بنەڕەتی چەند بووە؟. یان بپرسین: ژمارەی ئەو کەسانەی بەدخۆراکن چەندە؟ نەک چەندە خۆراک بەرهەمهاتووە؟. یاخود لەبری ئەوەی بپرسین: تێچووی خەرجییەکانی کەرتی تەندروستی چەندە؟ باشترە بپرسین: دانیشتووان چەند تەمەن دەکەن؟، واتە بەدیهێنانی ئامانجەکان گرنگترن، جگە لەوەی پێویستە ئابووریناسەکان ئەوە درکپێبکەن، کە کەسێکی نەخوێندەوار و دوور لە چاودێرییەکی تەندروستی باش (هەرچەندە ئاستێکی ئابووریی باشی هەبێت) هەرگیز هەمان توانایی کەسێکی خوێندەوار و تەندروست باشی نییە، چونکە جۆری کارکردن و کوالیتی بەرهەمیان نابەرامبەرە.

٢: نابێت ئابووریناسەکان وەک (کێشە) لە خودی مرۆڤ بڕوانن، لە بەرامبەردا تەکنیک و بیرۆکرات و پلانەکان وەک (چارەسەر) ببینن، ئەم تێڕوانینە وادەکات ئەوگومانەمان بۆ دروستببێت: (کێ سوودمەندی پرۆسەی پەرەپێدانی مرۆییە؟).

٣: گرنگیدان بە ڕۆڵ و بەشداریی ئافرەت، بەجۆرێک مەودای جیاوازیی نێوان ڕەگەزەکان لە هەژاریدا کورتبکرێتەوە و ئافرەتان زۆرینەی چینی هەژاران پێکنەهێنن، هەروەها بەشداریکردنی ئافرەت لە پرۆسەی بەرهەمهێناندا زیادبکرێت و ڕۆڵیان تەنیا لە پەروەردەکردنی منداڵ و یارمەتیدانی سەرۆکی خێزاندا کورت نەکرێتەوە، ئەوەی پێویستە بکرێت بریتیە لە دروستکردنی کولتوورێکی نوێی داماڵراو لە تێڕوانینێکی نێرینە، کە وایکردووە ئافرەتان بکەونە دۆخی هەژارییەوە.

٣: لە ڕەهەندەکانی پەرەپێدانی مرۆییدا، زۆر گرنگە ئابووریناسان لە پرسی دەستکەوت و زیانەکانی نەوەی ئەمڕۆ و دوارۆژ بکۆڵنەوە، بۆیە پەرەپێدانی مرۆیی دەیەوێت لەپێناو نەوەکانی داهاتوودا بەشێک لە مافەکانی ئەمڕۆی کۆمەڵگەی مرۆیی بەقوربانی بکات، بەڵام بڕی ئەو تێچووە کۆمەڵایەتییە چەندە کە پێویستە ئەمڕۆ لەئەستۆبگیرێت؟ لە وەڵامی ئەم پرسیارەدا هەندێک وایدەبینن تەنیا لە کەمکردنەوەی گەشەی دانیشتووان و تەواوکاریی نێوان دانیشتووان و ڕامیارییەکانی پەرەپێدانی مرۆیدا بەرجەستەدەبێت.

هەموو ئەم خاڵانە؛ دەمانبەنەوە سەر ئەو هێڵەی کە دەبێت ئابووری بخرێتە خزمەت ئامانجە مرۆییە باڵاکانەوە، نەک پێشکەشکردنی خزمەتگوزاری و ئاسانکارییەکانی ژیان وەک ئامرازێکی کەڵەکردنی سەرمایە بەکاربهێنرێن.

بەشێکی گرنگی دەستەبەربوونی پەرەپێدان، بە (ئاسایش)ەوە بەستراوەتەوە، کە لە وڵاتانی جیهانی سێیەمدا زۆر بەکەمی بوونی هەیە، لەبەرئەوەی ئەم وڵاتانە لەدوای کۆتاییهاتنی جەنگی دووەمی جیهانی و یەکلاییبوونەوەی جەنگی ساردەوە دروستبوون، بۆیە هیچ کامیان بنەمای (هێز)یان تۆکمە نییە، لەکاتێکدا گرنگترین بنەمای دەوڵەتسازی "هێز" پێکیدەهێنێت، دەوڵەتسازی؛ پرۆسەیەك نییە لەڕێگەیەوە تەنیا چالاکییە ئابووری و سیاسییەکان تیایدا گەشەبکات، بەڵکو زیاتر بەهێزەوە بەستراوەتەوە، هێزیش بەسەر جۆرەکانی: (هێز؛ وەك توانای نەتەوەیی، هێز؛ وەك توانای سیاسی، هێز؛ وەك پەیوەندیی بنەڕەتی) دابەشبووە، کەچی لەزۆربەی وڵاتانی جیهانی سێیەمدا ئەم بنەمایە

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

زۆر لاوازە (یاخود نەتوانراوە بەباشی بەرجەستەبکرێت)، تەنیا وەك ئامرازێك بۆ کەمکردنەوەی پشێوی ناوخۆیی بەکارهێنراوە، هۆکاری بەرجەستەنەکردنەکەشی بۆ دوو خاڵ دەگەڕێتەوە؛ یەکەمیان: ئەوەیە زۆرینەی ئەم دەوڵەتانە لەدوا قۆناغی (دەوڵەت-نەتەوەسازی)دا واتە لەدوای جەنگی ساردەوە دروستبوون. دووەم: زۆر درەنگ بۆناو شانۆی سیاسیی جیهان هاتن، هاتنەکەیان لەگەڵ نەمان و کاڵبوونەوەی پارادایمی (دەوڵەت-نەتەوە)دا هاوکاتبوو، جگەلەوەی کەوتنە ناو کۆمەڵێك گەمەی سیاسیەوە بێئەوەی لەیاسای ئەو گەمە سیاسیانە شارەزابن، هەربۆیە ئاسایش بەواتا فراوان و ڕەهاکەی لەم دەوڵەتانەدا بوونی نییە، لەوڵاتانی ئەورووپی و ڕۆژئاوادا دەوڵەت سەرچاوەی بنەڕەتیی (ئاسایش)ە، لەکاتێکدا لەجیهانی سێیەمدا دەوڵەتان نەك هەر نەیتوانیوە ئەم ڕۆڵە بگێڕێت، بەڵکو زۆرجار خۆیان لەڕێگەی (گەندەڵی و سەرکوتکردن)ەوە بۆ هاوڵاتیانی خۆشیان بوونە سەرچاوەی نەمانی (ئاسایش) (قەوام، ٢٠٠٩: ٢٥٧-٢٥٩). هەربۆیە تاکو ئێستا "پێواژۆی پەرەپێدان" لەم وڵاتانەدا سەرکەوتوو نەبووە و بە دواکەوتووی ماونەتەوە.

لە پەرەپێداندا؛ کۆمەڵێك گۆڕاوی بنەڕەتی هەن، ئەم گۆڕاوانە کاریگەرییەکی بەرچاویان لە سەرکەوتنی پێواژۆکەدا هەیە، بەشێوەیەکی گشتی لەمانەی خوارەوەدا کورتکراونەتەوە (سردار، ٢٠١٥: ١٣-١٤):

١: پێگە، یان گۆڕاوی دادپەروەری لە داڕشتنەوەی پەرەپێداندا؛ گۆڕاوێکی گرنگە و لەزۆربەی پێناسە جیاوازەکانی پەرەپێداندا ئاماژەپێکراوە، ئەم دادپەروەرییە زیاتر لە لەنێوان دوو نەوەدا بەرجەستەدەبێت، نەوەیەك؛ کە هێشتا لەدایکنەبوون و لە دەسکەوتی ئابووری و بازاڕی کاری ئەمڕۆدا بوونیان نییە، هەروەها ئەو کەسانەش کە ئێستا لەژیاندان و دەرفەتی سوودبینینیان لە دەرامەتە سروشتی و قازانجە ئابووری و کۆمەڵایەتیەکاندا نەبووە، بۆیە لە پەرەپێندا هەوڵی بەرجەستەکردنی هەردوو ئاستی دادپەروەرییەکە دەدرێت. بەتایبەت لە جیهانی ئەمڕۆدا، جیهانێك لە دوای دەیەی حەفتاکانی سەدەی ڕابردووەوە سیستمی سەرمایەداری تێیدا حوکمدەکات و بۆ دووبەرەی (وڵاتانی باکوور و وڵاتانی باشوور) دابەشبوون، تەنانەت لەناو سنوورە سیاسیی یەك دەوڵەتیشدا جیاوازیی ئاستی داهات بەدیدەکرێت، بۆیە ئەرکی ئەم گۆڕاوەی پەرەپێدان، ئەوەیە هەوڵی کەمکردنەوەی ئەو جیاوازییانە بدات.

٢: گۆڕاوی مرۆڤ؛ ئەم گۆڕاوە زیاتر لەکۆتایی سەدەی بیستەم، بەدیاریکراوی لە سەرەتای دەیەی نەوەدەکاندا جێگیرکرا، بەگوێرەی ئەم گۆڕاوە هەوڵی پەرەپێدانی خودی مرۆڤ دەدرێت، واتە پێویستە تەواوی پێواژۆکە بۆ خزمەتکردنی مرۆڤ جێبەجێبکرێت، لەڕێگەی ڕەخساندنی دەرفەتی زیاتر بۆ گەیشتن بە هەریەك لە: (خۆشگوزەرانیی زیاتر، باشترکردنی چاودێریی تەندروستی، بەرزکردنەوەی ئاستی خوێندەواری و دەستخستنی تەواوی کەرەستەکانی فێربوون و ڕەخساندنی دەرفەت بۆ تەواوی ئاستە کۆمەڵایەتییەکان).

٣: گۆڕاوی تەکنەلۆجی؛ بە گرنگترین گۆڕاوی ناو پێواژۆی پەرەپێدان هەژماردەکرێت، بەتایبەت لە جیهانی ئەمڕۆدا، بۆیە زۆر گرنگە وەرچەرخان لە نوێکردنەوەی ئامراز و تەکنەلۆجیادا بکرێت، لەبەرئەوەی توانایی و بەرهەمداریی تەکنەلۆجیای پێشکەوتوو باشتر و گونجاوترە، جگە لەوەی کەمتر ژینگە پیسدەکەن و لەگەڵ بارودۆخە ئاووهەواییەکانیشدا بەکارهێنانیان ئاسانترە، هەموو کات کار و بەرهەمی تەکنەلۆجی باوەڕپێکراوتر و ڕێکخراوترە.

سێیەم: پەیوەندیی نێوان دانیشتووان و پەرەپێدانی مرۆیی

هیچ پرسێکی پەرەپێدان؛ هێندەی پرسی (پەیوەندیی گەشەی دانیشتووان بە گەشەکردنی ئابووری و خۆشبەختیی مرۆڤەوە)، جێی مشتومڕ نەبووە و جیاوازیی بۆچوونی (ڕامیاری و زانستی)ی لای شارەزایان و پسپۆڕان دروستنەکردووە. سەرەتای جیاوازییەکان بۆ ساڵی (١٩٧٤ز) دەگەڕێتەوە، بەتایبەت لە کۆنفرانسی یەکەمی جیهانیی تایبەت بە دانیشتووان، تیایدا مشتومڕ و گەنگەشەیەکی زۆر لەنێوان وڵاتانی باکوور و باشوور لەسەر پرسی گرنگیی دانیشتووان لە بوارە جیاوازەکانی پەرەپێداندا روویدا، لە مشتومڕەکەدا وڵاتانی تازە پێگەیشتوو ئەو بۆچوونەی وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکایان ڕەتدەکردەوە، کە پێیوابوو گەشەکردنی خێرای دانیشتووان دەبێتە بەربەست لەئاست بەدیهێنانی پەرەپێداندا. دواتر و لەساڵی (١٩٨٤ز)، لە (کۆنفرانسی دووەمی جیهانی بۆ دانیشتووان – مەکسیکۆ سیتی) بۆچوونەکان

بەتەواوی پێچەوانەبوونەوە، پاش ئەوەی وڵاتانی تازە پێگەیشتوو گەشتنە ئەو بڕوایەی: پێویستە هەوڵێکی زۆر لەئاست گەشەی خێرای دانیشتوواندا بدرێت، لەکاتێکدا وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بۆچوون و هەڵوێستێکی نوێی هەبوو، بەوەی گەشەی دانیشتووان بەسروشتی خۆی کاریگەریی ئەرێنی و نەرێنی لەسەر پرسی پەرەپێدان نابێت، بەڵکو ئەوە سیاسەتی ئابووری و بەڕێوەبردنە دۆخی پەرەپێدان لە هەر وڵاتێکدا دیاریدەکات، لە ڕاستیدا ئەمەش بووە بنەڕەتێك بۆ سیاسەتە باوەکانی کۆنفرانسی (مەکسیکۆ سیتی). کە دواجار بووە هۆی ئەوەی ئەمریکا لە پاڵپشتیکردنی فیدراسیۆنی نێودەوڵەتیی پلاندانراو (International Planned Parenthood Federation) و سندوقی دانیشتووانی نەتەوە یەکگرتووەکان پاشگەزبێتەوە. لەهەمان کاتدا قوتابخانەیەکی هزری لە ناوەندە ئەکادیمییەکاندا سەریهەڵدا، ئەم قوتابخانەیە؛ وایدەبینی ژینگەی سیاسیی هەر دەوڵەتێك دەرئەنجامەکانی گەشەی دانیشتووان بۆ ئەو وڵاتە دیاریدەکات، لەنموونەی ئەم شێوازە بیرکردنەوەیە، ئەو توێژینەوەیە بوو، کە لەلایەن ئەکادیمیای نەتەوەیی بۆ زانست لەساڵی (١٩٦٨ز) ئەنجامدرابوو، تیایدا ئاماژە بەوە کرابوو کە "گەشەیەکی دانیشتووانیی هێواش بۆ زۆرێک لەوڵاتە تازە پێگەیشتووەکان بەسود دەبێت" (کاسین واخرین، ٢٠٠١: ١٥-١٦).

دەتوانین بڵێین: دانیشتووان و گەشەسەندن و ژینگە؛ پەیوەندییەکی دانەبڕاویان هەیە و بۆ دیاریکردنی کوالیتی ژیانی ئێستا و نەوەکانی داهاتوو لەسەر زەوی گرنگ و پێویستن، کۆنفرانسی نێودەوڵەتی (٢٠١٦) بۆ دیدگا ناوچەییەکان سەبارەت بە (دانیشتووان، گەشەپێدان و ژینگە)، کە بە هاوبەشی لەلایەن زانکۆی یانگۆن (UoY) و زانکۆی نیشتمانی ئوستراليا (ANU)ەوە بەڕێوەچوو، تیایدا جەخت لەسەر ئەوە کرایەوە، پێویستە بە دووربینییەکی باشەوە لەم سەدەی بیست و یەکەدا چارەسەری کۆمەڵێك کێشەی جیهانیی دانیشتووان بکرێت، لەوانەش:

- زیادبوونی هەژاری
- زیادەڕۆیی لە بەکارهێنانی دەرامەت و سەرچاوەکانی ژیان لەوڵاتانی باکوور
- خراپیی گوزەرانی ئافرەتان
- سیاسەتی ئابووری نەشیاو
- گەشەی خێرای دانیشتووان و
- "کورتبینی" لە بەکارهێنانی سامانە سروشتییەکان، هەموویان بەیەکەوە گرێدراون.

یەک لەسەر چواری دانیشتووانی جیهان -کە زۆربەیان لە وڵاتانی پیشەسازیدان- زیاتر لە (٧٠٪)ی سەرچاوەکانی زەوی بەکاردەهێنن و لە زۆربەی تێکچوونەکانی ژینگەی جیهان بەرپرسیارن. جگە لەوەی ساڵانە (٩٥ -١٠٠) ملیۆن کەس بۆ ژمارەی دانیشتووانی ئێستای جیهان زیاد دەبێت، ئەمەش فشارێکی گەورە دەخاتە سەر توانای زەوی بۆ دابینکردنی پێداویستییەکانی مرۆڤ. ئێمەی مرۆڤ لە دوو جیهانی سروشتی وکۆمەڵایەتیدا دەژین، جگە لەوەی خۆمان و تەکنەلۆژیەکانمان بووینەتە هێزێکی باڵادەست و کاریگەر لەسەر هەسارەکە، لە هەمان کاتدا نابەرانبەریی مرۆییمان دروستکردووە، بەشێکی مرۆڤایەتی لە بەرزترین ئاستی گوزەراندا دەژین، لە کاتێکدا زۆر کەسی دیکەش پێداویستییە سەرەتاییەکانیان بۆ ژیانێکی شایستە و تەندروست و بەرهەمدار دەستناکەوێت. بانکی نێودەوڵەتی مەزەندە دەکات کە زیاتر لە ١.٣ ملیار کەس- نزیکەی یەک لەسەر پێنجی دانیشتووانی جیهان- لە هەژارییەکی توندا دەژین و داهاتی ڕۆژانەیان لە یەک دۆلاری ئەمریکی کەمترە. ئەمانە بەگشتی دەستیان بە خۆراکی گونجاو، خانووی شایستە، ئاوەڕۆی بنەڕەتی، ئاوی پاک، پەروەردە، چاودێری پزیشکی و پێداویستییەکانی دیکە بۆ بوونی مرۆڤ ناگات، نزیکەی (٧٠٪)ی ئەوکەسانە ژن و منداڵن، داڕێژەرانی سیاسەتی جیهانی خەریکە لەو ڕاستییە ئاگادار دەبنەوە، کە نەهێشتنی هەژاری و پاراستنی ژینگەی هاوبەشمان بە شێوەیەکی دانەبڕاو پەیوەندییان بەیەکەوە هەیە، چونکە هەژاران هەم قوربانین و هەم هۆکاری تێکچوونی ژینگەن(James, 2019: 12).

کەواتە پەیوەندییەکە؛ دۆخێکی تایبەتی ناجێگیری هەیە و بەردەوام مشتومڕ و بیروبۆچوونی جیاوازی لەسەر دەکرێت، لەم مشتومڕانەدا ڕەهەندەکانی کات و شوێن ڕۆڵی کاریگەریان لە دروستبوونی جیاوازییەکاندا هەبووە، بەو واتایەی؛ بۆچوونی ئێستا بە بەراورد بە ڕابردوو، هەروەها لەنێوان وڵاتانی پێشکەوتوو و دواکەوتوودا جیاوازیی ناواخنییان هەیە.

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

بە لەبەرچاوگرتنی ئەوەی؛ لەنێوان دەوڵەتانی جیهاندا نابەرامبەرییەکی زۆر لە ئاستی پێشکەوتنیاندا بوونی هەیە، ئەم نابەرامبەرییە بۆ دوو بەرەی (وڵاتانی پێشکەوتوو، وڵاتانی دواکەوتوو) دابەشیکردوون، بەڵام لەنێوان هەموویاندا ڕەگەزێکی هاوبەش بوونی هەیە، کە بزوێنەر و هۆکار و بەرجەستەکەری پەرەپێدانە، ئەویش بریتیە لە (مرۆڤ)، کە بەردەوام کردویەتییە ئامانج و وەک بازنەیەک دەوریداوە، هەر خۆیشی بە پێواژۆکە هەڵدەستێت (الموسی، ١٩٨٢: ٧). کەواتە مرۆڤ خۆی دەستپێک و ئامانجی پەرەپێدانە و تیایدا دەیەوێت ئاستی گوزەران و بەهای مرۆڤ بە باڵایی بهێڵێتەوە (نورالدین، ٢٠١٠: ٣٥). جگە لەوەی "مرۆڤ" سامانی ڕاستەقینەی کۆمەڵگەکانە و هەر خۆیشی بنەڕەتی پێشکەوتنی ئابووری و کۆمەڵایەتییە، لەبەرئەوەی تەواوی چالاکییەکان هەڵدەسوڕێنێت و بوونەوەرێکی بەرهەمدارە، لەپرۆسەی بەرهەمهێنانیشدا وزەیەکی زۆری هزری و جەستەیی بەکاردەهێنێت، لە هەمان کاتدا بەکاربەرێکی بەردەوامی کاڵا و خزمەتگوزارییەکانە. لەم ڕوانگەیەوە زیادبوونی ژمارەی دانیشتووان واتە زیادبوونی قەبارەی هێزی کار و بەرهەم و بەکاربردن، دانیشتووان لە هەر کۆمەڵگەیەکدا بۆ دوو گرووپ دابەشدەبن: (دانیشتووان لە ناو هێزی کاردا، دانیشتووان لە دەرەوەی هێزی کاردا) (الدعبوسي، ٢٠١٠: ٩)، کەواتە پەیوەندییەکە (پەیوەندیی نێوان دانیشتووان و پەرەپێدان) پەیوەندییەکی تەواو ناچاری و پێکەوە گرێدراوە، بوونی هەریەکێکیان بۆ ئەوی تریان بەڵگە و هۆکارە.

لەسەر ئاستی جیهان؛ مشتومڕ و گەنگەشەیەکی مێژوویی بەردەوام لەئاست پەیوەندیی دانیشتووان بە پەرەپێدانەوە بوونی هەیە، زیاتر لەنێوان هەردوو بەرەی (ماڵتۆسییەکان و دیدی پەرەپێدان بۆ چارەسەرکردنی کێشە دانیشتووانییەکان) دا ڕەنگیداوەتەوە، کۆی گرفتەکە لە زیادبوونی خێرای ژمارەی دانیشتوواندا کورتبووەتەوە، بەوەی کەهۆکاری دواکەوتویی بەشێکی زۆری هەرێم و وڵاتان بە زیادبوونی دانیشتووانەوە پەیوەیستە، "ماڵتۆسییە نوێیەکان" لەو بڕوایەدان ئەوەی کەتوار و دۆخی دواکەوتنی لە زۆرێک لە وڵاتاندا دروستکردووە، جگە لە "زیادبوونێکی گەورەتری گەشەی دانیشتووان لەچاو ڕێژەی گەشەی دەرامەتەکاندا" هیچی تر نییە، کە دواجار ئەم زیادبوونە دانیشتووانییە وادەکات بەشێکی زۆری داهاتی ئابووری بەفیڕۆبچێت و هەژاری بڵاوبکاتەوە، چونکە زۆربوونی بەکاربردن و کەمبوونەوەی پاشەکەوت و سەرچاوەی دارایی پرۆژەکانی وەبەرهێنان بەدوای خۆیدا دەهێنێت. لەم نێوەندەدا میکانیزمی زیادکردنی خەرجییەکان و تەرخانکردنی بودجە بۆ پەرەپێدان و چارەسەرکردنی ئەوکێشانەی لە گەشەی خێرای دانیشتووانەوە سەرچاوەیانگرتووە، ئەنجامێکی ئەرێنی و دلخۆشکەری نابێت، بۆیە پێویستە کۆمەڵێک ڕێوشوێن و میکانیزمی تایبەت لە ئاست ئەم گرفتەدا بگیرێتەبەر، لە گرنگترینیان (النجار، ٢٠٠٥: ٢٩):

١: سیاسەتەکانی ڕێکخستنەوەی خێزان، لەڕێگەی دەستێوەردانی پزیشکییەوە بۆ کەمکردنەوەی ڕێژەی پیتداری.

٢: بڵاوکردنەوەی ئامرازەکانی ڕێگریکردن لە سکپڕی و وشیارکردنەوەی دانیشتووان لە ئاست بەکارهێنان و جێبەجێکردنیان.

٣: ڕێکخستنەوە و ئاسانکاری، لە یاساکانی تایبەت بە لەباربردنی مناڵ.

٤: دواخستنی کاتی هاوسەرگیری، واتە ئەنجامنەدانی هاوسەرگیری لەتەمەنێکی کەمدا.

لە تێڕوانینی ماڵتۆس و ماڵتۆسییەکاندا ئەوە ڕووندەبێتەوە، کە (هەژاری، برسێتی، بێکاری، خراپبوونی بارودۆخی تەندروستی و پەروەردەیی و نیشتەجێبوون، بەرزبوونەوەی بەردەوامی نرخی بەرهەمەخۆراکییەکان)، کێشەیەکی حەتمین و ڕوودانیان بە باڵادەستی و زاڵیی سیستمی سەرمایەدارییەوە پەیوەست نییە، واتە ئەوەی وایکردووە ئەو گرفتانە زەقتربینەوە، دەرهاویشتەی گەشەی نائاسایی دانیشتووانە و هیچ پەیوەندییەکی بە ژێنگە ئابوورییەکەوە نییە. کەواتە تێڕوانینی ڕەشبینانەی ماڵتۆس لەئاست گرفتە دانیشتووانییەکاندا پشتی بەدوو بنەمای گرنگ بەستووە، یەکەمیان: ئەوەیە کە دانیشتووان گۆڕاوێکی سەربەخۆیە و هیچ پەیوەندییەکی بە سیستەم یان ژێنگەی ئابوورییەوە نییە. دووەمیان: بریتیە لە یاسای بڕشتی هەریەک لە زیادبوونی دانیشتووان و زیادبوونی بەرهەمە خۆراکییەکان، کە دوو یاسای جیاواز و دژیەکیان هەیە (ذكي، ١٩٨٩: ٣٩-٤٠).

بۆچوون و جیهانبینیی ڕەوتی (دیدی پەرەپێدان بۆ چارەسەرکردنی کێشە دانیشتووانییەکان)، جیاوازییەکی ئەوتۆی لەگەڵ بۆچوونی لایەنگرانی "ماڵتۆس"دا نییە، بەوەی پەیوەندیی لەنێوان گەشەیەکی خێرای دانیشتووان و ئاستەکانی پەرەپێداندا هەیە، تەنیا لەوەدا نەبێت

ئەمان هۆکارەکان لەگەڵ ماڵتۆسییە نوێیەکاندا پێچەوانە دەکەنەوە، ماڵتۆسیە نوێیەکان دەڵێن: "گەشەی خێرای دانیشتووان هۆکارە بۆ دواکەوتوویی"، بەڵام ئەوانەی پەیڕەوی لە دیدی پەرەپێدان بۆ چارەسەرکردنی کێشە دانیشتووانییەکان دەکەن، دەڵێن: "دواکەوتوویی هۆکارە بۆ ئەوەی گەشەیەکی دانیشتووانیی خێرا هەبێت"، کەواتە وایدەبینن خێرایی زیادبوونی دانیشتووان لە وڵاتانی جیهانی سێیەمدا ئەنجامی دواکەوتووییە، نەک هۆکارێک بێت بۆ هەژاری و دواکەوتنی وڵاتان (العيسوي، ١٩٨٤: ١٥-٢٢).

چوارەم: لێکەوتەکانی تەقینەوەی دانیشتووان و پەیوەندییان بە پرس و ڕەهەندەکانی پەرەپێدانەوە

زیادبوونی ژمارەی دانیشتووان؛ کە بەشێکی زۆری پسپۆڕانی بواری جوگرافیای دانیشتووان و زانستی دیمۆگرافیا بە (تەقینەوەی دانیشتووان) ناویانبردووە، گوزارشتێکە بۆ ئەو زیادبوونە لەناکاوەی لە ناوەڕاستەکانی سەدەی هەژدەیەمەوە لەدوای شۆڕشی پیشەسازی و باشتربوونی ژیان و گوزەرانی بەشێکی زۆری دانیشتووانی گۆی زەوییەوە ڕوویداوە، کە پێشتر هاوشێوەی نەبووە، بێگومان ئەم ڕووداوە کەتوار (واقع)ێکی نوێی بۆ تەواوی جیهان هێناوەتە پێشەوە، زۆرینەی لێکەوتەکان لەم کەتوارە نوێیەدا نەرێنین و پەیوەندییان بە داهاتووی هەسارەی زەوی و هەموو پرسە گرنگەکانی: (گۆڕانکارییە دانیشتووانییەکان، ژینگە، ئابووریی جیهانی، کولتوور) ەوە هەیە.

دەکرێت هەریەک لەو لێکەوتانە بۆ ئەمانەی خوارەوە دابەشبکەین:

٤-١- لێکەوتە دانیشتووانییەکان

لەئێستادا هەسارەی زەوی؛ لە جەنجاڵترین (پڕ دانیشتووانترین) قۆناغیدایە، لە دوای شۆڕشی پیشەسازی (١٧٥٠ز)ییەوە نزیکەی (٩) هێندە بووەتەوە، واتە دانیشتووانی هەسارەکە (٨) ملیار کەسە، بەمەش ساڵانە (٧٥) ملیۆن کەس بۆسەر دانیشتووانەکەی زیادبووە، بەم پێودانگە دانیشتووانی هەسارەکە لە دەیەی چلەکاندا بۆ (٩) ملیار کەس بەرزدەبێتەوە، ئەم ملیارانە شوێنپێی خۆیان لە ئابوری جیهاندا جێدەهێڵن، هەژارەکان؛ بۆ گەیشتن بە (خۆراکی پێویست، ئاوی خاوێنی خواردنەوە، چاودێرییەکی تەندروستیی سەرەتایی و تەنیا یەکەیەکی نیشتەجێبوون بۆ مانەوەیان) تێدەکۆشن، لە بەرامبەردا ئەوانەی لە سەرەوەی هێڵی هەژارییەوەن؛ هەوڵدەدەن بارودۆخیان بۆ باشتر لەوەی ئێستایان بگۆڕن و داهاتوویەکی باشتر لەوەی خۆیان بۆ منداڵەکانیان مسۆگەربکەن، ئەوانەشی کە ئاستێکی بەرزی داهاتیان هەیە؛ هیوایان وایە پێشکەوتنی تەکنۆلۆجی خزمەتی باشتر بەخۆیان و خێزانەکانیان بکات، کەواتە دەوڵەمەندەکانیش لەپێناو پارێزگاریکردن و هێشتنەوەی بەرزیی داهاتیاندا دیسانەوە هەوڵی زیاتر دەدەن (ساکس، ٢٠٢١: ٨١-٨٥). جیهانگیری؛ تەنیا لەگەڵ لێشاوەکانی شمەکدا یەکینەگرتۆتەوە، بەڵکو لێشاوەکانی کۆچی مرۆڤیش، بەهۆی (جەنجاڵتربوونی بەشێکی زۆری وڵاتان، نابەرانبەریی دەرفەتی کار، جیاوازیی داهاتی ساڵانەی تاک، پێشکەوتن و بەردەستیی هۆیەکانی گواستنەوە، ئاسانکاریی پەڕینەوە لە سنوورەکان)ەوە زیادیانکردووە، بەجۆرێك ژمارەی ئەو کەسانەی لەدەرەوەی وڵاتی خۆیاندا ژیان دەگوزەرێنن بە سەدان ملیۆن کەس دەخەمڵێنرێن (ابيليس، ٢٠١٧: ٢٠٩).

٤-٢- لێکەوتە ژینگەییەکان

بەردەامبوونی ئەو زیادبوونەی لە قەبارەی دانیشتوواندا ڕوودەدات، جێی سەرنجە و پێویستە هەڵوێستەی کردەیی لەسەربکرێت، بەگوێرەی بەشێکی توێژینەوەکان، دانیشتووانی گۆی زەوی لە ساڵی (٢٠٤٥)دا بۆ (٩) ملیار کەس و لەساڵی (٢١٠٠)یشدا بۆ زیاتر لە (١٠) ملیار کەس بەرزدەبێتەوە، گرفت و لێکەوتەکانی ئەم زیادبوونە؛ تەنیا لە دابینکردنی پێداویستییە سەرەتاییەکانی وەك: (ئاو، خۆراك، شوێنی نیشتەجێبوون، فەزاکان)دا کورتنابنەوە، بەڵکو کۆمەڵێك پرسی مەترسیدارتری وەک: (پیسبوون بە پاشەڕۆی بەرهەمهێنراوەکان، دەرکەوتنی گرفتی تەندروستی، گەرمبوونی گۆی زەوی و تێکچوونی سیستمی ژینگە، ....هتد) بەدوای خۆیدا دەهێنێت، بۆیە دەبێت ئەوە لەپێشچاوبگیرێت تا چەند مرۆڤایەتی لەبری سەرچاوە نوێنەبووەوەکان پشت سەرچاوەی نوێبووەوە دەبەستێت، چونکە لەڕاستیدا وادەردەکەوێت کە زیادبوونی ژمارەی مرۆڤەکان، بە کەمبوونەوەی ژمارەی بوونەوەرانی تری ناو سیستمی ژینگەیی گۆی زەوی کۆتاییهاتووە،

تەنانەت ڕاستەوخۆ بە کەمبوونەوەی ڕووبەری دارستانەکان و خێراتربوونی ڕاماڵینی خاکیشەوە پەیوەستبووە (Barcus and Halfacree: ٢).

لە گرنگترین لێکەوتە ژینگەییەکان؛ لەدوای هەریەک لە شۆڕشەکانی پیشەسازی و تەکنەلۆژی، ئەوەبوو کە هەژموون و باڵادەستیی مرۆڤ و چالاکیەکانی، توانیویەتی شوێنی هەژموونی ژینگەیی بگرێتەوە، واتە چیتر مرۆڤ "هەم لەڕووی ژمارەوە، هەم لەڕووی ڕۆڵ و کاریگەرییەوە" هەمان مرۆڤی جاران نییە، کە لەژێر سنووورداری و کاریگەرییە ژینگەییەکاندا دەستەوسان بێت، بەڵکو بە چالاکییە فراوان و داهێنراوە نوێیەکانی ژینگەی توشی مەترسییەکی گەورە کردووە (احمدی و حاجی نژاد، ١٣٨٩هـ: ٤)، لەڕاستیدا پێوانەکردنی کاریگەرییەکانی دەستێوەردانی مرۆڤ لە سیستمی زیندەبەرگ و جیۆلۆجیی زەویدا کاریگەرییەکی هەمووەکییە، واتە سەرجەم مرۆڤایەتی تیایدا بەشدارن، لەکاتێکدا پێوانەکردنی خۆشگوزەرانییەکان لەسەر ئاستی تاک هەڵدەسەنگێنرێت، ئەمەش بۆخۆی نابەرامبەری و دژیەکیەکی ناڕوون دروستدەکات، چونکە هەریەک لە (بەرگەهەوا، ڕووبەری کیشوەرەکان، ڕووبەرە ئاوییەکان و پێکهاتەکانی تری گۆی زەوی) نەگۆڕن، کەچی لە بەرامبەردا دانیشتووان و خواستەکانی بەردەوام لە زیادبووندان، بەردەوامی ئەم هاوکێشەیە وایکردووە دەستێوەردانەکانی مرۆڤ بۆسەر سیستمی ژیگە ببنە دەستێوەردانێکی زەبەلاح، لەماوەی ساڵانی (١٩٠٠-٢٠٠٠) واتە تەنیا لەماوەی سەدەی بیستەمدا قەبارەی پێکهاتەکانی کاربۆن لە بەرگەهەوادا لە (٣٠٠کگم) وە بۆ (١٢٠٠کگم) بۆ هەرتاکێک زیادیکردووە، جگە لەوەی دەرچوون و ئازادبوونی گازی کاربۆن بەهۆی چالاکیی پیشەسازییەوە بۆ ناو بەرگەهەوا ساڵانە لە (٠,٥) ملیار تەنەوە بۆ (٧,٥) ملیار تەن زیادیکردووە (کوهین، ٢٠١٨: ٥٥). هەروەها بەگوێرەی ئامارێکی دامەزراوەی نەتەوەیی ئۆقیانوسەکان و ئاووهەوا (NOAA) لەماوەی (٨٠٠ هەزار) ساڵی ڕابردوودا، لەهیچ ماوەیەکیاندا کەڵەکەبوونی دوانەئۆکسیدی کاربۆن (٣٠٠بەش\ملیۆن) ی تێنەپەڕاندووە، بەڵکو ڕێژەکە لەنێوان (١٥٠-٣٠٠بەش\ملیۆن)دا بەرزونزمی کردووە، لەساڵی (١٩٦٠)دا بە (٣٠٠بەش) گەیشت، دواتر بەهۆی زیادبوونی دانیشتووان و فراوانتربوونی پشتێنەی چالاکیی پیشەسازی و دەرهێنانی کانزا و سوتەمەنییەکانەوە لەسەرەتاکانی سەدەی بیست و یەکدا بۆ (٤٠٠بەش\ملیۆن) بەرزبوویەوە، ئەمەش پێویستی بە هەڵوێستەی کردەیی هەیە و پێویستە لەزووترین کاتدا چارەسەربکرێت و میکانیزمێکی گونجاو بۆ دووبارە گەڕاندنەوەی ئەم بڕە زۆرەی "دوانەئۆکسیدی کاربۆن" بۆ ژێرزەوی بدۆزرێتەوە، باشترین چارەسەریش ڕەنگە چاندنی جۆرێکی تایبەت لە کشتوکاڵ و ڕووەك بێت، کە ئەم پرۆسەیە بەرجەستەبکات، بەجۆرێك بتوانرێت لانیکەم؛ ئەو (٤٠٠یەکە)یە بۆ (٣٠٠یەکە) کەمبکرێتەوە (هاروی، ١٤٠٠هـ: ٦٧٠-٦٨٠). هەموو ئەم ئاراستانە دەرخەری ئەو ڕاستییەن، کە زیادبوونی ژمارەی دانیشتووان؛ قەبارە و بڕی ئەو زیانانەی لەلایەن مرۆڤەوە دووچاری ژینگە دەبێتەوە، زیاتردەکات.

٤-٣- لێکەوتە ئابوورییەکانی جیهان

ئێستا، مرۆڤایەتی؛ لەسەرەتای قۆناغێکی نوێدایە، کە بریتییە لە سەرەتاکانی سەدەی بیست و یەك، زیاتر لە "حەوت دەیە" لەدوای جەنگی دووەمی جیهانیەوە تێپەڕیوە، بەشێکی وڵاتانی ئەورووپی توانیان لەدوای تێپەڕاندنی قەیرانەکان بۆ ئاستێکی باڵای گەشەی ئابووری هەنگاو هەڵگرن، دوای ئەوەی توانیان شۆڕشی تەکنەلۆژی و داهێنراوە زانستییەکان بەگەڕبخەن، نەك تەنیا لەبواری سەربازی و پیشەسازیدا، بەڵکو لەبواری کشتوکاڵ و بەرهەمی خۆراکیشدا هەمان پێشکەوتنیان بەرجەستەکرد، لە بەرانبەردا لە "وڵاتانی جیهانی سێیەم" تادێت پانتایی قەیرانەکان فراوانتردەبن، بێگومان بەهۆی ئەوەی لەدوای نیوەی دووەمی سەدەی ڕابردووەوە ژمارەی دانیشتووانیان لەڕادەبەدەر زیادیکردووە (الأشرم، ٢٠٠٧: ٤٣). هەروەها ئابووریی جیهان بەگشتی گەیشتۆتە نزیکەی (٩٠) تریلیۆن دۆلار، واتە لە دوای شۆڕشی پیشەسازییەوە زیاترلە (٢٠٠) هێندە بووەتەوە، ئابووریی جیهان بەشێوەیەکی خێرا و بەڕێژەی (٣-٤٪)ی ساڵانە گەشەیکردووە، بەڵام لەسەر ئاستی شوێن و دەوڵەتان نابەرامبەری هەبووە، بەوەی هەموویان بەیەک ڕێژە گەشەیان نەکردووە، تەنانەت بەشێکیان ئابووریان داڕووخاوە، ئەمەش ئەو ڕاستییە دەردەخات "گەشەکردنەکە" بۆ هەمووان نەبووە، هەروەها لەم گەشەکردنەدا سەرچاوەکانی ژیان بەفیڕۆچووە، واتە

مرۆڤ هاوشێوەی بوونەوەرانی تر بۆ گەیشتن بە)خۆراک، ئاو، کانزاکان) پشت بەزەوی دەبەستێت. زەوی لە ئێستادا لەژێر زۆرترین فشاری کۆمەڵگەی مرۆڤایەتیدایە. بۆیە زۆر گرنگە مرۆڤ بیر لەوە بکاتەوە ئێستا واقعێکی ترە و پێویستە بە شێوازێکی تر مامەڵە لەگەڵ زەویدا بکرێت، هەر لەبەر ئەمەیە کە زۆربەی شارەزایان بە سەردەمی پەرەپێدانی درێژخان (ASD) ناویدەبەن (ساکس، ٢٠٢١: ٨١-٨٥).

تەنانەت بەشێکی ئابووریناسان، ئابووریی ئەم قۆناغەی ئەمڕۆی مرۆڤایەتی بە قۆناغی باڵای بەکاربردن دەناسێنن، بەتایبەت دوای ئەوەی کە داهاتی ڕاستەقینەی بەشێکی زۆری دانیشتووانی وڵاتانی پیشەسازی و تەنانەت تازەپێگەیشتوش زیادیکرد و توانیان دەستەبەرکردنی پێداویستییە سەرەتاییەکانی وەك: (خۆراك و نیشتەجێبوون و پۆشاك) کۆنترۆڵبکەن و داهاتی پاشەکەوتکراویان هەبێت، بۆیە کۆمەڵێك پێداویستی تر لەسەرووی پێداویستییە سەرەتاییەکانەوە دروستبوون و مرۆڤ بووە مرۆڤێکی بەکاربەری کەرەستە و کاڵای ناپێویست (روبیرتس، ٢٠٠٤: ١٦٠-١٦١).

٤-٤- لێکەوتە کولتوورییەکان

لەگەڵ زیادبوونی ژمارەی دانیشتوواندا، کۆمەڵێك گۆڕانکاری سەریانهەڵدا، بەتایبەت لە گۆڕینی ئامرازەکانی بەرهەمهێنانی خۆراك، تەنانەت نوێبوونەوەی شێوازی کشتوکاڵ و گۆڕانی کۆمەڵایەتی و فراوانتربوونی بازنەی کۆچکردن، هەموو ئەمانە جۆرێك لە تێکەڵی و بەریەککەوتنی کولتووریی دروستکرد، کە پێشتر زۆر بەکەمی ڕوویاندەدا (القاسمي، ٢٠١٧: ١٧٥). زیادبوونی ژمارەی دانیشتووانیش؛ بەرێژەیەکی بەرچاو بەرئەنجامی پێشکەوتنەکانی مرۆڤ بوو، ئەویش دوای ئەوەی داهێنانەکان بۆ خزمەتکردنی مرۆڤایەتی، ئاسانکاریی ژیان، گوزەران، هێنانەدیی خۆشگوزەرانی و دڵنیایی بەکارهێنران، بەجیهانیبوون و ئامرازەکانی بەشێک لەو پێشکەوتنانە بوون، تۆڕەکانی ئینتەرنێت و پانتاییە مەجازییەکان سەرەڕای زیادبوونی قەبارەی دانیشتووانی گۆی زەوی توانیان ئاڵنگارییەکی بەرچاوی کولتووری بەرجەستەبکەن، بەوەی سەرکەوتووانە جوگرافیای فرە کولتووریی جیهان بەرتەسک بکەنەوە، تیایدا ئاکاری ناو هێڵ و تۆڕەکان بۆ ئاکارێکی کردەیی ناو کۆمەڵگە گواسترایەوە، بە دەربڕینێکی تر سەرەڕای جەنجاڵبوونی دانیشتووانی هەسارەی زەوی، بەجیهانیبوون؛ توانی جۆرێک لە کولتووری هاوبەشی جیهانی دروستبکات، کە دواجار کاریگەریی نەرێنی لەسەر کولتوورە لۆکاڵییەکان بەجێدەهێڵێت و بەرەو کەناری گۆڕان و لەناوچوون پاڵیان پێوەدەنێت (دیورنغ، ٢٠١٥: ٢٣٦). لەم نێوەندەدا بەشێک لە کولتوورەکان کە هەژموونی ئابووری و ڕامیارییان لەپشتبوو، توانیان بە سنوورەکاندا بپەڕنەوە، بۆ ئەم مەبەستەش تەواوی ئامرازەکانی بڵاوکردنەوە خرانە خزمەت پرۆسەکەوە، تاکو "کولتوورێکی سەردەست"ی خوازراو لە جیهاندا دروستبکرێت و بەشێکی زۆری کولتوورەکانی تر وەک "کولتوورێکی ژێردەستە" هەوڵی تواندنەوەیان بدرێت، کۆمپانیا فرە نەژادەکان، ڕێکخراوەکانی کۆمەڵگەی مەدەنی، سینەما، براندەکان، تۆڕە کۆمەڵایەتییەکان؛ لە گرنگترین ئەو ئامرازانەن لەم پرۆسەیەدا ڕۆڵی باڵایان هەیە.

پێنجەم: پەرەپێدان لە دید و تێڕوانینە جیاوازەکانەوە

پێواژۆی پەرەپێدان؛ پرسێکی فرە ڕەهەندە، لەگەڵ ئەوەشدا بۆچوون و تێڕوانینی جیاواز لەئاست چییەتیی پێواژۆکەو ئامانج و مەبەستەکانیدا بوونی هەیە، لەدوای بەجیهانیبوونەوە، بەتایبەت لەقۆناغی پۆستمۆدێرنەدا دوای ئەوەی پارادایمەکانی توێژینەوە گۆڕانکارییان بەسەردا هات، دید و ڕێبازی جیاواز لەئاست پرسە گرنگەکانی ئەم سەردەمەدا پەیدابوون، تەنانەت وردتر لەوەش ڕێچکەکانی ناو هەر ڕێبازێک بۆخۆیان جیاوازتر لەوانی تر لێکدانەوە و شیکردنەوە بۆ هەر بابەتێک دەکەن. بۆیە "پرسی پەرەپێدان"یش هاوشێوەی هەر پرسێکی تر لە دید و گۆشەنیگای جیاوازەوە لێیدەڕوانرێت و خوێندنەوەی بۆدەکرێت، بەشێکی ڕێچکەکان "پەرەپێدان" لە چەشنی دیارییەکی خودایی بۆ چارەسەرکردنی کێشەکانی دواکەوتووی و هەژاری و برسێتی دەبینن، لە کاتێکدا بەشێکی تریان خودی "پێواژۆی پەرەپێدان" بە سەرچاوەی فراوانتربوونی مەودای جیاوازییەکانی نێوان وڵاتانی پێشکەوتوو و دواکەوتوو دەزانن، تەنانەت پێیانوایە کێشەکانی بوونی هەژاری و برسێتی لەم سەردەمەی ئێستادا، کە سەردەمی لێشاوی شمەک و بەرهەمی خۆراکی و مادییە بۆ میکانیزمی پەرەپێدان دەگەڕێتەوە، چونکە میکانیزمێکی

نیولیبراڵییە و لە هەناوی سیستمی سەرمایەدارییەوە هەڵقوڵاوە، بە بەڵگەی ئەوەی وڵاتانی پێشکەوتووی خاوەن هەژموونی ئابووری-ڕامیاری پراکتیزەی دەکەن، بە دەربڕینێکی تر ئەم میکانیزمە جگە لە پڕوپاگەندەیەکی "سەراب" ئاسا هیچی تر نییە.

جیاوازیی تێڕوانینەکان؛ زیاتر لە نێوان (نیولیبراڵەکان، ڕادیکاڵەکان)دا ڕەنگیداوەتەوە، بۆیە لێرەدا هەوڵدراوە پەرەپێدان بەگوێرەی تێڕوانینی هەریەک لەو دوو ڕەوتە بخرێتەڕوو:

١-٥- پەرەپێدان لە تێڕوانینی نیولیبراڵەکانەوە

جیهان لەسەدەی بیست و یەکدا؛ ئەزموونێك پێشکەشدەکات، پێشتر لەوێنەی نەبووە، بەجۆرێك ئەوکەسانەی چەند دەیەیەك پێشتر لەدایکبوون پێی سەرسامدەبن، (پانتایی و کات) بەهۆی داهێنراوی ئامێرە بچوکەکانی پەیوەندیکردنەوە تادێت بەرتەسکتر دەبنەوە، ساڵانە ملیۆنان کەس لەپێناو دۆزینەوەی کار و چێژوەرگرتن لەژیان و پەیڕەوکردنی ئەزموونی نوێدا، بەسەر ئاسمانی کیشوەرەکاندا تێدەپەڕن، تەنانەت ملیارەها کەس توانایان هەیە شتانێك بزانن و ئەنجامیبدەن، کە ڕەنگە دایك و باوك و باوباپیرانیان خەونیشیان پێوەنەبینیبێت. لە هەموو ئەمانە سەرسوڕهێنەرتر و نەخوازراوتر بوونی دیمەنەکانی هەژاری و بەردەوامییانە، ملیارەها کەسانی تر ئاسۆکانی ژیانیان زۆر سنووردار و کورت مەودان، لەوکاتەی فڕۆکەکان بەسەر ئاسمانی ئەماندا دەپەڕنەوە، بەئامێر و کەرەستەی سادەوە خەریکن لەسەر زەوییە ڕەقەکان بژێوی ڕۆژانەیان پەیدابکەن، یان بەسەر شەقامی شارەکاندا بەدوای کۆکردنەوەی شوشەی بەتاڵ و کیسەی نایلۆندا دەگەڕێن، تاکو تەنیا ژەمێکی خۆراکی پێبکڕن، لەهەمووی سەرسوڕهێنەرتر بوونی هەردووکیانە لەیەك پانتایی و شوێندا، لەگەڵ ئەوەشدا دەوڵەمەندترین شارەکانی جیهان گۆشەی تاریکی هەژارییان تێدایە و لە هەژارترین وڵاتانیشدا هەندێك لە دەوڵەمەندەکانی جیهان بوونیان هەیە. بەڵام بەگشتی لەماوەی (٥٠) ساڵی ڕابردوودا جیهان پەرەسەندنێکی بەرچاوی بەخۆیەوەبینیووە، بۆنموونە تێکرای تەمەنی چاوەڕوانکراو (١٠-٢٠ ساڵ) زیادیکردووە، هەرچەند ئەوکەسانەی لە هەژاریی داهاتدا دەژین بەژمارە زۆرتربوون، بەڵام بەڕێژە دابەزینی بەخۆیەوە بینیووە (Fukuda-Parr and others, 2002: 1-4). بۆیە پەرەپێدانی درێژخایەن؛ لەم سەردەمەی ئەمڕۆدا ئاڵنگارییەکی ناچاریی ناوەندییە، لەبەرئەوەی جیهانی ئەمڕۆ خەریکە بەتەواوی خۆی شەکەت دەکات، هەژاری بەناو کۆمەڵگە و خێزانەکاندا بڵاوبۆتەوە، سەرەڕای هەموو ئەمانە (گۆڕانکارییە ئاووهەواییەکان) هەڕەشە لە بەردەوامیی ژیانی بەشێکی زۆری دانیشتووانی سەر زەوییەکەمان دەکەن، پێکدادان و بەریەککەوتنەکان توندتر و نایەکسانییەکان قوڵتربوونەتەوە، بۆیە ئەگەر ڕێگا و شێوازەکانی ژیانمان نەگۆڕین، ئەم قەیرانانە بۆ ئاستێکی باڵاتر هەڵدەکشێن و ڕەنگە ئیتر توانای چارەسەرکردنیان نەمێنێت. هەموو ئەمانە پاڵنەری سەرەکین بۆئەوەی سەرکردەکانی جیهان هەوڵەکانیان بۆ گەیشتن بە "ئەجێندایەکی نوێی پەرەپێدان" یەکبخەن (ساکس، ٢٠٢١: ٧٥).

کەواتە زۆر گرنگە هەمووان پەیڕەوی لەو برگە و پیکهاتانە بکەین، کە ساڵانە لەلایەن نەتەوە یەکگرتووەکانەوە بەهاوبەشیی دەوڵەتانی جیهان لەچوارچێوەی کۆنفرانس و بڵاوکراوەکاندا دەخرێنەڕوو، هەروەك چۆن ئەورووپای دوای جەنگی دووەمی جیهانی بەهۆی پرۆژە و (پلانی مارشاڵ)ـەوە گەیشتە ئاستێکی بەرزی پەرەپێدان. بۆیە دەکرێت وڵاتانی هەژار و دواکەوتووی ئەمڕۆ، سود لەهاوکارییە مادی و تەکنیکییەکانی وڵاتانی پێشکەوتوو و کاری ڕێکخراوە جیهانییە فرەنەژادەکان وەربگرن، کە لەڕاستیدا جگە لە چەند وڵاتێکی کەمی باشوور و ڕۆژهەڵاتی ئاسیا، هیچ کام لەوڵاتانی تر بەهۆی بارودۆخی ناوخۆییانەوە نەیانتوانیووە ئەو هاوکارییانە بقۆزنەوە و بەهۆیەوە وەرچەرخان و پەرەی ئابووری و ڕامیاری دروستبکەن، لەکاتێکدا بەگوێرەی ئاماری لیژنەی هاوکاریی پەرەپێدان (DAC) لەڕێکخراوی هاوکاریی ئابووری و پەرەپێدان (OECD)، خەرجییەکانی هاوکاری تەکنیکی بۆ وڵاتانی جیهانی سێیەم لەساڵی (١٩٩٩)دا نزیکەی (١٤،٣) ملیار دۆلاری ئەمریکی بووە، ئەمەش بڕێکی یەکجار زۆرە، ئەگەر هاوکارییەکانی ڕاهێنان و وەبەرهێنانەکانی تری لەگەڵدا هەژماربکرێن، ئەو بڕە نزیك لە دووهێندە، واتە بۆ زیاتر لە (٢٥) ملیار دۆلار بەرزدەبێتەوە. بەڵام ئەوەی زۆر گرنگە و تاکو ئێستا کاری لەسەرنەکراوە، بریتیە لە (بەخۆماڵیکردن) ی ئەو هزر و تەکنیکانە کە لەوڵاتانی پێشکەوتووەوە پێشکەشدەکرێن، بێگومان ئەمەش لەچوارچێوەی بەدامەزراوەکردن و پەیڕەوکردنی سیستمی

دیموکراسیەوە بەئامانج دەگات (Fukuda-Parr and others, ٢٠٠٢: ٤-٥).

کەواتە لەدیدی نیولیبراڵەکانەوە؛ تێکچوونی دۆخی ژینگەیی جیهان، لەئەستۆی هەموواندایە و پێویستە ڕێگەچارەی هەمووەکیش بۆ ڕووبەڕوو بوونەوەی جێبەجێبکرێت، جگە لەوەی نابەرانبەریی ئاستی پێشکەوتنی وڵاتان بە دۆخی ناوخۆی هەر وڵاتێکەوە پەیوەستە، هەروەها ئەوەی لەسەر وڵاتانی پێشکەوتوو بووە، لەڕووی هەریەك لە هاوکارییە (دارایی، تەکنیکی، ڕاهێنان، وەبەرهێنان)ەوە بەئەنجام گەیەنراوە، بەڵام دواجار سیستمی ناوخۆی وڵاتانی دواکەوتوو خۆیان بڕیار لەسەر ئەوە دەدەن، کە بەرەو پەرەسەندن هەنگاوهەڵبگرن، یاخود لەهەمان دۆخدا بمێننەوە.

٢-٥- پەرەپێدان لە تێڕوانینی ڕادیکاڵەکانەوە

ڕادیکاڵەکان؛ لەئاست ئەو نابەرانبەرییەی لە بەرەوپێشچوونی وڵاتانی جیهاندا دروستبووە، بۆچوون و تێڕوانینی جیاوازتریان هەیە، ئەوان وەك هەمیشە "وشیارکردنەوەی کۆمەڵگە" بە شوێنگرەوەی "ئاراستەکردنی کۆمەڵگە" دەزانن و پێیانوایە میکانیزمی "پەرەپێدان" هاوشێوەی هەر میکانیزمێکی تری نیولیبراڵی، بۆ ئاراستەکردنی تەواوی کۆمەڵگەکانی جیهان لە بەرژەوەندیی سیستمی سەرمایەداریی بەکاردەهێنرێت.

بە بڕوای بەشێکی زۆری ڕادیکاڵەکان، لە پەرەپێداندا هەردوو چەمکی (ڕامیاری و ڕادیکاڵ) دوو چەمکی گرنگن و بوونیان پێویستە، تاکو گەشەکردنێکی کۆمەڵایەتیی هەمەلایەن بەرجەستەببێت، چونکە تەنیا گەشەکردنی ئابووری نابێتە پێوەری پەرەپێدان، بەڵکو دابەشکردنی دادپەروەرانەی داهات و بەگەڕخستنی گەشەی ئابووری بۆ زۆرینەی دانیشتووان و سەقامگیریی ڕامیاری، هەموویان پێکەوە دەبنە هۆی یەکلاییبوونەوەی پێواژۆکە، ئەم بۆچوونە (بۆچوونی ڕادیکاڵی) سەبارەت بە پەرەپێدان، لەماوەی دوو دەیەی (شەست و حەفتاکان)ی سەدەی ڕابردوودا، لەدوای ئەوەی کە بەشێکی زۆری وڵاتانی جیهانی سێیەم سەربەخۆبوون، لە دانیشتنەکانی نەتەوە یەکگرتووەکاندا ڕەنگیدایەوە، گرنگترین خاڵ کە زیاتر جەختی لەسەردەکرایەوە بریتیبوو لە زیاتربوونی مەودای نێوان ئەوان و وڵاتانی پیشەسازی، بۆیە پێویستە دووبارە ڕێوشوێنەکانی دابەشکاریی داهاتی نێودەوڵەتی و کاری ڕێکخراوە جیهانییەکان گۆڕانکارییان تێدابکرێت، هەموو ئەم بیرۆکانە لە بڕیارنامەی کۆڕی گشتیی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکانی ساڵی (١٩٧٤)دا خرانەڕوو، دوابەدوای ئەم هەوڵانە و لەساڵی (١٩٧٥)دا ڕێکخراوی (داگ هامێرشۆڵد) ڕاپۆرتێکی لەژێر ناونیشانی (پەرەپێدان و هاوکاریی نێودەوڵەتی) دا بڵاوکردەوە، بۆ جێبەجێکردنی ناوەرۆکی ڕاپۆرتەکە لەسەر کۆمەڵگەی نێودەوڵەتی پێویستبوو جارێکی تر پێکهاتەی ڕامیاری ئابووری جیهان بگۆڕێت و چاکسازی لە (خاوەندارێتی زەویی کشتوکاڵی، شارەکان، دابەشکردنی سامان و ئامرازەکانی بەرهەمهێنان لەسەر ئاستی جیهان و کاری ڕێکخراوە جیهانییەکان) دا بکات (لیفت ویک، ٢٠٠٩: ٥٤-٥٥).

بێگومان هەموو ئەمانەش بۆ بەرژەوەندیی وڵاتانی پیسەسازی و وڵاتانی گەشەکردوو مەترسیەکی گەورە بوون، بۆیە دوای ئەوەی لە کۆتایی حەفتاکان و سەرەتای دەیەی هەشتاکاندا هزری ئابووری و ڕامیاریی "نیولیبراڵەکان" وەك پێویستییەکی پاراستنی بەرژەوەندیی وڵاتانی گەشەکردووی ڕۆژئاوا، چەشنی دیسپلینێکی نوێی ئابووری سەریهەڵدا، ئیدی هێواش هێواش خواستە ڕادیکاڵییەکانی وڵاتانی جیهانی سێیەم گرنگیی خۆیان لەدەستدا و هیچ هیوایەك بۆ هاتنەدییان نەهێڵرایەوە (Krasner, 1985: 68).

هەروەها پێیانوایە تیۆری "پەرەپێدانی نابەرانبەر" لە پانتاییە جوگرافیاییەکاندا؛ پێویستیی بە دووبارە سازکردنەوە هەیە، لەسەرئاستی جیهان بەشێکی زۆری شارەزایانی ئابووریی سیاسی (سەرەڕای ئەوەی بەگوێرەی جۆری سیستمی ئابووری، دید و پێوەری جیاواز بوونی هەیە) لەهەمان کاتدا بەتێکڕا لەسەر ئەوە کۆکن، کە تیۆری (پەرەپێدانی نابەرانبەر) شیکاری و چاکسازیی زیاتری دەوێت، لەبەرئەوەی "پەرەپێدان" نەیتوانیوە خۆشگوزەرانیی هەمووەکی بەدەستبهێنێت، تەنانەت وادەردەکەوێت نابەرانبەرییە جیۆگۆافی و کۆمەڵایەتییەکانی ناو جیهانی سەرمایەداریی لەم دەیانەی کۆتاییدا زیادیانکردووە، جگە لەوەی بەڵێنی "کەمکردنەوەی هەژاری" بە میکانیزمی بازاڕی ئازاد، کە گرنگترین ستراتیژی سەرمایەداریی بوو، بەرجەستە نەبوو، لە سەرووی هەموویانەوە وێرانبوونی ژینگە و تێکچوونە کۆمەڵایەتییەکانیش

(HUJ) P-ISSN: 2412-9607, e-ISSN: 2617-3360

بەشێوەیەکی نابەرانبەر دابەشبوون. بێگوومان هیچ شتێکی نوێ دەربارەی پەرەپێدانی نابەرانبەر لە چوارچێوەی سیستمی سەرمایەداری یان هەر سیستمێکی تری بەرهەمهێناندا بوونی نییە، تەنیا کۆمەڵێك لێکدانەوەی رەخنەیی و تێروانینی هزریی نەبێت، کە تێوەگلانی سیستمەکە بەو جۆرە پەرەپێدانە پشتڕاست دەکەنەوە. ئەوانیش بریتین لە (هاروی، ١٣٩٩: ٧٧-٨٢):

٥-٢-١- لێکدانەوەی مێژووگەرایی:

بەگوێرەی ئەم لێکدانەوەیە؛ لە گەشەکردنی ئابووریی سیاسیی وڵاتانی پێشکەوتوو (رۆژئاوا)دا، پێگەی وڵاتانی پێشکەوتوو بە بزوێنەری سەرمایەداری دەچوێنرێت، کە تەواوی دەوڵەتان، کولتوورەکان و شوێنەکانی تر لە رەوتی پێشکەوتنی ئابووری، سیاسی و هزریدا رۆڵیان هەبووە، یاخود بۆ پێشخستنی ئەم سیستمە بەکارهێنراوون، بەجۆرێك بەبێ پاڵپشتی و پشتیوانیی سیستمەکە هیچ کامیان ناتوانن بنەمای پەرەپێدانی خۆیان پێکبهێنن، چونکە رۆڵیان لە بەهێزکردنی سیستمەکەدا زیاترە وەك لە پێشخستنی خودی خۆیاندا، هەربۆیە جگە لە (ژاپۆن و چەند وڵاتێکی کەمی باشووری رۆژهەڵاتی ئاسیا)، هیچ جەمسەرێکی تری پێشکەوتن و گەشەسەندن لە جیهاندا بەدیناکرێت، زۆرینەی وڵاتان لە (ژووری چاوەڕوانیی مێژوو) دا ماونەتەوە، یاخود دەتوانین بڵێین هێڵراونەتەوە.

٥-٢-٢- ئارگیۆمێنت (مشتومڕ) ی رێکخراوەیی:

زیاتر لەسەر "فراوانکردنی بازنەی دواکەوتوویی" جەختدەکەنەوە، پێیانوایە سیستمی سەرمایەداری بەپشتیوانیی پرۆسە سیاسی، رێکخراوەیی و جیۆپۆلەتیکیەکانی ولاتانی زلهێز، کۆمەڵێك کاری خراپ بەکارهێنانی لە چوارچێوەی ئیمپریالیستی (داگیرکاری و داگیرکاریی نوێ) دا ئەنجامداوە، تیایدا خاك و دانیشتووان و کولتووری وڵاتانی داگیرکراو بۆ گەشەی ئابووریی وڵاتانی رۆژئاوا بەکارهێنراوون، بۆیە پێیانوایە ئەم پرسانە؛ ریشەیان لە دروستبوونی (پەرەپێدانی نابەرانبەردا) هەیە، تەنانەت بوونی مەترسیی توانەوە و وێرانکردنی توانایی لۆکاڵی و تایبەتمەندییە کولتوورییەکان لە بەشێکی زۆری وڵاتانی جیهاندا، بەویستی ئەم هێزانەوە گرێدراوون. لە هەمان کاتدا وڵاتانی زلهێز توانیویانە بە سودوەرگرتن لە خاك و دەرامەتی سروشتیی وڵاتانی داگیرکراو پێشکەوتن و ژیانێکی شایستە بۆ وڵاتانی خۆیان مسۆگەربکەن و بەکۆتا ئاستی (پەرەپێدان) بگەن.

٥-٢-٣- مشتومڕ و پاساویی ژینگەگەرایان:

لایەنگرانی قوتابخانەی ژینگەیی؛ پرسی بارودۆخی ژینگەیی بە دەرکەوتن و پێشکەتنی گەلانەوە دەبەستنەوە، سەرەتای دروستبوونی "ئەم مشتومڕە" لانی کەم بۆ سەردەمی (مۆنتیسکۆ و رۆسۆ) دەگەڕێتەوە، زۆرجار لێدوان و بۆچوونەکانیان بەوە لەکەدار دەکرێن، کە لەگەڵ نەژادپەرستی و سەردەستەیی کولتووری ئەورووپایی و رۆژئاواییەکاندا یەکدەگرنەوە، کۆی گشتیی دید و بۆچوونەکانیان لە پەیوەندیی نێوان گەشە و بارودۆخی ژینگەییدا چڕدەبنەوە و پێیان وایە ئەوە ژینگەیە لەسەر پیشکەوتن و گەشەکردنی هەرێم و گەلانی جیاوازی جیهان بریاردەدات، تاکو ئێستاش ئەم بۆچوونە لەناونەچووە و ماوەتەوە، بەجۆرێك لەم ساڵانەی دوایدا بینیمان، کەچۆن دروشم و ئارگیۆمێنتی رێکخراوە (سەوز)ەکان، لەژێر کاریگەریی هەردوو (جێرد دیامۆند و جێفری ساکس)دا دەربارەی سنووردارییەکانی ژینگە و دووچاربوون بە هەندێ لە گرفت و نەخۆشییەکان (بۆنموونە توشبوون بە مەلاریا لە ناوچە کەمەرەییەکان) زەقکرانەوە، بەو مەبەستەی پیشانیبدەن کە پێشکەوتنی هەر وڵات و هەرێمێك هاوشێوەی گرفتە ژینگەییەکانە و پەیوەندیی بە ویست و خواستی وڵاتانی پێشکەوتووەوە نییە.

کۆی گشتیی تێروانینی رادیکاڵەکان لەسەر پێواژۆی پەرەپێدان، لەوەدا کورتدەبێتەوە؛ کە گرەوی پەرەسەندنی وڵاتانی پێشکەوتوو (کۆی سیستمی سەرمایەداری) بە دووانەی: (کەڵەکەکردنی سەرمایە و دەردانی هەرچی زیاتری دوانەئۆکسیدی کابۆن)ەوە بەستراوەتەوە، ئەمەش هەلومەرجێکی مەترسیدارە و تەواوی جیهان باجەکەی دەدات (هاروی، ١٤٠٠ھ: ١٦٩)، هەروەها سیستمی سەرمایەداری بەتەواوی

میکانیزمەکانییەوە لەسەر دروستکردنی نابەرانبەریەکان گەشەدەکات و پێگەی خۆی بەهێزتردەکات (رۆبیرتس، ٢٠٠٤: ١٦٩). پەرەسەندنی ناهاوسەنگی جوگرافیایی؛ بریتیە لە چۆنێتی جولاندنی پرۆسە وردەکانی لێشاوی سەرمایە لە پنتێکەوە بۆ پنتێکی تری جیهان، وەك فاکتەرێك بەئامانجی ئەوەی هەم پانتایی نوێ بەرهەمبهێنێت، هەم جوگرافیاکان لەدەوری بەرژەوەندییەکانی سیستمەکە چربکاتەوە، ئەم میکانیزمە لەچوارچێوەی جوگرافیایەکی بچوکی وەك دەوڵەتێکیشدا پەیرەویی لێدەکرێت، وەك ئەوەی لە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا روویدا، کاتێك لە ماوەی (٥٠) ساڵی رابردوودا بەشەکانی "رۆژهەڵات و باکووری رۆژهەڵات" ناوەندی جوگرافیایی هەموو شتێك بوون، بەڵام دواتر شتێکی تر روویدا، ئەویش بردنی لێشاوی سەرمایە بوو بۆ بەشەکانی "باشوور و رۆژئاوا"، ئەم پرۆسە جیۆگرافییانە؛ شێوازگەل (لاندسکەیپ)ی نوێ دروستدەکەن، بەردەوام ناوەندەکان دەگۆڕن، چونکە ئامانجیان گەشەکردنی سەرمایەیە، نەك پەرەسەندنی ناوچە و دەوڵەتان (هارڤەی، ٢٠١٧: ٥٩-٦٠). تەنانەت بەبڕوای (سەمیر ئەمین)، پرسی پەرەپێدان؛ پێگەیەکی ناوەندیی لە کۆمەڵگەی هاوچەرخدا هەیە و تا ئێستاش رێگەچارەیەکی بۆ نەدۆزراوەتەوە، لەبەرئەوەی خودی چەمکی پەرەپێدان لە بنەڕەتدا سروشتێکی رەخنەیی هەیە، بۆیە ناتوانرێت لەژێر سایەی سیستمی سەرمایەداریی ئەمڕۆدا بەشێوەیەکی دروست پراکتیزە بکرێت (أمین، ٢٠٠٢: ٩).

تەنانەت لایەنگرانی (تیۆری پاشکۆیەتی) لەسەر ئەو بڕوایەن کە دواکەوتوویی وڵاتان، بەرئەنجامی بنەما و تایبەتمەندییە (ئابووری، رامیاری، کۆمەڵایەتی و کولتوورییەکان)ی کۆمەڵگەکانیان نیین، بەڵکو بەرێژەیەکی زۆر بەو پەیوەندییە ئابوورییەوە گرێدراوە، کە لەرابردوو و ئێستادا لەنێوان (وڵاتانی پەرەسەندووی ناوەند) و (وڵاتانی دواکەوتووی کەنار) لەچوارچێوەی سیستمی پاشکۆیەتیدا بوونی هەیە، بەو واتایەی ئەو کێشە سەرەکییانەی وڵاتانی دواکەوتوو (جیهانی سێیەم) لەگەڵیدا رووبەروون، بەهۆی کێشە ناوخۆییەکانیانەوە نییە، بەڵکو زیاتر لەو کێشە دەرەکی و سەپێنراوانەوە سەرچاوەدەگرن، کە لەلایەن وڵاتانی پێشکەوتووەوە رووبەروویان دەکرێنەوە. کەواتە بەبۆچوونی لایەنگرانی رێبازی پاشکۆیەتی وایدەبینن، ئەو بانگەشەیەی کە تیۆر دارێژەرانی (رێبازی نوێسازی) پێوەی پابەندن و دەڵێن: (ئەزموونی مێژوویی؛ وڵاتانی پێشکەوتووی بەو پەرەسەندنەی ئەمڕۆ گەیاندووە)، جگە لە بانگەشەیەکی بێ بنەما هیچی تر نییە (ساعی، ٢٠١٤: ١٢٤). کەواتە ئەوە روونبوەتەوە، کە سەرمایەداری لەهەوڵی دروستکردنی پەرەپێدانی نابەرانبەردایە، بەڵام ئەوەی جێگەی نیگەرانییە ئەوەیە، کە تائێستاش بەشێکی دیاری تیۆردارێژەران دیاردەکە (پەرەسەندنی نابەرانبەر) بە راستییەکی مێژوویی جیهانیی دەبینن، تەنانەت ئەو پروپاگەندەیە بڵاودەکەنەوە، کە (یاسایەکی جیهانیی مێژووی مرۆڤایەتییە)، یاخود توندتر پێی لەسەردادەگرن و دەڵێن "خودی مێژوو و کەتواری کۆمەڵگەی مرۆیی" کرۆکی نابەرانبەرییەکانە. بۆیە دەبێت ئەم تێگەیشتنە رەتبکرێتەوە و لەجێگەی ئەو راستیەکان زەقبکرێنەوە (Smith, ٢٠٠٨: ١٣٣-١٣٤)، بەوەی بەرهەمەکانی سیستمی سەرمایەداری و میکانیزم و پرۆسە ئاڵۆزەکانی، بەتەواوی جوگرافیا و پانتاییەکانیان بەو نابەرانبەرییانە بەرهەمهێناوەتەوە، تاکو درێژە بە تەمەنی خۆی بدات و دەرفەتی نوێبوونەوەی هەبێت.

دەرئەنجامەکان:

توێژینەوەکە بەم ئەنجامانە گەیشتووە، گرنگترینیان بریتین لە:

١: پەرەپێدان؛ لەگەڵ مێژووی مرۆڤایەتیدا لەهەریەک لە قۆناغەکاندا بوونی هەبووە، بەڵام مەبەست و ئامانجی جیاوازی هەبووە، تەنانەت پێگەی مرۆڤ لەناو پێوازۆکەدا بەتێپەربوونی کات گۆڕانی بەسەردا هاتووە.

٢: بۆچوون و دیدی هەریەك لە ماڵتۆسی و ماڵتۆسییە نوێیەکان، لەگەڵ بۆچوون و جیهانبینیی رەوتی (دیدی پەرەپێدان بۆ چارەسەرکردنی کێشە دانیشتووانییەکان)، سەبارەت بە "پەیوەندیی نێوان دانیشتووان و پێواژۆی پەرەپێدان" جیاوازییان هەیە، جیاوازییەکەش بۆ دەرئەنجامی دواکەوتوویی دەگەڕێتەوە.

٣: هەریەک لە چەمکی پەرەپێدان و پەرەپێدانی مرۆیی یەک سەرچاوەیان هەیە، مەبەستیان نەهێشتنی دواکەوتووی و باشترکردنی ژیان و گوزەرانی دانیشتووانە لە هەرێم و ناوچە جیاوازەکاندا.

٤: تەقینەوەی دانیشتووان لەدوای شۆڕشی پیشەسازییەوە، کۆمەڵێک لێکەوتەی نەرێنیی لە هەریەک لە ئاستەکانی: (ئابووری، ژینگەیی و کولتووری)دا هەبووە، کە دواجار نشانەدری نەرێنیی پەرەپێدانی مرۆیی بەرهەمهێناوە.

٥: پارادایم و ڕوانگە جیاوازەکان؛ دەربارەی پێواژۆی پەرەپێدان خوێندنەوە و دارشتنەوەی جیاوازیان هەیە، "نیۆلیبراڵ"ەکان بە ڕابەریی وڵاتانی زلهێز و (نەتەوەیەکگرتووەکان)، چەشنی تاکە چارەسەر بۆ نەهێشتنی (دواکەوتوویی و برسێتی و هەژاری)ەکان دەبینن، لە کاتێکدا "ڕادیکاڵ"ەکان خودی پێواژۆکە بە سەرچاوەی هەریەک لە (دواکەوتوویی و برسێتی و نابەرانبەری)ەکان دەزانن.

لیستی سەرچاوەکان:

سەرچاوە کوردییەکان:

١: ساعی، ئەحمەد. (٢٠١٤). "ڕێبازە هاوچەرخەکانی بیری گەشەسەندن"، وەرگێڕانی: لوقمان سەمیعی، چاپی یەکەم، چاپخانەی موکریانی، هەولێر، کوردستانی عێراق.

٢: قەوام، سەید عەبدولعەونی. (٢٠٠٩). "جیهانیبوون و جیهانی سێیەم و ئاسایشی نەتەوەیی"، وەرگێڕانی: سەلاح جەعفەری، چاپی یەکەم، چاپخانەی هاوسەر، دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی، هەولێر، کوردستانی عێراق.

٣: لیفت ویك، ئادریان. (٢٠٠٩). "سیاسەت و گەشەسەندن لە جیهانی سێیەمدا"، وەرگێڕانی: مێهدی میهرپەروەر، چاپی یەکەم، دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی، هەولێر، کوردستانی عێراق.

٤: هارڤەی، دەیڤد. (٢٠١٧). "لیبراڵیزمی نوێ-ئیمپریالیزمی نوێ-خەباتی شار"، وەرگێڕانی: بابان ئەنوەر، چاپی یەکەم، چاپخانەی تاران، بڵاوکراوەکانی دەزگای ڕۆشنبیری جەمال عیرفان، سلێمانی، کوردستانی عێراق.

سەرچاوە عەرەبییەکان:

١: ابیلیس، مارك. (٢٠١٧). أنثروبولوجيا العولمة، ترجمة: عبدالحميد بورايو، الطبعة الأولى، دار نينوى للدراسات والنشر والتوزيـع، ديمشق، سوريا.

٢: الأشرم، محمود. (٢٠٠٧). التنمية الزراعية المستدامة (العوامل الفاعلة)، الطبعة الأولى، مركز دراسات الوحدة العربية، بيروت، لبنان.

٣: أمين، سمير. (٢٠٠٢). الإقتصاد السياسي للتنمية في القرنين العشرين والواحد والعشرين، ترجمة: فهيمة شرف الدين، الطبعة الأولى، دار الفارابي، بيروت، لبنان.

٤: انجهام، بربرة. (٢٠١٠). الإقتصاد وللتنمية، ترجمة: حاتم حميد محسن، الطبعة الأولى، دار كيوان للطباعة والنشر والتوزيـع، دمشق، سوريا.

٥: اوينى، مرتضى. (٢٠١٦). التنمية وأسس الحضارة الغربية (التقدم الاقتصادي أم التكامل الثقافي)، الطبعة الأولى، مركز الحضارة لتنمية-سلسلة الدراسات الحضارية، بيروت، لبنان.

٦: باغتشي، أميا كومار. (٢٠١٩). العبور الخطر (الجنس البشري والصعود العالمي لرأس المال)، ترجمة: عمر سليم التل، الطبعة الأولى، المركز العربي للأبحاث ودراسة السياسات، بيروت، لبنان.

٧: جونسن، هازل وجوردن ويلسون. (٢٠١١). التعلم من أجل التنمية (مسائل في التنمية)، ترجمة: عبدالحميد محمد دابوه، الطبعة الأولى، المركز القومي للترجمة، القاهرة، مصر.

٨: حجيلة رحالي وبوخالفة رفيقة. (٢٠١٦). التنمية من مفهوم تنمية الاقتصاد الى مفهوم تنمية البشر، مجلة دراسات في التنمية والمجتمع، عدد الثالث، نسخة الكترونية بدون صحيفة.

٩: حلاوة, جمال و على صالح. (٢٠١٠). مدخل الى علم التنمية، الطبعة الأولى، دار الشروق للنشر والتوزيع، عمان، الأردن.

١٠: الدعبوسي، أحمد سامر. (٢٠١٠). التنمية والسكان، الطبعة الأولى، مكتبة المجتمع العربي للنشر والتوزيع، عمان، الأردن.

١١: ديورنغ، سايمون. (٢٠١٥). الدراسات الثقافية (مقدمة نقدية)، ترجمة: ممدوح يوسف عمران، الطبعة الأولى، عالم المعرفة: سلسلة كتب ثقافية شهرية يصدرها المجلس الوطني للثقافة والفنون ولاداب-الكويت.

١٢: روبيرتس، ج. تيمونز. (٢٠٠٤). من الحداثة الى العولمة (رؤي ووجهات النظر في قضية التطور والتغيير الاجتماعي)، الجزء الأول، ترجمة: سمر الشيشكلي، سلسلة عالم المعرفة، الكويت.

١٣: روبيرتس، ج. تيمونز. (٢٠٠٤). من الحداثة الى العولمة (رؤي ووجهات النظر في قضية التطور والتغيير الاجتماعي)، الجزء الثاني، ترجمة: سمر الشيشكلي، سلسلة عالم المعرفة، الكويت.

١٤: زكي، رمزي. (١٩٨٤). المشكلة السكانية وخرافة المالتوسية الجديدة، الطبعة الأولى، سلسلة كتب ثقافية شهرية يصدرها المجلس الوطني للثقافة والفنون ولاداب-الكويت.

١٥: ساكس، جفري. (٢٠٢١). عصر التنمية المستدامة، ترجمة وتقديم: محمد جياد الأزرقي، الطبعة الأولى، منشورات الجمل، بغداد، العراق.

١٦: سردار، عبدالرحمن سيف. (٢٠١٥). التنمية المستدامة، الطبعة الأولى، دار الراية للنشر والتوزيع، عمان، الأردن.

١٧: عاشور، أشرف محمد. (٢٠٠٨). جغرافية التنمية في عالم متغير، الطبعة الأولى، دار المعرفة الجامعية، الأسكندرية، مصر.

١٨: عبدالعال، أحمد محمد. (٢٠١١). جغرافية التنمية (مفاهيم نظرية و أبعاد مكانية)، الطبعة الأولى، مكتبة جزيرة الورد للنشر والتوزيع، قاهرة، مصر.

١٩: عطوي، عبدلله. (٢٠٠٤). السكان والتنمية البشرية، الطبعة الأولى، دار النهضة العربية، بيروت، لبنان.

٢٠: علام، سعد طه وعبدالعال، فريد أحمد. (٢٠١٣). اقتصاديات التنمية البشرية، الطبعة الأولى، مطبعة الأنجلو المصرية، مصر.

٢١: العيسوي، ابراهيم. (١٩٨٤). انفجار سكاني أم أزمة تنمية، الطبعة الأولى، دار المستقبل العربي، بيروت، لبنان.

٢٢: غنيمي، زين الدين عبد المقصود. (٢٠٠٧). الجغرافي المعاصر والتنمية (الحقيقة الغائبة)، طبعت بدعم كريم من مؤسسة الكويت للتقدم العلمي، رسائل الجغرافية ٣٣١، الكويت.

٢٣: القاسمي، محمد جواد أبو. (٢٠١٧). نظرية الثقافة، ترجمة: حيدر نجف، الطبعة الثانية، مركز الحضارة لتنمية الفكر الإسلامي، بيروت، لبنان.

٢٤: القصيبي، غازي عبدالرحمن. (١٩٩٢). التنمية (الأسئلة الكبرى)، الطبعة الأولى، دار الفارس للنشر والتوزيع، بيروت، لبنان.

٢٥: كاسين، روبيرت واخرين. (٢٠٠١). السكان والتنمية (نقاشات قديمة واستنتاجات جديدة)، ترجمة: علي حجاج، الطبعة الأولى، دار البشير للنشر والتوزيع، عمان، الأردن.

٢٦: كوهين، جويل إي. (٢٠١٨). مستقبل السكان، كتاب: ماذا يخبئ المستقبل للعالم، تحرير: ريتشارد ن. كوبر و ريتشار لايارد، ترجمة: محمد رفعت عواد و مصطفى خلف عبد الجواد، الطبعة الأولى، المركز القومي للترجمة، القاهرة، مصر.

٢٧: لبيب، علي. (٢٠٠٤). جغرافية السكان (الثابت والمتحول)، الطبعة الثانية، دار العربية للعلوم، بيروت، لبنان.

٢٨: مرقس، وداد وأحمد السيد النجار. (٢٠٠٥). السكان والتنميه فى مصر، دراسه وتحرير:ناديه فرح، الطبعة الأولى، هيئة المصرية العامة للكتاب، القاهرة، مصر.

٢٩: مستقبلنا المشترك. (١٩٨٩). اعداد اللجنة العالمية للبيئة والتنمية عام ١٩٨٧، ترجمة: محمد كامل عارف، عالم المعرفة: سلسلة كتب ثقافية شهرية يصدرها المجلس الوطني للثقافة والفنون ولاداب-الكويت.

٣٠: الموسى، عبد الرسول. (١٩٨٢). دراسة في علاقة التوزيع الجغرافي للسكان والتنمية في الكويت، مجلة العلوم الاجتماعية (تصدر عن

جامعة الكويت)، العدد الثالث، الكويت.

٣١: نورالدين، سعاد. (٢٠١٠). السكان والتنمية (مقاربة سوسيوتنموية)، الطبعة الأولى، دار المنهل اللبناني، العدد الثالث، بيروت، لبنان.

سەرچاوە فارسییەکان:

١: احمدی, علی و علی حاجی نژاد. (١٣٨٩هـ). تخریب محیط زیست مانعی در برابر توسعه پایدار، مجموعه مقالات چهارمین کنگره بین المللی جغرافیدانان جهان اسلام (ICIWG)، زاهدان، ایران.

٢: شکوئی، حسین. (١٣٩٤هـ). اندیشه‌های نو در فلسفه جغرافیا (جلد دوم): فلسفه‌های محیطی و مکتبهای جغرافیایی، چاپ یازدهم، مؤسسه جغرافیایی و کاتوگرافی و گیتاشناسی، تهران، ایران.

٣: هاروی، دیوید. (١٣٩٩). فضاهای نولیبرال سازی (مقدمه‌ای بر نظریه توسعه نابرابر در فضاهای جغرافیایی)، چاپ اول، نشر ثالث، تهران، ایران.

٤: هاروی، دیوید. (١٤٠٠هـ). انتشار دی اکسیدکربن و تغییرات اب و هوایی، فصلنامه نقد اقتصاد سیاسی؛ شماره بیستم، پایز ١٤٠٠، ترجمه‌ی: حسین رحمتی، ایران.

٥: ویـچ، ادریان لفت. (١٤٠٠هـ). دولتهای توسعه‌گرا (پیرامون اهمیت سیاست در توسعه)، ترجمه‌ای: جواد أفشارکهن، نشر اول، نشر پیله، تهران.

سەرچاوە ئینگلیزییەکان:

1: Capacity of Development: (new solutions to old problems), (2002). Edited by; Sakiko Fukuda-Parr, Carlos Lopes and Khalid Malik, first edition, Earthscan Publications Ltd London and Sterling, Virginia.

2: Krasner, S. D. (1985). Structural Conflict; The Third World Against Global Liberalism, First Paperback Edition, (Berkeley, CA, University of California Press), United States of America.

3: Liberalism in Neoliberal Times (Dimensions, Contradictions, Limits), (2017). Edited by; Alejandro Abraham-Hamanoiel, Des Freedman, Gholam Khiabany, Kate Nash and Julian Petley, Goldsmiths Press, United States of America.

4: Population, Development, and the Environment (Challenges to Achieving the Sustainable Development Goals in the Asia Pacific), (2019). Edited by: Helen James, published by the registered company Springer Nature Singapore Pte Ltd.

5: R. Barcus Holly and Keith Halfacree. (2018). An Introduction to Population Geographies (Lives Across Space), First Edited, Routledge Publications, New York, United States of America.

6: Sen, Amartya. (2000). Development as Freedom, Fourth Printing, Alfred A. Knopf, New York, United States of America.

7: Smith, Neil. (2008). Uneven Development: (Nature, Capital, and the Production of Space), Third edition, by The University of Georgia Press, Printed digitally in the United States of America.